HET ORANJE IMPERIUM

Hoe Huis Oranje een financiële wereldmacht werd

DEEL I • 1585 –1890

Het Oranje Imperium - Hoe Huis Oranje een financiële wereldmacht werd

Wie had kunnen voorzien dat de familie van Willem van Oranje — stadhouder van het vrije Antwerpen en de Republiek — ooit zou heersen over een mondiaal financieel imperium? Zijn revolutie bleek slechts het begin van een onstuimige geschiedenis vol koloniaal 'ondernemerschap' met gedwongen handel, winst, fraude, moord en doodslag.

In deze achtbaan door de moderne kapitalistische wereldgeschiedenis volgt de lezer onder meer:

- Generaal Maurits, die de Staatse legers aanvoert en de coup pleegt die de grote godsdienstoorlogen inluidt — gefinancierd door de protestantse VOC.
- Hoe stadhouder-koning Willem III de fundamenten legt voor zowel de kapitalistische economie als het koloniale 'succes' van de Honorable East India Company.
- Willem V Batavus, wiens favoriete Engelse bank Baring zowel Napoleons Louisiana-deal financiert als de geallieerde opmars tegen zijn Grande Armée.
- Koopmanskoning Willem I, die 'zijn' failliete koninkrijk transformeert via de Nederlandsche Handel-Maatschappij N.V. & Co.
- De 'verlichte dictator' Wilhelmina, die 'haar' kroonkolonies laat leegtrekken door duizenden op winst beluste N.V.'s — wetenschappelijk, systematisch, genadeloos.

Het zal schrikken zijn — zelfs huilen — wanneer duidelijk wordt hoe Wilhelmina's banden met het 'Keizerlijk-Nazi'-Duitsland en de opkomende Verenigde Staten het Huis Oranje na de oorlog positioneren als fundament van de Nieuwe Wereldorde en de Europese Unie. Minder bekend is dat het Oranje-imperium na haar dood nóg sneller expandeert. Tot vandaag...

De anonieme schrijver doet waarvan hij droomt, met hart voor de zaak. Zelfbenoemd reiziger van de wereld, het hoofd en wezenlijke dingen. Gefascineerd door systemen in alle soorten en maten — buitengewoon nieuwsgierig naar hoe dingen écht werken.
En toen kwamen de Oranjes op zijn pad.

Inhoudsopgave

Introductie **5**

Huis Nassau 5

Nassau's bijdrage aan de Protestantse opstand tot de val van Antwerpen in 1585 7

Hoofdstuk 1: De VOC expansie met de 1ste dynastie **10**

Generaal, Stadhouder en Prins van Oranje Maurits (r. 1585-1625) 10

De impact van de Vereenigde Oostindische Companie (VOC) op de Protestantse strijd 14

De VOC & Co. als basismodel voor de moderne kapitalistische economie 19

Generaal, Stadhouder en Prins van Oranje Frederik Hendrik (r. 1625-1647) 31

De vroege connectie tussen Huis Oranje en Pruisische Huis Hohenzollern 34

De anonieme hoofdrol van Johannes de Laet bij de VOC, WIC, kolonisatie en slavenhandel 35

Stadhouder en Prins van Oranje Willem II (r. 1647-1650) 47

Kapitalistische hervormer, stadhouder en koning Willem III (r. 1672/1689-1702) 49

De Bourbon-Stuart-Oranje alliantie (1641-1689) en 1ste Stadhoudersloze Tijdperk (1650-1672) 51

De teloorgang van de WIC in het succesvolle Stadhoudersloze tijdperk (1650-1672) 53

Het faillissement en heroprichting van VOC's Nieuwe West-Indische Compagnie (1674) 54

De transformaties van de feodale economie van Stuart-Cromwell Brittannië (1625-1688) 57

Willem III's fundamentele hervorming van de Britse staatsfinanciën (1689–1702) 69

Willem III's hervormingen naar een Brits koloniaal kapitalistisch model (1689–1702) 71

Willem III's sterke expansies van de Britse koopvaardij vloot, marine en leger (1689-1702) 74

Willem III's hervorming van de East India Company tot exploitatiekampioen van het Britse Rijk 76

Willem III's rationalisatie van de Britse economie volgens de eerste regels van het BNP 80

Willem III's lancering van Huis Hanover (1714-1901) 83

Willem III's epiloog: Uitwerking onder tussenpaus Anna Stuart (r. 1702-1714) 84

Conclusie: Willem III als architect van het Britste imperium en kapitalistische economie 86

Conclusie: Oranje's organisatie van eigen bezit via huisbankiers - De Houblons/Hopes 86

Hoofdstuk 2: De VOC en EIC expansies met de 2de dynastie (1702-1806) **88**

De anonieme stadhouder Johan Willem Friso van Nassau-Dietz (r. 1702-1711) 89

De eerste Erfstadhouder Willem IV (r. 1711-1751) 90

Willem V Batavus (r. 1751-1795/1806) 92

Intro: De NWIC in de 2de periode (1702-1806) 97

Intro: De trans-Atlantische slavernij inkomsten in de 2de periode (1702-1806) 101

Intro: De speculaties van John Law's Bank Royale en Robert Harvey's South Sea Company 105

Oranje's VOC, slavernij en plantages in de Oost-Indies in de 2de periode (1702-1806) 112

Oranje's EIC - slavernij en plantages in de West- en Oost-Indies in de 2de periode (1702-1806) .. 115

Oranje's Nederlandse huisbank Hope & Co. (c. 1720/1762) 125

Oranje's Britse huisbank Baring Brothers (1762)... 136

Hoofdstuk 3: De koloniale, financiële expansies van de 2de dynastie (1806-1890)....................... 139

De koopmans-koning Willem I (r. 1806/1813-1815/1840) der Nederlanden en Luxemburg 139

De democratische koning Willem II (r. 1840-1849) der Nederlanden en Luxemburg.................... 142

De liberale koning Willem III (r. 1849-1890) der Nederlanden en Luxemburg.............................. 144

De grondwet van 1814 en 1815, Verdrag van Londen (1814) en het Verdrag van Parijs (1815) ... 145

Oranje's Barings Brothers & Co. (1807), macht achter het Britse-VS imperium (1806-1890) 149

De enorme Nederlandse staatschuld en het 'Batig Slot' uit de koloniale exploitatie, tot 1890 160

De exploitatie van Oranje's Nederlands-Indië met Land-, Cultuur en Pachtstelsel, 1815-1890 177

Vertaling van het Gedenkboek der (Oranje's) Nederlandsche Handel-Maatschappij (1924) 193

Oranje's enorme Aziatische opiumimperium 227

De enorme verborgen Anatolische opiumhandel van Oranje's NHM 240

Oranje's Billiton Maatschappij NV (1860).. 303

De Nederlandse Handel-Maatschappij (1824, NHM) en de Liberale Periode (1870-1890) 326

Oranje's Deli Maatschappij NV (1869) en de liberalisering van de plantage- en mijnbouwmarkt 330

Oranje's rederij-kartel op de Oost en de ontwikkeling van de NL'se stoomvaartindustrie 345

Oranje's verdwenen goud- en diamanten van Borneo... 353

Bijlage A: bronnen 364

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Introductie

Huis Nassau

In de middeleeuwen circuleerden drie verschillende lezingen over de oorsprong van het huis Nassau. Volgens sommige verhalen zou de stamvader een veldheer van Julius Caesar († 44 v.Chr.) zijn geweest, een vorst van de Sueven met de naam Nasua, of een Romein genaamd Theodolphius, die ten tijde van keizer Septimius Severus (r. 193–212) een fort aan de rivier de Lahn zou hebben gebouwd. Deze verhalen bleken in 1753 zonder historische grondslag te zijn.

Volgens de populaire (maar meer op bronnen gebaseerde) geschiedenis wordt Drutwin I van Estergau (ca. 940) beschouwd als de oudste voorouder van de Nassau's. Hij wordt in 940 vermeld als heer van Lipporn auf dem Einrich en in 950 als graaf in de Estergau. Zijn oudste zoon, Drutwin II (ca. 942–992), volgt hem op als heer van de burcht bij Lipporn, graaf van de Koningssondergau in 991 en graaf van de Rheingau in 992. Een tweede zoon, Rupert van Estergau, wordt aartsbisschop van Mainz (geb. ca. 946, r. 970–975), en de jongste zoon, Dudo van Estergouw (geb. ca. 950), wordt heer van Liedberg.

Een voorouder met dezelfde bijzondere naam Drutwin (ca. 881), wordt genoemd in een charter (oorkonde) als heer van Lipporn en landeigenaar in Prüm, waar het belangrijke Karolingische klooster is gevestigd. Volgens een kopie uit de 10e eeuw werd dit land in 790 door Karel de Grote (r. 768–814) geconfisqueerd van Alpad van der Lahn, heer van de Einrich- en Engersgau, en geschonken aan het klooster van Prüm. Het eigendom van Alpad omvatte landerijen, huizen, gebouwen, boeren, slaven, wijngaarden, akkers, bossen, weiden, bronnen en waterlopen.

In 882 en 892 werd het klooster van Prüm geplunderd en verwoest door de Noormannen. Het landgoed werd echter hersteld onder leiding van de graven van Lipporn, die het ontwikkelden tot een vorstendom. Drutwin (ca. 881), heer van Lipporn, was de zoon van Udo I van Neustrië (ca. 865–879) en broer van Conrad, stamvader van de Conradijnen en hertog van Thüringen († 906). De Conradijnen vormden de basis van de Salische dynastie van keizers van het Heilige Roomse Rijk (r. 1027–1125), evenals van de latere Ghibellijnse fractie die in conflict kwam met de pausgezinde Welfen tijdens de machtsstrijd in het rijk. De keizersgezinde Ghibellijnen ontlenen hun naam aan het Zuid-Duitse Waiblingen, het machtscentrum van de Conradijnen aan de Neckar.[1]

Het graafschap Nassau (1125–1806) lag aan de rivier de Lahn en is vernoemd naar het plaatsje Nassau, dat in 915 voor het eerst wordt vermeld. Het kasteel van Nassau werd rond 1125 gesticht door Dudo, hertog van Laurenburg, die daardoor geldt als de stamvader van het huis Nassau. Zijn

---

[1] Het Heilige Roomse Rijk vindt zijn oorsprong in het Karolingische Rijk (800–888), dat ontstond toen Karel de Grote (r. 768/800–814), koning der Franken, in het jaar 800 door paus Leo III (r. 795–816) werd gekroond tot keizer. Deze kroning markeerde de stichting van het *Universum Regnum*, ook wel aangeduid als *Romanorum sive Francorum Imperium* of *Imperium Christianum* — het universele, christelijke rijk van de Romeinen en Franken. Tijdens de middeleeuwen groeide dit rijk uit tot een invloedrijk, overwegend continentaal rijk met keizerlijke pretenties over heel het christelijke Europa en delen van Azië. Vanaf 1512 werd het Heilige Roomse Rijk grotendeels gedomineerd door Habsburgse keizers (1282–1918), die vanuit Wenen regeerden. In 1512 werd ook de term "Heilig Roomse Rijk van de Duitse Natie" officieel in gebruik genomen om de structuur van het rijk als een los samenhangende confederatie van staten aan te duiden. Dit oppermachtige katholieke Spaans-Habsburgse rijk, met inmiddels uitgebreide bezittingen in Europa en de Amerika's, vormde de belangrijkste tegenmacht van het opkomende protestantse Noord-Europa. In deze context werd Willem van Oranje-Nassau (r. 1544–1584) een van de voornaamste leiders van de protestantse opstand in de Nederlanden, die uitmondde in de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648) en uiteindelijk leidde tot de onafhankelijkheid van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588–1795).

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

nakomelingen namen de titel ‘hertogen van Nassau’ aan. In 1255 werden de bezittingen verdeeld tussen zijn nazaten Walram en Otto, zonen van hertog Hendrik II de Rijke (r. 1198–1247).

De Walram dynastie word bekend met de Duitse koning Adolph van Nassau (r. 1276/1292-1298) die in 1292 ook word gekroond tot Koning van de Romeinen, het hoogste gezag in het Heilige Rooms Rijk. Het graafschap Nassau (1125–1806) lag aan de rivier de Lahn en is vernoemd naar het plaatsje Nassau, dat in 915 voor het eerst wordt vermeld. Het kasteel van Nassau werd rond 1125 gesticht door Dudo, hertog van Laurenburg, die daardoor geldt als de stamvader van het huis Nassau. Zijn nakomelingen namen de titel ‘hertogen van Nassau’ aan. In 1255 werden de bezittingen verdeeld tussen zijn nazaten Walram en Otto, zonen van hertog Hendrik II de Rijke (r. 1198–1247).

De Ottoonse dynastie erfde bezittingen in het graafschap Nassau, het gebied Orange in Zuid-Frankrijk, en in de Nederlanden. Het graafschap Nassau werd in 1544 onder Willem van Nassau-Dillenburg, erfgenaam van Orange, formeel gesticht als onderdeel van het machtige en hervormde Spaans-Habsburgse Heilige Roomse Rijk (800/1512–1806). Deze stichting markeerde een politieke en religieuze positionering binnen het grotere geheel van de Reformatie en de strijd tegen het pauselijke gezag, de Renaissance en de mondiale expansies van de Europese machten. Op dat moment was de dynastie Nassau al zeker meer dan zeshonderd jaar oud.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Nassau's bijdrage aan de Protestantse opstand tot de val van Antwerpen in 1585

De Nassau's en de Boekdrukkunst, Bijbel en de Opkomst van het Protestantisme

De protestantse renaissance in Noord-Europa is nauw verbonden met de opkomst van de boekdrukkunst. Tot ver in de vijftiende eeuw was schriftelijke kennis voorbehouden aan een kleine, geletterde elite van adel en geestelijkheid. Het overgrote deel van de bevolking was analfabeet. Boeken waren schaars, kostbaar en grotendeels handgeschreven door monniken, wat de verspreiding van informatie ernstig beperkte.

De introductie van de mechanische drukpers bracht hierin een fundamentele verandering. Voor het eerst werd massaproductie van teksten mogelijk en ontstond er een vroegmoderne vorm van massacommunicatie. De vrije verspreiding van kennis legde de basis voor een kennisgedreven economie en een nieuwe, opkomende burgerlijke klasse. De informatieverspreiding stimuleerde tegelijkertijd de economische groei en internationale handel. In de tweede helft van de vijftiende eeuw—vanaf circa 1450—werden naar schatting 10 tot 20 miljoen boeken gedrukt.

De eerste Europese drukpers wordt toegeschreven aan Johannes Gensfleisch zur Laden zum Gutenberg (ca. 1406–1468), goudsmid en uitvinder, die rond 1448 in Mainz begon met het drukken van boeken. Zijn beroemdste uitgave was de zogeheten Gutenbergbijbel (1455), een Latijnse druk van de Vulgata—de Bijbelvertaling uit het Hebreeuws en Grieks naar het volkslatijn van Hiëronymus (ca. 380). Deze versie bleef eeuwenlang de officiële Latijnse Bijbel binnen de Rooms-Katholieke Kerk. Gutenberg produceerde deze bijbel vermoedelijk in opdracht van paus en bibliofiel Nicolaas V (r. 1447–1455), een voorstander van humanistische hervorming binnen de kerk. De hernieuwde studie van de oorspronkelijke Griekse teksten leidde tot theologische inzichten die haaks stonden op kerkelijke dogma's. Zo bleken begrippen als de eeuwige hel of het engelenrijk—zoals ontwikkeld vanaf de zesde eeuw—niet voor te komen in de bronteksten. Deze bevindingen veroorzaakten onrust onder geestelijken en adellijke kringen.

Mainz, hoofdstad van het huidige Rijnland-Palts, lag strategisch aan de westelijke oever van de Rijn tegenover Wiesbaden, dat later tot hoofdstad van het protestantse graafschap Nassau uitgroeide. In 1462 werd Mainz geplunderd op bevel van keizer en paus, uitgevoerd door aartsbisschop Adolf van Nassau (r. 1461–1475), die na een gewelddadig opvolgingsconflict de stad militair innam. Gutenberg, die onder diens voorganger Dieter von Isenburg (r. 1459–1461/1475–1482) was aangeklaagd wegens zijn publicaties, werd gespaard en in 1465 benoemd tot hofman met een jaarlijkse toelage. Zo kon de revolutie van de boekdrukkunst ongehinderd voort worden gezet.

Meer dan vijftig jaar later speelde de boekdrukkunst opnieuw een cruciale rol in religieus grensgebied aan de randen van het Spaans-Habsburgse imperium. In 1521 werd de Augustijner monnik Maarten Luther na de Rijksdag van Worms in de rijksban gedaan door keizer Karel V (r. 1506/1519–1555). Vanuit zijn ballingschap vertaalde Luther het Nieuwe Testament van het Grieks naar het Duits. Zijn vertaling werd vanaf 1522 op grote schaal gedrukt, waardoor veel gelovigen de Bijbel voor het eerst in hun eigen taal konden lezen—voor zover zij geletterd waren. Minder bekend is dat al in 1526 in Antwerpen een Nederlandse versie van deze Lutherbijbel verscheen en dat die gretig aftrek vond onder de sterk opkomende koopmansfamilies.[2]

---

[2] De Augustijnen zijn volgelingen van Augustinus Aurelius van Hippo (r. 384–430), de kerkdokter die in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de samenstelling van de Rooms-Katholieke Bijbel. Maarten Luther wilde terugkeren naar de sobere grondslagen van de Augustijnse orde en hekelde de kerkelijke spilzucht en corruptie.

Verzetsstrijder Willem van Oranje, Antwerpen tot de Val als Protestant Bolwerk

Antwerpen ontwikkelde zich tot een vroeg protestants bolwerk. De havenstad telde rond 1500 ongeveer 40.000 inwoners en gold als de economische hoofdstad van Noord-Europa, de noordelijke tegenhanger van Genua in het katholieke zuiden. Invloedrijke kapitalisten zoals Jan van Schoonbeke, Erasmus Schetz en Ludovico Ducci hadden er samen met de katholieke Fugger- en Welser-families uit Augsburg monopolies op handel en financiën, wat hen uitzonderlijk rijk maakte. De stad groeide snel in de 16e eeuw als distributiecentrum voor ruwe rietsuiker afkomstig van de Spaanse en Portugese plantages. Naar voorbeeld van de St. Georgebank (1407) en de beurs van Genua (1412) werd in Antwerpen in 1434 de florijn als munt geïntroduceerd, en in 1531 werd de beurs van Antwerpen opgericht—de eerste speciaal gebouwde beurs ter wereld.[3]

Het protestantisme kreeg al vroeg voet aan de grond, mede dankzij de aanwezigheid van een Augustijner klooster. In 1522 werd dit klooster door Spaanse autoriteiten gesloten; het jaar daarop werden opstandige monniken op de markt in Brussel verbrand. Halverwege de eeuw groeide vooral het calvinisme in invloed. De Spaanse reactie was meedogenloos: in 1551 werd Jan van Oostende, de eerste calvinistische predikant van de stad, op de brandstapel gebracht. De repressie nam toe onder vroom Katholieke koning Filips II (r. 1556–1598), zoon van afgetreden Keizer Karel V. De Spaanse koning voerde de besluiten van het Concilie van Trente (1545–1563) rigoureus door, wat leidde tot een volwaardige inquisitie, inclusief heksenvervolging, marteling en verplichte 'heropvoeding' van ketters en andersdenkenden als Protestanten.

Als tegenreactie vormde zich in 1565 het Eedverbond der Edelen—een alliantie van katholieke en calvinistische edelen tegen de Spaanse geloofsvervolging. Lodewijk van Nassau-Siegen (1538–1574), broer en vertrouweling van Willem van Oranje-Nassau (r. 1559–1567/1584), behoorde tot de ondertekenaars. Tegelijkertijd was Willem, destijds stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht namens Filips II, sinds 1555 lid van de Raad van State en een directe adviseur van de Spaanse kroon.

In 1566 brak ook in Antwerpen de Beeldenstorm uit, waarbij talloze katholieke kerken en bezittingen werden vernield. De stad kwam in opstand, evenals veel andere Vlaamse en Hollandse steden. In 1567 stuurde Filips II de hertog van Alva naar de Nederlanden om orde op zaken te stellen. Kort daarna werd in Antwerpen een inquisitie uitgevoerd nadat een geuzenleger in de nabijheid was verslagen.

In 1568 leidde Willem van Oranje vanuit zijn geboortestad Dillenburg een eerste militaire invasie van de Nederlanden, wat algemeen wordt gezien als het begin van de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648). In 1572 werd hij door de opstandige provincies opnieuw benoemd tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht door de opstandige Staten-Generaal. Samen met zijn broer Lodewijk gaf hij leiding aan het verzet tegen de Spaanse bezetting.

In 1576 werd Antwerpen opnieuw het toneel van geweld. Spaanse huursoldaten, maandenlang niet uitbetaald, plunderden de stad en doodden circa 7.000 inwoners. Deze tragedie staat bekend als de Spaanse Furie en keerde de publieke opinie definitief tegen het Spaanse bewind. Antwerpen sloot zich aan bij de Pacificatie van Gent (1576), een verbond tussen opstandige en loyale gewesten dat streefde naar godsdienstvrijheid en beëindiging van het geweld.

[3] De Bank van St. George (1407) van Genua, de tweede oudste bank ter wereld na die van Venetië, was zeer nauw verbonden met de Palivacino familie en met de beurs van Genua die in de 16de eeuw ca. 50% van alle financiele transacties van het Habsburgse imperium afhandelde. Onder andere Keizer Karel V had er schulden. Diezelfde Pallavicino's keren zich in de 1580s tegen de Paus en financieren de Protestantse opstanden.

De stad groeide uit tot centrum van de opstand, die in 1579 werd geformaliseerd met de Unie van Utrecht. Willem van Oranje liet in 1580 een religietelling uitvoeren waaruit bleek dat circa 33% van de bevolking calvinistisch was, 17% luthers en 50% rooms-katholiek. In 1584 werd hij vermoord in Delft door de Franse katholiek Balthasar Gerards, nadat Filips II een prijs op zijn hoofd had gezet.

In 1585 heroverde het Spaanse leger onder leiding van generaal Alexander Farnese de stad, na een beleg van meer dan een jaar. De Hollandse en Zeeuwse steden blokkeerden vervolgens de haven, wat leidde tot een massale migratie naar het noorden. Bijna de helft van de Antwerpse bevolking—waaronder veel ondernemers, drukkers en intellectuelen—verliet de stad. Deze uittocht markeerde het begin van de opkomst van Amsterdam als economisch en cultureel centrum van de Republiek én van Noord-Europa.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Hoofdstuk 1: De VOC expansie met de 1ste dynastie

Generaal, Stadhouder en Prins van Oranje Maurits (r. 1585-1625)

Opkomst van een Militaire Leider

Maurits (1567–1625) wordt geboren in Den Haag als zoon van Willem van Oranje (1533–1584), stadhouder en leider van de opstand tegen Spanje, en diens tweede echtgenote Anna van Saksen (1544–1577), uit het huis Wettin. Zijn oudere halfbroer, Filips Willem (1554–1618), erfgenaam van de titel Prins van Oranje, is op dat moment als gijzelaar in Spanje, waar hij een rooms-katholieke opvoeding ondergaat. De broers zullen elkaar slechts enkele keren ontmoeten, tussen 1607 en 1609, voornamelijk om de erfenis te regelen en vermoedelijk om over vrede te spreken.

Na de dood van zijn moeder wordt Maurits opgevoed door zijn oom Jan VI van Nassau-Dillenburg, de broer van Willem van Oranje. Jan bekeerde zich in 1572 tot het calvinisme en heeft grote invloed op de religieuze vorming van zijn neef. Maurits volgt opleidingen in Heidelberg en aan de pas opgerichte universiteit van Leiden. In 1585, op achttienjarige leeftijd, wordt hij benoemd tot stadhouder van Holland en Zeeland. Daarmee treedt hij in de voetsporen van zijn vader, die het jaar ervoor is vermoord. Twee jaar later krijgt hij het opperbevel over het Staatse leger.

Op dat moment zijn slechts enkele gewesten—Holland, Zeeland, Friesland en delen van Utrecht—nog niet heroverd door de Spaanse veldheer Alexander Farnese (r. 1579–1588). De situatie verandert ingrijpend in april 1588, wanneer de Staten-Generaal zich formeel onafhankelijk verklaren met de publicatie van de Deductie van Vranken. In datzelfde jaar lijdt de Spaanse Armada een verpletterende nederlaag tegen een coalitie van de Engelse vloot en Hollandse watergeuzen. Die overwinning wordt mede mogelijk gemaakt door financiële en logistieke steun van Horatio Pallavicino, hoofd van een invloedrijke en steenrijke Genuese familie die de Protestantse strijd in Frankrijk, Engeland en de Nederlanden financiert. De ondergang van de Armada markeert een strategisch keerpunt in de Tachtigjarige Oorlog, tot dan toe gekenmerkt door voornamelijk verliezen voor de opstandige gewesten.

Militaire Hervormingen en Tactische Vernieuwing

Tussen 1588 en 1598 werkt Maurits intensief samen met zijn neef en zoon van Jan VI, Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg (r. 1584–1620), stadhouder van Friesland. Zij hervormen het Staatse leger grondig. Het bestaande garnizoenssysteem dat door de Britse gouverneur Robert Dudley (r. 1586–1587), vertrouweling van koningin Elizabeth I (r. 1558-1603), was opgetuigd blijkt ineffectief en gevoelig voor corruptie. Onder leiding van Maurits wordt het leger kleiner maar efficiënter en beter getraind. Veel troepen bestaan uit Engelse en Schotse huurlingen, afkomstig uit het uitgesproken protestantse Engeland van Elizabeth I.

Tussen 1588 en 1598 werkt Maurits nauw samen met zijn neef en zoon van Jan VI, Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg (r. 1584–1620), stadhouder van Friesland. Samen hervormen zij het Staatse leger. Het systeem van plaatselijke garnizoenen onder leiding van de Britse gouverneur Robert Dudley (r. 1586–1587), favoriet van koningin Elizabeth I (r. 1558-1603), functioneert slecht en blijkt vatbaar voor corruptie. Als nieuw opperbevelhebber reorganiseert Maurits het leger tot een kleiner, maar efficiënter en professioneler geheel. Veel soldaten zijn buitenlandse huurlingen uit Engeland en Schotland, dat dan onder het zeer protestantse antikatholieke bewind van Elizabeth I staat. De soldij wordt gefinancierd via toekomstige belastingopbrengsten, waarvoor de bevolking van de Republiek garant staat—een model dat is afgekeken van de Republieken Venetië en Genua. Daarmee dragen de

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

inwoners van de opstandige provincies rechtstreeks bij aan de financiering van hun eigen bevrijdingsleger.

Maurits maakt gebruik van de expertise van ingenieurs zoals Simon Stevin en krijgslieden als Jacob Wijts, terwijl Willem Lodewijk vergeten Romeinse infanterietactieken moderniseert. Door systematische training in formaties, het standaardiseren van uitrusting—waaronder het roer (kort musket) en het rapier—en het invoeren van nieuwe bewapening, wordt het Staatse leger technologisch en tactisch superieur aan het numeriek sterkere, maar middeleeuws opererende Spaanse leger.

Strategisch kiest Maurits voor belegeringen boven riskante open veldslagen waar de Spanjaarden numeriek voordeel zouden hebben. Steden als Dordrecht en Leeuwarden worden ingericht als arsenaallocaties. Er verrijst een moderne gietinrichting voor kanonnen die projectielen tot 48 pond kunnen afvuren—krachtig genoeg om stadsmuren te breken. Na het overlijden van Adolf van Nieuwenaer (r. 1584–1589), wordt Maurits ook benoemd tot stadhouder van Utrecht, Overijssel en Gelderland. Daarmee valt het grootste deel van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588–1795) onder zijn gezag. Zijn militaire campagne begint in 1590 met de herovering van Breda via een list met een turfschip—de Nederlandse variant van het Trojaanse paard. Deze symbolische overwinning vergroot zijn prestige binnen de Staten-Generaal.

De Weg naar Overwicht

Het Staatse leger groeit in 1591 tot 20.000 man. De Franse burgeroorlog dwingt Farnese om zijn troepen elders in te zetten, wat ruimte biedt voor een reeks overwinningen: Zutphen, Deventer, Delfzijl, Hulst en Nijmegen worden heroverd. Tussen 1592 en 1596 bepalen de Staten-Generaal gezamenlijk de strategische prioriteiten. In 1594 valt Groningen, een belangrijke Hanzestad, in handen van Willem Lodewijk. In 1597 volgen onder meer Alphen en Enschede. Het noorden van de Republiek boven de rivieren wordt definitief veiliggesteld en het Staatse leger transformeert tot een geoefend veteranenleger.

Op de achtergrond speelt landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt (1547–1619), een gematigde Arminiaan en bondgenoot van de Engelse gouverneur Dudley, een sleutelrol in de politieke organisatie van de Republiek.

De Spaanse troepen worden steeds vaker vermeden. Door financiële problemen ontstaan in 1600 muiterijen in het Spaanse kamp vanwege achterstallige betalingen. Die problemen hebben een duidelijke oorzaak: Edward Pallavicino, zoon van Horatio, adviseert inmiddels de Engelse bevelhebber Sir Francis Vere, die sinds 1586 in de Nederlanden actief is. Als *sergeant-major-general* is Vere een belangrijk bondgenoot van Maurits. Hij behaalt overwinningen bij onder andere Knodsenburg (1592), nabij Nijmegen, en neemt in 1596 deel aan de succesvolle expeditie naar Cádiz, waarbij een Spaanse zilvervloot wordt vernietigd. Het verlies van deze vloot draagt bij aan het bankroet van de Spaanse kroon in 1597.

In 1600 behalen Maurits en Vere een beslissende maar kostbare overwinning bij Nieuwpoort. De daaropvolgende belegering van Oostende (1601–1602) weet het Spaanse leger af te slaan, maar slaagt er niet in de Duinkerker kapers uit te schakelen. Deze kapers blijven aanzienlijke schade toebrengen aan de Nederlandse handelsvloot.

De VOC en de Wereldmacht van de Protestantse Republiek

Als reactie op de maritieme dreiging wordt in 1602 de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) opgericht. De VOC ontwikkelt zich snel tot een wereldmacht met een vloot van circa 2.000 schepen en een sterk internationale bemanning. De vloot is groter en beter bewapend dan die van Engeland en Frankrijk samen, en vormt een ernstige bedreiging voor de katholieke wereldmachtenmachten Spanje en Portugal, dan in personele unie onder de Habsburgers. De gemilitariseerde Compagnie krijgt van de Staten-Generaal onder andere het recht oorlog te voeren maar ook om te koloniseren.

De modernisering van de Admiraliteit van de Republiek in 1597 draagt bij aan de maritieme overmacht. In 1602 wordt een Spaanse galeivloot bij het Kanaal verslagen, en in 1603 komt admiraal Spinola om bij de Zeeslag bij Sluis. De VOC neemt stelselmatig de handelsroutes van Portugal over—vaak met geweld. Portugese schepen worden gekaapt, geplunderd, en toegevoegd aan de uitdijende VOC-vloot. Ook de Spaanse armada's in West-Indië worden ernstig gehinderd. De opbrengsten van de Compagnie worden ingezet voor de oorlogvoering en versterken de positie van zowel de Admiraliteit als het Staatse leger, de meest geavanceerde legeronderdelen van Europa. De toenemende VOC inkomsten financieren de Admiraliteit en de Staatse legers, op last van de inwoners van de Republiek.

Deze militaire en economische machtsexpansie maakt de Republiek in slechts twee decennia tot een dominante Europese speler. De Republiek deelt haar militaire technieken met het Lutherse Zweden, wat bijdraagt aan de opkomst van Zweden als een machtig Scandinavische keizerrijk (1611–1721) dat de controle over de Oostzee verwerft—opnieuw een forse klap voor de Habsburgse belangen in Noord-Europa.

Politieke Polarisatie en Religieuze Coupe

Binnenlands groeit de spanning. De Staten-Generaal onder Van Oldenbarnevelt steunen het militaire beleid van Maurits, maar verschillen van visie op religie en overzeese handel. In 1606 stuurt Spanje generaal Ambrogio Spinola, de broer van de gedode admiraal, naar de Republiek om vredesonderhandelingen te voeren. Hij eist onder andere de ontbinding van de VOC en het tegenhouden van de oprichting van de West-Indische Compagnie (WIC), die de zeer lucratieve Habsburgse slavenhandel en daarmee de overzeese kolonisaties zou kunnen schaden.[4]

Als antwoord wordt in 1607 een Spaanse zilvervloot vernietigd in de Slag bij Gibraltar. Twee jaar later volgt het Twaalfjarig Bestand (1609–1621), een wapenstilstand tussen Spanje en de Republiek. Spanje eist onder meer godsdienstvrijheid voor katholieken en opheffing van de VOC—eisen die op weerstand stuiten.

Waar Van Oldenbarnevelt en de Hollandse regenten neigen naar religieuze tolerantie, stelt Maurits zich onwrikbaar op. De breuk verdiept zich: de Arminianen, voorstanders van gematigd calvinisme en

---

[4] De Spaanse autoriteiten hadden al eerder stappen gezet richting meer religieuze tolerantie voor protestanten. In navolging van het Derde Provinciale Concilie van Mechelen (1607) werd in de Habsburgse Nederlanden besloten dat protestanten gedoogd zouden worden, mits zij hun geloof niet in het openbaar uitoefenden. Tegelijkertijd vond er in datzelfde jaar een versterking van de katholieke identiteit plaats: de biecht werd ingevoerd als een van de zeven sacramenten van de Rooms-Katholieke Kerk en kreeg een prominentere rol in het kerkelijk leven. Deze ontwikkeling versterkte niet alleen de religieuze controle, maar had ook een bredere maatschappelijke impact: de biecht gold — ogenschijnlijk — als een krachtig instrument van informatievergaring en werd door tijdgenoten en latere historici wel beschouwd als de basis van een van de meest fijnmazige informatiesystemen in Europa.

tegenstanders van de slavenhandel, botsen frontaal met het orthodox-calvinistische kamp rond Maurits. Deze religieuze tegenstelling mondt uit in een machtsgreep: Van Oldenbarnevelt wordt gearresteerd en na de Synode van Dordrecht (1618–1619) geëxecuteerd. Andere Arminianen worden verbannen of uit hun functies gezet. De Synode markeert het begin van een langdurige dominantie van het contraremonstrantse calvinisme in de Republiek—aards, streng, hardwerkend en in dienst van oorlog en staatsmacht. Met de Synode pleegt de groep rondom Maurits een religieuze coupe waarvan de gevolgen nog eeuwen zouden nawerken.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De impact van de Vereenigde Oostindische Companie (VOC) op de Protestantse strijd

Religieuze repressie als katalysator voor de Republiek

Het succes van de Nederlandse Republiek (1588–1795) is in zekere zin ironisch: het is mede te danken aan de katholieke repressie die door het enorme Spaans-Habsburgse Rijk werd opgelegd in een groot deel van continentaal Europa. Vanaf het begin van de zestiende eeuw domineerde dit rijk onbetwist het Heilige Roomse Rijk. Hoewel de protestantse Schmalkaldische Liga (1531–1555) onder leiding van Filips I van Hessen (1504-1567, r. 1509-1567) bij de Vrede van Augsburg (1555) formeel een mate van godsdienstvrijheid had afgedwongen—waarbij het lutheranisme werd erkend door Kerk en Keizer —bleef de uitvoering daarvan afhankelijk van de politieke wil van Habsburgse keizers en hun Franse bondgenoten, de dynastie van Valois (r. 1328-1589).[5]

In Frankrijk bleven de hugenoten, aanhangers van het calvinisme, vogelvrij. De katholieke repressie nam toe na het Concilie van Trente (1545–1563), dat leidde tot de herstructurering van de inquisitie en een striktere handhaving van kerkelijke orthodoxie. Binnen het katholieke machtssysteem kregen machtige bankiershuizen een sleutelpositie, waaronder de Beierse families Fugger en Welser, evenals de invloedrijke Medici uit Florence.

De uiteindelijk opstandige Genuese familie Pallavicino neemt een bijzondere positie in binnen de vroegmoderne Europese geschiedenis. Enerzijds was deze dynastie nauw verbonden met het Habsburgse imperium, de eerste stappen Italiaanse renaissance en de invloedrijke Concilie van Trente; anderzijds financierde en ondersteunde zij tegelijkertijd de protestantse opstanden in Noord-Europa via de eerste Bourbon Henri IV, de laatste Tudor Elisabeth I en de Staten Generaal van Maurits Republiek. Deze dubbelrol was opmerkelijk: terwijl de Pallavicino's actief participeerden in de katholieke machtsstructuur, brachten zij ook geavanceerde financiële kennis en maritieme technieken naar het hoge noorden. Onder hun invloed verschenen in Engeland bijvoorbeeld de eerste moderne zeeschepen—waarmee onder meer de Engelse vloot werd opgebouwd die de Spaanse Armada in 1588 versloeg.[6]

---

[5] De protestantse kampioen Filips I ontmoette Maarten Luther in 1521, een jaar voor de publicatie van diens invloedrijke Duitse Bijbelvertaling. In 1525 sloeg hij samen met zijn schoonvader Georg van Saksen de Duitse Boerenopstand neer, en in 1527 stichtte hij in zijn hoofdstad Marburg de eerste protestantse universiteit ter wereld. Na de Vrede van Augsburg trouwde Willem van Oranje in 1561 — voor een stevige bruidsschat — met Anna van Saksen, de moeder van generaal Maurits. Zij was een kleindochter van deze Filips I; met die bruidsschat zou Willem de eerste opstand hebben gefinancierd.

[6] Het huis Pallavicino stond aan de basis van de Republiek Genua (1005–1797) en was nauw verbonden met het machtige hertogdom Milaan (1395–1447/1450–1796). De familie deelde haar oorsprong met het invloedrijke Duits-Italiaanse huis Welf, dat in de middeleeuwen een belangrijke rol speelde in de politieke verdeling van het Heilige Roomse Rijk. De Welfen stonden oorspronkelijk aan de kant van de paus (de zogeheten Welf-partij), terwijl hun rivalen, de Ghibellijnen, keizersgezind waren. In werkelijkheid waren beide kampen directe familie van elkaar. De tegenstelling werd door tijdgenoten al als politiek instrument herkend. Zoals Machiavelli later zou opmerken: verdeel en heers was een structureel mechanisme in de Europese machtspolitiek. De Welfen speelden ook een centrale rol in de opkomst van de Noord-Europese handel. Hendrik de Leeuw (*Henry the Lion*, r. 1142/1156–1180), hertog van Saksen en Beieren en lid van het huis Welf, herbouwde in 1159 de stad Lübeck in Noord-Duitsland. Deze stad zou uitgroeien tot de eerste en belangrijkste kern van de Hanzeliga, het omvangrijke handelsnetwerk dat Noord-Europa economisch met elkaar verbond. In die zin vormt de opkomst van de Nederlandse VOC (1602) en de latere protestantse handelscompagnieën een voortzetting van deze noordelijke commerciële traditie. De zogenaamde protestantse Verenigde Compagnies (VC's), die in de vroege zeventiende eeuw de overzeese expansie van de Noord-Europese landen mogelijk maakten, kunnen gezien worden als opvolgers van deze Liga.

Tegen de continentale katholieke repressie was de Nederlandse Republiek een uitzondering. Ze vormde een van de weinige regio's in Europa met daadwerkelijke religieuze tolerantie. Protestanten, joden en andersdenkenden vonden hier een toevluchtsoord. Gevluchte hugenoten, calvinisten en lutheranen voegden zich bij de Sefardische joden die als belangrijke financiële en maritieme elite eerder uit Spanje (1492) en Portugal (1496) waren verdreven op instigatie van de Paus. Velen hadden zich in eerste instantie gevestigd in de Vlaamse steden, met Antwerpen als economisch zwaartepunt.

Van Antwerpen naar Amsterdam: een migrerende elite

Antwerpen groeide in de zestiende eeuw uit tot het economische hart van Noord-Europa en was veel groter als bijvoorbeeld Londen en Amsterdam. De stad huisvestte een bonte mix van bankiers, kooplieden en intellectuelen. Na 1576 begonnen echter steeds meer Vlaamse handelssteden in handen te vallen van het Spaanse leger. In 1585 viel ook Antwerpen na een langdurig beleg aan de Habsburgse kroon. De blokkade van de haven door Hollandse en Zeeuwse schepen leidde tot een massale uittocht van inwoners. Naar schatting vertrok bijna de helft van de bevolking, waaronder een aanzienlijk deel van de commerciële, intellectuele en religieuze elite, naar het noorden.

Amsterdam profiteerde direct van deze migratie. De stad ontwikkelde zich snel tot een belangrijk handelscentrum, gesteund door bestaande connecties met de Oostzeehandel en de steden van de Hanzeliga. Ook Engelse joden en andere religieuze vluchtelingen vonden hier onderdak. Amsterdam werd ook een verzamelplek voor Engelse Joden en godsdienstvluchtelingen, die in post-Tudor Engeland van Bourbon en Huis Oranje gelieerde Stuarts (r. 1603-1648/1660-1685) niet welkom zijn in een streng en elitair Protestants en bij tijden semi Katholiek Engeland.

De Republiek vormde in deze periode een vrijplaats waarin zich een uitzonderlijke concentratie van kapitaal en ondernemerschap ontwikkelde. Italiaanse bankiers, gevluchte Vlaamse ondernemers, Duitse handelaars uit Hamburg en Sefardische joden uit Zuid-Europa vormden samen een dynamisch netwerk dat aan de basis stond van een snel bloeiende handelscultuur. Binnen deze context bloeiden ook de kunsten en de eerste natuurwetenschappen, mogelijk gemaakt door een relatief grote mate van intellectuele vrijheid.

De opkomst van de VOC en het Nederlandse kapitalisme

De economische energie van deze periode kwam tot uitdrukking in de oprichting van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) in 1602, en later de West-Indische Compagnie (WIC) in 1619. De VOC kreeg een exclusief patent (*charter,* monopolie) op reizen naar de Oostelijke Indies van de nieuwe Staten Generaal (1581-1795), het parlement van afgevaardigden van de zeven Provincies. De Compagnie werd gepresenteerd als het 'vlaggenschip' van de Republiek en beschikte over een eigen oorlogsvloot. Met circa 2.000 schepen en een internationale bemanning was de VOC-vloot in omvang en bewapening superieur aan die van Engeland en Frankrijk samen.[7]

---

[7] De Nederlandse Opstand vindt haar oorsprong in de toenemende weerstand tegen de Spaanse inquisitie, met name in de welvarende Vlaamse handelssteden. Een van de eerste keerpunten was de Gentse Revolte van 1539–1540. De stad verzette zich tegen de steeds zwaardere belastingdruk en de centraliserende politiek van keizer *Karel V* (r. 1519–1556), die in Gent geboren was en zich persoonlijk verraden voelde door het opstandige gedrag van zijn geboortestad. Na het neerslaan van de opstand liet *Karel V* 25 notabelen executeren. De overgebleven stadsbestuurders werden publiekelijk vernederd: met een strop om de hals moesten zij in

Voor de oprichting van de VOC bestonden al twaalf kleinere Oostindische compagnieën. De winstmarges op specerijen als zwarte peper en kruidnagel waren enorm—tot wel 200 à 300 procent. Om de onderlinge concurrentie en risico's te beperken, werd naar Engels voorbeeld gekozen voor centralisatie. Johan van Oldenbarnevelt (r. 1587–1619), landsadvocaat van Holland en politiek leider achter stadhouder Maurits van Oranje (r. 1585–1625), speelde hierin een centrale rol.

De VOC haalde kapitaal op via aandelen en leningen. In tegenstelling tot de Engelse *Muscovy Company* (1555) of de *East India Company* (1600) waren de aandelen in de VOC toegankelijk voor een bredere groep beleggers en niet alleen voor de adel. Rijke kooplieden uit Italië, gevluchte joden uit het Iberisch schiereiland en ondernemers uit de Hanzesteden kochten zich massaal in. De eerste uitgifte in 1602 leverde direct een kapitaal van 6,5 miljoen florijn op—een oorlogskas voor overzeese expansie.[8]

De militaire capaciteit van de VOC werd vanaf het begin serieus opgezet. De Compagnie kreeg het recht om oorlog te voeren, havens te bezetten en verdragen te sluiten. Al snel veroverde de VOC met superieure technologie en vuurkracht grote delen van de handel op Portugese en Spaanse koloniale routes. De West-Indische armada's werden stelselmatig verzwakt, wat directe gevolgen had voor de Habsburgse inkomsten.

Een militair en economisch bondgenootschap van protestantse staten

Niet alleen op zee boekte de Republiek successen. Ook het Staatse leger onder leiding van Maurits groeide uit tot een van de meest geavanceerde van Europa. Financiering via de VOC en

---

boetedoening door de stad marcheren. Volgens latere overlevering ontstond uit deze vernedering de benaming 'stropdas': een verwijzing naar het touw om de hals van veroordeelde ketters of opstandelingen. Na de ophanging werd het lijk losgesneden, waarbij het achtergebleven stuk touw als symbool zou blijven hangen. Na de opstand werd de stad door *Karel V* zwaar gestraft. In 1540 werd de zogenoemde *Concessio Carolina* opgelegd: een bestuurlijke hervorming waarbij Gent haar stedelijke privileges grotendeels verloor. Symbolisch en strategisch werd in het centrum van de stad de reeds geseculariseerde Sint-Baafsabdij afgebroken. Op deze locatie verrees het Spanjaardenkasteel, een dwangburcht van waaruit het keizerlijk gezag werd gehandhaafd en waarin opstandelingen konden worden opgesloten en gemarteld. De *Concessio Carolina* bleef van kracht tot aan de Franse Revolutie van 1789, en vormde een vroeg voorbeeld van de structurele onderdrukking van stedelijke autonomie in de Nederlanden — een repressieve lijn die zich onder de Habsburgers verder zou intensiveren en uiteindelijk leidde tot de opstand van 1566. Een verloren stukje geschiedenis voor iedere stropdasdrager.

[8] De investeringen in de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) werden georganiseerd via een innovatief systeem van aandelen en leningen. In tegenstelling tot eerdere handelscompagnieën, waarbij investeringen per reis werden gedaan, golden VOC-aandelen voor een langere termijn van minimaal tien jaar. Op die manier konden verliezen van afzonderlijke reizen worden gecompenseerd met de opbrengsten op de langere termijn—een cruciaal mechanisme om risico's te spreiden. Hoewel de aandelen bij de oprichting in 1602 vrij toegankelijk waren, vond er al snel een consolidatie plaats: een klein aantal grote aandeelhouders verwierf een dominante positie binnen de onderneming. Opmerkelijk is dat het aandelenkapitaal van de VOC gedurende haar hele bestaan nagenoeg constant bleef, terwijl de jaarlijkse omzet uiteindelijk zou oplopen tot ruim 100 miljoen gulden—een enorm bedrag voor die tijd. Deze ontwikkeling is illustratief voor een bredere structuur binnen naamloze vennootschappen (NV's), waarin het oorspronkelijke aandelenkapitaal niet in verhouding hoeft te staan tot de werkelijke omzet of winstgevendheid van het bedrijf. In sommige gevallen kon zelfs met een relatief bescheiden aandelenpakket een controlerend belang worden verworven. De bestuurders van zowel de VOC als de latere West-Indische Compagnie (WIC) ontwikkelden zich tot meesters in complexe boekhoudtechnieken en financiële constructies. Door het gebruik van gescheiden administraties en dubbele boekhoudingen konden winsten aan het zicht van belastingheffing (en dus de belastingbetaler) worden onttrokken. Deze financiële strategieën maakten het mogelijk om grote woekerwinsten te genereren zonder openheid richting investeerders of Staten-Generaal.

kennisuitwisseling met andere protestantse staten—met name in Noord-Duitsland en Zweden—leidden tot een gezamenlijk militair overwicht in de Oostzee. Zweden ontwikkelde zich zo tot een protestants keizerrijk (1611–1721) en speelde vanaf 1635 een beslissende rol in de zeer bloedige Dertigjarige Oorlog (1618–1648).[9][10]

In 1609 dwong de Republiek het Twaalfjarig Bestand af: een wapenstilstand met Spanje. In deze periode stond de Staten-Generaal, onder leiding van Van Oldenbarnevelt, volledig achter de calvinistische stadhouder Maurits. De verschillen in bestuursstructuur met Spanje werden steeds duidelijker. Waar het Spaanse rijk centraal werd bestuurd via commissies voor onder meer inquisitie, militaire ridderordes en belastingen, koos de Republiek voor een decentrale organisatie van een douane en militaire vereniging met behoud van provinciale identiteit. De Staten-Generaal functioneerde als een collectief parlement en gaf het VOC-charter uit: een unicum in vroegmoderne staatsstructuur.

Hoewel de Republiek in 1609 slechts circa 1,5 miljoen inwoners telde, groeide zij binnen enkele jaren uit tot een economische grootmacht en militaire concurrent van het Spaans-Habsburgse wereldrijk. De combinatie van religieuze tolerantie, commerciële flexibiliteit en innovatieve bestuursmodellen bleek uiterst effectief. De VOC en de latere economische macht van Republiek toonde net als de oudere Republiek van Genua en Bank van St. George aan dat een natie helemaal niet groot hoefde te zijn om veel macht uit te oefenen.

Calvinisme en de 'economische' ethiek van de Republiek

De opkomst van het kapitalisme in de Republiek wordt vaak in verband gebracht met de calvinistische ethiek. Na de Synode van Dordrecht (1618–1619) werd het calvinisme de officiële religie van de Republiek, en daarmee ook ideologisch kader voor de VOC en WIC. De synode leidde niet alleen tot de veroordeling en onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt, maar ook tot de verbanning van de Arminiaanse elite. Hun gematigde visie, waaronder een kritische houding ten opzichte van slavernij en religieuze dwang, werd vervangen door een strengere calvinistische staatskerk.

Calvinisten gingen vanaf dat moment domineren in bestuursfuncties en de economie. Zij verwierven rijkdom via overzeese handel en toonden hun status in grootstedelijke architectuur, luxe interieurs en wereldlijke kunst. Het kapitalisme is volgens de filosofen en economen (van de oude stempel) M.

---

[9] Ter vergelijking: de eenmalige bruidsschat van *Willem van Oranje*, ontvangen bij zijn huwelijk met de vermogende *Anna van Saksen* rond 1561, bedroeg ƒ 100.000. Dit bedrag werd grotendeels aangewend om de eerste revolutionaire legers tegen de rooms-katholieke Spanjaarden te financieren.

[10] In het zeventiende-eeuwse Engeland varieerden de bouwkosten van oorlogsschepen aanzienlijk. Een standaard schip met 40 kanonnen kostte ongeveer £ 6.000 (ca. ƒ 36.000), terwijl de constructie van grotere schepen, zoals het koninklijke oorlogsschip *Sovereign* (1637) — een schip van 1.500 ton met 102 kanonnen — ongeveer £ 41.000 (ca. ƒ 246.000) bedroeg, exclusief de bewapening. Andere prominente oorlogsschepen uit deze periode waren de *Vanguard* (1630), de *James* (800 ton, 44 kanonnen, 1633) en de *Unicorn* (800 ton, 42 kanonnen, 1633). Onder het bewind van koning *James I* (r. 1603–1625), en in aanloop naar de regeringsperiode van *Charles I* (r. 1625–1649), werd er sterk geïnvesteerd in de maritieme kracht van het koninkrijk. Tegen 1638 beschikte Engeland over een oorlogsvloot met een gezamenlijk tonnage van circa 22.000 ton — de grootste vloot in de Engelse geschiedenis tot op dat moment. In vergelijking met een staand leger waren de jaarlijkse kosten van een vloot relatief beperkt. De jaarlijkse uitgaven voor de Engelse oorlogsvloot onder *James I* bedroegen naar schatting £ 60.000 voor het onderhoud van de schepen en nog eens £ 60.000 voor het beheer en bestuur van de admiraliteit — kosten die aanzienlijk lager lagen dan die van een permanent landleger van vergelijkbare schaal.

Weber (d. 1920) en R.H. Tawney (d. 1962) niet gebaseerd op hebzucht, maar op rationeel, ordelijk en gericht vooruitkomen in de wereld —een belangrijke voedingsbodem voor het vroege kapitalisme en zogenaamde vrijemarkteconomie waarvan de VOC het uithangbord zou worden. Deugdzaamheid, betrouwbaarheid en waarheidsliefde golden als belangrijke morele principes.

Het calvinisme was geen moreel neutrale stroming. Anders dan het redelijker georiënteerde arminianisme, kende het calvinisme geen scrupules bij het rechtvaardigen van slavernij of oorlog. Door de religieuze machtsgreep van de calvinisten kreeg Maurits als militair leider de ruimte om, gefinancierd door de VOC, de strijd voort te zetten in binnen- en buitenland. De Republiek, nu geleid door een gezuiverde Staten-Generaal, kon haar militaire ambities uitbreiden tot over de grenzen—zowel op het continent als op de wereldzeeën.

Die deugdzame christelijke moraliteit van Weber en Tawney bleek in de praktijk van koloniseren en slavenhandel van de nieuwe Noord Europese VC's vaak maar flinterdun. De Protestantse bijbels en de beoogde kerstening van de rest van de wereld om beschaving te brengen, bleken in de koloniale praktijk morele dekking te geven voor de verwerving van extreme woekerwinsten, diepe corruptie, afpersing van hele overzeese volkeren en onbeschaamde genocides.

Hoe bitter en bloedig de religieus-politieke veroveringen van de zeventiende eeuw zouden uitpakken, werd duidelijk na de religieuze machtsgreep van 1619 in de Nederlandse Republiek. Kort na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand met Spanje (1609–1621) werd niet alleen de West-Indische Compagnie (WIC) opgericht, maar ook het religieus gemotiveerde kolonisatiebeleid van de Republiek verder uitgebreid naar de Amerika's—waarbij slavernij een hoofdrol ging spelen in het economische model van de overzeese vestigingen.

Tegelijkertijd escaleerde de religieuze spanningen op het Europese vasteland. De verdrijving van de Arminianen uit het binnenlandse bestuur ging gepaard met een harde, calvinistisch geïnspireerde oriëntatie op het continentale conflict. Daarmee werd de Republiek niet alleen een maritieme, maar ook een religieus-politieke speler in het bredere toneel van de Dertigjarige Oorlog (1618–1648), waarin godsdienst en geopolitiek onlosmakelijk met elkaar verweven raakten.

Stadhouder Maurits van Oranje behield na 1619 het bevel over het Staatse leger, dat zich actief mengde in de Dertigjarige Oorlog (1618–1648)—een van de meest verwoestende conflicten uit de vroegmoderne geschiedenis. Deze oorlog, waarin religie, dynastieke rivaliteit en geopolitieke ambities samenvloeiden, bracht enorme verwoestingen teweeg, met name in het Heilige Roomse Rijk. Geschat wordt dat ongeveer 40% van de Duitse bevolking als gevolg van oorlog, hongersnood en epidemieën omkwam.

De militaire campagnes van Maurits en andere Protestantse domeinen werden mede gefinancierd met leningen van de VOC, wat de verwevenheid van economische expansie en religieuze strijd onderstreept. Pas na 80 jaar van strijd werd in 1648, met de Vrede van Westfalen, een formeel einde gemaakt aan het Europese godsdienstconflict. Deze vredesregeling betekende niet alleen het politieke einde van de Habsburgse hegemonie in grote delen van Duitsland, maar leidde er ook toe dat het calvinisme—naast het katholicisme en het Zweeds-Duitse lutheranisme—voor het eerst officieel werd erkend als legitieme geloofsvorm binnen de kerkelijke en politieke orde van Europa.

De VOC & Co. als basismodel voor de moderne kapitalistische economie

Voorgangers van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC)

De voorloper van de Nederlandse VOC is het zogeheten VC-model: internationaal opererende, gemilitariseerde handelsmaatschappijen die op basis van een monopoliecharter opereren, verleend door een kroon of parlement. Dit basismodel ontstond rond 1528 met de katholieke, commerciële *Welser Trading Company*, die met een Habsburgs charter een kolonie stichtte in Klein-Venedig (1528–1546, Klein Venetië, het huidige Venezuela). Kort daarop werd in Engeland de Moscovy Trading Company (1555) opgericht, het eerste grote Engelse handelsbedrijf met aandelen, op initiatief van de katholieke Tudor-vorstin Mary I (r. 1553–1558). *Bloody* Mary was getrouwd met Filips II van Spanje en verleende het bedrijf een charter.

Onder haar bewind vond een bloedige onderdrukking van protestanten plaats, wat uiteindelijk leidde tot haar afzetting op bevel van het Engelse parlement. Na haar dood word de fel antikatholieke Elisabeth I (r. 1558–1603) aan de macht gebracht, de laatste Tudor. Het VC-model kreeg vooral navolging in protestants Noord-Europa, waar het floreerde als drijvende kracht achter de protestantse, 'kapitalistische' expansie en exploitatie van andere werelddelen. Zelfs de Moscovy Company, die een exclusief handelsmonopolie had van zowel het Britse als het Russische tsarendom, bleef actief tot de val van de tsaren na de Russische Revolutie van 1917.

Het VC-model bereikte vermoedelijk via Elisabeth I ook de Nederlandse Republiek. De Moscovy Company was voortgekomen uit de *'Company of Merchant Adventurers for the Discovery of Regions, Dominions, Islands and Places Unknown'*, opgericht in 1551 door Richard Chancellor, Sebastian Cabot en Sir Hugh Willoughby. Zij wilden via de Noordpool een noordelijke zeeroute naar China vinden. John Dudley, de eerste hertog van Northumberland, trad op als patroon van deze onderneming tot hij in 1553 werd geëxecuteerd onder het protestantse bewind van Edward VI (r. 1547–1553).

Sebastian Cabot was de zoon van Giovanni Caboto (ca. 1450–1500), beter bekend als John Cabot, een Venetiaans-Genuese ontdekkingsreiziger die voor de Tudors Noordwest-Amerika verkende. John Dudley's zoon, Robert Dudley – 1ste graaf van Leicester – werd later de favoriete hoveling van koningin Elisabeth I en speelde een prominente rol in de Nederlandse Republiek. In de overgangsperiode tussen de dood van Willem van Oranje en het aantreden van diens zoon Maurits, diende Dudley als landvoogd van 1586 tot 1587.

Dudley onderhield nauwe banden met Johan van Oldenbarnevelt, die mede dankzij zijn invloed aan de macht kwam. Via deze Engelse connecties ontwikkelde zich in de jonge, zelfstandige Republiek der Nederlanden (1588–1795) het protestantse VC-model verder. Van Oldenbarnevelt had bovendien warme contacten met zowel de vroom-protestantse Elisabeth I als de eerste protestantse vorst van het hugenotische Huis Bourbon, Hendrik IV van Frankrijk (r. 1589–1610), die samen oppositie voerden tegen het katholieke machtssysteem in Europa.

In 1600 verleende Elisabeth I een charter aan de *Governor and Company of Merchants of London Trading* oftwel de *East India Company* (1600–1874, EIC), een handelsmaatschappij met vergelijkbare doelen als de in 1602 door Van Oldenbarnevelt opgerichte *Vereenigde Oostindische Compagnie* (VOC). De EIC kende echter een andere organisatiestructuur, was nog niet gemilitariseerd en was in de zeventiende eeuw beduidend minder succesvol dan haar Nederlandse tegenhanger.[11]

---

[11] De EIC (1600) breekt pas veel later door als de bekende organisatie die het grootste deel van de Internationale handel voor Engeland gaat domineren. De onderneming floreert in de eerste helft van de 17de eeuw nauwelijks onder de semi-Rooms Katholieke Stuarts (r. 1603-1649), temeer omdat alleen adel toegang

De oprichting van de VOC - 1602

De geografische en maritieme expertise van de vroege VOC kwam voort uit de kennis van vooraanstaande cartografen en zeevaarders zoals Petrus Plancius, Dirck Gerritszoon en Jan Huygen van Linschoten. Laatstgenoemde had in Portugese dienst reizen naar Indië en China ondernomen en beschreef zijn ervaringen in het invloedrijke *Itinerario* (1596), een praktische gids voor kooplieden en zeevaarders. Lucas Janszoon Waghenaer droeg hier eveneens aan bij met zijn baanbrekende zeeatlas *Het Thresoor der Zeevaert* (1592).

Vanaf 1595 werden in de Republiek meerdere handelscompagnieën opgericht, elk met een eigen vloot die expedities naar Azië ondernam. Deze twaalf afzonderlijke ondernemingen opereerden in onderlinge concurrentie, wat leidde tot prijsdalingen op de Europese markt. Tegelijkertijd waren de expedities kostbaar, risicovol en onderhevig aan gewelddadige concurrentie én ongunstige klimaatomstandigheden.

Om deze inefficiëntie te bestrijden en krachten te bundelen, nam Johan van Oldenbarnevelt het initiatief tot de oprichting van een gezamenlijke onderneming. Zijn voorstel leidde in 1602 tot de oprichting van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) – een structurele fusie van de verscheidende concurrerende bedrijven, bedoeld om handel met Oost-Indië efficiënter, veiliger en winstgevender te maken.

In 1602 verleenden de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een formeel octrooi aan de pas opgerichte VOC. Dit charter gaf de onderneming het exclusieve recht om handel te drijven in het uitgestrekte gebied ten oosten van Kaap de Goede Hoop en ten westen van de Straat van Magellaan – kortweg Oost-Indië. Het eerste octrooi werd verleend voor een periode van eenentwintig jaar.

Deze exclusieve handelspositie had verstrekkende gevolgen. Ze beschermde investeerders tegen interne concurrentie, stimuleerde grootschalige kapitaalvorming en vergrootte de bestuurlijke focus en economische efficiëntie. De VOC werd opgericht als een naamloze vennootschap, wat betekende dat de aandelen vrij verhandelbaar waren via de Kamers van Koophandel, met name die van Holland en Zeeland.

De Staten-Generaal verleenden de VOC bovendien bijzondere rechten die normaliter aan de soevereine staat voorbehouden waren. Zo kreeg de Compagnie:

- het recht om een eigen leger te vormen;
- verdragen te sluiten met buitenlandse machten;
- en eigen munten te slaan, onafhankelijk van het centrale gezag van de Republiek.

Deze bevoegdheden waren niet louter praktisch van aard, maar ook strategische geopolitiek. Na 1600 stond de Republiek onder toenemende druk van de Spaans-Habsburgse hegemonie. Die druk nam toe na het overlijden van de protestantse koningin Elisabeth I van Engeland (1603) en koning Hendrik IV van Frankrijk (1610). De VOC kon, dankzij haar volmachten, zelfstandig opereren in de

kregen tot de aandelen. Er komt na de interventie van Lord Protector Cromwell (r. 1653-1658) en de opvolgende Protestantse Stuart restauratie (r. 1660-1688) verandering, maar de invloed blijft beperkt door de beperkte financieringsmogelijkheden van de Britse adel. Pas nadat de Nederlandse Stadhouder Willem III (r. 1688-1702) op uitnodiging van de rijke City van Londen de Stuarts van de Engelse troon verdrijft, brengt hij onder de nieuwe (1689) de EIC (1600/1698) met aanvullende economische hervormingen tot nog grotere bloei; Hij geeft net als in de Republiek eerder ook de rijke kooplieden toegang tot de maatschappij.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

overzeese concurrentiestrijd met grootmachten als Spanje en Portugal, inclusief het voeren van oorlog op zee.

Belangrijk was ook dat de VOC religieus ‘neutraal’ opereerde. Waar eerder verdragen en handelsovereenkomsten vaak pauselijke goedkeuring vereisten, kon de VOC zelfstandig contracten sluiten met niet-christelijke mogendheden zoals het Ottomaanse Rijk of diverse Aziatische vorstendommen. Deze pragmatische houding vergrootte haar speelruimte in een wereld die tot dan toe sterk werd bepaald door religieuze grenzen.

Daarnaast introduceerde de VOC een vorm van financiële participatie die relatief open was. In principe kon iedereen intekenen op aandelen, ongeacht afkomst of sociale klasse. Dit onderscheidde de VOC van bijvoorbeeld de Engelse East India Company, waar deelname in de 17de eeuw voorbehouden bleef aan de aristocratie.

De aandeelhouders en schuldeisers hadden maar beperkte invloed op de gang van zaken. Zij droegen vanuit de Republiek op afstand bij aan de financiering van expedities, zonder directe zeggenschap over de gewelddadige praktijken waarmee handelsbelangen werden veiliggesteld. Daden zoals kolonisatie, slavenhandel en uitbuiting van lokale bevolking werden uitgevoerd door VOC-militairen, in dienst van het winstmotief. Hoewel moreel problematisch, waren deze praktijken destijds juridisch en bestuurlijk moeilijk aan te vechten.

Opvallend was verder dat de VOC – als commercieel bedrijf – het recht kreeg om zelf geld te slaan buiten de Republiek. Waar het muntrecht tot dan toe exclusief bij de staat of vorst lag, kreeg de VOC hiermee een mate van monetaire autonomie die in strijd was met klassieke staatscontrole. Valsmunterij was officieel strafbaar met de dood, maar de vrijstelling voor de VOC duidde op de intenties voor overzeese handel en kolonisatie.

De start van de VOC – 1602 tot 1609

Hoewel de aandelen van de VOC formeel vrij verhandelbaar waren en ‘voor iedereen’ toegankelijk, bleek de praktijk aanzienlijk exclusiever. De inschrijving in 1602 leverde een startkapitaal op van ƒ 6.424.588, wat naar hedendaagse koopkracht (2018) neerkomt op ongeveer €111 miljoen. Het grootste deel van dit bedrag werd ingebracht door reeds vermogende kooplieden en handelsfamilies.

In totaal tekenden in de Republiek 1.143 personen in op aandelen, waarvan 264 uit Middelburg. In Amsterdam brachten slechts 88 investeerders meer dan ƒ 10.000 in, maar zij bezaten samen meer dan de helft van alle aandelen. Onder de deelnemers bevond zich een substantiële groep Sefardische Joden, die recent waren gevlucht uit Spanje, Portugal en Antwerpen. Zij leverden niet alleen kapitaal, maar ook waardevolle maritieme kennis.

Om het startkapitaal te versterken zonder de aandelenverhouding te wijzigen, schreef de Amsterdamse Kamer al in 1603 een publieke lening uit. Daarmee ontstond een hybride financieringsmodel, waarin het aandelenkapitaal grotendeels statisch bleef terwijl aanvullende fondsen via leningen uit de markt werden opgehaald.

De VOC fungeerde bovendien als een financieel verlengstuk van de Republiek. Ze verstrekte leningen aan de afzonderlijke provincies, waarmee oorlogen tegen Spanje, Engeland, Frankrijk, de Protestantse Liga en Zweden werden gefinancierd. Omdat de provinciale schulden via de VOC indirect op de bevolking van de Republiek rustten, stond de burgerij via belastingheffing feitelijk garant voor de leningen. Dit model was een directe voortzetting van het eerder in Genua

ontwikkelde systeem van publieke kredietfinanciering, bekend van de Bank van St. George. Deze bank werd ook benut door internationale kredietverleners zoals de Palavicino's, bekende financiers van de protestantse oorlogsinspanningen.[12]

Deze economische structuur van de VOC vormde een belangrijk fundament voor het opkomende kapitalisme en heeft zijn invloed tot op de dag van vandaag behouden. Het huidige belastingsysteem van de Nederlandse Staat – en dat van vrijwel alle moderne staten – werkt in essentie nog steeds volgens hetzelfde principe: de overheid leent geld op de anonieme kapitaalmarkt en stelt toekomstige belastingopbrengsten van haar burgers als onderpand voor die leningen.

Daarnaast oefenden de aandeelhouders en anonieme investeerders van de VOC indirect invloed uit op de jonge Republiek én op externe partijen aan wie de Compagnie kredieten verstrekte. De VOC fungeerde dus niet enkel als handelsorganisatie, maar ook als financieel vehikel met een dubbele verdienstructuur: enerzijds werden hoge winsten gegenereerd via overzeese exploitatie, anderzijds werd geld verdiend door rente op leningen in Europa.

Bestuurlijke structuur en machtsevenwicht

De zes regionale handelscompagnieën die in 1602 opgingen in de VOC leverden samen 76 bewindhebbers (later gereduceerd tot 60), die het dagelijks bestuur vormden. De overige aandeelhouders – zogeheten participanten – hadden geen stemrecht in het bestuur.

De winstuitkering op de aandelen en leningen (dat was zeker niet alle winst) gebeurde gedeeltelijk via de provincies, die op termijn allemaal vertegenwoordigd werden in het bestuur. Het centrale bestuursorgaan van de VOC, de Heren XVII, werd samengesteld uit de zes Kamers van de havensteden Amsterdam, Middelburg (Zeeland), Delft, Rotterdam, Enkhuizen en Hoorn. Amsterdam, als grootste investeerder (ƒ 3.679.915), kreeg acht zetels, Zeeland vier, en de overige kamers elk één. De zeventiende zetel roteerde tussen de vijf kleinere Kamers.

Deze bestuursstructuur verzekerde Amsterdam een dominante positie binnen de Compagnie, met bijbehorende invloed op strategie, benoemingen en kapitaalstromen.

Militaire capaciteit en technologische vernieuwing

Al snel begon de VOC met de bouw van moderne en innovatieve schepen, zowel voor handelsdoeleinden als voor militaire inzet. Formeel vielen oorlogsschepen in Europa onder de vijf admiraliteiten (Zeeland, Friesland en drie in Holland), maar de VOC beschikte daarnaast over een zelfstandige oorlogsvloot, zowel in de Oost-Indische archipel als in de Republiek. Deze vloot kon door de admiraliteiten gehuurd worden bij dreigend conflict.[13]

---

[12] Belastingen werden in de Republiek per provincie geheven. Door de aanhoudende oorlogen tegen Spanje verkeerden veel provincies in financiële moeilijkheden. Holland en Zeeland hieven daarnaast belasting op geld in omloop: circulerende munten werden gemerkt met een provinciaal stempel, waarmee ook controle over de geldhoeveelheid werd uitgeoefend.

[13] Een doorslaggevende innovatie was dat Nederlandse kanonnen in eerste instantie sneller herladen konden worden en een groter bereik hadden dan die van de Spaanse schepen.

De snelgroeiende overzeese handel maakte van de VOC niet alleen een economische grootmacht, maar ook een cruciale steunpilaar van de protestantse zaak. Via haar schepen, leningen en militaire slagkracht droeg zij structureel bij aan de oorlogsvoering van de Republiek tegen katholieke rivalen.

Dat concurrerende kolonisatie een duidelijk doel was van de onderneming blijkt in het jaar van het Twaalfjarig Bestand; In 1609 vaart Henry Hudson in dienst van de Nederlandse VOC de Norumbega (later: Hudson) op en start er een handelskolonie voor de VOC en in 1614 word er Fort Nassau gebouwd. Rond 1625 wordt op Manhattan Fort Amsterdam gesticht, de VOC kolonie Nieuw Amsterdam genoemd en start de officiële kolonisatie van het gebied.

De calvinistische overname van de VOC, 1609–1619

Vanaf 1609 kwam het dagelijks bestuur van de VOC in Azië in handen van de nieuw ingestelde Raad van Indië, onder leiding van een Gouverneur-Generaal, formeel de vertegenwoordiger van de Staten-Generaal in Oost-Indië. De andere leden van de Raad fungeerden hoofdzakelijk als adviserende stem. De eerste Gouverneur-Generaal was Pieter Both (1610–1615), afkomstig uit de voormalige Brabant Compagnie. Zijn opvolgers Gerard Reynst (r. 1614–1615) en Laurens Reael (r. 1616–1619) waren eveneens betrokken bij eerdere handelsinitiatieven.[14]

Reael, een jurist van opleiding, had familiebanden met de gematigde protestantse stroming van de Arminianen: zijn zuster Lijsbet Reael was getrouwd met de Leidse theoloog Jacobus Arminius. Reael protesteerde herhaaldelijk tegen de brute behandeling van de inheemse bevolking op de Molukken en tegen de agressieve houding ten opzichte van de Engelse concurrenten van de East India Company (EIC). Hij deelde met admiraal Steven van der Haghen de overtuiging dat de VOC haar doelen bij voorkeur via diplomatie en commerciële onderhandelingen moest nastreven. Reael diende hierover officiële klachten in bij zowel de Staten-Generaal als het VOC-bestuur, de Heren XVII.

Op 30 april 1618 werd hij opgevolgd door de militaristisch ingestelde Jan Pieterszoon Coen (1587–1629), afkomstig uit Hoorn. Coen was overtuigd gereformeerd (luthers/calvinistisch) en zou de koers van de VOC radicaal wijzigen. In 1619 verplaatste hij het bestuurscentrum naar het strategisch gelegen Batavia (het huidige Jakarta), waar hij de bestaande nederzetting verwoestte en de lokale bevolking verdreef. De calvinistische werden direct duidelijk als hij niet lang daarna op de Banda-eilanden een eerste systematische genocide organiseert om de lucratieve nootmuskaathandel onder Nederlands monopolie te brengen. Batavia bleef tot 1798 het bestuurlijke hoofdkwartier van de VOC, en vanaf 1814 tot 1948 de hoofdstad van Nederlands-Indië.

Politieke en institutionele context

De institutionele verankering van de VOC in de Republiek werd versterkt door bredere ontwikkelingen. In het jaar van het Twaalfjarig Bestand, 1609, werd de Amsterdamse Wisselbank opgericht, gemodelleerd naar de Bank van St. George in Genua. Deze instelling verving het versnipperde systeem van kassiers en wisselaars door een centraal gereguleerd betaalmechanisme, waar kooplieden hun geld konden veiligstellen, omwisselen en uitbetalen. De Wisselbank faciliteerde ook onzichtbare investeringsstromen ten gunste van de VOC en de Republiek. Rijke burgers en kooplieden konden kapitaal onderbrengen tegen rente, met inzet voor koloniale en staatkundige

[14] Na de Franse invasie van 1792 werd het bestuur overgenomen door een Comité van 21 leden.

doeleinden. Met de extra financiering en herstructurering van het bestuur werd de VOC razendsnel verder uitgebouwd.

Twee jaar later, in 1611, opende de Koopmansbeurs van Amsterdam – geïnspireerd door de beurzen van Genua (1407) en Antwerpen (1531). Hier werden zowel goederen als VOC-aandelen verhandeld, waarmee Amsterdam zich ontwikkelde tot een financieel knooppunt van internationaal formaat.[15]

Religieuze machtsgreep en gevolgen

De godsdienstvrijheid in de Republiek kwam abrupt ten einde met de Synode van Dordrecht (1618–1619), waarin de Arminianen (remonstranten) door de dominante Calvinisten (contra-remonstranten, gereformeerden) buiten spel werden gezet. Het hoogtepunt van deze machtsgreep was de executie van Johan van Oldenbarnevelt (1619), veroordeeld wegens hoogverraad. De meeste Arminianen werden uit publieke functies verdreven of verbannen, onder wie vooraanstaande kooplieden en academici, evenals de ongewenste Sefardisch-joodse elite. Katholieken waren al per definitie uitgesloten.

Stadhouder Maurits van Oranje (r. 1585–1625) consolideerde hierna zijn macht en regeerde de Republiek de facto als een autoritair leider. De politieke en religieuze omslag had ook gevolgen voor het overzees bestuur. Onder Coen opereerde het VOC-bestuur in de Oost veel autonomer ten opzichte van de Heren XVII in Nederland. De VOC publiceerde in deze hele periode om 'Staatse Zaken' (om zogenaamd de Spanjaarden en Kerk niet wijzer te maken) geen balans. De Heren XVII hadden net als de Staten Generaal en aandeelhouders helemaal geen inzicht meer in de inkomsten en uitgaven van de onderneming, die steeds meer ging opereren als een soort losstaande piratenorganisatie met een hoofdkwartier in de Oost. Op papier waren de Heren XVII bevoegd, maar Coen en zijn opvolgers functioneerde praktisch met grote autonomie. Wie de VOC dan wel controleerde? Niemand die het weet.[16][17]

De expansies van de VOC na de Synode van Dordt (1618–1619)

De Synode van Dordrecht (1618–1619) markeerde een ingrijpende religieus-politieke herstructurering van de Republiek. Onder leiding van stadhouder Maurits van Oranje werd de

---

[15] De Beurs van Genua, vermoedelijk de oudste van Europa, ontstond in de 14e eeuw bij de Loggia op de Piazza dei Banchi. Hier verzamelden bankiers en geldhandelaren zich informeel, buiten directe overheidsregulering, om handel te drijven. In dezelfde omgeving was ook de invloedrijke Bank van St. George gevestigd. Het Genuese model waaide in de 16e eeuw over naar Antwerpen, waar in 1531 een formele beurs werd geopend. Deze trok ook veel Habsburgse bankiers aan. In 1611 werd dit model overgenomen door het protestantse Amsterdam, met de oprichting van de eerste koopmansbeurs van de Republiek.
In Engeland werd in 1571 de Royal Exchange geopend, met een koninklijk charter van Elisabeth I. Deze beurs was echter voorbehouden aan de adel en stond niet open voor gewone kooplieden. Die week daarom uit naar Exchange Alley, waar de informele handel in Engelse joint-stock bedrijven plaatsvond.

[16] Na 1619 raakte de Republiek door de machtswisseling naar een nieuwe calvinistische elite bestuurlijk en militair verzwakt, terwijl de Rooms-Katholieke machten juist terrein wonnen – met name vanuit Zuid-Duitsland. Dit droeg bij aan de zware nederlaag van de Protestantse Liga in 1629, tijdens de bloedige Dertigjarige Oorlog (1618–1648).

[17] In 1795 werd de VOC feitelijk opgeheven door de Bataafse Republiek (1795–1815), onder invloed van revolutionair Frankrijk. Formeel werd de Compagnie in 1798 afgeschaft op bevel van Napoleon. De overzeese bezittingen van de VOC en de Republiek vielen vervolgens grotendeels in handen van de Kroon van Groot-Brittannië, waar op dat moment het koningschap werd uitgeoefend door het Huis Hannover (r. 1714–1901), een zijtak van het Duitse Huis Welf. Die opvolging had Willem III nog georganiseerd in het jaar voor zijn dood.

invloed van de gematigde Arminianen (remonstranten) uit het bestuur van kerk én staat verwijderd, waarmee het calvinistische gedachtengoed staatsideologisch verankerd werd. Deze machtsgreep had directe gevolgen voor het bestuurlijk apparaat van de Republiek en werkte door in de structuur van de VOC.

In de jaren die volgden, werden ook binnen de VOC de besluitvormingsstructuren geherdefinieerd. Vanaf 1622 gingen de Kamers van de VOC kortlopende obligatieleningen uitschrijven, doorgaans met een looptijd van zes maanden, en vanaf 1670 met een looptijd van een jaar. Daarnaast introduceerde men zogeheten anticipatiepenningen: vooruitbetalingen op de verwachte opbrengst van toekomstige veilingen, die door kooplieden aan de VOC werden verstrekt. Deze instrumenten leverden extra kapitaal op en versnelden de groei van de onderneming.

Toen in 1623 het eerste octrooi moest worden verlengd, werd de controle op het bestuur verder uitgewerkt in drie commissies van invloedrijke aandeelhouders, de zogenaamde hoofdparticipanten. Dit waren investeerders die voor minstens ƒ 6.000 hadden ingetekend bij de Kamer van Amsterdam, of ƒ 3.000 bij een van de kleinere Kamers.

De commissies waren als volgt georganiseerd:

- Het College van Rekeningopnemers controleerde samen met de bewindhebbers de eindboekhouding over een bepaalde periode. Deze *generale afrekening* (met minimaal inzicht) werd voor het eerst gepresenteerd na afloop van het eerste octrooi in 1622 en vanaf 1647 standaard elke vier jaar.
- Het College van Keurvorsten kwam bijeen wanneer een vacature voor een bewindhebber ontstond. Uit drie voorgedragen kandidaten werd door stemming een keuze gemaakt.[18]
- De Negen Beëdigde Hoofdparticipanten namen zitting in de vergaderingen van de Heren XVII en mochten deelnemen aan adviescommissies – dus zonder directe zeggenschap. De zetelverdeling weerspiegelde het aandeelhouderschap: Amsterdam had vier vertegenwoordigers, Zeeland twee, en de overige drie kamers elk één.

Deze bestuurlijke herstructurering weerspiegelde de bredere calvinistische reorganisatie van macht in de Republiek, waarbij aristocratische invloed werd ingeperkt ten gunste van vermogende burgerlijke elites met een streng protestants profiel. De structuren van de VOC evolueerden in deze periode richting een hybride vorm van particulier kapitalisme en een van leningen afhankelijke staat. Deze organisatiebalans vormt de basis van het moderne kapitalisme, waarbij de VC's van veel elementen hebben van de multinationals van nu.

Financiële instrumenten en participaties (1622–1670)

In de decennia na de verlenging van het VOC-octrooi in 1623 breidde de Compagnie haar financiële repertoire verder uit. Naast de reguliere aandelenemissie begon men met het uitgeven van kortlopende obligaties, veelal met een looptijd van zes maanden, later verlengd tot één jaar (vanaf ca. 1670). Deze obligaties werden door de verschillende Kamers uitgeschreven en boden beleggers een relatief veilige en liquide vorm van participatie.

---

[18] De titel 'keurvorst' lijkt overgenomen uit het bestuur van het Heilige Roomse Rijk, dat aanvankelijk door 7 en later door 9 hoogste vorsten werd bestuurd. Zij hadden het alleenrecht op de verkiezing van de Rooms-Duitse koning die traditioneel aanspraak kon maken op kroning tot keizer door de Paus.

Een tweede instrument waren de zogeheten anticipatiepenningen – een vroege vorm van optiecontracten. Hierbij betaalden kooplieden vooruit op de verwachte opbrengst van toekomstige veilingen van Aziatische goederen. Deze voorschotten voorzagen de VOC van direct beschikbaar kapitaal, waarmee zij sneller en flexibeler kon opereren op internationale markten.

De introductie van deze financiële innovaties was cruciaal voor de groei van de onderneming. Ze versterkten de liquiditeit van het bedrijf zonder dat nieuwe aandelen hoefden te worden uitgegeven, wat het oorspronkelijke aandelenbelang van de hoofdparticipanten beschermde. Tegelijkertijd verspreidde het model de risico's over een bredere groep kortetermijnbeleggers, wat het vertrouwen in de VOC verder vergrootte.

De VOC fungeerde in Noord Europa als pionier in het gebruik van gestructureerde financiële instrumenten binnen een vroegkapitalistische handelsomgeving. Deze methoden zouden later navolging vinden in andere commerciële instellingen binnen en buiten Europa.

Bestuursmodel als hybride tussen feodaal en multinationaal denken

De bestuurlijke ordening van de VOC weerspiegelde een unieke mengvorm van vroegmoderne staatsstructuren en commerciële logica. De machtsverdeling tussen bewindhebbers, hoofdparticipanten en centrale commissies vertoonde parallellen met zowel feodale hofmodellen als met de bestuurslagen van hedendaagse multinationals en overheidstaken.

Een functioneel vergelijkingsschema illustreert deze hybride bestuursarchitectuur:

VOC-functie	**Bestuurlijke rol**	**Analoge functie (feodaal / modern)**
Gouverneur-Generaal	Voorzitter dagelijks bestuur	Aartskanselier / Raad van Bestuur
Directeur-Generaal	Uitvoerend met stemrecht	Aartskamerheer / Chief Executive Officer (CEO)
Visiteur-Generaal	Financieel toezicht	Aartsschatmeester / Chief Financial Officer (CFO)
President Hof van Justitie	Juridisch toezicht	Aartsmaarschalk / Chief Security Officer (CSO)
Hoofd College van Schepenen	Stadsbestuur Batavia	Lokaal bestuur
Hoofd Raad van Justitie	Opsporing en rechtspraak	Justitie
Hoofd College van Heemraden	Infrastructuur en grenzen	Ruimtelijke Ordening
Hoofd College van Huwelijkse Zaken	Burgerlijke stand	Burgelijke Stand
Hoofd College van Weesmeesters	Zorg voor wezen	Sociale Zaken

Deze bestuursstructuur maakte het mogelijk om een wereldwijde onderneming te runnen met relatief beperkte communicatiemiddelen en hoge politieke autonomie in de koloniën. Tegelijk toont zij hoe de VOC het koloniale project wist te institutionaliseren volgens een vorm van rationeel beheer die vooruitliep op moderne staats- en bedrijfsvoering.

Groei van vloot, handel en personeel – de VOC als maritieme wereldmacht

In de loop van de 17e en 18e eeuw ontwikkelde de VOC zich tot de grootste maritieme onderneming van haar tijd. In 1669 is de VOC onbetwist de rijkste private onderneming die de wereld ooit had gezien met 150 grote koopvaardijschepen, 40 oorlogsschepen, 50.000 mensen in dienst en een privaat leger van 10.000 soldaten. Ondanks toenemende concurrentie – onder andere van de in 1698 door Willem III hervormde Britse East India Company (EIC) – kende de Compagnie in de 18e eeuw haar grootste omvang, zowel qua vloot, handelsnetwerk als personele inzet.

De VOC onderhield handelsrelaties met een indrukwekkend netwerk aan regio's: van Mokka (Jemen), Perzië (Iran) en de westkust van India (Gujarat, Coromandel, Malabar), tot Bengalen (nu Bangladesh en India), Ceylon (Sri Lanka), Birma (Myanmar), Indo-China (Vietnam), Formosa (Taiwan), China, Japan en de Indonesische archipel (Java, Molukken, Borneo, Celebes). Sommige van deze regio's werden later VOC kolonies met al dan niet slavernij gedreven-plantages, zoals de Kaap Kolonie, Zuid India met Ceylon en delen van Oost-Indië.

De Compagnie concentreerde zich op hooggewaardeerde handelsgoederen: specerijen, porselein, thee, zijde, textiel en opium. Om dit netwerk te onderhouden en uit te breiden, werden in totaal circa 4.700 schepen uitgerust voor reizen naar Azië:

- ca. 1.700 schepen in de 17e eeuw,
- ca. 3.000 schepen in de 18e eeuw.

Ook het personeelsbestand groeide spectaculair:

- tussen 1602 en 1700: ca. 317.000 opvarenden (niet continu),
- tussen 1700 en 1795: ca. 655.000 opvarenden (niet continu).

De VOC kende daarmee een maritieme capaciteit die ongeëvenaard was in Europa en fungeerde als structurele vervoers- en geweldsmacht voor de wereldhandel van de Republiek. Het aantal uitgestuurde schepen, en de logistiek die daarbij kwam kijken, weerspiegelde een industriële schaal op wereldniveau, ruim voordat er sprake was van industriële productie in Europa.

Afromen van de winst, terugverdientijd en de misvatting over baten voor de Republiek

De VOC realiseerde gedurende twee eeuwen indrukwekkende handelsomzetten en rendementen.

De uitgaven aan equipages – een combinatie van scheepsbouw, uitrusting, en goederen voor uitvoer – stegen exponentieel:

- 1640-1700: ƒ 370 miljoen
- 1700-1795: ƒ 1.608 miljoen

De inkoopwaarde van retourgoederen uit Indië bedroeg:

- 1640–1700: ƒ 205 miljoen
- 1700–1795: ƒ 667 miljoen

De verkoopopbrengsten in Europa lagen daar ruimschoots boven:

- 1640–1700: ƒ 577 miljoen
- 1700–1795: ƒ 1.633 miljoen

Merk de ‘verwarring’ op door de dubieuze boekhoudterm ‘equipages’ uit de *generale afrekening* waarbij zaken voor de infrastructuur als scheepsuitrusting slim word gemengd met een ongedefinieerde term als ‘goederen voor uitvoer’. De post is bijna net zo groot als de gehele verkoopopbrengsten, waardoor er zogenaamd maar nauwelijks winst voor de aandeelhouders overbleef. De gereconstrueerde winstcijfers waren echter als volgt:

Winstcijfers	**Bedrag (florijnen)**	**Jaar (referentie)**	**Equivalent in euro's (2018)**
Startkapitaal	6.500.000	1602	€ 111.631.000
Gem. jaarwinst (1640–1700)	9.616.000	1670	€ 117.546.000
Gem. jaarwinst (1700–1795)	17.189.000	1750	€ 190.987.000

De mogelijke omvang van de werkelijke winsten van de VOC kan als volgt worden geanalyseerd. Reeds vóór 1600 rapporteerden de relatief kleinschalige, slecht uitgeruste expedities winsten tot wel 400%. Het ligt voor de hand dat de veel beter georganiseerde en gefinancierde VOC deze lijn heeft voortgezet of waarschijnlijker versterkt. Na 1619, toen de VOC de militaire controle in Azië intensiveerde, kon zij bovendien betere handelsvoorwaarden afdwingen door geweld en repressie van lokale bevolkingen. Hierdoor waren niet alleen de aanvoerlijnen veiliger, maar werden goederen vaak ook onder dwang tegen lage prijzen ingekocht.

De kosten van scheepsbouw en bemanning – hoe omvangrijk de vloot ook was – bleven in verhouding tot de waarde van de lading relatief beperkt, zie bijvoorbeeld de kosten voor de marine van de Stuart. De grootste kostenbesparing zat dan ook in de schaalvergroting en de militaire afscherming van het monopolie. Op basis van de beschikbare data over inkoopprijzen en verkoopopbrengsten in Europa is het aannemelijk dat de werkelijke rendementen ten minste 150 tot 200% bovenop de inkoopwaarde lagen. Deze marges zijn in die tijd uitzonderlijk, zeker in combinatie met de relatief korte terugverdientijd van de investeringen: een retourreis naar Azië duurde gemiddeld slechts acht maanden.

Toch is het een hardnekkig misverstand dat deze winsten rechtstreeks ten goede kwamen aan de Nederlandse Republiek. In werkelijkheid leende de VOC geld aan de Staat, waarmee deze haar al dan niet noodgedwongen militaire campagnes financierde. Door de opeenvolgende oorlogen – tegen Spanje, Frankrijk, Engeland en anderen – liep de staatschuld van de provincies en dus de inwoners fors op. Daardoor raakten overheid en burgerij structureel afhankelijk van VOC-kapitaal.

Tegelijkertijd werden de winstuitkeringen aan aandeelhouders en de rente op VOC-leningen al in een vroeg stadium gemaximeerd. De aandeelhouders kregen een gereguleerd dividend van maximaal 12%, terwijl de rente op obligaties doorgaans werd vastgezet op 6%. De werkelijke kapitaalsverstrekkers achter deze leningen – veelal anonieme investeerders via wisselbanken en private netwerken – bleven grotendeels buiten beeld. Zij incasseerden ogenschijnlijk een belangrijk deel van de winstsurplus die bovenop het zogenaamde rendement werd gegenereerd.

Voor de periode na de Godsdienstoorlogen (tot 1648) werd naar schatting **80 à 90%** van de bruto handelswinst onzichtbaar afgeroomd. Dat gebeurde via uitkeringen, rentes, derivaten of indirecte leningen buiten het zicht van de aandeelhouders en Staten Generaal om. De Amsterdamse Wisselbank – als belangrijkste financiële tussenpersoon – speelde hierin ogenschijnlijk een centrale, bijzonder schimmige rol. Het vrijwel zelfstandig opererende calvinistische bestuur in Batavia is hoofdverdachte, aangezien de VOC na 1619 in praktijk kon opereren als een soort

geprofessionaliseerde piraterijorganisatie voor onbekende meesters. Het is daarnaast algemene kennis dat die ‘bestuurders’ in Batavia vooral zichzelf ook niet vergaten.[19]

De opkomst van de gestandaardiseerde East Indiaman van de VOC

Met de institutionalisering van de Verenigde Compagnieën (VC’s) in protestants Europa ontstond er in de loop van de 17e eeuw ook een mate van technische standaardisering in het maritieme domein. De VOC nam hierin het voortouw, maar ook de Britse, Deense, Zweedse en Franse Oost-Indische compagnieën volgden hetzelfde model: dat van de East Indiaman.

De East Indiaman was een speciaal ontworpen, zwaar bewapend handelsschip van drie dekken, bedoeld om lange intercontinentale reizen te kunnen maken, grote hoeveelheden lading te vervoeren én zichzelf te verdedigen tegen piraterij of rivaliserende mogendheden. Deze schepen waren gebouwd voor zowel koopwaar als conflict, en verenigden militaire robuustheid met economische efficiëntie.

Kenmerken van de East Indiaman

- Driedeks schepen, doorgaans van 800 tot 1.400 ton laadvermogen
- Kanonnen in één of twee rijen, afhankelijk van functie en bestemming
- Bouwtijd: gemiddeld 1,5 jaar per schip
- Lading: specerijen, zijde, porselein, opium, wapens, geld en ballast

De VOC was bij uitstek in staat om dit type schip grootschalig te produceren, dankzij haar werven in onder meer Amsterdam, Rotterdam en Zeeland. Het gebruik van gestandaardiseerde afmetingen en ontwerpprincipes maakte massaproductie mogelijk en vergemakkelijkte reparaties, logistiek en bemanningstraining. Andere Europese mogendheden namen dit model vrijwel letterlijk over.

Zelfs de Iberische grootmachten – Portugal en Spanje, die aanvankelijk werkten met galjoenen en karvelen – schakelden later over op het East Indiaman-model om hun verouderde scheepsontwerpen te vervangen. Hiermee werd de VOC niet alleen technologisch toonaangevend, maar ook bepalend voor de maritieme cultuur van het vroegmoderne kolonialisme.

De VC als succesvol kolonisatie model voor Protestants Europa

Het model van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) diende vanaf het begin van de 17e eeuw als blauwdruk voor soortgelijke ondernemingen in andere protestantse landen. In navolging van het succes van de VOC werden in heel Europa handelscompagnieën opgericht die opereerden op basis

---

[19] Deze schatting is gebaseerd op de verhouding tussen brutowinst, dividenduitkeringen en de financieringsstructuur van de VOC zoals gereconstrueerd in modern historisch-economisch onderzoek. Volgens de berekeningen van F. Gaastra (1991) en economisch-historici als Jan de Vries & Ad van der Woude (The First Modern Economy, 1997) werd een groot deel van de netto handelsopbrengst geherinvesteerd of afgeleid via rente- en leningconstructies, zonder dat deze in de vorm van winst of dividend bij de Republiek of de kleine aandeelhouders terechtkwamen. Verder blijkt uit reconstructies van betalingen via de Amsterdamse Wisselbank en wisselbrieven (zie: Quinn & Roberds, Death of a Reserve Currency, 2009) dat veel kapitaal buiten de formele boekhouding bleef. Hoewel exacte percentages moeilijk vast te stellen zijn vanwege het gebrek aan volledige balansen, is het aannemelijk dat slechts 10–20% van de winstuitkeringen effectief als dividend of belastingopbrengst terugvloeide naar de publieke sfeer. Dergelijke winstcijfers werden in de 19de en 20ste eeuw ook gerealiseerd in bijvoorbeeld de Britse en Nederlandse kroonkolonies in de Oost en ook die inkomsten werden verhuld en zouden nooit terecht komen in de schatkist.

van een charter verleend door kroon of parlement, met een gemilitariseerde handelsvloot, aandeelhoudersstructuur en koloniale doelstellingen.

Belangrijke voorbeelden van protestantse VC's

Naam van de Compagnie	**Oprichtingsjaar**	**Specialisatie**	**Opmerking**
East India Company (EIC)	1600	Thee, opium, kolonisatie	Genationaliseerd in 1874
Virginia Company	1606	Engelse kolonisatie in Noord-Amerika	Genationaliseerd in 1624
Nieuw-Nederland Compagnie	1614	Kolonisatie (New York e.o.)	Opgenomen in WIC in 1621
Guinea Company (London)	1618	Goud, ivoor, slavenhandel	Octrooi ingetrokken in 1640
Danish East India Company	1616	Specerijen, thee	Failliet na oorlog (ca. 1650)
West-Indische Compagnie (WIC)	1621	Slavenhandel, kolonisatie in West-Indië	Onder VOC-takenveld vanaf 1647
Swedish Africa Company	1649	Goud, ivoor	Gestopt in 1663
Danish Africa Company	1659	Slaven, goud	Later gesplitst in WIC en DWIGC
Royal African Company (Engels)	1660	Slavenhandel	
Hudson's Bay Company	1670	Bont- en huidenhandel in Noord-Amerika	Genationaliseerd in 1869
Danish West India–Guinea Company	1671	Slaven, rum, kolonisatie	Genationaliseerd in 1776
South Australia Company	1835	Britse kolonisatie in Oceanië	Gestopt in 1949
British South Africa Company	1889	Kolonisatie, mijnbouw	

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Generaal, Stadhouder en Prins van Oranje Frederik Hendrik (r. 1625-1647)

Frederik Hendrik was het jongste kind van Willem van Oranje en diens vierde echtgenote, Louise de Coligny, dochter van de vermoorde hugenotenleider Gaspard de Coligny. Hij was de halfbroer van Maurits van Oranje, die in 1625 overleed zonder wettige nakomelingen na te laten. Frederik Hendrik werd opgeleid in het Staatse leger onder leiding van Maurits en nam na diens dood diens functies over als legeraanvoerder, admiraal-generaal en stadhouder van Holland, Zeeland, Gelre en Overijssel (r. 1625–1647); vanaf 1640 ook van Groningen.

Zijn regering wordt algemeen beschouwd als het begin van de 'Gouden Eeuw' van de Republiek, terwijl de Staatse legers continu strijd voeren tegen het Vlaamse Leger van de Spanjaarden in de 80-jarige oorlog (1568-1648). Onder zijn leiding behaalde de Republiek grote militaire en maritieme successen, breidde het mondiale handelsnetwerk zich sterk uit, en beleefde de cultuur een bloeiperiode. Na zijn succesvolle belegering van 's-Hertogenbosch (1629) kreeg hij de bijnaam 'stedendwinger'. Andere steden volgden: Maastricht (1632), Breda (1637), Sas van Gent (1644) en Hulst (1645).

Frederik Hendrik was ook bouwheer. Hij liet onder andere het Huis ten Bosch bouwen (1645) en gaf opdracht tot een grootschalige verbouwing van zijn ouderlijk huis, Paleis Noordeinde (1609), onder leiding van renaissance-architecten als Jacob van Campen. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648) voerde Frederik Hendrik onafgebroken strijd tegen het Spaanse leger in de Zuidelijke Nederlanden. Zijn hof gold als modern en intellectueel vooruitstrevend. Zijn secretaris Constantijn Huygens was vader van zowel de staatsman Constantijn Huygens jr. (1628–1697) als de natuurkundige en wiskundige Christiaan Huygens (1629–1695). Frederik Hendrik liet zich in zijn privéraad, de 'secrete besognes', adviseren door dergelijke hoogopgeleide figuren.

Op religieus vlak stond Frederik Hendrik meer open dan zijn voorganger. Onder zijn bewind werd opnieuw een vorm van godsdienstvrijheid nagestreefd. Vanaf 1637 kregen de eerder gemarginaliseerde Remonstranten weer meer invloed, met name in Holland, waar zij de dominante Calvinistische contraremonstranten geleidelijk verdrongen.

rederik Hendrik had kinderen met zijn echtgenote en politieke partner Amalia van Solms (1602–1675), afkomstig uit het adellijke Huis Solms (1258–1806) in het huidige Hessen. Zij was eerder hofdame van Elizabeth Stuart, de vrouw van keurvorst Frederik V van de Palts (r. 1610–1623), de voormalige leider van de Protestantse Unie (1608–1621) van Duitse Lutherse en Calvinistische staten. Hun zoon Willem II volgde zijn vader op als stadhouder (r. 1647–1650).

Frederik Hendriks broer, Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604–1679), speelde eveneens een belangrijke rol in de overzeese expansie van de Republiek. In 1630 veroverde hij, na de stichting van Nieuw-Nederland (1614/1625 later New York), het noordoosten van Brazilië op de Portugezen namens de West-Indische Compagnie (WIC, 1621). Vanaf 1637 breidde hij de macht van de WIC uit door ook Portugese handelsposten in West-Afrika te veroveren, om de plantages in Brazilië te voorzien van voldoende Afrikaanse slaven.

De Dertigjarige Oorlog en het eind van de Reformatie en Contrareformatie (1517–1648)

Tussen 1517 en 1610 werd Europa geteisterd door een reeks kleine en grotere conflicten die voortkwamen uit de versplintering van het christendom. Binnen deze religieus-politieke strijd stonden diverse protestantse stromingen – zoals de Franse hugenoten, Britse puriteinen, Noord-Europese lutheranen en Nederlands-Zwitserse calvinisten – tegenover de Rooms-Katholieke Kerk, die

in diezelfde periode werd geconfronteerd met diepe interne crises. Het pausdom kende een periode van zware financiële corruptie, mede veroorzaakt door invloedrijke families als de Medici uit Florence en de Borgia's uit Aragón, alsook door exorbitante uitgaven aan prestigeprojecten zoals de Sint-Pietersbasiliek in Rome (1506–1626).

Ondanks deze morele en bestuurlijke erosie slaagde de katholieke wereld erin zich na het Concilie van Trente (1545–1563) te hervormen met een aanzienlijk versoberde politiek die zich kon meten met het populaire lutherisme dat in vooral Duitsland populair was binnen het Heilige Rooms Rijk. De Contrareformatie bracht nieuwe samenhang in het katholieke machtsblok, met als kern het machtige Spaans-Habsburgse wereldrijk. Sinds de Iberische Unie van 1580 omvatte dit rijk vrijwel geheel Zuid-Europa – van Portugal tot Habsburgs België, de Italiaanse vorstendommen, en delen van Oost-Europa – evenals omvangrijke koloniale bezittingen in Azië, Afrika en de Amerika's via de Portugese en Spaanse imperia. Vanuit Wenen bleef de Habsburgse dynastie grote invloed uitoefenen op de Duitse gebieden binnen het Heilige Roomse Rijk.

Als reactie op deze overmacht vormden protestantse vorsten in 1608 de Protestantse Unie (1608–1621), een coalitie van Lutherse, Calvinistische en zelfs Frans-Bourbonse belangen. Opmerkelijk was het diplomatieke verbond met het sterke Ottomaanse Rijk, dat eveneens de Habsburgse hegemonie bestreed. Als tegenreactie organiseerden de katholieke staten zich in de Katholieke Liga (1609–1635), onder leiding van de Habsburgse keizer.

Deze spanningen leidden tot de uitbraak van de Dertigjarige Oorlog (1618–1648), die zich grotendeels binnen het Heilige Roomse Rijk afspeelde en uitgroeide tot een van de bloedigste conflicten uit de Europese geschiedenis. Naar schatting kwam ca. 40% van de Duitse bevolking om door oorlog, hongersnood en epidemieëen. De Protestantse Unie kreeg militaire en financiële steun van onder andere de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, het Lutherse Zweden en het officieel katholieke maar strategisch anti-Habsburgse Frankrijk.

Na de verdrijving van Frederik V van de Palts en de dood van prins Maurits van Oranje in 1625 viel de Protestantse Unie uiteen, terwijl de Katholieke Liga tussen 1625 en 1629 veel terrein won. In dat jaar vaardigde keizer Ferdinand II het Edict van Restitutie uit (1629), dat beval dat alle kerkelijke eigendommen die sinds 1552 door protestantse staten in beslag waren genomen, moesten worden teruggegeven aan de Rooms-Katholieke Kerk. Dit vormde een directe herziening van de Vrede van Augsburg (1555) en bracht het protestantisme in Duitsland in ernstige verdrukking.

Het tij keerde door de Zweedse interventie onder koning Gustaaf II Adolf, die in 1630 in Pommeren landde met een professioneel en vernieuwd leger. Zweden had onder invloed van Nederlandse wapenmeesters, metaalbewerkers en scheepsbouwers een krachtige krijgsmacht en marine opgebouwd. Deze werd gefinancierd met kapitaal uit onder meer de VOC, tegen een voor die tijd uitzonderlijk lage rente van 6,5%. Het Zweedse leger stond bekend om zijn strakke discipline en militaire orde, waarbij het zelfs gebruik maakte van het Romeinse decimatiesysteem – waarbij bij ernstige misdaden elke tiende soldaat werd geëxecuteerd.

De Zweedse troepen behaalden vanaf 1630 verschillende overwinningen op de Katholieke Liga. In maart 1632 vielen zij Beieren binnen, het hartland van de katholieke Duitse wereld. Na de dood van Gustaaf Adolf in de Slag bij Lützen (1632), leek de Zweedse opmars te vertragen. Toch wisten katholieke en Spaanse troepen pas in 1634 bij de Slag bij Nördlingen een serieuze tegenaanval te voltooien. Zweden werd daar tijdelijk afgestopt, maar niet verslagen. In 1635 leidde de Vrede van Praag tot het formeel terugdraaien van het Edict van Restitutie, en Zweden bleef militair actief op Duitse bodem.

In 1645 trokken Zweedse legers zelfs Oostenrijk binnen, veroverden gebieden ten noorden van de Donau, en kwamen op slechts 30 kilometer van Wenen. In mei 1648 vielen Zweedse en Franse troepen opnieuw Beieren binnen en veroverden zij de stad Praag, waar de oorlog ooit was begonnen. De Zweedse generaals confisqueerden de kunstcollectie van de Habsburgse keizer, die als oorlogsbuit werd afgevoerd naar Stockholm.

De oorlog eindigde met de Vrede van Westfalen (1648) – gesloten in Münster en Osnabrück – waarin het Lutheranisme en het Calvinisme naast het katholicisme als legitieme religies werden erkend. De Duitse vorstendommen kregen verregaande soevereiniteit, terwijl ook de Republiek der Nederlanden en Zwitserland formeel als onafhankelijke staten werden erkend. De Habsburgers bleven permanent verzwakt achter. Met deze vrede kwam ook een einde aan de religieuze oorlogen van de Reformatie en Contrareformatie – een tijdperk dat Europa fundamenteel had herschikt.[20]

[20] In 1683, op het moment dat de Habsburgse dynastie politiek verzwakt en intern verdeeld is, onderneemt het Ottomaanse Rijk een grootscheepse militaire veldtocht richting het hart van Europa. Onder leiding van grootvizier Kara Mustafa Pasha belegeren Ottomaanse legers, gesteund door vazallen uit de Balkan, de stad Wenen – de zetel van de Habsburgse keizer – gedurende twee maanden. De situatie wordt kritiek voor het Habsburgse gezag. De belegering wordt uiteindelijk doorbroken dankzij de tussenkomst van koning Jan III Sobieski van Polen-Litouwen (r. 1674–1696), die in een beslissende veldslag op 12 september 1683 bij de Kahlenberg de Ottomaanse linies doorbreekt. Sobieski, een Rooms-Katholieke monarch en erfgenaam van de Piast-dynastie via Leszek II de Zwarte (r. 1279–1288), leidt persoonlijk de cavalerieaanval die de Ottomaanse belegering tot staan brengt. Deze overwinning markeert het begin van de terugtocht van het Ottomaanse Rijk uit Midden-Europa. Pas bij het Verdrag van Karlowitz (1699) worden de Ottomanen definitief teruggedrongen, waarmee Habsburg zijn greep op Hongarije en delen van de Balkan versterkt. Toch luidt deze overwinning niet het herstel in van de Habsburgse wereldheerschappij. Integendeel: in 1700 sterft de kinderloze Spaanse koning Karel II, waarmee de Spaanse tak van het Huis Habsburg uitsterft. De troon gaat vervolgens over op Filips V, een kleinzoon van de Franse zonnekoning Lodewijk XIV, uit het Huis Bourbon. Hiermee verliest het Habsburgse huis definitief de verbinding met het immense Spaanse wereldimperium, inclusief de koloniale bezittingen in Amerika, Azië en Afrika. De Oostenrijkse tak van de Habsburgers blijft nog enige tijd actief, maar ook hier eindigt in 1736 de directe mannelijke lijn van de oorspronkelijke dynastie. De macht wordt overgenomen door de Huis Lorraine-Habsburg, via het huwelijk van Maria Theresia van Oostenrijk met Frans Stephan van Lotharingen, erfgenaam van het huis van de ‘zwarte’ Matfridings – een adellijke familie uit de tijd van Karel de Grote. Deze dynastie zet het Habsburgse gezag voort in gewijzigde vorm. Hoewel het Habsburgs-Lorraine rijk gedwongen in 1918 eindigt, leeft de dynastie in aangepaste vorm voort via verschillende zijtakken die de oude rechten blijven claimen.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De vroege connectie tussen Huis Oranje en Pruisische Huis Hohenzollern

De dynastieke invloed van het Huis Oranje strekte zich in de zeventiende eeuw uit tot ver buiten de Republiek, onder meer via strategische huwelijken. Een sprekend voorbeeld daarvan is het huwelijk van Louise Henriëtte van Nassau (1627–1667), de oudste dochter van stadhouder Frederik Hendrik van Oranje en Amalia van Solms, met de keurvorst van Brandenburg, Frederik Willem I (1620–1688), bijgenaamd de *Grote Keurvorst*.

Hun huwelijk, gesloten in 1646, verbond het Huis Oranje met het Huis Hohenzollern, dat zijn genealogische wortels terugvoert tot de Frankische koning Clovis I (ca. 466–511) – net als de Franse koningshuizen. Uit dit huwelijk zou onder meer Frederik I voortkomen, die in 1701 de eerste koning van Pruisen werd, waarmee het Koninkrijk Pruisen (1701–1918) officieel werd gevestigd.

Frederik Willem I, een Calvinistisch vorst, had als jongeman van 1634 tot 1638 aan het hof in Den Haag gewoond, waar hij zich onder invloed van de Oranjehofcultuur bewoog. Hij onderhield nauwe banden met Johan Maurits van Nassau-Siegen, die hij benoemde tot stadhouder van Kleef, een Pruisische stad op de grens van de Republiek. Vanuit deze positie verdedigde Johan Maurits de regio tegen aanvallen van de militante katholieke bisschop van Münster, Bernhard von Galen.

De context waarin dit plaatsvond was die van de nasleep van de Dertigjarige Oorlog (1618–1648), die het keurvorstendom Brandenburg vrijwel volledig had verwoest. De hoofdstad Berlijn was toen nog een relatief kleine stad, maar groeide na 1648 uit tot een centrum van religieuze tolerantie, mede naar Hollands voorbeeld. Dankzij Frederik Willems beleid konden Hugenoten (gevluchte Franse protestanten) en Joden zich er vestigen – een opmerkelijke stap binnen het Heilige Roomse Rijk.

Tussen 1652 en 1669 bekleedde Johan Maurits tevens het ambt van Herrenmeister van de Johannieterorde van Brandenburg, een protestantse ridderorde die in de zestiende eeuw was afgesplitst van de katholieke Orde van Malta. De Johannieters stamden oorspronkelijk uit de Hospitaalorde van Sint Jan (opgericht in 1099), die in 1382 in Brandenburg was gevestigd. De overgang naar protestants leiderschap vond plaats rond 1550, toen de Hohenzollerns het patronaat overnamen. Na het aftreden van Johan Maurits werd het ambt van Herrenmeister tijdelijk vervuld door zijn vertrouweling en generaal in het Staatse leger, George Frederik van Waldeck-Pyrmont (r. 1689–1692). Vanaf 1693 zou de positie van Herrenmeister permanent worden ingevuld door leden van het Huis Hohenzollern, wat de institutionele verstrengeling van het Pruisische huis met protestantse ridderlijke traditie versterkte.

Gedurende de daaropvolgende eeuwen bleven de Huizen Oranje en Hohenzollern nauw met elkaar verbonden, zowel door dynastieke allianties als door politieke, militaire en culturele netwerken. Deze relatie weerspiegelde ook de blijvende rol van Nederland en Pruisen als kernmachten van het calvinistische en later liberale Europa, die vaak elkaars bondgenoten waren in de strijd tegen Habsburgse of Franse dominantie.

De anonieme hoofdrol van Johannes de Laet bij de VOC, WIC, kolonisatie en slavenhandel

Johannes de Laet (1581–1649): Theoloog, koopman en koloniale strateeg

De Laet schreef in 1617 het theologisch pamflet *Pelagianis et Semipelagiani*, waarin hij de remonstrantse leer vergeleek met de ketterse stellingen van Pelagius, een theoloog die in de vijfde eeuw excommuniceerd werd onder invloed van de Augustinus die de Katholieke Bijbel grotendeels samenstelde. De indirecte verwijzing naar Augustinus en de augustijner Luther was veelzeggend: via deze lijn verbond De Laet het gereformeerde calvinisme met de strenge, antipelagiaanse wortels van het christendom – en plaatste daarmee de protestantse stroming in een lange traditie van theologisch verzet tegen menselijke vrije wil, de daarmee nauwverwante doop en een noodzakelijke kerk. Dit boek vormde een ideologische basis voor het besluit van de Synode, waarin de remonstranten uit de kerk werden gezet.

Als actief lid en later voorzitter van de WIC (West-Indische Compagnie) speelde De Laet een hoofdrol in de ontwikkeling van de Nederlandse koloniale politiek na de Synode. De Laet groeide uit tot een sleutelfiguur binnen de Kamer van Amsterdam en daarmee de VOC, mede doordat hij in 1635 de machtige Albert Coenraetsz Burgh uitkocht en zijn vertrouweling Jacquis Altyum aanstelde als generaal-boekhouder. Gezien de complexiteit van het onderwerpen, fundamentele theologie en geopolitieke kolonisatiestrategie, lijkt het er niet op alsof De Laet zelfstandig handelde en dat hij een krachtig complex met uitgemeten agenda vertegenwoordigde; Hij was kortom een zetbaas.

De achtergrond van De Laet

Zoon van een gevluchte Antwerpse koopman Johannes de Laet (1581–1649) onderhield nauwe banden met zowel de gereformeerde Nederlandse gemeenschap in Londen. In 1604 trad hij in het huwelijk met Jacobmijntje van Loor in de Austin Friars Church, gevestigd op het terrein van het voormalige Augustijner klooster. Zij was de dochter van Pieter van Loor, een welgestelde Vlaamse koopman en prominent lid van de Nederlandse Gereformeerde Kerk in Londen. Via deze kerkelijke en familiale netwerken verkreeg De Laet toegang tot invloedrijke Engelse elite en werd hij later een bekende van koning Charles I (r. 1625–1648) van Engeland.[21]

De Laet bleef als contactpersoon nauw betrokken bij de gereformeerde gemeenschap in Londen. Hij ondersteunde de gemeente actief, onder meer door het werven van predikanten en missionarissen

---

[21] Het klooster van de Austin Friars, gelegen op de plek van de latere Bank of England (opgericht in 1694) in de City of Londen, huisvestte in zijn bloeitijd zestig monniken. Het complex verhuurde ook ruimtes aan prominente figuren, onder wie de opstandige humanist Erasmus (1469–1536), de keizerlijke ambassadeur Eustace Chapuys (actief namens keizer Karel V van 1529 tot 1545), en de katholieke Thomas Cromwell (actief als eerste minister van 1534 tot 1540). Cromwell was de machtigste adviseur van de eerste protestantse Tudor-vorst, Hendrik VIII (r. 1509–1547), tot hij in 1540 werd onthoofd – ironisch genoeg wegens zijn betrokkenheid bij de protestantse hervormingen. Cromwell had voordien op land dat hij van de Austin Friars had gekocht twee grote Londense huizen gebouwd. Na zijn executie vervielen deze bezittingen aan de Kroon. In 1543, drie jaar later, werden zij opgekocht door de Drapers' Company: een gilde dat oorspronkelijk was opgericht als handelsorganisatie voor wol- en textielkooplieden, maar dat uitgroeide tot een van de machtigste instellingen van Londen. Meer dan honderd Lord Mayors van Londen waren lid van deze organisatie, evenals invloedrijke figuren als Willem III (r. 1689–1702) en zelfs Elizabeth II (r. 1952–2022). De Drapers' Company fungeerde ook als belangrijke ontmoetingsplaats voor rijke Italiaanse kooplieden uit Venetië en Genua. In het voormalige kerkgebouw van het klooster werd in 1550 de Dutch Church opgericht: een gereformeerde gemeente voor calvinistische Nederlanders die naar Londen waren gevlucht vanwege religieuze vervolgingen op het continent.

voor de kolonisatie van wat later Nieuw Nederland zou worden. Na zijn terugkeer in de Republiek kocht hij opmerkelijk veel aandelen in de VOC – wie deze aankoop financierde is onbekend – en werd hij bovendien een vooraanstaand lid van de gereformeerde kerk in Leiden.[22]

Na het overlijden van zijn eerste vrouw in 1607 hertrouwde De Laet met Maria Boudewijns van Berlicum, dochter van een rijke Brabantse koopman. In 1610 koopt hij het woonhuis van zijn vriend en theologisch geestverwant Franciscus Gomarus in Leiden. In deze stad zou zich vervolgens spoedig een felle theologische strijd ontvouwen tussen Gomarus en de vrijzinnige Leidse professor Jacobus Arminius, die uiteindelijk uitmondde in een nationaal conflict. De Laet koos openlijk partij voor Gomarus en positioneerde zich als uitgesproken voorstander van de contraremonstrantse zaak.

De Laet escaleerde het conflict in Leiden door de magistraat mede te informeren dat hij en enkele van zijn ambtgenoten weigerden samen te werken met de Arminiaanse remonstranten. Hij beschuldigde Arminius ervan 'tum heterodoxas' en 'semipelagianas opiniones' te verkondigen. In 1617 publiceerde De Laet zijn theologische traktaat *Pelagianis et Semipelagiani*, waarin hij de pelagiaanse en semi-pelagiaanse leerstellingen scherp veroordeelde – een opvallende publicatie gezien het belang van kerkvader Augustinus, zowel binnen de katholieke traditie als in het sobere Duitse lutheranisme van de Augustijner monnik Maarten Luther.

De Laet word vervolgens ouderling (voorzitter) op de Synode van Dordt (1618–1619). Samen met de Engelse puriteinse theoloog dr. Samuel Ward drong hij aan op de instelling van een commissie die zich over het theologische dispuut moest buigen. De Laet ging voor in een zogenaamde *Acta* – een uitvoerige kerkhistorische verhandeling over de voorgeschiedenis van de controverse – die uiteindelijk, na 175 zittingsdagen, uitmondde in een bindende beslissing, neergelegd in een document van 998 pagina's. Daarmee kwam de formele breuk tot stand tussen de Arminiaanse remonstranten en de calvinistische gereformeerden, die zich voortaan contraremonstranten noemden. Van 23 juli tot 17 augustus 1619 was De Laet bovendien kort lid van de Synode van Leiden, waar deze uitspraken formeel werden bekrachtigd. De Laet organiseerde dus de coupe.

De coupe en WIC

Met de steun van calvinistische stadhouder en militair bevelhebber Maurits van Oranje-Nassau werd in 1619 een religieus geïnspireerde staatsgreep uitgevoerd. De remonstranten verloren hun politieke macht, en Van Oldenbarnevelt – als hun voornaamste vertegenwoordiger – werd wegens hoogverraad geëxecuteerd. Talrijke Arminiaanse bestuurders werden afgezet en verbannen naar Duitsland; hun posities werden ingevuld door calvinistische ambtsdragers. Een waarschijnlijke reden voor deze machtsgreep was dat de invloedrijke remonstranten principieel tegen slavernij waren en

---

[22] Richard Cromwell (ca. 1510–1544), geboren als Richard Williams, was een directe afstammeling van Llywelyn ap Blendri (ca. 1220), zoon van de Welshe koning van Dyfed Blendri ap Cydifor (ca. 1116–1130), en kleinzoon van Cydifor the Great (1030–1091 ap Collwyn). Deze dynastie regeerde in het middeleeuwse koninkrijk Deheubarth in Zuid-Wales. De familie claimde bovendien een legendarische afstamming van de mythische Beli Mawr (ca. 100 v.Chr.), een figuur uit de Britse pseudo-historie. Op een zeker moment vestigde deze dynastieke lijn zich in het Engelse plaatsje Cromwell (in Nottinghamshire), waar zij volgens bronnen rond 1242 de lokale heerschappij verwierven. Hieraan ontlenen de Cromwells hun naam. Richard Cromwell was via zijn moeder een neef van de invloedrijke staatsman Thomas Cromwell (r. 1534–1540), die als eerste minister diende onder Hendrik VIII (r. 1509–1547). Thomas' zoon, Gregory Cromwell (1520–1551), werd in 1540 verheven tot eerste Baron Cromwell, en volgde zijn vader op als belangrijkste politieke raadgever van de koning. De Cromwell-dynastie uit deze tak vormde later de voorouders van de Puriteinse Cromwell-heersers, waaronder de beroemd geworden Oliver Cromwell (1599–1658). De families Cromwell en Tudor behoren tot dezelfde uitgebreide Welshe adellijke familie.

pleitten voor diplomatie op voet van gelijkheid met inheemse volken. Mede daarom weigerden zij jarenlang om de oprichting van de West-Indische Compagnie (WIC) goed te keuren. Hun afzetting opende de weg voor het charter van deze nieuwe onderneming, essentieel voor de financiering van de protestantse strijd – een strijd die vooral gedragen werd door de VOC en door Maurits' krijgsmacht.

Vanaf 1619, kort na de executie van Van Oldenbarnevelt, werd De Laet een van de leidende figuren achter de oprichting van de WIC, die in 1621 formeel een charter verkreeg van het inmiddels calvinistische Staten Generaal. De Laet werd benoemd tot hoofdbestuurder. De WIC werd opgericht met een startkapitaal van ƒ 7,1 miljoen, verdeeld over vijf Kamers: Amsterdam, Zeeland, Rotterdam, West-Friesland en Groningen. Het bestuur werd opgedragen aan de Heren XIX, naar model van de VOC.

De WIC werd in naam opgericht om een commercieel trans-Atlantisch handelsnetwerk te organiseren, maar in de praktijk besteedden de Heren XIX aanzienlijk meer middelen aan piraterij en militaire operaties tegen Spanje en Portugal – precies wat beide Iberische machten hadden willen voorkomen. In 1623 werden strategische plannen ontwikkeld om hun belangen in het Atlantisch gebied te ondermijnen of over te nemen. Hoewel Spaanse kolonies te sterk verdedigd bleken, boekte de WIC wel succes met intensieve kaapvaart in het Caraïbisch gebied. Tussen 1623 en 1636 werden 547 vijandige schepen buitgemaakt of vernietigd. Het bekendste wapenfeit was de verovering van de Spaanse zilvervloot in 1628 door admiraal Piet Heyn (1577–1629).

De Laet en de kolonisatie van de Portugese kolonies: geloof, handel en slavernij

De meer op handel gerichte Portugese kolonies in Zuid Amerika en West Afrika waren minder goed verdedigd en werden eerste doelwit. Tussen 1630 en 1654 bezette de WIC de noordelijke provincies van Brazilië, een gebied dat werd bestuurd door Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604–1679), gouverneur van Nederlands-Brazilië van 1636 tot 1644. Onder zijn bestuur kende de export van waardevolle producten als suiker en verfhout een hoogtepunt. Gedurende zijn gouverneurschap werd voor naar schatting ƒ 28 miljoen aan Braziliaanse goederen naar de Republiek verscheept. De economische bloei was direct verbonden aan het koloniale systeem van slavenarbeid. Johan Maurits, zelf neef van stadhouder Frederik Hendrik (r. 1625–1647), zette niet alleen de slavernij op de plantages voort, maar exploiteerde ook persoonlijk een eigen plantage. Het Mauritshuis (1644), of Suikerpaleis, in Den Haag werd gebouwd met de woekerwinsten.[23]

---

[23] VOC boekte haar grootste successen in de West-Indische regio van Azië gedurende de 17e eeuw, voornamelijk ten koste van Portugese handelsbelangen. In 1658 veroverde de VOC de stad Colombo op het eiland Ceylon (het huidige Sri Lanka), waarmee zij het monopolie op kaneel van de Portugezen overnam. Ook op het Indiase subcontinent werd de Portugese invloed sterk teruggedrongen: tegen 1663 bleef enkel de stad Goa nog in Portugese handen. De VOC bouwde een commercieel netwerk van handelsposten uit, verspreid over strategische knooppunten in Perzië (Iran), Bengalen (het huidige India en Bangladesh), Malacca (Maleisië), Siam (het huidige Thailand), Formosa (nu Taiwan), en aan de kusten van Malabar en Coromandel in Zuid-India. Tegelijkertijd werd de positie in Oost-Indië (met name Java en omliggende gebieden) verder verstevigd. In 1663 sloot de VOC het Verdrag van Painan met enkele lokale heersers in West-Sumatra, die in opstand waren gekomen tegen het Sultanaat van Atjeh. Dit verdrag gaf de VOC toestemming om een handelspost te vestigen, wat later uitgroeide tot een handelsmonopolie, vooral in de goudhandel. Niet alle expansies waren succesvol: in 1662 ging het strategisch belangrijke Fort Zeelandia verloren, waarna de VOC met geweld van het eiland Formosa (Taiwan) werd verdreven door Chinese troepen onder leiding van Zheng Chenggong (Koxinga). Kort daarop legde de nieuwe Qing-dynastie (1636–1912) de handel in zijde met de VOC stil. Ook in Japan werd de VOC geconfronteerd met restricties. Het Tokugawa-shogunaat beperkte de export van koper en zilver en stelde

Om de aanvoer van slaven te verzekeren, organiseerde Johan Maurits in 1637 de verovering van Elmina aan de Goudkust (nu Ghana), het belangrijkste Portugese slavenfort in Afrika. In 1638 volgde Luanda, samen met het eiland São Tomé, gelegen voor de kust van het huidige Nigeria. São Tomé was eerder door Portugal gebruikt als deportatieplaats voor joodse kolonisten, die vervolgens ook actief werden in de Braziliaanse plantage-economie.

De Laet stond in nauw contact met Frederik Hendrik en ontpopte zich als een vurig pleitbezorger van de overzeese kolonisatie. Hij maakte deel uit van de commissie van rekenmeesters, die onder andere de opdracht kreeg de kolonisatie van Nederlands-Brazilië te bevorderen. Uit notulen blijkt dat De Laet bij vergaderingen waar hij het voorzitterschap voerde actief beslissingen nam om kolonisten naar de kolonie te zenden. In het interne debat dat rond 1635 werd gevoerd over het te volgen handelsbeleid, bepleitte hij fel de vrije handel (oude stijl – maximale winsten en plunder), tegenover een door de Staten-Generaal gecontroleerd monopolie via charters. Hij beschouwde vrije handel als gunstiger voor de ontwikkeling van de koloniën. Deze visie bracht hij ook persoonlijk naar voren in Den Haag, waar hij bij de Staten-Generaal voor zijn standpunt lobbyde.

Dat De Laet zijn kolonisatievisie niet alleen vanuit economisch, maar ook vanuit religieus perspectief formuleerde, blijkt onder andere uit zijn bijdragen aan documenten als de *Voorgestelde Artikelen voor de Kolonisatie en Handel op Nieuw-Nederland* en het mede door hem opgestelde *Vryheden en Exemptien*. Beide teksten combineren praktische koloniale beleidsmaatregelen met religieuze en ethische instructies. Uit de notulen van de Kamer van Amsterdam blijkt bovendien dat De Laet op religieuze gronden betrokken was bij de aanwijzing van predikanten voor de overzeese koloniën, een bevoegdheid die hij als aandeelhouder én als kerkleider uitoefende.

Voor Johan Maurits van Nassau stelde hij in 1638 zelfs een bestuurlijk handboek op: een gids voor het beheer van de Braziliaanse kolonie, waarin economie, religie en bestuur samensmolten. Deze documenten tonen aan dat De Laet niet alleen als investeerder en bestuurder handelde, maar ook als ideoloog van de calvinistische koloniale expansie.

De Laets publicaties als ideologische blauwdruk voor VC kolonisatie

Johannes de Laet manifesteerde zich vanaf de jaren 1620 niet alleen als investeerder en bestuurder, maar ook als publiek intellectueel en ideologisch vormgever van de Nederlandse koloniale expansie. Zijn publicaties vormen een unieke combinatie van wetenschappelijke beschrijving, religieuze overtuiging en praktische handleidingen voor kolonisatie.

Zijn bekendste werk, Nieuwe Wereldt (1625), presenteert het Amerikaanse continent in geografisch, etnografisch en economisch opzicht. Het boek is geschreven in een toon die het continent verheerlijkt, met een sterke nadruk op de economische mogelijkheden voor Nederlandse kooplieden en kolonisten. Hoewel het voorwoord slechts beperkt verwijst naar religie, is de onderliggende toon duidelijk gericht op protestantse expansie en beschavingsmissie.

In latere werken wordt deze religieuze dimensie explicieter. In Het Laerlyck Verhael (1644), dat verscheen vlak voor de beslissing van de Staten-Generaal dat overzeese bewindvoerders “goede kennisse van de voorgeschreven landen ende luyden” moesten hebben, komt De Laets ideologische agenda helder naar voren. Daarin worden zaken als “de handhavinghe van de Ware Religie”

---

strenge voorwaarden aan de Nederlandse aanwezigheid op het kunstmatige eiland Decima bij Nagasaki – een positie die eerder was overgenomen van de Portugezen.

systematisch verheerlijkt. De Laet presenteert deze geschriften als Calvinistische instructieboeken voor koloniale expansie, waarin economische winst en religieuze missie samenkomen.

De taal in Het Laerlyck Verhael is ten opzichte van eerdere werken wel strategisch aangepast. Waar de inheemse bevolking in de Nieuwe Wereldt nog zonder terughoudendheid werd aangeduid als “wilden”, “duivelaanbidders” en “niet-christenen”, is de toon in zijn latere werk subtieler. De Laet blijft hen beoordelen als inferieur, vooral op basis van hun religieuze overtuiging of het ontbreken daarvan, maar hij kiest bewust voor een gematigdere stijl – vermoedelijk met het oog op politieke en morele kritiek vanuit Europa.

Daarnaast schreef of redigeerde De Laet ook meer technische documenten. Zo stelde hij rond 1638 het Braziliaans Handboek op voor gouverneur Johan Maurits van Nassau-Siegen, waarin hij richtlijnen gaf voor het bestuur van de kolonie in Brazilië. Hierin komen ook aanbevelingen voor de behandeling van slaven en de omgang met de katholieke inheemse en Portugese bevolking.

Zijn ideologische en praktische visie komt ook tot uiting in de door hem gepubliceerde Voorgestelde Artikelen voor de Kolonisatie en Handel op Nieuw-Nederland en het mede door hem opgestelde Vryheden en Exemptien-reglement. Hierin bepleitte hij een balans tussen winststreven en religieuze zuiverheid. De kolonisatie moest volgens hem niet alleen economisch rendabel zijn, maar ook bijdragen aan de verspreiding van het gereformeerde geloof.

De Laets invloed werd uiteindelijk structureel: zijn modellen en publicaties bepaalden decennialang de kaders waarbinnen Protestantse kolonisatie, zowel door de WIC als de VOC, werd gedacht, gefinancierd en uitgevoerd.

Kolonisatie van Nieuw Nederland en de patroonschappen

In de beginjaren van de WIC ontstond er een tweedeling binnen het bestuur: enerzijds een handelsfactie, die maximale winst en mobiliteit nastreefde, en anderzijds een kolonisatiefactie, die koloniale stabiliteit en geloofsverspreiding als doel had. Johannes de Laet profileerde zich nadrukkelijk als vertegenwoordiger van die laatste groep. In dit kader werd het Vryheden en Exemptien-reglement opgesteld, waarin het plan werd uitgewerkt om de kolonisatie van Nieuw Amsterdam (het latere New York) gedeeltelijk te privatiseren. Het voorstel voorzag in het toekennen van patroonschappen: landgoederen of subkolonies in Nieuw Nederland aan rijke investeerders die bereid waren om zelfstandig kolonisatie op te zetten en te financieren.

Hoewel het oorspronkelijk de bedoeling was dat vooral kooplieden deze patroonschappen zouden verwerven, kwamen de eerste concessies uiteindelijk in handen van vier invloedrijke bewindhebbers uit de Amsterdamse Kamer van de WIC: Albert Coenraetsz Burgh, Kiliaen van Rensselaer, Samuel Blommaert en Samuel Godijn.

Johannes de Laet zelf verwierf in 1631 zeggenschap over vijf patroonschappen in Nieuw Nederland en nam tussen 1630 en 1636 ook de aandelen van Burgh over, waardoor hij zijn invloed binnen de kolonie aanzienlijk vergrootte. Deze participatie bood hem niet alleen financiële zeggenschap, maar ook strategische controle over de samenstelling van de kolonisten.

Er bestaat sterke aanwijzing dat De Laet selectief kolonisten rekruteerde uit zijn directe netwerk. Veel van de eerste migranten kwamen uit Leiden en omgeving — met name uit zijn eigen buurt — en bestonden grotendeels uit Engelse puriteinen uit Londen en calvinistische migranten uit de Leidse gemeenschap, die later zouden worden aangeduid als de orthodoxe *Pelgrim Fathers*. Deze religieuze

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

filtering past bij De Laets theocratische wereldbeeld en zijn overtuiging dat kolonisatie slechts duurzaam was als zij geworteld was in een homogeen calvinistisch geloofsleven.

De Laets religieuze motivatie blijkt ook uit zijn actieve betrokkenheid bij de aanwijzing van predikanten voor de koloniën. Uit de notulen van de Kamer van Amsterdam blijkt dat tijdens zijn voorzitterschap meerdere predikanten werden benoemd voor overzeese missies, vaak uit de kringen rond Leiden of Londen. De Laet combineerde daarmee op unieke wijze persoonlijk belang als investeerder, institutionele macht binnen de WIC en religieus engagement als calvinist.

Machtsconsolidatie binnen de WIC en overdracht aan de VOC

In 1635 versterkte Johannes de Laet zijn greep op de macht binnen de Amsterdamse Kamer van de WIC aanzienlijk. Enerzijds door het overnemen van de aandelen van Albert Coenraetsz Burgh, een invloedrijk bewindhebber en medestichter van de WIC, waarmee De Laet een directe stem verwierf in belangrijke bestuurlijke beslissingen. Anderzijds benoemde hij zijn vertrouweling en persoonlijke vriend Jacquis Altyum tot generaal-boekhouder van de Kamer. Deze strategische zet maakte van De Laet en Altyum de feitelijk machtigste figuren binnen de Amsterdamse tak van de West-Indische Compagnie.

Tegelijkertijd ondervond de WIC toenemende tegenstand van de Spanjaarden in het Caribisch gebied. De militaire en economische druk leidde tot interne spanningen en een afname van de commerciële effectiviteit. Als gevolg hiervan werd in 1647, na bijna drie decennia van onafhankelijke operaties, besloten om de WIC onder te brengen bij de veel kapitaalkrachtigere VOC.

Deze fusie had verstrekkende gevolgen: de VOC, oorspronkelijk exclusief gericht op handel met Azië, werd nu ook verantwoordelijk voor de West-Indische bezittingen van de Republiek. Dit betekende een verbreding van haar macht naar trans-Atlantisch gebied, en formeel dus ook de integratie van de koloniën die de WIC had gesticht of bestuurd, waaronder:

- De Nederlandse Goudkust (1612–1872, nu: Ghana, Togo, Benin),
- De Nederlandse Slavenkust (1660–1760, nu: Nigeria),
- Nederlands-Brazilië (1630–1654),
- Nieuw-Nederland (1614–1674, de latere staat New York).

Hoewel de WIC in naam bleef bestaan, was haar bestuurlijke autonomie sterk teruggedrongen, en de echte controle kwam te liggen bij de VOC en de Heeren XVII.

Publicaties, ideologie en instructies voor kolonisatie

Johannes de Laet manifesteerde zich vanaf de jaren 1620 niet alleen als investeerder en bestuurder, maar ook als publiek intellectueel en ideologisch vormgever van de Nederlandse koloniale expansie. Zijn publicaties vormen een unieke combinatie van wetenschappelijke beschrijving, religieuze overtuiging en praktische handleidingen voor kolonisatie.

Zijn bekendste werk, Nieuwe Wereldt (1625), presenteert het Amerikaanse continent in geografisch, etnografisch en economisch opzicht. Het boek is geschreven in een toon die het continent verheerlijkt, met een sterke nadruk op de economische mogelijkheden voor Nederlandse kooplieden en kolonisten. Hoewel het voorwoord slechts beperkt verwijst naar religie, is de onderliggende toon duidelijk gericht op protestantse expansie en beschavingsmissie.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

In latere werken wordt deze religieuze dimensie explicieter. In Het Laerlyck Verhael (1644), dat verscheen vlak voor de beslissing van de Staten-Generaal dat overzeese bewindvoerders “goede kennisse van de voorgeschreven landen ende luyden” moesten hebben, komt De Laets ideologische agenda helder naar voren. Daarin worden zaken als “de handhavinghe van de Ware Religie” systematisch verheerlijkt. De Laet presenteert deze geschriften als Calvinistische instructieboeken voor koloniale expansie, waarin economische winst en religieuze missie samenkomen.

De taal in Het Laerlyck Verhael is ten opzichte van eerdere werken wel strategisch aangepast. Waar de inheemse bevolking in de Nieuwe Wereldt nog zonder terughoudendheid werd aangeduid als “wilden”, “duivelaanbidders” en “niet-christenen”, is de toon in zijn latere werk subtieler. De Laet blijft hen beoordelen als inferieur, vooral op basis van hun religieuze overtuiging of het ontbreken daarvan, maar hij kiest bewust voor een gematigdere stijl – vermoedelijk met het oog op politieke en morele kritiek vanuit Europa.

Daarnaast schreef of redigeerde De Laet ook meer technische documenten. Zo stelde hij rond 1638 het Braziliaans Handboek op voor gouverneur Johan Maurits van Nassau-Siegen, waarin hij richtlijnen gaf voor het bestuur van de kolonie in Brazilië. Hierin komen ook aanbevelingen voor de behandeling van slaven en de omgang met de katholieke inheemse en Portugese bevolking voor.

Zijn ideologische en praktische visie komt ook tot uiting in de door hem gepubliceerde Voorgestelde Artikelen voor de Kolonisatie en Handel op Nieuw-Nederland en het mede door hem opgestelde Vryheden en Exemptien-reglement. Hierin bepleitte hij een balans tussen winststreven en religieuze zuiverheid. De kolonisatie moest volgens hem niet alleen economisch rendabel zijn, maar ook bijdragen aan de verspreiding van het gereformeerde geloof.

De Laets invloed werd uiteindelijk structureel: zijn modellen en publicaties bepaalden decennialang de kaders waarbinnen Protestantse kolonisatie, zowel door de WIC als de VOC, werd gedacht, gefinancierd en uitgevoerd.

Johannes de Laet samengevat: onbekende Architect van Calvinistische kolonisatie

Johannes de Laet (1581–1649) was een centrale figuur in de religieuze, commerciële en koloniale geschiedenis van de Nederlandse Republiek. Als invloedrijk ouderling van de gereformeerde kerk in Leiden speelde hij een sleutelrol op de Synode van Dordt (1618–1619), waar hij als uitgesproken contraremonstrant meewerkte aan de uitsluiting van de Arminianen en het institutionaliseren van een streng Calvinistisch staatsgeloof. Deze theologische overwinning legde de basis voor zijn latere rol in het koloniale bestuur.

De Laet groeide in de jaren na de Synode uit tot een van de machtigste bestuurders binnen de Kamer van Amsterdam van de West-Indische Compagnie (WIC), waarvan hij medeoprichter en investeerder was. Zijn religieuze overtuiging ging hand in hand met een scherpe commerciële en politieke visie: hij bepleitte vrije handel, een actieve kolonisatiepolitiek en de uitzending van predikanten als instrumenten van godsdienstige én economische expansie.

In nauw contact met Frederik Hendrik (r. 1625-1647) was hij intens betrokken bij de oprichting van koloniën in Nieuw Nederland (nu New York), speelde een sturende rol in de verovering en exploitatie van Nederlands-Brazilië en stelde voor Johan Maurits van Nassau een bestuursinstructie op. Tegelijkertijd werkte hij aan de religieuze fundering van deze koloniale projecten via publicaties als Nieuwe Wereldt (1625) en Het Laerlyck Verhael (1644), waarin de koloniale missie expliciet werd verbonden aan de verspreiding van het ware (Calvinistische) geloof.

De Laet combineerde zijn diepgewortelde religieuze overtuiging met netwerkpolitiek, investeringsmacht en strategische publicaties. Daarmee werd hij niet alleen een van de eerste theologisch-ideologische architecten van het Nederlandse kolonialisme, maar ook een voorloper van het model waarin religie, commercie en staatsmacht samenvloeien in een multinationale onderneming.

Zijn invloed was fundamenteel en structureel — en zou nog vele eeuwen voortleven in de instellingen, denkbeelden en handelspraktijken van de Republiek en de opvolgers daarvan.

Slavenhandel en -arbeid door de Protestante VC's

Het houden van slaven werd in de zestiende eeuw beschouwd als een breed geaccepteerd maatschappelijk verschijnsel – zowel in Europa als in Azië en Afrika. De traditie waarbij mensen als bezit konden worden beschouwd gaat minstens terug tot het oude Egypte rond 4.000 v.Chr., en waarschijnlijk nog verder. Slaven vormden een belangrijke vorm van buit bij militaire veroveringen en de slavenhandel gold in de zestiende eeuw als een van de meest lucratieve handelssectoren.

De eerste handelsstaat die zich structureel specialiseerde in de handel in 'zwarte' slaven was de Republiek Genua, nadat zij in de nasleep van de Ottomaanse expansie na 1475 haar oostelijke kolonies en daarmee de aanvoer van 'witte' slaven uit het Zwarte Zeegebied verloor. De naam 'slaven' bleef echter verbonden aan deze oorspronkelijke handel. De verschuiving naar de handel in Afrikaanse slaven werd voortgezet door Portugese handelskolonies, van waaruit vooral Rooms-Katholieke handelscompagnieën, zoals die van de families Fugger en Welser, Afrikaanse slaven naar de plantagekolonies in de Nieuwe Wereld begonnen te verschepen – vooral na 1492.

Deze protestantse houding weerspiegelde opvallend sterk de positie van de Rooms-Katholieke Kerk na de Concilie van Trente (1545–1563). In 1622 verklaarde Rome dat christenen geen slaven mochten verkopen of schenken aan niet-christenen, en dat slaven dienden te worden behandeld 'als eigen kinderen' – met als doel hun bekering. Behouden zij tot het geloof overgingen, kregen zij beperkte rechten: zo kon het doden van een slaaf formeel met de doodstraf worden bestraft, al werd deze zelden uitgevoerd. Slaven mochten in theorie hun eigenaar aanklagen, al kon een valse beschuldiging worden bestraft met geseling. Dit systeem bleef opmerkelijk lang bestaan: tot 1777 mochten christelijke eigenaren nog steeds niet-christelijke slaven verkopen aan derden.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw werden verscheidene protestantse VC's opgericht die zich specialiseerden in de lucratieve trans-Atlantische slavenhandel, vaak met steun van staten of stedelijke besturen. Veel van deze compagnieën gingen later op in de machtige West-Indische Compagnie (WIC), die functioneerde als westwaarts gericht onderdeel van het grotere VOC-complex. In deze keten leverden Afrikaanse en Arabische handelaren de slaven aan, terwijl Nederlandse reders zich specialiseerden in het intercontinentale transport.

Tussen 1621 en 1730 vervoerde de WIC ongeveer 273.000 geregistreerde slaven naar de Amerika's. Via samenwerkingen met Scandinavische VC's wist de Republiek een semi-monopolie op de trans-Atlantische handel te vestigen. Na het aflopen van het exclusieve WIC-octrooi in 1730, begon de Industriële Revolutie in Groot-Brittannië op gang te komen. Hierdoor werd de slavenhandel verder gecommercialiseerd door nieuwe ondernemingen, al lijkt de WIC daar weinig onder te hebben geleden: tussen 1730 en 1803 werden nog eens 257.000 extra slaven via Nederlandse netwerken vervoerd. De groeiende vraag naar arbeidskracht op plantages – gedreven door de vraag naar suiker,

tabak, katoen en andere grondstoffen – maakte dat de slavenhandel juist toen een nieuwe piek bereikte.[24]

Schatting van het aantal vervoerde slaven door andere protestantse naties (via VC's)[25]

Land / Compagnie	Periode actief	Vervoerde slaven (geschat)
Engeland (Royal African Company, EIC, particuliere VC's)	ca. 1562–1807	ca. 3.100.000
Duits protestants (Brandenburg, Lübeck, enz.)	ca. 1682–1717	ca. 17.000
Scandinavië (Deens-Noorse VC's)	1671–1803	ca. 100.000
Amerikaanse protestanten (voor 1807)	1640–1807	ca. 300.000

Totaal door protestantse VC's: ± 4.000.000 – 4.200.000 slaven

Ter vergelijking: De katholieke slavenhandel en -arbeid[26]

Na de Vrede van Westfalen (1648) was er onder katholieke en protestantse machten nauwelijks nog principieel verschil over de aanvaardbaarheid van slavenhandel en slavenarbeid. Zowel in het protestantse als het katholieke wereldbeeld was slavernij in overzeese gebieden inmiddels tot een structureel en winstgevend fenomeen geworden. Binnen het katholieke kamp bleef echter een duidelijke rol weggelegd voor de Kerk als morele autoriteit, boven de wereldlijke ordening van koningen, gouverneurs en compagnieën.

Een van de krachtigste spelers binnen dit katholieke systeem was de Sociëteit van Jezus, beter bekend als de Jezuïetenorde, opgericht in 1534. De Jezuïeten ontwikkelden zich tot een orde van missionarissen, intellectuelen en strategen, die rechtstreeks onder pauselijk gezag opereerden. In tegenstelling tot andere ordes – zoals de Franciscanen of Augustijnen – was de Jezuïetenorde géén bedelorde: zij bouwde doelgericht aan een wereldwijd netwerk van eigendommen, plantages, universiteiten en economische ondernemingen.

Vanaf de late zestiende eeuw beheerden de Jezuïeten omvangrijke haciënda's in onder andere Mexico, Peru, de Filipijnen en later ook in delen van Noord-Amerika. Deze landgoederen produceerden goederen als suiker, wol, pulque (agavedrank) en textiel, veelal voor de export. Zij maakten daarbij gebruik van een gemengde arbeidsstructuur: lokale seizoenarbeiders, inheemse bekeerlingen en in toenemende mate ook Afrikaanse slaven. Slaven werden beschouwd als menselijke 'bezwaarde bezittingen', die in ruil voor hun onderwerping de mogelijkheid kregen tot

---

[24] Brittannië exporteert naar schatting tussen 1640 en 1807 3,1 miljoen slaven, waarvan er 2,7 miljoen levend aankomen. De WIC transporteert tussen 1621 en 1803 ca. 630.000 geregistreerde slaven naar de Amerika's. Tot 1829 zouden dat er nog ca. 350.000 meer moeten zijn geweest.

[25] Deze cijfers betreffen *trans-Atlantisch vervoer*, niet de interne Afrikaanse handel of herverkoop binnen Amerika. Ze zijn gebaseerd op het Trans-Atlantic Slave Trade Database Project (Emory University) en aangepast voor de VC-structuren van elk land.

[26] Tot 1640 worden in de tijd met de personele unie met Portugal worden er door Spanje ca. 834.000 slaven naar Spaans Amerika vervoerd, waarvan 75% door Portugese slavenhandelaren die zich specialiseren. Tussen 1526 en 1867 vervoeren de Portugezen ca. 5,8 miljoen slaven naar Brazilië, waarvan 2,2 miljoen illegaal tussen 1808 en 1867. De Fransen vervoeren 1,4 miljoen slaven naar Haïti in de 18de eeuw, waarvan er 1,2 miljoen overleven.

christelijke bekering. Deze theologische rechtvaardiging verbond slavernij rechtstreeks met het zielenheil: een harde maar 'heilige' weg naar verlossing.

De rijkdom van de Jezuïetenorde was ongekend. In 1647 schreef bisschop Juan de Palafox y Mendoza aan paus Innocentius X: *"Alle rijkdom van Zuid-Amerika is in handen van de Jezuïeten."*[27]

De Jezuïeten waren echter geen uitzondering binnen de katholieke elite. Zij maakten deel uit van een bredere structuur van katholieke grootgrondbezitters, bankiers, handelsfamilies en ordes die op vergelijkbare wijze eigendom, missie en slavernij combineerden.

Enkele invloedrijke voorbeelden:

Een bijzonder voorbeeld vormt de Republiek Genua, een machtige katholieke maritieme handelsstaat die in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd een sleutelrol speelde in de financiering en logistiek van de koloniale handel – waaronder de slavernij. Na het verlies van hun handelskolonies rond de Zwarte Zee door de Ottomaanse expansie na 1475, schakelden Genuese kooplieden over op de handel in Afrikaanse slaven, die zij via Portugese en Spaanse havens verder de Atlantische wereld in transporteerden. Een prominente Genuese familie in dit netwerk was de Pallavicino-dynastie. Onder leiding van onder meer Horatio Pallavicino (ca. 1540–1600) combineerden zij katholieke diplomatieke netwerken, bankwezen en maritieme investeringen. Horatio bewoog zich op het grensvlak van katholieke en protestantse belangen: hij begon als pauselijke belastinginner in Engeland maar werd later vertrouweling van Elizabeth I, waarbij hij cruciaal was in de financiering van de Engelse, Franse en Nederlandse protestantse oorlogsinspanningen tegen Spanje en de Franse kroon. Desondanks bleven andere takken van de familie diep geworteld in het katholieke handelsimperium van de Middellandse Zee, waar zij onder meer betrokken waren bij slavenleasing, kredieten voor plantagebouw en de uitrusting van schepen die tussen Genua, Lissabon, Sevilla en de Caraïben opereerden. De Genuese banken en koopmanshuizen functioneerden zo als een financiële ruggengraat van de katholieke koloniale slavernij – met Romeinse zegen, pauselijke belangen, en directe connecties met de Habsburgse kroon.

De Welser en Fugger families (Augsburg)

---

[27] Behalve scholen zijn de Jezuïeten anders dan andere Ordes ook zeer actief in de commercie, slavenhandel en vastgoed zoals grond en gebouwen. Er zijn al vroeg geruchten over de onmetelijke rijkdom van de Jezuïeten. Hieronymus Zahorowski, een uit de orde gezette jezuïet, publiceerde zijn roemruchte Monita Secreta in 1633 in Kraków. Daarin stonden in detail de geheime voorschriften, waarmee de jezuïeten de Europese beschaving wilden ondermijnen. De Sociëteit was geen bedelorde en financierde haar evangelisatiecampagne met commerciële activiteiten als *'het bankwezen, de mijnbouw, onroerend goed, belangen in de zijde- en specerijenhandel.' Many of Jesuit haciendas were huge, with Palafox [1600-1659] asserting that just two colleges owned 300,000 head of sheep, whose wool was transformed locally in Puebla to cloth; six sugar plantations worth a million pesos and generating an income of 100,000 pesos. The immense Jesuit hacienda of Santa Lucía produced pulque, the alcoholic drink made from fermented agave sap whose main consumers were the lower classes and indigenous peoples in Spanish cities. Although most haciendas had a free work force of permanent or seasonal labourers, the Jesuit haciendas in Mexico had a significant number of black slaves.*

In 1528 kreeg deze bankiersfamilie van keizer Karel V het octrooi om het gebied van Venezuela als privékolonie te besturen. Onder leiding van o.a. Ambrosius Alfinger en Philipp von Hutten richtten zij koloniale ondernemingen op, ondersteund door slavernij en de invoer van Afrikaanse arbeidskrachten. De Welsers combineerden kerkelijke missie met brute militaire onderdrukking. Hoewel het project rond 1546 formeel werd beëindigd, bleven zij actief als financiers van katholieke koloniale projecten.

De eveneens uit Augsburg afkomstige Fuggers waren hofbankiers van keizers en pausen. Ze investeerden in plantages in Brazilië en het Caribisch gebied, waar zij indirect eigenaarschap uitoefenden via tussenpersonen. Zij financierden slavenschepen, verleenden leningen aan plantagehouders, en speelden een centrale rol in het asiento-systeem, waarbij het exclusieve recht op slavenlevering aan Spaanse koloniën werd verkocht.

Portugese katholieke dynastieën

Families zoals de Coimbras, Brancos en Fonsecas exploiteerden grote suikerrietplantages in Brazilië en waren rechtstreeks verantwoordelijk voor de invoer van miljoenen Afrikaanse slaven via Portugese handelsroutes. Deze families werkten nauw samen met katholieke geestelijken, die als zending werkten op de plantages en slavenonderricht gaven in het geloof.

Italiaanse stadstaten en pauselijke netwerken

Ook Genuese en Napolitaanse families waren actief in de koloniale slavernij. Genuese reders onderhielden schepen voor de slavenhandel naar het Caribisch gebied en bezaten plantages op onder meer Cuba en Hispaniola. Zelfs de Pauselijke Staten maakten indirect gebruik van slaven in huishoudens en werkplaatsen, en via pauselijke fondsen werd geïnvesteerd in slavenschepen of plantageondernemingen in samenwerking met o.a. de Maltezer Orde.

Wat deze katholieke actoren verbond was een theologisch wereldbeeld waarin slavernij werd gelegitimeerd als tijdelijk onrecht ten bate van eeuwige zielenwinst. Slaven waren bezit, maar met de potentie om geestelijk gelijk te worden aan hun meesters – mits zij zich lieten bekeren. De Jezuïeten en hun bondgenoten legitimeerden slavernij dus niet als louter economische noodzaak, maar als moreel opvoedingsproject binnen de orde van Gods schepping.

In tegenstelling tot protestantse compagnieën, die slavernij in praktijk vooral juridisch en economisch benaderden, plaatsten katholieke instituties slavernij in een sacramenteel kader. Bezit, bekering en bevel waren er religieus met elkaar verweven. Deze doctrine werd echter zelden consequent nageleefd: in de praktijk domineerden economische belangen, en slaven werden onderworpen aan uitputtende arbeid, lijfstraffen en juridische achterstelling. Kritiek vanuit binnen de Kerk, zoals die van Palafox of uit de anonieme publicatie van de Monita Secreta (1633), bleef beperkt tot interne polemiek.

De katholieke slavernijstructuur werd dus gedragen door een breed front van geestelijkheid, elite en kapitaal. De Jezuïetenorde functioneerde binnen dat systeem niet als uitzondering, maar als geïdealiseerde, georganiseerde vorm van de katholieke wereldorde waarin handel, hiërarchie, eigendom en zielzorg samenkwamen.

Schatting van het aantal vervoerde Afrikaanse slaven door katholieke landen en partijen:

Land / Compagnie	Periode actief	Vervoerde slaven (geschat)
Portugal / Brazilië (katholiek)	ca. 1500–1850	4.500.000 – 5.800.000

Land / Compagnie	**Periode actief**	**Vervoerde slaven (geschat)**
Spanje (inclusief asiento-systemen)	ca. 1500–1810	1.000.000 – 1.600.000
Frankrijk (Compagnie des Indes, privé)	ca. 1642–1793	1.250.000 – 1.400.000
Italiaanse partijen (Genua, Livorno, Napels)	ca. 1450–1700	50.000 – 100.000 (meestal indirect)
Rooms-Katholieke Ordes (Jezuïeten, etc.)	1500–1773	tienduizenden (vaak niet geregistreerd)

Totaal door katholieke partijen: ca. 6.800.000 – 8.900.000 slaven

Stadhouder en Prins van Oranje Willem II (r. 1647-1650)

Willem II van Oranje (1626–1650) was de zoon van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. In 1641 trouwde hij met Maria Henriëtta Stuart (1631–1660), dochter van koning Charles I van Engeland (r. 1625–1648) en zus van de latere koningen Charles II (r. 1649/1660–1685) en James II (r. 1685–1688). Daarmee werd een nauwe dynastieke band gelegd tussen het huis Oranje-Nassau en de Engelse Stuarts.[28]

Op 30 januari 1648 kwam met de Vrede van Münster een officieel einde aan de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648). Spanje erkende de Republiek als een soevereine staat. In oktober van datzelfde jaar werd met de Vrede van Westfalen ook het conflict tussen protestantse en katholieke staten binnen het Heilige Roomse Rijk beëindigd. Daarbij werd het calvinisme formeel erkend als religie, en de Republiek als een erkende vrijhaven voor joden.

Willem II streefde naar een versterking van het stadhouderschap en trachtte de Republiek te hervormen tot een calvinistisch koninkrijk onder zijn leiding, als middel om de binnenlandse religieuze verdeeldheid tussen Remonstranten en Contraremonstranten te overbruggen. Daarnaast bepleitte hij ruimte voor rooms-katholieken in enkele provincies – een opmerkelijk standpunt in de calvinistische machtsstructuur en gezien het verleden van de Oranje's.

Zijn ambities kwamen op scherp te staan met het sluiten van de Vrede van Münster, die Willem II als te verzoeningsgezind beschouwde. De sterk anti-Oranje gezinde provincie Holland kwam daardoor recht tegenover hem te staan. In 1650 probeerde Willem II, samen met zijn neef Willem Frederik van Nassau-Dietz, stadhouder van Friesland, een staatsgreep te plegen met als doel zijn politieke en religieuze plannen kracht bij te zetten.[29][30]

De coup leidde tot directe confrontatie met Amsterdam, het economisch en militair zenuwcentrum van de Republiek en hoofdkwartier van de VOC, WIC en Admiraliteit van Amsterdam. De stad sloot zijn poorten. Willem II liet zes Statenleden en de burgemeesters van onder andere Haarlem, Delft, Hoorn en Medemblik gevangenzetten in Slot Loevestein. Pogingen om Amsterdam en Delft militair te bezetten vanuit Dordrecht en Friesland mislukten. De provincies Holland en Zeeland spraken zich uit tegen de staatsgreep.[31]

---

[28] Amalia van Solms, de invloedrijke moeder en regentes van Willem II, ontving bij de Vrede van Münster (1648) een aanzienlijk geldbedrag als schadeloosstelling voor haar verloren Duitse bezittingen. Bovendien schonk de Spaanse koning Filips IV (r. 1621–1665) haar in 1649 het domein Turnhout.

[29] Jacobus II Stuart, hertog van York, was de zoon van koning Charles I van Engeland en Henrietta Maria van Frankrijk. Rond 1668 bekeerde hij zich in het geheim tot het rooms-katholicisme. In 1673 trad hij in het huwelijk met de katholieke Maria van Modena, afkomstig uit het Huis Este – een dynastie met dezelfde wortels als die van de adellijke families Este, Palavicino en de diverse huizen Welf.

[30] In dezelfde tijd is er een burgeroorlog gaande in Groot-Brittannië en Ierland tussen de pro-Katholieke troonopvolger Charles II (r. 1649/1660-1685) en het pro-Protestantse Parlement met het New Model Army onder aanvoerder Oliver Cromwell – een Protestants leger dat was gevormd met veel veteranen uit de strijd in de Nederlanden.

[31] Tijdens de staatsgreep van 1650 liet Willem II de invloedrijke admiraal Witte de With gevangen zetten in de Haagse Voorpoort, omdat hij bevelen had genegeerd. Dit ondanks De Withs dertig jaar trouwe dienst, waaronder zijn rol bij de verovering van de Spaanse zilvervloot bij Cuba in 1629 (met een buit van fl. 11 miljoen) en zijn deelname aan de vernietiging van een grote Spaanse vloot bij de Slag bij de Downs in 1639, onder bevel van luitenant-admiraal Maarten Tromp. De rechtsgang tegen De With stuitte op fel verzet van Amsterdam, destijds het machtige hoofdkwartier van de VOC, WIC en de Admiraliteit van Amsterdam. De stad sloot demonstratief haar poorten. Als reactie liet Willem II zes Statenleden en de burgemeesters van Haarlem, Delft, Hoorn en Medemblik opsluiten in Slot Loevestein.

In oktober 1650 overleed Willem II onverwachts aan de pokken, slechts 24 jaar oud. Acht dagen later werd zijn zoon geboren: Willem III van Oranje (r. 1672–1702). Maar het anti-Oranje sentiment in de Republiek had inmiddels de overhand gekregen. Zijn begrafenis in maart 1651 in Delft vormde de aanleiding voor de bijeenroeping van de Grote Vergadering van de Staten-Generaal, waar de verhoudingen tussen Unie, militie en religie opnieuw werden besproken.

Tijdens deze vergadering werd besloten het stadhouderschap formeel af te schaffen. De orthodox-calvinistische stellingen van de Synode van Dordrecht (1618–1619) werden herbevestigd, en pogingen tot godsdienstige verruiming teruggedraaid. Maria Henriëtta Stuart moest haar voogdij over Willem III delen met haar schoonmoeder Amalia van Solms. Na de Restauratie van haar broer Charles II op de Engelse troon en haar eigen overlijden in 1660, werd Willem III onder toezicht van grootpensionaris Johan de Witt opgevoed in een streng republikeinse en calvinistische geest – de zogeheten 'Staatse opvoeding'.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Kapitalistische hervormer, stadhouder en koning Willem III (r. 1672/1689-1702)

Het rampjaar voor de Republiek 1672 is een topjaar voor Willem III (1750-1702, r. 1672-1702); Hij word in het zadel geholpen met steun van de katholieke Duitse veteranen legers van Keulen en Munster van de oorlogszuchtige bisschop-heerser Christoph Bernard von Galen (r. 1650-1678), de grote Franse legers onder de verlichte despoot Lodewijk XIV (r. 1643-1715) en de grote *Commonwealth Navy* van zijn zwager Charles II (r. 1649/1660-1685). De gebroeders de Witt worden kort naar elkaar gelyncht door een 'woedende menigte' en als zij uit de weg zijn geruimd word Willem III nog in hetzelfde jaar benoemd tot Stadhouder van de Republiek. In 1677 trouwt Willem III met zijn nicht Mary Stuart (r. 1677-1694), de dochter van en lieert zich daarmee zo sterker aan de Britse en Franse troon.

Het antikatholieke sentiment op de Britse eilanden komt tot een hoogtepunt tijdens de *Exclusion Crisis* (1679-1681) waarin de in 1773 in het geheim katholiek geworden troonopvolger Hertog van York James (II) (r. 1685-1688) word uitgesloten van troonopvolger. De crisis komt tot een kookpunt in protestants Engeland en Schotland als James II de troon toch heeft bestegen, maar het komt begin 1688 tot openlijke opstand als hij een zoon en troonopvolger James Francis Edward Stuart (1888-1766) krijgt met de vroom Rooms Katholieke Mary van Modena van Huis Este die moeten vluchten.

Stadhouder Willem III (r. 1672-1702) is getrouwd met James II's dochter. Hij valt in april 1688 op uitnodiging van het protestantse Parlement en de City van London Engeland binnen om een eind te maken aan het oprukkende 'Jakobijnse katholicisme' van James II & Co. De invasie word georganiseerd met een oorlogsvloot van 463 schepen en 15.000 troepen. Als Willem III's leger Londen nadert deserteert het Koninklijk Leger van Londen van 30.000 tot 4.000 man. Zijn oom en koning James II (r. 1685-1688) ontbindt de rest van het leger en gaat in ballingschap naar Frankrijk, waar ook zijn vrouw en zoon heen zijn gevlucht. De *Perfect Revolution* (1688) verloopt geruisloos; Mogelijk was het huwelijk en leiding van de Protestante Willem III met de volwaardige koningin Mary II Stuart (r. 1777-1794) voor veel Engelse partijen een acceptabel compromis voor de explosieve Protestants-Katholieke situatie op de eilanden.[32]

Dat de City geen voorstander is van de katholieke Stuarts blijkt onder andere als zij William III die met Mary II regeert - in 1688 £ 135.000 lenen om met zijn legers tegen schoonvader James II (r. 1685-1688) op te trekken. Voordat Willem III's de pro-katholieke elementen op de eilanden neerslaat, verbied hij eerst *alle* handel met Bourbon Frankrijk met de *Trade with France Act (1688)*. De acties van Willem III en de aantasting van de katholieke belangen op de eilanden vormen een directe aanleiding voor de 9-jarige oorlog (1688-1697) die start in september 1688 – Het is een strijd tussen een Katholieke Liga met aanvoerder Frankrijk en de Protestantse Liga onder aanvoering van Willem III's Britse-Nederlandse Unie. De eerste wereldoorlog woekert niet alleen over continentaal Europa, maar ook in de Oost en West-Indies en word gewonnen door het Protestantse kamp.[33][34]

---

[32] Het Huis Este geldt als een van de oprichters van de Duitse Hanze en was via dynastieke en financiële netwerken verbonden met het Huis Palavicino, een invloedrijke bankiersfamilie uit de Republiek Genua die nauwe banden onderhield met het Spaans-Habsburgse wereldrijk maar ook met het Protestantse complex. Vanuit deze dynastieke infrastructuur ontwikkelde zich uiteindelijk het Huis Hanover (r. 1714–1901), dat het Britse wereldrijk zou besturen tijdens zijn imperiale hoogtijdagen. Huis Este, Hanover en Palavicino delen dezelfde stamboom.

[33] Vergelijk met de Bank of Engeland (1694) die na 10 dagen £ 1,2 miljoen ophaalt.

[34] Ondanks tegenslagen zoals de pestepidemie van 1665, waarbij naar schatting 80.000 mensen omkwamen, en de Grote Brand van Londen in 1666, die grote delen van de City in de as legde, kende de stad een sterke demografische groei. Rond 1650 telde Londen circa 375.000 inwoners; tegen 1700 was dat aantal gestegen tot ongeveer 575.000 – goed voor circa 5% van de totale bevolking van Engeland.

De kapitalistische hervormer Willem III grijpt ook zakelijk zin kans als hoogste adel die de *charters* dicteert en participeert in de nieuwe *private* Bank of England (1694), de East India Company (1600) en de Levant Company (1592) en investeert grootschalig in het Iberisch schiereiland.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De Bourbon-Stuart-Oranje alliantie (1641-1689) en 1[ste] Stadhoudersloze Tijdperk (1650-1672)

De politieke en dynastieke spanningen in het zeventiende-eeuwse Europa ontvouwden zich niet alleen in godsdienstige termen, maar ook via diplomatieke huwelijken, rivaliserende handelsnetwerken en de opkomst van nieuwe staatsvormen. Binnen dat krachtenveld ontwikkelde zich tussen 1641 en 1689 een opmerkelijke driehoekige alliantie tussen het Franse Huis Bourbon, de Engelse Stuarts en het Huis Oranje, die alle met elkaar waren verbonden door afstamming, strategisch huwelijk en politieke opportuniteit. Deze periode valt grotendeels samen met het Eerste Stadhouderloze Tijdperk in de Republiek (1650–1672), waarin het Huis Oranje tijdelijk buitenspel werd gezet.

Een centrale figuur in de vroege opbouw van deze alliantie was Sir Constantijn Huygens Jr. (1596–1687), zoon van secretaris van onder andere Willem van Oranje en de Staten-Generaal Constantijn Huygens Sr. (1590–1687). Huygens Jr. diende als persoonlijk secretaris van stadhouder Frederik Hendrik (r. 1625–1647) en was nauw bevriend met diens neef, hertog Johan Maurits van Nassau-Siegen, die later gouverneur werd van Nederlands-Brazilië namens de WIC. Huygens Jr. werd in 1622 geridderd door de Engelse koning James I (r. 1603–1625), waarmee hij formeel de titel “Sir” verkreeg – een weerspiegeling van zijn warme banden met het Engelse Hof.

Vanaf 1630 was Huygens lid van Frederik Hendriks geheime Raad van Besognes, penningmeester van de Oranjefamilie en houder van de heerlijkheid Zuilichem. Zijn woning bij het Binnenhof grensde aan die van Johan Maurits, wat de fysieke nabijheid van Oranje-bondgenoten binnen het bestuurlijke hart van de Republiek onderstreepte. Ook na de dood van Frederik Hendrik bleef Huygens Jr. een vertrouweling van diens zoon Willem II (r. 1647–1650). Acht dagen na diens overlijden baarde zijn jonge echtgenote Mary Stuart, dochter van Charles I van Engeland, een zoon: Willem III (r. 1672–1702).

Het huwelijk van Willem II met Mary Henriëtta Stuart in 1641 vormde een strategisch dynastiek verbond tussen het calvinistische Huis Oranje, de pro-katholieke anglicaanse Stuarts en het katholieke Huis Bourbon met protestantse sympathieën van Frankrijk. Mary was de dochter van de Engelse koning Charles I (r. 1625–1649) en de Franse katholieke prinses Henriette Maria, zelf dochter van koning Henry IV van Frankrijk en Marie de’ Medici. Daarmee ontstond een drievoudige familieband tussen Oranje, de Stuarts en de Bourbons.

Voor de Stuarts betekende het huwelijk met Oranje een poging om hun positie te versterken tegenover de protestants-parlementaire fracties in Engeland. Tussen 1639 en 1653 woedde de *War of the Three Kingdoms* op de Britse eilanden, waarin royalistische en katholieke krachten het opnamen tegen puriteinse en presbyteriaanse opstandelingen. Deze strijd culmineerde in de executie van Charles I in 1649 op bevel van het door puriteinen gecontroleerde parlement, en de opkomst van de Engelse republiek onder de militaire leider Oliver Cromwell (r. 1653–1658).

Ook in de Republiek vond een vergelijkbare machtsstrijd plaats. De Orangisten, trouw aan de stadhouder en geneigd tot pragmatische samenwerking met katholieken, botsten met de staatsgezinde fracties die de soevereiniteit van de provincies en Staten-Generaal verdedigden en uitgesproken antikatholiek waren. Na de dood van Willem II in 1650, en zijn mislukte staatsgreep tegen Holland, schaften de Staten-Generaal het stadhouderschap af. Zo begon het Eerste Stadhouderloze Tijdperk (1650–1672), waarin vooral Holland, met Amsterdam als economisch en maritiem zwaartepunt, de toon zette.

De staatsgezinden, geleid door figuren als de gebroeders De Witt (in Den Haag) en De Graeff (in Amsterdam), verzetten zich tegen Oranje-hegemonie en zagen in de groeiende koloniale macht van de VOC en WIC een alternatieve pijler voor republikeinse soevereiniteit. Hun macht werd versterkt toen de streng puriteinse Cromwell in het Verdrag van Westminster (1654) na de Eerste Engels-Nederlandse Oorlog (1652-1654) liet opnemen dat leden van het Huis Oranje expliciet uitgesloten werden van het stadhouderschap.

De Eerste Engels-Nederlandse Oorlog was het directe gevolg van dit politieke en ideologische conflict. De oorlog weerspiegelde ook de commerciële rivaliteit tussen de opkomende Britse *East India Company* (EIC) en de gevestigde Nederlandse VOC en WIC. Na de dood van Cromwell in 1658 werd de Engelse monarchie hersteld door zijn voormalige Schotse generaal George Monck, en Charles II – Mary's broer – besteeg opnieuw de Engelse troon. De relatie tussen Engeland en de Stadhoudersloze Republiek bleef door die politieke alliantie van de Oranje's gespannen, wat leidde tot de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog (1665–1667).

In de Republiek bleef de invloed van de Oranjegezinde Huygens-familie onverminderd groot. Christiaan Huygens (1629–1695), zoon van Constantijn Sr., ontwikkelde zich tot een van de belangrijkste natuurfilosofen van zijn tijd. Hij correspondeerde met Galileo Galilei en René Descartes, en kreeg in de Republiek de bijnaam "de nieuwe Archimedes". In 1672, het Rampjaar, keerde het tij: de gebroeders De Witt werden door een woedende menigte gelyncht en Willem III werd benoemd tot stadhouder. Constantijn Huygens III, zoon van Jr., werd Willem III's persoonlijk secretaris en vergezelde hem in 1689 toen hij werd uitgeroepen tot koning van Engeland.

De Witt werkt samen met figuren als Oranje adviseur Christiaan Huygens III (1629-1695), de zoon van, die als 'nieuwe Archimedes' invloedrijke correspondentie heeft met leidende figuren als de Italiaanse astroloog Galileo Galilei (1564-1642) en de Franse filosoof Réne Descartes. Constantijn Huygens III word na de coupe van Willem III (r. 1672-1702) – waarbij Johan de Witt en zijn broer worden gelyncht - in 1672 diens privé secretaris en reist met Willem III mee als die in 1689 word benoemd tot Koning van Engeland.[35]

[35] Zijn broer Christiaan Huygens (1629–1695) was eveneens een briljant Nederlands wiskundige, natuurkundige, sterrenkundige, uitvinder en schrijver, en geldt als een van de internationaal toonaangevende figuren van de zeventiende-eeuwse wetenschap. In zijn werk uit 1690 legde hij het principe van licht als golfverschijnsel vast – een theorie die later door Fresnel zou worden verfijnd. Als uitvinder is hij verantwoordelijk voor onder meer het slingeruurwerk, en legde hij theoretische grondslagen voor de stoommachine en een vroege vorm van de buskruitmotor. Ook was hij een van de eersten die in zijn geschriften speculeerde over het bestaan van buitenaards leven.

De teloorgang van de WIC in het succesvolle Stadhoudersloze tijdperk (1650-1672)

Na het verlies van belangrijke overzeese gebieden in het midden van de zeventiende eeuw probeerde de West-Indische Compagnie (WIC) haar positie te herstructureren en te heroriënteren. In 1649 verkreeg de WIC van het Koninkrijk Accra (in het huidige Ghana) een formeel monopolie op de handel in goud en Afrikaanse slaven. De centrale positie binnen dit systeem werd ingenomen door het kasteel van Elmina, dat functioneerde als de belangrijkste slaven- en goederenhaven aan de Goudkust. Deze vestiging, oorspronkelijk Portugees, werd in 1637 door de WIC veroverd en vanaf dat moment verder uitgebouwd tot regionaal centrum van de Nederlandse slavenhandel in West-Afrika.

De winstgevende ambities van de WIC leden in 1654 een zware klap toen de Portugese kroon definitief de macht overnam in Nederlands-Brazilië. Deze kolonie, die sinds 1630 onder Nederlands bestuur had gestaan, ging na jaren van kostbare militaire inzet definitief verloren. Met het verlies van Brazilië – een van de belangrijkste afzetmarkten voor Afrikaanse slaven en tropische producten zoals suiker – verloor de WIC haar belangrijkste economische fundament.

Om het verlies te compenseren en de organisatie te redden, werd de WIC in 1660 betrokken bij een asiento-subcontract, verleend door de Spaanse kroon, waarin zij zich verbond tot de levering van 24.000 Afrikaanse slaven aan de Spaanse koloniën in Amerika. Deze Spaanse contracten – die eerder ook waren toegekend aan katholieke families zoals de Fuggers en Welsers – gaven de WIC formele toegang tot het Spaans-Caribische slavenmarktcomplex. Deze verschuiving markeerde een belangrijke fase in de specialisatie van de WIC als trans-Atlantische slavenhandelsonderneming.

Het eiland Curaçao, in 1634 op de Spanjaarden veroverd, werd in deze periode het logistieke en commerciële knooppunt van de Nederlandse slavenhandel. De haven van Willemstad werd uitgebouwd tot distributiecentrum, vanwaar Afrikaanse slaven verder werden verscheept naar de Cariben en het Nieuw-Spaanse rijk (waaronder Venezuela, Nieuw-Granada en Mexico). Curaçao functioneerde daarmee als doorvoerhaven binnen een bredere commerciële infrastructuur die de WIC in de Atlantische wereld probeerde te vestigen.

Toch kreeg de onderneming het zwaar te verduren. Tijdens het Eerste Stadhouderloze Tijdperk (1650–1672) werd de WIC herhaaldelijk geconfronteerd met de groeiende maritieme macht van Engeland. De Tweede (1665–1667) en vooral de Derde Engels-Nederlandse Oorlog (1672–1674) troffen de Compagnie bijzonder hard. De Britse *Royal Navy* van de aan de Oranje's gelieerde Stuarts wist meerdere Nederlandse handelsposten te blokkeren of veroveren, waardoor de economische positie van de WIC ernstig werd ondermijnd. De slavenroutes raakten tijdelijk ontregeld, en de winstgevendheid van de onderneming kwam verder onder druk te staan.

Het faillissement en heroprichting van VOC's Nieuwe West-Indische Compagnie (1674)

Tijdens de Derde Engels-Nederlandse Oorlog (1672–1674), waarin de Stadhouderloze Republiek onder zware druk kwam te staan van een internationale coalitie onder leiding van Frankrijk en Engeland, werd ook de West-Indische Compagnie (WIC) diep geraakt. De onderneming, reeds verzwakt door jarenlange onder investering en militaire verliezen, ging in 1674 formeel failliet onder het nieuwe bewind van de nieuwe stadhouder Willem III (r. 1672–1702). De financiële druk van de oorlog en concurrentie, gecombineerd met het gebrek aan structurele opbrengsten uit de koloniën, maakte een herstructurering onvermijdelijk.

De Nieuwe West-Indische Compagnie (NWIC)

In dezelfde maand werd een nieuwe vennootschap opgericht onder de naam Nieuwe West-Indische Compagnie (1674, NWIC). Willem III verleende een nieuw charter, waarbij de structuur van de oude onderneming grondig werd gesaneerd. Het aantal directeuren – de zogeheten Heren XIX – werd teruggebracht naar tien (Heren X), en het aantal gouverneurs van 74 naar 50. Alle activa van de oude WIC – forten, schepen, goederen – werden overgedragen aan de nieuwe vennootschap.

De waarde van de aandelen van de NWIC bedroeg slechts 30% van die van de oude WIC. Om nieuw kapitaal aan te trekken, werd nog eens 8% van de oorspronkelijke waarde (ƒ 17 miljoen) bijeengebracht, wat neerkwam op een inleg van ƒ 1,36 miljoen. De machtige VOC werd mogelijk opnieuw de belangrijkste aandeelhouder door een lening van ƒ 1,5 miljoen. In 1679 beschikte de NWIC alweer over een kapitaalbasis van ca. ƒ 6 miljoen, grotendeels via leningen die liepen via de Amsterdamse Kamer.[36]

Het is niet uit te sluiten dat de WIC ten onder was gegaan juist omdat de Oranje's er geen belang bij hadden; Die waren ogenschijnlijk gelieerd met de Kerk, Britse Stuarts en Franse Bourbons die de oorlog tegen de Stadhoudersloze Republiek hadden georganiseerd. Het is daarnaast waarschijnlijk dat er bij de heroprichting van de onderneming een grote schoonmaak zou volgen van anti-Orangistische belangen die nog uit het opstandige Stadhoudersloze tijdperk stamden.

Handelsmonopolie, reorganisatie en verschuiving naar slavenhandel

De NWIC kreeg van de Staten-Generaal opnieuw een handelsmonopolie op de westkust van Afrika, in de kolonie Essequebo (bij Suriname), en op de Benedenwindse Eilanden (waaronder Saba, St. Eustatius en St. Maarten). Deze eilanden vielen onder toezicht van de Amsterdamse Kamer, terwijl de Bovenwindse Eilanden onder de Kamer Zeeland ressorteerden (tot 1773; daarna onder de Kamer van de Maas).

Vanaf ca. 1730 zou de trans-Atlantische slavenhandel vrijwel de enige activiteit van de NWIC worden. De onderneming groeide uit tot een centraal instrument in het verhandelen van Afrikaanse slaven naar plantagekoloniën in het Caraïbisch gebied en op het Zuid-Amerikaanse vasteland.

---

[36] Van de oude WIC is het archief grotendeels vernietigd en minder bekend.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De oprichting van de Sociëteit van Suriname (1683)

In 1683 werd onder Willem III de Sociëteit van Suriname opgericht, een publiek-private onderneming met drie aandeelhouders: de Stad Amsterdam, de NWIC en de familie Van Aerssen van Sommelsdijck. Suriname was in 1667 veroverd op de Engelsen door een Zeeuwse vloot en was bij het vredesverdrag van datzelfde jaar formeel toegewezen aan de Republiek. De provincie Zeeland had aanvankelijk het bestuur in handen, maar door voortdurende conflicten met de inheemse bevolking en Engelse tegenstand werd de kolonie in 1683 noodgedwongen overgedragen aan de Sociëteit, samen met enkele Benedenwindse eilanden.

Binnen deze structuur organiseerden de stad Amsterdam en de NWIC de financiering, administratie, scheepvaart en slavenaanvoer, terwijl Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck (r. 1683–1688) de eerste gouverneur werd. Hij zou echter door soldaten worden vermoord. Zijn dood onthulde dat hij tijdens zijn ambtsperiode opvallend grote schulden had opgebouwd – waarschijnlijk bij anonieme investeerders – en zo gedwongen was tot intensieve exploitatie van de kolonie.[37]

Onder leiding van de Sociëteit groeide het aantal plantages in Suriname van ongeveer 50 in 1683 tot meer dan 400 in 1730. De productie richtte zich voornamelijk op suiker en koffie. De slavenmarkt bevond zich in Paramaribo, aan de monding van de rivier. Planters waren juridisch eigenaar van hun slaven en rapporteerden slechts aan de gouverneur en de Raad van Politie. Ze speelden een actieve rol in het opzetten van een gezamenlijke politiemacht voor handhaving van de orde op en rondom de plantages.

Slavenhandel, goud en oorlog: de economische kern van de NWIC

Tussen 1676 en 1700 was de waarde van de goudexport uit Afrika bijna gelijk aan die van de trans-Atlantische slavenhandel. Na de Vrede van Rijswijk (1697) – die een einde maakte aan de Negenjarige Oorlog tussen Bourbon Frankrijk en de Grote Alliantie (waaronder Willem III en de Habsburgse keizer Leopold I) – verdubbelde de prijs van slaven op de Afrikaanse markten. Vanaf dat moment werd slavernij onbetwist de meest winstgevende handelsactiviteit op het Afrikaanse continent, met structurele impact op de rijkdom van de Amsterdamse kooplieden.

Nadat Willem III ook in Brittannië aan de macht is gekomen in 1889 voerde de NWIC parallel aan deze ontwikkelingen tussen 1694 en 1700 de zogeheten Komeda-oorlogen in West-Afrika, vooral gericht tegen de Engelse Royal African Company (RAF) van de Stuarts. De Republiek wist hierdoor de controle te verkrijgen over het koninkrijk Eguafo aan de Goudkust. In Calabar (nu Nigeria) werd een groot WIC-fort gebouwd, dat uitgroeide tot het grootste slavenhandelscentrum van West-Afrika.

De RAF verloor haar greep nadat Willem III in 1697 het Engelse slavenmonopolie voor de onderneming ophief. De onderneming werd in 1708 insolvent verklaard en zou nadien slechts een marginale rol blijven spelen.

Economische bloei en de opkomst van slavenhavens

Na de oprichting van de Sociëteit van Suriname groeide de export van suiker, tabak, cacao en koffie explosief. De rijkdom die hieruit voortvloeide concentreerde zich vooral in Amsterdam, waar grachten zoals de Herengracht en de Keizersgracht gevuld raakten met het kapitaal van planters en

---

[37] De Sociëteit word net als de WIC genationaliseerd, de VOC gestopt in 1798, terwijl de Nederlandse kolonies in handen vallen van de Britse Kroon van 1795.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

handelaars. Het ‘Zeeuwse’ Sint Eustatius ontwikkelde zich naast het ‘Hollandse’ Curaçao tot een belangrijke doorvoerhaven van Afrikaanse slaven richting de Spaanse koloniën en de Caraïben.

Tegelijkertijd nam het aantal plantages in de regio Guyana (Suriname en Essequebo) gestaag toe. In 1706 werd geschat dat van de toen ongeveer 10.000 slaven op 160 plantages in Suriname slechts 10% in leven bleef – de gemiddelde levensverwachting van een slaaf bedroeg amper tien jaar. Slaventransport werd daardoor niet alleen winstgevend, maar ook noodzakelijk voor het in stand houden van de koloniale productiecapaciteit. De prijzen van slaven stegen snel, wat het systeem verder aanjoeg.

Het octrooi van de NWIC word verlengd in 1700, 1730 en 1762, maar de activiteiten worden steeds verder uitgehold tot het uiteindelijk een veredeld administratiekantoor is van enkele West Indische bezittingen dat inkomsten genereert uit recognitiegelden en in de kolonie geheven belastingen. De kostbare oorlogen waren kortom gevoerd met de garantie van terugbetaling door de Nederlandse belastingbetaler. Nadat de concurrentie is uitgeschakeld worden na de dood van Willem III de opbloeiende winsten via andere ondernemingen georganiseerd die minder toezicht van de Staten Generaal hadden of via ondernemingen waarin de Oranje’s grotere belangen hadden. De rol van de NWIC word grotendeels overgenomen door de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC, 1720) die door de VOC werd gecontroleerd.

De transformaties van de feodale economie van Stuart-Cromwell Brittannië (1625-1688)

De financiering van de Royal Navy van Charles I uit Ship Money

De regeerperiode van Charles I van Engeland (r. 1625–1649) werd gekenmerkt door ernstige politieke spanningen tussen de monarchie en het parlement, mede gevoed door religieuze controverses en grootschalige militaire ambities. Een belangrijk twistpunt was de financiering van een nieuwe koninklijke vloot – 'zijn' Royal Navy – die Charles wilde opbouwen.[38]

Charles I trouwde in 1625 met de katholieke Henrietta Maria van Frankrijk (1609–1669), zuster van koning Lodewijk XIII van Frankrijk en tante van Lodewijk XIV. Dit huwelijk verbond het Huis Stuart met het machtige Franse Huis Bourbon, en leidde via hun dochter Mary Henriëtte Stuart (1631–1660) tot een dynastieke alliantie met het Huis Oranje in de kapitaalkrachtige Republiek. Mary trouwde in 1641 met Willem II van Oranje, wat de banden tussen de Engelse, Franse en Nederlandse vorstenhuizen versterkte in een tijd van diepe Europese religieuze en geopolitieke verdeeldheid.[39]

Het katholieke huwelijk van Charles I leidde tot heftige weerstand onder de overwegend protestantse bevolking van Engeland en Schotland, met name onder de Engelse puriteinen en Schotse presbyterianen, die ook dominant waren in het parlement. Hun wantrouwen werd nog versterkt door de financiële politiek van de koning.

In 1625 organiseerde de net aangetreden Charles I een militaire expeditie naar Cádiz (Spanje), die rampzalig afliep. De onderneming kostte de kroon ca. £250.000 (ca. 1,5 miljoen gulden) zonder enig strategisch of economisch resultaat. Het parlement, dat traditioneel het begrotingsrecht bezat, weigerde verdere financiering en begon een afzettingsprocedure tegen de hertog van Buckingham, Charles' vertrouweling. Vanaf 1627 dwong Charles I leningen af bij de adel en burgers, en arresteerde hij degenen die weigerden te betalen – zonder proces.

Na het eveneens mislukte beleg van La Rochelle (1628), besloot Charles I de afhankelijkheid van buitenlandse allianties te verminderen en een eigen Engelse oorlogsvloot op te bouwen. De aanleiding hiervoor was deels economisch-strategisch: de Nederlandse VOC was op zee steeds

---

[38] De religieuze controverse was mede het gevolg van de godsdienstpolitiek van de oorspronkelijk katholieke Stuarts. James Stuart VI van Schotland, die in 1603 ook als James I koning van Engeland werd (r. 1603–1625), gaf in 1604 opdracht tot een moderne Engelse vertaling van de christelijke Bijbel voor gebruik in de Kerk van Engeland (opgericht in 1534). Van de in totaal 80 boeken zijn er 39 afkomstig uit het Joodse Oude Testament, 14 uit de Lutherbijbel van 1534 (de zogenaamde apocriefe boeken), en 27 uit het Nieuwe Testament. Deze zogenaamde King James Bible werd in 1611 gepubliceerd en groeide uit tot de officiële standaardvertaling binnen de Anglicaanse Kerk, waarvan James als monarch het hoofd was.

[39] Bij zijn aantreden erfde Charles I een aanzienlijke staatsschuld van circa £1.500.000 (ongeveer fl. 9 miljoen), een last die – zoals ook elders in Europa, bijvoorbeeld in Frankrijk – direct op naam van de kroon stond. Een aanzienlijk deel van deze schuld, zo'n £500.000 (ca. fl. 3 miljoen), werd gedragen door de internationale financieel tussenpersoon Philip Burlamachi. Deze Burlamachi was destijds een spilfiguur in het vroegmoderne Europese kredietwezen, bekend als financier van zowel de Dertigjarige Oorlog (1618–1648) als van de East India Company (opgericht in 1600). In de context van de Anglo-Franse Oorlog (1627–1629) leende Burlamachi nog eens £70.000 aan Charles I. Ondanks dat het merendeel van de vorderingen uiteindelijk werd terugbetaald, ging Burlamachi in 1633 failliet – een gebeurtenis die de kwetsbaarheid van privékapitaal in staatsfinanciering onderstreepte. Na zijn bankroet vond hij werk in de administratie van de Engelse aluinfabriek in Yorkshire, onder leiding van Sir Paul Pindar, die op zijn beurt gelieerd was aan de invloedrijke Palavicino-familie.

dominanter geworden, had in 1623 de Engelse East India Company verdreven van de Molukken, en ondermijnde met belastingvrije visserij de Engelse belangen in de Noordzee.

Om deze vloot te bekostigen, maakte Charles gebruik van een middeleeuwse belasting: Ship Money. Deze belasting was oorspronkelijk bedoeld om in oorlogstijd tegen de Vikingen destijds de kustprovincies te beschermen, maar Charles breidde deze vanaf 1628 uit tot het hele koninkrijk – ook in vredestijd. Ondanks protest van het parlement, dat verwees naar de Magna Carta (1215), eiste Charles jaarlijks £173.000 aan Ship Money – zonder parlementaire goedkeuring. Sterker nog: Charles ontbond het parlement op 2 maart 1629 en liet 8 opstandige parlementsleden gevangen zetten.

De eerste belastingrondes (1628–1631) leverden voldoende middelen op om ongeveer 25 oorlogsschepen te bouwen. De scheepsbouw varieerde in schaal van middelgrote 40-kanonsschepen à ca. £6.000 tot prestigeprojecten zoals de Sovereign of the Seas (1637), een schip van 1500 ton en 102 kanonnen, dat £41.000 kostte (exclusief bewapening). Andere grote schepen waren de Vanguard (1630), James (1633) en Unicorn (1633). De vloot zou in totaal ca. 22.000 ton bedragen – tot dan toe de grootste Engelse marinevloot ooit – en bleef eigendom van de koning persoonlijk. Het jaarlijkse onderhoud van deze vloot werd geraamd op £60.000 voor onderhoud en £60.000 voor admiraliteit, wat – vergeleken met een staand leger – als relatief voordelig werd beschouwd.

In 1634 sloot Charles I een geheim akkoord met Filips IV van Spanje (r. 1621–1665), waarbij hij zich verbond tegen de opkomende Republiek der Nederlanden met zijn sterke VOC en WIC. In datzelfde jaar werd opnieuw *Ship Money* geheven – ditmaal ook in de binnenlanden – ter waarde van £104.000. De opbrengst werd echter niet langer uitsluitend aan vlootbouw besteed, maar ook aan algemene overheidsuitgaven. In 1636 had Charles zijn jaarlijkse inkomsten via belastingen weten op te voeren van £700.000 naar £1.000.000 (ca. ƒ 6,0 miljoen).

In datzelfde jaar werd *Ship Money* wettelijk verankerd als een permanente belasting, tot groeiend ongenoegen van parlement en bevolking. Toen John Hampden in 1637 als eerste weigerde te betalen en een juridische zaak begon, was het publieke sentiment al sterk gekeerd. Uiteindelijk werd nog maar 20% van de belasting daadwerkelijk geïnd. De weerstand tegen deze willekeurige fiscale politiek versterkte de al aanwezige afkeer van de pro-katholieke koers van de Stuarts. De zaak Hampden zou uiteindelijk een van de redenen zijn voor de Engelse Burgeroorlog (1642-1651) en de opkomst van 'Lord Protector' Cromwell.

De kosten en veroveringen van Cromwell's New Model Army en Navy (1648-1660)

De Oorlogen van de Drie Eilanden (1639–1651) beginnen met de zogenoemde Bisschopsoorlogen in Schotland (1639–1640), aangewakkerd door de pro-katholieke hervormingen die koning Charles I in 1637 aan de presbyteriaanse Kerk van Schotland wilde opleggen. In een overwegend protestants Schotland (95%) leidt dit tot massaal verzet. De opstandelingen verenigen zich als de *Covenanters*, terwijl de loyalisten — die zich scharen achter de koninklijke bisschoppen en de katholiek georiënteerde Stuarts — de andere kant vormen. De Covenanters behalen de overwinning en dwingen in 1640 constitutionele hervormingen af.

Omdat Charles I een militair antwoord opstand nodig acht, roept hij eind 1639 het Engelse Parlement bijeen. Het zogeheten Long Parliament verbiedt meteen het innen van de omstreden *Ship Money*-belasting via de Ship Money Act van 1640. Ondertussen stuurt katholiek Ierland troepen richting Schotland, maar die worden verslagen door ervaren protestantse commandanten, onder meer uit Zweden en de Republiek. De Schotten bezetten Noord-Engeland in 1641. Tegelijk escaleert de

situatie in Ierland, waar een katholieke opstand uitbreekt tegen de protestantse kolonisatie van Ulster.

Deze religieus-politieke explosie leidt tot de Engelse Burgeroorlog (1642–1651), die in drie fasen verloopt. In de eerste fase (1642–1646) staan de protestantse 'Roundheads' tegenover de royalistische, vaak katholiekgezinde 'Cavaliers'. In 1644 geeft de Eastern Association van Oliver Cromwell aan de parlementaire eisen niet langer te kunnen volgen, waarop het Parlement in 1645 het *New Model Army* instelt — een professioneel, permanent leger naar Staatse leest geschoeid. Het leger is geïnspireerd op het protestants-republikeinse ideaal: een leger zonder trouw aan een monarch, maar aan geloof en parlement.

De kosten van het New Model Army

Het New Model Army bestaat uit circa 22.000 man: 14.400 infanteristen en 6.600 cavaleristen. Infanteristen ontvangen 8 pence per dag, cavaleristen 2 shilling. Omgerekend bedragen de loonkosten ongeveer £1.140 per dag, ofwel £416.100 per jaar (ca. ƒ2,5 miljoen). Over een periode van vijftien jaar komt dit neer op minimaal £6,2 miljoen (ƒ37 miljoen) — exclusief voedsel, materiaal en officierssalarissen.

Hoe deze voor die tijd enorme sommen zijn gefinancierd, blijft deels onduidelijk. Eén mogelijke verklaring is een drievoudige huwelijksalliantie tussen de familie Cromwell en het voormalige katholieke bankiersfamilie rondom Horatio Pallavicino, dat eerder ook de Engelse, Nederlandse en Franse protestantse opstanden financierde.

Overwinning op de pro-katholieke royalisten en consolidatie

Na de eerste succesvolle fase neemt Cromwell het initiatief in handen. In 1646 laat hij Charles I gevangenzetten. In de tweede fase (1648–1649) komt het opnieuw tot strijd met royalistische troepen, geleid door de zoon van Charles I en broer van Mary, Charles II, met steun van Franse troepen. Wederom behaalt het New Model Army de overwinning. Charles I wordt onthoofd, Charles II met zijn moeder verbannen naar Frankrijk. [40]

In de derde fase (1649–1651) grijpen de puriteinse militairen de macht in het Parlement en ontstaat het sterk verkleinde en voorgeselecteerde *Rump Parliament*. Cromwell confisqueert de *Royal Navy* van de Stuarts, die eerder met Ship Money was gefinancierd, en herschikt deze tot de *Commonwealth Navy*, geleid door een streng puriteinse elite. Schepen worden hernoemd (bijvoorbeeld de 'Charles' word de 'Liberty'), salarissen verhoogd, en plundering toegestaan om nieuwe bemanning te lokken.

---

[40] Horatio Palavicino introduceerde vermoedelijk het tot dan toe geheime aluinrecept in Engeland – een productieproces dat zijn familie eerder als monopolie had beheerd namens de Pauselijke Staten, die lange tijd de wereldwijde aluinhandel controleerden. Aangezien aluin essentieel was voor het verven van textiel en het looien van leer, was het van strategisch belang voor de protestantse economie: de Vlaamse lakensteden waren ervan afhankelijk, evenals Noord-Duitse handelscentra zoals Hamburg en de Engelse exportsector, die in de zestiende eeuw voor circa 90% uit schapenwol bestond. Het Engelse aluinmonopolie kwam in handen van een netwerk van invloedrijke protestantse families – waaronder de Cromwells, Bourchiers, Chaloners, Paynes en Sheffields – die actief waren in zowel het parlement als het *New Model Army*. Opmerkelijk genoeg zouden verscheidene leden van deze families in 1648 mede het parlementaire doodvonnis van Charles I ondertekenen.

De verovering van katholiek Ierland en eerste krachtmeting met de Republiek

Tijdens de Ierse veldtocht (1649–1653) confisqueert Cromwell na bloedige onderwerping vrijwel al het katholieke landbezit als compensatie voor onbetaalde soldij — een vorm van betaling in natura. De genocide die hierop volgt — met naar schatting 200.000 tot 600.000 doden (40–60% van de Ierse bevolking) — leidt tot blijvende collectieve haat en trauma in Ierland naar de Engelsen.

Ook de *Commonwealth Navy* wordt sterk uitgebreid. Tussen 1646 en 1659 groeit de vloot met 217 schepen: 111 buitgemaakt, 106 nieuw gebouwd — gemiddeld 17 per jaar. Financiering en onderhoud vormen een structureel probleem, maar de vloot blijft militair effectief.

De eerste Engels-Nederlandse Oorlog (1652–1654) tegen de Stadhoudersloze Republiek wordt deels ingegeven door economische motieven en sentiment: controle over de visserij, koloniale routes en de lucratieve handel in de Spijseilanden. Hoewel Engeland op zee succes boekt, halen Nederlandse kapers onder kaperlicenties veel Engelse koopvaardijschepen binnen. In het vredesverdrag van Westminster (1654) eisen de Engelsen uitsluiting van het aan de Stuarts gelieerde Huis Oranje van het stadhouderschap en £85.000 schadevergoeding voor de slachting van Ambon (1623) waarbij de East India Company van de lucratieve eilanden verdreven was.

De antikatholieke lucratieve expansie naar het Caribisch gebied

Nadat ook de Katholieke opstand in Ierland met veel geweld is neergeslagen en de Eerste Engels-Nederlandse Oorlog (1652-1654) start, grijpt de Puriteinse extreem antikatholieke Cromwell in 1653 de direccte macht over het resterende Rump Parlement met het *New Model Army* en regeert als *Lord Protector* – feitelijk dictator - over de *Commonwealth* van de Britse eilanden en meer.[41]

Diepgewortelde antikatholieke sentimenten, koloniale expansiedrift en het vooruitzicht van winstgevende plundering brachten Oliver Cromwell ertoe om in 1654 opdracht te geven tot een grootschalige militaire expeditie van de Commonwealth-vloot naar Hispaniola (nu: Haïti en de Dominicaanse Republiek). Dit eiland, dat onder Spaanse controle stond, kende op dat moment aanzienlijke economische rijkdom in de vorm van goudmijnen en suikerplantages. Hoewel de Engelse invasie strandde op de sterke Spaanse verdediging, slaagden de Engelsen erin om in het noorden het eiland Barbados te bezetten, gevolgd door de verovering van Jamaica in het zuiden in 1655.

Op deze eilanden zetten de Engelsen al snel winstgevende slavenplantages op, waarmee zij actief deelnamen aan de uitbuiting van de Atlantische wereld. Doelwit van deze koloniale expansie was ook het verzwakken van Habsburgs Nieuw-Spanje (nu: Spaans Zuid en Midden Amerika) door middel van maritieme overvallen en het veroveren van handelsvloten. De invasiemachten en latere militaire campagnes in het Caribisch gebied werden onder andere geleid door de beruchte 'Buccaneer King' Sir Henry Morgan (1635–1688), een lid van het huis Tredegar dat uit dezelfde Welshe adellijke familie voortkomt als huis Cromwell.

---

[41] Er is mogelijk ook een persoonlijke dimensie verbonden aan Oliver Cromwells verovering van Ierland, gezien zijn geclaimde afstamming van de Beli Mawr-dynastie uit Wales. Een van zijn verre voorouders, Agricola ap Tryffin ap Aled Tryffin (geb. ca. 440), wordt in genealogieën genoemd als koning van Demetia (het latere Dyfed) en zoon van Aergul Lawhir – een koning die volgens St. Gildas bekendstond als 'goed' en rechtvaardig. Deze genealogische lijn wordt geassocieerd met de eerste Ierse Déisi-legerleider van Demetia, die volgens middeleeuwse kronieken uit Ierland zou zijn verdreven door Hoge Koning Cormac Mac Airt. De Déisi vormden destijds een heersende militaire klasse in Ierland.

Net als de Stuarts zou ook Cromwell intensief gebruikmaken van kaperbrieven, waarmee hij privateers wettelijke dekking gaf voor het aanvallen van vijandelijke schepen. Tegelijkertijd opereerden vele Nederlandse, Engelse en andere piraten zonder officiële kaperbrieven vanuit eilanden zoals Tortuga (noordoostelijk van Hispaniola) en diverse locaties in de zuidelijke Cariben. Deze groepen specialiseerden zich in het overvallen van Spaanse zilvervloten en het enteren van rijkbeladen Portugese handelsschepen afkomstig uit Brazilië. Binnen deze context speelden leden van de aan Cromwell gelieerde familie Morgan een centrale rol in het bestuur van Jamaica en de Britse Antillen, waar zij ook de leiding namen over de Engelse plundering en piraterij in de regio. Daarmee starten Cromwell & familie de eerste overzeese gemilitariseerde protestante kolonisaties van de *Commonwealth*.[42][43]

De overgang naar de Stuart Restauratie tijdens transitie-crisis van 1658–1660

Na een natuurlijke dood in 1658 laat de Puriteinse dictator Oliver Cromwell het Derde Protectoraat-Parlement achter. Dit parlement was ingericht op basis van een nieuwe grondwet die sterk geïnspireerd was op het model van de Nederlandse (en klassieke Romeinse) Republiek, en tevens vooruitliep op het latere idee van een constitutionele monarchie. Het parlementaire systeem kende een tweekamerstructuur met een *Upper House* van adel en geestelijkheid dat vetorecht had over de wetgeving van het *Common House* van het 'volk'.

Zijn zoon en opvolger, Richard Cromwell (r. 1658–1660), beschikte niet over het charisma, de militaire ervaring of ambitie van zijn vader en kon bovendien niet rekenen op het vertrouwen van het onbetaalde en inmiddels vermoeide leger. Het Derde Protectoraat-Parlement, dat inmiddels voornamelijk uit gematigde presbyterianen en royalisten bestond, liep vast op de kwestie van het staande leger. Dit leger, zwaar op de proef gesteld door jaren van strijd en campagnes, kampte met

[42] De aan Oliver Cromwell gelieerde familie Morgan uit Zuid-Wales speelde een centrale rol in het vroege bestuur van de Britse kolonie Jamaica, ten zuiden van Hispaniola, en had een leidende functie in de Engelse kaapvaart en koloniale plunderingen. Henry Morgan (1635–1688), afkomstig uit deze dynastie, verwierf meerdere plantages op Jamaica en trad vanaf 1667 officieel op als privateer in dienst van de Engelse kroon. Hij specialiseerde zich in grootschalige plundertochten in het Spaanse koloniale gebied van Nieuw-Spanje (met name Groot-Mexico). Van 1672 tot 1675 bekleedde hij het ambt van gouverneur van Jamaica, en diende later als luitenant-gouverneur tussen 1678 en 1682. De Vlaamse arts, avonturier en schrijver Alexandre Exquemelin (1645–1707), een voormalig lid van Henry Morgans huurlingenleger, beschreef diens daden in het beruchte werk *De Americaensche Zee-Roovers* (1678). Hierin wordt Henry Morgan neergezet als een meedogenloze plunderaar, die zich vooral richtte op katholieke geestelijken en bekendstond onder de bijnaam *Buccaneer King*. Henry Morgan kwam uit een bredere koloniale familie. Zijn oom Edward Morgan (gest. 1665) veroverde namens de Engelsen de eilanden St. Eustatius en Saba op de Nederlanders, werd in 1664 benoemd tot luitenant-gouverneur van Jamaica en vervolgens tot gouverneur in 1665. Hij werd als gouverneur van de veroverde Antillen opgevolgd door zijn neef Thomas Morgan (1606–1679), de broer van Henry, die verheven werd tot eerste baron van Llangattock, in het graafschap Glamorgan, Zuid-Wales. De Jamaicaanse dynastie van Robert, Henry en Thomas Morgan stamt af van Thomas Morgan (1482–1538), bekend als *Holy Selphure*, een esquire aan het hof van de eerste Tudor-koning Henry VII (r. 1485–1509). De lijn impliceert continue invloed van de Morgans binnen hof, leger en koloniale expansie.

[43] De oorsprong van deze dynastie zou kunnen liggen bij de figuur Pelagius (ca. 390–418), een Welshe monnik en theoloog, en een van de bekendste tegenstanders van Augustinus Aurelius van Hippo (r. 384–430). Pelagius werd in 418 veroordeeld als ketter vanwege zijn zogenaamde *Pelagiaanse* leer over vrije wil en morele verantwoordelijkheid. Hij zou, volgens sommige tradities, afkomstig zijn uit Glamorgan (Morgannwg) in Zuid-Wales, een regio die later verbonden werd met de Beli Mawr-dynastie. Pelagius wordt bovendien wel beschouwd als een van de eerste missionarissen die het christendom in Ierland verspreidden.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

een jaarlijks begrotingstekort van £500.000 (ca. ƒ 3 miljoen) en een openstaande salarisschuld van £900.000 (ca. ƒ 5,4 miljoen). Het risico op muiterij groeide met de dag.

De impasse leidde ertoe dat de Cromwell's gematigde Schotse generaal George Monck (1608–1670) – die tijdens de Wars of the Three Kingdoms (1639–1653) aan beide zijden had gevochten – het initiatief nam tot een ogenschijnlijk geënsceneerde staatsgreep. Monck marcheerde met een leger uit Schotland naar Londen waar Richard Cromwell vrijwillig afstand deed van het leiderschap. Het parlement riep daarop de verbannen koning Charles II (r. 1649/1660–1685) terug als staatshoofd van Engeland.

Charles II was relatief populair onder zowel het New Model Army als de Commonwealth Navy, waarschijnlijk omdat hij bij zijn aantreden direct de openstaande salarissen uitbetaalde. In hetzelfde jaar, 1660, werd het staande New Model Army officieel ontbonden. De opstandige veteranen vonden vervolgens vaak een plek in buitenlandse huurlingenlegers, bijvoorbeeld in geallieerd Portugal of op de Caribische eilanden.

De Restauratie van Charles II bracht niet alleen symbolisch de monarchie terug, maar droeg ook bij aan verzoening tussen de verschillende facties uit de bloedige burgeroorlog die sinds 1639 het Britse eilandenrijk had verscheurd. Charles regeerde voortaan onder een aanzienlijk sterker parlementair stelsel dan zijn vader Charles I. Zo moest de jaarlijkse begroting voortaan worden goedgekeurd door het parlement, dat tevens het beheer over de vloot – de Navy – behield.

De Stuart Restauratie (1660-1688)

Na vijftien jaar burgeroorlog en militair republikeins bewind in Engeland, steunden zowel het New Model Army als de *Commonwealth Navy* in 1660 de zogenaamde 'Restauratie' van de Stuart-monarchie. Door Cromwell's interventie beschikte Engeland inmiddels over een uitzonderlijk krachtig beroepsleger en een marine die zich kon meten met die van Spanje en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De veteranen uit het ontbonden *New Model Army* werden ingezet als huurlingen in buitenlandse conflicten, zoals in de Portugese strijd tegen de Habsburgers – een alliantie die werd bezegeld met het huwelijk tussen James, hertog van York (de latere James II), en Catherine van Braganza in 1662 waarmee de Republiek tot dan toe in oorlog is geweest. Andere troepen werden ingezet in bijvoorbeeld de Cariben, al dan niet als huurling of piraat.

In tegenstelling tot het leger bleef de *Commonwealth Navy* wél bestaan en werd verder uitgebouwd als essentiële pijler van het commerciële netwerk rond de *East India Company* (EIC) en de City of London. Tijdens de Restauratie liet het parlement 25 nieuwe oorlogsschepen bouwen van de eerste, tweede en derde klasse, waarmee Engeland een marine opbouwde dat vanaf ca. 1670 wereldwijd onovertroffen was. Dit maritieme overwicht moest de Nederlandse dominantie op de Atlantische Oceaan en in de Indische Archipel doorbreken en de VOC vervangen als grootste koloniale speler. Toch resulteerden de Tweede (1665–1667) en de Derde Engels-Nederlandse Oorlog (1672–1674) in een strategische impasse waarbij beide partijen aan elkaar gewaagd bleven. Ook de Republiek zat niet stil.

Tijdens de Derde Engels-Nederlandse Oorlog (1672–1674) opereerden de Engelsen in alliantie met katholieke Franse en Duitse legers tegen de Stadhoudersloze Republiek. In datzelfde rampjaar voltrok zich ook een binnenlandse machtsgreep door de 22-jarige Willem III, kleinzoon van Charles I van Engeland. Onder de internationale repressie wist zich te laten benoemen tot stadhouder van alle Nederlandse provincies, nadat in Den Haag de machtige broers Johan en Cornelis de Witt door een woedende menigte waren gelyncht.

De financiële fundamenten van de Restauratie

De herstelde monarchie was voor haar overleven in hoge mate afhankelijk van leningen. Hoewel de kroon het risico van staatsleningen droeg, moest vanaf 1660 steeds vaker het parlement instemmen met begrotingen en uitgaven. In de praktijk bleven garanties zwak: het enige onderpand voor terugbetaling was het wankele krediet van de vorst – Charles II (r. 1660–1685) en later zijn broer James II (r. 1685–1688). De jaarlijkse belastinginkomsten van de kroon lagen in 1672 rond de £1,2 miljoen (ca. ƒ 7,2 miljoen), vergelijkbaar met het niveau ten tijde van Charles I vóór diens executie. Vanwege het risico op wanbetaling eisten geldschieters vaak een rente van meer dan 10%, inclusief risicopremies van wel 7% bovenop commerciële markttarieven.

Om deze hoge rentelasten te verlagen, experimenteerde Charles II's *Exchequer* met nieuwe financieringsmodellen. Leningen waren cruciaal voor de financiering van de Engels-Nederlandse oorlogen, voor de voortdurende uitbreiding van de *Royal Navy* en voor koloniale ondernemingen.

De rol van de East India Company

Een belangrijke – maar complexe – bron van krediet was de East India Company. Hoewel de EIC in naam onder koninklijk charter opereerde (1600, vernieuwd in 1661), functioneerde de compagnie grotendeels onafhankelijk van de Stuart-regering. Haar activiteiten in India en de Maleisische archipel werden gehinderd door de dominantie van de VOC en waren veel kleiner van schaal. Het huwelijk met Catherine van Portugal bracht de EIC echter toegang tot voormalige Portugese bezittingen in India als kroonkolonies – een geopolitieke meevaller als bruidsschat. Toch had Charles II moeite om via het EIC-charter substantiële kredieten los te krijgen: in 1661 leende de EIC slechts £10.000 uit tegen 6% rente.

Desondanks breidde de samenwerking zich uit. Tijdens de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog leende de EIC uit eigenbelang £120.000 aan de kroon, vanwege haar conflict met de VOC over de Molukken. In ruil daarvoor kreeg de compagnie in 1670 vrijwel volledige soevereiniteit in haar overzeese gebieden: recht op oorlog en vrede, muntrecht, justitie, allianties en troepenmacht – vergelijkbaar met de VOC. In ruil stond de EIC de onder Cromwell ingevoerde 10% van de buit en belastinginkomsten af aan de Kroon. In latere jaren volgden aanvullende leningen: £30.000 in 1672 (gedeeltelijk in salpeter), £40.000 in 1676, en £70.000 in 1678. In totaal leende de EIC tussen 1669 en 1678 voor £220.000 aan geld en £50.000 aan salpeter – samen goed voor 25% van alle staatsleningen in deze periode.

Koninklijke handelscompagnieën en overzeese projecten

De Stuarts startten ook zelf commerciële ondernemingen. James II, Prins Rupert van de Rijn en Londense kooplieden richtten in 1660 de *Royal African Company* op, met een charter van Charles II. Deze compagnie handelde in goud en slaven vanaf de Afrikaanse Goudkust en leverde arbeid voor de suikerplantages op Barbados, Jamaica en de eerste Engelse kolonies in Noord Amerika. De eerste plantages op Barbados (gekoloniseerd in 1625) werden aangelegd door verdreven Sefardische Joden uit Nederlands-Brazilië. In de jaren 1650 werden hier geholpen door de hongersnood tienduizenden Ieren naartoe gedeporteerd door Cromwell; later volgden Afrikaanse slaven.

Ook deed Stuarts bloeiende onderneming veel zaken met de ‘ondernemers’ in de latere New England regio waar na de kroonkolonie Virginia (1606) van de voormalige gecharterde Virginia Company (1606-1624) meerdere andere commerciële kolonies waren gevolgd. Dezelfde ‘ondernemende’ Prins Rupert richtte ook de Hudson’s Bay Company op (1670), die het enorme ‘Prince Rupert’s Land’ (1670-1870) in Canada mocht exploiteren met een charter van Charles II – het begin van Britse kolonisatie van Canada. Het enorme concessiegebied Prins Rupert’s Land rondom de Hudson Baai word de landingsplek voor de grootste kolonisatiegolf naar Brits-Canada. De onderneming bestaat nog steeds en Canada is juridisch gezien nog steeds een kroonkolonie.

De eerste Britse overzeese expansiegolf werd kortom georganiseerd via de Britse kroon, die er goed aan verdiende: De niet gemilitariseerde *Royal African Company* is op dat moment nog een stuk kapitaalkrachtiger dan de East India Company.

Leningen via de City of London

Een van de belangrijkste bronnen van krediet voor de Stuart-regering was de City of London, het commerciële hart van het Engelse koninkrijk en spil van de opkomende financiële wereld. De relatie tussen de Kroon en de Londense kooplieden was echter gespannen sinds de gedwongen leningen van Charles I in 1627, tijdens de Frans-Engelse oorlog. De herinnering aan deze autoritaire financiële ingreep leefde voort onder de financiers van de City, die uiterst voorzichtig omgingen met het verlenen van krediet aan de monarchie.

Desondanks toonde de City zich bij de Restauratie in 1660 bereid om £100.000 te lenen via parlementaire kanalen. Deze lening was bedoeld om het staande leger – het voormalige New Model Army – te ontmantelen. In ruil mocht de City het geleende bedrag verhalen op de inwoners van Londen via lokale belastingen. Daarnaast wist Charles II nog eens £60.000 aan extra inkomsten te genereren door kroonbezittingen in onderpand te geven, die door de City geëxploiteerd konden worden.

Tijdens de Frans-Nederlandse Oorlog (1672–1678), waarbij Engeland aanvankelijk als bondgenoot van Frankrijk tegen de Republiek vocht, was de City opnieuw een essentiële speler. In 1678 leende zij nogmaals £300.000 aan de Stuart-regering, formeel ter bekostiging van het staande leger. Deze lening werd mogelijk gemaakt door de Prohibition Act (1678), een parlementaire wet die de import van een reeks Franse goederen verbood – waaronder wijn, brandewijn, linnen, zijde, leer, papier, zout, goud en zilver – en tegelijk extra middelen beschikbaar stelde voor militaire doeleinden.

De formele titel van de wet luidde: *“An Act for raising Money by a Poll and otherwise, to enable His Majesty to enter into an actual war against the French King, and for prohibiting several French Commodities.”* Deze wetgeving had niet alleen een protectionistisch en anti-Frans karakter, maar werd ook politiek gelegitimeerd als een daad van solidariteit met de Protestantse Republiek. Sinds 1677 was de herstelde Willem III van Oranje – inmiddels kapitein-generaal van het Staatse leger – namelijk getrouwd met zijn volle nicht Mary Stuart, de Protestantse dochter van James, hertog van York (de latere James II). Daarmee werd een dynastieke en religieus-politieke band versterkt tussen de Engelse monarchie en de Nederlandse stadhouder.

De financiële steun vanuit de City kan in deze context niet los worden gezien van het toenemende wantrouwen in het Parlement tegenover de pro-Franse, katholieke koers van James II en het groeiende respect voor de militante Protestantse leider Willem III en de enorme VOC van de Republiek. Dat blijkt ook uit de economische impact van het protectionistische verbod: toen James II in 1685 via de *Importation Act* het handelsverbod met Frankrijk ophief, bleek dat het om jaarlijkse

importstromen van circa £1,3 miljoen (ca. ƒ 9,8 miljoen) ging – een enorme som, die het grote commerciële belang van het eerdere verbod onderstreepte.

In totaal leende de City of London tussen 1660 en 1688 ongeveer £460.000 (ca. ƒ 2,8 miljoen) aan de Stuart-administratie. Dat bedrag vertegenwoordigde circa 50% van alle leningen in deze periode, waarmee de City een centrale rol ging spelen in het voortbestaan van het Engelse staatsapparaat. Tegelijkertijd positioneerde de Londense financiële elite zich strategisch: enerzijds als onmisbare partner van de monarchie, anderzijds als ideologische en commerciële bondgenoot van de Nederlandse Republiek en haar stadhouder Willem III – die vanaf 1688, met steun van zowel het parlement als de City, zelf de Engelse troon zou bestijgen.

De evolutie van Britse belastingheffing en fiduciary orders

Belastingheffing in deze periode was grotendeels geprivatiseerd via *tax farming*: commerciële partijen schoten belastingopbrengsten voor en mochten deze met winstmarge innen. Tussen 1662 en 1677 verdienden Britse *tax farmers* naar schatting £1,2 miljoen. Vanaf 1671 begon de overheid deze marges terug te dringen. In 1674 werd nog £180.000 voorgefinancierd, in 1677 £250.000 – maar door afnemend enthousiasme bij de farmers ging het parlement in 1683 over op directe inning. De staat organiseerde hiervoor haar eigen belastingdienst, met jaarlijkse opbrengsten van £150.000 tot £250.000.

Het gat tussen inning en uitgaven werd overbrugd met zogeheten *fiduciary orders*: leningen op basis van toekomstige belastinginkomsten. Deze schuldbewijzen werden voor het eerst op bescheiden schaal gebruikt in 1667, onderpand vormden douanerechten (*Customs*), accijnzen (*Excise*), en de onpopulaire *Hearth Tax* (1662) – een voorloper van de onroerendgoedbelasting waarbij per haard een bijdrage van 2 shilling werd geheven (ca. £110.000 per jaar).

In 1672 werd de uitbetaling van deze schulden opgeschort tijdens de oorlog met de Republiek – bekend als de *Stop of the Exchequer*. Dit was de eerste structurele staatsschuld op basis van toekomstige belastinginkomsten in Engeland, naar het model van Genua en de Republiek.

De goudsmeden als voorlopers van de moderne bank

Een andere belangrijke bron van liquiditeit waren de goudsmeden. Als betrouwbare bewaarders van deposito's (goud, zilver, geld) ontwikkelden zij zich tot kredietverleners. Ze leenden langetermijndeposito's uit tegen kortlopende rentes, functionerend als vroege banken. In 1672 bezaten de goudsmeden voor £1.000.000 aan *fiduciary orders* – een aanzienlijk deel van de *floating debt* van het parlement. Door de *Stop of the Exchequer* liep de overheid vertraging op in uitbetaling en werden £81.944 aan deze schulden verkocht aan de goudsmeden tegen 6% rente. Vanaf dit moment begonnen ook zij met het uitgeven van papiergeld – een stille revolutie in het Engelse financiële bestel.

De Britse en Nederlandse economie tot 1688: de invloed van VOC en EIC op staatsfinanciën

Het gebruik van handelscompagnieën als instrumenten voor staatsfinanciering, zoals de Nederlandse Staten-Generaal dat toepaste via de VOC, zou in de protestantse wereld van de zeventiende eeuw brede navolging vinden. In dit model fungeerde een commerciële onderneming niet slechts als

handelsorganisatie, maar als verlengstuk van het staatsapparaat – een bron van kapitaal, strategisch beleid en militaire macht.

Vooral binnen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ontwikkelde dit systeem zich snel. In tegenstelling tot de katholieke machten van Europa – zoals de Habsburgse monarchieën en het opkomende Bourbon-Frankrijk waar de Bourbons de schuld droegen – beschikte de Republiek inmiddels over een hoogontwikkelde financiële infrastructuur. De katholieke grootmachten bleven tot ver in de zeventiende eeuw dominant in Midden- en Zuid-Europa, maar kampten met structureel gebrek aan liquide middelen voor grootschalige koloniale of militaire expansie. Hun belastingstelsels waren log en inefficiënt, en hun kredietwaardigheid zwak.

In Engeland en Frankrijk bevonden de overzeese ambities zich nog in een beginstadium. Beide staten beschikten rond 1650 over weinig ontwikkelde koloniale gebieden en kampten met beperkte fiscale capaciteit. Zonder voldoende belastinginkomsten konden zij nauwelijks de kredieten aantrekken die nodig waren voor het financieren van oorlogen, vlootbouw of kolonisatie.

De situatie in de Republiek was fundamenteel anders. De Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), opgericht in 1602, groeide uit tot een kapitaalkrachtige hybride van onderneming en staatsinstrument. De private Compagnie fungeerde in de praktijk als een schaduwministerie van buitenlandse zaken, defensie en schatkist. In het rampjaar 1672, toen de Republiek werd aangevallen door Frankrijk, Engeland en Duitse bondgenoten van de Habsburgers, leende de VOC het land een bedrag van ƒ 2 miljoen – een relatief bescheiden som, maar cruciaal om een volledige militaire ineenstorting te voorkomen.

De VOC leende deze middelen deels uit eigen kas, deels via de kapitaalmarkt. In beide gevallen stond de Staat – en daarmee de belastingdragende bevolking – garant voor de schuld. Op deze leningen werd vervolgens dividend uitgekeerd, dat als verhandelbare obligatie fungeerde. Zo ontstond in 1672 in de door Orangisten weer overgenomen Republiek een nieuw financieel instrument: de eerste moderne staatsobligatie met vaste rente, gebaseerd op commerciële samenwerking tussen publieke en private kapitaalstromen.

De Engelse situatie: zwakke instituties, fragiele economie

De situatie in Engeland stond daar in schril contrast mee. De voornamelijk feodale economie had zwaar geleden onder de burgeroorlogen tussen royalisten en parlementariërs (en onderliggende religieuze spanningen tussen katholieken en protestanten), en bevond zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog in herstel. De stedelijke infrastructuur was kwetsbaar: in 1665 werd Londen getroffen door een zware pestepidemie, en een jaar later legde de Great Fire of London (1666) het grootste deel van de City – toen nog grotendeels een houten sloppenwijk – in de as. Daarbij gingen ook de belangrijkste Engelse scheepswerven in rook op.[44]

---

[44] In de eerste helft van de zeventiende eeuw is Londen nog aanzienlijk minder economisch dominant dan het bruisende Amsterdam. na twee ingrijpende rampen: de Grote Pest van Londen (1665–1666), waarbij naar schatting 80.000 mensen omkomen, en de Grote Brand van Londen (1666), die het hart van de stad – inclusief de scheepswerven van de East India Company (EIC) – in de as legt. Het stadscentrum wordt daarna grotendeels in steen herbouwd, volgens modernere stedenbouwkundige inzichten. Deze herontwikkeling legt de basis voor de City of London als het financiële centrum van wat later zal uitgroeien tot het Britse wereldrijk. Ook de vernieuwde scheepswerven dragen bij aan deze transformatie: zij worden ingericht op de snel groeiende behoeften van de EIC, die in de decennia na 1670 in hoog tempo zal uitbreiden in Azië en de Atlantische wereld.

Tegelijkertijd was de Engelse economie nauwelijks geïnstitutionaliseerd. De opkomst van beurshandel, onder invloed van Amsterdamse investeerders en makelaars, leidde in de jaren 1660 tot een explosie van speculatieve ondernemingen. Er werden tientallen joint-stock companies opgericht, met ambitieuze beloftes over de productie van papier, glas, linnen, zijde, machines en salpeter. Veel van deze initiatieven berustten op speculatie en misleiding, waarbij nauwelijks toezicht bestond op boekhouding of solvabiliteit.

De bubbel barstte in 1668 tijdens een financiële crisis waarbij naar schatting 60 tot 70 van deze compagnieën failliet gingen – met name in Schotland, dat zwaar getroffen werd. Dit illustreert de fragiele economische basis van de Stuart-monarchie in deze periode. Ondanks de pogingen van Charles II om met koninklijke charters nieuwe compagnieën zoals de EIC of de Royal African Company uit te bouwen tot staatsinstrumenten, bleef Engeland tot aan 1688 financieel afhankelijk van een smalle kredietbasis, zwakke belastingheffing en een onzeker vertrouwen in de monarchie. Hoewel er fundamenteel hervormd word, gaat het Engeland, Schotland en Ierland tijdens de tweede Stuart fase (1660-1688) economisch gezien niet bepaald voor de wind.

De EIC en VOC tot 1688: koloniale economie en imperiale concurrentie

De *'Governor and Company of Merchants of London trading with the East Indies', kortweg de East India Company* (EIC), kreeg op 31 december 1600 van koningin Elizabeth I een charter toegekend voor handel met alle gebieden ten oosten van de Kaap de Goede Hoop en ten westen van de Straat van Malakka. In de praktijk richtte de compagnie zich vooral op India en de specerijhandel in Zuidoost-Azië, die in de eerste decennia beperkt bleef. Gemiddeld stuurde de EIC slechts één tot acht schepen per jaar uit.

Een doorbraak kwam onder keizer Jahangir van het Moghulrijk (r. 1605–1627), die zich in tegenstelling tot de missionaire Portugezen welwillend opstelde tegenover Engelse kooplieden. In 1619 kende hij de EIC handelsprivileges toe in Gujarat (Surat), onder auspiciën van de Engelse koning James I (r. 1603–1625), de eerste monarch van het Huis Stuart. In 1634 volgde toegang tot Bengalen, en in 1639 werd een tweede belangrijke handelspost gesticht in Madras, aan de Zuidoost-Indiase kust.

Toch bleef de schaal van de EIC tot ver in de zeventiende eeuw bescheiden. In 1647 had zij 23 factorijen in India met in totaal slechts 90 werknemers, elk onder leiding van een *'chief merchant'* of gouverneur. Ter vergelijking: rond 1650 telde de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) naar schatting 50.000 werknemers wereldwijd en functioneerde zij als een volwaardige multinational met een gecombineerde handels- én oorlogsvloot.

De VOC nam tijdens de mondiale Portugees-Nederlandse Oorlog (1601–1661) tal van Portugese kolonies over. Vanuit de kust van Coromandel (vanaf 1610) begon de VOC in 1640 aan de verovering van Ceylon, dat uiteindelijk in 1656 geheel onder Nederlands gezag kwam als Nederlands-Ceylon (1656–1795). In 1652 richtte Jan van Riebeeck, de eerste VOC-gouverneur aan de Kaap, een verversingsstation op bij Kaap de Goede Hoop. Wat begon als logistiek tussenstation groeide uit tot een bloeiende kolonie en cruciale schakel in de Oost-Indische vaarroutes.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Handelsoorlogen en het conflict met de EIC

De Eerste Engels-Nederlandse Oorlog (1652–1654) brak uit in de context van groeiende commerciële spanningen, waaronder conflicten over de toegang tot de waardevolle Oost-Indische archipel. De VOC had in 1623 op het eiland Ambon (Amboyna) 21 mannen laten executeren, waaronder tien in dienst van de EIC – een incident dat in Engeland als een koloniale moord werd ervaren. Hoewel het vooral om een lokale machtsstrijd ging (inclusief Portugezen en Japanners), leidde het tot diplomatieke escalatie. In de Vrede van Westminster (1654) moesten de Nederlanders £85.000 (ca. ƒ 510.000) betalen als morele schadevergoeding voor de uitsluiting van de EIC van de specerijhandel.

De EIC bleef tot ca. 1660 marginaal in vergelijking met de VOC. Jaarlijkse omzetten kwamen zelden boven de £100.000 (ca. ƒ 600.000), met enkele uitzonderingen in 1629 en 1633. In de periode tot het aantreden van Willem III was de compagnie bovendien uitsluitend toegankelijk voor aristocratische investeerders; brede participatie door investeerders, kooplieden of het publiek, zoals in de Republiek gebruikelijk was, bleef uitgesloten. Deze besloten opzet, gecombineerd met militaire zwakte, beperkte de slagkracht van de EIC als staatsinstrument.

Een strategische wending kwam in 1662 met het uit nood geboren huwelijk van Charles II (r. 1660–1685) met Catherine van Braganza, prinses van Portugal. Als bruidsschat kreeg de kroon toegang tot diverse voormalige Portugese bezittingen, waaronder Goa, Chittagong en Bombay (1668), die onder beheer van de EIC kwamen. Rond 1670 werd de EIC gemilitariseerd en kreeg zij bij koninklijk charter nagenoeg dezelfde bevoegdheden als de VOC: het recht om oorlog te voeren, troepen te stationeren, munten te slaan, verdragen te sluiten, civiele en criminele rechtspraak uit te oefenen, en autonome gebieden te besturen. Van alle buit moest 10% worden afgestaan aan de Kroon.

Vergelijkbare structuren, groeiende rivaliteit, gespecialiseerde expansies

Vanaf dat moment begon de gemilitariseerde EIC terrein te winnen in Azië. Zij vestigde posten op Java, in China en tijdelijk ook in Japan, vaak ten koste van vooral Portugese – en soms Nederlandse – invloed. De handelsfocus lag op katoen, zijde, indigo, salpeter en thee. Hoewel de VOC in deze gebieden sterker bleef, intensiveerde de onderlinge concurrentie. De economische winsten op de specerijenhandel – met producten als gember, peper, nootmuskaat, kruidnagel en kaneel – liepen in Europa op tot wel 400%. Veel van deze producten werden op slavenplantages geproduceerd, onder toezicht van zowel de VOC als de EIC.

De drie grote Engels-Nederlandse Oorlogen van de zeventiende eeuw (1652–1654, 1665–1667, 1672–1674) zijn zonder deze commerciële rivaliteit niet te begrijpen. Bij het eerste conflict lag de focus op de *Spice Islands* (Molukken), waar de EIC zich al in 1616 naast de VOC had gevestigd. In 1623 werden zij verdreven, maar kregen op basis van het Verdrag van Westminster toegang terug. Deze was echter van korte duur: na één maand oorlog in 1665 verdreef de VOC hen opnieuw.

Tot ver in de achttiende eeuw bleven de EIC en de VOC elkaars belangrijkste concollega's in Azië. Tot aan de ondergang van het Moghulrijk rond 1760 waren hun exportvolumes van Indiaas textiel vergelijkbaar. De sterker koloniseerde EIC zou daarna snel aan invloed winnen, geholpen door de Engelse industriële revolutie onder het Huis Hannover (1714–1901) en de groei van het Britse kroonimperium onder parlementair toezicht – een bestuursmodel waarin Willem III, na zijn troonsbestijging in 1689, de kiem zou leggen voor structurele staatsleningen en een permanent staand leger, naar Nederlands voorbeeld. Hoewel de EIC koloniaal sterker was met bijvoorbeeld veel grotere koloniale legers en vloot, zou de VOC financieel gezien ook in de hele 18de eeuw veel succesvoller blijven, met gemiddeld ca. 4x grotere winsten.

Willem III's fundamentele hervorming van de Britse staatsfinanciën (1689–1702)

Van persoonlijke unie tot publiek vertrouwen: staatsfinanciën als fundament van het imperium

Na de Glorious Revolution van 1688 bestijgt de protestantse Willem III ten koste van de verslagen Stuart dynastie de Engelse troon, samen met zijn echtgenote Mary Stuart – dochter van de katholieke koning James II. De revolutie wordt in Engeland als 'perfect' beschouwd, omdat zij zonder veel bloedvergieten een constitutionele monarchie vestigt. In werkelijkheid markeert de omwenteling een diepgaande machtsverschuiving, niet alleen van vorst naar parlement, maar ook van persoonlijke dynastie naar publiek-gefinancierde staat. Willem III regeert vanaf 1689 in een personele unie met de Republiek der Verenigde Nederlanden en introduceert vanuit dat Nederlandse model een reeks ingrijpende hervormingen die het financiële fundament van het moderne Britse rijk zouden leggen.[45]

Het contrast met de feodale financiële chaos onder de Stuarts is niet toevallig. De toenemende frictie tussen Willem III en de Stuart-clan is niet slechts persoonlijk, ideologisch of religieus, maar ook economisch. Willem III's hervormingen ondermijnen de adellijke kredietstructuren waar James II en diens netwerk van al dan niet katholieke kooplieden op steunden. De RAF (Royal African Company), waarin James zelf grootaandeelhouder was, wordt na 1690 systematisch uitgeschakeld door de meer transparant georganiseerde Nieuwe West-Indische Compagnie (NWIC), een door de Republiek gesteunde onderneming waarin Willem III via zijn VOC-netwerk direct invloed uitoefent.

De sleutel tot zijn programma is de *Bill of Rights* (1689), die formeel de uitvoerende macht bij het parlement legt. Net als de stadhouders in de Republiek is Willem geen absolute monarch; zijn beleid vergt toestemming van de parlementaire instellingen die nu een directe rol spelen in belastingheffing, begrotingen en staatsleningen. Cruciaal is dat de Engelse staat nu niet langer leent op naam van de Kroon, zoals onder de Stuarts, maar op naam van het parlement – met net als in de Republiek de belastingbetalende bevolking als onderpand.

Deze verschuiving maakt het mogelijk om tegen veel gunstigere voorwaarden te lenen. Rentes dalen, risico's worden verspreid over een veel bredere groep investeerders, en de staatsschuld wordt gestandaardiseerd en verhandelbaar gemaakt.

De oprichting van de Bank of England: Nederlands model, Engelse schaal

In 1694 richt Willem III als aandeelhouder samen met een groep anonieme Londense financiers de *Bank of England* (BoE) op – een private instelling met een koninklijk charter, maar opererend onder toezicht van het parlement. De BoE fungeert als centrale uitgiftebank, leningen aan de staat, en beheert het nieuwe instrument van de staatsobligatie (*government bond*) die het jaar daarvoor voor het eerst waren geïntroduceerd, gemodelleerd naar het voorbeeld van de private Amsterdamse Wisselbank (1609). Bij de eerste emissie wordt £1,2 miljoen opgehaald (ca. ƒ 7,2 miljoen), dat tegen 8% rente aan de regering wordt uitgeleend – niet aan de Kroon. Daarmee ontstaat de eerste Britse 'nationale schuld', gedekt door parlementaire en publieke garanties. Ook de *fiduciary orders* en

---

[45] De relatie tussen Willem III en Mary II was afstandelijk en leek in belangrijke mate een politieke formaliteit in het voordeel van Willem. Reeds vóór zijn troonsbestijging had Willem een uitgesproken voorkeur voor zijn maîtresse Elizabeth Villiers, en het verstandshuwelijk met Mary bleef kinderloos.

kredietleningen van de goudsmeden worden bij de Bank of England ondergebracht, die voortaan het monopolie op nationale belastingheffing krijgt. Daarmee komt een einde aan de wirwar van soorten financiers van de overheidsschulden. Willem III schakelt kortom met de anonieme City financiers met een klap alle concurrentie uit.

Een nieuwe fiscale infrastructuur

Onder Willem III worden meerdere nieuwe belastingen ingevoerd om de publieke schuld structureel te kunnen dekken:

- Property Tax (1692): belasting op landeigendom;
- Window Tax (1696): vermogensbelasting via het aantal ramen;
- Customs en Excise (douane en productbelasting): samen de grootste bron van inkomsten.

Tussen 1680 en 1700 stijgen de douane- en accijnsinkomsten van 3,8% naar 9% van het nationale inkomen. Belastingopbrengsten verdubbelen tussen 1689 en 1714, van ca. £2 miljoen per jaar naar ruim het dubbele. Deze belastingen worden niet langer geïnd door *tax farmers* of particuliere wisselaars, maar via een gestandaardiseerde administratie onder controle van de private Bank of England waarin Willem III dus aandeelhouder was.

Willem III's hervormingen naar een Brits koloniaal kapitalistisch model (1689–1702)

Van feodale economie naar koloniaal kapitalisme door een sterke expansie van de kapitaalmarkt

De financiële en institutionele hervormingen onder Willem III luidden een fundamentele transformatie van de Engelse economie in. De combinatie van parlementair gefinancierde staatsschuld, gereguleerde kredietverlening via de Bank of England, en een explosieve groei van koloniale handelsbedrijven leidde tot een economische expansie die voorheen ondenkbaar was. Engeland transformeerde in korte tijd van een feodale monarchie naar een kapitaal gestuurde imperiale staat.

Onder Willem III groeit ook de private Engelse kapitaalmarkt extreem– mede door een reeks onderling verbonden hervormingen die lenen, investeren en sparen toegankelijker, veiliger en goedkoper maken. In 1690 wordt de National Land Bank opgericht, die het mogelijk maakt om hypotheken te verstrekken op basis van onroerend goed als onderpand. Dit systeem mobiliseert slapend kapitaal en opent de deur voor grootschalige kredietverlening aan zowel de overheid als het bedrijfsleven: Mensen konden relatief goedkoop geld lenen met onderpand als basis om elders tegen hogere rendementen te investeren.

In aansluiting daarop introduceert de regering in 1692 de nieuwe Property Tax – een directe belasting op landbezit – die samen met de afschaffing van de impopulaire Hearth Tax zorgt voor een stabielere, beter voorspelbare belastingbasis. In 1696 volgt de Window Tax, een belasting die opnieuw vooral de rijke bovenlaag raakt, en die de overheid verdere inkomsten biedt ter dekking van stijgende publieke schuld en oorlogsinspanningen.

Cruciaal voor de bredere kapitaalmarkt is ook de introductie van *life annuities* (consols). Deze levensrente-obligaties, gebaseerd op vaste periodieke uitkeringen als een soort omgekeerde hypotheek, maken het voor particulieren en instellingen mogelijk om kapitaal langdurig vast te leggen in ruil voor zekere inkomsten. Het instrument was al bekend uit middeleeuws Duitsland en de Republiek en wordt nu onder Willem III ook in Engeland toegepast. *Life annuities* vormen zo een directe brug tussen spaargeld, pensioenvoorzieningen, staatsleningen en investeringskapitaal – een essentieel mechanisme voor de groei van het financiële systeem.

Tegelijk met de expansie van de kapitaalmarkt, vergroot Willem III ook de toegang tot de kapitaalmarkt sterk. In 1695 worden voor het eerst 'niet-adellijke', vaak zeer vermogende handelaren toegelaten tot de Royal Exchange, tot dan toe een bastion van de financiële aristocratie. In datzelfde jaar wordt het joint-stock bedrijf officieel gelegaliseerd als investeringsvehikel, waardoor niet alleen elites maar ook bredere lagen van de bevolking hun spaargeld kunnen beleggen in commerciële ondernemingen. Deze maatregel vormt een breekpunt met het eerdere, informele circuit van speculatie in de Londense koffiehuizen (Exchange Alley), en legt de basis voor een gereguleerde aandelenmarkt.

De gevolgen laten niet op zich wachten: al in 1695 worden meer dan 100 nieuwe joint-stock companies opgericht binnen de Royal Exchange, met een gezamenlijk ingelegd kapitaal van £ 4,5 miljoen (ca. ƒ 27 miljoen). Via een combinatie van *life annuities*, hypotheken, overheidsobligaties en beursnoteringen ontstaat zo binnen enkele jaren een geïntegreerd, breed toegankelijk en liquide kapitaalsysteem. Londen begint Amsterdam te evenaren – en uiteindelijk voorbij te streven – als financieel hart van het Atlantisch handelsimperium.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De kapitaalbron achter de Britse financiële revolutie

Een interessante – en tot op heden onderbelichte – vraag is waar het eerste startkapitaal vandaan kwam om de Britse economie na 1689 zo snel te liberaliseren en te financieren. Het optuigen van een systeem gebaseerd op life annuities, hypotheekbanken, staatsobligaties en beursgenoteerde ondernemingen vereiste een aanzienlijke initiële kapitaalinjectie, die het gefragmenteerde feodale Stuart-Engeland van voor 1688 nauwelijks zelfstandig had kunnen opbrengen.

Een plausibele bron van deze kapitaalstroom is de geallieerde Republiek der Verenigde Nederlanden, waarvan de elites – via financiële netwerken in Amsterdam en Den Haag – intensief betrokken waren bij de machtsovername van Willem III. De vergelijking in schaal is veelzeggend: waar de Engelse East India Company (EIC) in de jaren 1670 nog *jaaromzetten* van £ 279.000 (ca. 1 miljoen gulden) haalde, maakte de VOC in de hele 17de eeuw gemiddeld ƒ 10 miljoen *winst* per jaar, met toegang tot veel dieper ontwikkelde kapitaalmarkten en staatsgaranties.

Niet ondenkbaar is dat Nederlandse kapitaalverschaffers hun opgebouwde commerciële reserves (via VOC-winsten en beleggingen in wisselbanken) inzetten om posities te verwerven in de nieuw gevormde Britse instituties. Ook Willem III zelf kon beschikken over aanzienlijke fondsen via het Huis van Oranje dat zelf ook diverse slavenplantages exploiteerde en zijn nauwe band met de Amsterdamse beurselites, die in hem niet alleen een bondgenoot tegen Frankrijk zagen, maar ook een vehikel om het Nederlandse financiële model naar Engeland te exporteren. De deelname van deze buitenlandse investeerders aan de oprichting van de Bank of England, de National Land Bank en de geherstructureerde EIC was daarmee zowel ideologisch als kapitaalgedreven.

Deze vroegmoderne kapitaaltransmissie – van de verstedelijkte Republiek naar het half-feodale Engeland – vormt een sleutelcomponent van de Britse financiële revolutie. De herkapitalisering van het Engelse staatsapparaat kon op deze manier snel van start gaan, met de belastingen als onderpand, en werd direct verbonden aan commerciële en koloniale ondernemingen waarin zowel de Britse als de Nederlandse protestantse elite participeerden. De gevolgen waren verstrekkend: binnen twee decennia had het veel grotere Engeland niet alleen een modern belasting- en banksysteem, maar ook een kapitaalmarkt die – gevoed door Nederlands precedent – in staat was om wereldwijde oorlogen en imperiale expansie te financieren en daarbij sterker te zijn dan krachtig Bourbon Frankrijk en Spanje (vanaf 1700) met zeer uitgebreide overzeese katholieke domeinen.

De relatie tussen stijgende belastingen, commerciële kapitaalmarkt en publieke draagkracht

De explosie van commerciële activiteit leidde tot een sterke toename van belastinginkomsten. Nieuwe heffingen op grondbezit (Property Tax, 1692), ramen (Window Tax, 1696) en op douanerechten en accijnzen zorgden ervoor dat de staat tussen 1680 en 1700 zijn fiscale capaciteit ruimschoots verdubbelde. Tussen 1689 en 1714 stegen de jaarlijkse staatsinkomsten met ca. £2 miljoen (ca. ƒ 12 miljoen), grotendeels gedragen door de sterk stijgende koopkracht van de snel expanderende koloniale bovenklasse.

Belangrijk is dat deze belastingdruk niet leidde tot brede opstanden of maatschappelijke instabiliteit. Dat was mede het gevolg van de sterk stijgende welvaart aan de bovenkant van de samenleving. Handel gerelateerde belastingopbrengsten (Customs en Excise) stegen van 3,8% naar 9% van het nationale inkomen – een stijging van ruim 140%. In 1688 hield al 25% van de Engelse bevolking zich

bezig met handel, inmiddels goed voor 38% van het GDP – vergeleken met slechts 12% burgerij in katholiek Frankrijk, waar de adel en geestelijkheid economisch dominant bleven.

Tussen 1650 en 1700 groeide het reëel beschikbaar inkomen per hoofd van de bevolking met 37% – al was deze groei sterk geconcentreerd in de commerciële, vaak koloniaal betrokken, elite. Dat was ook het gevolg van het feit dat nieuwe rijkdommen uit slavernij, suiker, koffie en specerijen volgens goed protestantse gebruik vooral werden herbelegd via obligaties, scheepvaart en stedelijk vastgoed. Vooral in Londen, Bristol en Liverpool explodeerde de rijkdom – vergelijkbaar met Amsterdam tijdens haar Gouden Eeuw.

Door de nieuwe financiële structuur stijgt het vertrouwen van investeerders aanzienlijk. In 1693 worden voor het eerst staatsobligaties verhandeld op grote schaal. De parlementaire waarborgen zorgen ervoor dat niet alleen binnenlandse, maar ook buitenlandse kapitalisten (waaronder Amsterdamse en Genuese bankiers) Britse obligaties gaan kopen. Dat effect was onder de Stuarts ondenkbaar: waar James II met moeite £270.000 kon lenen over een hele regeerperiode, haalt Willem III tussen 1689 en 1702 gemiddeld bijna £1 miljoen per jaar op – met een totaal van £24 miljoen (ca. ƒ 144 miljoen) aan nieuwe publieke schuld met garantie van de belastingbetaler.

Zo ontstaat in korte tijd een stabiel kredietregime, waarin de Engelse staat schulden maakt op basis van toekomstig te innen belastinginkomsten – identiek aan het model van de VOC en Staten-Generaal in 1672.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Willem III's sterke expansies van de Britse koopvaardij vloot, marine en leger (1689-1702)

Willem's hervormingen van een ontluikende nieuwe Britse wereldmacht

De sterk stijgende productie en handel vertaalden zich in een enorme toename van maritieme capaciteit. Aan de vooravond van de Derde Nederlandse-Engelse oorlog, 1670, werd de commerciële vloot van de Republiek nog geschat op 500.000 ton. Rond 1688 had het veel grotere Engeland deze ruimschoots ingehaald: de Britse handelsvloot groeide tussen 1660 en 1686 van 2 miljoen naar 3,4 miljoen ton – een ongekende schaalvergroting die de wereldhandel herschikte. Die schaalvergroting vond behalve door de actieve kolonisatiepolitiek met Company's en dankzij de protectionistische wetgeving op de import van Franse goederen beperkte (1672, 1685, 1688–1697).

Door de hervormingen onder Willem III kon de Engelse staat, met goedkeuring van het Parlement, vanaf 1689 op ongekende schaal goedkoop kapitaal aantrekken voor militaire doeleinden, waaronder de langdurige en zeer kostbare Negenjarige Oorlog (1688–1697) tegen het snel opkomende koloniale en maritieme Frankrijk van Lodewijk XIV dat ogenschijnlijk samenspande met de verwante Stuarts en hun koloniale imperium. Deze oorlog werd niet alleen op het Europese continent gevoerd, maar strekte zich uit tot de Amerika's, India en Afrika. Het geld was hard nodig: in 1690 hadden de Engelsen en Nederlanders een gevoelige nederlaag geleden tegen de nieuwe, indrukwekkende Franse vloot bij de Slag bij Beachy Head, waarna Frankrijk het Kanaal tijdelijk domineerde – een bedreiging voor de vitale handelsroutes van zowel Engeland als de Republiek.

Willem III gebruikte het via het Parlement geleende kapitaal om de Britse oorlogsvloot ingrijpend te moderniseren en uit te breiden. De staatsleningen, die gegarandeerd werden door belastingopbrengsten en beheerd via de nieuwe Bank of England, trokken massaal investeringen aan van welgestelde Britse en buitenlandse kooplieden, waaronder de Londense elite van de City. In feite fungeerden de Britse belastingbetalers als onderpand voor de herinvestering van koloniaal kapitaal, met als gevolg een sterke toename van de vraag naar overheidsobligaties, oftewel *war bonds*. Overzeese exploitaties financierden zowel overheidsleningen als verdere expansies van Company's als de EIC.

De nieuwe *Mutiny Act* (1689) verplichtte het Parlement jaarlijks het budget voor het nieuwe staande leger goed te keuren, wat leidde tot de uitbouw van een van de grootste beroepslegers in Europa. Willem III werd ook populair omdat door de interventies de werkgelegenheid explosief groeide, niet alleen door het expanderende leger en marine, maar ook door de sterk toegenomen productie op de scheepswerven. Tussen 1687 en 1703 verviervoudigde het aantal arbeiders in deze sector, waardoor de werven uitgroeiden tot de grootste industrie van het land. Onder Willem III groeide de Britse vloot van 100 naar 131 Eerste- tot Vierdeklassers, terwijl het aantal kleinere en snellere cruisers steeg van 8 naar 66. In totaal werden 159 grote oorlogsschepen en 113 nieuwe kruisers gebouwd, een ongekende expansie.

Deze opbouw was net als bij de interventies van Cromwell van invloed op de post oorlog expansies van de East India Company (EIC). De EIC werd, net als de VOC, een instrument van economische overheersing. Terwijl de VOC zich steeds meer concentreerde op Oost-Indië, richtte de EIC zich nadrukkelijk op het Indiase subcontinent en de handel met China waar de VOC niet graag gezien was. De gemilitariseerde East Indiamen van de EIC werden in navolging van die van de VOC werden symbool van deze hybride rol: koopvaardij én oorlogsschip.

Onder de Stuart-monarchie steeg de jaarlijkse omzet van de EIC van gemiddeld £ 100.000 (ca. ƒ 600.000) naar instabiele pieken van £ 600.000 (ƒ 3,6 miljoen) in 1680 – Tussen 1660 en 1690 is de

gemiddelde omzet £ 279.000. Tijdens de regeerperiode van Willem III verdubbelde die omzet met pieken van £ 700.000 (ƒ 4,2 miljoen) in 1700. Dit weerspiegelde niet alleen de nieuwe stabiliteit en toegang tot kapitaal, maar ook de versterkte positie van de EIC in het wereldwijde handelsnetwerk die na de gewonnen Negenjarige Oorlog (1688–1697) razendsnel zou toenemen: In 1720 zou al 15% van de totale Britse import uit India komen – vrijwel volledig via de EIC.

De expansie van de Britse kapitaalmarkt en toenemende koloniale exploitaties liep parallel aan de intensivering van de Europese en koloniale oorlogen. Sinds de *Glorious Revolution* was het protestantse Engeland bijna onafgebroken in oorlog – samen met het Oranjegezinde Pruisen en de Republiek – tegen vooral de sterke katholieke mogendheid Frankrijk van Lodewijk XIV. De Negen Jarige Oorlog en opvolgende de Spaanse Successieoorlog (1701–1714) waren in feite niet alleen Europese machtsconflicten, maar ook mondiale strijdtonelen om koloniaal overwicht. De kapitaalkrachtige Protestante zijde zou beide conflicten winnen ten kostte van vooral Frankrijk.

De invloed van Willem III op ‘zijn’ EIC was mogelijk zijn grootste bijdrage aan de Britse economische transformatie. Door de investeringen in militaire infrastructuur en de introductie van zwaar bewapende East Indiamen konden de koloniale handelscompagnieën zoals de EIC uitgroeien tot bijna autonoom functionerende commerciële imperia. De gefuseerde EIC van 1709 was in veel opzichten een beter gereguleerde tegenhanger van de VOC, die nog steeds grotendeels autonoom opereerde vanuit Batavia en was nauwelijks te controleren door de Staten-Generaal, de Heren XVII of de aandeelhouders.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Willem III's hervorming van de East India Company tot exploitatiekampioen van het Britse Rijk

Van hofcompagnie naar gemilitariseerde multinational

Willem III's directe bemoeienis met de hervorming van de East India Company (EIC) markeert een fundamentele breuk met het traditionele, feodale model van koloniale handel dat onder de Stuarts had gedomineerd. De oorspronkelijke EIC, opgericht in 1600, was een besloten hofcompagnie met adellijke aandeelhouders en koninklijke bescherming, nauw verbonden met het Stuart-regime. Onder Willem III transformeerde deze onderneming echter tot een publiek gefinancierde, gemilitariseerde multinational, gestuurd door parlementaire regelgeving en bekostigd met schulden op naam van de Engelse belastingbetaler. Cruciaal daarbij is dat Willem III niet alleen als koning betrokken was, maar ook persoonlijk aandeelhouder zou worden in een nieuwe EIC. Hij verbond zijn eigen financiële en politieke belangen expliciet met de institutionele omvorming van het Engelse handelsimperium.

Een eerste structurele ingreep vond plaats in 1693, toen Willem III een oude bepaling afschafte die voorschreef dat 10% van alle koloniale buit aan de Kroon moest worden afgedragen. Hiermee verbrak hij een essentieel onderdeel van het vroegere Stuart-exploitatiemodel. Kort daarop versoepelde hij de handelsregulering: particuliere kooplieden kregen zonder koninklijk charter toestemming om zelfstandig handel te drijven met India. Deze deregulering veroorzaakte een explosie aan vrijbuiterij, private oorlogsvoering en koloniale piraterij – verschijnselen die Willem III niet alleen tolereerde, maar vermoedelijk bewust stimuleerde. Deze anarchie ondermijnde het chartergebonden monopolie van de oude EIC, en versterkte tegelijkertijd de maritieme en commerciële strijd tegen katholieke mogendheden als Frankrijk, Spanje en Portugal.

Piraterij als politiek instrument: het incident met Henry Every

De gevolgen van dit klimaat van wetteloosheid werden in 1695 zichtbaar. De Engelse kapitein en piraat Henry Every overviel in dat jaar de Ganj-i-Sawai, het vlaggenschip van de Moghul keizer Aurangzeb. Het schip vervoerde pelgrims op de terugreis van Mekka en had een geschatte waarde aan boord van £325.000 tot £600.000 – waaronder een half miljoen zilveren en gouden munten. De aanval leidde tot een diplomatieke crisis van formaat. Vier EIC-fabrieken in India werden gesloten, personeel werd gegijzeld en de Moghulkeizer dreigde de Engelse aanwezigheid in India definitief te beëindigen.

Het Engelse Parlement reageerde met een publieke veroordeling: Every werd uitgeroepen tot hostis humani generis, 'vijand van het mensdom', en het Parlement beloofde herstelbetalingen – die er echter nooit kwamen. De beloning op Every's hoofd bedroeg slechts £500, later verdubbeld tot £1.000 door de EIC, maar hij werd nooit gearresteerd. De afwezigheid van serieuze represailles suggereert dat deze episode past binnen een bredere strategie waarin piraterij en chaos dienden om bestaande monopolies te breken en diplomatieke grenzen te testen.

De oprichting van een concurrerende EIC: Willem als aandeelhouder

In 1698, na de dood van zijn vrouw Mary II in 1694, zette Willem III de volgende stap: Na de East India Act (1697) van het Parlement verleende hij een nieuw charter aan de *'English Company Trading to the East Indies'*. Deze onderneming kreeg parlementaire borgstelling (lees: garantie van de belastingbetaler voor de onbekende financiers) voor een ongekend bedrag van £2 miljoen (ca. ƒ 12

miljoen). De nieuwe EIC was bedoeld als directe concurrent van de oude, aristocratische hofcompagnie. Het is niet uitgesloten dat gezien de mondiale Negen Jarige Oorlog met de Fransen dat de Stuarts en de Bourbon daar in participeerden om hun koloniale belangen te versterken. In ieder weigerde de oude EIC haar charter te vernieuwen en blokkeerde demonstratief de toegang tot de Indiase havens, maar verloor snel terrein. Zonder steun van de kroon of het parlement werd zij structureel verzwakt. Bovendien zou de grote Engelse *Navy* de nieuwe onderneming verdedigen.[46]

Willem III speelde in dit proces een actieve rol, niet alleen als wetgever en financier, maar ook als aandeelhouder. Hij investeerde zelf in de nieuwe EIC, waarmee hij een machtig precedent schiep: de vermenging van koninklijk gezag, particulier kapitaal en publiek krediet binnen één koloniserende onderneming.

De situatie werd in 1709 formeel beslecht toen beide ondernemingen, onder druk van investeerders en aandeelhouders, fuseerden tot de *United Company of Merchants Trading to the East Indies*. De precieze verhoudingen binnen deze fusie bleven onduidelijk, maar de nieuwe EIC verkreeg een aanzienlijk versterkte institutionele positie: zij werd de formele opvolger van beide voorgangers, gesteund door Parlement én Kroon.

Uitschakelen van de competitie

Aan het einde van de zeventiende eeuw schakelde Willem III (*r.* 1689–1702) systematisch de oude, dynastiek-katholieke koloniale ondernemingen van de Stuarts uit. Zijn doel was het consolideren van een protestants-imperiaal machtsmodel dat koloniaal kapitaal, militaire macht en parlementaire controle in één structuur samenbracht. Twee ondernemingen stonden hierbij centraal: de *Royal African Company* (RAC) en de *Company of Scotland Trading to Africa and the Indies*, beter bekend van het beruchte Darien-project.

De RAC werd in 1672 opgericht door prins James, hertog van York (de latere verdreven koning Jacob II, r. 1885-1888) en die van zijn broer Charles II (r. 1849/1860-1885) een koninklijk monopolie op de Engelse slavenhandel met West-Afrika. De onderneming was diep verweven met katholieke hofkringen en functioneerde als belangrijke inkomstenbron voor de Stuart-dynastie die grootaandeelhouder was. Willem III, die na 1688 de Stuarts van de troon had verdreven, liet het monopolie van de RAC doelbewust verlopen. In 1697 hief hij het wettelijk alleenrecht op slavenhandel formeel op, legaliseerde de zogeheten "interlopers", en verplaatste de Engelse slavennetwerken van hofstructuren naar parlementair gereguleerde private handel. De RAC verloor

---

[46] Omdat de Stuarts investeerden in adellijke compagnieën waaraan zij zelf charters verleenden, is het waarschijnlijk dat zij ook belangen hadden opgebouwd in de East India Company (1600). Deze handelde namelijk in de Indische kroonkolonies die James II verwierf met de Portugese bruidsschat van 1662. Louis XIV, de Zonnekoning, startte zijn Oost-Indische avontuur met de ambitieuze *Compagnie des Indes Orientales* (1664), de opvolger van Henry IV's Oost-Indische Compagnie (1604) en Richelieu's *Compagnie d'Orient*, die de hevige concurrentie niet had overleefd. Door de zware concurrentie van ondernemingen als de VOC en de concurrerende Portugese belangen, werd de onderneming in 1685 noodgedwongen geherstructureerd. Na een doorstart ging de compagnie opnieuw ten onder in 1706. De onderneming zou de aanvallen van Willem III's kapers, VOC en nieuwe East India Company (1698) samen met de oorlogen van de Negenjarige en de Spaanse Successie niet overleven. In die oorlogen stonden de katholieke Stuarts en Jacobijnse aanhang aan de zijde van de Franse kroon en de onderdrukte katholieke belangen op de Britse eilanden. Het is onfortuinlijk dat er nauwelijks inzicht is in de anonieme aandeelhouders van dergelijke compagnies; Die zouden doorslaggevende informatie kunnen opleveren over de belangen in de strijd tussen de verschillende complexen.

haar marktpositie en werd in 1708 insolvent verklaard, waarna zij slechts een marginale rol bleef spelen.[47][48]

Parallel hieraan probeerde het nog onafhankelijke Schotland een eigen koloniale koers te varen. In 1695 werd de *Company of Scotland* opgericht door onder meer William Paterson, medeoprichter van de Bank of England (1694). De onderneming kreeg een officieel koninklijk charter, zij het met grote tegenzin ondertekend door Willem III, die formeel ook koning van Schotland was. Het vlaggenschip van de onderneming werd de Darien Scheme: een plan om een strategische Schotse kolonie op te richten op de landengte van het huidige Panama, met toegang tot zowel de Atlantische als de Pacifische handel. De Spaanse kroon, dan geallieerd met Engeland tegen vooral Frankrijk in de Negenjarige Oorlog (1888-1897), claimde het gebied ook als Nieuw Granada.[49]

Met dat argument verzette Willem III zich dan ook actief tegen het project dat hij vervolgens actief saboteerde. De nieuwe *Navigation Act* (1696) verbood alle steun van de Engelse kolonies in de Amerika's aan de nieuwe kolonie en ook de Nederlandse kolonies gaven geen steun. Het verbod werd gehandhaafd door de sterke Engelse *Navy*. Onder Engelse druk weigeren de beurzen van Amsterdam en Hamburg financiering te verlenen aan de onderneming. Buitenlandse investeerders werden ontmoedigd of uitgesloten. Toch slaagde de Schotse elite erin om binnenlands meer dan £400.000 pond op te halen — goed voor naar schatting 25% van de gehele liquide economie van Schotland. Het project werd een nationale onderneming, gedragen door edellieden, predikanten, burgers en ambachtslieden.[50]

Na de uitvaart van de eerste Darien-vloot in 1698 intensiveerde Willem III zijn sabotage. De Navigation Acts, in herzien vorm opnieuw bekrachtigd rond 1696–1698, verbood elke vorm van steun aan niet-Engelse handelsinitiatieven. Engelse gouverneurs in Jamaica en Barbados kregen expliciet het bevel om geen hulp of bevoorrading te verlenen aan de Schotten. Toen men Willem wees op zijn plicht als koning van Schotland, verwees hij naar de gevoeligheid van het gebied: Spanje was op dat moment zijn bondgenoot in de Negenjarige Oorlog (1688–1697) tegen Frankrijk, en Panama viel onder Spaans gezag. Steun aan Darien zou de alliantie met Spanje ondermijnen.[51]

Maar ironisch genoeg keerde Willem zich na het Vredesverdrag van Rijswijk (1697) opnieuw tegen de Schotten — nu zonder strategische terughoudendheid. Vanuit Westminster werd via stille diplomatie druk uitgeoefend op de Spaans-Habsburgse kroon om de kolonie in Darien te vernietigen. Kort daarop viel Spanje Darien binnen. De kolonie stortte in, honderden stierven, en slechts een fractie van de kolonisten keerde terug.

De politieke gevolgen waren explosief. De Schotse elite werd door de mislukking financieel geruïneerd. Het falen van Darien leidde tot een interne crisis van soevereiniteit. In 1707 werd de Act of Union getekend. Schotland verloor zijn monetaire, koloniale en parlementaire autonomie en werd opgenomen in het Verenigd Koninkrijk. In ruil kregen de Schotse aandeelhouders van Darien een compensatie van £400.000 pond sterling, betaald uit de Engelse schatkist — een strategische

---

[47] De Royal African Company werd in 1672 opgericht onder bescherming van prins James, met een koninklijk monopolie op de slavenhandel ten zuiden van de Sahara.
[48] Parliament of England, *"An Act to Settle the Trade to Africa"*, 1697
[49] Het charter van de Company of Scotland werd pas verleend na aanhoudende druk van het Schotse parlement en Paterson zelf. Zie: Fry, M. *The Scottish Empire*, 2001.
[50] Hedendaagse schattingen wijzen erop dat tussen de £400.000 en £500.000 binnen het relatief armoedige Schotland zelf werd opgehaald, wat meer dan een kwart van de beschikbare liquide middelen zou hebben vertegenwoordigd.
[51] Gedocumenteerd in de correspondentie tussen de Engelse admiraliteit en gouverneurs van Jamaica, 1698–1699.

overname die de overname van Schotse economische structuren legaliseerde. De juridisch gevolg van de Acts of Union waren zeer verstrekkend; Voortaan zouden alle koloniale uitbreidingen van de Commonwealth direct onder de Engelse kroon vallen en dus niet onder het Engelse parlement.

Willem III had intussen zelf rechtstreeks geprofiteerd van de situatie. In 1698 ondersteunde hij de oprichting van een nieuwe 'East India Company', gefinancierd door het parlement en voorzien van brede aandeelhoudersstructuren. Willem bezat zelf aandelen in deze onderneming. In 1709 fuseerde deze 'New Company' met de oude EIC tot de United Company of Merchants Trading to the East Indies — een gecentraliseerde, staatskapitalistische koloniale machine.

Het Stuart-model van hofcompagnieën, katholieke gunsten en persoonlijk koninklijk voordeel werd daarmee definitief vervangen door een protestants-parlementair imperium, met begrotingslogica, militaire macht en dynastieke invloed als leidende principes — een blauwdruk die later door het Huis van Oranje zelf zou worden toegepast via Hope & Co., Barings en de NHM.

Van handelsbedrijf tot imperiale macht

De gefuseerde EIC ontwikkelde zich vanaf 1709 tot een imperiale actor van de eerste orde. In ruil voor slechts drie jaar handelsmonopolie leende zij £3,2 miljoen (ca. ƒ 19,2 miljoen) aan de Engelse staat. Deze lening werd direct ingezet in de Spaanse Successieoorlog (1701–1714), waarin Engeland en de Republiek zich gezamenlijk verzetten tegen de sterke imperialistische ambities van vooral Lodewijk XIV. De parallellen met de VOC – die in 1672 op vergelijkbare wijze een noodlening aan de Staten-Generaal verstrekte om de oorlog te financieren – zijn treffend.

De hervormde EIC combineerde commerciële macht met militaire slagkracht. Nieuwe zwaarbewapende East Indiamen met een laadvermogen van 1.400 ton versterkten haar controle over handelsroutes en versterkten haar positie als maritieme macht. De onderneming vestigde zich stevig in India (Bombay, Madras, Surat, Bengalen) en breidde zich uit naar Formosa (Taiwan), Amoy (Xiamen) en Kanton (Guangzhou) in China. Net als de VOC handelde de EIC in thee, zijde, porselein en opium – betaald met zilver en Bengaals katoen.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Willem III's rationalisatie van de Britse economie volgens de eerste regels van het BNP

Van plundering naar planning: Cromwell en de koloniale economie

Onder Lord Protector Oliver Cromwell (r. 1653–1658) werd de basis gelegd voor een rationeel georganiseerde koloniale plunder/exploitatie-economie. Zijn *New Model Army* en de *Commonwealth*-vloot werden ingezet om Caribische gebieden op Spanje en lokale gemeenschappen te veroveren – waaronder Barbados, Jamaica en delen van de Nederlandse Antillen. Om soldaten te compenseren voor achterstallige betalingen, kregen zij land toegewezen, met name ten koste van de verdreven katholieke Ieren na 1653. Deze structuur van landtoewijzing en militair geleide herverdeling vormde een vroege blauwdruk voor een op winst gerichte koloniale economie.

Petty, de uitvinding van exploitatie, nationaal inkomen en de hernieuwde EIC

Een sleutelfiguur in deze reorganisatie was Sir William Petty (1623–1687), arts, statisticus en filosoof. Hij ontwikkelde methoden om land nauwkeurig te meten, waarderen en toewijzen – administratief bruikbaar in Ierland én daarbuiten. Petty bleef actief als adviseur onder Charles II (r. 1660–1685) en James II (r. 1685–1688). In zijn post mortem hoofdwerk *Verbum Sapienti* (1691), voltooid onder Willem III (r. 1689–1702), becijferde hij het Engelse nationale inkomen op £40 miljoen. Dit inkomen was samengesteld uit een '*stock*' (eigendom: grond, schepen, gebouwen) ter waarde van £250 miljoen, een jaarlijkse opbrengst ('*yield*') van £15 miljoen, en £25 miljoen aan arbeidsinkomen gebaseerd op een geschatte *'value of people'* van £417 miljoen.

Na 1695 werd Petty's model door Charles Davenant (1656–1714), een ambtenaar van Willem III, verfijnd en toepasbaar gemaakt op elke koloniale economie. Er werd, kortom, aan Willem's hof bijzonder goed nagedacht over de balans tussen inkomsten en uitgaven waarbij de winsten voor de particuliere investeerders zoals hijzelf uiteraard gemaximaliseerd moesten worden. De hernieuwde (*United) East India Company* en vergelijkbare ondernemingen zouden als kapitalistisch exploitatie-instrument precies die spelregels volgen: Petty's vroegmoderne benadering van nationale rijkdom geldt als een directe voorloper van het Bruto Nationaal Product (BNP of *Gross Domestic Product - GDP*).

Een Engels-Nederlands model voor latere imperiale expansie

Onder het Huis Hanover (vanaf 1714) groeide de EIC uit tot een bestuursapparaat dat vanuit Londen grootschalige koloniale handel en politiek coördineerde. Vanuit één verdieping in de City of London werd het enorme netwerk van overzeese posten aangestuurd. De EIC diende als blauwdruk voor latere gemilitariseerde company's met een charter van de Engelse kroon zoals de *Royal Niger Company* (1879), de *Imperial British East Africa Company* (1888) en de *British South Africa Company* (1889).

Door de Union Act van 1707, waarbij Schotland direct onder de Engelse kroon werd gebracht, vielen vanaf dat moment juridisch gezien alle kolonies voortaan direct onder gezag van de Engelse vorst. Net als de Engelse kerk. Gouverneurs in de enorme Britse *Commonwealth* werden en worden nog steeds aangesteld door de Kroon. Nadat de VOC werd opgeheven in 1798, werd ook Nederlandse koloniale rijk werd na het Verdrag van Londen (1814) onder direct koninklijk beheer geplaatst: Alle

overzeese gebieden en 'volksplantingen' werden met dat verdrag eigendom van de Oranje's en op die manier verankerd in de huidige Nederlandse grondwet (1814).

Arbeid als economische eenheid: slavernij, kolonisatie en exploitatie in het Petty-Davenant-model

De opkomst van kapitalistische economie theorie in de tweede helft van de zeventiende eeuw betekende een fundamentele heroriëntatie. Binnen het raamwerk van William Petty en Charles Davenant werd arbeid niet langer primair ethisch of sociaal geëvalueerd, maar begrepen als een kwantificeerbare component van winst. Menselijke arbeid, al dan niet vrij, werd volgens hun rekenkundige logica ('*political arithmetic*') herleid tot begrotingsposten, opbrengstschattingen en investeringsstrategieën. Slavernij vormde in deze context geen moreel bezwaar, maar een optimalisatiemodel voor imperiale begrotingen.

In deze logica werden ook de trans-Atlantische en intra-Aziatische slavernetwerken begrepen als structurele factoren in kapitalistische waardecreatie. Tussen circa 1640 en 1807 vervoerde de Engelse East India Company (EIC) naar schatting 3,1 miljoen slaven van West-Afrika naar de Britse koloniën in het Caraïbisch gebied en Noord-Amerika. De compagnieën van de veel kleinere Republiek speelden hierin ook een substantiële rol: de West-Indische Compagnie (WIC) en de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) vervoerden gezamenlijk circa 0,6 miljoen tot slaaf gemaakten via de Atlantische driehoek en nog eens ongeveer 1,1 miljoen mensen binnen het Oost-Indische gebied, veelal ingezet in plantagekoloniën, mijnbouw, scheepswerven en huishoudens verspreid over Java, Bali, de Molukken en Ceylon. Dat kwam nog op de slaafgemaakte lokale bevolking.

Vanaf het derde kwart van de achttiende eeuw werden producten nog goedkoper door aan de arbeid goedkope industriële verwerking toe te voegen. In Groot-Brittannië leidde de opkomst van de traditioneel arbeidsintensieve textielnijverheid, met haar snelle mechanisering vanaf circa 1760, tot een structurele vraag naar goedkope katoen. Die katoen werd vrijwel uitsluitend geproduceerd op plantages in de zuidelijke staten van de jonge Verenigde Staten – door slaven. Dit koloniale productie- en exploitatiemodel werd nauwkeurig geïntegreerd in Petty's model van arbeidsefficiëntie: arbeid → grondstof → industriële meerwaarde → maximale winst.

Nederland volgde deze benadering later, maar niet minder systematisch. Koning Willem I (r. 1814–1840) richtte in 1824 de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) op als controlerend grootaandeelhouder. Deze instelling werd conform grondwet en koninklijk besluit monopolist op vrijwel de koloniale handel van het Nederlandse imperium. De NHM kreeg de bevoegdheid om de waardevolle plantageproducten als specerijen, tabak, suiker, koffie, thee en opium te exporteren en te verhandelen in Oranje's kolonies. Maar zij richtte zich ook actief op industriële verwerking, onder meer via de opbouw van katoenverwerkende industrieën in Twente en Tilburg. Daarmee werd het Petty-Davenant-model volledig geoperationaliseerd: arbeid, kapitaal, productie en belasting werden via één institutionele keten aan elkaar gekoppeld om maximale winst te genereren.

De NHM was van Huis van Oranje waardoor het koningshuis rechtstreeks betrokken was bij koloniale winstaccumulatie, economische planning en internationale kredietstructuren. De koninklijke belangen waren bovendien nauw verweven met die van twee invloedrijke bankhuizen: Hope & Co. in Amsterdam (actief sinds ca. 1720) en het nauw gerelateerde Barings & Co. in Londen (opgericht 1762). De Amsterdamse Hope-bank had zich reeds in de achttiende eeuw ontwikkeld tot bank achter de VOC en fungeerde tegelijkertijd als vaste huisbankier van de Oranje's. Barings, onder leiding van Sir Francis Baring, had als voorzitter van de EIC directe invloed op de Britse koloniale politiek en

werkte nauw samen met Hope & Co. binnen een netwerk van internationale kredietstromen, huwelijken, aandelenstructuren en plantage-investeringen.

Zowel Willem V, die vanaf 1768 voorzitter was van de VOC, als Willem I, die het NHM-project als krooninstrument uitbouwde, stonden zo aan het hoofd van een koloniaal-financieel complex waarin slavernij, handel, kapitaal, industriële groei en dynastieke macht samenvielen. De immense winsten uit opiumhandel, plantages en slavernij werden herbelegd in spoorwegen, mijnbouw, havens en binnenlandse industrie. Zo keerde de winst van overzeese arbeid, in overeenstemming met Davenants inzichten, terug in het BNP van de natiestaat – vaak onzichtbaar, maar krachtig verankerd in de financiële infrastructuur via monarchie en bankwezen.

Willem III's lancering van Huis Hanover (1714-1901)

Na de dood van Mary II in 1694 aan pokken werd haar zuster Anne de rechtmatige opvolger van de kinderloze Willem III. Nadat Anne geen kinderen meer kon krijgen door haar leeftijd en de laatste van haar vijf kinderen (!) op 30 juli 1700 stierf werd duidelijk dat zij niet meer voor opvolging kon zorgen. Ook de verbannen katholieke James II (r. 1685–1688) stierf op 16 september 1701. Zijn in 1688 geboren katholieke zoon James Francis Edward Stuart (1688-1766) bleef over als pretendent.

Na James dood zorgde het overwegend protestantse parlement er met de zegen van Willem III voor dat het Engelse erfopvolgingsrecht fundamenteel hervormd werd via de *Act of Settlement* (1701). In deze wet werd bepaald dat uitsluitend protestantse afstammelingen van de Engelse kroon in aanmerking kwamen voor troonopvolging en katholieken expliciet werden uitgesloten.

Daarbij werd Sophia van de Palts (1630–1714) aangewezen als wettelijke erfgename. Sophia was de dochter van Elizabeth Stuart en kleindochter van James I (r. 1604–1625). Zij vertegenwoordigde de protestantse lijn van het Huis Stuart en was daarmee de naaste niet-katholieke verwante van de kroon na Anne Stuart (r. 1702–1714), de zus van Willem III's overleden echtgenote Mary II.

Sophia was sinds 1658 gehuwd met de protestante Ernest August van Brunswijk-Lüneburg, keurvorst van Hannover (r. 1679–1698). Via dit huwelijk werd de dynastieke lijn verbonden met het Huis Welf, afstammend van hertog Hendrik de Leeuw (*Henry the Lion*, r. 1142–1180), een Italiaans-Duits vorstenhuis dat aan de basis had gestaan van de Hanze Liga. Uit dit huwelijk werd George I geboren (1660–1727), die uiteindelijk in 1714 als koning de Engelse troon zou bestijgen. Dat gebeurde nadat Sophia op 8 juni 1714 overleed, kort voor het overlijden van Anna Stuart op 1 augustus van datzelfde jaar. Met hun overlijden werd George I als meest directe protestantse erfgenaam koning van Groot-Brittannië.

Onder Huis Hanover (r. 1714–1901) begon een langdurige periode van politieke, economische en imperiale expansie. In deze periode vonden de Industriële Revolutie, de Victoriaanse tijd en de uitbouw van het Britse wereldrijk plaats. De koloniale expansie verliep onder charters van de kroon, vaak via gereorganiseerde staatsbedrijven zoals de hervormde *East India Company* (EIC, 1600/1698/1709). Deze *charters* boden wettelijke en militaire bescherming aan commerciële ondernemingen, waarbij gewapende kolonisatie gecombineerd werd met stijgende kapitaalvergaring en belastinginning. De Engelse kroon controleerde de economie ook door met een sterk gereguleerd systeem charters of monopolies voor patenten uit te geven. En natuurlijk via investeringen, want de kroon bleef zeer actief als belegger.

Opmerkelijk is dat zowel George I (protestants) als de katholieke Mary van Modena – moeder van de uitgesloten katholieke troonpretendent James Francis Edward Stuart (1688–1766) – afstamden van Alberto II d'Este, markgraaf van Milaan (r. ca. 1020–1097). De successie onder het *Act of Settlement*, opgezet door Willem III, resulteerde in een politiek 'sandwichmodel' waarbij zowel de katholieke als de protestantse tak dezelfde wortels deelden, maar slechts de protestantse tak werd toegestaan.

Willem III stierf na enkele mislukte moordaanslagen in 1702 voortijdig op 51 jarige leeftijd zonder directe erfgenamen. In de Republiek wees hij de jonge Johan Willem Friso van Nassau-Dietz (1687–1711) aan als zijn dynastieke opvolger. Johan Willem stamde via zijn vader en moeder uit de Friese stadhouderlijke lijn die terugliep naar Jan VI van Nassau-Dillenburg, de jongere broer van Willem van Oranje. In Engeland kwamen de Stuart tijdelijk aan de macht, wat gezien het opheffen van de tegenstrijdige belangen in die korte periode bijzonder gunstig uit zou werken.

Willem III's epiloog: Uitwerking onder tussenpaus Anna Stuart (r. 1702-1714)

In de opvolgende Spaanse Successieoorlog (1701-1714) tussen de Protestantse landen (Brittannië, de Republiek en Pruisen) tegen vooral het agressieve katholieke Frankrijk worden de snel expanderende handelsondernemingen opnieuw ingezet om de Britse overheid te financieren in de strijd. In 1708 leent het Parlement opnieuw £ 1,2 miljoen (ƒ 7,4 miljoen) voor een nieuw octrooi als een zeer bloedige eindstrijd tegen het militair sterke Frankrijk begint, die uiteindelijk word nipt gewonnen door de Protestanten.

De grootste financiële doorbraak kwam met de oprichting van de *South Sea Company* (SSC) in 1711. Deze onderneming haalde bijna £10 miljoen (ca. ƒ 60 miljoen) op via de beurs van anonieme financiers en leende dit bedrag grotendeels aan het Parlement. In ruil verkreeg zij het monopolie op de handel en kolonisatie in West-Indië, met name gericht op slavenplantages in gebieden als Barbados en Jamaica. De SSC was, net als de EIC, VOC en WIC, een gemilitariseerde onderneming die zowel bestaande Britse koloniale belangen beschermde als nieuwe gebieden moest veroveren. Het prospectus beloofde uitbreiding van koloniale activiteit, met de nadruk op exploitatie van suikerplantages en slavenarbeid. De SSC zou bovendien delen van de activiteiten van de Nederlandse WIC in de Westelijke gebieden overnemen. Niet veel later zou blijken dat het misschien allemaal wel een truc was geweest om via de beurs onzichtbaar de protestantse bolwerk te financieren.

Met de Vrede van Utrecht (1713) dwong het sterke Groot-Brittannië van Spanje, dat onder de Bourbons verder zou gaan, het *Asiento de Negros* – het exclusieve recht om slaven naar Spaanse koloniën te vervoeren. De territoriale grenzen van de katholieke en protestantse kolonisaties werden verder grotendeels bevroren. De Nederlandse bezittingen in de West-Indië bleven onaangetast, wat duidt op een politieke afstemming tussen Europese mogendheden over koloniale invloedssferen.

Door de Successieoorlog word duidelijk hoeveel financiële slagkracht het Britse Rijk kon mobiliseren 25 jaar na de start van Willem III's hervormingen. In 1714 had de Britse overheid inmiddels ongeveer £40 miljoen (ca. ƒ 240 miljoen, of ca. ƒ 24 per inwoner) geleend, tegen gemiddeld lagere rentes dan Frankrijk. Ongeveer 40% van deze schulden werd gefinancierd via opkomende chartercompagnieën. De opbouw van deze 'moderne' staatsschuld bestond uit:

- Niet-aflosbare annuïteiten (vaste bedragen periodiek uitbetaald) tegen 7%: £12,5 miljoen
- Aflosbare annuïteiten tegen 6%: £12 miljoen
- East India Company (1600/1698/1709) tegen 6%: £3,2 miljoen
- Bank of England (1694) tegen 6%: £3,4 miljoen
- South Sea Company (1711) tegen 5%: £9,2 miljoen

De Britse oorlogskas groeide, mede dankzij de efficiënte integratie van financiële instellingen en charterbedrijven. Daartegenover stond het katholieke Franse model, dat gebonden was aan Lodewijk XIV (r. 1643–1715) en vooral steunde op belasting en schuldpapier van de kroon zonder commerciële tussenlaag. De Franse kroon werd in 1715 na twee verloren wereldoorlogen achtergelaten met een schuldenlast van ongeveer 3 miljard livres (ca. ƒ 3 miljard, of ca. ƒ 150 per inwoner), met een veel hogere rentevoet – een structureel zwakker model dat losser staat van koloniale expansie. Die enorme schulden zou de kroon en Frankrijk in de hele 18de eeuw blijven achtervolgen.

De financiële hervormingen die Willem III na 1689 in Engeland had geïnitieerd – waaronder de oprichting van de Bank of England, parlementaire controle op staatsuitgaven en de koppeling van krediet aan koloniale winstverwachting – bleken doorslaggevend. Groot-Brittannië ontwikkelde zich tot een kapitalistische, efficiënt ingerichte koloniale staat waarin oorlog, schuldfinanciering, wereldhandel en maximale exploitatie onlosmakelijk verbonden raakten.

Deze ‘moderne kapitalistische’ overheidsschuld van £40 miljoen, gefinancierd door kooplieden en onzichtbare financiers op basis van toekomstige belastinginkomsten, contrasteerde fundamenteel met het feodale Cromwell-Stuartmodel (1603–1688), waarin de Kroon opereerde met jaarlijkse belastingopbrengsten van circa £1 miljoen, zonder structurele staatsschuld of beurs.

De onder Willem III ingevoerde economische orde groeide in de eerste helft van de achttiende eeuw uit tot een dominante structuur. Beurzen, overheidsschuldpapier, charterleningen en militaire winsten voedden elkaar in een vicieuze cyclus van economische en koloniale expansie. De Britse industrialisatie vanaf 1730 versnelde deze processen nog eens aanzienlijk. Het financieel systeem – gereguleerd door Kroon, Parlement en de private centrale bank – bood stabiliteit, lage rentevoeten en naadloze expansiemogelijkheid. De toekomstige belastingcapaciteit van de snel groeiende Britse bevolking van het imperium diende daarbij als steeds groter onderpand via toekomstig te innen belastingen.

Deze bevolking, zich veelal onbewust van haar fiscale rol, garandeerde met vooral haar arbeidsvermogen de aflossing van staatsleningen. Vrij vertaald: werken om belasting te betalen. Dit model van ‘schuld op toekomstig inkomen’ werd de kern van het Britse imperialisme en post Napoleon van andere Westerse naties. Het economisch model word kortom voortgestuwd door een schuld-gedreven economisch model dat lucratieve koloniale uitbreiding impliciet stimuleerde en dreef op financiering van de private sector van winst-gedreven *companies*. Dit word tegenwoordig kapitalisme genoemd.

Conclusie: Willem III als architect van het Britste imperium en kapitalistische economie

De hervorming van de EIC onder Willem III was het sluitstuk voor het fundament van het latere Britse wereldrijk. Door het feodale model van hofcompagnieën te doorbreken en te vervangen door een staatsgegarandeerd, kapitaalgedreven privaat bedrijfssysteem, legde Willem de fundamenten voor wat in de achttiende eeuw zou uitgroeien tot het grootste koloniale imperium ter wereld. Cruciaal hierin was niet alleen zijn koninklijke macht, maar ook zijn persoonlijke financiële betrokkenheid: als aandeelhouder stond hij aan de wieg van een nieuwe vorm van koloniaal kapitalisme, waarin de grens tussen staat en onderneming volledig werden gereorganiseerd.

Let op: Het commerciële kapitaal was dominant en de Staat en inwoners diende vanuit dat perspectief slechts als borgstelling en stabiel systeem om de overwinsten lucratief te stallen. De nieuwe EIC werd het prototype van het imperiale exploitatiebedrijf: een private entiteit die kon lenen, oorlog voeren, zelfstandig diplomatie bedrijven en op wereldschaal te exploiteren – versterkt met de instituties van parlement, belastingsysteem en militair apparaat. Hoe groter het imperium, hoe meer inwoners, hoe groter de slagkracht van het systeem. Willem III had, met zijn hervormingen, van een besloten hofcompagnie uiteindelijk de exploitatiekampioen van het Britse Rijk gecreëerd. Waarin hij bovendien zelf oprichtend (en controlerend?) aandeelhouder was.

Conclusie: Oranje's organisatie van eigen bezit via huisbankiers - De Houblons/Hopes

De oprichting van de Bank of England (BoE) in 1694 was een kernmoment in de institutionele hervormingen onder Willem III. De eerste gouverneur van deze nieuwe nationale bank was Sir John Houblon (r. 1694–1697) – een vertrouweling van Willem en vertegenwoordiger van de nieuwe protestantse financiële elite van de City. De keuze voor Houblon was allesbehalve willekeurig: hij was afkomstig uit een invloedrijke koopmansfamilie met diepe wortels in zowel de Republiek als het Schotse hof tijdens Willems regering.

De familie Houblon stamde af van de gevluchte hugenoot Jehan Houbelon, die zich in 1527 vanuit het Franse Fives (bij Lille) als textielkoopman vestigde in Edinburg. Zijn nakomelingen lieten zich daar registreren als Hope – een naam die later synoniem zou worden met de beroemde Amsterdamse bankiersdynastie. Deze Schots-Franse tak, nauw verbonden met het huis Stuart, bleef via onderlinge huwelijken en commerciële allantie ook eeuwen verbonden met het huis Oranje.

Een directe voorvader, bekend als 'John the Hope', arriveerde in 1537 aan het Schotse hof van de Stuarts met Madeleine van Valois, de Franse bruid van koning James V van Schotland (r. 1513–1542). In documenten werd hij aangeduid als 'Johne Hoip', 'Petit Johnne' of 'Jean des Houbelon', en stond hij bekend als hofcourantier en textielhandelaar in dienst van de hertog van Albany – gouverneur van Schotland en favoriet van koningin Mary Stuart. Deze John en zijn echtgenote Elizabeth Cumming worden beschouwd als de stamouders van zowel de Engelse Houblon-familie als van de Amsterdams-Rotterdamse Hope-dynastie, die later – samen met het Huis van Oranje – medeoprichter zou worden van onder andere De Nederlandsche Bank (1814).

Sir John Houblon en zijn broer Abraham Houblon (gouverneur van de BoE van 1703–1705) waren dus erfgenamen van een transnationale hugenootse bankierscultuur, die zowel in de Republiek als in het Verenigd Koninkrijk een fundamentele rol speelde in het ontstaan van vroegmoderne kapitalisme. Willem III kende de familie en haar netwerken persoonlijk en plaatste hen strategisch aan de top van

de nieuwe financiële instituties. Onder Sir John Houblon werd de private BoE modelmatig ingericht naar de Amsterdamse Wisselbank (1609): een centrale instelling die publieke schuld organiseert, krediet verleent aan de staat, en via obligaties en papiergeld het betalingsverkeer stabiliseert en bovendien de belastingheffing organiseert.

De betrokkenheid van de Houblons beperkte zich niet tot de BoE. Sir John investeerde voor Willem III ook aanzienlijk in de East India Company en de Levant Company, die onder Willem III opnieuw gecharterd werden. Via zijn familieverbindingen met de Hopes was hij bovendien nauw verbonden met de VOC, investeerde hij veel in het Iberisch eiland en later zelfs in de Surinaamse en Atlantische belangen. De positie van de discrete bankier weerspiegelde de bredere verschuiving die Willem III teweegbracht: van adellijke hofnetwerken naar een commerciële, protestantse kapitaalelite die zowel het Britse als Nederlandse rijk structureel zou vormgeven.

Hoeveel aandelen het kapitaalkrachtige Huis van Oranje exact bezat in de vroege stadia van de East India Company (EIC), de Bank of England (BoE) en de Levant Company zal vermoedelijk nooit precies worden vastgesteld zonder medewerking van de Hopes of Oranje's. Bewaard gebleven bronnen zijn fragmentarisch, en eigenaarschap werd vaak doelbewust gecamoufleerd via tussenpersonen of vertrouwenshuizen als banken. Toch ligt het voor de hand dat de betrokkenheid van het Huis aanzienlijk was, al was het maar omdat Sir John Houblon de eerste gouverneur van de BoE werd. Gezien de initieel zeer beperkte schaal van deze ondernemingen en het feit dat de vermogende Willem III in meerdere gevallen als machtigste persoon van de Britse eilanden persoonlijk betrokken was bij de oprichting of reorganisatie, mag worden aangenomen dat de Oranje's tot de belangrijkste aandeelhouders behoorden.

Opvallend is dat juist *na* de herstructurering onder Willem III de EIC een ongekende expansie doormaakt, waarbij het bedrijf transformeert van een besloten adellijke onderneming tot een wereldwijde kolonisatiemachine, met steun van anonieme financiers, parlementaire garanties en centrale bank. Tegelijkertijd consolideerden de Oranje's in de achttiende eeuw ook hun belangen in de VOC met eveneens mondiale exploitatiemacht: De Hope-dynastie, van dezelfde familie als Sir John Houblon, fungeerde in de 18de eeuw zowel als huisbankier van de VOC als van Huis Oranje.

Deze financiële verwevenheid heeft verstrekkende gevolgen voor de interpretatie van koloniale geschiedenis. In de loop van de achttiende eeuw kwamen de VOC en de EIC gezamenlijk te opereren als dominante beheerders van het grootste Westerse dominantie in Azië, van Kaap de Goede Hoop tot Kanton. Ook in de Amerika's en Afrika zouden beide ondernemingen een hoofdrol spelen. De commerciële suprematie van deze twee private ondernemingen was gebaseerd op een nauw samenspel tussen militaire macht, monopolies, bankkrediet en dynastiek eigenaarschap. Daarbij vormden de Oranje's en de Hopes een sterke verbinding tussen Den Haag, Amsterdam en Londen die in de achttiende eeuw, en tot zeker aan de Napoleontische tijd, de kern van het protestants-mercantilistische complex bleef vormen.

Hoofdstuk 2: De VOC en EIC expansies met de 2de dynastie (1702-1806)

In deze periode consolideerden de weinig populaire Oranje's hun aanzienlijke belangen in het koloniale imperium van zowel de Republiek als Groot-Brittannië. Zij deden dit steeds nadrukkelijker via financiële instellingen zoals Hope & Co. (opgericht rond 1720 in Rotterdam en sinds 1762 gevestigd in Amsterdam) en Barings (gesticht in 1762 in Londen), die onder het bewind van de eerste erfstadhouder Willem V (r. 1751–1806) een centrale rol speelden bij het beheer en de financiering van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), de Nieuwe West-Indische Compagnie (NWIC), en de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC, 1720). Eveneens betrokken zij zich bij de controle over de sterk uitdijende East India Company (EIC), stuk voor stuk gemilitariseerde koloniale ondernemingen die nauw verweven waren met zowel slavenhandel als de groeiende mondiale slavenplantage-economie.

Mogelijk vloeide deze indirecte wijze van handelen voort uit het spanningsveld tussen de extreme zelfverrijking die met koloniale exploitatie gepaard ging en de sobere calvinistische waarden waarop de Republiek was gebouwd. De Oranje's bezaten bovendien nooit een stevig verankerde eigen troonbasis zoals de Bourbons in Frankrijk, waardoor zij hun dynastieke macht veeleer via economische netwerken dan via monarchale structuren consolideerden.

De nauw aan de Nassau's gelieerde bankhuizen Hope & Co. en Barings speelden in de tweede helft van de achttiende eeuw tevens een hoofdrol bij het ontstaan van de Verenigde Staten van Amerika (1789). Zij waren nauw betrokken bij de financiële architectuur van deze ambitieuze nieuwe republiek, door krediet te verschaffen, emissies te begeleiden en institutionele modellen over te dragen die sterk leunden op Nederlandse en Britse voorbeelden.

Barings, dat steeds dominanter werd in de Britse financiële en koloniale politiek, was rond 1800 medeverantwoordelijk voor de militaire verovering van het Moghul-keizerrijk in India door de EIC. Het speelde eveneens een sleutelrol in de financiering van de geallieerde coalities die tussen 1813 en 1815 het Grande Armée van Napoleon I versloegen. Daarmee nam het de rol over van het oorspronkelijk leidende Hope & Co., dat in 1815 grotendeels werd geïntegreerd in Baring Brothers & Co. – waarmee de overgang van Nederlands naar Brits kapitaaldominium een feit werd.

De anonieme stadhouder Johan Willem Friso van Nassau-Dietz (r. 1702-1711)

Na het kinderloze overlijden van Willem III in 1702 wees diens testament de jonge Johan Willem Friso (1687–1711) aan als erfgenaam en opvolger in de titel Prins van Oranje. Johan Willem stamde uit de Friese tak van het Huis Nassau, die terugging op Jan VI van Nassau-Dillenburg, de jongere broer van Willem van Oranje. Via deze lijn voerde hij reeds de titel Prins van Nassau-Dietz, en was hij sinds 1696 stadhouder van Friesland en vanaf 1702 ook van Groningen.

Johan Willem Friso ambieerde het stadhouderschap over alle provincies van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Zijn aanstelling als Prins van Oranje bood hem daarvoor wat houvast. De meeste gewesten, met name Holland, bleven echter vasthouden aan het anti-Orangistische bewind van het Eerste Stadhouderloze Tijdperk (1650–1672), dat in sommige provincies in ere was hersteld. Deze provincies achtten de Republiek beter af zonder centraal stadhouderschap en zonder de Oranje's.

Friso's politieke invloed bleef daardoor beperkt. Zijn levensloop eindigde tragisch: in 1711 verdronk hij bij een overtocht van Moerdijk naar Dordrecht, op weg naar Den Haag voor overleg over de Spaanse Successieoorlog. Hij was pas 23 jaar oud.[52]

---

[52] Een bijkomende complicatie in zijn dynastieke ambities vormde de claim van koning Frederik I van Pruisen (r. 1701–1713), zoon van Louise Henriëtte van Oranje-Nassau. Op basis van deze moederlijke lijn maakte Frederik eveneens aanspraak op de titel Prins van Oranje. In 1713, bij het sluiten van de Vrede van Utrecht, droeg hij het betwiste prinsdom Oranje – een klein, maar symbolisch belangrijk gebied in Zuid-Frankrijk – zonder overleg over aan Frankrijk. Het vorstendom had, hoewel klein van omvang, grote dynastieke betekenis: het diende als naamgever en legitimerend bezit voor de titel "Prins van Oranje", en werd dus als strategisch machtsmiddel ingezet in dynastieke rivaliteit. Pas in 1732 werd de kwestie formeel afgehandeld. Willem IV, zoon van Johan Willem Friso, deed toen afstand van zijn territoriale claims op het vorstendom Oranje. In ruil daarvoor verkreeg hij met instemming van de Pruisische koning Frederik Willem I (r. 1713–1740) het exclusieve recht om de titel Prins van Oranje te blijven voeren. Daarmee werd het dynastieke conflict diplomatiek bezegeld, en bleef de Friese linie binnen de Republiek als het officiële Huis Oranje erkend.

De eerste Erfstadhouder Willem IV (r. 1711-1751)

Willem IV werd op 1 september 1711 geboren, zes weken na de verdrinkingsdood van zijn vader Johan Willem Friso van Nassau-Dietz. Tot 1731 stond hij onder regentschap van zijn moeder, Marie Louise van Hessen-Kassel. Naast zijn functies als stadhouder van Friesland en Groningen werd hij in 1722 tevens benoemd tot stadhouder van Gelre.

In 1733 werd Willem IV opgenomen in de prestigieuze Engelse *Order of the Garter* (1348). Een jaar later trad hij in het huwelijk met Anna van Hannover (1709–1759), oudste dochter van de Britse koning George II (r. 1727–1760). Door erfopvolging verkreeg Willem IV in 1739 de bezittingen van de tak Nassau-Dillenburg, en in 1743 die van Nassau-Siegen. Hij wist de verspreide Duitse bezittingen van de verschillende takken van het Huis Nassau onder één dynastiek beheer te verenigen.

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740–1748), die uitgroeide tot een mondiaal conflict tussen Groot-Brittannië, Frankrijk, Oostenrijk, Pruisen, Rusland, Spanje en Zweden, groeide het politieke gewicht van Willem IV. De aanleiding voor de oorlog was de troonsbestijging van Maria Theresia na het overlijden van keizer Karel VI. Hoewel haar opvolging werd gesteund door Groot-Brittannië, de Republiek en het keurvorstendom Hannover, werd zij betwist door Oranje's bondgenoot Pruisen, dat Silezië bezette, en door Frankrijk en Spanje, die de Habsburgse gebieden vanuit het westen en zuiden aanvielen.

Frankrijk en Spanje, beide onder Bourbon-leiderschap, vielen in 1744 gezamenlijk de Oostenrijkse Nederlanden binnen. In 1745 brak in Schotland de Jacobijnse opstand uit onder leiding van de katholieke troonpretendent Charles Edward Stuart. De opstand dwong Groot-Brittannië tot het terugtrekken van troepen uit de Lage Landen, wat de Franse opmars vergemakkelijkte. Ondanks het neerslaan van de opstand in 1746 had Frankrijk toen reeds Zeeuws-Vlaanderen en Antwerpen ingenomen, waarmee het een directe bedreiging voor de Republiek vormde.

In deze crisissituatie laaiden herinneringen aan het rampjaar 1672 op: Net als toen leidde de Franse invasie tot de terugkeer van de Oranje's aan de macht. In 1747 werd Willem IV uit nood benoemd tot stadhouder van Zeeland, Holland, Utrecht en Overijssel. Hij dwong daarbij het erfelijk stadhouderschap af en werd opperbevelhebber van de gewapende machten. De Nederlandse vloot wist nog toegang tot Zeeland en Holland te verdedigen, maar Bergen op Zoom viel in 1747, en Maastricht werd in mei 1748 ingenomen – ondanks Russische militaire bijstand.

De Vrede van Aken (Aix-la-Chapelle) van 18 oktober 1748 bracht een tijdelijke rust. De uitkomst van de oorlog versterkte het protestantse blok van Groot-Brittannië, Pruisen en Hannover tegenover katholiek Frankrijk en Oostenrijk. Hoewel Willem IV zijn macht in de Republiek had geconsolideerd, groeide het vermoeden dat hij ook sterke Franse sympathieën koesterde – het land dat hem via de oorlog aan de macht had geholpen.

Toen zijn belangen geconsolideerd waren, liet Willem IV als directeur-generaal van de VOC vanaf 1750 zijn economische belangen versterken en behartigen door de Amsterdamse bankier Thomas Hope, die in 1752 de grootste particuliere investeerder werd in de VOC en tevens opperbewindhebber van de Nieuwe West-Indische Compagnie (NWIC). Onder Willem IV werd de institutionele verwevenheid van dynastieke macht, koloniaal kapitaal en bankiersnetwerken verder versterkt.

Willem IV en zijn huisbankier participeerden daarnaast in de trans-Atlantische koloniale expansie, waaronder naar de dichtstbevolkte Britse kolonie Virginia. In 1734 kreeg Orange County, vernoemd naar Willem IV, een charter van de Britse kroon – toegekend door niemand minder dan zijn nieuwe schoonvader, koning George II. Het is niet ondenkbaar dat het geheel of delen van het gebied – gelegen in een snelgroeiend slavenplantagegebied – op naam of onder beheer van de kapitaalkrachtige Willem IV stonden.[53][54]

[53] *Orange County* werd met een koninklijk charter gesticht in 1734, in het jaar van Willem IV's huwelijk met de dochter van George II. Het gebied werd vanaf 1714 bevolkt door Duitse kolonisten uit het Rijnland, onder wie de oprichters van de nederzetting Germanna. Dergelijke Duitse 'volksplantingen' uit het Rijngebied werden vanaf het begin van de achttiende eeuw grotendeels georganiseerd door de Hopes vanuit Rotterdam, en gebeurde vaak op krediet. De latere zeer invloedrijke denker en president James Madisson (r. 1809-1817) exploiteerde met 1.100 hectare waarschijnlijk de grootste slavenplantage van de VS in Orange County dat met 890 km^2 de grootste *county* van de Engelse kolonies was. Maddison werkte in eerste instantie nauw samen met 'oorlogshelden' Washington en Hamilton waren tijdens de onafhankelijkheidsrevolutie (1776-1783) spionnen van de Britse kroon. Onder eerste President van de VS Washington (r. 1789-1797) zou Hamilton samen met Madison het Amerikaanse financiële en juridische systeem inrichten, dat op Britse leest was gestoeld. Maddison werkte daarnaast ook opvallend nauw samen met hun tegenstander en zijn eigen voorganger Thomas Jefferson (r. 1801-1809) die een overtuigd voorstander van de Franse Republiek en de verlichte slavernijgedreven idealen als directe tegenpool van het Britse abolistische systeem. Alle drie de presidenten deelden een achtergrond als slaven houdende plantage-eigenaren in Virginia, waar koloniale belangen, slavernij en Europese dynastieke netwerken nauw met elkaar verbonden waren. De Oranjes hadden grote enorme belangen in de slavernij gedreven economie.

[54] In de kroonkolonie Virginia (1607) was eerder ook Williamsburg (1699) gesticht, met het eveneens naar Willem III en Mary vernoemde *College of William and Mary* (1693). Bedoeld als hoofdstad van de kolonie kreeg Williamsburg in 1722 een koninklijk charter als stad — de oudste stad met dat statuut in wat later de Verenigde Staten zou worden. Tijdens de Amerikaanse Revolutie werd de hoofdstad in 1780 verplaatst naar Richmond door gouverneur Thomas Jefferson, om Williamsburg te beschermen tegen een mogelijke Britse aanval.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Willem V Batavus (r. 1751-1795/1806)

Jeugd en regentschappen

Willem V (1748–1806), zoon van Willem IV en Anna van Hannover, werd op 8 maart 1748 geboren in Den Haag als Willem Batavus. Als enig kind verloor hij zijn vader op driejarige leeftijd, waarna hij opgroeide onder een reeks regenten. Eerst fungeerde zijn moeder Anna als regentes tot haar overlijden in 1759, gevolgd door zijn grootmoeder Marie Louise van Hessen-Kassel tot 1765. In datzelfde jaar nam zijn zus Carolina het regentschap over, dat zij bekleedde tot Willem in 1766 meerderjarig werd. De hertog van Brunswijk-Lüneburg, Louis Ernest (1718–1788), was vanaf 1749 als veldmaarschalk een centrale militaire en politieke figuur in de Republiek, en fungeerde feitelijk als permanente adviseur.

Erfstadhouderschap en dynastiek huwelijk

In 1766 trad Willem zelfstandig aan als erfstadhouder en kapitein-generaal van het Staatse leger. Louis Ernest behield echter aanzienlijke invloed via de geheime *Acte van Consulentschap* (1766), die door leden van de Staten-Generaal was opgelegd. Op zijn initiatief werd in 1767 het huwelijk gearrangeerd tussen Willem en zijn nicht Wilhelmina van Pruisen, dochter van de broer van de Pruisische koning Frederik de Grote (r. 1740–1786). Door zijn moederlijke afkomst werd Willem bovendien erkend in Engeland, waar hij in 1752 als 568ste werd opgenomen in de prestigieuze *Order of the Garter*.

Huisbank Hope & Co.

Tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756–1763) bleef de Republiek neutraal, wat leidde tot een verdere verzwakking van het Staatse leger en de marine. Tegelijkertijd beleefden de economische ondernemingen van de Nassaus—waaronder de VOC, NWIC, EIC en de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC)—een bloeiperiode. Regentes Anna van Hannover gaf Thomas Hope ruime zeggenschap over deze compagnieën. Hope breidde zijn invloed uit door op grote schaal aandelen van de EIC op te kopen en bekeerde zich in 1756 tot het Schots presbyterianisme, waarna hij tevens financieel manager werd van Anna van Hannover.

In 1762 richtte hij samen met zijn Amerikaanse neef Henry Hope Jr. (1735–1811) het bankiershuis Hope & Co. op in Amsterdam. Het huis was nauw verbonden met de Oranje's: in hetzelfde jaar verkreeg het de beschikking over het nieuwe paleis aan het Lange Voorhout in Den Haag, van waaruit Willem regeerde. Hope & Co is de sterkste commerciële bank in Europa's grootste financiële centrum: Amsterdam. De Hopes starten na de 7-Jarige Oorlog ook met het grootschalig geld te lenen aan monarchieën en Republieken van Denemarken, Zweden, Polen, Rusland, Portugal, Spanje, Frankrijk en de VS wat nog meer macht en invloed oplevert.

In 1766 werd Thomas Hope officieel de vertegenwoordiger van Willem V in alle kamers van de VOC, waarvan Willem formeel voorzitter bleef. Hope & Co. ontwikkelde zich tot de machtigste commerciële bank van Europa, met diepe betrokkenheid bij de trans-Atlantische slaveneconomie. Na de Zevenjarige Oorlog verstrekte de bank grootschalige leningen aan vorsten en staten als Denemarken, Zweden, Polen, Rusland, Portugal, Spanje, Frankrijk en de Verenigde Staten, en vergrootte daarmee zijn politieke invloed.

In deze periode werd ook voor het eerst een integrale VOC-boekhouding opgesteld onder leiding van de Hopes. Die boekhouding was misleiding: terwijl de rendementen voor investeerders slechts 6 tot 12% bedroegen, lagen de effectieve winstmarges van de plantage-economie richting de 400%, exclusief de opbrengst van goud, koffie, tin en andere gedwongen tribuut. Willem IV was als aandeelhouder ook nauw verbonden met bij de nog veel lucratievere opiumhandel in Azië. De fraude was noodzakelijk: Ieder patroon van zelfverrijking onder de regie van Oranje's & Co. zou binnen de publieke en calvinistische cultuur van de Republiek onaanvaardbaar zijn geweest. In plaats daarvan werd onder leiding van Hope & Co. voor Willem IV de VOC op kosten van de belastingbetaler financieel uitgehold vóór de Franse inval in 1794; De Staat heeft dan alle 'schulden' al overgenomen, oftewel de winsten voor de belanghebbers verder vergroot.

De Engelse Huisbank van de Oranje's: opkomst van het sterk aan Hope gerelateerde Barings

In hetzelfde jaar dat Hope & Co. werd opgericht in Amsterdam, vestigden de Gronings-Duitse broers John en Francis Baring hun gelijknamige bank in Londen. Hope organiseert het grootschalig opkopen van aandelen van de aangeslagen EIC. Francis Baring word in 1779 directeur van de EIC, later het belangrijkste bestuurslid (1783) en in 1792 voorzitter. Onder zijn leiding verkreeg de EIC een uiterst gunstig nieuw *charter* van het Britse parlement, vanwege de wereldwijde oorlog met Frankrijk. De opkomst van Barings liep parallel aan de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780–1784) in nauwe samenwerking met Hope & Co.. Opvallend genoeg zou Francis Baring tijdens de grote oorlog tot Sir worden geridderd en zijn bank word een van de belangrijkste financiers van de snel oplopende nationale schuld via Oranje's BoE waar hij eveneens directeur is. Hope & Co. zou met steun van Baring de fameuze *Louisiana Purchase* organiseren in 1803 die de Verenigde Staten in één klap twee keer zo groot zou maken. Nadat de aandelen van Hope & Co. tijdens de bezetting van Nederland, worden die overgeheveld naar Baring. Die kwam vervolgens te staan als '6de Europese grootmacht' omdat het de enorme legers financierde die Napoleon in 1813 en 1815 zou verslaan.[55]

Oorlog en koloniale verliezen

De Republiek raakte betrokken bij de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775–1783) en koos, onder impuls van Willem V, steeds nadrukkelijker de kant van Frankrijk tegen de Britse belangen. Via Hope & Co. en Barings verliep financiering aan revolutionaire hoofdfinanciers als Robert Morris en

[55] Een belangrijk onderdeel van de latere diplomatieke ontwikkelingen waren de onderhandelingen tussen de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, die resulteerden in de Jay Treaty van 1794. Dit verdrag werd aan Amerikaanse zijde onderhandeld door John Jay (#12, r. 1795), de Frans-Nederlandse eerste Chief Justice van het Amerikaanse Hooggerechtshof. Indirect was ook Gouverneur Morris (#23), voormalig assistent van Robert Morris en Brits-Nederlandse spion, betrokken; hij diende op dat moment als Amerikaans gezant in Frankrijk (r. 1792–1794). John Jay was, samen met de Britse kroonspion Alexander Hamilton (#7) en James Madison, een van de auteurs van de invloedrijke Federalist Papers (1787–1788), die het ideologische fundament legden voor de destijds dominante Federalistische Partij in de VS die het financieel en juridische systeem van de VS inrichten. Het Jay-verdrag was in essentie een grootschalig handelsverdrag waarin Groot-Brittannië de status van "*preferred partner*" kreeg ten opzichte van andere handelspartners van de jonge Amerikaanse Republiek. Deze regeling veroorzaakte aanzienlijke interne verdeeldheid in de VS en werd internationaal met argwaan bekeken. Reeds in het Vredesverdrag van Parijs (1783) was vastgelegd dat de grens tussen de Verenigde Staten en Brits Noord-Amerika (Canada) zou lopen langs het water, met als gevolg dat de maritieme toegangswegen onder controle van de Britse Kroon bleven. Aan Britse zijde speelde Lord Shelburne – een vertrouweling van Francis Baring – een centrale rol in deze onderhandelingen. Aan Amerikaanse zijde waren Benjamin Franklin en John Jay zelf sleutelfiguren in het afsluiten van de akkoorden.

diens secondant Thomas Willing. Vanuit de NWIC-kolonie Sint Eustatius werden wapens geleverd in ruil voor koloniale goederen. In 1776 bracht gouverneur Johannes de Graeff als eerste een saluut aan de Amerikaanse vlag, wat uitmondde in een diplomatiek incident. De Nederlandse steun aan Frankrijk en de Verenigde Staten tegen de Britse belangen zou reden zijn voor de aan de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780–1784).

De Britse marine, de machtigste ter wereld, bracht de 20 overgebleven van de admiraliteit van de Republiek in de enige zeeslag zware schade toe. De strijd speelde zich vooral af in de kolonies waar waarin veel rijke families van de Republiek grote plantagebelangen hadden. De Britten blokkeren in Europa simpelweg alle handelsroutes en in de eerste paar weken van de oorlog veroveren zij een buit van Ƒ 15 miljoen op Nederlandse handelaren en leggen de aanzienlijke koloniale handel van de Republiek plat. De grootschalige aanval op de VOC domeinen en blokkade zorgt bijna voor een faillissement van de ooit zo machtige Wisselbank van Amsterdam (1609), omdat de VOC de uitstaande leningen niet kan inlossen. Alleen grootschalige overheidssteun kon dit voorkomen.[56]

Patriotten, oppositie en kapitaalvlucht

De interne spanningen in de Republiek liepen in de jaren 1780 snel op. De economische malaise, het verlies van koloniale inkomsten, de blokkade van de handel en de militaire zwakte ondermijnden het vertrouwen in het gezag van Willem V. Deze onvrede voedde de opkomst van de Patriottische beweging – een breed samengestelde oppositie van uitgesloten bevolkingsgroepen zoals doopsgezinden, katholieken, joden en verlichte burgers, die streefden naar een meer democratisch bestuur en beperking van de macht van het Huis van Oranje.

De Patriotten werden geïnspireerd door revolutionaire ideeën uit Frankrijk en de Verenigde Staten en organiseerden zich lokaal in burgerwachten (exercitiegenootschappen). De tegenstellingen met de orangistische elite escaleerden in gewelddadige confrontaties, vooral in 1786 en 1787, toen de Patriotten in steden als Utrecht en Amsterdam tijdelijk de overhand kregen. Deze opstanden werden echter met buitenlandse militaire steun neergeslagen: Pruisische troepen, op verzoek van Wilhelmina van Pruisen en met impliciete steun van de Britten, herstelden het gezag van Willem V. Vele Patriotten vluchtten naar Frankrijk, waar zij zich voorbereidden op een terugkeer onder gunstiger omstandigheden.

Ondertussen verslechterde de financiële positie van de Republiek verder. Reëel kapitaal verliet het land en werd geïnvesteerd in buitenlandse staatsleningen, met name in Franse obligaties uitgegeven door Lodewijk XVI (r. 1774–1792), die aanzienlijke bedragen leende ter financiering van zijn militaire campagnes tegen Groot-Brittannië en haar protestants-kapitalistische handelsimperium. De elite van de Republiek stond dus financieel en politiek onder grote druk, terwijl de burgerij zich meer en meer afwendde van het Oranje-regime.

Deze ontwikkelingen leidden tot buitenlands ingrijpen. In 1787 greep Frederik Willem II van Pruisen—broer van Wilhelmina van Pruisen—militair in om de positie van zijn zuster en zwager te herstellen. De opstand werd neergeslagen, en duizenden Patriotten vluchtten naar Frankrijk. Hoewel

---

[56] Vanuit het perspectief van het Huis van Oranje werd vooral de concurrentie van 'hun' VOC en NWIC aangepakt, terwijl 'hun' EIC juist word versterkt door de overeenkomst. In dat licht is het opvallend dat invloedrijke financiële figuren als Robert Morris en Thomas Willink rechtstreeks verbonden waren met de aan het Huis Nassau gelieerde banken van Barings en Hope. Deze instellingen werkten intensief samen met de Britse spionagedienst van George III (r. 1760–1820), met onder meer revolutionaire sleutelfiguren als generaal George Washington (#2) en Alexander Hamilton (#7) als contactpersonen.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Willem V tijdelijk zijn gezag herstelde, had het morele gezag van het erfstadhouderschap blijvende schade opgelopen. Ook in Frankrijk werd het vervolgens revolutionair steeds onrustiger, waarbij de achtergestelde bevolking het vanaf 1787 steeds openlijker opnam tegen de zeer kleine elite van Katholieke adel en Kerk die het land grotendeels in eigendom hadden en controleerden. Opgezweept door Zwitserse speculanten als Jacques Necker die het graan te duur maakten voor betaalbaar brood voor het volk.

Ballingschap, de Kew-brief en enorme schadeloosstelling

In januari 1795 viel het Franse revolutionaire leger, gesteund door gevluchte Patriotten, de Republiek binnen. Willem V, als erfstadhouder, kapitein-generaal van het Staatse leger, koos voor de vlucht naar Engeland. Vanuit zijn ballingsoord te Kew schreef hij tussen 30 januari en 8 februari 1795 de beruchte Kew-brief. Hierin droeg hij de overgebleven civiele en militaire autoriteiten in Zeeland en Friesland (de rest van de Republiek was reeds bezet) op om samen te werken met de Britten. Hij gaf als voorzitter ook instructies aan de koloniale gouverneurs van de VOC om de overzeese bezittingen over te dragen aan de Britse kroon. In feite riep hij op tot een gecontroleerde liquidatie van het Nederlandse koloniale imperium ten gunste van zijn Britse bondgenoten, onder wie George III – de broer van zijn moeder. Later zou blijken dat hij dit deed vanuit eigen belang.

De binnenlandse gevolgen waren ingrijpend. In 1795 werd de Bataafse Republiek (1795–1806) uitgeroepen, geïnspireerd op de revolutionaire voorbeelden van Frankrijk (Eerste Franse Republiek, 1792–1804) en de Verenigde Staten (vanaf 1789). Aanvankelijk bleef de Bataafse Republiek formeel autonoom, al opereerde zij binnen de invloedssfeer van Frankrijk. Na meerdere staatsgrepen kwam in 1798 een nieuwe grondwet tot stand, die veel democratischer was dan de oude Republiek. Voor het eerst kregen ook katholieken, doopsgezinden en joden het recht om te participeren in het nationale parlement.

Vanuit zijn residentie in het Duitse Oranienburg van de familie in Brandenburg erkende Willem V in 1801 formeel de Bataafse Republiek. Hij deed afstand van zijn erfstadhouderschap en daarmee van zijn constitutionele aanspraken op de Republiek. Dit was onderdeel van een bredere diplomatieke regeling met Napoleon Bonaparte, die de Vrede van Campo Formio (1797) gebruikte als uitgangspunt voor de schadeloosstelling van Willem V voor zijn aanzienlijke verloren bezittingen in de Republiek. Hij kreeg in ruil het prinsdom Fulda, alsook de abdijen Corvey, Weingarten, St. Gerold en Dietkirchen, de Rijksstad Dortmund en de proosdij Bendern (nu in Liechtenstein). [57]

Daarnaast werd hij door het Britse parlement gesteund: op voorspraak van George III ontving hij vanaf 1803 een jaarlijkse uitkering van £14.350 (omgerekend ca. ƒ 190.000), en zijn echtgenote Wilhelmina kreeg een eenmalige tegemoetkoming van £60.000 (ca. ƒ 795.000). Zo werd het Huis van Oranje niet alleen dynastiek, maar ook financieel ingebed in het diplomatieke systeem van de Europese grootmachten.

---

[57] Hoewel de Duitse bezittingen vervallen, lijkt het eigendom in Liechtenstein in het bezit te blijven van de Oranje's Bandern. Liechtenstein ontwikkeld zich in de 1920s in nauwe samenwerking met Zwitserland onder tot een Europees belastingparadijs, samen met Nassau's Luxemburg. In Bendern in Lichtenstein word in 1998 de BENDURA BANK AG gevestigd, een van de grootste banken van de ministaat.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De nalatenschap: Van Republiek naar Gemenebest (Commonwealth)

De politieke en constitutionele ontwikkelingen in de voormalige Republiek kregen in 1806 een nieuwe wending. De Bataafse Republiek werd vervangen door het Koninkrijk Holland (1806–1810), met Lodewijk Napoleon, de broer van Napoleon Bonaparte, als (interim) koning. Deze constructie weerspiegelde in juridische zin het model van de Britse Commonwealth (vanaf 1707): een centraal bestuurd rijk met ruimte voor regionale autonomie, maar onder gezag van de kroon.

Hoewel Willem V geen directe macht meer bezat, speelde het inmiddels zeer kapitaalkrachtig Huis van Oranje een rol van blijvende betekenis in de internationale betrekkingen. Door zijn diplomatieke keuze voor erkenning van de Bataafse Republiek, zijn afstand van titels, zijn compensatie van Napoleon en zijn financiële verwevenheid met het Britse rijk en de exploitatie-grootmacht EIC, wist Willem V de dynastieke continuïteit van het huis Oranje-Nassau te verzekeren. Zijn zoon Willem Frederik zou in 1813 terugkeren als soeverein vorst, en in 1815 als koning Willem I het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden vestigen. Dat leek geen toeval, want de lijnen tussen De lijnen tussen Willem V en Napoleon bleken in de hele periode opvallend kort.

De rol van Willem V in deze transitieperiode toont de pragmatische inzet van monarchale, koloniale en financiële instrumenten om politieke continuïteit te waarborgen. Zijn belang in instellingen als de VOC, NWIC, EIC en banken als Hope & Co. en Barings maakte hem tot een centrale speler in het laat-achttiende-eeuwse transnationale kapitaalnetwerk. Tegelijkertijd was hij, net als zijn tijdgenoten George III en Lodewijk XVI, onderdeel van een geopolitiek schaakspel waarin revolutionaire idealen, feodale dynastieke belangen en koloniale woekerwinsten door elkaar heen liepen.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Intro: De NWIC in de 2de periode (1702-1806)

In 1730 verloor de West-Indische Compagnie (WIC) haar exclusieve recht op de trans-Atlantische slavenhandel bij de octrooivernieuwing. Vanaf dat moment mochten ook particuliere ondernemers slaven leveren in ruil voor een percentage van de opbrengst aan de WIC. De WIC concentreerde zich steeds meer op de slavenhandel, maar behield tot 1730 het exclusieve recht voor de kolonie Suriname. De Sociëteit van Suriname, die het bestuur van de kolonie op zich had genomen, schafte in 1738 het WIC-monopolie af, waardoor ook particuliere ondernemingen zich op de slavenhandel konden richten.

De transformatie van de slavenhandel in de 18e eeuw zette zich voort, met als gevolg dat in 1791 de slavenhandel van de WIC vrijwel opgedroogd was, terwijl het aantal plantages in Suriname was gestegen van meer dan 400 in 1730 naar 591 in 1791. In de Zeeuwse kolonies Demarara en Essequibo aan dezelfde Noordkust van Zuid Amerika waren er in 1780 respectievelijk 200 en 129 plantages. In de vruchtbare regio Berbice, tot de grote opstand in 1763, waren er 126 plantages.

De Sociëteit van Berbice NV werd opgericht in 1720 door de eigenaren van de kolonie, waaronder Cornelis van Peere en de Amsterdammers Arnold Dix, Pieter Schuurmans en de broers Van Hoorn. In 1714 hadden zij de kolonie van de Fransen gekocht, die het in 1712 op de West-Indische Compagnie (WIC) hadden veroverd. De Sociëteit van Berbice was geregistreerd aan de Amsterdamse beurs, waardoor kapitaal werd aangetrokken voor de uitbreiding van de plantages. Tot de grote slavenopstand in 1763 werden met dit kapitaal 12 'eigen' plantages georganiseerd en 94 private plantages langs de Berbice rivier en 20 langs de Canje rivier toegestaan. De bloedige opstand van 1763 leidde tot een drastische afname van de bevolking en de vernietiging van veel plantages. Na de ontbinding van de WIC in 1795 werd de Sociëteit gedwongen haar bezittingen te verkopen. In 1795 kwam Berbice onder Britse controle en werd het opgenomen in Brits-Guyana. De laatste plantages werden in 1818 verkocht aan Davidson's Barkley & Co., waarna de Sociëteit in 1821 werd opgeheven.

De kolonie Essequibo, die de WIC van 1616 tot 1792 beheerste, werd in 1745 opgesplitst, waarbij Demarara als nieuwe kolonie werd opgericht. In 1771 besloot Willem V de exclusieve handelsrechten van de Zeeuwse Kamer voor beide kolonies op te heffen, waardoor andere Kamers toegang kregen tot de exploitatie. In 1780 waren de gezamenlijke ca. 330 plantages goed voor een productie van 4,7 miljoen kg suiker, 5 miljoen pond koffie, 800.000 pond katoen, en aanzienlijke hoeveelheden cacao, indigo en verfhout.

De meerderheid van de witte bevolking in Demarara en Essequibo bestond uit Engelse en Schotse planters. Tijdens de Amerikaanse Revolutie (1776–1783) koos Nederland openlijk de kant van Frankrijk en de VS tegen Groot-Brittannië, wat leidde in 1781 tot een militaire interventie van de Britten onder admiraal Lord Rodney, die Demarara en Essequibo zonder gevecht innam. De Britten vertrokken na het vredesakkoord van 1784, maar in 1792 kwamen de kolonies onder het bestuur van de Republiek, totdat ze in 1796 permanent door de Britten werden bezet.

De totale omzet van de Republiek is in 1780 geschat op ongeveer ƒ 300 miljoen. De Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780–1784) die volgt was rampzalig voor zowel de VOC als de WIC. Ook de private bedrijven verbonden aan de VOC, zoals de grote Middelburgse Commercie Compagnie (MCC), raakten zwaar beschadigd. De daaropvolgende Napoleonse Oorlogen (1803–1815) leidden tot een stilstand in de trans-Atlantische handel, wat de economische situatie in de Bataafse Republiek (1795–1806) sterk verzwakte. Toen Nederland in 1795 door Franse troepen werd bezet, kwamen alle kolonies onder Brits mandaat, en vanaf 1807 verbood het Verenigd Koninkrijk de trans-Atlantische slavenhandel. De WIC en VOC werden na 1795 door het nieuwe parlement ontbonden,

terwijl de slavenhandel van gerelateerde private bedrijven zoals de MCC stopten door het verplichte abolisme in de Brits geworden kolonies.[58]

De slaven-suiker-economie van de WIC in de 2de periode (1702-1806)

Tot 1730 bood de West-Indische Compagnie (WIC) planters de keuze om te betalen in contanten, suiker of wissels (kredietbrieven), waarbij de vaste prijs voor suiker 1 stuiver (Ƒ 0,05) per pond was. In 1730 verlengde de WIC haar octrooi voor de slavenhandel in Suriname met de verplichting om tenminste 2500 slaven per jaar aan te voeren, maar verloor daarbij het exclusieve recht op de trans-Atlantische slavenhandel. Hierdoor mochten ook particuliere bedrijven actief worden in de slavenhandel, in ruil voor een percentage aan de WIC.

In 1720 werd de Middelburgsche Commercie Compagnie (MMC, eerder Commerciële Compagnie van de Stad Middelburg, CCM, genoemd) opgericht, gelijktijdig met de Middelburgse Assurantie Compagnie (MAC). Door de crisis van 1720 werd het oorspronkelijke inlegbedrag van 587 investeerders van Ƒ 5 miljoen gereduceerd tot Ƒ 1,4 miljoen, met aanzienlijk minder investeerders. Het logo van de MMC bevatte de letters VOC M, wat suggereert dat de VOC van Middelburg de grootste investeerder en aandeelhouder was. Die VOC werd onder voorzitter en grootaandeelhouder Willem IV (r. 1751-1795/1806) gecontroleerd door Huis van Oranje.

Vanaf 1720 breidde de MMC haar activiteiten wereldwijd uit, met handel in walvisproducten, de Baltische Staten en de Middellandse Zee. De eerste trans-Atlantische reis met slaven vond in 1732 plaats. De MMC voer tussen de Windward-kust (nu: Liberia en Ivoorkust), de Goudkust (nu: Ghana), en de Loango-Angolakust (nu: Congo en Noord-Angola), en reisde van daaruit naar Nederlands-Guyana (Suriname, Berbice, Essequibo en Demarara) of de Zeeuwse en Hollandse slavenhubs St. Eustatius en Curaçao. De meeste slaven voor de MMC kwamen van de Windward-kust. De schepen maakten gebruik van de 'driehoekshandel': ze verlieten Europese havens met handelsgoederen, ruilden die in West-Afrika voor ivoor, goud en slaven, verkochten de slaven in de Amerika's, en keerden terug naar Europa met plantageproducten. Dit systeem maakte de slaventransporten veel efficiënter, terwijl de bijhandel in Europese en plantageproducten steeds belangrijker werd.

Rond 1746 was de MMC uitgegroeid tot de grootste Nederlandse slavenhandelaar, groter dan de WIC, maar handelde ook nog steeds met de Baltische Staten en de Middellandse Zee. Vanaf 1756 besloot de onderneming zich volledig te specialiseren in de ogenschijnlijk lucratieve slavenhandel. Tussen 1756 en 1807 maakte de MMC 114 trans-Atlantische 'driehoeksreizen', op een totaal van 296 reizen. Van de circa 500 slavenschepen tussen 1730 en 1800 vertrokken ongeveer 70% uit Vlissingen of Middelburg, terwijl voorheen de meeste slavenschepen uit Amsterdam kwamen, de thuishaven van de WIC en VOC. De MCC was verantwoordelijk voor 113 van de 500 slavenschepen.

Wat opmerkelijk is, is dat de VOC gerelateerde onderneming volgens de officiële boekhouding een gemiddeld lage marge van 2,5% maakte op de slavenhandel; de slaven leken zo slechts een bijproduct in de nog lucratievere handel in suiker en koffie. Er was zeker boekhoudfraude in het spel, maar een andere reden voor de onwaarschijnlijk lage marges was dat de meeste winst uit de slavenhandel en de slavenplantages na 1730 bij bankiers- en handelshuizen zoals Hope & Co. terecht

[58] Opvolgend werd de trans-Atlantische slavenhandel in 1814 formeel verboden door een Koninklijk decreet van de eerste koning der Nederlanden, Willem I (r. 1813-1840). De MMC onderging een transformatie en begon schepen te bouwen voor de Oranjes Nederlandse Handel-Maatschappij (1824). Ook werd het stoomverkeer opgezet tussen Middelburg en Rotterdam, en tussen Vlissingen en Breskens. In 1889 moest de maatschappij echter de stap naar ijzeren schepen niet maken en ging failliet.

kwam, die zeer actief investeerden in de slaventransporten, slavenplantages als in de plantageproducten. Het exploitatiewinsten vielen dus ogenschijnlijk niet bij de planters of bij de slavenhandelaars.

Vanaf 1736 onderhandelde de WIC met de directeuren van de Sociëteit van Suriname, die het directe bestuur van de kolonie sinds 1692 uitvoerde. De WIC beweerde dat de slavenhandel al enkele jaren verlies opleverde, hoewel dit niet het geval was. In plaats van betaling met wissels (kredietbrieven, vaak in ruil voor productie) werd evenwel contante betaling geëist, met de dreiging om het aantal jaarlijks aan te voeren slaven te halveren (tot 1.200). Suriname (en de andere kolonies) kon echter niet zonder slaven, aangezien de plantages zich uitbreidden en de slaven gemiddeld slechts 10 jaar leefden door de zware omstandigheden.

In 1738 werd een compromis bereikt door particulieren en andere partijen toe te laten tot de slavenhandel, waarmee ook het WIC-monopolie op de slavenhandel in Suriname werd beëindigd. Tegelijkertijd begon de WIC met het opeisen van uitstaande schulden bij de sterk toegenomen hoeveelheid planters, die in de schulden waren gekomen door de combinatie van hoge initiële investeringen, de aankoop van slaven op krediet, en de lage suikerprijzen van de jaren 1730. Op 16 juli 1740 arriveerde het eerste particuliere slavenschip, de *Lammerenburg*, met 226 levende slaven aan boord, waarvan 67 (23%) op de zeereis waren overleden. Door de afgenomen toevoer en uitgestelde handel stegen de prijzen van slaven eind jaren 1730 sterk. Tussen 1740 en 1803 werden er ongeveer 194.000 slaven naar Zuid-Amerika vervoerd, tegenover 299.000 door de WIC tussen 1600 en 1739, tegen aanzienlijk hogere marges.

De suiker-verkoopprijs schommelde in de jaren 1720 tot 1729 rond de 14 cent per pond, daalde naar 11 cent tussen 1730-1739, en steeg weer naar 18 cent per pond tussen 1740-1749. De gedeeltelijke omschakeling naar koffieplantages (62 cent per pond) hielp de daling in de suikerprijs te compenseren, maar deze omschakeling was kapitaalintensief en het duurde jaren voordat de aanplant geld opleverde. De cijfers van de MMC tonen aan dat de gemiddelde jaarprijs voor geraffineerde suiker per pond op de veilingen in 1731 18 cent was, 10 cent in 1734, 15 cent in 1736, 14 cent in 1737, en weer 21 cent in 1739. De marktwaarde van de geproduceerde suiker en koffie uit Suriname steeg van Ƒ 26,4 miljoen in 1720-1729 naar 30,5 miljoen in 1730-1739, wat suggereert dat de transformatie naar koffieplantages al was ingezet. Volgens Posthumus (1943) schommelde de prijs van Surinaamse suiker op de Amsterdamse beurs tussen 10 en 12 cent tussen 1731 en 1738. Na de nieuwe afspraken in 1738 tussen de WIC en de Sociëteit steeg deze prijs naar 13 cent in 1739 en daarna naar gemiddeld 18 cent in de periode tussen 1741 en 1748.

De WIC betaalde gedurende de gehele periode tussen 1722 en 1739 slechts 5 cent per pond voor Surinaamse suiker, wat de druk op de planters legde om efficiënt te werken. Ook was slavenarbeid noodzakelijk om de prijs te kunnen halen. De planters kregen de keuze om suiker te betalen met wissels wanneer de marktprijs laag was (de WIC had dan minder geld), maar als de prijs hoog was verkochten ze liever voor contanten. De suikerkwaliteit was niet altijd goed, wat leidde tot verlies op de beurs in 1734. Daarom schakelde de WIC in 1736 over op standaard contante betaling van *gekeurde* suiker. Dit leidde tot een standaardisatie en monetarisering van de handel, waarmee de WIC haar centrale rol in het systeem behield, terwijl particuliere ondernemingen zoals de MMC ook een grotere rol gingen spelen in aanvullende handel, zoals de slavenhandel.

In 1737 besloten de Heren Tien dat de slavenaanvoer verminderd moest worden en op 30 april 1738 ging de WIC-directie in gesprek met de Sociëteit van Suriname om de slavenhandel te privatiseren. Dit kwam deels voort uit de stijgende sterftepercentages op de slaventransporten: in de periode 1730-1739 stierf gemiddeld 22% van de slaven op transport, terwijl een sterftepercentage van 12-

17% als normaal werd beschouwd. Daarnaast bereikte de verkoopwaarde in 1737 het laagste punt, wanneer 695 slaven van het schip *Stad en Lande* slechts ƒ 135 per stuk opbrachten, terwijl de inkoopprijs in Afrika steeg. De slechte financiële situatie van de plantage-eigenaren leidde ertoe dat veel van hen de WIC niet meer konden betalen, wat het monopolie onhoudbaar maakte. Zaken moesten nog goedkoper en het middel daarvoor was competitie en specialisatie.

Tussen 1626 en 1800 verscheepte de WIC 233.853 slaven, waarvan ongeveer 82% de reis overleefde. De meeste slaven werden tussen 1674 en 1730 vervoerd, in de opbouwfase van de kolonies onder Willem III (r. 1672–1702), maar voor de introductie van particuliere bedrijven zoals de VOC-gerelateerde MMC (1720). Na 1730 was 70% van de slaventransporten afkomstig van Zeeuwse bedrijven, die tot 1771 meer rechten hadden in de Guyana-kolonies, terwijl Amsterdam voornamelijk verbonden was met de kolonie Suriname.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Intro: De trans-Atlantische slavernij inkomsten in de 2de periode (1702-1806)

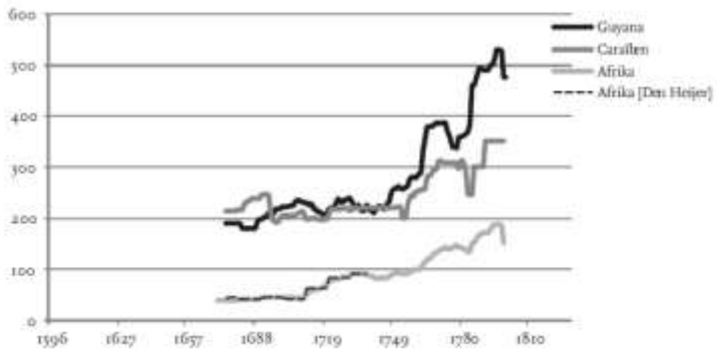

FIGUUR 1 *Reconstructies van slavenprijzen in Afrika, Caraïben, Guyana, in guldens, 1595-1829*

In *Wat is winst? In* De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel (2012) onderzoekt M. van Rossum (KNAW) de opbrengsten van de slavenhandel. Johan Maurits meende jaarlijks 15.000 slaven in Nederlands-Brazilië te kunnen verhandelen voor een winst van ongeveer ƒ 2 miljoen, terwijl sommige WIC-directeuren liever rekenden met bedragen tot ƒ 6 miljoen. Tot aan de Spaanse Successieoorlog (1701–1713) varieerden de *officiële* winstmarges tussen de 5% en 20%. In de periode tussen 1700 en 1735 daalde die marge volgens de boekhoudingen echter van 10% naar een verlies van circa 10%. Een nauwkeurige berekening van de winsten uit de slavenhandel door de (Nieuwe) WIC is moeilijk, mede doordat het archief van de eerste WIC vrijwel volledig verloren is gegaan en dat van de NWIC slechts fragmentarisch bewaard bleef. Het blijkt dat de daadwerkelijke winsten grotendeels buiten de officiële boekhouding werden gehouden. Over de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC) is meer bekend, waardoor een betere reconstructie van marges en kosten mogelijk wordt.

Bij het bepalen van de brutowinst moet niet alleen worden gekeken naar de directe transactie van inkoop en verkoop van slaven, maar ook naar de bredere handelsstroom die ermee gepaard ging: scheepsbouw, uitrusting, lonen, commissies en verzekeringen. De return on investment in de Britse slavenhandel werd door Roger Anstey geschat op 82%; tussen 1761 en 1807 berekende hij een brutomarge van £ 49 miljoen, ofwel ongeveer ƒ 568 miljoen. Ter vergelijking: Emmer en Den Heijer schatten de totale brutowinst van de Nederlandse slavenhandel tussen 1675 en 1740 op circa ƒ 23 miljoen. De inkoop bedroeg ƒ 10,8 miljoen en de verkoop ƒ 33,9 miljoen.

Wat de berekening bemoeilijkt, is dat slaven in Afrika zelden met geld werden gekocht, maar geruild tegen goederen. In 1728 beschikte het WIC-fort Elmina over maar liefst 218 verschillende soorten handelswaar, grotendeels bestaande uit textiel. In 1714–1715 kocht de NWIC 2.000 slaven: 200 in ruil voor wapens, 800 voor Afrikaanse kaurischelpen (die in Afrika als geld dienden) en de rest tegen textiel. Den Heijer schat dat circa de helft van deze *cargazoenen* uit textiel bestond, een patroon dat zich ook na 1730 voortzette. Door dit ruilsysteem is het lastig om een uniforme prijs per slaaf vast te stellen.

Geschat wordt dat de inkoopprijs van een slaaf in Afrika tussen 1670 en 1807 steeg van circa ƒ 40 naar ƒ 190 rond 1795. De verkoopprijs in de Cariben klom in diezelfde periode van ƒ 210 (425%) naar ƒ 350 (84%), en in Guyana – inclusief Suriname – van ƒ 190 (375%) naar ƒ 530 (179%). Tot 1730 werkte de WIC veelal met vaste tarieven per slaaf, afhankelijk van geslacht en leeftijd. De slaven werden in de West-Indische gebieden 'uit de hand', op contractbasis of via veilingen verkocht. Tussen 1670 en 1730 steeg de inkoopprijs van ƒ 40 naar ƒ 90, terwijl de verkoopprijs in de Cariben relatief stabiel bleef, van ƒ 200 naar ƒ 220. Na 1730, wanneer het aantal slavenplantages bijna verdubbelt, stijgen ook de verkoopprijzen sterk. Voor een berekening van de winstmarge moeten daarnaast transportkosten, scheepsbouw, en andere bijkomende uitgaven worden meegenomen. De brutowinst kan pas worden vastgesteld wanneer de kosten van de opbrengsten worden afgetrokken.

Tabel 3 *Financiële reconstructie Nederlandse slavenvaart op de Caraïben en Guyana, 1675-1800*

	Kosten		Opbrengsten		Brutomarge (reëel)	
Jaar	*Caraïben*	*Guyana*	*Caraïben*	*Guyana*	*Caraïben*	*Guyana*
1675	618.726	148.661	-	236.102	-	178.088
1676-1700	1.804.222	1.024.275	8.399.525	4.015.447	6.595.302	2.991.172
1701-1725	1.684.197	1.437.355	5.230.206	4.589.909	3.546.009	3.152.554
1726-1750	929.714	5.376.543	2.083.135	11.911.060	1.153.421	6.534.517
1751-1775	1.794.012	11.654.110	3.821.798	29.675.274	2.027.786	18.021.163
1776-1800	550.095	4.672.926	1.078.100	10.724.791	528.006	6.051.865
Totaal	7.380.966	24.313.871	20.612.764	61.152.583	13.850.524	36.929.360

Wat opvalt is dat de brutomarge in Guyana na 1726 relatief stijgt: naar 120% in de periode 1726–1750, 154% in 1751–1775 en 128% in 1776–1800. Voor de Cariben liggen de marges op respectievelijk 133%, 111% en 100%. Opmerkelijk is dat 82% van de totale brutowinst in Guyana pas ná 1726 wordt gerealiseerd, terwijl dat in de Cariben slechts 27% is. De marge tussen 1675 en 1726 – een totaal van ƒ 16.463.125 – komt geheel ten goede aan de NWIC. Daarmee blijkt de winstgevendheid van de NWIC groter dan zij de Sociëteit van Suriname wilde doen geloven.

Figuur 2 *Jaarlijkse brutomarge Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel, in guldens, 1675-1800*

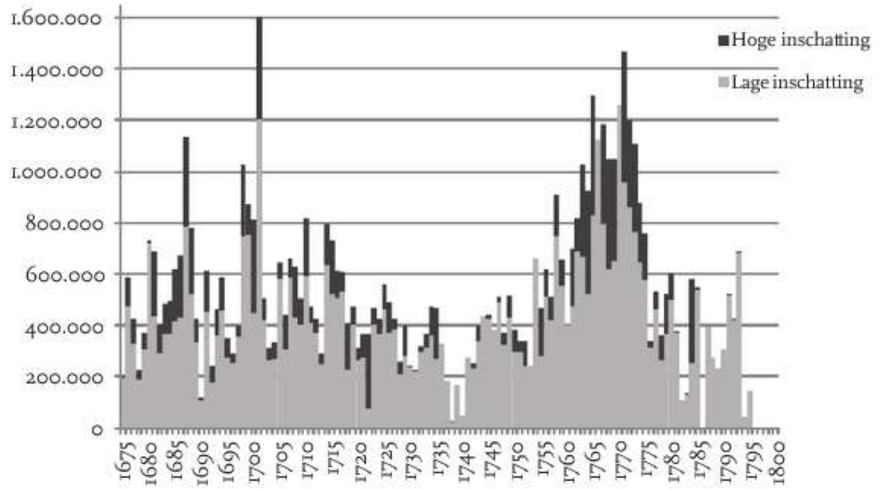

De jaarlijkse brutomarge van de Nederlandse slavenhandel in guldens piekt rond 1700 met ƒ 1.600.000, en opnieuw tussen 1750 en 1780, tijdens het bewind van erfstadhouder Willem V (r. 1751–1795). Op basis van deze cijfers kan een gemiddelde brutowinst per slaaf worden geschat op circa ƒ 100 tot ƒ 120. Een deel van de slaven werd overigens ook afgezet in Noord-Amerika. Omdat zowel het aantal ingescheepte als ontscheepte slaven bekend is, kunnen schattingen worden gemaakt van de totale brutowinst – ook voor de periode vóór 1675, toen de WIC nog het monopolie bezat.

Opmerkelijk is dat volgens de boekhouding deze winsten niet bij de slavenhandelaar zelf terechtkwamen. Zo maakte de MCC gemiddeld slechts 2,5% winst en zou zij feitelijk als transporteur met bijzonder lage marges hebben gefunctioneerd. De marges kwamen grotendeels terecht bij de Guyanese slavenplantages in Zeeuwse handen. Een deel van de marge bleef bij de NWIC zelf: de directeur-generaal van Afrika ontving ƒ 2,50 per slaaf en 1% van de handelswinst in Afrika. Slaven

werden ook tijdelijk opgeslagen in fort Elmina tegen ƒ 20 per persoon. Lokale Afrikaanse vorsten hieven bovendien tol op de handel, kosten die in de inkoopprijs waren verrekend.

Tabel 4 *Brutomarge van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel, 1595-1829*

	Slaven		*Brutomarge (extrapolaties)*			
			[o.b.v. prijsreeksen]		*[o.b.v. prijsreeksen en marge per slaaf]*	
Jaar	*Ingescheept*	*Ontscheept*	*Min.*	*Max.*	*Min.*	*Max.*
1595-1625	3.111	2.679	-	-	279.990	342.210
1626-1650	31.729	26.106	-	-	2.855.610	3.490.190
1651-1675	95.101	77.794	[194.320]	[199.012]	8.586.950	10.456.671
1676-1700	102.305	84.413	10.344.855	13.850.401	10.344.855	13.850.401
1701-1725	115.971	90.191	10.782.207	13.775.142	10.782.207	13.775.142
1726-1750	84.772	72.363	7.342.682	8.385.805	7.342.682	8.385.805
1751-1775	132.330	117.855	15.809.552	20.997.868	15.809.552	20.997.868
1776-1800	40.773	35.202	6.329.129	7.132.859	6.409.139	7.230.649
1801-1829	2.757	2.539	-	-	248.130	303.270
Totaal	608.849	509.142	50.802.745	64.341.088	62.659.115	78.832.207

Ook aan de afnamezijde traden verliezen op, bijvoorbeeld door bedorven suiker of verloren schepen. Daarnaast werd vaak op krediet gekocht, dat niet altijd werd afbetaald – zoals bij de verovering van Nederlands-Brazilië in 1645, toen een schuld van meer dan ƒ 4 miljoen bij de WIC open bleef staan. De WIC hief aanvullend *lastgeld* of *recognitiegeld* van ƒ 60 (later ƒ 42,50) per schip. Ook het lokale bestuur vroeg een bijdrage voor het organiseren van slavenmarkten: aanvankelijk 5%, na 1741 verlaagd tot 2,5%. In de Zeeuwse periode vroeg de Raad Fiscaal eveneens 2,5% van de verkoopopbrengst. De correspondent of organisator van de slavencompagnie kreeg bij de CCM doorgaans 1%. Tussenpersonen en dienstverleners ontvingen commissies en lonen tussen de 1% en 5%. Verder waren er kosten voor scheepsvervoer, handling, verlies van materieel, en het loon van de zeelieden.

Toegevoegd slot:

De totale brutomarge van de Nederlandse trans-Atlantische slavenvaart in de zeventiende en achttiende eeuw wordt geschat op tussen de ƒ 63 en ƒ 79 miljoen. De werkelijke bruto-opbrengst per slaaf bedroeg gemiddeld tussen de ƒ 100 en ƒ 120, terwijl de inkoopprijs van een slaaf in Afrika in 1670 ongeveer ƒ 40 bedroeg. Rond 1730 was deze gestegen tot circa ƒ 90, en tegen het einde van de achttiende eeuw, toen de handel van de Republiek vrijwel was opgedroogd, liep dit op tot zo'n ƒ 190 per persoon in 1795. Wanneer men gemakshalve het jaar 1730 als ijkpunt neemt—het jaar waarin de WIC stelde geen winst meer te maken op de handel—komt de brutomarge uit op ongeveer 110 tot 130 procent, aanzienlijk hoger dan de 2,5 procent winst die volgens de officiële boekhouding van de aan de VOC gerelateerde Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC) werd gerealiseerd.

Deze onwaarschijnlijk lage winstpercentages doen vermoeden dat substantiële opbrengsten zijn verdwenen via dubbele boekhoudingen, of dat de feitelijke winsten elders binnen het bredere koloniale economie zijn neergeslagen. Vanuit economisch perspectief is het weinig plausibel dat bij dergelijke hoge ondernemingsrisico's—waarbij bijvoorbeeld 10 tot 20 procent van de 'vracht' onderweg omkwam—de nettowinst slechts 2,5 procent zou bedragen. Zulke cijfers onderstrepen dat de trans-Atlantische slavernij onderdeel vormde van een omvangrijker financieel systeem, waarin schaduwfinanciering, fiscale sluiproutes en niet-geregistreerde rendementen een belangrijke rol speelden.

De lucratieve slavenhandel, die vanaf 1730 steeds meer buiten de WIC om werd georganiseerd, wijst op de toenemende rol van bankiers- en handelshuizen zoals Oranje's Hope & Co. (ca. 1720), die destijds vanuit Rotterdam opereerden. Het is bekend dat het grootste deel van de winst uit de slavenhandel en slavenplantages na 1730 terechtkwam bij dergelijke firma's, die actief investeerden in slaventransporten, plantages en de handel in plantageproducten.

Vanaf circa 1780 lijkt deze lucratieve handel, mede als gevolg van de oorlog met de Republiek (1775–1784), te zijn verschoven naar Groot-Brittannië, waar Oranje's East India Company (EIC) inmiddels de dominante positie innam. Rond dat jaar bedroeg de totale waarde van de overzeese handel van de Nederlandse Republiek circa ƒ 300 miljoen, terwijl de officiële waarde van de slavenhandel in datzelfde jaar slechts ƒ 600.000 bedroeg—oftewel slechts 0,2 procent van het totale volume. Ter vergelijking: de Britse slavenhandel beleefde tussen 1761 en 1807 een ongekende bloei, met een geschatte opbrengst van alleen al ƒ 568 miljoen.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Intro: De speculaties van John Law's Bank Royale en Robert Harvey's South Sea Company

John Law (1671–1729) was de zoon van een goudsmid uit Glasgow. Al vroeg raakte hij betrokken bij pogingen om, in navolging van de financiële innovaties van Willem III, soortgelijke hervormingen in Schotland door te voeren. Law en Willem III waren bekenden van elkaar: in 1694 werd Law veroordeeld voor de dood van Edward Beau Wilson in een duel, dat zou zijn ontstaan uit een conflict over de Schotse Elisabeth Villiers, de erkende maîtresse van Willem III tussen 1680 en 1695. Nadat de katholieke Jacobus II (r. 1685–1688) in 1685 een wig tussen Villiers en Willem III probeerde te drijven ten gunste van zijn dochter Mary II (r. 1889–1694), sloeg Willem III hard terug: hij verdreef zijn schoonvader in 1688 van de troon en liet in datzelfde jaar een groot deel van zijn Ierse bezittingen op naam van Villiers zetten. Dit werd in 1699 door het Britse parlement weer teruggedraaid ten gunste van Willem III. Zij was toen inmiddels een Hamilton: Een jaar na het overlijden van Mary Stuart trad Elisabeth in 1695 in het huwelijk met haar neef Lord George Hamilton, een generaal van Willem III, waarop zij gravin van Orkney werd.

Na zijn vlucht uit de gevangenis in 1694 vertrok Law naar Amsterdam, ogenschijnlijk als secretaris van Willem's Britse ambassadeur. In deze periode bestudeerde hij de private Wisselbank van Amsterdam, het model waarop de Bank of England (1694, BoE) was gebaseerd. Tegelijkertijd weigerde het Schotse parlement destijds mee te doen met de hervormingsplannen van Willem III. Het richtte in 1695 de Bank of Scotland (*Governor and Company of the Bank of Schotland*) op als nationale staatsbank, en tevens de Company of Scotland (1695–1707), die een parlementair monopolie kreeg op alle Schotse handel met India, Afrika en de Amerika's. De onderneming haalde met een emissie van £400.000 (ca. ƒ2,6 miljoen) circa 20% van het geld in omloop in Schotland op. Haar ambitie was een volwaardige tegenhanger te worden van zowel de Britse East India Company (1600/1698, EIC) als de Vereenigde Oostinidsche Compagnie (1602, VOC).

Willem III ondermijnde actief de activiteiten van de Company of Scotland, onder meer door de Spanjaarden op de hoogte te stellen van het strategische Darien-project van de onderneming. De twee expedities (1698 en 1699) vestigden zich in het huidige Panama, maar werden uiteindelijk vernietigd. De daaropvolgende Schotse expedities naar Java en China (1700–1701) eindigden eveneens in rampspoed. Tegelijkertijd kampte Schotland met een zware hongersnood (1693–1700) waarbij 10 tot 15% van de bevolking omkwam. In de Negenjarige Oorlog (1689–1698) werden Schotse schepen bovendien extra zwaar getroffen door kapers. William III's *Royal Navy* gaf voornamelijk bescherming aan Engelse schepen. Het faillissement van de Company of Scotland leidde in 1707 tot een schuld van £14.000 en het verlies van 25% van het Schotse kapitaal. Deze rampzalige situatie dwong tot de *Act of Union* (1707) met Engeland onder de Kroon. De Engelse kroon organiseerde de verloren gegane £400.000 en verhoogden conform de afspraak de Schotse belastingen.[59]

Tussen 1702 en 1713 verbleef Law in Den Haag en Amsterdam, het financiële hart van Europa. Hij raakte gefascineerd door de Wisselbank (1609), die via papieren wissels transacties zonder contant geld mogelijk maakte. In deze periode schreef hij zijn *Essay on a Land Bank* (ca. 1704), geïnspireerd

---

[59] Het Darien Schema was bedacht door de Schotse bankier William Paterson (1658-1719), de medeoprichter van de Bank of Engeland en latere promoter van de Unie (1707). Net als John Law reist hij door Europa om zijn vorm van economie te promoten. Hij schrijft onder andere *A Brief Account of the Intended Bank of England (1691), Proposals and Reasons for Constitulating a Council of Trade (1701), A Proposal to plant a Colony in Darién to protect the Indians against Spain, and to open the Trade of South America to all Nations (1701), Wednesday Club Dialogues upon the Union (1706).*

op het Engelse voorbeeld van de Land Bank (1692). Willem's vertrouweling lanceerde vervolgens het pamflet *Two Overtures Humbly Offered to His Grace John Duke of Argyll, Her Majesty's High Commissioner, and the Right Honourable the Estates of Parliament* (1705), dat gericht was aan het parlement en aan de hertog van Argyll, de vertegenwoordiger van Anne Stuart in Schotland. Het boek *Money and Trade Considered: With a Proposal for Supplying the Nation with Money* (1705) volgde. Vervolgens was Law betrokken bij een poging om een concurrerende private Bank of Scotland op te richten, naar voorbeeld van de private BoE – de poging mislukte.

Hij bleef echter prominent en organiseerde met andere Schotse bankiers als Godolphin en Harvey het Verdrag van Unie (1707) voor het noodlijdende Schotland, dat de juridische basis legde voor de Britse Commonwealth onder de Engelse Kroon. In de tien jaar die daarop volgden verbleef hij afwisselend in de Republiek en Frankrijk, waar hij betrokken was bij financiële speculaties. In deze periode lanceerde hij ook het idee om kleine monopolies af te schaffen en om het heffen van belasting (*tax farming*) te privatiseren, zoals eerder met de BoE was gebeurd. Hij deelde zijn plannen waarschijnlijk met William III's voormalige *First Lord of the Treasury*, Sidney Godolphin (r. 1684–1685 / 1690–1701 / 1702–1710). Samen met William Paterson (1658–1719) en anderen Schotse bankiers was deze betrokken bij de totstandkoming van de *Acts of Union*.

Sidney Godolphin (1645–1712) speelde al in 1668 een rol als tussenpersoon tussen Charles II en diens zus Henrietta Anne Stuart, de echtgenote van Philippe I, hertog van Orléans en jongere broer van zonnekoning Lodewijk XIV (r. 1643–1715). Hij diende na de machtsovername door Willem III opnieuw als *First Lord of the Treasury* en evenals onder koningin Anna Stuart (r. 1702–1714). Godolphin was een sleutelfiguur bij de financiering van de Negenjarige Oorlog (1689–1698) en de Spaanse Successieoorlog (1701–1713).

Zijn opvolger Robert Harley (1661–1724) was als *Lord High Treasurer* van Anne Stuart tussen 1711 en 1714 in de praktijk haar eerste minister. Net als Godolphin ondersteunde hij William III's politiek. In 1701 organiseerde hij samen met William III de troonopvolging voor de Stuarts met de *Act of Settlement* (1701), waarvoor Harley werd beloond met het voorzitterschap van het Lagerhuis (*Speaker of the House of Commons*, 1701–1705) en vervolgens met het ambt van *Secretary of State for the Northern Department* (1704–1708). Nadat George I (r. 1714–1720) aantrad, werd Harley vrijwel direct aangeklaagd voor hoogverraad en voor het samenspannen met de katholieke Jakobijnse troonpretendent James Francis Edward Stuart (1688–1766). Hij werd gevangengezet na de mislukte Jakobijnse opstand van 1715, die tot doel had de katholieke troonpretendent James Stuart te installeren.

Deze Harley richtte in 1711 de *South Sea Company* (SSC) op, die in 1713 van Spanje en het Engelse parlement het asiento-monopolie verkreeg voor de slavenhandel in Zuid-Amerika en Pacific domeinen. In 1719 probeerde deze SSC, met zijn anonieme aandeelhouders onder het Huis Hannover (r. 1714–1901), niet alleen de BoE, de EIC en de Britse staatsschuld over te nemen, maar ook het recht te verwerven om direct belasting te mogen heffen in het snel expanderende het Britse imperium. Het lijkt een financiële coup van het pro-Stuartbolwerk die het doel had om de belangen van het pro-Oranje complex over te nemen.

Het plan lijkt te lukken, maar komt uiteindelijk niet verder dan het opkopen van de staatsschuld van £31 miljoen (ca. ƒ186 miljoen) door aandelen uit te geven. Aanvullend krijgt de SSC het recht om belasting te mogen heffen bij inwoners van het Britse imperium in ruil voor een nieuwe lening van £3 miljoen (ca. ƒ18 miljoen) aan het Parlement. Om de lening op te halen, zou de SSC voor £3 miljoen aan nieuwe aandelen uitgeven. Uiteindelijk biedt de huidige private belastingheffer, de BoE, mee om £5 miljoen (ca. ƒ30 miljoen) te lenen voor dit recht. De SSC wint met een nog hoger bod van £7,5

miljoen (ca. ƒ45 miljoen) aan het Parlement op een publieke veiling. De SSC haalt met diverse emissies het geld succesvol op in de markt bij anonieme financiers. De staatsschuld van £31 miljoen en de benodigde £7,5 miljoen worden ruimschoots opgehaald door maar liefst £48 miljoen (ca. ƒ288 miljoen) te verzamelen via een aandelentransactie. Aanvullend wordt nog eens voor £10 miljoen aan extra aandelen verkocht, die £75 miljoen (ca. ƒ450 miljoen) aan toekomstige waarde zouden vertegenwoordigen, omdat het prospectus van de SSC op het monopoliecontract een winst van minimaal 650% voorspiegelt.

Engeland raakt in de ban van speculatie die ook dergelijke 'toekomstige waardeontwikkeling' belooft. In 1719 en 1720 zijn er 190 beursintroducties, waaronder veel beleggingsfondsen en verzekeringsmaatschappijen die in aandelen, leningen, hypotheken en land speculeerden. Andere ondernemingen zaten in de 'high tech', zoals zoutzieden, baggeren, oliepersen, ijzerproductie of zetmeelextractie. Tegelijkertijd wordt er via de beurs ook flink geïnvesteerd in 'oude' ambachten zoals de textielindustrie, mijnbouw, visserij of scheepvaart. Ook allerlei steden gaan meedoen om voor uiteenlopende projecten geld op te halen. De directie van de SSC dwingt het Engelse Parlement tot de *Bubble Act* (1720) van 11 juni 1720, waarbij andere partijen verboden wordt om aandelen bij het publiek te plaatsen zonder *charter* van de Kroon. De SSC moest immers rendement kunnen maken om zijn enorme beloofde winsten waar te kunnen maken, en dat kon niet met te veel concurrentie. De Engelse hausse slaat vervolgens over naar de veel grotere beurs van Amsterdam en de rest van Europa.

In de Negenjarige Oorlog (1688–1697) tegen de protestantse Liga van Engeland en de Republiek en de daaropvolgende Spaanse Successieoorlog (1701–1714) speelt het agressieve Bourbon-Frankrijk een hoofdrol. De schuld van de Franse kroon is in 1715 opgelopen tot 3 miljard livres (ca. ƒ3 miljard). Deze schulden had Bourbon-Frankrijk sinds 1589 opgebouwd door veel Europese en koloniale oorlogen te voeren, zonder dat daar – zoals bij de protestantse VC's – directe inkomsten tegenover stonden.

Vertaald naar de ca. 21,5 miljoen inwoners van Frankrijk komt de schuld neer op circa 140 livres (ca. ƒ140) per persoon, een groot bedrag in deze tijd. De Britten hanteren een calvinistisch economisch model dat sterk verbonden is met ondernemingen als de EIC, en hebben in 1715 een overheidsschuld van £40 miljoen (ca. ƒ240 miljoen), wat met ca. 9,1 miljoen inwoners van de uitdijende *Commonwealth* (Engeland, Schotland, Ierland, Wales, Brits-Amerika en de West-Indies) neerkomt op ca. £4,4 (ca. ƒ26) per inwoner. De Britse economie zit dus een stuk gezonder in elkaar. Daarnaast beschikken de Engelsen op dat moment over aanzienlijke, sterke en zelfstandig opererende gemilitariseerde VC's zoals de EIC.

John Law duikt op als hij in Frankrijk een private bank op wil zetten met een voorstel in mei 1716, als hij wordt aangesteld als *Controller General of Finances* door de hertog van Orléans, Philippe II (r. 1715–1723), de zoon van Henriette Mary Stuart en Philippe I en regent van de jonge koning van Frankrijk, Lodewijk XV (r. 1715–1774). Law sticht in 1717 de eerste private nationale bank van Frankrijk met de *Banque Générale Privée* – naar het commerciële model van de BoE (1694) en de Amsterdamse Wisselbank (1609). In 1717 richt John Law voor de Franse koning ook de *Compagnie d'Occident* opnieuw op (eerder actief: 1664–1667), met het doel om de regio rondom Louisiana te koloniseren met vooral slavenplantages – met een vergelijkbaar ambitieus verdienmodel als de SSC (1711). De onderneming wordt gefuseerd met de in 1717 overgenomen Mississippi Company – de exploitatiemaatschappij van de Louisiana-kolonie – en wordt via dezelfde *Banque Générale Privée* geëxploiteerd. De Mississippi Company belooft een dividend van 40% in het prospectus. De exploitatiecompagnieën worden geherstructureerd als directe dochters van de *Banque Générale*.

Onder de nieuwe naam Banque Royale (1718) worden ook de *Compagnie des Indes Orientales* (1664), *Compagnie de Chine* (1660) en andere voorheen rivaliserende bedrijven ondergebracht onder hetzelfde charter en dezelfde bank, met onbekende aandeelhouders, maar met de ultieme macht in handen van de Franse kroon. De nieuwe fusieonderneming krijgen de naam *Compagnie Perpétuelle des Indes* (1719) en verkrijgt op 23 mei 1719 een Frans monopolie op alle zeeën – vergelijkbaar met de intenties van de SSC – maar ook concurrerend met de al aanzienlijke EIC en VOC.

John Law wil deze Franse compagnie (1719) en private *Banque Générale* met dezelfde *haute finance*-technieken optuigen als de speculatieve Engelse SSC en private BoE, die zich vooral richten op de Engelse Noord Amerikaanse kolonies en Caribische West-Indies om deze 'in cultuur' te brengen met slavenijgedreven plantages en mijnbouw. De potentiële inkomsten uit de koloniale expansies worden versneld gefinancierd en (ook) afgedekt met overheidsschuld, uit toekomstige te innen belastingen die tevens verhaald worden op toekomstige inwoners van deze overzeese Franse gebieden. In 1719 stelt John Law aan de Franse regent Philippe II voor om 1,2 miljard livres (ca. ƒ1,2 miljard) op de markt te lenen om die tegen 3% rente door te lenen aan het Huis Bourbon, dat gebukt gaat onder een enorme schuldenlast met veel hogere rente.

De private Banque Générale van Law krijgt met toestemming van de kroon de bevoegdheid om als Banque Royale (1718) belasting te innen in Frankrijk en zijn domeinen. Het geld zou worden opgehaald met leningen via de uitgifte van aandelen waarop inmiddels jaarlijks 12% rendement wordt beloofd – vergelijkbaar met het rendement op VOC-aandelen.

Het bedrag van 1,2 miljard livres wordt in drie rondes opgehaald; er wordt – net als in Engeland – zwaar overtekend en de koersen stijgen van 500 livres in mei naar 10.000 livres in december 1719. John Law wordt op 5 januari 1720 benoemd tot minister van Financiën (*Contrôleur général*) door regent Philippe II. Law manipuleert de koersen door de waarde van de onderneming sterk te overdrijven – iets wat in die tijd niet ongebruikelijk was. De *Banque Royale* geeft als eerste Frans financieel instituut papiergeld uit, naar het voorbeeld van de Wisselbank, de BoE en de *Bank of Scotland* (1695).

Het plan werkt aanvankelijk. De oorspronkelijke aandeelhouders – onder wie de hertog van Orléans, de voormalige werkgever van Law – staan bij opening al op enorme winst omdat de aandelenkoersen razendsnel stijgen, tot wel twintigvoudig. Wat daarbij hielp, was dat er slechts 10% aanbetaald hoefde te worden op de aandelen, waardoor feitelijk maar 120 miljoen livres hoefde te worden ingelegd. Tegen de beloofde 12% rente kon die inleg vervolgens betaald worden uit beloofd toekomstig rendement, los van de voorziene koersstijgingen. Law krijgt toestemming om belasting te heffen via de *Banque Royale* van de koning, en het Franse parlement stemt – voor de vorm, als raadgever van de koning – mee op de Bijbel.

De Franse Beurskrach (1720) en de Engelse South Sea Bubble (1720)

In januari 1720 veroorzaakte prins Louis Armand II de Bourbon (1695–1727), telg uit het Huis Bourbon en prins van Conti (r. 1709–1727), een internationale beurscrisis. Hij reed met drie lege wagens naar het hoofdkantoor van de Banque Royale in Parijs om zijn aandelen – oorspronkelijk verworven voor 500 livres en inmiddels gestegen tot 12.500 livres per stuk (een waardevermenigvuldiging van 25 keer) – te laten uitbetalen in goud. Deze spectaculaire actie leidde tot een schokgolf in het financiële systeem van Frankrijk.

Om het vertrouwen te herstellen, fuseerde John Law de Mississippi Company met de Banque Royale. Hiermee koppelde hij toekomstige exploitatiewinsten uit kolonies rechtstreeks aan de nationale bank, de onderliggende onderpanden en de verwachte belastinginkomsten. Omdat investeerders slechts 10% van het aandelenkapitaal hoefden in te leggen, was 90% van het systeem gebaseerd op toekomstige beloften. Dit leverde een enorme instroom van kapitaal op, maar veroorzaakte ook een inflatie van meer dan 23% per maand op het uitstaande bankpapier. Er ontstond een nijpend tekort aan edelmetaal als onderpand voor de inmiddels met 2.500% gestegen uitgifte van schuldbewijzen.

In maart 1720 werden de aandelen nog steeds verhandeld tegen 12.500 livres. Toen het bedrag aan Armand II werd uitgekeerd, en de Bourbons dus hadden gecasht, besloot Law het edelmetaal uit circulatie te nemen om de uitgegeven papieren bankbiljetten van de Banque Royale te dekken. Een koninklijk decreet verbood het bezit van meer dan 500 livres aan goud of zilver en verplichtte burgers hun edelmetaal in te leveren in ruil voor het nieuwe papiergeld. Deze gedwongen participatie leidde tot grote maatschappelijke onrust. Toch bleven de aandelen aanvankelijk stijgen, tot een bankrun ontstond. Law beperkte noodgedwongen de uitbetalingen, wat de paniek verder aanwakkerde. Er vielen doden door het gedrang, en de politie trad gewelddadig op om de menigte onder controle te krijgen.

In mei 1720 werd bij koninklijk edict de waarde van bankbiljetten gehalveerd, in een poging de bubbel gecontroleerd te laten leeglopen. De koers daalde meteen tot 4.000 livres per aandeel. Vooral laat ingestapte beleggers zagen hun inleg in rook opgaan. Toen ook het parlement – dat als elite intensief aan de speculatie had deelgenomen – protesteerde, werd het edict teruggedraaid. De aandelenkoersen veerden tijdelijk op en stegen zelfs nog tot augustus 1720. Het piramidesysteem hield intussen heel Frankrijk in zijn greep. Law werd in mei ontslagen als contrôleur général des finances en de uitbetalingen werden gestaakt.

Vanaf augustus 1720 stortte het systeem definitief in. In september daalde de koers tot 2.000 livres per aandeel, en in december tot 1.000. Een jaar later, in september 1721, was de koers terug op het oorspronkelijke niveau van 500 livres. Door de tussenliggende hyperinflatie was die waarde echter sterk gedevalueerd. De Franse economie raakte zwaar ontwricht; duizenden investeerders verloren hun kapitaal, terwijl de schuld van de Kroon grotendeels bleef bestaan. Het herstel duurde meer dan een decennium. Voortaan werden in Frankrijk geen vergunningen meer verstrekt voor nieuwe joint-stock companies – een verbod dat tot 1840 standhield. Tot aan de Franse Revolutie (1789) bleef de monarchie de dominante economische actor.[60]

De schokgolf sloeg over naar Engeland en de rest van Europa. Ook de koers van de South Sea Company daalde dramatisch – met 800% – tot de oorspronkelijke waarde aan het eind van 1720. Tegen die tijd waren al 55 andere joint-stockfondsen failliet gegaan. Duizenden Britse investeerders werden meegesleurd in de zogenaamde South Sea Bubble. Anders dan in Frankrijk bleef de schade in Engeland beperkt tot de beurs: de Bank of England kon tijdig ingrijpen, mede dankzij een overzichtelijke staatsschuld en een fiscaal systeem waarbij toekomstige belastinginkomsten als onderpand dienden voor leningen.

In Frankrijk daarentegen was de staatsschuld aanvankelijk enkel gedekt met edelmetaal – een reëel onderpand dat ontoereikend bleek toen de speculatie escaleerde. De Engelse bubbel was bovendien beperkter van schaal. Cruciaal was ook de tijdige regulering via de Bubble Act van juni 1720, die

---

[60] John Law verlaat Frankrijk in december 1720 en laat zijn substantiële bezittingen achter voor zijn schuldeisers, waaronder het *Place Vendôme* en tenminste 21 châteaus. Hij besteed de volgende jaren aan gokken in Rome, Kopenhagen en Venetië en sterft berooid in 1729.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

voorkwam dat onbeperkt ondernemingen konden worden opgericht met beperkte aansprakelijkheid. Voortaan mochten nieuwe ondernemingen alleen functioneren als partnerships of associates, zonder verhandelbare aandelen, tenzij zij beschikten over een koninklijk charter. Het opzetten van naamloze vennootschappen werd dus een voorrecht van de Kroon.

Deze maatregel vergrootte de macht van de Kroon op toegang tot commercieel kapitaal. Via het systeem van koninklijke charters kreeg het Huis Hanover (1714–1901) feitelijk controle over de economie van het Britse *Commonwealth* en de schrik voor kapitaalvernietiging leidde ertoe dat de *Bubble Act* pas in 1825 werd ingetrokken. Tot die tijd bleef de belangrijkste bedrijfsvorm van NV beschikbaar voor geselecteerde, gecharterde elites. Dat bood gevestigde koloniale actoren zoals de East India Company – met Huis Oranje als belanghebber – de ruimte om zonder veel concurrentie door te groeien en zowel de kolonisatie als de daaruit zeer lucratieve voorvloeiende handel te organiseren. Via de charters kon de Kroon toestemming geven aan geselecteerde NV's om in 'haar' kolonies te opereren, een ongekend krachtig instrument. Ook Oranje's private Bank of England behield na het verdwijnen van haar directe rivaal tot 1948 haar positie als belangrijkste belastingheffer binnen het Britse imperium.

De Bubble Act werd ook doorslaggevend bij de aanstaande Britse industriële revolutie (c. 1730), die zich vooral op de Britse eilanden zou concentreren. Vanaf circa 1730 kon de Kroon door de Bubble Act, met steun van het parlement en overheidsinstituten, via charters niet alleen de joint-stock companies reguleren, maar ook patentrecht toewijzen op de vele uitvindingen die zouden volgen. De ondernemingen op de Britse eilanden werden zo gereguleerd. Ondernemingen met 'algemeen nut', zoals kanaalaanleg, kregen speciale aandacht. Een voorbeeld is het kanaal van circa 70 kilometer dat in 1761 werd aangelegd, en de nationale steenkoolprijs aanzienlijk verlaagde. Ook dit lucratieve project leidde tot beursactiviteit. De lucratieve nieuwe markt leidde tot een gecontroleerde hausse: al in de drie daaropvolgende jaren werden nog eens 81 kanalen gelanceerd van de 100 die tot 1791 volgen.

Het Britse parlement voerde dit binnenlandse beleid grotendeels uit in lijn met de ideeën van de Schotse econoom en moraalfilosoof Adam Smith (1723–1790), wiens *Wealth of Nations* (1776) betoogde dat alleen het 'algemeen nut' een legitieme reden was om met publiek geld joint-stock companies op te richten. Omdat dit geld vrijwel uitsluitend afkomstig was van de gevestigde financiële elite, leidde het tot verdere vermogensconcentratie. Engeland ontwikkelde zich in de 18e eeuw tot een financieel en industrieel bolwerk, gedomineerd door adel, bankiers en een selectieve groep kapitaalkrachtige kooplieden. Nadat het 'volk' massaal zijn geld kwijt was geraakt, zorgde de Bubble Act voor een nieuwe periode van kapitalistische expansie. Opvallend genoeg leidde de crisis in Frankrijk ertoe dat ook die meer feodale economie gereguleerd op vergelijkbare wijze kon worden via de Kroon. Die selectieve burgers die profiteerde van het nieuwe gereguleerde systeem groeide uit tot een nieuwe kapitaalkrachtige groep; de bourgeoisie.[61][62]

---

[61] Als de Engelse hun grote concurrent Frankrijk hadden willen uitschakelen voor lange tijd dan hadden ze niets beters kunnen doen dan John Law kunnen sturen. Ook de *Bubble Crash* speelde de Engelse elite in de kaart.

[62] Met de Napolitaanse Coalitie Oorlogen (1792-1815) worden er in 1807 en 1808 toch aandelen van ondernemingen aangeboden aan het publiek en deze overtredingen worden gedoogd. Het betrof hier wel bedrijven die de goedkeuring van Adam Smith konden wegdragen: kanaalbedrijven, brug- en tolwegmaatschappijen, waterbedrijven, verzekeraars, scheepswerven en een spoorweg.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De beurscrisis in de Republiek in 1720

Ook de kapitaalkrachtige Amsterdamse beurs was in de jaren 1720 in de ban van speculatie, zij het in aanzienlijk mindere mate dan die in Frankrijk en Engeland. In anonieme pamfletten werd uitvoerig gewaarschuwd voor de 'windhandel' van de talloze naamloze vennootschappen die op de beurs waren geïntroduceerd, evenals voor de Franse speculatieve experimenten van John Law. De kapitaalintensieve economie van de Republiek rustte grotendeels op reële inkomsten uit het uitbreidende koloniale imperium, met name via succesvolle plantage-economieën en chartercompagnieën zoals de VOC (1602), de daarmee verbonden Nieuwe West-Indische Compagnie (1674) en de Sociëteit van Suriname (1683). Niettemin gingen ook in de Republiek aanzienlijke aantallen speculanten failliet en verdween er veel kapitaal in speculatieve projecten.

HET GROOTE
TAFEREEL
DER DWAASHEID,
CONDITIEN en PROJECTEN
KONST-PLAATEN,
COMEDIEN en GEDIGTEN,

n Nederland verschijnt in 1720 Het Groote Tafereel der Dwaasheid, een anonieme komedie over deze en andere windhandel. De beurskrach van Parijs en Londen slaat ook over naar Amsterdam en andere delen van Europa.

Met het wegvallen van de binnenlandse en buitenlandse concurrentie kwam de weg vrij voor met het Huis Oranje verbonden ondernemingen zoals Hope & Co. (ca. 1720) en de aan de VOC gelieerde nieuwe Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC, 1720). Deze instellingen zouden een sleutelrol gaan spelen in de uitbreiding van de op slavernij gebaseerde plantage-economie van de Republiek. In Groot-Brittannië werd de concurrentie van Oranje's East India Company (1600/1708) en de Bank of England (1694) eveneens geneutraliseerd, waardoor de Britse economie stevig onder controle kwam van het Huis Hanover (1714–1901).

Tekening van John Law in de windhandel (1720).

In 1734 trouwde Anna van Hanover – de oudste dochter van de Britse koning George II (r. 1727–1760) – met Willem IV (r. 1711–1751), erfstadhouder en latere directeur-generaal van de machtige VOC. Daarmee werden de Britse en Nederlandse dynastieën opnieuw met elkaar verbonden, zowel politiek als economisch.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Oranje's VOC, slavernij en plantages in de Oost-Indies in de 2de periode (1702-1806)

Tot circa 1700 speelde de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) geen directe rol in de trans-Atlantische slavenhandel, die buiten haar octrooigebied viel. Wel was het nauw verweven met de NWIC, die zich zou specialiseren in de lucratieve handel. De VOC maakte echter wel gebruik van slaven, doorgaans aangeduid als lijfeigenen, en voerde bovendien op grootschalige schaal slaventransporten uit als handelsproduct—zij het ogenschijnlijk vooral ten behoeve van andere partijen. Naar schatting werden er tot de afschaffing van de slavernij in Nederlands-Indië in 1860 circa 1,1 miljoen slaven verplaatst binnen de Oost-Indies—bijna twee keer zoveel als in de West-Indische gebieden.

In tegenstelling tot de West-Indies, waar private kolonisten en enkele Sociëteiten een hoofdrol speelden, was de VOC in de Oost direct eigenaar van de kolonies. Deze werden bestuurd via VOC-gouverneurs en geëxploiteerd naar eigen inzicht. Het gebruik van Afrikaanse slaven bleef relatief beperkt in de Oost; tot ca. 1700 had de VOC nauwelijks eigen plantages maar liet het die door lokale partijen runnen. Enkel op de Molukken werden nootmuskaatplantages (tuinen) geëxploiteerd, maar daar werd geen slavenarbeid ingezet. Ook de latere VOC koffieplantages op Java maakten geen gebruik van slaven; deze werden beheerd door de lokale bevolking, die verplicht werd bepaalde hoeveelheden koffie te leveren. De slavernij werd aan anderen overgelaten: Het gebruik was in de diverse Sultanaten in India en de Maleisisch-Indonesische archipel gewoon.

De VOC, die sinds de zeventiende eeuw gestandaardiseerd en voortdurend oorlog voerde in de Oost ter uitbreiding van haar invloedssfeer, eiste in de achttiende eeuw ook andere vormen van dergelijk tribuut—zoals goud, diamanten en tin van Celebes (nu: Sulawesi) en Borneo (nu: Kalimantan)—in ruil voor vrede en de levering van handelsgoederen als opium. Het VOC-exploitatiesysteem in de Oost vormde de naadloze voorloper van het later ingevoerde Cultuurstelsel (1830–1870).

Maar de VOC – die vanaf de 17de eeuw gestandaardiseerd continu oorlogen voert in de Oost Indies om zijn belangen uit te bereiden – eist in de 18de eeuw ook ander tribuut op als goud, diamanten en tin van Celebes (nu: Sulawesi) en Borneo (nu: Kalimantan) in ruil voor vrede en handelsproducten als opium uit andere regio's in de Oost Indies. Het VOC systeem dat in Oost-Indië word gerund is de voorloper van het latere veel verder doorgevoerde Cultuur Systeem (1830-1870).

Binnen de Oost-Indië (nu: Indonesië) werden door de VOC alleen in Batavia op Java op grote schaal slaven gehouden. Deze kwamen voornamelijk uit andere delen van Oost-Indië en uit de VOC-gebieden in India. De eerste 1200 slaven arriveerden uit Ambon na de gewelddadige VOC-verovering in 1623. Hun bewegingsvrijheid was beperkt tot VOC-territorium, waarin beperkt rekening werd gehouden met het gezag van inheemse stammen, en zij vielen onder VOC-wetgeving. Voor slaven hanteerde de VOC het Romeinse rechtssysteem, dat ook aan het Europese feodale recht ten grondslag lag tot aan de hervormingen onder Napoleon.

Binnen de VOC werkten zowel vrijgelatenen (orang prijman) als slaven in werkplaatsen, werven en pakhuizen. Slaven werden onderverdeeld in ambachtslieden, gouvernementsslaven, lijfeigenen van het gouvernement en landslijfeigenen. Zij werden ingezet voor zware arbeid zoals de aanleg van infrastructuur, havens en fortificaties. Omdat in Batavia en omgeving het werven van slaven problematisch en risicovol was (onder andere vanwege opstandgevaar), werden zij gehaald uit andere regio's zoals Bali, Zuid-Celebes (Boeginezen en Makassaren) en Portugees-Timor.

De VOC-slaven in Batavia zouden niet veel slechter zijn behandeld dan de 'vrije bevolking' onder lokale vorsten op Java. Batavia fungeerde als het belangrijkste Aziatische centrum van de semi-

zelfstandige VOC. In 1699 telde de stad circa 20.000 slaven, wat neerkwam op 30% van de totale bevolking—vergelijkbaar met het oude Rome. Dit aantal groeide tot ongeveer 34.000 (dan 25% van de bevolking) in 1779. Nadat in 1811 het Frans-Nederlandse leger op Java werd verslagen, nam de Britse East India Company (EIC) de directe controle over. Daarmee werd een begin gemaakt met de afschaffing van de slavernij, al bleef deze in gebieden met zelfbestuur onder inlandse vorsten bestaan tot 1914.

Ook op Nederlands-Ceylon (1656–1795, nu Sri Lanka) en aan de Nederlands-Coromandel (1610–1798, nu de Tamilsprekende zuidoostkust van India) maakte men gebruik van slaven, met name krijgsgevangenen. In het VOC-hoofdkwartier in Galle op Ceylon waren veel slaven afkomstig uit Tamilgebieden in Zuid-India of uit andere VOC-gebieden. Bij de VOC-stad Pulicat aan de Coromandelkust werden eveneens veel Tamil-arbeiders ingezet, in samenwerking met lokale vorstenhuizen. Hoewel exacte aantallen ontbreken, is de inzet als wijdverbreid te typeren. In 1760 had de VOC in Galle officieel 77 slaven, maar daarnaast waren er particuliere slaven van VOC-personeel en velen werkzaam op plantages voor tabak en kaneel. Net als in Batavia werkten zij in pakhuizen, werkplaatsen en administratieve posten. Vanaf 1640 werd het bestuur over de VOC-gebieden in India uitgevoerd door een VOC-gouverneur.

In 1652 stichtte Jan van Riebeeck (r. 1652–1662) bij Kaap de Goede Hoop het eerste VOC-verversingsstation. Slaven in Afrika—de zogenoemde ‘kaffers’—kwamen uit de uitbreidende Kaapkolonie en uit Mozambique, waar zij werden gekocht van de koning die heerste over het grootse deel van het eiland. Deze slaven werden ingezet in Batavia of op plantages aan de westkust van Sumatra, onder meer bij VOC-goudmijnen. Slaven voor deze regio’s kwamen vooral van Madagaskar. Met de uitbreiding van de Kaapkolonie groeide de slavenbevolking van circa 1.100 in 1700 tot ca. 5.000 in 1752, bij een blanke bevolking van 4.000 en ca. 350 vrije Afrikanen. Rond 1800 telde de kolonie ongeveer 20.000 blanken, 25.000 slaven (53%) en 2.000 vrije Afrikanen.

Vanaf 1792 vormden de slaven van compagniedienaren en vrijburgers de grootste groep. Deze particuliere slaven werkten in huishoudens en op het land, en waren afkomstig uit de Indische archipel, Bengalen, Coromandel en Ceylon. Zij reisden met hun VOC-eigenaren mee. Tegen 1770 kwamen de meeste slaven in de Kaapkolonie uit Madagaskar.

De VOC bezat gedurende haar bestaan (1602–1798) het monopolie op slavernij in haar gebieden. Slaven werden verhandeld op VOC-slavenmarkten in Kaap de Goede Hoop, Ceylon, Malakka (nu: Maleisië), Batavia, Makassar (Zuid-Sulawesi), en bij de ontluikende plantage-economieën in Oost-Indië (Ambon, Molukken en de Banda-eilanden). In 1699 en 1784 vaardigden de gouverneurs in de Oost diverse invoerverboden uit, gevolgd door verordeningen voor Ceylon en Kaap de Goede Hoop in 1767, 1770 en 1784. Voor deze verordeningen kon men vrijstelling krijgen door het betalen van een ‘boete’.

Na de Franse invasie van de Republiek in 1794 werd in 1795 de Bataafse Republiek (1795–1806) opgericht, gebaseerd op de principes van de Franse Revolutie. Alle Nederlandse kolonies van de VOC, Nieuwe West-Indische Compagnie (NWIC, 1674) en andere ondernemingen kwamen vanaf 1795 onder Brits bestuur en werden geleidelijk veroverd. De charters van de WIC en de VOC werden niet verlengd en vervielen respectievelijk in 1795 en 1798. Tot aan de Britse overname bleven de kolonies onder bestuur van gouverneurs in dienst van de Bataafse Republiek. In de achttiende eeuw bedroeg de gemiddelde jaarwinst van de VOC circa ƒ 17.189.000.

Volgens de studie *Staat en Slavernij* (2023) zouden de Oranjes tussen 1675 en 1770 vooral indirect hebben meegeprofiteerd van slavernij, voor een bedrag van ƒ 3.042.510 — omgerekend naar

2021:€ 545 miljoen. De site www.historicalstatistics.org komt voor hetzelfde bedrag uit op 'slechts' 2015:€ 50,2 miljoen. Behalve dat dit vooral iets zegt over het rekenkundig vermogen van Nederlandse historici (een verschil van factor 10 zonder inflatie correcties), was ƒ 3 miljoen destijds een aanzienlijk, maar niet uitzonderlijk vermogen. De waarschijnlijke private participatie via een huisbank als Hope & Co. wordt door de onderzoekers volledig buiten beschouwing gelaten.

Conclusie:

De exploitatie van slavernij binnen de Oost-Indische gebieden van de VOC ontwikkelde zich in de achttiende eeuw tot een integraal onderdeel van het koloniale verdienmodel van de Republiek, waarin arbeid, dwang en speculatie samenkwamen. Anders dan in de West-Indies was de VOC hier wél juridisch eigenaar en bestuurlijke autoriteit, met directe zeggenschap over de productie, distributie en inzet van mensen als kapitaal. Deze hiërarchisch ingerichte koloniale orde, gebaseerd op Romeins recht en militaire macht, vormde het institutionele fundament voor latere Nederlandse exploitatieregimes, waaronder het Cultuurstelsel.

De centrale rol van Batavia als bestuurlijk, militair en economisch knooppunt weerspiegelde de aspiratie van de VOC om als soevereine macht op te treden binnen de Oost. In dit streven werd de VOC vanaf de eerste helft van de achttiende eeuw in toenemende mate gefinancierd en verzekerd door commerciële netwerken rondom bankiershuizen—met Oranje's huisbankier in de Republiek, Hope & Co., voorop. De groeiende verwevenheid tussen koloniale exploitatie en financieel kapitaal leidde ertoe dat slavenarbeid indirect ook diende ter versterking van de dynastieke en economische positie van het Huis van Oranje, dat via erfstadhouderschap en voorzitterschap van de Compagnie doorslaggevende invloed had op benoemingen en strategische koersbepalingen. Eenzelfde invloed werd gelijktijdig bij de British East India Company uitgeoefend via Oranje's Engelse huisbankier Baring (1762), die vanaf 1780 een hoofdrol begon te spelen in het overnemen van handelsposities—mede dankzij de verzwakking van de Republiek als gevolg van de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780–1784). De lucratieve slavenhandel van de Nieuwe West-Indische Compagnie (NWIC) en de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC, 1720) vormde daarbij een aantrekkelijk doelwit. Deze strategische overname door de EIC van de Republikeinse posities viel geheel in lijn met de financiële en geopolitieke belangen van Huis Oranje.

Hoewel de officiële afschaffing van slavernij in de Oost pas laat op gang kwam, weerspiegelde het systeem dat door de VOC werd opgebouwd een vroege vorm van een kapitaal-gestuurd koloniaal bestuur. De overgang naar het Britse gezag na 1795 betekende geen breuk, maar veeleer een institutionele overdracht van dit model—waarbij veel elementen van het VOC-apparaat, inclusief slavernij, nog decennialang bleven voortbestaan. Zo eindigde de formele controle van de Oranje's over de VOC in 1798, maar bleef hun erfenis zichtbaar in de structuren, praktijken en winsten van het koloniale kapitalisme in Azië. De Oranje's zouden de draad als koningen vanaf 1813 naadloos oppakken.

Oranje’s EIC - slavernij en plantages in de West- en Oost-Indies in de 2de periode (1702-1806)

EIC (tot 1709) - Introductie

Tijdens de economische hervormingen van Willem III (r. 1689–1702) startte hij met steun van het parlement ook een nieuwe *East India Company* (1698), die in 1709 fuseerde met de oude onderneming tot de gezamenlijke *United Company of Merchants of England Trading to the East Indies* (EIC, 1709). Willem werd zelf oprichtend (controlerend?) aandeelhouder van de eerste onderneming, waarvan de aandelen na zijn dood overgingen op zijn erfgenamen binnen het Huis Oranje. De familie had op dat moment al aanzienlijke belangen in de VOC, dat eveneens een van de grootste belanghebbenden was in de Nieuwe West-Indische Compagnie (NWIC, 1674) en de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC, 1720). Terwijl deze twee laatstgenoemde instellingen zich specialiseerden in de West-Indische slavenhandel en bijbehorende plantage-economieën, bezat de VOC een monopolie op de koloniale activiteiten in de Oost.

Rond 1700 was de EIC nog een relatief beperkte onderneming, slechts enkele malen groter dan de Stuarts’ *Royal African Company* (RAF, 1660), die als een Britse tegenhanger van de WIC fungeerde en zich richtte op de trans-Atlantische slavenhandel. De RAF werd na Mary’s dood in 1694 vernietigd door de NWIC, waardoor de weg werd vrijgemaakt voor de gemilitariseerde EIC om zowel in de Oost- als West-Indies terrein te winnen en een steeds dominanter monopolie af te dwingen. Mede dankzij de Britse overwinning in de Negenjarige Oorlog (1689–1698) beschikte Engeland over de sterkste marine van Europa, hetgeen verdere koloniale expansie en exploitatie mogelijk maakte.

Tussen 1660 en 1690 bedroeg de gemiddelde jaaromzet van de eerste EIC circa £ 279.000. Tijdens de regeerperiode van Willem III, waarin de Republiek en Engeland via een personele unie en gedeelde belangen rond de VOC en EIC een machtsblok vormden tegen het oprukkende Frankrijk, piekte deze omzet tot £ 700.000 (ca. ƒ 4,2 miljoen) in 1700. Tussen 1691 en 1720 verdubbelde de gemiddelde jaaromzet naar £ 402.000 (ca. ƒ 2,4 miljoen). In deze periode werden vanwege ‘staatsbelang’ geen officiële balansen gepubliceerd; de omzetcijfers zijn achteraf grotendeels afgeleid uit de waarde van verkocht goud en zilver aan de EIC, en de goederen die naar de West- en Oost-Indies werden geëxporteerd in ruil voor importproducten.

Ter vergelijking: de concurrerende VOC realiseerde over de gehele achttiende eeuw, inclusief de opstart, een gemiddelde jaaromzet van ƒ 17 miljoen (£ 2,8 miljoen) met een jaarlijkse winst van ƒ 6 miljoen (£ 1,0 miljoen), waarmee de VOC rond 1700 ten minste zeven keer groter was dan de EIC.

In 1709 ontving de nieuw gevormde onderneming een koninklijk charter voor drie jaar, in ruil voor een lening van £ 3.200.000 (ca. ƒ 19,2 miljoen) aan het Britse Ministerie van Financiën (Treasury). In 1712 werd dit charter verlengd met een aanvullende wet. Tegen 1720 kwam al 15% van de totale Britse import uit India via de EIC, en raakte de Britse staat steeds afhankelijker van de belastinginkomsten én leningen van deze koloniale onderneming—zeker na de grote speculatiecrisis van 1720 (de South Sea Bubble). Ook in 1730 en 1766 volgden charterverlengingen.

EIC (1709-1750) – Expansies via handel

Anders dan de VOC bleef de EIC tot circa 1762 in de kern vooral een gemilitariseerd handelsbedrijf. Rond 1750 was de onderneming verantwoordelijk voor ongeveer 50% van de wereldhandel, voornamelijk in bulkgoederen zoals katoen, zijde, indigo, suiker, zout, specerijen, salpeter, thee en opium. De oostelijke operaties van de onderneming concentreerden zich steeds nadrukkelijker op

India en de handel met China, destijds de grootste economieën ter wereld. Tegelijkertijd verkreeg de EIC in toenemende mate handelsmonopolies richting de Amerikaanse koloniën. In deze gebieden oefende zij groeiende invloed uit op de opkomende plantage-economie, mede door de toenemende vraag naar katoen op de Britse thuismarkt.

Voor de aanvoer van goedkope katoen waren aanzienlijke slavenplantages nodig, die zich vanaf 1700 in hoog tempo ontwikkelden in de zuidelijke staten van Noord-Amerika. Als opvolger van de *Royal African Company* vervoerde de nieuwe *East India Company* (1709) op basis van koninklijke charters niet alleen overzeese materialen zoals katoen, maar ook slaven. Slavernij werd in de protestantse Engelse koloniën in Noord-Amerika beschouwd als een aanvaard gegeven. De kolonies werden bevolkt door geharde kolonisten en goudzoekers: veelal arme Europeanen uit Engeland en West-Europa die op zoek waren naar land en welvaart. Het klimaat in het zuiden van de Verenigde Staten bood ideale omstandigheden voor de ontwikkeling van grootschalige plantages, die de economische motor zouden worden van de zuidelijke economie.

De overgang naar een katoen-economie verliep snel. Onder Willem III, tijdens het herstel van de Britse economie na de crisis van de late zeventiende eeuw, was tabak nog het belangrijkste exportproduct van de zuidelijke plantages—met een jaarlijkse import van circa 10.000 ton in Brittannië via de EIC. Na 1700 maakte tabak echter in rap tempo plaats voor het lucratievere katoen. De opkomst van de katoenplantage-industrie viel samen met de vroege fase van de Industriële Revolutie, die vanaf circa 1730 begon in het koninkrijk Groot-Brittannië onder het nauw met Oranje verbonden Huis Hanover (1714–1901). De vraag naar katoen explodeerde, waardoor de slavenplantages in de zuidelijke staten sterk uitbreidden. Tijdens de Constitutionele Conventie van 1787 werkten er reeds circa 700.000 slaven in de Verenigde Staten.

Deze opkomst van de katoenplantage industrie valt samen met de Industriële Revolutie die vanaf ca. 1730 word geïmplementeerd in Hanover Brittannië (1714-1901). Hierdoor explodeert de vraag naar katoen waarbij de slavenplantages snel expanderen: Tijdens de Constitutionele Conventie in 1787 in Philadelphia werken er al ca. 700.000 slaven in de VS.

Het Verenigd Koninkrijk groeide van 1700 tot 1763 uit tot de leidende koloniale natie, vooral dankzij de overwinning in de Zevenjarige Oorlog (1756–1763) tegen een katholieke coalitie onder leiding van Bourbon-Frankrijk. Via de door de Kroon gecharterde, snel expanderende East India Company werd met militaire en economische middelen een wereldwijd handelsnetwerk opgebouwd. Tegelijkertijd vond onder gecontroleerde omstandigheden binnen Groot-Brittannië de eerste golf van industriële productie plaats. Deze werd ondersteund door door de Kroon en staat gegarandeerde charters (patenten, octrooien), waarmee handels- en productiemonopolies werden gecreëerd die door het juridische systeem werden beschermd. Dat gebeurde samen met financiële innovatie en via de Kroon gereguleerde NV's, die via de beurs infrastructuur bouwden zoals kanalen (vanaf 1757) en later spoorwegen (vanaf ca. 1830), handel waarin bankiershuizen als Hope & Co. en Baring ook zeer actief waren.[63]

---

[63] De productiviteit in de Britse industrie nam vanaf het tweede kwart van de achttiende eeuw sterk toe dankzij een reeks technologische innovaties. De eerste commerciële toepassing van stoomtechnologie verscheen met de Newcomen-stoommachine (1712), die later werd ingezet in onder meer de eerste gepatenteerde radar-aangedreven stoomboot (1736). De efficiëntie van deze machines nam pas werkelijk toe na de verbeteringen door James Watt (1764), die een exclusief patent op zijn stoommachine van de kroon kreeg tot maar liefst 1800 en daarmee het gebruik ervan economisch domineerde. Deze verbeterde stoommachine vormde later de basis voor de stoomlocomotief (1802).
Ook in de ijzerindustrie vonden baanbrekende ontwikkelingen plaats: rond 1740 ontwikkelde Benjamin

EIC (1750–1773) - Oorlog, kolonisatie en financiële instorting

In de Oost-Indies ontwikkelde de EIC een rol die in toenemende mate leek op die van de VOC. Het enorme Moghul rijk werd al sinds de tijd van Willem III strategisch ondermijnd. De onder Willem III beroofde zesde en laatste machtige Moghul keizer, Aurangzeb (r. 1658–1707), heerste destijds over 's werelds grootste economie en arbeidsmacht, goed voor circa 25% van de wereldeconomie.

De nieuwe, krachtige Franse Oost-Indische Compagnie (1664) spande ondertussen met succes samen met Aurangzeb. Tijdens de Anglo-Moghul Oorlog (1686–1690)—als onderdeel van de Negenjarige Oorlog—werden alle factorijen van de EIC in beslag genomen, en verkregen de katholieke Fransen, met steun van de Jezuïetenorde aan het Moghulhof, tijdelijk de overhand.

In de Oost-Indies werkten de VOC en de EIC ook samen tegen de katholieke machten van Portugal en Spanje, om toegang te verkrijgen tot Qing-China, dat weigerde de VOC zijde te leveren. Onder Willem III begon 'zijn' nieuw opgerichte East India Company in 1698 officieel met handel met Qing-China. Samen met de VOC begon de EIC in de loop van de zeventiende eeuw met de export van katoenen textiel uit Bengalen, Madras en Bombay in hoge volumes. Deze textiel was niet alleen lucratief in Europa en China, maar kon in Afrika ook worden geruild tegen slaven.

Het lot van de EIC in India veranderde fundamenteel na de dood van Aurangzeb in 1707, toen een reeks opstanden uitbrak in Bengalen en andere domeinen. Deze gebieden verklaarden zich onafhankelijk, wat leidde tot de ineenstorting van het centrale belastingstelsel van het Moghul rijk en daarmee de financiële ruggengraat. De regio Bengalen groeide, samen met Madras en Bombay, uit tot het belangrijkste productiecentrum van textiel ter wereld. Bij deze productie werd slavernij niet geschuwd door de lokale islamitische Moghul heersers.

In 1730 werd het charter van de EIC verlengd tot 1766. Inmiddels werd Groot-Brittannië op zee uitgedaagd door het opnieuw sterk opkomende katholieke Frankrijk. Beide naties voerden actieve strijd om de controle over koloniale gebieden, maar expandeerden ondertussen beiden met een verdeel-en-heerspolitiek. In dit kader werd het charter van de EIC in 1742 opnieuw verlengd, ditmaal tot 1783, in ruil voor een nieuwe lening van slechts £ 1 miljoen (ca. ƒ 6 miljoen). Anders dan de piraterij gedreven VOC met zijn verborgen woekerwinsten en vermogen, was de EIC veel strakker gereguleerd in kapitaal zonder verborgen reserves.

Vervolgens raakte de EIC verwikkeld in diverse militaire conflicten met de Franse Oost-Indische Compagnie over de verzwakte en deels onafhankelijk geworden Moghul territoria aan de Karnatische kust van India (de *Carnatic Wars*, 1744–1763). Tot 1750 bleef de EIC hoofdzakelijk een handelsbedrijf. In tegenstelling tot de VOC, die al vroeg beschikte over een eigen marine en staand leger, had de EIC slechts enkele honderden bewapende bewakers in dienst. Wel waren de koopvaardijschepen (de East

---

Huntsman een nieuw procédé voor het produceren van gietstaal op basis van blisterstaal, het zogeheten crucible steel. Vanaf circa 1750 maakte de toepassing van stoommachines het mogelijk om grote hoeveelheden zuurstof in hoogovens te pompen (*blast furnace*), wat leidde tot een hogere staalproductie van betere kwaliteit. Dankzij walsmachines kon ijzer tot wel vijftien keer sneller tot smeedijzer worden verwerkt.
Geen sector onderging echter een grotere productiviteitsstijging dan de textielindustrie. De introductie van op water- en stoomkracht aangedreven katoenspinners (vanaf ca. 1764) verhoogde de arbeidsproductiviteit tot een factor 500. Het mechanische weefgetouw (1785) zorgde voor een veertigvoudige toename in de output van geweven stoffen. Het was een belangrijke intensieve taak van slaven om de zaden uit de katoenbollen te halen. De in 1794 gepatenteerde *cotton gin* van Eli Whitney maakte het echter mogelijk om per dag 50 kilo katoen te verwerken—tien keer zoveel als handmatig mogelijk was. In combinatie leidde dit tot een geschatte productiviteitsverhoging van een factor 200.000 (40 × 10 × 500).

Indiamen) zwaar bewapend en opereerden zij onder bescherming van de aanzienlijke Engelse marine.

De politieke instabiliteit na de dood van de reeds ondermijnde Moghul keizer Aurangzeb in 1707 leidde tot een reeks opstanden en het uiteenvallen van het centrale belastingstelsel van het rijk. Dit bood de EIC ruimte om zich als militaire macht te positioneren. De Britse generaal Robert Clive ontving samen met zijn medestrijders een betaling van £ 1 miljoen om de Nawab (gouverneur) van Bengalen en zijn Franse bondgenoten te verslaan. Dit leidde tot de beslissende overwinning bij de Slag bij Plassey (1757), waarmee de EIC de controle over Bengalen verwierf—een van de rijkste gebieden ter wereld.

Beide partijen zorgden voor schisma en verdeeldheid door aan beide zijdes te vechten in de conflicten – Frankrijk vocht in de Karnatische oorlogen aan Moghul zijde, terwijl de Britten de onafhankelijke heersers steunden. Uiteindelijk won de EIC de Derde Karnatische Oorlog (1757–1763) waarbij het de meeste Franse handelsposten veroverde. Bij het Verdrag van Parijs (1763) onderwierpen de Fransen zich noodgedwongen aan de Indiase ambities van de EIC, die vanuit Bengalen met oorlogen snel het Indiase subcontinent en Birma zou koloniseren.[64][65]

Toen Willem V (r. 1751–1806) stevig in het zadel zat als erfstadhouder in de Republiek en als grootaandeelhouder en voorzitter van de VOC, en de Britten de Franse oppositie hadden verslagen op drie continenten na de Zevenjarige Oorlog (1756–1763), begon de EIC sterk te militariseren en het opnieuw verslagen Moghul rijk versneld te veroveren. In 1762, aan de vooravond van deze verovering, waren de totale opbrengsten van de EIC reeds aanzienlijk gestegen tot £ 1,48 miljoen (ca. ƒ 8,9 miljoen), met £ 1,14 miljoen (ca. ƒ 6,9 miljoen) aan kosten en een resultaat van £ 341.339 (ca. ƒ 2 miljoen).

Als gevolg van de militaire successen begon de EIC zich nadrukkelijk als koloniale macht te gedragen. In 1763 had de onderneming reeds 26.000 troepen in dienst, en dit aantal groeide tot 67.000 in 1778. De meeste soldaten waren inheemse Indiase troepen (sepoys), aangestuurd door een Britse officierenklasse en uitgerust met superieure Westerse technologie. Het EIC-leger werd verdeeld over drie sectoren: Bengalen, Madras en Bombay—elk met hun eigen infanterie-, cavalerie- en artillerieonderdelen. De vloot van de EIC groeide parallel, met zwaarbewapende koopvaardijschepen en oorlogsschepen vergelijkbaar met die van de VOC—die nog steeds aanzienlijk winstgevender was.[66]

---

[64] In 1765 mag de EIC ook belasting gaan heffen en in 1773 gaat de EIC het gebied direct besturen vanuit Calcutta met de eerste gouverneur-generaal van Fort William.

[65] Deze strijd maakt onderdeel uit van de grote Zeven Jarige Oorlog (1756-1763) die vooral woekert in Europa en de Amerika's tussen de grote machten: De Fransen voeren een alliantie aan van Spanje, Saxen, Zweden en Rusland en de Britten werken samen met Pruisen. De Britten winnen de Frans-Indiase Oorlog (1754-1763) in Noord Amerika, de Engels-Spaanse Oorlog (1762-1763) terwijl het Koninkrijk Pruisen in het Heilige Romeinse Rijk de gelijke word van het ooit zo machtige Habsburg Oostenrijk.

[66] Tussen 1756 en 1763 leiden de Zevenjarige (wereld)oorlog (1756-1763) tussen consolidaties tussen de machtsblokken in Europa en conflicten tussen de Fransen en Engelsen in kolonies in met name Noord Amerika en India; De 4de Franse en Indiaanse Oorlog (1754-1763) in Noord Amerika is onderdeel van het conflict. Hierbij vechten 60.000 Franse kolonisten in Noord Amerika samen met de *natives* tegen de Engelse kolonisten. De verhoudingen waren inmiddels ongelijk gegroeid en zij stonden tegenover ca. 2.000.000 kolonisten inclusief slaven in de Engelse kolonies. Na wat succesvolle Franse acties verslaan de Britten het Franse Leger definitief bij de Slag om Quebec (1759). In 1760 geven de Fransen zich over en worden de koloniën bij de Vrede van Hubertusburg (1763) definitief aan de Britten toegewezen. Zo komt het Franstalige Quebec in Britse handen. De protestante Britten stellen zich veel harder op tegenover de in hun ogen minderwaardige *native* bevolking, wat leidt tot enkele genocides.

In 1765 tekende de EIC het Verdrag van Allahabad, waarin zij het recht verkreeg om hoofdelijke belastingen te innen in de voormalige Moghul provincies Bengalen, Bihar en Orissa. In ruil daarvoor werd een jaarlijkse vergoeding van ca. £ 260.000 betaald aan de Moghul keizer, die steeds meer 'in dienst' kwam van de onderneming. De op woekerwinst gerichte exploitatie leidde tot grootschalige misstanden: in 1770 trof een catastrofale hongersnood Bengalen. Door te hoge exportquota op rijst, misoogsten en roofzuchtig beleid van de EIC kwam naar schatting een derde van de bevolking om.

Deze crisis onthulde de financiële kwetsbaarheid van het gereguleerde, maar grootschalige EIC-model. De onderneming had direct £ 1,5 miljoen aan hulpkrediet nodig en liet £ 1 miljoen aan openstaande schulden onbetaald. Toen dit nieuws Europa bereikte, stortten 30 banken in—zij hadden gespeculeerd op een stevige aandelenstijging van de EIC. In juli 1772 vroegen de EIC-directeuren een lening van £ 700.000 aan bij de Bank of England, en verhoogden dit in augustus naar £ 1 miljoen. Het slechtst denkbare scenario—dalende productie en stijgende militaire kosten—was werkelijkheid geworden.

Om dit financiële gat te dichten startte de Oranje's EIC vermoedelijk in de jaren 1770 met de verkoop van opium aan Chinese handelaren in ruil voor porselein en thee. Deze snel toenemende lucratieve opiumhandel zou in de negentiende eeuw tot steeds grotere escalatie leiden.[67]

EIC (1773–1784) - Toezicht, koloniale spanningen en politieke controle

In 1773 werd de East India Company financieel gered door het Britse parlement. In ruil daarvoor werd het bestuur van de onderneming onder toezicht geplaatst van de Britse overheid. In 1773 werd de *Regulating Act* aangenomen. Deze wet voorzag in de benoeming van een Gouverneur-Generaal van Bengalen (*Presidency of Fort William*), belast met het centrale bestuur van de EIC-territoria in India. Deze figuur werd voortaan benoemd door de EIC-directie in Londen, maar onder streng toezicht van de Britse regering. De onderneming kreeg een parlementair commissaris, het zogenoemde *Board of Control*. De gouverneur van Bengalen, Warren Hastings, werd benoemd tot eerste *Governor-General* van India. Hij kreeg vergaande bevoegdheden over de overige gouverneurs van Madras en Bombay. Hastings zou later worden beschuldigd van machtsmisbruik, maar was de eerste die India als kolonie bestuurde namens een beursgenoteerde onderneming, gereguleerd voor de kroon met toezicht van de regering. Om de economische output te verhogen, werd de katoenindustrie in Bengalen in deze jaren deels geïndustrialiseerd, naar Engels voorbeeld.

Ondertussen bleef de EIC in ernstige liquiditeitsproblemen verkeren. De onderneming werd door veel koloniale producenten en handelaren in de Verenigde Staten gezien als een corrupte monopolist die de prijzen kunstmatig hoog hield en bovendien vrij werd gesteld van belastingen. Zo hoopte men de 18 miljoen pond onverkochte thee in Britse pakhuizen alsnog met winst af te zetten op de koloniale markt. In 1773 werd daarvoor de Tea Act aangenomen, die de EIC toestemming gaf om direct thee te verkopen aan de Amerikaanse kolonies zonder tussenkomst van lokale distributeurs. Dit leidde tot het beruchte protest in Boston waarbij patriotten een lading EIC-thee in zee wierpen: de Boston Tea Party (1773).

De politieke onrust groeide uit tot een bredere revolutionaire beweging, waarin Amerikaanse kolonisten in opstand kwamen tegen de Britse belastingheffing zonder vertegenwoordiging. In 1775 begon de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog, waarin de Verenigde Staten zich uiteindelijk

[67] Hoewel Qing dynastie die opiumhandel expliciet verbied in 1796 en 1800 zetten Britse handelaren de ondermijnende activiteiten door.

zouden afscheiden. In deze oorlog steunde de Nederlandse Republiek stilzwijgend de Amerikanen door via de vrije havens op de Caraïben en via Sint Eustatius wapens en goederen te leveren—een besluit dat tot zware repercussies zou leiden. Ook werkte de Republiek nauw samen met de Fransen. Opvallend genoeg waren de hoofdrolspelers in die 'Revolutie' spionnen voor de Britse kroon die door de revolutie zogenaamd de controle over de kolonies zou verliezen.

Als vergelding verklaarde Groot-Brittannië in 1780 de oorlog aan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden: de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780–1784). De oorlog resulteerde in zware verliezen voor de VOC, die haar Aziatische handelsposten zag aangevallen of verloren gaan. Ook de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC), die zwaar betrokken was bij de slavenhandel, werd net als de NWIC getroffen door blokkades en kaapvaart in de Atlantische regio. Daardoor kreeg de zeer sterke EIC extra ruimte om het handelsimperium Westelijk uit te breiden.

Tegelijkertijd groeide de opiumhandel van de EIC, vooral gericht op de Chinese markt. Bengalen werd het centrum van de opiumproductie en distributie. De onderneming begon opium aan lokale tussenhandelaren te verkopen, die het via smokkel aan de Chinese kust introduceerden. De opium werd gebruikt als ruilmiddel voor zijde en thee—producten waar een enorme vraag naar bestond op de Britse markt. De Chinese autoriteiten probeerden deze handel te beperken, maar zonder succes: corruptie onder Qing-ambtenaren en de militaire bescherming van EIC-transporten ondermijnden iedere handhaving.

Hoewel het grootste deel van de winst in deze periode werd gegenereerd via de koloniale productie van katoen, suiker en thee, groeide opium uit tot de meest winstgevende grondstof van de EIC. De grootschalige financiering van de handel verliep via privébanken in Londen, vooral via Baring (1762), de Engelse huisbankier van de Oranje's. Deze banken verschaften niet alleen krediet voor speculatie en transport, maar participeerden ook in plantages, plantageproducten en slavenverzekeringen. De nauwe banden tussen de EIC, deze banken en het Oranjehuis leidden tot een diepe verwevenheid van politiek, koloniale exploitatie en privaat gewin.

De periode tussen 1773 en 1784 betekende aldus een fundamentele transformatie: de EIC verloor haar volledige onafhankelijkheid, maar groeide via parlementaire regulering, belastingontwijking, militaire expansie en financiële instrumenten uit tot een multinational met koloniale bevoegdheden—voor een groot deel bestuurd door financiële elites uit Londen en Amsterdam en de anonieme aandeelhouders daarachter zoals de Oranje's.

EIC (1784–1806) – Gecontroleerde expansie, Baring, Hope & co. en koloniale suprematie

Na het kostbare verlies van deze Amerikaanse Revolutie richtte de Britse kroon en regering hun aandacht noodgedwongen meer dan ooit op de koloniale exploitatie van India, dan de meest waardevolle regio ter wereld Met de *East India Company Act* van 1784 (ook bekend als de *Pitt's India Act*) werd het toezicht op de onderneming verder uitgebreid. Er kwam een duidelijk onderscheid tussen de politieke (bestuur en bezettingsmacht) en commerciële functies (maximale exploitatie) van de EIC. Politiek bestuur werd voortaan gecontroleerd door het *Board of Control*, een regeringsorgaan waarin ministers zitting hadden, terwijl commerciële zaken nog steeds bij de directie van de EIC lagen. Deze gescheiden structuur maakte van de EIC de eerste echte hybride multinational met politieke soevereiniteit, maar onder formele staatsregie.

Daarnaast werd een *Internal Administration of British India* gevormd, belast met de centralisatie en bureaucratisering van het bestuur over India, dat voor de Britse Kroon werd bestuurd. Daarmee werd de EIC definitief een hybride entiteit: formeel een private onderneming met anonieme

aandeelhouders die opereerde in een gebied voor de kroon dat werd bestuurd met steun van de regering in Londen.

In deze periode nam Sir Francis Baring – een van de invloedrijkste bankiers in Groot-Brittannië – het voorzitterschap van de EIC op zich. Zijn familiebedrijf, Baring, werd het belangrijkste financiële vehikel voor de financiering van de militaire campagnes en handelscontracten van de onderneming Dat gebeurde in nauwe samenwerking met Hope & Co., de Amsterdamse huisbankier van het Huis Oranje die op dat moment voorzitter is van de VOC. Beide bankiershuizen organiseerden krediet aan de EIC, fungeerden als garantiestellers voor belastingen en verscheping, en handelden in aandelen, specerijen, opium en obligaties.

Als de monarchie in Frankrijk is afgeschaft ten gunste van de nieuwe Republiek, word de zeer gunstige *Charter Act* van 1793 aan de EIC gegund. Deze was tot stand gekomen onder leiding van Baring en verlengde het EIC-octrooi met twintig jaar (1813). In ruil daarvoor betaalde de onderneming jaarlijkse bedragen aan de schatkist om de sterk toegenomen oorlogsdreiging te financieren, en werd ze onderworpen aan striktere controle. Toch bleef de EIC militair, bestuurlijk en economisch zeer zelfstandig opereren. In de praktijk functioneerde zij als een verlengstuk van het Britse kroon, maar met aanzienlijke autonomie over beleid, belastinginning en oorlogsvoering.

De expansie van de EIC bereikte een hoogtepunt onder gouverneur-generaal Richard Wellesley (r. 1798–1805). In deze periode werden grote delen van India, waaronder Mysore (1799), de Moghulhoofdstad Delhi (1803) en later de Maratha-staten, onder EIC-beheer geplaatst. Met het verlies van de VOC (1795) als geopolitieke concurrent in de Oost—na de Bataafse revolutie en de overdracht van haar bezittingen aan Groot-Brittannië—kreeg de EIC vrij spel in Azië met impliciete goedkeuring van het gevluchte Oranjehof in ballingschap. De Britse marine en legers zouden op instructies van voorzitter Willem V de controle over de VOC kolonies overnemen voor de Britse kroon.

In 1806 telde het private leger van de EIC meer dan 260.000 manschappen, verspreid over de presidencies van Bengalen, Bombay en Madras. De onderneming beschikte over een eigen artillerie, cavalerie en fortengordels. De EIC-vloot was de sterkste ter wereld, mede dankzij stoomtechnologie en kapitaal dat werd verkregen via de handelshuizen van Hope & Co. en Baring, die ook de verzekeringssector in Londen en Amsterdam beheersten. De onderneming verzorgde tegen het einde van de achttiende eeuw ongeveer de helft van de handel binnen het sterk gegroeide Britse rijk. Haar slagkracht werd ondersteund door een gecentraliseerd en efficiënt administratief systeem, dat vanuit een enkele verdieping in Londen werd bestuurd.

De financiële resultaten waren indrukwekkend. In 1800 bedroegen de totale inkomsten van de EIC circa £ 9,7 miljoen (ongeveer ƒ 58 miljoen), tegenover uitgaven van £ 8,9 miljoen (ƒ 53 miljoen). Het bedrijfsresultaat kwam daarmee uit op slechts £ 801.460 (ƒ 4,8 miljoen). Hoewel de onderneming een lagere winstmarge had dan de VOC in haar hoogtijdagen, was de schaal en de militaire rol van de EIC inmiddels veel groter geworden. Ter vergelijking: de gemiddelde jaarwinst van de VOC over de gehele achttiende eeuw bedroeg ƒ 17.189.000, waarmee de Nederlandse onderneming nog steeds een factor vier winstgevender was—hoewel de schaal, het bestuursmodel en de militaire context tussen beide instellingen steeds minder goed vergelijkbaar waren geworden.

In dezelfde periode groeide de dynastieke invloed van het Oranjehuis via financiële kanalen en diplomatieke betrekkingen. Ondanks het verlies van directe zeggenschap over de VOC-koloniën bleef het Huis van Oranje via erfprins Willem V en later Willem I nauw betrokken bij Britse en later

Pruisische en Russische militaire campagnes en financiële instellingen via vooral de huisbankiers Hope & Co. en Barings.

De EIC was tegen 1806 niet langer louter een handelsonderneming, maar een koloniaal bestuursapparaat met militaire bevoegdheden en privaat rendement. De institutionele verwevenheid met het Britse parlement, de Londense City, de Amsterdamse financiële elite rond Oranje en de inmiddels zeer nauw verweven huisbankiers Hope & Co. Baring, maakte van de EIC het machtigste commerciële lichaam ter wereld—een model dat het toekomstige Britse imperiale bestuur in Afrika, Azië en het Caribisch gebied zou navolgen.[68][69][70]

Hoeveel aandelen de Oranjes als oprichters hielden in ’s wereld grootste onderneming is onbekend. Dat de banden belangrijk bleven blijkt als in Brits-India in 1835 een uniforme EIC munt word ingevoerd met de afbeelding van medeoprichter Willem III. Het is kortstondig: In 1840 wordt deze vervangen door munten met de afbeelding van Victoria die in dat jaar trouwt met de Duitse prins Albert van Saksen-Coberg en Gotha.

Slavernij binnen de EIC: Afrika, India en uitgestelde afschaffing

Gedurende haar hele bestaan, tussen 1621 en 1834, was de East India Company in wisselende mate actief betrokken bij slavernij. De onderneming vervoerde op beperkte schaal zelf slaven uit West-Afrika en Oost-Afrika—met name uit Mozambique en Madagaskar—naar haar overzeese domeinen, waaronder St. Helena (1658–1815), Bencoolen op West-Sumatra (1685–1824) en vooral India (1757–1858), waar de EIC ook plantages beheerde.

Hoewel het slaventransport van de EIC in de 17de eeuw aanzienlijk beperkter was dan dat van de *Royal African Company* (RAF, 1660), vervulde slavernij een belangrijke rol binnen haar commerciële en administratieve infrastructuur. Net als bij de VOC werden slaven ingezet voor onderhoud en arbeid in pakhuizen, arsenalen, havens en werkplaatsen, en dienden zij tevens als persoonlijk bezit van EIC-functionarissen. Tegen 1730 waren goedkope slaven uit Afrika, India en Zuidoost-Azië een structureel onderdeel geworden van het operationele model van de onderneming.

Het slavennetwerk van de EIC was geografisch zeer uitgestrekt en verbond de Caraïbische domeinen (zoals Jamaica en Barbados) met de Atlantische posten, en die met de EIC-gebieden in India, de Indonesische archipel en Maleisië. Binnen die context opereerde de onderneming tussen de uiteenlopende juridische regimes van slavernij die golden in islamitische, katholieke en protestantse machtsstructuren.

Binnen het Moghul rijk (1526–1857), dat de EIC vanaf 1757 geleidelijk onder haar gezag bracht, was slavernij een diep verankerde en religieus gelegitimeerde praktijk. Na de militaire veroveringen van onder meer Bengalen, Orissa en Delhi nam de EIC deze structuren grotendeels over, zonder

---

[68] In 1813 zijn meeste delen van India zijn veroverd met uitzondering van Noordelijk Punjab, Sindh en delen van Nepal. De Indiase prinsen worden vazallen die (ook) op de loonlijst van de EIC staan. In deze periode ontwikkeld opium zich als primair product voor de Chinese markt zich als het nieuwe nootmuskaat, een product dat in de toekomst vanuit koloniaal perspectief gunstige bijwerkingen had voor de Engelsen.
[69] https://www.theguardian.com/world/2015/mar/04/east-india-company-original-corporate-raiders
[70] In 1813 zijn meeste delen van India veroverd met uitzondering van afgelegen binnenlanden, de Noordelijk Punjab, Sindh en delen van Nepal. De Indiase prinsen worden EIC vazallen die (ook) op de loonlijst van de EIC staan. In deze periode ontwikkeld opium zich als primair product voor de Chinese markt, het nieuwe ‘nootmuskaat’. Het waardevolle opium – meer waard dan goud - zou de koloniale ambities van de Britten verder aanscherpen.

noemenswaardige hervormingen of restricties. Pas met de Slavenhandelswet van 1807 werd slaventransport onder Britse vlag verboden, maar deze wet gold niet automatisch voor de *Commonwealth* gebieden die onder EIC-bestuur stonden en bestuurd werden voor de kroon.

Ook toen in 1833 slavernij officieel werd afgeschaft in de Britse kroonkoloniën, vielen domeinen van de EIC hier nog steeds buiten. In de praktijk bleef de onderneming slavernij toestaan in haar enorme Aziatische territoria. De omvang van deze praktijk was aanzienlijk. In 1840 verklaarde de Amerikaanse vicepresident John C. Calhoun, zelf een uitgesproken verdediger van slavernij in de VS, dat "India onder de EIC een gigantische Britse plantage" was.

Volgens schattingen van Sir Henry Bartle Frere (1883) telde India in 1841 naar schatting acht tot negen miljoen slaven—meer dan het dubbele van het totale aantal slaven in Noord- en Zuid-Amerika rond 1860, dat toen werd geraamd op vier miljoen. De *Indian Slavery Act* van 1843 verbood EIC-werknemers om slaven te bezitten of te verhandelen, maar de feitelijke economische slavernijstructuur van de aanzienlijke gebieden die officieel onder Moghul bestuur stonden bleven nog jaren bestaan.

Pas in 1858, na de Sepoy-opstand van 1857 en de ontbinding van de EIC, gingen de bezittingen van de onderneming over op de Britse Kroon. Vanaf 1860 werd India direct bestuurd onder het gezag van de British Raj. Slavernij werd dan formeel afgeschaft, maar vervangen door het *Indian Indenture System* (1826–1917), een vorm van contractarbeid die in praktijk vaak nauwelijks verschilde van slavernij: langdurige schuldcontracten, mobiliteitsbeperking, lijfstraffen en exploitatie bleven structureel aanwezig terwijl de arbeid niet duurder was.

Slavernij vormde een structureel onderdeel van dit systeem. De EIC maakte gebruik van slaven in India, Afrika, Zuidoost-Azië en haar Atlantische handelsposten, zonder dat dit werd gezien als problematisch. De moreel-christelijke (vooral Quaker-gedreven) abolistische beweging die vanaf eind 18de eeuw startte en eind 19de eeuw sterk aan kracht toenam, beargumenteerde dat de slavenarbeid nu vervangen konden worden door machines. Het maximaal haalbare bleek een ban op de Engelse slaven*handel* in 1807, niet het gebruik ervan. Ondanks de enorme stijging van productiviteit, grotere en snellere stoomschepen stijgt juist de katoenproductie dramatisch in de net onafhankelijke Zuidelijke Staten van de VS net als de (illegale) import van slaven en slavenarbeid waar de groei van plantages na 1800 explodeert.

Pas lang na de verbodsbepalingen van 1807 en de formele afschaffing van slavernij in de kroonkoloniën (1833), werden de slavensystemen in de EIC-domeinen aangepakt. Tot die tijd was slavernij in India en daarbuiten geïntegreerd in het economisch model van de onderneming. De overgang naar contractarbeid in de vorm van het *indenture system* veranderde weinig aan de feitelijke verhoudingen.

Conclusie: Oranje's EIC als imperiale machine voor exploitatie, oorlog en slavernij

Tussen 1702 en 1806 groeide de East India Company (EIC), mede onder invloed van het hervormingsprogramma van Willem III en de financiële steun van het Huis Oranje, uit van een handelsvennootschap tot een gewapende imperiale macht. Terwijl de VOC haar economische hoogtepunt in de eerste helft van de achttiende eeuw beleefde, verschoof het zwaartepunt van wereldwijde koloniale expansie stilaan naar de Britse EIC. Deze transitie werd mogelijk gemaakt door militaire overwinningen, strategische fusies (zoals in 1709), kapitaalinjecties via Londense en Amsterdamse bankiershuizen (waaronder Hope & Co. en Baring), en een snel groeiende institutionele verwevenheid met de Britse staat.

Aanvankelijk bleef de EIC een koopliedenbedrijf, actief in lucratieve bulkgoederen als katoen, thee, opium en zout. Maar vanaf 1757, met de Slag bij Plassey en de oprichting van het *Company Raj*, ontwikkelde zij zich tot een koloniale bezettingsmacht die het Moghul rijk in hoog tempo uiteenrafelde. In ruil voor leningen en fiscale privileges werd de onderneming vanaf 1773 geleidelijk onder toezicht geplaatst, zonder haar commerciële autonomie aan te tasten. De onderneming groeide uit tot het prototype van de multinational — gestuurd door financiële belangen met steun van de Britse regering voor de kroon.

Slavernij vormde een structureel onderdeel van dit systeem. De EIC maakte gebruik van slaven in India, Afrika, Zuidoost-Azië en haar Atlantische handelsposten, zonder dat dit werd gezien als problematisch. Pas lang na de formele afschaffing van slavernij in de kroonkoloniën (1833) en de verbodsbepalingen van 1807, werden de slavensystemen in de EIC-domeinen aangepakt. Tot die tijd was slavernij in India en daarbuiten geïntegreerd in het economisch model van de onderneming. De overgang naar contractarbeid in de vorm van het *indenture system* veranderde weinig aan de feitelijke verhoudingen.

Tegen 1806 beschikte de EIC over een eigen leger van meer dan 250.000 manschappen, een commerciële infrastructuur die een groot deel van de wereldhandel afdekte, en over financiële reserves en schulden die verweven waren met het imperiale beleid van Westminster en de City of London. Hoewel het Huis Nassau na 1795 formeel haar invloed verloor in de Nederlandse koloniën, leefde haar dynastieke erfenis voort in de institutionele en kapitaalstructuren van de EIC—tot de onderneming in 1858 definitief werd genationaliseerd.

Oranje's Nederlandse huisbank Hope & Co. (c. 1720/1762)

Inleiding: Willem III en de Bank of England (1694)

De oprichting van de Bank of England (BoE) in 1694 was een kernmoment in de institutionele hervormingen onder Willem III. De eerste gouverneur van deze nieuwe nationale bank was Sir John Houblon (r. 1694–1697) – een vertrouweling van Willem en vertegenwoordiger van de nieuwe protestantse financiële elite van de City. De keuze voor Houblon was allesbehalve willekeurig: hij was afkomstig uit een invloedrijke koopmansfamilie met diepe wortels in zowel de Republiek als het Schotse hof tijdens Willems regering.

Sir John Houblon en zijn broer Abraham Houblon (gouverneur van de BoE van 1703–1705) waren erfgenamen van een transnationale, hugenootse bankierscultuur die zowel in de Republiek als in het Verenigd Koninkrijk een fundamentele rol speelde in de opkomst van het vroegmoderne kapitalisme. Willem III kende de familie persoonlijk, inclusief hun netwerken, en plaatste hen strategisch aan het hoofd van de nieuwe financiële instellingen.

Onder Sir John Houblon werd de BoE modelmatig ingericht naar het voorbeeld van de Amsterdamse Wisselbank (1609): een centrale instelling die publieke schuld organiseert, krediet verleent aan de staat, en via obligaties en papiergeld het betalingsverkeer stabiliseert. Tevens speelde de bank een sleutelrol in het innen van belastingen. De betrokkenheid van de Houblons beperkte zich niet tot de BoE. Sir John investeerde namens Willem III ook aanzienlijk in diens nieuwe East India Company (EIC), in de Levant Company, en in handelsprojecten op het Iberisch schiereiland.

De Hopes en de Schots-Nederlandse wortels (ca. 1600–1700)

Een andere tak van de transnationale protestantse bankierselite werd gevormd door de Schots-Nederlandse familie Hope. Deze tak blijkt eveneens nauw verbonden met het Huis Oranje – vanaf zeker Willem III (r. 1689–1702), maar mogelijk al eerder. De stamvader van de Nederlandse tak was Sir Thomas Hope (1573–1646), 1st Baronet Hope of Craighall, een afstammeling van de Franse hugenoot John De Hope (ca. 1537, Houblon).

Sir Thomas Hope was advocaat van koning James I van Engeland (r. 1603–1625), en werd later benoemd tot *Lord Advocate* voor Charles I (r. 1625–1648). Daarnaast diende hij als *Lord High Commissioner* van de *General Assembly of the Church of Scotland* – het hoogste bestuursorgaan van de presbyteriaans gereformeerde Schotse kerk.

Sir Thomas had vier invloedrijke zonen, van wie allen een rol speelden in de religieus-politieke en juridische netwerken van het koninkrijk:

- Sir John Hope of Craighall (ca. 1605–1655) was de vader van William III's vertrouweling en jurist Lord Rankeillor Archibald Hope (1639–1706), alsook van James Hope Kt. (1614–1661) en John Hope van Hopetoun (1650–1682).
- Sir Thomas Hope of Kers (1606–1643) leidde het Schotse leger richting Engeland in 1640, werd *Lord Justice General* in 1641, en onderhandelde namens Schotland met het opnieuw geïnstalleerde Engelse parlement over het neerslaan van de Ierse katholieke opstand. Zijn zoon Henry Hope (ca. 1630) werd vermoedelijk geboren in Rotterdam, en geldt als de voorvader van de latere Nederlandse tak van de bankiersfamilie, beginnend met Archibald Hope Sr. (1664–1743).

- Sir Alexander Hope of Grantham (1611–1680) diende als bekerdrager van Charles I en was nauw verbonden met het Stuart-hof.
- Sir James Hope of Hopetoun (1614–1661) was advocaat, politicus en industrieel. Net als zijn broer Alexander adviseerde hij Charles II om Engeland, Ierland en een deel van Schotland over te dragen aan Cromwell, wat hem gevangenisstraf opleverde. In 1653 werd hij bevrijd door Cromwell en benoemd tot lid van diens *English Council of State*, het kabinet van de *Commonwealth*. Hij vertegenwoordigde Schotland in het Engelse parlement (1649–1660), en werd grootvader van Charles Hope (1681–1742), de eerste Earl van Hopetoun en gouverneur van de Bank of Scotland (1740–1742).

Oprichting Hope (c. 1720) en vroege activiteiten (c. 1720–1735)

Zes van de acht zonen van de Schots-Nederlandse koopman Archibald Hope Sr. (1664–1743) – Archibald Jr. (1698–1734), Isaac, Zachary, Henry, Thomas (1704–1779) en Adrian (1709–1781) – werden eveneens actief als handelaren. Archibald Sr. richtte rond 1720 de firma *Hope* op in Rotterdam, met activiteiten in transport, opslag, verzekering en kredietverlening met operaties in zowel Rotterdam als Amsterdam.

De firma speelde een hoofdrol tijdens de speculatiegolf rond de economische crisis van 1720 in de Republiek, waarbij een aanzienlijk deel van de concurrentie werd uitgeschakeld. Hope kwam vrijwel ongeschonden uit de crash tevoorschijn en wist vervolgens zijn marktaandeel aanzienlijk te vergroten.[71]

Al snel raakte het huis Hope betrokken bij risicovolle (inter)nationale goederenhandel, mensenhandel en plantage-economie, met activiteiten in Noord-Amerika, de West-Indies en Europa. Naarmate hun invloed groeide, werd de familie zelfs bekend als “de rijkste familie van Europa”. De exacte financieringsstructuren blijven grotendeels in nevelen gehuld, maar door de nauwe banden met het Huis Oranje is het waarschijnlijk dat de familie ook in de Republiek bleef opereren als huisbankier. Dat verklaart ook hun uitstekende relaties met andere Europese adellijke huizen waarvoor zij functioneerden als vertrouwensbankiers – vergelijkbaar met hun Britse evenknie van de Baring broers.

Vanaf zeker 1720 organiseerden Archibald Sr. en Archibald Jr. lucratieve transporten van vervolgde Duitse en Zwitserse Mennonieten en Quakers naar vooral Pennsylvania en Delaware – toen nog kolonies onder controle van de Quakerfamilie Penn. Henry Sr. Hope vertrok daarvoor in 1730 naar Boston, waar Henry Hope Jr. in 1735 werd geboren.[72]

De trans-Atlantische migratieroute tussen Rotterdam en Philadelphia werden vervolgens georganiseerd door de firma van Archibald Jr., Isaac en Zachary Hope tussen Rotterdam en Philadelphia. Deze broers vormden het logistieke middelpunt voor de migratie van vervolgde Zwitserse en Duitse Mennonieten (waaronder de latere Amish) en andere kolonisten naar Pennsylvania – waar zij bekend kwamen te staan als de Pennsylvania Dutch (een verbastering van het Duitse ‘Deitsch’).

[71] Een andere firma die overeind blijft, is die van Gregorius Mees (1697–1763), die in 1720 lid wordt van de firma Cordelois, De Vrijer en Mees, kassiers en makelaars in assurantiën. Opvallend genoeg fuseren de exclusieve private investeringsbanken Hope & Co. (1762/1815) en Mees (1720) later in 1992.
[72] Boston ligt dan in de Province of Massachusetts Bay (1691–1780), die was gecharterd door William III en Mary, en samengesteld was uit diverse oudere Britse kolonies.

De broers beleefden topjaren in 1738, 1744, 1753 en 1765. De transporten werden deels betaald door de gemeente Rotterdam en de lokale Mennonitische kerken. In economisch gunstige tijden bedroeg deze steun ƒ60 per Quaker, in moeilijkere jaren slechts ƒ11. Om de duurdere passage te betalen, mochten veel passagiers op krediet reizen dat zij later in de kolonie moesten aflossen.

Migratie, plantages en slavernij (1720–1760)

De firma Hope financierde niet alleen mensenhandel en migratie, maar raakten ook actief betrokken bij het management, beheer en financiering van slavenplantages in de Nederlandse Cariben, de Deense West-Indies en de latere Verenigde Staten. De familie vervulde een sleutelrol in de met slavernij verbonden economie van de Atlantische wereld.

Archibald Jr. en zijn broer Henry richten ook de nieuwe Provinciale Utrechtsche Geoctroyeerde Compagnie NV (1720–1752) op, die via een combinatie van loterijen, een kanaalproject, de bouw van het Suikerhuis in Utrecht en de financiering van een koffieplantage met circa 80 slaven in Suriname ook deze provincie warm maakte voor overzeese exploitatie. De gemeente Amsterdam is dan als grootaandeelhouder verbonden van de veel groter Societeit van Suriname (1683).[73]

Vanaf 1726 werkten Thomas Hope en Archibald Jr. samen onder de naam Archibald & Thomas Hope in Amsterdam. Na het overlijden van Archibald Jr. in 1734 werd het bedrijf voortgezet als Thomas & Adriaan Hope, dat zou uitgroeien tot een van de belangrijkste handelshuizen van Amsterdam in de achttiende eeuw. In deze periode financierden de gebroeders Hope onder meer slaventransporten met een gemiddelde sterfte van circa 16%, die volgens onderzoek een brutowinst van ca. ƒ100–ƒ120 per slaaf opleverde.

Thomas Hope was zelf lid van de invloedrijke doopsgezinde gemeente 'Lam & Toren' in Amsterdam. Minstens 191 kapitaalkrachtige doopsgezinden uit de gemeenten 'Lam & Toren' en 'De Zon' waren op meerdere manieren betrokken bij de slavernijeconomie in de West-Indies, in de eerste plaats als beleggers. Het investeringsrisico werd afgedekt door spreiding over onroerend goed, scheepsparten, obligaties van particulieren en overheden, en aandelen in de BoE, EIC, Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en Nieuwe West-Indische Compagnie (NWIC).[74]

Via 82 andere firma's als die van de Hopes investeerde deze groep via culturele investeringsfondsen in plantages in de West-Indies tegen een jaarlijkse rente van 5 à 6%. Van de verstrekte leningen konden plantagehouders slaven blijven aankopen, een noodzaak door korte buitengewoon kortende levensverwachting onder de moordende tropische omstandigheden op de plantages. Vanaf 1753 participeerden minstens 69 doopsgezinde beleggers in dergelijke 'cultuurfondsen', waarvan het grootste in handen was van Thomas & Adriaan Hope. Onder leiding van de Hopes en de andere bankiers word het kapitaal steeds meer strategische geïnvesteerd met een spreiding van risico: Dezelfde families organiseerden voor dergelijke gezamenlijke fondsen net als de Hopes al dan niet via private firma's ook zelf slaventransporten naar de Zuid-Amerikaanse koloniën.

---

[73] C.H. Slechte schrijft er een hoofdstuk over: De firma list en bedrog: de Provinciale Utrechtsche Geoctroyeerde Compagnie in het Jaarboek Oud-Utrecht (1998), p. 188.

[74] Doopsgezinden worden ook wel mennonieten genoemd. Deze radicaal-reformatorische stroming van protestantse christenen splitste zich begin 16e eeuw onder leiding van Menno Simons (1496–1561) in Friesland af van de lutherse reformatie, en gelijktijdig in Zwitserland van de Zwingliaanse reformatie (de Täufer van Zwingli), die internationaal meestal als stroming der mennonieten wordt aangeduid. De doopsgezinden en mennonieten kennen, net als de Quakers, alleen de volwassen doop op vrijwillige basis. Ze werden ook na 1648 actief vervolgd, ook in luthers en katholiek Duitsland.

Via de Hopes werd ook groots geïnvesteerd in de EIC, VOC en NWIC in deze periode dat de ondernemingen rechtstreeks betrokken waren bij expansionistische oorlogen, slavenplantages en slavenhandel in de Indies. Alleen al onder Amsterdamse doopsgezinden bezaten 122 families aandelen in deze ondernemingen.

De VOC, hoewel statutair beperkt tot een oorspronkelijk aandelenkapitaal van ƒ6,3 miljoen met een vast rendement, genereerde jaarlijks een veelvoud van dat bedrag winst. De aandelen waren daardoor relatief goedkoop – maar voor wie meer controle zocht, uiterst waardevol. Hope & Co. gebruikte de nieuwe aandeelhouders, onder wie veel doopsgezinden, om erfstadhouder Willem IV (r. 1747–1751) in 1749 aan de macht te helpen bij de VOC.[75]

De opkomst van Thomas Hope en zijn invloed op de VOC (1750–1770)

In de achttiende eeuw bleef de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) een uitzonderlijke onderneming. Hoewel aandeelhouders formeel weinig zeggenschap hadden, konden zij wel leden benoemen in het hoogste bestuursorgaan: de Heren XVII. Die Heren hadden op hun beurt echter beperkte controle over de feitelijk autonoom opererende compagnie, die was opgedeeld in min of meer zelfstandige bestuursregio's met eigen gouverneurs – vaak aangeduid als kleine "koninkrijkjes" – in de Oost-Indische archipel. De VOC was inmiddels uitgegroeid tot een organisatie met een jaarlijkse omzet van ƒ100 miljoen of meer, met jaarlijkse winsten die het oorspronkelijke aandelenkapitaal ruimschoots overtroffen. Toch vloeide die winst zelden terug naar de aandeelhouders en financiers die een relatief lage vergoeding kregen, maar verdween grotendeels in de circuits van corrupte bestuur en anonieme particuliere verrijking.

Willem IV (r. 1711–1751) lijkt via Hope & Co. strategisch te hebben ingezet op hervorming van de corrupte VOC. Onder het latere voorzitterschap van zijn zoon werd, met steun van Thomas Hope, voor het eerst een openbare balans van de VOC gepubliceerd. Willem V was bovendien niet alleen grootinvesteerder in de VOC, maar ook in de andere grote compagnie: de EIC. De gelijktijdige aandelenaankopen en bestuursinzet suggereren dat hij beide organisaties – die aanzienlijke belangen hadden in Zuidoost-Azië – onder strategische controle wilde brengen in reactie op de expansie van katholiek Frankrijk, dat onder meer samenwerkte met Indische Moghul-heersers.

Vanaf het midden van de achttiende eeuw ontwikkelde de Britse EIC samen met de enorme *Royal Navy* zich in Zuidoost-Azië tot een koloniserende macht van formaat. Vergeleken daarmee bleef de VOC – ondanks haar economische slagkracht – meer gericht op al dan niet gedwongen handel dan op dergelijke grootschalige territoriale verovering.

Tegen deze achtergrond groeide Thomas Hope uit tot een van de invloedrijkste bankiers van zijn tijd. In 1750 werd hij benoemd tot officiële vertegenwoordiger van prins en erfstadhouder Willem IV en werd hij beschouwd als de auteur van een beleidsvoorstel aan de Staten-Generaal en de Admiraliteit om de handelspositie van de Republiek (en VOC en NWIC) te versterken. Het voorstel behelsde onder meer de afschaffing van exportbelasting en de verlaging van importbelasting – maatregelen die een hernieuwde handelsconcurrentie met Engeland en Frankrijk moesten mogelijk maken.

Oorspronkelijk mocht Thomas als doopsgezinde geen publieke functies bekleden, maar in 1756 bekeerde hij zich tot het Schotse presbyterianisme, waarmee hij zijn formele invloed binnen

---

[75] Opvallend genoeg lijkt hier ook de kiem van de Patriottische Revolutie (ca. 1780) te liggen. De steeds kapitaalkrachtiger wordende doopsgezinden waren traditioneel uitgesloten van het bestuur in de Republiek, net als andere religieus 'ongewensten', zoals katholieken en Joden.

staatsstructuren aanzienlijk vergrootte. In datzelfde jaar werd hij ook benoemd tot financieel manager van Anna van Hannover (1709–1759), weduwe van Willem IV en regentes van de nog jonge Willem V (r. 1751–1795/1806). Anna was de zus van George III (r. 1760-1820) en de dochter van George II van Groot-Brittannië (r. 1727–1760) en Caroline van Ansbach uit het Pruisische huis Hohenzollern. Als zus van en voormalig Prinses van Oranje (1734–1751) had zij van binnenuit inzicht in de dynastieke, politieke en economische belangen van Huis Oranje in de Republiek en in het snel uitdijende Britse Imperium.

Na de dood van Willem IV in 1751 werd Thomas Hope in 1752 de grootste investeerder in de VOC. Hij werd dat jaar lid van het College van Beëdigde Hoofdparticipanten van de Amsterdamse kamer van de VOC, dat de Heren XVII adviseerde en controleerde. In 1755 volgde zijn benoeming tot bewindhebber (1755–1770) van deze kamer – de machtigste zetel binnen de VOC-structuur.

In deze rol bemoeide hij zich ook nadrukkelijk met koloniale politiek en militaire interventies. Zo financierde Hope het neerslaan van de slavenopstand in Berbice in 1763, door middel van een Amsterdams expeditieleger, en ondersteunde de Hopes de oorlog op VOC-Ceylon (1760–1766) tegen het koninkrijk Kandy, dat het VOC-monopolie op kaneel ondermijnde.

Zevenjarige Oorlog en wereldwijde expansie (1756–1763)

De Hopes verstrekte grootschalige hypothecaire leningen aan plantage-eigenaars in onder andere de Cariben en de Deens-West-Indische eilanden, waarbij zowel de plantages als de slaven als onderpand dienden. Daarnaast breidde het handelshuis zijn activiteiten uit naar de handel in plantageproducten zoals suiker en koffie. Ook werden kredieten verstrekt aan andere Amsterdamse investeerders zoals Clifford die dan de Amsterdamse Wisselbank (1609) controleert – een belangrijke financier van de VOC. Tussen 1756 en 1762 werd via Amsterdam voor circa £50 miljoen (1760: ƒ650 miljoen) aan kapitaal geïnvesteerd – een uitzonderlijk hoog bedrag voor die tijd.

Tijdens de wereldwijde Zevenjarige Oorlog (1756–1763) kwam het katholieke machtsblok rond Frankrijk opnieuw in conflict met het protestantse blok rond Groot-Brittannië. De Republiek bleef formeel neutraal. Deze geopolitieke positie bood de Hopes echter juist ruimte om ‘neutraal’ hun activiteiten op de internationale kapitaalmarkt uit te breiden.

De Britse oorlogsinspanning werden rechtstreeks gefinancierd via Oranje’s Bank of England, waarbij Hope (& Co.) fungeerde als belangrijke tussenpersoon. De Zevenjarige Oorlog, door historici wel aangeduid als de eerste echte ‘wereldoorlog’, was verreweg de duurste oorlog voor Groot-Brittannië tot dan toe met circa £180 miljoen (1762: ƒ2.602.148.000). Van 1685 tot 1813 werd ongeveer 75% van de totale Britse staatsuitgaven besteed aan oorlogsvoering – grotendeels gefinancierd door kapitaal uit het Britse en Nederlandse imperium.

Aan het einde van de oorlog bedroeg de nationale schuld van Groot-Brittannië eveneens £180 miljoen, waarbij alleen al de *rente* op de staatsschuld goed was voor bijna de helft van de totale staatsbegroting. Te bekostigen door de steeds grotere groep inwoners van het imperium via de belastingen.

In de zogenaamd ‘neutrale’ positie van de Republiek na 1754 breidde Hope & Co. bovendien zijn kredietverstrekking uit naar monarchieën aan beide zijden van het conflict. Tot de klantenkring behoorden onder meer de koning van Denemarken, Zweden, Polen, Rusland, Portugal, Spanje en de Britse aartsvijand Frankrijk die Willem IV mede aan de macht had geholpen in Nederland.

Ook investeerde Hope in de Engelse kolonies in Noord-Amerika, met name tijdens de *French and Indian War* (1754–1763), waarin Franse en Indiaanse troepen de Britse kolonies en de opkomende onafhankelijkheidsbeweging in de VS bevochten. Deze investeringen leverden de Hopes niet alleen aanzienlijke winsten, maar ook politieke invloed op aan beide zijden van de Westerse wereld.

Een goed voorbeeld van de privileges die deze lucratieve kredietrelaties opleverden, was de concessie die Hope & Co. van de koning van Portugal verkreeg: het exclusieve recht op de verkoop van diamanten uit Portugees-Brazilië. Deze diamanten dienden vervolgens om zowel de aflossing als de rente op eerdere leningen aan de Portugese kroon te financieren. De handel was dermate omvangrijk dat Amsterdam in de achttiende eeuw uitgroeide tot het belangrijkste diamantcentrum van Europa. Ook Oranje's VOC handelde in deze periode via Amsterdam op grote schaal in diamanten uit Oost-Indië – die lucratieve handel was een van de redenen waarom huis Oranje reeds in de 17de eeuw een van de grootste kroonjuwelen collecties had in Europa.

Daarnaast fungeerde Hope & Co. als kredietverstrekker aan Catharina II *de Grote* (*r.* 1762–1796), onder wie het Russische rijk zich enorm uitbreidde tot aan Alaska. Adrian Hope leverde haar persoonlijk diamanten en verstrekte aanzienlijke leningen aan de Russische kroon. De geopolitieke betekenis van Hope & Co. reikte na de Zevenjarige Oorlog ver voorbij de grenzen van de Republiek – het huis was via financiering in staat om monarchieën en imperia te maken of te breken.

Crisis, consolidatie en slaveneconomie

Om het bankiersimperium verder te formaliseren richtte Thomas Hope in 1762 te Amsterdam de bank Hope & Co. op, samen met zijn Amerikaanse neef Henry Hope Jr. (1735–1811). Henry was datzelfde jaar vanuit Boston gemigreerd, samen met zijn zus Harriet Hope, en bleek over uitzonderlijk bankiersinzicht en internationale contacten te beschikken. Tegelijkertijd bleven de banden met Huis Oranje uitstekend In 1766 vertegenwoordigde Thomas Hope namens voorzitter Willem V (r. 1751–1806) alle kamers van de VOC.

Henry Hope Jr. verwierf al snel faam in intellectuele en aristocratische kringen. De beroemde Schotse econoom Adam Smith droeg de vierde editie van zijn beroemde werk *The Nature and Causes of the Wealth of Nations (1776)* op aan Henry Hope Jr. met veel lof – een aanwijzing voor diens centrale plaats in de financiële wereld van het laat-achttiende-eeuwse Europa.

In 1772 brak echter een internationale financiële crisis uit, mede veroorzaakt door grootschalige speculatie ('short selling') tegen de koers van aandelen van de EIC. Door de Bengaalse hongersnood (1770–1773) kwam de onderneming financieel in zwaar weer terecht, en de koers kelderde. Op de Amsterdamse beurs daalde de waarde van de aandelenhandel maar liefst van ƒ50 miljoen in 1772 naar ƒ30 miljoen in 1773 – een verlies van 40%.

De crisis veroorzaakte een ware kaalslag onder concurrerende bankiershuizen. Grote namen als Alexander Fordyce, Gurnell, Hoare & Harman, George Colebrooke en het Amsterdamse huis Clifford gingen failliet of werden ernstig getroffen. Het goed geïnformeerde Hope & Co. bleef overeind en kon door de kaalslag onder de concurrentie in de jaren 1770 doorgroeien tot een internationaal spilpunt van de Atlantische slaveneconomie.

Het huis verstrekte leningen aan plantage-eigenaren in onder meer Suriname, Berbice en de Caribische koloniën, waarbij slaven en plantages als onderpand dienden. Op het hoogtepunt beheerde Hope & Co. hypotheken op 35 plantages, met in totaal meer dan 4.500 tot slaaf gemaakten

als onderpand. Twee van deze plantages kwamen uiteindelijk in direct eigendom van het bankiershuis.

Volgens later onderzoek, onder meer door historici in opdracht van ABN AMRO, was rond 1780 ten minste 25% van de inkomsten van Hope & Co. rechtstreeks slaaf-gerelateerd. Nog eens 50% van de winst vloeide voort uit gerelateerde zaken zoals de handel in suiker, koffie en diamanten. De resterende 25% kwam voort uit speculatie en handel in aandelen, waaronder die van de VOC.

Hope & Co. bleef tot de officiële afschaffing van de slavernij in de West in 1863 actief bij slaafgerelateerde transacties en bedrijfsvoering. In de praktijk was het huis niet slechts een kapitaalverschaffer, maar een belangrijke spil en organisator binnen het systeem van Atlantische slavernij.

Laat-18e-eeuwse geopolitiek en dynastieke netwerken (1780–1795)

Ook tijdens de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780-1884) en Patriotten Opstanden (1780-1787) blijft het 'neutrale' bankiershuis in de 1780s actief met lenen aan monarchieën. Zo leende het huis in 1782 geld aan Frederik VI van Denemarken (r. 1808–1839), waarbij een plantage op Saint-Croix als onderpand diende. In 1786 werd een lening verstrekt aan de Poolse koning en groothertog van Litouwen, Stanislaw August II (r. 1764–1795). Eerder, in de jaren 1780–1784, had Hope & Co. al ƒ 9 miljoen uitgeleend aan koning Charles III van Spanje (r. 1759–1788).

De Hopes bleven ook binnenlands zeer invloedrijk. In 1785 traden Nicolas Baudoin (†1787) en Jan Caspar Hartsinck toe tot het bestuur van Hope & Co. Laatstgenoemde werd op voordracht van erfstadhouder Willem V benoemd tot lid van de Amsterdamse Raad en kreeg ook invloed op de door oorlog en wanbeleid zwaar getroffen Wisselbank van Amsterdam (1609) die na de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780–1784) nooit meer volledig zou herstellen.[76]

Ook Oranje's VOC en de NWIC waren door deze oorlog eveneens (zogenaamd) financieel gehavend. In deze context werd Zachary's zoon Archibald Hope (1747–1821) in 1774 officieel burger van Amsterdam waardoor hij tussen 1776 en 1786 kon fungeren als directeur van de NWIC, en vanaf 1786 ook als directeur van de Sociëteit van Suriname (1683). Hij vertegenwoordigde daarmee de commerciële belangen van het bankiershuis in enkele van de meest winstgevende koloniale instellingen van de Republiek.

Binnen de VOC werden Henry Hope Jr. (1735–1811) en John Hope (1737–1784) vanaf 1770 aangesteld als managers, ter vervanging van Thomas Hope, die zich wegens een beroerte terugtrok uit de dagelijkse leiding. Beide neven waren sinds de oprichting in 1762 actief bij Hope & Co. en beschikten over diepgaande kennis van het bedrijf en zijn internationale netwerken.

Henry Hope Jr. breidde intussen zijn reputatie als mecenas en diplomaat uit. Hij stelde een indrukwekkende kunstcollectie samen en onderhield warme persoonlijke betrekkingen met Catharina de Grote. Hope functioneerde in deze periode als informele diplomatieke schakel tussen Europese vorstenhuizen, bankiers en koloniale instellingen.

De laatste fase van de achttiende eeuw bracht ook de Patriottentijd (1780–1787), waarin republikeinse (veelal katholieke en doopsgezinde) groeperingen in opstand kwamen tegen het

[76] De Republiek kiest in 1781 openlijk de zijde van de onafhankelijke Amerikaanse staten. De oorlog pakt zeer slecht uit voor de Nederlandse Republiek en de Wisselbank, en in 1791 moet de stad Amsterdam de directie van de kwakkelende Wisselbank overnemen.

autocratische bewind van Willem V. In 1786 en 1787 escaleerde de spanningen tot gewelddadige confrontaties. Willem V riep de hulp in van het Pruisische leger, mede dankzij zijn huwelijk met Wilhelmina van Pruisen (1751–1820). In 1787 volgde de Oranje-restauratie (1787-1795), die het stadhouderlijke gezag voorlopig herstelde, mede door financiële en politieke steun van families als de Hopes.

Napoleon, fusies en de overdracht aan Baring (1795–1815)

In het kielzog van de Bataafse Revolutie van 1795, die werd ondersteund door Franse troepen, vluchtten de Hopes – net als stadhouder Willem V – naar Londen. Hoewel zij hun directe invloed in de Republiek verloren, bleven de bankiers van Hope & Co. actief in de financiering van de Portugese en Russische kroon, met behoud van hun grote internationale netwerk.

In 1790 trad de jonge Pierre César Labouchère (1772–1839) toe tot Hope & Co., ter vervanging van Thomas Hope (1769–1831), de zoon van de in 1784 overleden John Hope. De Nederlandse Labouchère kwam net als de Hopes uit een familie van Franse hugenoten. Hij had uitstekende connecties en werkte nauw samen met Sir Francis Baring, dan inmiddels voorzitter van de EIC en oprichter van Barings Brothers in Londen. Opmerkelijk in die context is dat het Londense kantoor van Barings in 1762 werd opgericht – in hetzelfde jaar als Hope & Co. in Amsterdam – en dat beide huizen functioneerden als huisbankiers van Huis Oranje.

Alexander Baring, de broer van Francis, werd vanaf 1792 opgeleid bij Hope & Co. in Amsterdam door Labouchère. In een verdere versteviging van de familiebanden trouwde Labouchère later met Dorothée Elisabeth Baring (1771–1825), dochter van Francis Baring. Tussen 1788 en 1794 financierde Hope & Co. voor ƒ53 miljoen aan leningen aan Catharina de Grote, waarmee het huis diep verankerd raakte in de Russische financiële infrastructuur.

Na de omwenteling in Nederland en het verdwijnen van de stadhouderlijke macht sloot Willem V zich in 1801 formeel aan bij het nieuwe regime van de Bataafse Republiek (1795–1806). Hiermee deed hij in ruil voor de nodige compensatie afstand van zijn titel als erfstadhouder. In de praktijk betekende dit dat de belangen van het Huis Oranje versmolten met de veranderende politieke realiteit van het revolutionaire en later napoleontische Europa. De lijnen tussen Willem IV en Napoleon waren opvallend kort.

Vanaf 1802 stond Hope & Co. met Barings in direct contact tot het regime van Napoleon Bonaparte. Napoleon had inmiddels de Bank of France (1800) opgericht en in de VS was pro-Franse Thomas Jefferson (r. 1801-1809) president geworden. In 1803 was Hope & Co. reeds betrokken bij een van de grootste transacties uit de trans-Atlantische geschiedenis: de financiering van de Louisiana Purchase, waarmee de Verenigde Staten hun grondgebied verdubbelden door aankoop van Frans gebied voor $15 miljoen. Deze lening werd gefinancierd door (of via) Hope & Co. en Barings Brothers, die daarmee een centrale rol speelden in de staatsvorming van het jonge Amerikaanse republikeinse rijk.

Labouchère fungeerde ook als bemiddelaar tussen Napoleon en de Britten; In 1810 trachtte hij namens Napoleon te onderhandelen over een vredesregeling met Londen, maar zonder succes. De belangen van Hope & Co. komen aardig overeen met de landen die meedoen aan de Zesde coalitie tegen Napoleon, met hoofdrolspelers Brittannië en Rusland voorop.[77]

---

[77] De Zesde Coalitie van Groot-Brittannië, Pruisen, Hannover, Mecklenburg-Schwerin, Rusland, Portugal, Zweden en Sardinië spant samen met het deels bezette Spanje, Oostenrijk, Beieren, Baden, Saksen, de

Toen Henry Hope Jr. in 1811 overleed, fuseerde het Londense filiaal van Hope & Co. met Baring Brothers & Co.. In Amsterdam erfden Alexander Baring en de invloedrijke maar ogenschijnlijk niet verwante Adriaan van der Hoop (1778–1854) het lokale deel van het vermogen. In 1815, kort na het Congres van Wenen, verkochten de overige leden van de familie Hope hun aandelen aan Alexander Baring. Daarmee werd de zeggenschap over de activa van Hope & Co. definitief overgedragen aan de Londense tak van Baring Brothers.

Pierre César Labouchère richtte het lege Hope & Co. formeel opnieuw op in 1815, maar in essentie was het bedrijf nu volledig ondergeschikt aan Baring Brothers. De combinatie van deze twee huizen bleef de dominante financiële spil in Europese staatsfinanciering tot diep in de negentiende eeuw.

Als financiers van de Zesde en Zevende Coalitie van vooral Britse, Pruisische en Russische troepen die Napoleon in 1813 en 1815 zouden verslaan, zou Barings uiteindelijk als ‘zesde macht’ de geschiedenis ingaan; Aangezien Hope & Co. in hun gezamenlijke transacties gemeten tot de overdracht 3x zo groot is als Baring Brothers, is dat afhankelijk van de interpretatie.

Hoewel er weinig directe schriftelijke aanwijzingen zijn voor formele betrokkenheid van het Huis Oranje, blijkt uit het patroon van vertrouwensrelaties, gemeenschappelijke belangen en de samenloop van politieke macht met bancaire zeggenschap dat Hope & Co. en Barings feitelijk opereerden als bestuursinstrumenten van de Oranje-dynastie. Via deze netwerken controleerde en verwierf Huis Oranje grote financiële belangen in de voormalige VOC, NWIC en in de EIC die na 1792 de koloniale hegemonie in Azië overnam van de in verval geraakte Nederlandse compagnieën.

Behalve de warme relaties met de Britse en Pruisische troon zijn vooral de minder onbesproken warme banden met Rusland interessant, met het oog op het Europese conflict met Napoleon, die uiteindelijk door de enorme Russische legers in 1812 zijn eerste Waterloo zal vinden. De banden met de Russische dynastie worden gevierd met een huwelijk tussen de zus van de Russische tsaar Alexander I (r. 1801–1825), Anna Palowna, en koning Willem II (r. 1840–1849) in 1816. Die banden zouden de belangen van de Oranjes uitstekend uitkomen in de aankomende strijd tegen het Ottomaanse rijk en het uitdijende Anatolische opiumimperium van de koninklijke familie.

Hope & Co. en de Duitse immigratiestroom naar de VS in de 18de eeuw

Vanaf zeker 1722 begon de overtocht van Duitse passagiers naar Philadelphia op krediet. Degenen die de overtocht niet konden betalen, kregen na aankomst drie tot vier weken de tijd om alsnog te voldoen. In 1724 schreef Christopher Sauer – zelf een immigrant uit het Palatinaat aan de Rijn (gelegen tussen Nassau, Hessen, Luxemburg, Saarland en Lotharingen) – dat veel Palatijnen hem volgden. Sommigen betaalden met goederen in de Nieuwe Wereld, zoals messen en ivoren kammen, anderen gingen incidenteel werken om hun schuld aan de kapitein van de rederij af te lossen.

Dezelfde schepen die passagiers naar Amerika vervoerden, keerden terug met vooral droge plantagegoederen als tabak en katoen uit de Britse koloniën. In 1728 was het aantal passagiers dat met arbeid betaalde zo sterk toegenomen, dat deze praktijk uitgroeide tot een nieuwe commerciële activiteit die de Rijn, de Nederlanden en de Delawarevallei met elkaar verbond. De winstgevendheid van deze vorm van kredietmigratie werd een vast onderdeel van de maritieme handel en

---

Republiek en Denemarken tegen de grote Franse legers en hun bondgenoten, nadat Napoleon Rusland is binnengevallen en daar zijn eerste Waterloo vindt.

arbeidsmarkt van Philadelphia, en vormde de kern van een Atlantische route die generaties Duitse kolonisten naar Amerika zou brengen.

Alleen Britse schepen mochten op dat moment handelen met de Amerikaanse koloniën. Deze schepen werden in Rotterdam beladen en gelost in Philadelphia, waarna ze volgeladen met droge (plantage)goederen terugkeerden. In Philadelphia – de grootste stad van *Province of Pennsylvania* (1681-1776) – werden de nieuwe Duitse kolonisten vaak opgewacht door eerdere migranten die als lokale 'recruiters' optraden. Zij verspreidden de nieuwkomers over de toenemende hoeveelheid Duitstalige dorpen in de Nieuwe Wereld.

Ook in Europa waren handelsfirma's actief om migranten te werven. Via rivierboten op de Rijn, de Main en de Neckar werden kandidaat-kolonisten naar Rotterdam gebracht. De omvang van deze mensenhandel nam zulke proporties aan dat de Nederlandse Republiek zich in de jaren 1730 gedwongen zag in te grijpen. Om verspreiding van migranten binnen de Republiek te voorkomen, mochten kolonisten alleen met militaire escorte door de provincies reizen.

De firma van Archibald en Isaac Hope, en later ook die van Francis Trimbel, Ward Stanton en John Stedman, had deze handelsstructuur opgezet. Zij kregen van de Staten-Generaal toestemming om op elk moment 3.000 kolonistenpassen te verstrekken, waarmee Duitse migranten onder militaire begeleiding hun weg naar Noord-Amerika konden vinden. Eind jaren 1730 was dit systeem volledig gestroomlijnd, en hadden duizenden Duitse migranten inmiddels Philadelphia bereikt. In deze periode reisde ongeveer een derde van de passagiers op krediet – wat bijzonder lucratief was voor de organiserende handelsondernemingen – terwijl de overige passagiers hun overtocht direct bekostigden.

In de jaren 1740 nam de migratiestroom verder toe. Tussen 1749 en 1754 migreerden op deze wijze bijna 60.000 Duitse kolonisten naar Noord-Amerika, waarvan inmiddels de helft op krediet. Om de winstgevendheid verder te vergroten, werden schepen die oorspronkelijk voor 185 mensen waren ingericht, omgebouwd voor 300 passagiers – zodat een maximale menselijke lading kon worden meegenomen. Tot aan 1800 reisde het merendeel van deze migranten via Philadelphia, dat daardoor in snel tempo uitgroeide tot de grootste stad van de Verenigde Staten.

De kredietvaarten werden opgezet door de quaker Benjamin Furly, verbonden aan de firma van Archibald Hope in Rotterdam, in samenwerking met William Penn Jr. (1681–1720), die opereerde vanuit Philadelphia. Zijn vader, William Penn Sr. (1644–1718), eveneens quaker en als religieus dissident vervolgd in Engeland, had in 1681 de kolonie Pennsylvania gesticht, evenals het aangrenzende Delaware (1638–1776), waar hij ook Philadelphia vestigde. Hij had daarvoor charters ontvangen van koning Charles II en diens opvolger James II, in ruil voor de schulden van de Kroon aan zijn vader, admiraal Sir William Penn.

Vanaf het begin zocht de kolonie actief naar nieuwe kolonisten. In Virginia, dat model stond voor expansieve plantagekolonisatie, kreeg men bijvoorbeeld 50 acres (20 hectare) per gekochte slaaf – een reden waarom Virginia zou uitgroeien tot de dichtstbevolkte staat met het hoogste aantal slavenplantages van de Verenigde Staten. Philadelphia zelf groeide in de 18de eeuw uit tot grootste stad van het continent, en zou tussen 1775 en 1800 ook fungeren als hoofdstad van de Verenigde Staten – tot de stichting van Washington D.C.[78]

[78] William Penn Sr.'s vader was de Engelse marineofficier Sir William Penn, en zijn moeder was de Nederlandse Margaret Jasper uit Rotterdam, afkomstig uit de welgestelde Pletjes-Jasperfamilie. Zij was weduwe van de rijke Nederlandse protestantse planter in Ierland, Nicholas van der Schuren (†1641).

De Britse migratieregels beperkten religieuze vrijheid in de koloniën, maar vervolgde protestantse groeperingen zoals de quakers waren wél welkom. Katholieken daarentegen werden uitgesloten. Opvallend is dat vooral stedelijke Duitsers de oversteek maakten: tussen 1749 en 1754 – toen het kredietstelsel zijn hoogtepunt bereikte – had 75% van de migranten uit het Duitse Württemberg een achtergrond in handel of ambacht, terwijl slechts 18% uit de agrarische sector afkomstig was.

In Philadelphia waren aanvankelijk twee firma's dominant in de migratiehandel: Benjamin & Samuel Shoemaker en Charles & Alexander Stedman. Vanaf begin jaren 1750 traden ook nieuwe ondernemers toe, onder wie Robert Morris (1734–1806), Thomas Willing (1731–1821), Samuel Howell en de Duitse immigrant Heinrich Keppele. Allen groeiden uit tot belangrijke figuren in de stedelijke handel.

Later bleek dat vooral Robert Morris – plantage-eigenaar en slavenhandelaar – direct verbonden was met Hope & Co., terwijl Thomas Willing later partner werd bij Baring Brothers. Hun firma, Willink, Morris & Co. (opgericht in 1757), begon zelf schepen uit te rusten en nam delen van de trans-Atlantische vaart over van 'Britse' vervoerders zoals Hope. Hun koloniale netwerk breidde zich tot de revolutie in opvallend razendsnel tempo uit naar Afrika, de West-Indische eilanden en zelfs China. Ten tijde van de Amerikaanse Revolutie (1776–1783) gold Robert Morris als de rijkste man van de Verenigde Staten. Hij werd de belangrijkste financier van de Revolutie en medeoprichter van de eerste commerciële banken van het land.[79]

Later blijkt vooral de slavenhandelaars en plantage-eigenaar Robert Morris direct verbonden is met Hope & Co., terwijl Thomas Willing later een Baringspartner word. Willink, Morris & Co. (1757) gingen ook zelf schepen uitrusten voor de vaart en zij nemen de vaart deels over van Britse vervoerders als Hope & Co.. Hun koloniale imperium bereid zich in de periode tot de Amerikaanse Revolutie razendsnel uit in Afrika, West Indies en zelfs China; Ten tijde van de Amerikaanse Revolutie (1776-1783) word Robert Morris gezien als de rijkste man van de VS. Hij word de belangrijkste financier van de Amerikaanse Revolutie en oprichter van de eerste commerciële banken in de VS.

Na de Frans-Indiaanse Oorlog (1754–1763), de Zevenjarige Oorlog (1756–1763), en de Amerikaanse Revolutie (1775–1783) – die in Philadelphia begon met Morris als financier – nam de Duitse migratiestroom tijdelijk af. Ook de twee andere grote migratiestromen over de Atlantische Oceaan – de trans-Atlantische slavenhandel en de Iers-Britse emigratie – zwakten af. Laatstgenoemde stroming werd sterk beperkt door het toenemende anti-Britse en antikatholieke sentiment in de voormalige Britse koloniën. Tot 1800 vonden via dit systeem zo'n 25.000 Duitse immigranten via dit systeem hun weg naar Noord-Amerika.

[79] Dergelijke explosieve expansie is een teken van externe financiering – men had zich anders niet zo gemakkelijk kunnen onderscheiden van de concurrentie binnen hetzelfde speelveld. De relatie met Hope & Co. en Baring Brothers is waarschijnlijk doorslaggevend geweest.

Oranje's Britse huisbank Baring Brothers (1762)

Baring Bank is de familiebank van de Baring-dynastie en gaat terug tot rond 1500, toen zij zou zijn gesticht door Petrus Baring, een inwoner van Groningen. Deze stad maakte toen deel uit van de Hanze en werd in 1536 een stadsstaat binnen het Heilige Roomse Rijk, tot zij in 1594 werd veroverd door Maurits van Oranje-Nassau. Vanaf dat moment zou de bank een belangrijke rol gaan spelen in de financiering van de protestantse oorlogen.

De Duits-Engelse bankierstak stamt af van Franz Baring (1657–1697), een luthers theoloog en hoogleraar in Bremen, afkomstig uit een dan invloedrijke burgerlijke familie in het keurvorstendom Hanover – dat vanaf 1714 het nieuwe Britse koningshuis wordt. Zijn zoon Johann Baring begon in 1717 vanuit Bremen als wolhandelaar. Francis Baring (1740–1810), een kleinzoon, werd opgeleid door Samuel Touchet, een handelaar in katoen en slaven in de Levant en de West-Indies, en investeerde vanaf 1756 ook zelf in slavernij.

Francis migreerde samen met zijn broer John Baring naar Londen, waar zij in 1762 de firma John and Francis Baring Company (1672) oprichtten – later bekend als Baring Brothers & Co. (1807) of simpelweg als Barings. John trad op als stille vennoot en is minder bekend. De bank breidde zich al snel uit van de wolhandel naar lucratievere sectoren, waaronder de trans-Atlantische slavenhandel. Mede hierdoor realiseerde de bank forse winsten en groeide zij in omvang en invloed.

In 1774 – twee jaar voor het begin van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog – opende Baring Bank een vestiging in de Verenigde Staten. De eerste klant was Thomas Willing van Willing, Morris & Co. uit Philadelphia, het bedrijf dat hij in 1757 samen met Robert Morris Jr. (1734–1806) had opgericht. Deze onderneming exporteert dan bloem, hout en tabak naar Europa en importeerde suiker, rum, melasse en slaven uit de West-Indies en Afrika. Beide partners bezaten plantages; Morris werd in 1775 genoemd als de 'rijkste man van de Verenigde Staten'.

Robert Morris zou de belangrijkste financier worden van de Amerikaanse Revolutie (1775–1783). Hij was een van de twee congresleden die de *Declaration of Independence* (1776), de *Articles of Confederation* (1777) én de Amerikaanse Grondwet (1789) ondertekenden. Hij speelde een sleutelrol in de financiering en institutionele opbouw van de nieuwe republiek. Als afgevaardigde voor Pennsylvania (1775–1778) nam hij ook zitting in het *Second Continental Congress* (1775–1781) en het geheime *Committee of Trade*, dat verantwoordelijk was voor de aankoop van strategische voorraden, waaronder wapens.

In 1781 werd Morris benoemd tot *Superintendent of Finance* van de Verenigde Staten. Met een charter van het *Congress of the Confederation* richtte hij, gesteund door Alexander Hamilton (dan een spion van de Britse kroon), de ambitieuze *Bank of North America* (1781–1929) op. Deze bank, gevestigd in Philadelphia – toen nog de hoofdstad van de confederatie – fungeerde in de praktijk als de eerste centrale bank van de Verenigde Staten. Zij private onderneming kreeg onder meer de bevoegdheid van het congres om belasting te heffen ten behoeve van de oorlogsinspanning tegen de Britten.

Morris kocht 63,3% van de aandelen met leningen uit Frankrijk (vermoedelijk verstrekt door Lodewijk XVI) en de Nederlandse Republiek (waarschijnlijk via Hope & Co.). Met het ingelegde kapitaal werd de noodzakelijke voorraad goud en zilver opgebouwd, waarmee wisselbrieven (oftewel briefpapier) konden worden uitgegeven. Thomas Willing werd inmiddels als partner van Barings de eerste president van de bank (1781–1791).

Na afloop van de Onafhankelijkheidsoorlog trad Morris in 1784 af als *Agent of Marine* en *Superintendent of Finance*. Het charter van de *Bank of North America* werd in 1785 beperkt tot transacties in goud en zilver voor rekening van het Congres. Intussen was Morris samen met Hamilton ook medeoprichter geworden van de *Bank of New York* (1784) – de eerste commerciële bank van New York, dat toen slechts 25.000 inwoners telde. De bank zou uitgroeien tot een motor achter de snelle economische expansie van de stad. Onder de oprichters bevonden zich ook andere *Founding Fathers* als Benjamin Franklin (1706–1790), Alexander Hamilton en Thomas Jefferson.

Morris werkte nauw samen met Hamilton, die vanaf 1789 als eerste *Secretary of the Treasury* (r. 1789-1795) diende onder ex-generaal en oorlogsheld George Washington (r. 1789–1797), de eerste president van de Verenigde Staten en net als Hamilton een spion van de Britse kroon (#3). In zijn functie als eerste senator voor Pennsylvania (1789–1795) richtte Morris met een nieuw charter de *First Bank of the United States* (1791–1811) op in Philadelphia. Deze instelling kreeg als eerste het recht om belasting te heffen van de nieuwe Republiek (1789) en de nieuwe Amerikaanse dollar (1789) uit te geven. Van de $10 miljoen aan aandelen werd $8 miljoen verkocht aan particuliere beleggers, terwijl de federale overheid 20% van de aandelen behield. Thomas Willing werd opnieuw aangesteld als president (1791–1807). De aandelen van de bank werden geadministreerd en verhandeld door Ketwich en Vroombergh (1790, later Labouchère Oyens & Co.), Hope & Co. en de steenrijke weduwe Borski-Van de Velde – alle actief in de Amsterdamse *haute finance*.

Ook andere connecties van Barings speelden een rol in de financiering van de Amerikaanse Revolutie, terwijl de bank een dubbelrol speelt door gelijktijdig nauw samen te werken met de Britse regering en de machtige *East India Company* (EIC) die aanleiding waren geweest voor de revolutie. Sir Francis Baring werd in 1776 parlementslid en trad in 1779 toe tot het bestuur van de EIC. In 1792 werd hij voorzitter van het bestuur. Hij bestuurde de EIC volgens het VOC-model van Hope & Co., met nadruk op commercieel rendement en minimale politieke inmenging. In het jaar dat Sir Francis voorzitter wordt van de Oranje's EIC krijgt de onderneming een zeer gunstig charter van de kroon en start de EIC met de grootschalige militaire veroveringen in het Moghul rijk in India.

Sir Francis Baring (1740–1810) was de vader van Alexander Baring (1774–1848), die vanaf 1792 werd opgeleid bij Hope & Co. in Amsterdam onder leiding van Pierre César Labouchere. De samenwerking tussen beide banken werd daarna structureel versterkt. In 1796 trouwde Labouchere met Dorothy Baring, dochter van Francis, en in datzelfde jaar werden zowel Labouchere als Alexander Baring partner bij Hope & Co. In de praktijk gingen Barings en Hope & Co. als één financieel conglomeraat opereren. Zij verdeelden het kapitaal van deze gezamenlijke transacties in een verhouding van 25% voor Barings en 75% voor Hope & Co.[80]

Toen Barings in 1762 werd opgericht, handelde de EIC hoofdzakelijk tussen Groot-Brittannië, de West-Europese kust, het Iberisch Schiereiland, Italië en India. In de 1790s word de handel tussen Brittannië met de VS mede door Hamilton (#7) en Gouverneur Morris (#23) zo dominant, dat het zwaartepunt van de handel van Brittannië van Centraal-Europa naar de Trans-Atlantische handel verschuift. Die financiële netwerken waren hecht. In 1795 kocht Alexander Baring bijvoorbeeld 4.000 km² land in Maine (ca. 63 x 63 km) voor £107.000 (ƒ1.414.000) van senator Bingham, schoonzoon van Thomas Willing. Alexander trouwde met Binghams dochter Ann Louisa en bleef in de Verenigde

[80] De kapitaalkrachtige slavenhandelaars en handelsbank Ketwich en Vroombergh (1790) vormden een bankgroep samen met Hope & Co. en de steenrijke weduwe Borski (die in 1814 40% van de Nederlandsche Bank N.V. financierde), die nog in 1844 gezamenlijk de administratie voerden over de *First Bank of the United States* (1791).

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Staten om het bankiersnetwerk van Barings uit te breiden via de families Codman (Boston), Willing en Francis (Philadelphia), Robert Gilmour en Robert Oliver & Brothers (Baltimore).

De voorwaarden waren soms nog vriendelijker. In 1803 begeleidden Barings en Hope & Co. de financiering van de *Louisiana Purchase*, waarbij het voormalige gebied van de Mississippi Company – circa een derde van het huidige Amerikaanse grondgebied – voor slechts $15 miljoen werd verkocht aan de Verenigde Staten. Tegen een koers van $1 per £0,22 betekende dit een aankoopbedrag van circa £3,3 miljoen of ƒ20 miljoen. Het vruchtbare gebied explodeert niet veel later met slavenplantages voor lucratieve producten als katoen en suiker waar veel goudzoekers miljonair zouden worden.

Alexander Baring werd in 1807, samen met zijn broers Thomas en Henry, partner in het familiebedrijf. Vanaf dat moment werd de naam gewijzigd in Baring Brothers & Co. (1807). De bank groeide uit tot de belangrijkste financier van de geallieerde legers tijdens de Napoleontische oorlogen (1803–1815). Zowel Barings en Hope & Co. waren grote financiers van de Russische kroon die in 1812 Napoleons *Grande Armee* op de knieën dwingt met gemoderniseerde, even grote legers. Uiteindelijk waren het vooral de gecombineerde legers van vooral Groot-Brittannië, Pruisen en vooral Rusland die Napoleon versloegen in 1813 en 1815.

Barings speelde een centrale rol in de financiering van deze militaire campagnes – de grootste die Europa tot dan toe had gezien. De invloed van de bank was zodanig dat de vijfde hertog van Richelieu in 1818 verklaarde: *"England, France, Prussia, Austria, Russia and Baring Brothers."* In de 19e eeuw zou Barings uitgroeien tot een wereldmacht in het internationale bankwezen.

Hoofdstuk 3: De koloniale, financiële expansies van de 2de dynastie (1806-1890)

De koopmans-koning Willem I (r. 1806/1813-1815/1840) der Nederlanden en Luxemburg

Willem I was een van de meest dynamische en ondernemende leden van het Huis van Oranje. Hij werd als Willem Frederik (1772–1843, later Willem VI) geboren als zoon van de laatste erfstadhouder Willem V en diens volle nicht Wilhelmina van Pruisen. In 1791 trad hij in het huwelijk met opnieuw een volle nicht: Wilhelmina van Pruisen, de zus van koning Frederik Willem III van Pruisen (r. 1797–1840). Hiermee werd de band tussen het Huis Hohenzollern en het Huis Oranje-Nassau verder versterkt.

Willem Frederik toonde zich al vroeg een koopmans-koning in de dop. Hij handelde zelfstandig en zocht nauwe samenwerking met de sterk gemilitariseerde Pruisische troon, het huis van zijn moeder én zijn echtgenote. Tijdens de Bataafse Republiek verwierf hij onder meer grote landgoederen in Posen en Silezië, aangekocht van de vorst Jablonowski in toenmalig Pruisen. In 1801 werd duidelijk dat Willem in ruil voor het afstand doen van zijn erfstadhouderschap uitbreiding zocht van zijn Oranje landgoederen bij Berg (rond Kleef, waar Johan Maurits ooit stadhouder was), Paderborn (in Noordrijn-Westfalen) en een deel van Westfalen. Hij hoopte, met steun van Pruisen, deze gebieden onder zijn bestuur te brengen. Voor het verlies van zijn Nederlandse bezittingen aan de Bataafse Republiek (1795–1806) eiste hij bovendien ƒ 117 miljoen van diezelfde Republiek – en indirect dus van de bezetter Napoleon. Uiteindelijk werd zijn vader Willem V daarvoor gecompenseerd met onder meer het bisdom Fulda, maar deze gebieden gingen al snel weer verloren na de Franse verovering van de Duitse vorstendommen door Napoleon. Zowel de Bataafse Republiek als Napoleon weigerden het geëiste bedrag te betalen.

Napoleon I zou in 1806 de Oostenrijkse, Pruisische en andere Duitse legers overtuigend verslaan. Met de val van het Heilige Roomse Rijk (800–1806) kwam ook een einde aan de eeuwenoude feodale versnippering in Midden-Europa. De aanzienlijke Duitse Kerkelijke domeinen werden geseculariseerd, en de talloze kleine graafschappen, vorstendommen en vrije steden werden geherstructureerd tot 36 grotere eenheden: hertogdommen, koninkrijken, prinsdommen en drie vrije Hanzesteden (Hamburg, Lübeck en Bremen). Deze kregen een op de Franse Revolutie geïnspireerde grondwet en werden verenigd in de Confederatie van de Rijn (1806–1813), onder bescherming van Napoleon.

Vrijwel onmiddellijk na het overlijden van zijn vader op 9 juli 1806 werd de nog bevriende Willem I benaderd door keizer Napoleon (r. 1804–1814). Deze verzocht hem deel te nemen aan het geplande Koninkrijk Westfalen (1807–1813), waarin ook het keurvorstendom Hannover zou worden opgenomen. Het rijk zou worden geregeerd door Napoleons broer Jérôme Bonaparte. Willem I weigerde.

Tijdens de Slag bij Auerstedt (1806), onderdeel van de Vierde Coalitieoorlog (1806–1807), vocht Willem I als generaal in het Pruisische leger. Hij werd daarbij gevangengenomen. Napoleon ontnam hem vervolgens diverse van zijn vorstelijke bezittingen – inclusief de gebieden die zijn vader in 1801 had verkregen in ruil voor het afstand doen van het erfstadhouderschap, en die in 1803 waren overgedragen aan Willem VI, de beoogde nieuwe Prins van Oranje. In plaats daarvan werd Nassau in 1806 ingericht als zelfstandig hertogdom binnen de nieuwe Confederatie van de Rijn. Dit hertogdom kwam onder bestuur van de Walramse tak van het Huis Nassau, en dus niet de Ottoonse tak van Willem I van Oranje-Nassau. De relatie met Napoleon I is vervolgens onduidelijk, maar er lijkt vijandschap. Tot eind 1813 verbleef Willem VI met zijn gezin in het *Niederländisches Palais* aan de

boulevard Unter den Linden in Berlijn. Willem VI bleef aan de kant van Pruisen staan, dat tegen Napoleon zou blijven vechten.

Nadat Napoleon's *Grande Armee* in Rusland in 1812 zijn eerste Waterloo te verwerken krijgt, verandert de situatie radicaal na de nederlaag van Napoleon in de Slag bij Leipzig (1813). Hier word hij verslagen door een grote coalitie van vooral Rusland, Oostenrijk, Pruisen, Zweden, Mecklenburg-Schwerin en Groot-Brittannië. De voormalige lidstaten van de Confederatie van de Rijn werden vervolgens onder militair bestuur geplaatst, verdeeld tussen Russische, Oostenrijkse en Pruisische troepen – stuk voor stuk autoritair geregeerde monarchieën die aanzienlijke schulden hadden uitstaan bij Oranje's huisbank Hope & Co.

Opnieuw een coupe

Willem VI/I werd onmiddellijk door zijn zwager, koning Frederik Willem III van Pruisen, hersteld in zijn Duitse bezittingen van vóór 1803. Hij kreeg tevens het bestuur toegewezen over de verenigde Nassau domeinen.

In de voormalige Bataafse *Commonwealth* (1806–1810), die in 1810 was ingelijfd bij het Eerste Franse Keizerrijk, vond eind 1813 de zogenaamde Omwenteling van 1813 plaats. De verslagen Franse troepen trokken zich tussen 1813 en 1814 geleidelijk terug tot binnen de oorspronkelijke grenzen van de Franse republiek, en uiteindelijk ook uit België. In november 1813 werd Nederland 'bevrijd'. Op 17 november 1813 stelde het Franse bestuur in Den Haag een groep oranje-gezinde aristocraten aan als voorlopig gezag, onder leiding van een driemanschap onder Gijsbert Karel van Hogendorp – een goede bekende van zowel Willem I als van Napoleon. Dit zogeheten Algemeen Bestuur had als doel een nieuw staatshoofd te installeren.

Gijsbert Karel van Hogendorp was goed bekend met zowel de Oranje's als met Napoleon. Zijn opleiding was grotendeels gefinancierd door Wilhelmina van Pruisen, de moeder van Willem I. In Berlijn werd hij page bij prins Hendrik van Pruisen, waarna hij in 1781 toetrad tot het (anti-Patriottische) Staatse leger onder Willem V. Hij raakte bevriend met zowel Willem V als diens echtgenote. Tijdens een reis naar de Verenigde Staten in 1783 ontmoette hij George Washington (r. 1789–1797) en Thomas Jefferson (r. 1801–1809), met wie hij in contact bleef. Terwijl Gijsbert Karel fel tegenstander van de Franse bezetting was, diende zijn eveneens in Berlijn opgeleide broer Dirk als hertog en generaal in de legers van Napoleon en een vertrouweling van de Keizer.

Van Hogendorp Sr. trad in dienst van de VOC en kwam in 1884 om het leven bij een schipbreuk voor de onderneming. Hij was een van de oprichters van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (1778) in Batavia – een instelling waarvan de naam ogenschijnlijk een eerbetoon was aan VOC-voorzitter Willem V Batavus. Saillant is dat zowel vader Willem als zijn broer Dirk grootschalig betrokken waren bij de opiumhandel, net als VOC voorzitter Willem V zelf. Laatstgenoemde was grootaandeelhouder van de in 1745 opgerichte *Sociëteit tot den Handel in Amfioen*, die de grootschalige en ongekend lucratieve Aziatische opiumhandel voor de VOC organiseerde. Die handel gebeurde in ieder geval deels buiten de boeken om.

Tijdens de regering van het Driemanschap (17 november – 2 december 1813) namen Russische en Pruisische troepen stad na stad over van republikeinse of Napoleontische sympathisanten. Op 2 december 1813 nam Willem I formeel de leiding overneemt van het Algemeen Bestuur en werd hij uitgeroepen tot 'soeverein vorst' van de Verenigde Nederlanden, waartoe later ook delen van België, Luxemburg en Westfalen zouden behoren.

Dit moment markeert een cruciaal keerpunt in de Nederlandse geschiedenis. Hoewel het gepresenteerd werd als een nationale bevrijding, had de machtsovername alle kenmerken van een coup, vermomd als volksbeweging. De bevolking was oorlogsmoe, en orangistische sympathieën werden strategisch versterkt – en mogelijk gekocht – zoals ook Sir Francis Baring deed in het Britse parlement. Bovendien was het moeilijk tegenwicht te bieden aan de grote Russische en Pruisische legers die de nieuwe orde ondersteunden en opstandige steden bezet hielden.

Deze machtsovername past in een bredere traditie van dynastieke staatsgrepen rondom Huis Oranje. Zoals een contemporaine criticus het formuleerde: *'Prins Willem I stichtte de huismacht door een revolutie, Maurits bevestigde haar door een staatsgreep, Willem II probeerde hetzelfde, Willem III dankte aan een revolutie zijn kroon, Willem IV kwam erdoor aan het bewind, Willem V hield zich door een contrarevolutie staande, en Willem I zelf zou zich zijn kroon verwerven – alweer ten gevolge van een omwenteling.'*

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De democratische koning Willem II (r. 1840-1849) der Nederlanden en Luxemburg

Willem II (1792–1849, r. 1840–1849) werd geboren als Willem Frederik George Lodewijk, zoon van koning Willem I en Wilhelmina van Pruisen. Zijn doopnamen George en Lodewijk verwijzen naar zijn bloedverwantschap met de Britse koninklijke familie. Toen hij twee jaar oud was, vluchtte de familie naar Pruisen voor de oprukkende Franse legers en anti-orangistische patriotten.

Aan het Pruisische hof kreeg Willem II een militaire opleiding en diende hij in het Pruisische leger. Vervolgens studeerde hij civiel recht aan de Universiteit van Oxford, alvorens toe te treden tot het Britse leger. Hij werd op negentienjarige leeftijd rechterhand van de beroemde eerste Duke of Wellington, generaal Arthur Wellesley. In 1812 werd hij, met de rang van kolonel, rechterhand van prins-regent George IV (r. 1820–1830). In 1813 keerde hij terug naar Nederland toen zijn vader werd uitgeroepen tot koning. Willem vocht als generaal in het *First Allied Corps* tegen Napoleon in de Slag bij Quatre Bras (1815) en vervolgens bij Waterloo (1815), waar hij volgens de militaire historicus William Siborne geen al te beste indruk maakte vanwege zijn jeugdige onervarenheid.

Na een korte verloving met Charlotte van Wales, dochter van de prins-regent, trouwde Willem in 1816 met Anna Paulowna, waarmee de goede relaties tussen Russische en Nederlandse monarchie werden bevestigd. In 1817 werd hun eerste zoon geboren, de latere Willem III (r. 1849–1890). Willem II, die flegmatieker was dan zijn vader, lag goed in de Zuidelijke Nederlanden. In 1830, toen de spanningen toenamen, onderhandelde hij op eigen initiatief een vredesvoorstel dat voorzag in grotere zelfstandigheid voor België onder het Huis van Oranje-Nassau. Zijn vader negeerde dit akkoord zonder overleg en begon de oorlog, wat leidde tot spanningen tussen vader en zoon. In plaats daarvan benoemde Willem I zijn zoon tot militair leider van de Tiendaagse Veldtocht tegen België (1831), die werd beëindigd door Franse interventie.

Na het aftreden van zijn vader in 1840 werd Willem II de nieuwe vorst. In tegenstelling tot de dictatoriale Willem I zette Willem II in op brede liberale constitutionele hervormingen en een grotere rol voor het parlement en de senaat. Hiertoe stelde hij een commissie aan onder leiding van de beroemde liberale politicus en latere premier Johan Rudolf Thorbecke (1849–1853 / 1862–1866 / 1871–1872) om een nieuwe grondwet te ontwerpen. De monarchie werd omgevormd van een absolute naar een constitutionele monarchie, waarbij het grondwettelijk bestuur zwaarder ging wegen. Zo mochten voortaan de Provinciale Staten in plaats van de koning de leden van de senaat kiezen. Een andere diepgewortelde wens werd vervuld toen het kabinet en parlement voortaan mochten meebeslissen over de uitgaven van het zogenoemde *Batig Slot* – de baten uit Oranje's koloniën aan de Nederlandse schatkist.

De grondwetsherziening van 1848 was ingrijpend en vormt de basis voor het huidige politieke systeem. De grondwet anticipeerde op de Liberale Revoluties van 1848, waarbij in Frankrijk de Juli-monarchie (1830–1848) viel. In zowel Oostenrijk als Pruisen werden koning en keizer verdreven door volksopstanden, en pas na hard militair ingrijpen door Russische troepen opnieuw op de troon geholpen. Tegelijkertijd werden de vaak nog feodale grondwetten in verschillende Duitse vorstendommen gemoderniseerd naar vernieuwd Frans model. In Italië leidde een gelijkaardige revolutie tot een nieuwe grondwet, die uiteindelijk resulteerde in de eenwording van Italië onder een constitutionele monarchie in 1870 – tot groot verdriet van de Rooms-Katholieke Kerk, die daarbij na meer dan een millennium de Pauselijke Staten (756–1870) verloor.[81]

[81] In reactie op de revoluties in Berlijn en Wenen roept de Frankfurter Nationale Vergadering het Keizerrijk

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Willem II leidde een losbandig, biseksueel leven, waarvoor hij in 1819 voor het eerst werd gechanteerd. Thorbecke was reeds vanaf 1833 op de hoogte van zijn homoseksuele relaties, 'sodomie' die destijds maatschappelijk volledig onaanvaardbaar was. Behalve de revolutionaire dreiging in Europa zou ook de dreiging van publieke onthulling door een groep politici en journalisten hebben bijgedragen aan Willem II's bereidheid om in te stemmen met de ingrijpende grondwetswijziging van 1848.

Willem II overleed officieel begin 1849 in Tilburg, relatief jong, in het bijzijn van zijn vrouw en zijn oudste zoon, troonopvolger Willem III. Deze laatste had zich fel verzet tegen de vergaande concessies van zijn vader in de grondwetsherziening, en dit leidde tot hoogoplopende conflicten.

Daarnaast bestaat het hardnekkige gerucht dat Willem II door zijn zoon Willem III zou zijn vermoord in Paleis Het Loo bij Apeldoorn, tijdens een geheime ontmoeting in de nacht van 12 op 13 maart 1849. Het gerucht kreeg al snel na zijn overlijden verspreiding, mede doordat Willem II's lichaam – tegen de gewoonte in – niet werd gebalsemd en in een gesloten kist werd bijgezet.

Later werd het gerucht herhaald in het beruchte pamflet *Uit het leven van Koning Gorilla* (1887), dat anekdotes bevatte over Willem III en diens leven beschreef als een aaneenschakeling van machtsmisbruik, seksuele uitspattingen, mishandeling en dronkenschap. In dit pamflet werd bovendien gesteld dat Willem III zijn vader had vermoord. Hoewel er geen bewijs is gevonden in de koninklijke archieven, zijn ook de dagboeken van de gealfabetiseerde aanwezigen die avond allen verdwenen.

Duitsland (1848–1849) uit, met de koning van Pruisen, Frederik Willem IV (r. 1840–1861), als keizer, als opvolger van aartshertog Johan van Oostenrijk (r. 1848–1849) van het huis Habsburg-Lotharingen, die als keizerlijk regent had gediend. De eerstgenoemde weigert echter de kroon, waarna de Centrale Duitse Regering wordt vervangen door een Federale Centrale Commissie.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De liberale koning Willem III (r. 1849-1890) der Nederlanden en Luxemburg

Willem III (1817–1890, r. 1849–1890) werd geboren als Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk, de oudste zoon van Willem II der Nederlanden en koningin Anna Pawlowna – zus van de Russische tsaar Alexander I (r. 1801–1825). Na eerst om de hand van Victoria van Groot-Brittannië (r. 1837–1901) te hebben gevraagd, trouwde hij in 1839 met zijn volle nicht Sophie van Württemberg (1818–1877), een dochter van Catharina Paulowna van Rusland en zus van Willem III's moeder. Tijdens zijn reis in 1837 langs de vorstendommen in Duitsland, Wenen, Praag en Berlijn deed hij ervaring op aan de verschillende Europese hoven. In Berlijn kon hij goed overweg met de autoritaire Wilhelm I (1797–1888, r. 1861–1871/1888), de latere koning van Pruisen en eerste keizer van Duitsland, en zijn achterneef via Frederik Wilhelm IV.

Door de grondwetswijziging van 1848 werd Nederland tijdens Willem III's regering hervormd tot een parlementaire democratie. Willem III was daarmee de eerste Nederlandse koning van een land dat in theorie door anderen werd bestuurd; het volk kreeg zelfbestuur. Hij kreeg mede daardoor te maken met toenemende druk van het kritische parlement, dat vanaf 1848 meer controle kreeg over de begroting en de uitgaven van het *Batig Slot* en in 1866 zelfs inzage afdwong in de financiën van de koloniën (of dat dachten ze).

Willem III was, net als zijn voorgangers, onzichtbaar internationaal invloedrijk en een koloniaal 'ondernemer' via nieuwe instellingen als de Nederlandsche Bank NV (1814), maar vooral via 'zijn' Javasche Bank NV (1828) en de Nederlandsche Handel-Maatschappij NV (NHM, 1824). Via koninklijke decreten vond onder Willem III vanaf 1849 een omvangrijke liberaliseringsslag plaats in de kroonkoloniën. Onder zijn leiding werd het bestaande exploitatiesysteem van slavernij-achtige plantages, met gedwongen tribuut en pacht onder het cultuurstelsel (1830–1870), geleidelijk vervangen door een liberaler model met contractarbeid (vanaf 1880) en een raciaal-hiërarchische, op opium gebaseerde koloniale economie.

In Zuid-Afrika stichtten de Nederlandssprekende Afrikaners twee nieuwe koloniën: de Transvaal (1854–1902) en de Oranje Vrijstaat (1854–1902), die, naast de toepassing van slaven- en later contractarbeid, vooral bekend werden door hun rijke voorraden goud en diamant. De grotendeels verborgen exploitatie van ook deze koloniën door talloze naamloze vennootschappen kende zijn gelijke niet.

Over de brute exploitatie door Willem III's NHM in Oranje's kroonkolonie Nederlands-Indië schreef de ambtenaar Eduard Douwes Dekker, onder het pseudoniem Multatuli, het werk *Max Havelaar, of De Koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (1860). Dit boek speelde een sleutelrol in het debat over slavernij, de afschaffing van het cultuurstelsel en de opkomst van het 'volkse' socialisme. Dekker droeg het boek op aan oppergezagvoerder Willem III.

Willem III's broer, prins Hendrik (1820–1879), bijgenaamd 'de Zeevaarder', was de enige Oranje die ooit Nederlands-Indië bezocht. Hij reisde ook naar Suriname en de Nederlandse Antillen in dienst van de marine. Hendrik had een lange loopbaan bij de marine en werd in 1852 luitenant (en op zijn sterfbed bevorderd tot admiraal). Daarnaast was hij investeerder en controlerend aandeelhouder in tal van ondernemingen, waaronder de mijnbouwmaatschappij Billiton NV (1860) en de ambitieuze Stoomvaart Maatschappij Nederland (1870), die één jaar na de opening van het Suezkanaal (1869) werd opgericht.

Na het overlijden van zijn eerste vrouw trouwde vrouwenverslinder Willem III in 1879 met de Duitse prinses Emma zu Waldeck und Pyrmont. Zij kregen één dochter: Wilhelmina (1880–1962, r. 1890–1948). De drie zonen uit het gewelddadige en sinds 1855 gescheiden huwelijk met Sophie – Willem

(1840–1879), Maurits (1843–1850) en Alexander (1851–1884) – zouden allen eerder sterven dan hun vader waardoor Wilhelmina Willem III zou opvolgen.

De biograaf Dick van der Meulen concludeert dat de geruchten dat Wilhelmina niet zijn biologische dochter was, waarschijnlijk kloppen, maar vond daarvoor geen sluitend bewijs. Door zijn talloze escapades zou de toen 62-jarige koning aan syfilis hebben geleden. Wilhelmina deelde bovendien een zeldzame genetische afwijking, toondoofheid, die ook werd toegeschreven aan de persoonlijke secretaris van de koning, Sebastiaan de Ranitz.

Het gerucht werd al gesuggereerd in het satirische, anti-monarchistische weekblad *De Roode Duivel*, dat tussen 1 augustus 1892 en 13 december 1897 verscheen. Daarin werd ‘Koning Gorilla III’ opgevoerd als vader van ‘Heintje’, de vermeende dochter van Emmer (Emma) en Raspie – een ‘particuliere sjikkeretaris’.[82]

Dit is ook constitutioneel relevant: als Wilhelmina inderdaad onwettig was, zou dat contractbreuk hebben betekend met de grondwet van 1814, die als voorwaarde stelt dat de troonopvolger bloedverwant moet zijn van de oorspronkelijke Oranje’s. Normaal gesproken zou men, zoals in het recht, het Huis van Oranje het voordeel van de twijfel geven. Maar aangezien deze familie een ziekelijke dwangmatige neiging vertoont om fraude en misdrijven systematisch uit archieven en analen te verwijderen, zou men in dit geval beter een omgekeerde bewijslast hanteren: een simpele DNA-test volstaat om de erfrechten te bewijzen.

De grondwet van 1814 en 1815, Verdrag van Londen (1814) en het Verdrag van Parijs (1815)

In ieder geval keurt een 'Grote Vergadering representerende de Verenigde Nederlanden' op 29 maart 1814 de door een commissie onder leiding van de hertog van Hogendorp, Gijsbert Karel, ontworpen grondwet goed. De grondwet is een juridisch contract tussen twee partijen: enerzijds de 'soevereine vorst' van het Huis Oranje-Nassau en anderzijds de nieuwe burgers (1795), oftewel het 'volk' of 'onderdanen'. De Nederlandse Kroon zal de Belgische, Luxemburgse en Duitse gouvernementen gaan besturen als gouverneur-generaal – oppergezagvoerder en opperbevelhebber van het leger.

Bij deze grondwet van 1814 krijgt de monarchie bijna dictatoriale macht en de Staten-Generaal weinig invloed – wat vanuit de geschiedenis van de Oranje-stadhouders wel te begrijpen is. Voor het eerst worden vrijheid van godsdienst en enige burgerlijke rechten vastgelegd. Van deze grondwet wordt wel gezegd dat zij democratisch lijkt, maar dat in feite niet is. De koning krijgt onder andere het recht om (en dit is belangrijk om het vervolg te begrijpen):

- een regering te vormen;
- wetten voor te dragen en te controleren;
- het opperbestuur over de koloniën te voeren;
- oorlog en vrede te verklaren;

[82] Emma (r. 1880–1890/1898) was een dochter van George Victor van Waldeck-Pyrmont en Helena van Nassau-Weilburg (1831–1888), afkomstig uit de Walramse tak van de familie. Helena’s vader was George Willem August Hendrik Belgicus van Nassau, hertog van Nassau van 1816 tot 1839, en op basis van zijn naam mogelijk ooit overwogen als kandidaat voor het bestuur van het afgesplitste België. Emma’s broer, Adolf Willem Karel August (1817–1905, r. 1839–1866/1890–1905), was de laatste hertog van Nassau (1839–1866). Na de opheffing van het hertogdom Nassau en de inlijving ervan in de Pruisische provincie Hessen-Nassau (1866–1944), werd hij als eerste uit de Nassau-Walramse tak groothertog van Luxemburg vanaf 1890.

- bestuurders en officieren van het leger en de vloot te benoemen;
- verdragen te sluiten met andere mogendheden;
- het opperbestuur over de staatsfinanciën te voeren;
- personen tot de adelstand te verheffen en ridderorden in te stellen;
- gouverneurs van provincies en burgemeesters te benoemen.

Er wordt een afspraak gemaakt dat, als het Nederlandse koningshuis wordt afgezet of vervangen, het zijn landgoederen terugkrijgt, terwijl de kosten voor het onderhoud van deze landgoederen en paleizen, net als van de familie zelf, voortaan worden betaald door de Nederlandse belastingbetalende burger.[83]

Bij het Verdrag van Parijs (1814) van 30 mei 1814 wordt de Zesde Coalitieoorlog formeel beëindigd en de herverdeling van Europa geregeld. Hier wordt bepaald dat Nederland en België worden verenigd tot één staat: het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, in personele unie met Luxemburg onder de 'soevereine' kroon van Willem I. Het hertogdom Luxemburg wordt direct bestuurd door de Nassau's. Het is dezelfde juridische constructie als het Britse Commonwealth van de Acts of Union (1707) en de Bataafse Gemenebest (1806–1810).[84]

Bij het opvolgende Verdrag van Londen (1814) van 13 augustus 1814 worden de meeste Nederlandse kolonies overgedragen van de Britse Kroon van het Huis Hannover naar de Nederlandse Kroon van het Huis Oranje – alleen VOC-Ceylon (1689–1796), de VOC-Kaapkolonie (1652–1806) en de Guyana-koloniën (1581–1796) blijven in handen van de Britse Kroon van het Huis Hannover. De Nederlandse kolonies worden zo het persoonlijk eigendom – zoals een landgoed – van de Oranje's:

Art 1: His Britannic Majesty engages to restore to the Prince Sovereign of the United Netherlands, within the term which shall be hereafter fixed, the colonies, factories, and establishments which were possessed by Holland at the commencement of the late war, viz. on the 1st of January, 1803, in the seas and on-the continents of America, Africa, and Asia; with the exception of the Cape of Good Hope and the settlements of Demerara, Essequibo, and Berbice, of which possessions the High Contracting Parties reserve to themselves the right to dispose by a supplementary convention, hereafter to be negociated according to their mutual interests; and especially with reference to the provisions contained in the 6th and 9th Articles of the Treaty of Peace signed between his Britannic Majesty and his Most Christian Majesty on the 30th of May, 1814.[85]

Na de Slag van Waterloo (1815) en de opvolgende onderhandelingen bij de Conferentie van Wenen (1813-1815) volgt het Verdrag van Parijs (1815). Willem I mag zich behalve Koning van België, ook Groothertog van Luxemburg gaan noemen - Luxemburg wordt voortaan bestuurd door de Oranje-Nassau's, terwijl het bestuur van 'hun' Duitse provincie Nassau vanaf 1815 word overgedragen aan de andere Nassau-Warburg tak.

Bij de eerste aanzienlijke grondwetsherziening (1815) worden veel van dit soort aanpassingen verwerkt en uitgebreider beschreven. Een aantal opvallende zaken vallen daarbij op. De soevereine

---

[83] Het Koninklijk Huis kost de Nederlandse belastingbetaler in alleen 2008 nog ca. € 114 miljoen, is nog steeds onschendbaar voor het Nederlands recht en volledig vrijgesteld van belastingen.

[84] Officieel Noordelijke Nederlanden het Soeverein Vorstendom der Verenigde Nederlanden (1813-1815). Later word Willem I op 1 augustus 1814 ook Gouverneur-Generaal van België wat met de grondwet van 1815 word aangepast.

[85] Naarmate de 19de eeuw vordert lijken er aanvullende, geheime afspraken gemaakt over deze rijke kolonies die in een soort Unie worden bestuurd onder de sterke Britse kroon. De Nederlandse kroon ontwikkeld onder andere via de NHM bovenmatig grote belangen in deze zeer rijke gebieden, buiten bereik van de Nederlandse Staten Generaal.

vorst wordt bij wet onschendbaar verklaard, en alle (onbekende) bezittingen die de Oranje's inbrengen, worden met het contract door de staat betaald, net als het inkomen van hem en zijn familieleden – een dergelijke vergoeding was ook in de stadhoudertijd gebruikelijk, maar deze is aanzienlijk hoger en formeel vastgelegd. Er wordt zoals in Engeland een tweekamerstelsel ingevoerd, met een senaat die de wetten van het parlement kan blokkeren. Verder eisen de Oranje's het ongedeelde opperbestuur over hun kolonies:

Artikel 60: "De Koning heeft (bij uitsluiting) het opperbestuur over de volksplantingen en bezittingen van het Rijk in andere werelddelen."

Opvallend is dat de afgevaardigden van de (katholieke) Zuidelijke Nederlanden (later: België) om diverse redenen tegen de grondwet zijn, wat door Willem I wordt genegeerd. De grootste bezwaren betreffen de religieuze tegenstellingen en de opgelegde neerlandisering. De verlichte despoot Willem I eist dat het nieuwe onderwijs zonder religie wordt gegeven, terwijl het zuiden (net als de machtige Kerk) rooms-katholiek onderwijs wenst. De Belgische rooms-katholieke kerk komt daarnaast onder staatstoezicht te staan en moet (ook) een vaderlandslievende boodschap gaan uitdragen – een vorm van religieuze propaganda zoals in het Britse rijk met de Anglicaanse kerk. Vlamingen moeten Nederlands (ABN) gaan spreken en het onderwijs wordt vernederlandst.

De nieuwe 'burgers', volgens de door het Bataafse parlement aangenomen *Verklaring van de Rechten van de Mensch en van den Burger* (1789/1795), lijken vanaf 1814 als 'onderdanen' in theorie zelfbestuur te krijgen – vergelijkbaar met de koloniale context. De koning wordt vertegenwoordigd door zijn kabinet, maar is formeel staatshoofd van de regering (koning + kabinet). Als een soort non-executive officer is het staatshoofd dus altijd geïnformeerd over wat op het hoogste niveau in het koninkrijk speelt. De vorst hoeft formeel niet deel te nemen aan het landsbestuur, maar oefent de facto wel controle uit. Zo kan een koning formeel wetgeving vetoën – al komt dat in de praktijk zelden voor. Niettemin biedt het kabinet zijn ontslag nog altijd aan bij de vorst, en blijft de vraag wie feitelijk wie bestuurt. De Nederlandse onderdanen hebben formeel gezien vergaand zelfbestuur via het kabinet onder een Oranje staatshoofd terwijl de koloniën bestuurd worden onder een gouverneur namens de Kroon.

Aanvullend accordeert het staatshoofd nog steeds alle wetgeving in zowel de Nederlanden als de koloniën, waarna de besluiten worden gepubliceerd in de Staatscourant. Voor de koloniale exploitatie in de 19e en 20e eeuw is het belangrijk dat de vorst uiteindelijk de octrooien (charters, patenten, handvest) uitgeeft aan de ondernemingen die actief zijn in 'hun' koloniale domeinen, en dat de koninklijke familie ruimhartig in de exploitatie participeert.

Dat zijn de uitgangspunten waaronder Willem I als verlicht despoot aan zijn heerschappij begint – in een poging het sterk verarmde land opnieuw welvaart te brengen via een volledig vernieuwde, op kolonisatie en exploitatie gerichte economie. Tot aan de grondwetswijziging en zijn aftreden in 1840 oefent Willem I dictatoriale macht uit en heeft hij in alles de laatste stem.

Het inbrengen van onbekende landgoederen door de Oranje's via de staatsbalans

Ogenschijnlijk wordt bij de transactie van 1815 ook de domeinen van het Koninklijk Huis ter waarde van ƒ 117 miljoen (omgerekend ca. €2,5 miljard in 2015) ingebracht op de nieuwe staatsbalans van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, als territoriale schadeloosstelling voor de Oranje landgoederen die eerder verloren waren gegaan aan de Bataafse Republiek en Napoleons legers. Deze boekhoudkundige handeling zou de Oranje-Nassau's op papier in één klap verreweg de rijkste

familie van de Nederlanden maken – op kosten van de nieuwe, belastingbetalende burger (sinds 1795).

Ter vergelijking: in 1795 betaalde Alexander Baring £107.000 (ca. ƒ1.414.000) voor 4.000 km^2 (ongeveer 63 bij 63 kilometer) land in Maine. In 1802 organiseerden Barings en Hope & Co. gezamenlijk de aankoop van het Louisiana-gebied voor de Amerikaanse republiek – een gebied dat destijds ongeveer een derde van het huidige grondgebied van de Verenigde Staten besloeg voor slechts: $15 miljoen (ca. ƒ 20 miljoen). Bij de oprichting van de *First Bank of the United States* (1791–1811) in Philadelphia werd $10 miljoen aan aandelen uitgegeven. De Amerikaanse republiek moest haar eigen aandeel van 20% op krediet financieren, via toekomstige belastingen. Het is een illustratie voor het verschil in vermogen tussen het 'volk' van de nieuwe republiek van de Verenigde Staten en Koninkrijk der Nederlanden en die tussen de onderdanen en een adellijk huis als Oranje-Nassau.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Oranje's Barings Brothers & Co. (1807), macht achter het Britse-VS imperium (1806-1890)

Oorsprong van de Baringsfamilie en opkomst van het bankiersimperium in de 19de eeuw

De wortels van de familie Baring liggen in Groningen en Bremen, maar de grondlegging van hun financiële imperium vond plaats in Exeter, Engeland, waar Johann Baring (1697–1748) zich in de vroege achttiende eeuw vestigde als wolhandelaar. Zijn drie zonen – John Baring (1730–1816), Sir Francis Baring (1740–1810), en Charles Baring (1742–1829) – breidden de onderneming uit tot een invloedrijke bankiersfirma in Londen. Sir Francis Baring werd de centrale figuur: onder zijn leiding groeide Baring Brothers & Co. uit tot een van de meest prestigieuze private banken van Europa, gespecialiseerd in internationale handel en kredietverstrekking.

Na 1803 verwierf de firma via Alexander Baring (1774–1848), zoon van Sir Francis, een aanzienlijk deel van de belangen van Hope & Co., een vooraanstaande Amsterdamse bank met diepe wortels in de VOC, de slavernijhandel, en transcontinentale kredietstructuren. De fusie van deze belangen leidde tot de officiële oprichting van Baring Brothers & Co. in 1807. Zowel Barings als Hope & Co. kunnen als huisbankier van het Huis Oranje worden beschouwd.

Alexander Baring ontwikkelde zich tot een sleutelfiguur in de vroege negentiende-eeuwse wereld van financiële expansie. Hij stond aan de wieg van de financiering van grote koloniale transacties, zoals de *Louisiana Purchase* (1803), waarbij Frankrijk een gebied ter grootte van een derde van de latere Verenigde Staten verkocht aan de jonge Amerikaanse republiek. De aankoop werd mede mogelijk gemaakt door kapitaalstructuren uit Londen en Amsterdam, waarbij Barings en Hope & Co. als centrale bemiddelaars optraden. Deze transactie vestigde de reputatie van de bank als een globale macht.

Vanaf dat moment fungeerde Baring Brothers niet alleen als financieel tussenpersoon, maar ook als strategisch adviseur van staten, plantagehouders, spoorwegmaatschappijen, en handelsondernemingen – vooral in de Amerika's, West-Afrika, Brits-Indië en China. De gefuseerde firma werd door tijdgenoten omschreven als de '*sixth great power*', naast de vijf grote Europese mogendheden.

Barings en slavernij: directe betrokkenheid bij plantage-economieën in West en Oost

De archieven van Baring Brothers – tot hun ondergang in 1995 als een van de invloedrijkste banken ter wereld – worden pas sinds 2020 systematisch onderzocht op betrokkenheid bij de trans-Atlantische slavernij. Desondanks maken bestaande bronnen al duidelijk dat de bank diep verankerd was in de koloniale slavernijstructuren van het Britse rijk en daarbuiten.

Familieverbanden en plantagefinanciering in de Caraïben

Sir Francis Baring (1740–1810), medeoprichter van het Londense filiaal, werd in zijn vroege jaren opgeleid bij Samuel Touchet, een prominente katoenhandelaar met belangen in slavenplantages. Via zijn nauwe banden met Richard Atkinson (1739–1835), zelf plantage-eigenaar op Jamaica, financierde Baring in 1781 twee suikerplantages op Jamaica. Atkinsons firma kocht bijvoorbeeld in 1800 nog 2.350 slaven aan in Kingston – een aankoop die door Barings werd gefinancierd.

Ook de mislukte Britse invasie van Spaans-Santo Domingo in 1793 – bedoeld om de Britse slavenkolonies in de Cariben uit te breiden – werd door Barings mede mogelijk gemaakt via de financiering van Atkinson. De opbrengsten van deze plantages en militaire campagnes vloeiden terug in speculatieve investeringen, waaronder spoorwegobligaties in de VS. De lucratieve handel zorgde ervoor dat een nazaat, Dick Atkinson, op 43-jarige leeftijd in 1856 met pensioen ging.

Barings en de East India Company: slavernij in Azië

Sir Francis Baring bekleedde tussen 1779 en 1810 een directeurschap bij de *Honourable East India Company* (EIC), met uitzondering van enkele tussenjaren. De EIC was tegen 1840 waarschijnlijk een van de grootste slavernijorganisaties wereldwijd, met naar schatting acht miljoen mensen onder dwangarbeid binnen haar Aziatische domeinen. Ook Richard Atkinson, Barings' nauwe bondgenoot, was in 1784–85 directeur van de EIC. Beiden gebruikten hun invloed binnen de onderneming om plantagebelangen en slavenarbeid te legitimeren.

Slavernijcompensaties en belangen in Guyana en St. Kitts

Toen het Britse parlement de *Slavery Abolition Act* van 1833 aannam, onderhandelde Alexander Baring – sinds 1810 formeel opvolger van zijn vader in de bank – actief mee over de structuur van de financiële compensatie. In 1835 ontving hij meer dan £37.000 voor 1.015 slaven op zeven plantages in Brits-Guyana. Daarnaast ontving hij persoonlijk £1.650 als aflossing van een lening aan de slavenhouder Bosanquet op St. Kitts, die 409 mensen als eigendom had geregistreerd.

Net als Atkinson dienden de Bosanquets ook als zetbazen of *proxy's*. De familie Bosanquet was oorspronkelijk afkomstig uit Frankrijk en behoorde tot de Hugenoten die aan het einde van de 17de eeuw werden verdreven. Net als de familie Baring vestigden zij zich aanvankelijk in Exeter en Londen, en vanaf 1733 ook in Hamburg. De familie bezat niet alleen slavenplantages in de West-Indies – waarin Barings meefinancierde – maar speelde ook een opvallende hoofdrol in het bestuur van zowel de Bank of England als de EIC aan het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw.[86]

Baring verzette zich in het parlement krachtig tegen de afschaffing van slavernij, en samen met andere Tory-politici pleitte hij voor een geleidelijke overgang om de belangen van banken en plantagefinanciers te beschermen. Zijn lobby leidde ertoe dat de EIC expliciet werd uitgesloten van de zogenaamde *Abolition Bill* van 1833, waardoor slavernij in India en op de West-Indische eilanden

---

[86] De familie Bosanquet was oorspronkelijk een verdreven hugenotenfamilie die zich eerst in Londen vestigde en vanaf 1733 ook in Hamburg. Stamvader was de in 1687 genaturaliseerde David Bosanquet (1661–1732), die zich in Londen vestigde. De familie runde onder andere de zijdehandelsonderneming *Bosanquet & Willemin*, die ook actief was in de Levant. Binnen de familie zijn de meeste directeurschappen binnen de EIC te vinden; daarnaast bestonden er nauwe banden met de Bank of England (BoE).
Zijn kleinzoon via David Bosanquet uit Londen (1699–1741), Richard Bosanquet (†1809), was EIC-directeur van 1768 tot 1772, met uitzondering van 1770. Davids andere zoon, Jacob Bosanquet I (†1767), bekleedde het directeurschap van de EIC in 1759 en was in 1760 ook directeur van de Levant Company waarin de Oranjes ook belangen hadden. Diens zoon, Jacob Bosanquet II (1755–1828), was van 1782 tot 1827 EIC-directeur, met uitzondering van de jaren 1784, 1794, 1804, 1809, 1814, 1819 en 1824. In 1797, 1802 en 1810 was hij bovendien vicevoorzitter, en in 1798, 1811 en 1812 voorzitter van de onderneming.
Een andere tak werd gesticht via Davids kleinzoon, de handelaar en bankier Samuel Bosanquet II (1744–1806), die zich vestigde in Essex, waar ook de familie Baring prominent aanwezig was. Samuel II werd in 1771 directeur bij de BoE, was *Deputy Governor* van 1789 tot 1791 en *Governor* van 1791 tot 1793, en bleef daarna tot zijn dood in 1806 directeur.

onder de paraplu van de EIC nog decennialang kon voortbestaan. Hierdoor werd het lot van miljoenen slaven wereldwijd nog enkele decennia verlengd.

De slavenplantages van de Barings in de Zuidelijke Staten van de VS

Charles Baring II (1774–1865), een neef van Alexander, migreerde in 1831 naar South Carolina, waar hij de "Baring Plantation" oprichtte. In 1850 omvatte deze rijstplantage 1.821 hectare en telde zij 140 geregistreerde slaven. Hiermee werd een deel van de familie Baring direct plantagehouder in de slavenstaten van het Amerikaanse Zuiden, en dus actief deelnemer aan de praktijken.

Barings en de expansie van het Anglo-Amerikaanse financiële netwerk, 1815–1865

Kapitaalinjecties en het netwerk van *merchant bankers* (investeringsbankiers)

Tussen het einde van de Europese Coalitieoorlogen (1792–1815), de Oorlog van 1812 in de Verenigde Staten (1812–1815), en het uitbreken van de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865), groeiden de Verenigde Staten uit tot een kernmarkt voor Brits kapitaal. Slechts een beperkt aantal Engelse investeringsfirma's – de zogenaamde *merchant bankers* – controleerde het overgrote deel van de kredietstromen naar de VS. In deze periode behoorde Baring Brothers & Co. tot de centrale schakels binnen dit netwerk, samen met Rothschild & Sons, de "3 W's" (Wilson, Wildes en Wiggin), W and J. Brown & Co., Morrison, Lizardi & Co. en Cryder & Co.

Aan Amerikaanse zijde groeide bankier George Peabody (1795–1869) uit tot een sleutelfiguur. Hij werkte samen met vrijwel alle Londense huizen, maar vooral met Barings, waarvoor hij als strategische partner optrad. Peabody speelde een belangrijke rol in de expansie van Barings op de Amerikaanse markt en onderhield nauwe contacten met andere toonaangevende bankiers zoals Rothschild, om grootschalige financiering voor de Amerikaanse economie te realiseren.[87]

Via hun kantoren in Londen en Liverpool verkochten deze huizen op grote schaal Amerikaanse staatsobligaties, aandelen, opties en schuldpapier (securities) aan Europese beleggers. Liverpool – waar Barings vanaf 1832 een actief filiaal bezat – ontwikkelde zich tot een logistiek en financieel knooppunt voor de snel industrialiserende noordelijke VS. Rondom Liverpool en Manchester groeide een grootschalige textielindustrie op, die draaide op goedkoop katoen uit de Zuidelijke slavenstaten. Die markt was na 1800 dermate winstgevend, dat de verhoudingen binnen Barings zich verplaatsten: in de jaren 1850 bezat het Liverpoolse filiaal maar liefst 7/8e van de aandelen van de Londense hoofdvestiging.

Barings was diep verweven met het Amerikaanse banksysteem en speelde een directe rol in de financiering van plantagebedrijven in het Zuiden. Het huis stond als vooraanstaand financier naast andere invloedrijke partijen die de slavenplantage-economie in stand hielden.[88]

---

[87] Rothschild opereerde in de Verenigde Staten vooral via andere joodse bankiersfamilies, zoals de Guggenheimers, Belmont, Warburgs, Loeb en Solomon Brothers. Deze families trouwden vaak onderling.

[88] Nadat het door President James Madison (r. 1809–1817) verstrekte federale charter van de particuliere *Second Bank of the United States* (1816–1836) in 1836 wordt ingetrokken, breekt de Paniek van 1837 uit. Baring speelde een hoofdrol via deze *Second Bank*, destijds een van de kapitaalkrachtigste banken ter wereld. De bank was onder meer nauw betrokken bij de kredietverlening aan de kapitaalintensieve slavenplantage-eigenaren in de Zuidelijke Staten langs de Mississippi – destijds de belangrijkste economische regio van de VS. De paniek ontstond doordat met het opheffen van het charter de economische federale samenhang tussen de

Barings' *general agent* in de VS tussen 1828 en 1853 was Thomas Wren Ward (1786–1858), afkomstig uit Boston. Als medeoprichter van Goodhue & Co. fungeerde hij als spil in de financiering van zuidelijke plantages. In New Orleans, strategisch gelegen aan de monding van de Mississippi, trad Edmund Jean Forstall vanaf 1847 op als agent van zowel Barings als het nieuwe Hope & Co. (1815). Hij handelde in valuta en verstrekte krediet op basis van consignatie – dat wil zeggen: de overdracht van verkooprechten op plantage-producten als tabak, katoen, suiker en rijst in ruil voor leningen. Dit systeem maakte planters structureel afhankelijk van kredietinstellingen Barings, die zaad, arbeid en infrastructuur voorfinancierden en op deze manier een groot deel van de marge opstreken.

Forstall was vanaf 1818 tevens directeur van de Louisiana State Bank. Na het verdwijnen van de federale *Second Bank of the United States* (1816–1836, SBotUS), introduceerde hij in 1842 een nieuw, door goud en zilver gedekt banksysteem in Louisiana. Daarmee stabiliseerde hij de regionale economie van de Mississippi-delta, waarin de plantagehandel het zwaartepunt vormde.

Van Buren, kredietcrisis, exclusieve relaties en kredietlijnen voor slavenplantages en staten

Tot 1836 verliep de belangrijkste 'cash'-kredietlijn tussen Barings Bank en de SBotUS via een bedrag van £250.000 (in 1836 circa $1.204.000 of ƒ3.050.000). Deze kredieten werden verstrekt voor een looptijd van 60 dagen, tegen een commissie van 0,5% en een rente van 3% aan de SBotUS. Deze gaf op haar beurt krediet aan planters tegen een tarief van 5%. Andere banken verstrekten weliswaar ook krediet, maar nooit onder zulke gunstige voorwaarden als de SBotUS.

Toen het charter van de SBotUS in 1836 niet werd verlengd, vielen de staten terug op hun eigen, vaak zwakke en gefragmenteerde banksystemen. Dit leidde tot een diepe economische crisis. Tussen 1837 en 1843 – tijdens het presidentschap van de Nederlands-Amerikaanse democraat Martin van Buren (r. 1837–1841) – droogde het noodzakelijke plantagekrediet voor bijvoorbeeld consignatie grotendeels op. Tal van Zuidelijke handelshuizen gingen failliet, wat het bankwezen herstructureerde.

De met Barings concurrerende *merchant bankers* werden hard geraakt: de 3 W's gingen in 1837 failliet, de firma Brown wist net te overleven, maar Lizardi & Co. zou haar Amerikaanse belangen nooit meer herstellen. Ook tal van kleinere concurrenten verdwenen van het toneel. Het sterke Barings kwam als duidelijke winnaar uit de crisis en begon de plantage-economie te domineren. In 1842, toen Forstall een nieuw monetair systeem in Louisiana implementeerde, was de agent van Brown, Shipley & Co. (Nicholson) de grootste in de plantagehandel in katoen, met Forstall als vertegenwoordiger van Barings als tweede partij.

Ook gezamenlijke rekeningen van Engels-Amerikaanse huizen – zoals die Barings met Prime, Ward and King (New York, 1796) – speelden een rol, totdat Prime, Ward and King in 1847 failliet ging na excessieve speculatie. Bij het verkopen van Amerikaanse waardepapieren in Europa hanteerden Londense huizen doorgaans een commissie van 0,5%, met een opslag van 4% op kredietverkoop en 5% bij leningen.

Toen Barings in 1843 de exclusieve agent werd voor de democratische VS regering en de Zuidelijke 'slavenstaten' de politiek gingen domineren, reduceerde Barings in de 1850's hun commissie tot een extreem vriendelijke 0,25%, en die voor het *US States Department* zelfs tot 0%.

Barings groeide in deze periode uit tot de belangrijkste kredietverstrekker aan individuele Amerikaanse staten. Vanaf 1816 werkten Concoran and Riggs (1816/1836, Washington), Prime, Ward

---

staten verdween.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

and King (New York), Hope & Co. (1762/1815, Amsterdam) en Baring Brothers & Co. (1762, Londen) samen om Amerikaanse leningen via Europees kapitaal te financieren. George Peabody – inmiddels gelieerd aan Barings – had zich ingekocht kocht bij Concoran and Riggs en werd tussen 1842 en 1848 de belangrijkste opkoper en wederverkoper van afgewaardeerde waardepapieren in de nasleep van de kredietcrisis.

Tijdens deze crisis (1837–1841) kwamen meerdere staten – waaronder Maryland, Pennsylvania en Florida – hun schuldverplichtingen niet na. Peabody specialiseerde zich in het opkopen van zogenoemde *matured bonds*, afgewaardeerde schuldbewijzen, om deze met winst te verhandelen. In 1845 zette hij samen met Barings een geheime gezamenlijke rekening op, waarmee – via politieke lobby en vermoedelijke omkoping – de terugbetaling van de schuld door de staat Maryland werd afgedwongen. Deze methode werd vervolgens toegepast in andere staten zoals Pennsylvania, en vormde een vroeg voorbeeld van wat later zou gelden als 'disciplinering van de markt' door Anglo-Amerikaanse financiële instellingen.[89][90]

Barings als spil in het trans-Atlantisch netwerk: New York, Parijs, Amsterdam en St. Petersburg

Onder leiding van Barings werd vanaf de jaren 1830 een fijnmazig trans-Atlantisch netwerk opgebouwd van Londense, Amerikaanse en continentale huizen. Daarbij speelden onder meer het nieuwe Hope & Co. (Amsterdam), Bonar & Co. (St. Petersburg), en Hottinguer (Parijs en Le Havre) een sleutelrol. Via deze netwerken werd de internationale handel in bulkgoederen – waaronder katoen, opium, koffie, tarwe, ijzer, linnen, zijde en wijn – gefinancierd, verzekerd en verhandeld. Barings fungeerde daarbij als spil binnen het onderliggende kapitaalstelsel.

Zo verliep de export van Amerikaans ijzer in de jaren 1850 grotendeels via dit kanaal, evenals de import van spoorrails, Iers en Belgisch linnen, zeildoek en ijzer uit Rusland en Zweden, opium uit Anatolië en Italië, en wijn en zijde uit Frankrijk en Spanje. Barings vervulde zo de rol van intermediair tussen de Amerikaanse slaveneconomie, de opkomende markt van hoogwaardige bulkproducten, en de industriële groei van West-Europa.

Na de ontbinding van het federale systeem rond de *Second Bank of the United States* (1836) creëerden Barings, Rothschild, Peabody, Brown en aanverwante huizen ook in Europa nieuwe kredietlijnen met standaardlooptijden van 60 dagen en rentetarieven tussen de 3 en 5 procent. Deze leningen voorzagen in de groeiende kapitaalbehoefte van een internationaal geïntegreerde plantage- en industriehandel.

De investeerders achter deze relatief kleine groep van trans-Atlantische bankiershuizen zijn nauwelijks bekend. Huis Oranje is vermoedelijk een van die stille financiers, gezien de nauwe verwevenheid met zowel de Britse *East India Company* (EIC), het nieuwe Hope & Co. (1815) en Nederlandsche Handel-Maatschappij (1824) als het daaraan gelieerde Barings. Hoewel direct financieel bewijs door de discretie van de sector ook hier ontbreekt, is de structuur van investeringsplatformen als Barings, de grote belangen in de lucratieve plantage-industrie en manier

[89] George Peabody vestigt zich in 1851 in Londen, de nieuwe financiële hoofdstad van de wereld, om vooral Amerikaans schuldpapier te verkopen. Daar leidt hij J.S. Morgan op tot bankier, de stamvader van de beroemde dynastie van superbankiers die zijn onderneming in 1864 overneemt.
[90] Mississippi werd als slechtste betaler uitgesloten van Peabody's testament, maar de filantroop schelde via datzelfde testament in 1869 de schulden van Florida en Maryland kwijt.

van kapitaalorganisatie tussen deze partijen opvallend consistent met andere patronen uit de financiële praktijk van de dynastie.

Nieuwe plantagecycli, de opiumhandel en de expansie naar Azië

Het financieringsmodel dat Baring Brothers & Co. in de Amerika's ontwikkelde, was uitzonderlijk succesvol. Mogelijk vormde dit mede een aanleiding voor de herstructurering van het Britse koloniale beheer: in 1858 werd de machtige East India Company (EIC) opgeheven en haar territoriale domeinen in India overgedragen aan de Britse Kroon. De exploitatie werd georganiseerd via door de kroon *gescharterde* banken zoals Barings. Die had vanaf de late 18de eeuw als voorzitter van de EIC grote belangen opgebouwd in de plantage-economieën in Zuidoost-Azië en deze werden systematisch uitgebreid.

Tot de nieuwe focusgebieden behoorden Britse kroonkoloniën als Birma, Maleisië en Ceylon, maar ook delen van Nederlands-Indië. In de laatste gevallen gebeurde dit via informele samenwerking met Hope & Co. en een netwerk van lokale tussenpersonen. De financiering richtte zich op strategische sectoren zoals theeplantages in Assam en koffieplantages op Java. Daarbij verschoof de arbeidsorganisatie van slavernij naar nieuwe vormen van gedwongen arbeid, die juridisch weliswaar als 'vrijwillig' golden, maar in praktijk nauwelijks verschilden van het oude regime.

Deze transitie werd in Britse beleidsdocumenten omschreven als *"indentured labour"* – contractarbeid op basis van langdurige dwangcontracten. Dit systeem maakte het mogelijk om miljoenen arbeiders uit India, China en Java te verplaatsen naar plantagekolonies in onder meer Afrika, Zuidoost-Azië en het Caribisch gebied. De economische structuren waarvoor deze migratie plaatsvonden waren zowel juridisch als financieel nauw verweven met het bancaire systeem van Barings, Hope & Co., en gerelateerde *merchant bankers* in Londen, Amsterdam en Calcutta. De winsten vloeiden opnieuw terug naar dezelfde intercontinentale netwerken die eerder de Atlantische slavenhandel hadden beheerst.

Barings' opiumhandel met opengebroken China

Tussen 1815 en 1860 verliep de westerse handel met China steeds vaker via Amerikaanse firma's. Baring Brothers werkte in deze periode nauw samen met de Amerikaanse huizen Russell & Co. (opgericht 1819) en Augustine Heard & Co. (1840) – waarbij Heard aanvankelijk werkzaam was bij Russell & Co. in Kanton. Russell & Co. was de eerste Amerikaanse onderneming die zich structureel toelegde op de verkoop van Indiase en Anatolische opium aan China, naast de import van thee en zijde. Deze opiumhandel was illegaal onder de Qing-dynastie.

Russell Sturgis Sr. had in 1803 een kantoor geopend in Kanton, waarna zijn broers vanaf 1818 betrokken raakten bij de lucratieve handel tussen India en China. Nadat de onderneming word geformaliseerd in 1819 en partner word van Barings neemt de opium-gedreven handel razendsnel toe. In 1831 smokkelde Russell & Co. met succes 3.500 kisten Indiase opium (3.500 × 140 Britse pond = 222,3 ton) naar China – goed voor circa 20% van de totale Indiase opiumproductie. De firma werd geleid door de invloedrijke Bostonse familie Russell.

Russell Sturgis Jr. (1805–1887), kleinzoon van de oprichter, studeerde aan Harvard en reisde in 1833 voor het eerst naar Kanton namens John Perkins Cushing – een verwant via huwelijk en eveneens actief in de opiumhandel. Sturgis verbleef enige tijd in Hong Kong in het gezelschap van de familie

van de Britse gezant William John, Lord Napier. In 1842 werd hij partner in het nieuwe Russell & Sturgis te Manilla en richtte hij Russell, Sturgis & Co. op in Kanton. In 1842 werd Sturgis jr. ook officieel partner bij Russell & Co., dat snel fuseerde met Russell, Stugis & Co. en uitgroeide tot het grootste handelshuis in China van de 19de eeuw, gespecialiseerd in zijde, thee en opium.

Na de eerste Opiumoorlog (1839–1842) nam de invloed van Russell & Co. exponentieel toe. De firma opende in 1844 een vestiging in het 'opengebroken' Shanghai, gevolgd door filialen in Fuzhou (1853) en Hong Kong (1855). Augustine Heard startte in 1840 zijn eigen operaties vanuit Kanton. Barings bleef gedurende deze hele periode verantwoordelijk voor de achterliggende kredietlijnen en herinvestering van zilverwinsten.

Opmerkelijk is dat Russell & Co. – ondanks haar dominante marktpositie – relatief lage winsten rapporteerde: in 1849 slechts $220.000, en in 1860 $270.000. Dit suggereert dat de onderneming primair als doorgeefluik voor Barings fungeerde. In 1860 was Russell & Co. reeds tweemaal zo groot als haar voornaamste Amerikaanse concurrent, Augustine Heard & Co., die eveneens actief was in opium en thee. Beide Barings-partners opereerden in nauw overleg, waarbij de regio's en markten vermoedelijk onderling werden verdeeld.

Na de Tweede Opiumoorlog (1856–1860), gevoerd door Groot-Brittannië, Frankrijk en de VS tegen Qing-China, werd het Chinese rijk verplicht tot het betalen van hoge schadevergoedingen in zilver en het openstellen van tien havensteden voor gedwongen westerse handel. Deze steden kregen een autonome status, inclusief eigen rechtssysteem en valuta. Tussen 1861 en 1864 breidde Russell & Co. uit met nieuwe kantoren in Ningbo, Hankou, Zhenjiang en Tianjin. De firma was een van de weinige westerse ondernemingen die ook in het binnenland van China vestigingen opende.

Naast de opiumverkoop investeerde Russell & Co. in industriële infrastructuur. In 1846 richtte zij de *Shanghai Steam Navigation Company* op (actief tot 1877), met een initiële kapitaalinjectie van $1,35 miljoen – destijds de grootste onderneming in China. Deze onderneming verzorgde het vervoer van opium en andere bulkgoederen over de Yangtze-rivier. De onderneming opende ook een zijdefabriek en handelde daarnaast in valuta en verzekeringen, waarmee zij bijdroeg aan de (gedwongen) uitbreiding van de westerse economische aanwezigheid in China.

Met de opheffing van de *East India Company* in 1858 nam Russell & Co. de directe economische belangen van de EIC in China over. De firma verwierf eveneens politieke invloed in zowel China als de Verenigde Staten en groeide uit tot de dominante handelsonderneming van Oost-Azië. Na de Amerikaanse Burgeroorlog (1861–1865), de opening van het Suezkanaal (1869) en de opkomst van het westerse imperialisme nam haar invloed echter geleidelijk af.

Een zeer warme banden tussen Barings en Russell & Co. werd versterkt in 1851, toen Russell Sturgis Jr. werd benoemd tot partner bij Baring Brothers. In 1864 volgde hij Joshua Bates op als voorzitter (r. 1864–1883). Daarmee kwam de leiding van het Londense Barings in handen van een van de drugshandelaars in Zuidoost Azië.

Joshua Bates, Thomas Baring en de dynastieke relaties van Barings

De Amerikaanse oom van Russell Sturgis Jr., Joshua Bates, werd in 1828 senior partner bij Baring Brothers, waar hij nauw samenwerkte met de jonge Thomas Baring (1799–1873), die als internationaal vertegenwoordiger van het huis wereldwijd reisde. Bates had eerder indruk gemaakt op J.P. Labouchere (1772–1839), een aangetrouwde verwant van Barings die aan het hoofd stond van

de heropgerichte Hope & Co. (1815). Gezamenlijk bouwden Bates en Thomas Baring het Londense huis uit tot een wereldwijde financiële grootmacht.

De persoonlijke netwerken van Bates speelden daarbij een cruciale rol. Hij onderhield warme relaties met de nieuwe Koning Leopold I van België (r. 1830–1865) en met Prins Albert van Saksen-Coburg Gotha (r. 1840–1861), die in 1840 huwde met Victoria van Hannover – de Britse koningin en keizerin van het rijk (r. 1837–1901). Victoria en Albert traden op als peetouders van Bates' dochter, Elizabeth Anne Sturgis Bates (1817–1878).

Elizabeth trouwde in 1839 – het jaar van de Belgische afscheiding – met Jean-Sylvain Van de Weyer (1802–1874), een vooraanstaand lid van de Belgische adel. Van de Weyer was vanaf 1830 lid van het Voorlopig Bewind van België en vanaf 1831 de persoonlijke gezant van Leopold I in Londen. Hij en Elizabeth onderhielden een levenslange vertrouwensband met Victoria en Albert.[91]

Bates' netwerk reikte ook tot het Franse Keizerrijk. Hij onderhield uitstekende relaties met Napoleon III (r. 1852–1870), onder wiens bewind Frankrijk opnieuw uitgroeide tot een koloniaal imperium en een industriële grootmacht. Napoleon III stond door zijn enorme investeringen in het Tweede Keizerrijk Frankrijk bekend als een bouwheer en hervormer, en werkte op mondiaal niveau zeer nauw samen met Groot-Brittannië bij grote expansieoorlogen. Dit gold ook voor de kostbare militaire campagnes zoals de Krimoorlog (1853–1856) en de Tweede Opiumoorlog (1856–1860), waarin Anglo-Franse coalities Qing-China onder dwang openden voor de wereldmarkt.[92]

Deze dynastieke connecties onderstreepten de rol van Baring Brothers als spil in het financiële systeem van de 19de eeuw – niet alleen vanwege hun kapitaal, maar ook vanwege hun directe toegang tot de belangrijkste koninklijke en keizerlijke elite die dan grote delen van de wereld controleert.

Barings' dubbelrol in en na de Amerikaanse burgeroorlog (1861-1865)

Tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog (1861–1865) speelde Baring Brothers een dubbelrol. Enerzijds steunde de bank de Zuidelijke Confederatie, waarschijnlijk vanwege haar grote belangen in de slavenplantage-economie van het Zuiden. Anderzijds trad de Bank via de Londense voorzitter Joshua Bates op als belangrijke financier van de Noordelijke Unie. De belangen waren groot: Onder de eerste Republikeinse president Abraham Lincoln (r. 1861–1865) werd een einde gemaakt aan de politieke dominantie van de Democraten en de slavencultuur van het Zuiden.

De Burgeroorlog was een van de bloedigste en duurste conflicten in de Amerikaanse geschiedenis, met ruim 600.000 doden en 1,5 miljoen gewonden. De totale kosten liepen op tot circa $5,2 miljard (1865:ƒ13.000.000.000). De Noordelijke Unie droeg daarvan $3,2 miljard – een bedrag dat de eerste federale staatsschuld van de VS vormde, goed voor ongeveer $84,50 (ƒ131) per inwoner in 1865.

---

[91] Die warme bankiersrelaties van de Britse kroon waren ook noodzakelijk. Hoewel het Britse imperium enorm groeide in de 19de eeuw, waren de continue expansieoorlogen ook de reden voor de snel gestegen staatsschuld. Die staatschuld liep enorm op tijdens de Zevenjarige Oorlog (1754-1763) tot circa £180 miljoen (1762:ƒ 2.602.148.000) en was destijds deels gefinancierd door Oranje's Hope & Co. en Bank of England. Van 1685 tot 1813 werd ongeveer 75% van de totale Britse staatsuitgaven besteed aan oorlogsvoering – grotendeels gefinancierd door kapitaal uit het Britse en Nederlandse imperium. In deze periode was alleen al de rente op de staatsschuld goed was voor bijna de helft van de totale staatsbegroting. Omdat Barings de rol van Hope & Co. letterlijk overman, lijken de kredietlijnen onveranderd.
[92] Napoleon III verbouwde onder leiding van Haussmann ook Parijs tot de grootste, meest moderne metropool ter wereld met 2 miljoen inwoners.

Vanuit economisch perspectief was het conflict een bijzonder kapitaalintensieve, maar ook buitengewoon winstgevende oorlog.

Barings, onder leiding van Amerikaanse voorzitters en gedreven door inkomsten uit opium en plantagekrediet, had aanzienlijke belangen opgebouwd in de razendsnelle industrialisering die de oorlog vereiste. Denk hierbij aan spoorwegbouw voor troepentransport, de productie van ijzeren oorlogsschepen, en grootschalige infrastructuurinvesteringen. Deze oorlogsinvesteringen vormden de fundering voor de versnelde industrialisatie van de VS vanaf de jaren 1870.

Om de oorlogsschulden om te slaan op de Amerikaanse bevolking werd, onder Lincolns leiding, in 1862 een federaal belastingstelsel ingevoerd. Na de incorporatie van Washington D.C. in 1870 werd dit systeem de basis voor een nationaal georganiseerd fiscaal regime. Tegen 1900 was de VS uitgegroeid tot de grootste economische macht ter wereld. Onder leiding van banken als Barings was de VS was het enorme Britse imperium in 30 jaar voorbij gegroeid.

Na de Burgeroorlog richtte Barings zich sterker op de Anglo-Amerikaanse handel. Thomas Baring (1839–1923), kleinzoon van Sir Francis Baring, begon zijn loopbaan op het Liverpool-kantoor van Baring Brothers en werd vervolgens partner bij Kidder, Peabody & Co. in New York (1865). Deze firma werd opgericht door Henry P. Kidder samen met de broers Francis H. en Oliver W. Peabody – verre verwanten van George Peabody – en functioneerde zowel als commerciële als investeringsbank. Ze handelde in de snel groeiende markt voor aandelen, obligaties, staatsleningen en *municipal bonds* (schuldpapier van Amerikaanse staten en gemeenten).[93][94][95]

In 1890 werd Kidder, Peabody opgesplitst in twee entiteiten, in Boston en New York. Thomas Baring werd partner in het New Yorkse filiaal, dat voortaan onder de naam Baring, Magoun & Co. opereerde, samen met George C. Magoun. Beide firma's bleven actief als Noord-Amerikaanse agenten van Baring Brothers. Na de financiële crisis van 1891, waarin de Londense firma ternauwernood werd gered door Rothschild & Sons, de Bank of England en de B*anque de France*, keerde Thomas Baring terug naar Londen om leiding te geven aan de heropgerichte firma Baring Brothers & Co. Ltd. (1892).[96]

---

[93] Na de strijd verbraken de Verenigde Staten het overheidscontract met de Baring Bank. De positie van Barings werd in 1871 overgenomen door het nieuwe Drexel, Morgan & Co. (1871), mede opgericht door de beroemde superbankiers van het Huis Morgan. Stamhouder J.S. Morgan had daarvoor in Engeland, in 1864, de bank van de eerdergenoemde George Peabody overgenomen. De nieuwe onderneming, J.S. Morgan & Co. (1864), was de grootste koper van *Union war bonds* geweest.

[94] Warren Delano Jr., de grootvader van Franklin Roosevelt (r. 1933–1945), werd in de jaren 1860 *Chief of Operations* in Kanton, nadat hij in 1833 bij de onderneming was gekomen. William Howell Forbes, een neef van R. B. Forbes, werd in 1884 partner. John Cleve Green (1800–1875), een filantroop die onder andere Princeton University ondersteunde, was eveneens partner in de onderneming. John Bennet Forbes (1804–1889) werd hoofd van Russell & Co.; zijn broer, John Murray Forbes, was de overgrootoom van presidentskandidaat John Forbes Kerry (verkiezingen van 2004).

[95] Pierre Cesar Labouchere's zoon Henry Labouchere (1798–1869) werd een Engelse politicus en trouwde in 1840 met zijn nicht Fanny Baring, de jongste dochter van Sir Thomas Baring, zoon van Sir Francis Baring. Hij werd parlementslid vanaf 1826 en was zeer invloedrijk als *Master of the Mint* (1835), vicepresident van de *Board of Trade* (1835), lid van de *Privy Council* van koningin Victoria, *Undersecretary of War and the Colonies* (1839), en vervolgens voorzitter van de *Board of Trade* (1839), waarmee hij toetrad tot het nieuwe kabinet van koningin Victoria (r. 1837–1901). Na diverse functies werd hij in 1855 benoemd tot *Secretary of State for the Colonies* (1855–1858), en vervolgens lid van het *House of Lords* van 1860 tot zijn overlijden in 1869.

[96] Uit het feit dat de mondiaal opererende Barings Bank gered moest worden, valt af te leiden hoe weinig eigen kapitaal de bank bezat, ondanks haar betrokkenheid bij zeer lucratieve operaties binnen een mondiaal financieel netwerk. In de negentiende eeuw fungeerden banken — veel meer dan in de twintigste eeuw — als

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Kidder, Peabody speelde intussen een sleutelrol in de Amerikaanse industriële expansie van de grootindustrie. De firma stond aan de basis van het succes van Charles A. Stone, die in 1890 de *Massachusetts Electrical Engineering Company* oprichtte – later bekend als Stone & Webster (1893). Dit conglomeraat groeide uit tot een infrastructuurgigant, met eigen spoorlijnen, trambedrijven, gas-, waterkracht- en elektriciteitscentrales (vanaf 1942 ook nucleaire installaties). De aanleg en financiering van deze infrastructuur werden grotendeels gedragen door geïncorporeerde Amerikaanse gemeenten – opnieuw een model waarin private banken publieke systemen faciliteerden.

De achterkleinzoon van Francis Baring, Cecil Baring (1864–1934), trad eveneens in dienst bij Kidder, Peabody & Co., waar zijn oom Thomas Baring partner was. De banden met Londen bleven warm; Na zijn actieve loopbaan beëindigd te hebben in 1901, werd hij in 1911 directeur van Baring Brothers in Londen. Na het overlijden van zijn oudere broer Thomas in 1929, volgde Cecil hem op als hoofd van de firma.

De barons Revelstroke en de crisis van 1890

Henry Baring (1776–1848), zoon van Sir Francis Baring, begon zijn loopbaan bij de *East India Company* in een Chinese handelspost. In 1803 werd hij partner bij Baring Brothers. Hij stond bekend om zijn flamboyante levensstijl en zijn neiging tot risicovolle investeringen. Diezelfde eigenschappen zou hij doorgeven aan zijn tweede zoon uit zijn tweede huwelijk, Edward Charles Baring – tot grote frustratie van voorzitter Joshua Bates.

Edward trad in 1856 toe als partner bij Baring Brothers & Co. en volgde in 1883 Russell Sturgis Jr. op als hoofd van de firma. In 1885 werd hij in de adelstand verheven als de 1st Baron Revelstoke. Onder zijn leiding koos de bank voor een agressief investeringsbeleid, met grote inzetten op lucratief, maar riskant schuldpapier van Argentijnse spoorwegmaatschappijen. Tegelijkertijd eiste ook Rusland aanzienlijke kapitaalinjecties voor de versnelde industrialisatie van het rijk.

In 1890 kwam het tot een perfecte storm: de Argentijnse markt stortte in en Russische verzoeken tot kapitaaluitbetaling vielen samen. Baring Brothers belandde in acute liquiditeitsproblemen. De dreigende ondergang van de prestigieuze bank bracht de financiële wereld in Londen in beroering. Alleen een internationale reddingsoperatie – geleid door Rothschild & Sons, de Bank of England en de Banque de France – kon een volledige instorting voorkomen. In 1892 werd het huis heropgericht als Baring Brothers & Co. Ltd.

Edward Charles Baring werd opgevolgd door zijn oudste zoon John Baring (1863–1929), de 2nd Baron Revelstoke, die bekendstond om zijn voorzichtigere investeringsstijl. Na diens overlijden nam zijn jongere broer Cecil Baring (1864–1934), de 3rd Baron Revelstoke, de leiding van de firma over.

Baring's wereldwijde invloed in de 19de eeuw

In de loop van de 19de eeuw ontwikkelde Baring Brothers & Co. zich tot wellicht de machtigste private financiële instelling ter wereld. Binnen het mondiale netwerk van het Britse Rijk – het zogenaamde *Commonwealth* – vervulde de bank een centrale rol. Bij het overlijden van koningin

---

intermediair voor anonieme investeerders om te beleggen, te kopen en winst te maken. Het kapitaal achter deze banken bepaalde in belangrijke mate waarom sommige ondernemingen veel sneller konden groeien dan andere.

Victoria (r. 1837–1901) besloeg het Britse imperium bijna de helft van het bewoonbare aardoppervlak en huisvestte het circa 50% van de wereldbevolking. Baring Brothers was de financiële spil van dit wereldrijk, dat functioneerde als een immense vrijhandelszone. Tegelijkertijd opereerde de bank ook nog buiten die grenzen in grote markten als de VS, China en Nederlands-Indië.

Tegen het einde van de eeuw liepen vrijwel alle grote kredietlijnen van dit wereldwijde Baring-imperium terug naar het hoofdkantoor in Londen. Paradoxaal genoeg beschikte dit hoofdkantoor over relatief bescheiden liquide reserves. De winsten die voortvloeiden uit opiumhandel, koloniale infrastructuur, spoorweginvesteringen en plantagefinanciering vloeiden grotendeels naar onbekende aandeelhouders en stille financiers.

Gezien de historische nauwe banden met de East India Company, Hope & Co. en NHM en de directe connecties met de Britse en Nederlandse vorstenhuizen, is het aannemelijk dat het Huis Oranje onder deze stille investeerders behoorde. Dit kon via banken als Barings het snel toenemende winsten uit de koloniale exploitatie en Aziatische opiumhandel herinvesteren. De exacte omvang van de belangen blijft onbekend, maar de structuur van invloed en winstparticipatie wijst in die richting.

In de volgende hoofdstukken zal blijken hoe deze Oranjebelangen samenhangen met de verborgen kapitaalstromen, handelsmonopolies en opiumconcessies die het fundament vormden van het 19de-eeuwse imperiale financieel systeem.

De enorme Nederlandse staatschuld en het 'Batig Slot' uit de koloniale exploitatie, tot 1890

Van Republiek naar Koninkrijk: de schuldencrisis van 1814 en de rol van Willem I

De grootste erfenis van Napoleon I is wellicht de enorme staatsschuld van het nieuwe Verenigde Koninkrijk der Nederlanden (1813-) voor de nieuwe belastingbetalende burgers (1795). Sinds de oprichting van de Bataafse Republiek was de schuld opgelopen tot maar liefst ƒ 1,23 miljard begin 1814, wat resulteerde in een persoonlijke schuld per Nederlander van ƒ 615 voor de circa 2 miljoen inwoners.

Tijdens de Franse bezetting (1795-1813) is de staatsschuld enorm gestegen, terwijl deze in Frankrijk zelf nauwelijks toenam, ondanks de enorme oorlogsinspanningen. Het lijkt erop dat Napoleon de kosten van de oorlogen op de veroverde gebieden verhaalde, en dat de Bataafse Republiek het grootste deel van deze legers had gefinancierd om een *Nouveau Regime* in Europa te installeren. Of scherper gesteld, de Oranje's.

Na de nederlaag van Napoleon bij Waterloo blijft de immense staatschuld staan. Nederland is praktisch failliet en de inwoners van de voormalige Republiek zijn sterk verarmd. De ooit zo lucratieve Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) en Nieuwe West-Indische Compagnie (NWIC) waren opgeheven op orders van Napoleon, die ook het Continentale Stelsel (1806-1814) had ingesteld, waarbij alle handel met Groot-Brittannië verboden werd. De Britten blokkeerden de Nederlandse handel op vergelijkbare wijze en bezetten voormalige koloniale bezittingen, waardoor de ooit bloeiende koloniale handel van de Republiek volledig opdroogde. De vele bezittingen van rijke Nederlandse families in Amsterdam, Middelburg en Vlissingen werden hard getroffen door de oorlogen en handelsblokkades. Overzeese gebieden vervielen aan de Britse en Nederlandse kroon.

Ondertussen had Oranje's Hope & Co. zijn bezittingen in Londen overgedragen aan Baring Brothers, die onder de Britse Kroon zou expanderen, mede door de overname van de rijkste kolonies in Azië, Afrika en Zuid-Amerika, afkomstig van de VOC en andere ondernemingen van de Republiek. Tegelijkertijd was de *Royal Navy* oppermachtig geworden, wat de bescherming van Oranje's *East India Company* (EIC) vergemakkelijkte – dan verreweg de grootste koloniale exploitatieonderneming ter wereld. Dit succes was niet alleen te danken aan de volledige verovering van Moghul India, maar ook aan het overnemen van de handel van de diep corrupte VOC en die van de NWIC en de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC). Dankzij deze overnames kon de exploitatie verder geprofessionaliseerd worden. Willem I, als heerser met dictatoriale macht, had volledige controle over de volgende fase van de ontwikkeling van de Nederlanden en de exploitatie van de resterende kolonies, die nu ook onder de Kroon waren gebracht als persoonlijk eigendom van Huis Oranje.

Nationale Schuld en Hervormingen in de Bataafse Republiek (1795–1798)

In de periode van de Franse bezetting (1795-1813) vond een complete hervorming van de Nederlandse staatsfinanciën plaats. Anders dan in veel Europese vorstendommen, werden de schulden in de periode van de Nederlandse Republiek (1568–1795) gedragen door de provincies, en niet door de Oranje-stadhouders.

In 1796 hadden de provincies van de Noordelijke Nederlanden van de nieuwe Bataafse Republiek (1795-1806) opeens een gezamenlijke schuld van ƒ 628,7 miljoen. Dit stond in 1792 nog tegenover circa ƒ 765 miljoen aan buitenlandse beleggingen, waarvan ƒ 450 miljoen afkomstig was uit de koloniale bezittingen, veelal beheerd door rijke families. De economische balans liep via de

Nederlandse koopmannen, de VOC en de private Wisselbank, vergelijkbaar met de relatie tussen de EIC en de Bank of England in Groot-Brittannië.

Met de grondwet van 1798 werden de schulden van de Bataafse Republiek genationaliseerd, inclusief de schulden van de opgeheven VOC – die in de decennia daarvoor door voorzitter Willem I en Hope & Co., ondanks de woekerwinsten, met schulden was volgestopt. Vanaf 1795 eiste Frankrijk een aanzienlijke bijdrage voor het leger van Napoleon, wat de schulden verder vergrootte. In 1798 was de nationale schuld opgelopen tot ƒ 1.000.136.256. De stijging werd deels veroorzaakt door een begrotingstekort van ƒ 38 miljoen per jaar, waardoor de totale schuld in 1814 op ƒ 1,23 miljard stond.

Nationale Schuld en Hervormingen in de Bataafse Republiek (1798–1813)

De verarming was ontstaan omdat niet alleen de lucratieve VOC en andere ondernemingen waren opgeheven, maar dat op orders van Napoleon ook het Continentale Stelsel (1806-1814) was ingesteld, waarbij alle handel met Groot-Brittannië verboden werd. De Britten blokkeerden de Nederlandse handel op vergelijkbare wijze, en met hun enorme marine bezetten ze de voormalige Nederlandse en VOC-kolonies. De ooit enorme koloniale handel van de Republiek was in 1813 volledig opgedroogd. De ooit zo grote scheepswerven waren grotendeels failliet gegaan en een generatie aan kennis was verloren.

Bij de grondwet van 1798 werden de schulden van de Bataafse Republiek genationaliseerd en samengevoegd met andere schulden, zoals die van de VOC – want ook deze steenrijke onderneming werd met schuld afgesloten. Daarnaast eiste Frankrijk vanaf 1795 van de pro-Franse Bataafse regering een grote bijdrage voor de enorme Franse legers. Daarom was de nationale schuld in 1798 al opgelopen tot ƒ 1.000.136.256. De stijging was deels te verklaren door een begrotingstekort van ƒ 38 miljoen per jaar, wat resulteerde in een totale schuld van ƒ 1,23 miljard in 1814.

In Napoleontische tijd kwam daarbovenop de normale staatsuitgaven van ƒ 32 miljoen een gemiddeld begrotingstekort van ƒ 38 miljoen per jaar (18 jaar x ƒ 38 miljoen = ƒ 684 miljoen). Dit verhoogde de nationale schuld van ƒ 628,7 miljoen in 1796 met ƒ 684 miljoen, wat de schuld in 1814 op ƒ 1,3 miljard bracht.

In 1809 bedraagt de rentelast al ƒ 39 miljoen per jaar, tegenover een belastingopbrengst in de Nederlanden van ongeveer ƒ 33 miljoen in de eerste decennia van de 19de eeuw. In 1810 kan de failliete Bataafse Gemenebest de schulden niet meer betalen en besluit Napoleon het gebied in te lijven bij het Eerste Franse Keizerrijk (1804-1814) en over te gaan tot 'tertiering' van de schuld: Er wordt nog maar 1/3 rente betaald over de nationale staatsschuld. Dit voorbeeld werd later gevolgd door Willem I, die in 1814 besloot de totale nationale schuld om te zetten in een grootboeklening met 2,5% rente, waarvan tot 1839 slechts 1/3 werd betaald. Dit was opnieuw een harde klap voor de koopmansklasse en anderen die staatspapier hadden, omdat zij slechts 0,8% kregen. De schuld was zo enorm dat de Nederlandse burgers in bijna de hele 19de eeuw vooral bezig waren met het aflossen van deze schuld met rente via belastingheffingen. Het was deze financiële coup van de nieuwe Oranje's vorsten die in werkelijkheid veel meer impact had dan de fysieke coupe.

De Transformatie: De Oprichting van de Nederlandsche Bank en exploitatie van kroonkolonies

De Nederlandse koloniën zijn in 1814 allemaal overgedragen of veroverd door de Britten voor de Kroon van George III (r. 1760-1820), zijn neef via Willem I's grootmoeder Anna van Hanover, en de internationale Nederlandse handel met de kolonies, de VS en Groot-Brittannië is bijna geheel opgedroogd. In 1814 wordt de nieuwe grondwet ingevoerd waarbij de Oranje's met Willem I (r. 1813-1840) een de facto dictatoriale macht krijgen. Deze positie zal in de 19de eeuw steeds meer transformeren naar een soort van non-executive management 'hun' kabinet en gouverneurs en via nieuwe organisaties zoals de Nederlandse Bank NV (1814, NB), de Nederlandsche Handel-Maatschappij (1824, NHM) en de talloze NV's waarin de Oranje's direct of indirect participeren.

De Oprichting van de Nederlandse Bank

De private Nederlandsche Bank (1814, DNB) werd opgericht met ƒ5 miljoen kapitaal door 5.000 aandelen te verkopen voor ƒ1.000 gulden per stuk. De onderneming kreeg een koninklijk charter om als enige de Nederlandse gulden uit te geven in de Verenigde Nederlanden. De verkoop van de eerste 3.000 aandelen zou moeizaam verlopen; volgens de (niet al te betrouwbare financiële) analen zou de bankiersreputatie van Willem I zijn gered door de steenrijke weduwe en bankier Johanna Jacoba van de Velde-Borski (1764-1864) die zeer nauw samenwerkte met Hope & Co..[97]

Zij koopt de laatste 2.000 van de 5.000 aandelen van ƒ1.000, waarna de bank kon starten. Wie de overige 3.000 aandelen heeft is officieel onbekend, maar het is bekend dat de Koninklijke familie aandelen hield en – gezien de status van Willem I en zijn macht bij de bank tijdens zijn periode – is het waarschijnlijk dat hij de meerderheid van 60% zelf had gekocht. Deze transactie zou ook in lijn zijn met de opgeheven Hope & Co. en de gerelateerde VOC, en een goede weergave zijn de nieuwe verhoudingen tussen partijen.[98][99]

De Grondwetsherziening van 1815 en de Zuidelijke Nederlanden

Bij het vaststellen van de grondwetsherziening in 1815 werden de Zuidelijke Nederlanden gedwongen akkoord te gaan. De Vlamingen en Wallonen waren eeuwenlang afgescheiden geweest

---

[97] Jacoba van de Velde-Borski trouwde in 1790 met Willem Borski (1765–1814), een vaste partner en raadsman van Hope & Co. (1762) — de grootste Europese bank van de achttiende eeuw. Na zijn plotselinge overlijden in 1814 zette zijn weduwe, Johanna van de Velde, de zaak voort onder de naam Wed. W. Borski, samen met procuratiehouder Johannes Bernardus Stoop (1781–1866), die al sinds 1790 bij de firma werkzaam was. De banden met Hope & Co. bleven bijzonder nauw. De nieuwe firma bleef een vaste partner van Hope & Co. Jerôme Sillem, vennoot van Hope & Co., was bovendien de schoonvader van Johanna Borski's jongste zoon Johannes. Stoop, die de beurszaken voor de nieuwe firma afhandelde, vertrok in 1832 naar Hope & Co. Aangezien Johanna van de Velde als 'een van de rijkste personen' van het koninkrijk stierf — met een vermogen van slechts vier miljoen gulden — fungeerde haar onderneming vermoedelijk als intermediair voor het kapitaal achter Hope & Co. Dat blijkt ook het hernieuwde Hope & Co. Van Loon & Co. overneemt in 1937, het voormalige Wed. W. Borski.

[98] Hope & Co. werd in 1815 weliswaar opnieuw opgericht in Nederland, maar de belangen waren grotendeels verkocht aan Baring Brothers Bank (1807), die opereerde vanuit Londen. Zoon Willem Borski jr. (1799–1881) ging dan ook bij Baring Brothers werken en werd zeer succesvol met investeringen in spoorlijnen in de Verenigde Staten. Zijn broer D. Borski was eveneens een succesvolle Amsterdamse koopman en zeer actief in de Nederlandse liberale politiek, vooral rond de liberale grondwetsherziening van 1848.[98]

[99] Evenwel zullen de financiën van veel naamloze vennootschappen net zo mistig blijven als in de tijd van de VOC.

van de Protestants georiënteerde Republiek en afwisselend bestuurd door de Kroon van Rooms-Katholieke Frankrijk en Oostenrijk. In de Zuidelijke Nederlanden heerste op dat moment een streng anti-Frans sentiment, vooral nadat ze opnieuw het slachtoffer werden van de enorme troepenmacht van de teruggekeerde Napoleon I en geallieerden bij de Slag van Waterloo (1815). De Belgische elite stemde echter tegen de nieuwe grondwet, wat werd genegeerd door Willem I. De 3 miljoen overwegend katholieke Zuidelijke Nederlanden waren rijker en meer geïndustrialiseerd dan de 2 miljoen Noordelijke protestante Nederlanden, die zwaar hadden geleden door de verdwenen internationale handel, de VOC, de NWIC en de inkomsten uit de koloniale slavenplantages.

Op 14 mei 1814 werd een wet aangenomen die alle schuldeisers van het nieuwe Verenigde Koninkrijk der Nederlanden in de gelegenheid stelde tot een conversie van hun vordering in een voor 1/3 met 2,5% terug te betalen schuld. Voor de conversie per iedere ƒ6.000 werd ƒ2.000 van de werkelijke schuld een rente van 2,5% betaald, en ƒ4.000 werd bepaald als een uitgestelde schuld waarover geen rente meer zou worden betaald. Voor elke te converteren ƒ6.000 aan schuldpapier werd daarnaast ƒ100 aan contanten geëist om de 'schatkist te stijven'. Door onder meer deze conversie zou de schuld zonder de oorlog van 1814 stijgen van ƒ1.230 miljoen tot ƒ1.726 miljoen (+ ƒ496 miljoen), waarvan over de 'eeuwige' (vaste/*funded*/perpetuum) schuld ƒ575 miljoen 2,5% rente moest worden betaald en een renteloze terug te betalen (*redeemable*) schuld ƒ1.151 miljoen. Na de Slag bij Waterloo (1815) was in 1818 de 'eeuwige' schuld opgelopen tot ƒ 617 miljoen en de renteloze 'terug te betalen' schuld ƒ1.206 miljoen, samen ƒ1.822 miljoen, door een extra ƒ96 miljoen schuld.

De Stijging van de Staatschuld en de Afspraken met de Oranje's

De 'Verenigde' Staatschuld in 1814 liep op tot ƒ1.726 miljard binnen één jaar, in totaal maar liefst ƒ853 voor iedere Nederlandse man, vrouw en kind. De stijging komt waarschijnlijk ook door afspraken met de Oranje's om hen ƒ117 miljoen te betalen voor hun ingebrachte Nederlandse landgoederen. Het lijkt erop alsof ook de Rooms-Katholieke domeinen in de Verenigde Nederlanden, net zoals in Frankrijk, eerder zijn geseculariseerd en genationaliseerd en op de Staatsbalans zijn geplaatst als 'eeuwige' schuld die niet afgelost hoeft (mag) te worden, maar waarover wel rente betaald moet worden.

Net als in Frankrijk kwam het uitbetalen van onderhoud van de kerken en de geestelijkheid ook voor rekening van de Staat volgens de herziene grondwet (1815). Dit markeerde een belangrijke financiële transitie van het feodale systeem (met Kerk, Adel en Volk), naar het *Nouveau Regime* waarin er alleen nog maar burgers (c. 1789) *leken* te zijn, behalve dan die enorme schulden op hun staatsbalans waarover die zij deels moesten aflossen en waarover zij soms eeuwig rente moesten betalen via de nationale belastingen. Dit schuldsysteem met rente via de Staat werd een belangrijke geheime motor van de Westerse economische dominantie: immers, met een rente van 2,5% per jaar, zou het geld na 100 jaar 10,8 keer zijn waarde ($1{,}025^{100}=11{,}81$) in rente hebben opgeleverd.[100]

De Toename van de Staatsschuld in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden

In ieder geval zijn de staatsschulden in 1814 door de verschillende achtergronden zeer verschillend verdeeld in de Verenigde Nederlanden na het Verdrag van Parijs (1814). De Noordelijke Nederlanders

[100] Het moderne economische fenomeen van 'inflatie' — zonder een munt die door goud of zilver wordt gedekt — ontstaat pas echt na 1970, wanneer onder president Nixon de goudprijs wordt losgekoppeld van de wereldmunt, de dollar.

hadden eind 1814 een gezamenlijke totale staatsschuld van ƒ1.726 miljoen, terwijl de Zuidelijke Nederlanders (later: België) onder bestuur van Frankrijk en Oostenrijk slechts een schuld hadden opgebouwd van ƒ26 miljoen. Na Waterloo (1815) was ook de gedeelde schuld zelfs opgelopen tot ƒ1.823 miljoen oftewel ƒ364 gulden voor iedere man, vrouw en kind in het Verenigde Koninklijk. Gedeelde smart is halve smart.

In 1821 past de Willem I's oude Minister van Financiën Jean Henry Appelius (r. 1809-1810/1824-1828) het 'Franse' belastingsysteem aan naar een aangepast Nederlands stelsel met vijf onderdelen: directe belastingen, indirecte belastingen, accijnzen, in- en uitvoerbelasting en belastingen op goud- en zilver. Het nieuwe belastingstelsel leidt opnieuw tot verzet in het Zuiden (België) dat niet begrijpt waarom er 'verenigde' belastingen zouden moeten zijn. Zij kunnen rekenen op steun van hun achterban; veel burgers van de Verenigde Nederlanden waren verarmd en 50% van de gezinnen leefde van minder dan ƒ300 per jaar, minder dan een gulden per dag en net voldoende om rond te komen.

Met een schuld die inmiddels was opgelopen tot meer dan ƒ364 voor ieder persoon – met vaak maar een kostwinner in het gezin – was die schuld vrijwel onmogelijk om met arbeid alleen terug te betalen. Willem I introduceert in de Nederlanden het eerste moderne voorbeeld van schuldslavernij, een systeem dat later in de Nederlandse kroonkolonies bij Inheemse en ingevaren contractarbeiders (koelies, c. 1858) nog aanzienlijk cynischer werd ingezet.

De Amortisatieconstructie en Koloniale Inkomsten

In de voorgaande periode ging de helft van alle belastingheffing van de vijf miljoen burgers alleen al op aan de rente van het 'eeuwige' deel van de staatsschuld die niet hoeft te worden afgelost. De rente van de 'eeuwige' staatsleningen per jaar was dan ca. ƒ15,2 miljoen (ƒ616,9 miljoen x 2,5%). Aanvullend was er ook nog ƒ1,21 miljard af te lossen nationale schuld.

Na de hervorming van het belastingsysteem door Appelius stelde Willem I in 1822 het 'redelijke' Amortisatiesyndicaat voor. Hierbij werd gepoogd om de terug te betalen schuld te verminderen door de mogelijkheid te bieden aan schuldenaars om hun schuldpapier om te zetten naar de rentedragende 'eeuwige' schuld. De financiële Amortisatieconstructie was opgezet om het hele af te lossen deel af te betalen in maar liefst 200 jaar. Het Amortisatiesyndicaat werd verkocht als een voorstel om de belastingdruk op de bevolking te verlichten, maar feitelijk werd de belastingdruk juist verhoogd naar een jaarlijkse betaling van ƒ21,4 miljoen (2,5% x ƒ617 miljoen + ƒ1.216 miljoen/200 = ƒ15,4 miljoen + ƒ6,0 miljoen).

Voor de Noordelijke Nederlanders was de schuld die inmiddels was opgelopen tot meer dan ƒ900 per persoon – met vaak maar een kostwinner in het gezin – was die schuld vrijwel onmogelijk om met arbeid alleen terug te betalen. Willem I introduceert in de Nederlanden het eerste moderne voorbeeld van schuldslavernij, een systeem dat later in de Nederlandse kolonies bij Inheemse en Chinese contractarbeiders (koelies, c. 1880) nog aanzienlijk cynischer werd ingezet.

Tegelijkertijd waren de kolonies hersteld onder de Oranje Kroon, en het overduidelijke doel was om de exploitatie en al dan niet gedwongen handel met de kolonies aan te jagen om zo extra inkomsten te genereren om de nationale schuld af te lossen. Ook dit voorstel kreeg noodgedwongen instemming van het parlement. Door het Amortisatiesyndicaat kreeg Willem I de volledige controle over 'zijn' Nederlandsche Bank NV (1814).

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De Generale Maatschappij

In 1822 richtte Willem I de *Société Générale des Pays-Bas pour favoriser l'industrie nationale* (1822, Algemeene Nederlandsche Maatschappij ter Begunstiging van de Volksvlijt, Generale Maatschappij, GM) op in Brussel, een investeringsmaatschappij bedoeld om de Zuidelijke industrie en vooral hun traditioneel sterke Vlaamse textielindustrie nieuw leven in te blazen en te moderniseren. Dit voorstel werd in het Zuiden positief ontvangen. Het kapitaal van de investeringsbank werd ambitieus vastgesteld op ƒ50 miljoen. Dit bedrag bestond voor ƒ20 miljoen uit de bijdrage van een door Willem I ingebracht domein van 28.108 hectare bos. Voor deze inbreng ontving hij op termijn ƒ500.000 rente (2,5%) per jaar. Er moest ƒ50.000 per jaar tot een totaal van ƒ500.000 in 1834 worden gestort in een zogenaamd zinkfonds (een spaarfonds voor toekomstige uitkeringen) dat de uitbetaling van rendement aan Willem I garandeerde.

De overige ƒ30 miljoen bestonden uit 60.000 aandelen op naam van ƒ 500 per stuk. Alle aandelen kregen, met door de Kroon geborgde garantie, een vast rendement van 5% per jaar. De algemene raad van de onderneming (raad van bestuur) moest een eed afleggen aan de Koning en diens gouverneur *'om de zaken van de Society goed en getrouw te beheren, in overeenstemming met haar statuten en reglementen, en om al haar activiteiten geheim te houden'*. Dergelijke afspraken waren ook gemaakt bij de VOC, en waarschijnlijk eveneens bij de latere Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) – om pottenkijkers buiten te sluiten en de werkelijke kapitaalstromen geheim te houden. In 1823 had Willem I 25.800 aandelen van de 60.000 (43%) aangekocht, terwijl er aanvullend slechts 5.426,5 aandelen (9%) waren verkocht.

De onderneming richt in 1823 5 filialen op – Antwerpen (Anvers), Ghent (Gand), Luik (Liège), Bergen (Mons) en in Doornik (Tournai). In 1826 besloten dat het filiaal van Antwerpen zelfstandig moet kunnen opereren en word het geherstructureerd als de zelfstandige Vlaamse Bank van Antwerpen (1827, Banque d'Anvers) die net als de later afgesplitste Generale Maatschappij een hoofdrol zal spelen bij de kolonisatie van Congo en net als de Generale Maatschappij ook in andere werelddelen actief word.

Willem I's Handelsmonopolie: De Nederlandsche Handel-Maatschappij als VOC erfgenaam

In 1824 richt Willem I in de Noordelijke Nederlanden de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) op, met hoofdzetel in Den Haag en een bijkantoor in 'zijn' Luxemburg. Deze koloniale exploitatie- en investeringsmaatschappij is bedoeld ter "*bevordering van handel, scheepvaart, scheepsbouw, visserij, landbouw en het fabriekswezen*". In Nederlands-Indië zal zij later ook wel de 'Kleine Compagnie' worden genoemd, omdat zij gebruikmaakt van dezelfde 'ondernemende' praktijken als de vroegere 'Grote' *Verenigde Oostindische Compagnie* (VOC). Net als bij de VOC blijkt de gepubliceerde financiële balans van de NHM meerdere dubbele bodems te bevatten: de werkelijke activiteiten, omzetten en woekerwinsten blijven geheel verduisterd.

Aanvankelijk richt de NHM zich vooral op koloniale handel en scheepvaart, zodat er na bijna twintig jaar blokkade tijdens de Napoleontische oorlogen opnieuw snel schepen kunnen uitvaren naar Nederlands-Indië en andere kolonies. De ooit zo machtige VOC-vloot was in die jaren grotendeels verdwenen, en de kennis van een hele generatie scheepsbouwers en zeevaarders verloren gegaan.

Bij de oprichting bezit de koninklijke familie naar verluid 4.000 van de 5.000 aandelen (80%) van ƒ 1.000 per stuk in de NHM, al blijft dat documentatie in nevelen gehuld. Daarmee beschikt de onderneming over een startkapitaal van ƒ 5 miljoen (1824: ca. $ 2,0 miljoen). De overige 20% van de aandelen zou zijn gekocht door de Nederlandsche Staat, die zo meedeelt in de (gemanipuleerde)

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

winst voor de aandeelhouders. Daarnaast verstrekken vermogende, anonieme ondernemers bij de oprichting ƒ 1,6 miljoen extra kapitaal in de vorm van leningen.

De door de Kroon gecharterde NHM wordt de exclusieve handelsonderneming van het gouvernement van Nederlands-Indië en verkrijgt tot 1870 een volledig handelsmonopolie op de Indische archipel.

In Batavia wordt in 1828 de Javasche Bank N.V. opgericht, een volledige dochteronderneming van Willem I's Nederlandsche Bank N.V. Zij krijgt de taak om de Javaanse gulden uit te geven en om in Nederlands-Indië een monetair stelsel naar voorbeeld van het moederland in te voeren. Oranje's Javasche Bank fungeert echter niet alleen als emissiebank, maar ook als investeringsbank, en participeert net als de NHM actief in het plantagesysteem.

Kort vóór de Belgische Opstand (1830–1839) is de Nederlandse staatsschuld in 1829 gedaald tot ƒ1.750 miljoen. Daarvan bestaat ƒ 913 miljoen uit 'eeuwige' schuld met een rente van 2,5%, en ƒ 837 miljoen uit renteloze 'terug te betalen' schuld. De jaarlijkse verplichtingen zijn echter weer gestegen: de totale renteverplichting bedraagt ƒ 22,8 miljoen, en de aflossing ƒ 4,2 miljoen (ƒ 837 miljoen/200). Dit brengt de totale jaarlijkse last op ƒ 27,0 miljoen, terwijl de jaarlijkse belastingopbrengst van het rijk circa ƒ 33 miljoen bedraagt. Uit dit beperkte resterende bedrag moeten ook de marine, de regering en het binnenlands bestuur worden bekostigd. De Staat heeft in deze omstandigheden dus geen ruimte voor een staand leger of langdurige oorlog.

De kostbare afsplitsing van België (1830–) en de Generale Maatschappij (1830)

Het jaar 1830 was voor de Verenigde Nederlanden een tijd van grote armoede, terwijl de rente op de staatschuld opliep tot ƒ 28,8 miljoen. In datzelfde jaar brak in Frankrijk de liberale Juli-revolutie uit: de autocratische Bourbon-koning Charles X (r. 1824–1830) werd afgezet en vervangen door de 'burgerkoning' Louis-Philippe (r. 1830–1848), een lid van een zijtak van het Huis Bourbon, die ging regeren als Koning der Fransen.

In België sloten liberalen en katholieken een onnatuurlijk monsterverbond tegen Willem I. Demonstraties escaleerden tot een gewapende opstand. De Belgische afscheiding leek echter op bijzonder veel internationale goedkeuring te kunnen rekenen – ook van monarchieën die voorheen nauw met de Oranje's verbonden waren. In het Verdrag der XVIII Artikelen (1830) werd een voorstel tot boedelscheiding opgesteld door de vijf grote Europese mogendheden: Groot-Brittannië, Frankrijk, Pruisen, Oostenrijk en Rusland. De afscheiding leek kortom voorgesproken. België koos met steun van deze machten een eigen koning: Leopold I (r. 1831–1865), een katholieke koning der Belgen uit het toen nog relatief onbekende Duitse Huis Saksen-Coburg en Gotha.

Deze dynastie zou in de loop van de 19e eeuw opvallende allianties aangaan met het Habsburgse Keizerrijk Oostenrijk-Hongarije (1806–1919), het Huis Hannover van Groot-Brittannië (1714–1901), het Huis Nassau van Nederland en Luxemburg, en andere verwante Europese en overzeese dynastieën. Net als de Pruisische Hohenzollerns en de Franse Bourbons stamde het Huis Saksen-Coburg en Gotha af van Clovis (r. 509–511), de eerste katholiek gedoopte koning der Franken. Deze dynastie zou in de 19e en 20e eeuw een verwoestende stempel drukken op de wereldgeschiedenis, onder meer met grootschalige genocides in Uruguay (1864–1870) en Belgisch Congo (1885–1907).[101]

[101] Genocides: Het aantal doden tijdens de Oorlog van Paraguay (1864–1870), gevoerd door de Drievoudige Alliantie van Brazilië, Uruguay en Argentinië, onder leiding van legers van admiraal prins Ludwig August van

Toen Willem I in 1831 met Nederlandse troepen het revolutionaire België binnenviel, kreeg het ongeorganiseerde rebellenleger al snel steun van Frankrijk, waardoor het stand kon houden. Uiteindelijk leidde deze kostbare strijd in 1838 tot de formele afscheiding van België. In het vredesverdrag verplichtte België zich vanaf 1 januari 1839 tot het betalen van ƒ 5 miljoen jaarlijkse 'eeuwige rente' – gedurende 200 jaar – als afkoop van zijn aandeel in de gezamenlijke staatsschuld van het voormalige Koninkrijk der Nederlanden. Dit kwam neer op een totale afkoopwaarde van ƒ 1 miljard. België verloor ook zijn aanspraken op koloniale inkomsten. Nederland verloor bovendien de controle over een aanzienlijk deel van zijn industriële capaciteit, vooral in de textielsector op Belgisch grondgebied.

Na veel kostbare strijd splitst België in 1838 formeel af. Het verplicht zich in het vredesverdrag om vanaf 1 januari 1839 ƒ 5 miljoen 'eeuwige rente' per jaar te betalen (ƒ 5 miljoen x 200 jaar = ƒ 1 miljard) om zijn bijdrage af te kopen aan de enorme staatsschuld van het Koninkrijk der Nederlanden. Ook verliest het land rechten en lucratieve inkomsten uit de kolonies. Nederland verliest de controle over een belangrijk deel van zijn (textiel)industrie in het nieuwe België (1830-).

Al in 1830, het jaar van de opstand, werd de *Société Générale des Pays-Bas pour favoriser l'industrie nationale* (1822) hernoemd tot *Société Générale* (Generale Maatschappij, GM). Opmerkelijk is dat deze instelling, met Willem I als verreweg de grootste aandeelhouder, tijdens het conflict drie grote dochterondernemingen oprichtte:

- *Société de Commerce de Bruxelles* (1835) met een kapitaal van BEF 10 miljoen,
- *National Society for Industrial and Commercial Enterprise* (1835) met BEF 15 miljoen,
- *Maatschappij van Kapitalisten* (1836) met maar liefst BEF 50 miljoen.

De GM begon rond die tijd ook met het opkopen van steenkool- en staalbedrijven in Charleroi en ontwikkelde vanaf 1836 de Belgische glasindustrie. Er werd geïnvesteerd in de aanleg van kanalen om industriële producten naar Frankrijk te vervoeren. In 1835 verwierf de gelieerde Banque d'Anvers (1827), samen met anonieme investeerders uit Antwerpen, een groot belang in de Antwerpse Stoomvaart Maatschappij (1835), de eerste Belgische rederij voor stoomschepen.

In 1837 werd de dochtermaatschappij *Société Charbonnière et de Navigation Française et Belge* opgericht, met een eigen vloot van 270 rivierschepen voor het transport van Henegouwse steenkool naar België en Frankrijk. Tegelijkertijd werden mijnen en fabrieken rond Luik opgekocht en vonden omvangrijke investeringen plaats in de stadsverfraaiing van Brussel. De industriële focus lag voornamelijk op de regio Henegouwen.

Na de oorlog werd de GM opgesplitst tussen Nederland en België. In het zuiden verkocht België zijn domeinen voor meer dan Fr. 43 miljoen (1836: ƒ 20,8 miljoen). Ter compensatie leverde Willem I 8.600 van zijn 25.800 aandelen in, waarmee hij zijn belang reduceerde tot 28,7%. In ruil daarvoor zag de GM af van al haar eigendommen in de Noordelijke Nederlanden.

Toen de splitsing bijna formeel was, werden in 1837 de resterende 28.773,5 van de 60.000 aandelen (48%) uitgegeven. Een van de grootste kopers was koning Leopold I van België. Willem I mocht zijn resterende aandelen aanvankelijk behouden.

In 1844 waren 23.920 aandelen (40%) in handen van 60 anonieme aandeelhouders – waarvan 54 in Brussel gevestigd waren en voornamelijk uit de Belgische adel afkomstig. Daarnaast waren 18.098

Saksen-Coburg en Gotha: tussen de 175.000 en 300.000 van de in totaal 450.000 inwoners. Het aantal doden in de Vrijstaat Congo (1885–1908) onder het bewind van Leopold II van België (uit het Huis Saksen-Coburg en Gotha): tussen de 5 en 10 miljoen van de circa 20 miljoen inwoners.

aandelen (30%) in bezit van GM-dochters, en 17.200 aandelen (29%) afkomstig van de voormalige Oranje-portefeuille. Samen vormden deze 59.218 aandelen circa 99% van het totaal. Na de economische crisis van 1848 werden in 1849 29.000 aandelen afgeschreven, waardoor er nog slechts 31.000 overbleven – vermoedelijk verdeeld onder de overgebleven adellijke aandeelhouders en de drie GM-dochters.

De Generale Maatschappij was veruit de grootste internationaal opererende naamloze vennootschap van België en fungeerde op kleinere schaal als Belgische tegenhanger van de Nederlandse Handelsmaatschappij (NHM). Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog controleerde GM circa 40% van de Belgische economie, en via haar investeringsmaatschappijen circa 70% van die van Belgisch Congo. De instelling investeerde wereldwijd, net als Banque d'Anvers. Bij die exploitatie kwam soms ook genocide kijken.

Koning Leopold I bezat omstreeks 7% van de aandelen – circa 2.170 van de 31.000 – en was dus een aanzienlijke profiteur van de onderneming. Over de precieze omvang van dat bezit bestaat echter geen duidelijkheid, net als over de identiteit van de overige 59 adellijke families. Er wordt gespeculeerd dat GM na het overlijden van Willem I in Berlijn (1843) ook diens resterende 17.200 aandelen heeft overgenomen. Banque d'Anvers bleef echter tot 1965 opvallend onafhankelijk opereren en weigerde elke fusie met de GM.

Dat Willem I en zijn nakomelingen uiteindelijk hun aandelen zouden hebben afgestaan, lijkt in strijd met zijn eerdere financiële strategie. Hij behield immers aandelen in de voormalige VOC, EIC, Bank of England, De Nederlandsche Bank en de NHM. Via Hope & Co. en Robert Morris was hij vermoedelijk ook betrokken bij internationale participaties zoals de *Bank of North America* (opgericht 1781) en de *First Bank of the United States* (opgericht 1791). Huisbankier Barings speelde na Napoleon een mondiale hoofdrol in de koloniale exploitatie. Er zijn gezien de uitstekende relaties tussen partijen bovendien aanwijzingen dat Baring Brothers achter de schermen een hoofdrol speelde om via GM de Belgische economie te moderniseren tijdens en na de splitsing.

Deelnames van adellijke en koninklijke families in dit soort koloniale ondernemingen bleven en blijven doorgaans gehuld in mist en geheimhouding. En bovendien: hoe moesten die enorme staatschulden anders worden voorgefinancierd?

De staatsschuld en eerste kolonisatiegolf in Nederlands-Indië (1815-1830) - landrentestelsel

Nederlands-Indië was, net als de andere los georganiseerde kolonies, volgens de Nederlandse Grondwet een 'autonoom georganiseerde rechtsgemeenschap': een serie van losstaande juridische entiteiten die samen een Gemenebest (*Commonwealth*) vormen onder de Nederlandse Kroon. Het hoogste gezag (bestuur) ligt bij de Staten-Generaal (de Eerste en Tweede Kamer) en staat onder leiding van de minister van Koloniën in het kabinet voor de Kroon, die het 'opperbestuur' uitoefent – hij bepaalt via 'zijn' gouverneurs ook de 'opperwetgeving'. Zo bepaalt de vorst de benoeming en het ontslag van de gouverneurs, het buitenlandse beleid van de kolonie, en het leger dat door de Nederlandse Staat ter beschikking wordt gesteld (lees: betaald). De Kroon keurt ook de begroting van de gouverneurs goed, mag zelfstandig leningen aangaan, en heeft het recht om geld te munten. De kolonies worden dus direct door de Oranje's geëxploiteerd en op 'break-even'-basis meebestuurd door het kabinet.

De Kroon heeft dus zeggenschap over het opperbestuur (de gouverneur) en alle koloniale handel met Nederlands-Indië, terwijl de Nederlandse regering verantwoordelijk is voor het dagelijkse bestuur en de daarmee verband houdende kosten voor controle (leger, politie, juridische hoven) en

de noodzakelijke infrastructuur voor exploitatie (wegen, telegraafsysteem, spoorlijnen, elektriciteitscentrales,…). Nederlands-Indië blijft tot de onafhankelijkheid het persoonlijke 'speeltje' van de Oranje's – niet van de Nederlandse Staat.

Het koloniaal gezag over het door Willem I ingebrachte Nederlands-Indië (1815–1948) toont, zowel tijdens de Bataafse Gemenebest (1806–1810) als onder het gezag van de Britse Kroon (1810–1814), de ambitie om het gehele eiland Java te koloniseren – op een vergelijkbare manier als de *East India Company* (EIC) op dat moment Moghul-India koloniseert, maar dan direct onder de Kroon. De Grote Postroute (1808), die onder 'Bataviaans gezag' aangelegd over de lengte van het eiland, diende om troepen, post en goederen sneller te kunnen verplaatsen. Deze strategische weg werd vervolgens door de Britten benut om Java in 1811 voor de Britse Kroon te veroveren. Uiteindelijk werd het eiland met het Verdrag van Londen (1814) weer overgedragen aan het Huis van Oranje.

De ambities lijken op papier veelbelovend en eervol. Om 'zijn' kolonies terug te krijgen, had Willem I tijdens de Weense Conventie (1813–1815) in 1814 beloofd dat Nederland zich niet meer zou bezighouden met de trans-Atlantische slavenhandel naar de West-Indies. Hij schafte deze handel ook formeel af per juni 1814 via een Koninklijk Besluit, in navolging van Groot-Brittannië (1807) en de Verenigde Staten (1807). Een jaar later werd in de Nederlandse Grondwet van 1815 vastgelegd dat 'de koning bij uitsluiting (exclusief) het opperbestuur heeft over de volkplantingen en bezittingen van het Rijk in andere werelddelen'. Deze ogenschijnlijk onschuldige bepaling had verstrekkende implicaties: Het resterende Nederlands-Indië, Suriname, de Nederlandse Antillen, de Goudkustkolonie en Nederlands-Malakka werden in 1815 officieel Kroonkolonies – persoonlijk bezit van de Kroon – binnen de Gemenebest van het Verenigde Koninkrijk der Nederlanden. De kolonies vielen voortaan niet meer onder het directe bestuur van de opgeheven VOC, maar dus direct onder het Nederlandse koningshuis (en dus niet onder de Nederlandse regering).

Het eerste decennium van het Cultuur- en Consignatie Stelsel (1830-1870)

De Indische gouverneur-generaal Johannes van den Bosch (r. 1830–1833) voert het zogenoemde Cultuur- en Consignatiestelsel (1830–1870) in, waarbij de NHM formeel het monopolie krijgt op de koloniale uitvoer, met toestemming van Willem I's kabinet. De NHM wordt zo een essentiële schakel in het stelsel. Het betrof geen nieuw systeem, het was feitelijk een *upgrade* van het gedwongen tribuut systeem dat de VOC al eeuwenlang voerde in de Indonesische archipel en dat onder het Batavisch, Britse en Nederlandse gezag tussen 1795 en 1830 door was gegaan..

In deze periode van het Cultuurstelsel (1830–1870) wordt een aanzienlijk groter deel van Nederlands-Indië veroverd en onder directe controle gebracht van het bestuurscentrum Batavia. Een deel van de opbrengst van dit koloniale stelsel vloeit naar de Nederlandse schatkist als zogenoemd *Batig Slot* – een overschot dat geheel voortkomt uit de voorfinanciering van de consignaten: een mechanisme waarbij de NHM een (klein) deel van de werkelijke plantageproductie vooraf financiert, in ruil voor het exclusieve recht om deze producten in Europa te verkopen.

Dit systeem levert de Nederlandse schatkist in de jaren 1830 gemiddeld ƒ 9 miljoen per jaar op aan *Batig Slot*. Maar niemand weet precies hoeveel plantageproducten er daadwerkelijk worden verscheept, hoeveel winst er wordt gemaakt op bijvoorbeeld de verkoop van opium of plantageproducten, of wat de werkelijke totale opbrengst is. Deze informatie wordt bewust geheim gehouden door het gouvernement en de 'zwarte doos' van Oranje's NHM.

Hoge militaire kosten, de sterk toegenomen staatschuld en het aftreden van dictator Willem I

Tijdens de kostbare Belgische Opstand (1830–1839) zorgt Willem I voor aanzienlijke kosten voor de Staat door het in stand houden van een groot staand leger. Tegelijkertijd worden er in Nederlands-Indië kolonisatieoorlogen gevoerd, waaronder de Java-oorlog (1825–1830) en de Padri-oorlog (1821–1837). Tijdens laatstgenoemde strijdt het Koninklijk Nederlands-Indische Leger (1815, KNIL) op West-Sumatra, dat deels onder directe Nederlandse controle wordt gebracht. In deze oorlog worden de revolutionaire islamitisch wahabitische Padri verslagen door de gematigde islamitische Minangkabause heersers, met cruciale militaire steun van het KNIL. Hierdoor komt ook West-Sumatra onder koloniaal gezag van Nederland.[102]

De kosten voor deze langdurige mobilisaties worden door de Kroon betaald uit de baten van 'haar' kolonies, via de NHM. Na afloop van de Belgische oorlog in 1839 probeert Willem I de kosten van deze oorlogen ten laste van de Nederlandse belastingbetaler te brengen, conform de Grondwet van 1814/1815. In datzelfde jaar weigert een geschokt Nederlands parlement echter de nieuwe begroting en het wetsvoorstel van Willem I goed te keuren waarin een staatslening wordt voorgesteld. Deze lening is bedoeld om de opgelopen staatsschulden bij de NHM af te lossen, die het staande leger in Nederland en de oorlogen op Java en Sumatra gedurende minstens achttien jaar had gefinancierd – zonder parlementaire inspraak.

Deze gang van zaken leidt tot grote onvrede bij zowel de Nederlandse 'democratie' als de bevolking, die als compensatie officieel slechts één zesde van de koloniale inkomsten uit Nederlands-Indië ontvangt via het zogenoemde *Batig Slot*. Bovendien blijkt dat Willem I de inkomsten van de NHM structureel manipuleert, waardoor deze bewust laag uitvallen.

Door de drie oorlogen die op rekening van de Staat zijn gevoerd, is de toch al aanzienlijke staatsschuld bij het aftreden van Willem I in 1840 verder opgelopen. Er zijn dan meerdere redenen voor zijn gedwongen aftreden. Zo is er grote ontevredenheid binnen het parlement over de manier waarop Willem I de Nederlandsche Bank behandelt als zijn persoonlijke onderneming, doordat hij zijn hoge inkomsten uit de NHM erin stort als lening. Ook eist het parlement meer invloed op de inzet van het kostbare leger, waarvan de kosten gedragen worden door zowel de belastingbetaler als het *Batig Slot* – zonder parlementaire controle.

Na de goedkeuring van enkele grondwetsaanpassingen in 1840 treedt Willem I direct af. Met de regeling van de 200-jarige schuld aan België en de formele afsplitsing van de Generale Maatschappij, wordt in 1840 ook het Amortisatiesyndicaat opgeheven. Coupe geslaagd.

Het bijna-faillissement tijdens Willem II (r. 1840-1849)

Op 27 september 1841 wordt de extra staatsschuld bij wet vastgelegd in uiterst bedekte termen en met financieel gegoochel (tussen haakjes volgt telkens de uitleg). De gehele uitstaande schuld wordt 'geconverteerd', waarbij de *beurswaarde van de schuld* als uitgangspunt wordt genomen. Tegelijkertijd wordt de schuld verhoogd met ƒ 71,4 miljoen en de rentelast met ƒ 1,8 miljoen (2,5% rente op ƒ 714 miljoen). De *eeuwige* schuld van ƒ 913 miljoen wordt daarmee opgehoogd tot ƒ 985 miljoen. Daarnaast wordt de *terug te betalen* schuld verder verhoogd tot ƒ 1.201 miljoen op 1 januari 1.844 miljoen (ƒ837 miljoen + ƒ364 miljoen). Tevens ontstaat er een nieuwe *Vlottende Schuld*

---

[102] Wahabieten zijn een typische, strenggelovige stroming binnen de Islam. In de eerste helft van de 20ste eeuw veroveren wahabitische soennieten onder leiding van Abdulaziz Al Saoud (1875–1953), met Britse steun, ook het Arabische Schiereiland (het huidige Saoedi-Arabië). Ook de Taliban hangen deze stroming aan.

(kortlopende schuld) van ƒ 27 miljoen. Deze laatste twee posten zouden zijn voortgekomen uit de oorlog met België en dragen een 'hooger rentetype'.

In totaal wordt de *terug te betalen* schuld opgehoogd met ƒ 391 miljoen, terwijl de staatsschuld wettelijk wordt verhoogd met ƒ 463 miljoen, verdeeld over schulden met drie verschillende rentetypes. Doordat een deel van de schuld van een hoger rentetype is, stijgt de jaarlijkse rente tot ƒ 39 miljoen (ƒ 985 miljoen x 2,5% + ƒ 391 miljoen tegen gemiddeld hoger percentage ≈ ƒ 14,1 miljoen extra rente); Willem I rekent gemiddeld 3,6% rente op de bedragen die hij via de NHM voor de financiering van het leger heeft voorgeschoten.

De jaarlijkse rentelast op de enorme staatslening zou door de conversie zogenaamd *slechts* met ƒ 1,9 miljoen stijgen, terwijl de af te lossen schuld zou worden *verminderd* door stukken die niet ter conversie worden aangeboden. Het werkelijke resultaat is dat door Willem I's oorlogen en transacties de totale staatsschuld in 1841 is opgelopen tot ƒ 2.212 miljoen. De jaarlijkse rentelast bedraagt dan ƒ 38,8 miljoen – vooral door twee schulden met een *hooger rentetype*.

Met een jaarlijkse aflossingsverplichting van ƒ 38,8 miljoen en belastinginkomsten van ca. ƒ 40 miljoen in de jaren 1840, is de Nederlandse staat volledig afhankelijk geworden van de koloniale inkomsten uit het *Batig Slot* uit Nederlands-Indië, dat geheel door de Oranje's wordt gecontroleerd. Eind 1843 is de Staat niet langer in staat de rentelasten van ƒ 38,8 miljoen én de opgeëiste NHM-schulden voor de financiering van het koloniale leger in Nederlands-Indië te voldoen en dreigt daardoor failliet te gaan.

Uiteindelijk wordt er ƒ 127 miljoen *via de markt* gefinancierd – een bedrag dat bijna overeenkomt met de ƒ 117 miljoen aan zogenaamde Bataafse landgoederen van Willem VI. Het koningshuis springt bovendien edelmoedig bij met ƒ 10 miljoen in deze 'noodsituatie'.[103]

Zo weet de Nederlandse staat in april 1844, na voltekening van de lening, een faillissement nipt te voorkomen. De staat zou de opgelopen NHM-schulden hebben afgelost, maar in werkelijkheid wordt het volledige leenbedrag van ƒ 463 miljoen bij de staatsschuld bijgeschreven. Tegelijkertijd wordt ƒ 127 miljoen van de hogere rentetypes omgezet in een lening met een iets lager rentetype 'uit de markt'. Netto vindt er dus geen aflossing van de staatsschuld plaats.

Het resultaat van deze transactie en manipulaties is dat de jaarlijkse rentelast daalt van ƒ 38,8 miljoen naar ƒ 35,1 miljoen – een verlaging van ƒ 3,7 miljoen – en er iets meer financiële rust ontstaat. Met belastinginkomsten van ongeveer ƒ 40 miljoen in de jaren 1840 blijven de gemiddelde koloniale inkomsten van ƒ 9,3 miljoen uit het *Batig Slot* essentieel. De totale staatsschuld stijgt ondanks deze ingreep opnieuw tot ƒ 2.212 miljoen. Door bevolkingsgroei (naar 2,9 miljoen inwoners) daalt de schuld per hoofd van de bevolking tot 'maar' circa ƒ 763.

Alleen al de jaarlijkse rentebetalingen op de schulden bedragen in 1844 ƒ 38,3 miljoen:

- ƒ 24,6 miljoen op basis van 2,5% rente
- ƒ 13,7 miljoen op basis van 3,5% rente

---

[103] Minister F. van Hall introduceerde op 6 maart 1844 een wet waarbij werd overgegaan tot de uitgifte van een lening ter waarde van ƒ 127,0 miljoen op de markt, met als doel daarmee staatschulden met een 'hoger rentetype' af te lossen. Hoewel de 'lening' formeel vrijwillig was, zou bij niet-voltekening worden overgegaan tot een 'buitengewone heffing op bezit en inkomsten'. Willem I was dus bereid om de Nederlandse Staat — via zijn NHM-lening — desnoods failliet te laten gaan en het onderpand op te eisen.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

In 1844 wordt vermoedelijk ƒ 127 miljoen geconverteerd van hogere naar lagere *eeuwige* rente, waarna er nog ƒ 264 miljoen resteert aan *af te lossen schuld* tegen 3,5%. Dit levert een rentelast op van 35,2 miljoen per jaar:

- ƒ 25,9 miljoen bij 2,5%
- ƒ 9,3 miljoen bij 3,5%

Logischerwijs wordt eerst rente op schulden afgelost, vervolgens pas aflossing zelf op de renteloze schuld.

Een tweede grondwetswijziging in het Europese revolutiejaar 1848 legt het fundament voor de moderne Nederlandse parlementaire democratie. De uitvoerende macht verschuift daarbij van de vorst naar zijn kabinet van ministers, naar Brits voorbeeld. De vorst wordt voortaan het *niet-uitvoerende* (non-executive) staatshoofd, terwijl het kabinet onder leiding van ministers het regeringsbeleid voert. De minister van Koloniën krijgt vanaf dat moment iets meer invloed op het bestuur van de overzeese gebieden – bedoeld om de kosten voor de belastingbetalende burger (sinds 1795) enigszins te beheersen.

Een jaar later, in 1849, volgt Willem III (r. 1849–1890) zijn vader op als koning der Nederlanden en groothertog van Luxemburg, na het plotselinge overlijden van Willem II – volgens de geruchten was het moord van junior.

De ontwikkeling van de staatschuld onder de liberale Koning Willem III (r. 1849-1890)

Na de grondwetsherziening van 1848 kregen de Staten-Generaal (vanaf 1814: Tweede en Eerste Kamer) en de Minister van Koloniën namens de Kroon gezamenlijk het bestuur (maar niet het opperbestuur) over de koloniën, en dus over Oranje's Nederlands-Indië. Het parlement ging meebeslissen over de staatsinrichting, de grondslagen van het financieel beheer, buitenlandse handel en scheepvaart, vraagstukken rondom nationaliteit en staatsburgerschap, internationale verdragen, defensie in staatsverband, en conflicten tussen de Gouverneur-Generaal en de Indische regeringsorganen. Dergelijke conflicten liepen altijd via de Minister van Koloniën, die direct voor de Kroon werkte. Van conflicten was zelden officieel sprake – tenzij de werkelijkheid zó uit de hand liep dat zelfs het ministeriële decorum het niet langer kon verbergen. Het was schijncontrole.

Bijzonder veel aandacht ging uit naar de koloniale begroting, en dan vooral naar het *Batig Slot* – een deel van de jaarlijkse winst uit Nederlands-Indië. Tot dan toe viel de bestemming van dat overschot vrijwel geheel onder koninklijke beschikking, maar na 1848 verlangde het parlement meer zeggenschap over de aanwending ervan in Nederland. Ondanks de grondwettelijke hervormingen kreeg het parlement geen structurele controle of inzicht over de manier waarop deze koloniaal gegenereerde middelen waren gegenereerd.

De inzet was groot: het *Batig Slot* vormde een van de belangrijkste inkomstenbronnen van de staat en werd gebruikt voor de aflossing van de omvangrijke Nederlandse staatsschuld, die sinds de Napoleontische periode zwaar op de begroting drukte. Tegelijkertijd financierde men er publieke werken, spoorwegen, kanalen en staatsbedrijven mee binnen Nederland. De koloniën voerden onder gouverneurs uit het Huis Oranje, zoals onder de East India Company, een eigen break-even-balans en vielen daarmee buiten de Nederlandse rijksbegroting.

De controle over het bevolkingsrijke Java was inmiddels volledig, en de invloed van het gouvernement op de buitengewesten als West-Sumatra, Celebes (nu Sulawesi), Borneo (nu

Kalimantan) en de Molukken groeide. In deze regio's ontwikkelden zich naast lucratieve plantagestelsels ook de lucratieve verkoop van slaven en opium, en het afdwingen van 'tribuut' bij lokale heersers in de vorm van bijvoorbeeld goud, diamanten en tin. De exploitatie van het Kroondomein Nederlands-Indië vond plaats onder regie van de NHM, waarbij producten systematisch naar Nederland werden verscheept. De break-even koloniale begroting was gebalanceerd op wat nodig was voor het koloniale apparaat, met het Batig Slot als een op de Nederlandse begroting afgemeten overschot.[104]

Het Nederlandse belastingstelsel werd in deze periode hervormd op een manier die koloniale exploitatie aanwakkerde en zelfs noodzakelijk maakte. Tussen 1850 en 1870 werden accijnzen op eerste levensbehoeften zoals brood en vlees afgeschaft, mede dankzij de stijgende koloniale inkomsten. Luxeproducten als alcohol, azijn, suiker en zout bleven echter belast. De staat ontving op die manier steeds meer baten van koloniale producten, met name via de NHM. Die bezat in de 19de eeuw tot 1890 nog het handelsmonopolie op suiker, ‘het witte goud’. Belasting op suiker bleef in de 19de eeuw een van de belangrijkste inkomstenbron voor de Nederlandse staat. Suiker was vanaf het begin een slavernij product pur sang. Via de koloniën was Nederland een wereldleider in de productie van rietsuiker. Juist met suiker bleven ook na de afschaffing ervan, slavernij-achtige arbeidsvormen bestaan. Afschaffing van de manier van winning, terugschroeven van de productie zou waarschijnlijk het failliet van de Nederlandse staat hebben betekend.

Tijdens het Cultuur- en Consignatiestelsel (1830–1870) werden grote delen van Nederlands-Indië onder directe controle gebracht, wat de expansiekosten verhoogde maar ook het Batig Slot deed groeien. In de periode 1830–1848 werd slechts een zesde van deze koloniale baten aan de Nederlandse staatskas toegevoegd, wat impliceert dat de werkelijke winsten van de NHM aanzienlijk groter waren dan geregistreerd. De staatsinkomsten via het Batig Slot stegen echter na 1848, mede door hervorming van de NHM, al bleven de uitgaven in de koloniën eveneens stijgen.

Suikerinkomsten waren ook nodig voor de koloniale begroting, al werd naar willekeur over de meeste plantageproducten wel een vorm van belasting geheven. De ‘Europese’ plantages werden geëxploiteerd ten kostte van een steeds grotere groep Indische, Chinese en lokale contractarbeiders. Zij werkten, in navolging van de slaven, onder extreem zware omstandigheden. Feitelijk was er

---

104 In de ‘dictatoriale’ periode (1815–1848) loopt het batig slot via de exportmonopolist, de NHM. Die verkoopt de geëxporteerde gouvernementsproducten in consignatie en stuurt Den Haag een residu op: dat is het batig slot. In de liberale periode vanaf 1849 wordt er uitvoeriger verslag gedaan van de koloniën. Uit het Koloniaal Verslag van 1856, p. 27–29, wordt een balansberekening voor de Oostelijke en Westelijke Indies getoond, waarbij duidelijk wordt dat de geëxporteerde *cashcrops* van de gouvernementsplantages — zoals suiker en koffie — samen met de tin ƒ 58,6 miljoen opleveren, en dat daar ƒ 38,1 miljoen aan koloniale kosten (voor het KNIL e.d.) van worden afgetrokken, waardoor er ƒ 20,5 miljoen surplus overblijft: dat is het batig slot. Uit de berekening blijkt ook dat de ‘netto’ veilingprijzen niet de veilingprijzen zijn in Nederland, maar soms veel lager liggen. Daar zat ook de truc: door die gouvernementsverkoopprijzen via het oppergezag te bepalen, kon men de koloniale inkomsten bepalen, en daarmee ook het batig slot voor de Nederlandse staat.
De export van de particuliere plantages, die via de NHM en Oranje-gerelateerde cultuurmaatschappijen werden georganiseerd in het Cultuurstelsel, werd geëxporteerd tegen de kostprijs plus een beperkte winsttoeslag tot aan de haven in de kolonie. Bij tabak was de kostprijs bijvoorbeeld ca. ƒ 0,20 per kg, en de exportprijs in de koloniale haven ca. ƒ 0,40 per kg. Hier maakten de cultuurmaatschappijen en na 1870 de koninklijk geselecteerde particuliere NV’s hun sterk beperkte winst. Vervolgens betaalde het gouvernement (tot 1866) ca. ƒ 0,20 per kg voor het transport aan de export- en importmonopolist, de NHM. De producten werden overzees verkocht op de beurs door de NHM voor woekerprijzen: Deli-tabak levert in 1866 op de beurs bijvoorbeeld ƒ 2,42 per kg op. Nadat de concessieverlening van de NHM in 1874 ingaat, worden die transporten door Oranjes scheepsvaartkartel georganiseerd in een zogenaamd ‘liberale’ markt. Het prijsverschil tussen de gereguleerde exportprijs in de Indies en de veel hogere overzeese prijzen blijft bestaan.

sprake van een doorontwikkelde vorm van slavernij, die in 1880 wetmatig door het Nederlandse parlement werd bekrachtigt in de Koelieordonnantie met de beruchte poenale sanctie. Deze ordonnantie bracht de contractarbeiders direct onder controle van de exploitanten, zoals de planters en mijnbouwondernemers, met steun van gouvernementsdiensten zoals de koloniale politie en het KNIL.

Tussen 1830 en 1870 werd tijdens het Cultuur- en Consignatiestelsel een aanzienlijk groter deel van Nederlands-Indië veroverd en onder directe controle gebracht. De expansiekosten en de inkomsten van het Batig Slot namen daarbij sterk toe. In de periode 1830–1848 kwam slechts een zesde deel van de koloniale opbrengsten als Batig Slot bij de staatsinkomsten terecht, terwijl de rentelasten en staatsschuld circa ƒ 35 miljoen per jaar bedroegen. Als de werkelijke afdracht inderdaad slechts een zesde was geweest, zouden de werkelijke inkomsten van Oranje's NHM uit de kolonie tussen 1830 en 1848 ƒ 1.404 miljoen (93x6+141x6) hebben bedragen – een gemiddeld jaarinkomen van ƒ 69 miljoen per jaar, een omzet die nog steeds lager is dan die van de VOC in de 18e eeuw.

Nadat de Nederlandse regering in 1848 meer controle kreeg over de uitgaven van het vage Batig Slot (nadat de NHM NV opnieuw was georganiseerd) en wat meer controle verwierf op het koloniaal gezag, stegen de inkomsten voor de staat, maar ook de uitgaven in de kolonie. De Indonesiërs waren niet de enigen die in de tang zaten bij de Oranje's; hetzelfde gold voor hun Nederlandse onderdanen, die via belastingen de schulden moesten aflossen.

Jaren	Batig Slot/inkomsten	Deel begroting[105]
1831-1840	ƒ 93 miljoen (Ƒ 9,3 miljoen per jaar)	
1841-1850	ƒ 141 miljoen (Ƒ 14,1 miljoen per jaar)	19%
1851-1860	ƒ 267 miljoen (Ƒ 26,7 miljoen per jaar)	31%
1861-1870	ƒ 224 miljoen (Ƒ 22,4 miljoen per jaar)	24%
1871-1877	ƒ 98 miljoen (Ƒ 14,0 miljoen per jaar)	13%

In 1834 leverde Java de Nederlandse staat via het Batig Slot 6 miljoen gulden op, en dit bedrag liep langzaam op tot ƒ 45 miljoen in 1857, waarna het weer langzaam afnam tot de inkomsten in 1877 wegvielen. In de jaren 1850 vormden de inkomsten van Nederlands-Indië via het Batig Slot 52% van de totale belastinginkomsten voor de Nederlandse staat, die daarmee volledig afhankelijk was van deze koloniale inkomsten.

Ondertussen trok vanaf de jaren 1850 de Nederlandse economie aan door toegenomen handel, versnelde industrialisatie en sterk toenemende efficiëntie van het hervormde Nederlandse landbouwstelsel. Dit is te zien in de Nederlandse belastinginkomsten: in de jaren 1840 gemiddeld circa ƒ 40 miljoen, in de jaren 1850 circa ƒ 50 miljoen, in de jaren 1860 circa ƒ 70 miljoen en in de jaren 1870 circa ƒ 90 miljoen. De Nederlandse schatkist werd gevuld met accijnzen (BTW) – geheven op de verkoop van goederen als brood, kolen, azijn, en vooral door de sterk toenemende verkopen van de NHM van vooral suiker maar ook koffie.

---

105 In verhouding: Het GDP met PPP (*Gross Domestic Product*, Bruto Nationaal Product) van het Koninkrijk der Nederlanden was in 1839 (het jaar van de afscheiding met België) ƒ 329.897.620, in 1850 ƒ391.699.728, in 1870 ƒ 511.463.536 en in 1878 ƒ 581.821.386, als gevolg van de sterk toegenomen (internationale) handel. Hierdoor werden de belastinginkomsten voor de staat navenant hoger.

Het Batig Slot werd, samen met de belastinginkomsten tot 1877, grotendeels gebruikt om de grote Nederlandse staatsschuld en de rente daarop af te lossen, en voor de financiering van het Ministerie van Oorlog en Marine.

De economische opleving in de jaren 1850 en de toegenomen handel in Nederlands-Indië zorgden ervoor dat de invoering van de inkomstenbelasting weer werd afgeschaft tot aan de Eerste Wereldoorlog. Met de Spoorwegwet van 1860 werd het nationale spoorwegtracé uitgebreid met inkomsten uit het Batig Slot – al was dit deels een boekhoudkundige constructie. Ook andere grote infrastructuurprojecten die de handel bevorderden, zoals de Nieuwe Waterweg (1872, 4 km) en het Noordzeekanaal (1876, 21 km), werden betaald uit het Batig Slot. Deze projecten stimuleerden zowel de havens als de op handel- en doorvoer gerichte economieën van Rotterdam en Amsterdam.

In de jaren 1860 werd Nederlands-Indië een onderwerp van discussie binnen de volksvertegenwoordiging en onder de Nederlandse bevolking in het algemeen. Deze discussie werd aangezwengeld door *Max Havelaar, of De Koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (1860) van Multatuli (‘Veel Geleden’), het pseudoniem van de Nederlandse ambtenaar in Nederlands-Indië Eduard Douwes Dekker (1820–1887). Hij verwees direct naar de dominante, corrupte handelspraktijken van de NHM.

Dit is de periode waarin het Nederlandse parlement in 1860 en 1863 als een van de laatste westerse landen de slavernij afschafte, samen met de VS. In 1870 kwam er ook deels een einde aan het Cultuurstelsel (beter gesteld: startte de decennia durende transitieperiode) door de steeds fellere kritiek van Nederlandse burgers op de misstanden bij de exploitatie van Nederlands-Indië door de NHM, die toen een volledig ondernemers- en handelsmonopolie had. Omdat het Batig Slot tussen 1870 en 1877 verdween, lijkt ook de oorspronkelijke deelname van de Nederlandse staat in de NHM te zijn vervallen.

In 1870 werd de Suikerwet van kracht, waarmee de NHM zich deels terugtrok uit de suikerplantagecultuur. Ook andere Europese particuliere bedrijven konden zich vanaf dat moment in Nederlands-Indië vestigen om lucratieve suikerriet- en andere plantages te beginnen. De suiker werd op het eiland geraffineerd in raffinaderijen en vervolgens verhandeld via de NHM, die daarmee de inkoop- en verkoopprijs kon blijven bepalen – het meest lucratieve deel van de operatie. Tegelijkertijd werd via de Nederlandse accijnzen nog steeds een bijdrage aan de Nederlandse staat afgedragen.

De nieuwe liberale Agrarische Wet van 1870 zorgde ervoor dat de inheemse bevolking werd vergoed voor grondbezit dat zij op de deels geliberaliseerde markt konden verhuren aan vooral Europeanen uit Zwitserland, Duitsland, België, Frankrijk, Groot-Brittannië, maar ook uit de VS, Singapore en China. Nederlandse ondernemers werden bevoordeeld bij het opzetten van plantages in Nederlands-Indië en vormden verreweg de grootste groep.

Door de dalende koffie- en suikerprijzen als gevolg van internationale concurrentie, de dure Atjehoorlog (1873–1913) op West-Sumatra, de Qing-Kongsi-oorlogen (1822–1824 / 1850–1854 / 1884–1885) op goud- en diamantrijk Borneo, en de toenemende investeringen in onder meer spoorwegen in de Kroonkolonie Nederlands-Indië, kwam er in 1877 een einde aan het Batig Slot. De Nederlandse kritiek op de arbeidsrechten, het koloniale bestuur en het lucratieve opiummonopolie, dat in deze periode steeds meer vorm kreeg in Nederlands-Indië, lijkt er sterk aan te hebben bijgedragen dat het Nederlandse zelfbestuur en het bestuur namens de Kroon over Nederlands-Indië vanaf 1870 juridisch en zakelijk werden opgesplitst. Daarmee verdween ook het beetje inzicht dat het kritische parlement met veel moeite in 1868 had weten af te dwingen.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Ondertussen was er in Nederland een klein economisch wonder volbracht. In 1878 hadden de Nederlandse staat en burgers, ondanks de Indische expansieoorlogen, de staatsschuld teruggebracht tot 'slechts' ƒ 912 miljoen (volgens de Nederlandse Encyclopedie van 1916–1925), bijna het bedrag van de 'eeuwige' staatsschuld in 1830. Hetzelfde propagandastuk in de Encyclopedie maakt echter niet duidelijk waarom de extra kosten van bijvoorbeeld de koloniale oorlogen, na de afschaffing van het Batig Slot, de Nederlanders nog iets zouden hebben opgeleverd behalve belastinginkomsten op de invoer en handel van koloniale producten. Terwijl het parlement en de Nederlandse bevolking verder leefde in de illusie dat zij zaken ten goede hadden veranderd, kregen de Oranje's in werkelijkheid de vrije hand in de exploitatie van de koloniën.

Tussen 1844 en 1878 werd in 34 jaar tijd maar liefst ƒ 1.300 miljoen afgelost op de 'terug te betalen' staatsschuld, en werd ten minste ƒ 855 miljoen aan 'eeuwige' rente betaald: samen ƒ 2.155 miljoen, een enorm bedrag van gemiddeld ƒ 63,4 miljoen per jaar. In totaal bedroegen de belastinginkomsten voor de Nederlandse staat in die periode circa ƒ 2.070 miljoen, ten laste van de burgers. Samen met het Batig Slot bedroegen de totale ontvangsten tussen 1844 en 1877 circa ƒ 2.744 miljoen. Als er ten minste ƒ 2.155 miljoen werd afgelost, bleef er in deze hele periode gemiddeld 'slechts' ƒ 17 miljoen per jaar over voor andere overheidsuitgaven. Het Koninkrijk der Nederlanden schakelde tussen 1844 en 1877 over op een modernere, verder geïndustrialiseerde handelseconomie met een positieve handelsbalans, en ging zelfstandiger verder.[106]

De conclusie is dat de Nederlandse staat noch de Nederlandse bevolking werkelijk hebben geprofiteerd van de Kroonkolonie Nederlands-Indië tot 1877. In de periode tussen 1795 en 1877 moesten de Nederlandse burgers het grootste deel van de enorme schuldenberg afbetalen, die was gegroeid van ƒ 628,7 miljoen gulden naar ƒ 2.212 miljoen – als gevolg van de legers van Napoleon en Willem I, de afkoopsom voor de Nassau-landgoederen, en andere onduidelijke kosten van ƒ 500 miljoen in 1814. 'Nederland' had in de periode tussen 1844 en 1877 gemiddeld ƒ 17 miljoen per jaar te besteden, waarvan het merendeel waarschijnlijk opging aan de krijgsmacht en de marine in Nederland, én aan de legers en het bestuur in Nederland en de koloniën. Zo keerde het koloniaal profijt – bekostigd door burgers, gedragen door Inheemsen – uiteindelijk terug bij het Huis van Oranje. Vrijwel alle winsten van de expansies kwamen, linksom of rechtsom, bij het Nederlandse koningshuis terecht.[107]

---

[106] Stel dat deze rentekosten uitsluitend uit de inkomsten van het 'Batig Slot' zouden worden betaald en er sprake zou zijn van een sluitende begroting, dan zou het tot medio 1857 duren om de af te lossen schulden volledig af te betalen. Vervolgens zou vanaf 1857 de renteverplichting zijn gedaald tot de 'eeuwige' ƒ 25,9 miljoen, die tot 1877 doorliep. Tussen 1844 en 1857 werd gemiddeld ƒ 30,5 miljoen ((35,1 + 25,9) / 2) aan rente betaald, en vervolgens twintig jaar lang jaarlijks ƒ 25,9 miljoen tussen 1857 en 1877: een totaal van ƒ 915 miljoen aan rentebetalingen. Het direct aflossen van de 'af te lossen' schuld met rente zou maximaal ƒ 59,8 miljoen hebben opgeleverd. De totale inkomsten uit het Batig Slot tussen 1844 en 1877 bedroegen echter 'slechts' ƒ 674 miljoen.
Naast het Batig Slot bedroegen de gemiddelde belastinginkomsten: in de jaren 1840 circa ƒ 40 miljoen, in de jaren 1850 circa ƒ 50 miljoen, in de jaren 1860 circa ƒ 70 miljoen, en in de jaren 1870 al ƒ 90 miljoen. In totaal genereerde de Nederlandse staat in deze periode circa ƒ 2.070 miljoen aan belastinginkomsten (6×40 + 10×50 + 10×70 + 7×90).

[107] Als ervan wordt uitgegaan dat de winsten uit het Cultuurstelsel tot 1870 — in de periode waarin de NHM het exploitatiemonopolie over de kolonie voor de Oranjes bezat — zes keer zo hoog waren als het Batig Slot, dan resulteert dit in een nominale winst van ƒ 4.350 miljoen (93×6 + 141×6 + 267×6 + 224×6) voor de Oranjes in de periode tussen 1830 en 1877. In praktijk lijkt er geen relatie te zijn geweest tussen 1/6 deel van de koloniale overwinst en de inkomsten voor de monopolist NHM of het koningshuis.

De exploitatie van Oranje's Nederlands-Indië met Land-, Cultuur en Pachtstelsel, 1815-1890

De exploitatie van Oranje's Kroonkolonie Nederlands-Indië (1814–1948) wordt vanaf het begin commercieel georganiseerd. De kolonie is ten eerste eigendom van de Oranje's, wier dominantie via het 'opperbestuur' is verankerd in de eerste Nederlandse grondwet (1814). Daarmee legt de Kroon ook via het gehele Nederlandse en koloniale rechtssysteem de eerste claim op alle plantageproducten en mijnbouwschatten die exploitatie opleveren.

Hierbij spelen enkele NV's waarin de Oranje's controlerend grootaandeelhouder zijn een hoofdrol: de Nederlandsche Bank NV (1814) en de 100% dochter Javasche Bank NV (1814), die daarbij zeer nauw samenwerken met de Nederlandsche Handel-Maatschappij (1824).

De begroting van het gouvernement, dat de kolonie voor de Kroon bestuurt, is een soort break-even resultaatgerichte begroting. Steeds wordt voldoende belasting geheven om te voorzien in infrastructuur (wegen, spoorlijnen, telegraafpalen), orde (justitiële hoven, politie) en verdere expansie (leger, fortificaties) die nodig zijn voor ordentelijke exploitatie. De gouvernementsbegroting is daarin vrijwel identiek aan die van de EIC dat ogenschijnlijk als voorbeeld werd genomen.

In plaats van dat de winsten toevallen aan bijvoorbeeld Nederlandse burgers (1795) of de Nederlandse Staat (1813), zoals soms wordt gesuggereerd, worden de koloniale woekerwinsten via dit systeem van naamloze vennootschappen (NV's) zonder toezicht en met misleidende publicaties afgeroomd. Rond 1900 zijn er 3.000 NV's actief in Nederlands-Indië die allemaal gedreven worden door winstmaximalisatie, met de NHM NV en de Javasche Bank NV als economische spil in het systeem.[108]

Daarnaast speelt ook het gouvernement een sleutelrol in de exploitatie. Zo bezat het gouvernement tot het einde van de koloniale periode grote eigen plantages en mijnen, zoals de enorme tinmijnen op Banka en de steenkoolmijnen op Sumatra. Sommige gebieden die ogenschijnlijk van 'strategisch' belang waren, bleven tot het einde verboden terrein voor ondernemingen. Maar deze gebieden werden via gouvernement-residenties in samenwerking met het Koninklijk Nederlandsch-Indische Leger (KNIL) in het geheim geëxploiteerd.

Een goed voorbeeld zijn de enorme goud- en diamantmijnen op Borneo (nu: Kalimantan). Direct vanaf het begin start Willem I via 'zijn' Britse gouverneur Raffles (r. 1811–1816) met exploitatie nieuwe stijl. In 1815 stuurt hij het nieuwe KNIL met een oorlogsvloot naar het goud- en diamantenrijke Borneo om tribuut 'oude VOC-stijl' af te dwingen bij de aan de Qing-keizer gelieerde semi-zelfstandige Kongsi Republieken (c. 1777). Die hadden zich op het eiland gevestigd in nauwe samenwerking met de VOC.

In 1815 worden direct residenten van het gouvernement geplaatst in Benjarmasin, Pontianak en Sambas, en assistent-residenten in Landak en Mampawa – 'hoofdsteden' van de traditioneel aanzienlijke goud- en diamantindustrie op het eiland. In de Kongsi-republieken wordt door ca. 200.000 Chinezen en nog meer inheemse Drayak-mijnbouwers alluviaal (tussen los materiaal in rivieren) naar diamanten en goud gemijnd. De inkomsten komen nooit op een officiële gouvernementsbalans, maar moeten aanzienlijk groter dan in de VOC-tijd zijn geweest – mede

[108] Het is juist het omgekeerde van wat er zou gebeuren als er bijvoorbeeld vaste, hogere belastingen over alle geëxporteerde goederen waren geheven – in dat geval zouden het gouvernement en de Nederlandse schatkist door de enorme opschaling van de economie in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw jaarlijks een aanzienlijk overschot hebben gekend.

omdat de Nederlandse controle toeneemt. Na de Eerste Kongsi Oorlog worden ook verbeterde mijnbouwtechnieken geïntroduceerd, zoals die van Banka waar het gouvernement de tin exploiteert met Chinese kongsi's na de verovering in 1819.

De winning is belangrijk genoeg om tijdens de Padri-oorlog (1821–1837) op Sumatra en de Javaanse Oorlog (1825–1830) ook de veel minder besproken Eerste Kongsie-oorlog (1822–1824) te voeren. Daarbij worden de drie Chinese Kongsi-republieken met steun van het KNIL onderworpen aan inheems bestuur via de lokale sultans. Goud en diamanten waren immers ook in het westen zeer waardevol en een basis voor de economie. De minder lucratieve tinwinning voor het gouvernement van Banka verschijnt daarentegen weer wel op de balans via belasting die over de productie wordt geheven.[109][110]

Het gaat er in de Oost anders aan toe dan bij de 'landbouw' in de West-Indische kroonkolonies van de Nederlandse Gemenebest. Die blijft tot en met de afschaffing van de slavernij (1863) en de Amerikaanse Burgeroorlog (1861–1865) vooral bestaan uit lucratieve slavenplantages die het als 'cultuurfondsen' uitstekend doen op de beurs en via kapitaalkrachtige netwerken die verbonden zijn met banken als Baring en Hope & Co.

In de meest bevolkte kroonkolonie Nederlands-Indië gaat het er anders aan toe. Allereerst zijn er in eerste instantie geen publiek toegankelijke exploitatiesystemen: eerst wordt de productie opgestart door het gouvernement voor de Kroon, naar Nederland vervoerd en daar vervolgens verkocht op de beurs of direct aan handelaren – een soort genationaliseerde VOC en vergelijkbaar met hoe de EIC handelt met plantageproducten uit India.

Nadat de NHM (1824) met de 'Factorij' in 1826 een vestiging opent in de oude VOC-hoofdstad Batavia, krijgt de NHM – net als de VOC eerder – van het gouvernement het monopolie op alle handel van en naar de kroonkolonie. De exploitatie-methoden van de NHM zijn zo vergelijkbaar dat deze de 'Kleine Compagnie' wordt genoemd door de lokale bevolking. Ook na Napoleon blijft de gouverneur-generaal de hoogste baas van de kolonie en bestuurd dus de exploitatie voor de kroon.

Op het drukst bevolkte Indonesische eiland Java wonen in 1815 ca. vijf miljoen mensen tegenover ca. twee miljoen Nederlanders. De totale bevolking van de Indonesische archipel is in 1815 ca. 19 miljoen. In het begin van de exploitatieperiode zijn de onderling verdeelde vorstendommen en sultanaten op de eilanden – zoals in Mogul-India eerder – soms nog in oorlog met elkaar. Het ontbreekt, net als in de VOC-tijd, nog aan centraal, direct Nederlands gezag.

Onder Raffles wordt voor de Kroon eerst het Landrentestelsel ingevoerd (1815–1830) in de gedeelten die onder gezag van het gouvernement vallen. Hierbij worden boeren gedwongen 40% van hun oogst af te staan aan hun lokale heerser, zoals een sultan, die deze inkomsten weer deels afdraagt aan het gouvernement. De plantageproducten worden in Nederland verkocht op de beurs of direct aan handelaren. Het Landrentestelsel is feitelijk een doorontwikkelde vorm van het gedwongen VOC-tribuut en een alternatieve vorm van belasting/exploitatie zoals de EIC toepast in Moghul-India.

Tegen het einde van de eerste Kongsie-oorlog (legers kosten geld/goud) en aan de vooravond van de grote Java-oorlog (1825–1830) doen de Britse en Nederlandse Kroon opnieuw zaken. Bij het Verdrag

---

[109] Vergelijk het aantal van meer dan 200.000 mijnwerkers in de Kongsi-republieken met de circa 10.000 seizoen mijnwerkers (ca. 1912) van de alluviale Lena-goudmijnen (gesticht ca. 1855) in Rusland, die in 1912 circa 16 ton goud produceerden – goed voor ongeveer 40% van de totale goudopbrengst voor de (enorme) Russische schatkist. Deze opbrengst diende onder meer ter ondersteuning van de Russische goudroebel.
[110] Ook de twee andere Kongsi-oorlogen (1850–1854 / 1884–1885) vertonen directe parallellen met de Opiumoorlogen in China en de anti-Chinese hervormingen in Nederlands-Indië.

van Londen (1824) herverdelen zij gebieden in de Maleisisch-Indonesische archipel om de gebieden beter te kunnen controleren en exploiteren. Nederlands-Malakka (1641–1795/1818–1825, de Nederlandse bezittingen op het schiereiland Maleisië) wordt geruild voor het Britse Bencoolen en andere Britse belangen op Sumatra. De Nederlanders dragen hun rechten op Singapore over, dat in 1826 de nieuwe hoofdstad wordt van de *Strait Settlements* (1826–1946), een serie van belangrijke handelsknooppunten in Zuidoost-Azië die direct door de Britse Kroon worden bestuurd.

Vervolgens krijgt Oranje's NHM (1824) met de nieuwe vestiging in Batavia in 1826 ook formeel het volledige monopolie over alle handel met Nederlands-Indië en start direct met de exploitatie van het lucratieve opiummonopolie. Aanvullend richt Willem I in 1828 de Javasche Bank (1828) op in Batavia, een 100% dochteronderneming van 'zijn' Nederlandsche Bank NV.

Deze nieuwe bank gaat de Indonesische gulden controleren en krijgt eenzelfde exclusieve voorkeurspositie van het kroongouvernement als de NHM. Maar anders dan de moederonderneming zal de Javasche Bank ook direct participeren in plantages en een belangrijke spil vormen bij de 'NV-kongsi'-exploitatie van vooral Java tijdens de periode van het Landrente-, Cultuur- en Pachtstelsel (1815–1890). Ook hebben bijvoorbeeld machtige Armeense opiumsyndicaten gewoon een rekening lopen (lees: worden gefinancierd) bij de Bank-vestiging in Surakarta, de opiumhoofdstad van Centraal-Java. Door het Amortisatie-Syndicaat (1822–1840) heeft Willem I de volledige controle over de Nederlandsche Bank en de Javasche Bank, die hij tot opheffing van het syndicaat gebruikt als 'spaarpot' van de NHM – tot grote irritatie van het parlement.[111]

De agressieve expansiepolitiek van de Nederlanders op Java leidt tot steeds grotere onvrede op het eiland. Die startte al in de tijd van Napoleon. Onder gouverneurschap van Herman Willem Daendels (r. 1808–1811) en Raffles zijn steeds meer gebieden onttrokken aan het gezag van de belangrijke vorstendommen Jogjakarta en Surakarta in Centraal-Java. Die verhuren vervolgens morrend voor Raffles' Landrentesysteem (1815–1830) de landerijen aan Chinese en Europese ondernemers om hun quotum te halen. De productie wordt door de ondernemers opgevoerd met slavernij en dwangarbeid. Ook leggen de Nederlandse kolonisators ongevraagd wegen aan in de gebieden van de vorsten voor deze exploitatie, en eist de kolonisator hervormingen in andere gebieden.

Gouverneur-generaal Godert van der Capellen (r. 1816–1826) steekt het lont in het kruitvat door deze landverhuur op 6 mei 1823 te verbieden, zonder schadeloosstelling aan de Javaanse vorsten. Hierop ontstaat een massale opstand tegen het koloniale bewind. De Javaanse prins en troonpretendent Diponegoro voor de troon van Jogjakarta is dan vroom moslim en probeert de haat tegen de christelijke kolonisten uit te buiten door in 1825 de jihad uit te roepen tegen de Nederlanders en de 'ongelovige' Javaanse aristocraten waarmee de Nederlandse kolonisator dan samenwerkt. Het wordt oorlog – wat ogenschijnlijk precies de bedoeling is.

In 1826 beslist koning Willem I dat 'zijn' NHM met ingang van 1 januari 1827 voor drie jaar een monopolie op de verkoop van opium voor Java en Madoera krijgt – de periode waarin de Java-oorlog duurt, waarschijnlijk om snel extra inkomsten te genereren en tegelijkertijd de opstandige bevolking te paciferen.

Opium wordt steeds populairder in groeimarkt China en vooral in de niet-moslimregio's in Azië, en was – met slaven – altijd al een van de belangrijkste handelsproducten van de VOC in de 18de eeuw

[111] Tot 1854 bestond de Nederlands-Indische gulden uit 120 centen; daarna werd dit gewijzigd naar 100 centen. Vanaf dat jaar kon men ook de Nederlandse gulden gebruiken in Nederlands-Indië, en werd de economie verder gemonetariseerd door een aanzienlijke toename van de hoeveelheid muntgeld in omloop. De Javasche Bank fungeerde als uitgever van papiergeld.

geweest. Het driejarige monopolie in aanloop naar het officiële NHM-monopolie met het Cultuurstelsel (1830–1870) blijkt zeer lucratief: tot 1833 komt de helft van de officieel gerapporteerde inkomsten van de NHM van ƒ6 miljoen uit opiumopbrengsten.

De Java-oorlog (1825–1830) wordt zeer bloedig neergeslagen. Hierbij komen ca. 185.000 (ca. 4%) inheemsen om en 15.000 militairen van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL), dat in macht sterk wordt uitgebreid. De Nederlanders brengen het hele eiland onder directe controle van het gouvernement en in 1830 wordt leider Diponegoro gevangen genomen en verbannen. Nederland gaat het centrale gezag over het eiland voeren vanuit de oude VOC-hoofdstad Batavia.

De NHM (1824) en de eerste fase van het Consignatie- en Cultuurstelsel (1830-1849)

In Nederlands-Indië fungeerde de NHM als 'Kleine Compagnie' — een moderne opvolger van de opgeheven Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) die tijdens de Franse bezetting (1795–1814) in 1798 formeel was ontbonden. Na de desastreuze Napoleontische blokkade (1806–1813) was de handel met de Oost ingestort en grotendeels overgenomen door de Britse East India Company (EIC). Net als haar voorganger richtte de NHM zich aanvankelijk op plantageproducten, specerijen, zijde, zilver, tin en natuurlijk opium — de klassieke koloniale exportartikelen.

Na de overwinning in de Java-oorlog (1825–1830) voerde gouverneur-generaal Johannes van den Bosch (r. 1830–1836) het Consignatie- en Cultuurstelsel in op Java en Madura. Van den Bosch, een invloedrijke en intieme vertrouweling van Willem I, groeide later uit tot diens minister van Koloniën en uiteindelijk tot algemeen minister (r. 1834–1844). [112]

Met koninklijke volmachten in de hand kreeg Van den Bosch verregaande bevoegdheden. Zijn doel was niets minder dan de transformatie van Java tot een plantage-economie pur sang. Boeren werden verplicht ten minste 20% van hun grond te gebruiken voor de teelt van exportgewassen als koffie, thee, suiker, rubber en indigo. In werkelijkheid lag dit percentage vaak hoger. De boeren ontvingen een geringe vergoeding via het gouvernementele monopolie — net genoeg om te overleven. Wie geen grond bezat, werd verplicht jaarlijks 66 dagen (ruim 20%) dwangarbeid te verrichten voor het koloniale gezag. Slavernij was in de vorstendommen volstrekt gangbaar, en de levensomstandigheden van inheemse boeren verschilden daar nauwelijks van.

Buiten de vorstendommen exploiteert het gouvernement het Cultuurstelsel direct, met grootschalige plantages voor exportgewassen - ook wel *cashcrops* genoemd. Slavernij is ook onder Nederlandse administratie volkomen gangbaar: slaven worden ingezet bij de aanleg van forten, wegen, plantages, mijnen en voor huishoudelijk werk. Een gemiddeld Nederlands huishouden in Indië bezat vóór het

---

[112] Van den Bosch was al sinds 1797 met het leger van de Bataafse Republiek naar Oost-Indië gestuurd om daar de commerciële potentie te bestuderen, waarbij hij nauw samenwerkte met de Bataafse gouverneur-generaals. In Nederland werd hij later lid van de pro-Oranje Provisionele Regering (1813–1815), die tot doel had Willem I te installeren als koning. Als kolonel bevrijdde hij in naam van de Prins van Oranje de steden Utrecht en Naarden.
Nadat hij in 1818 voor Prins Frederik – de tweede zoon van Willem I – de *Maatschappij van Weldadigheid* oprichtte, bedoeld om de verarmde bevolking aan het werk te zetten op landerijen in Drenthe en zo een inkomen te verschaffen, werd hij in 1827 door Willem I naar Suriname gestuurd als commissaris-generaal. Zijn opdracht was de kroonkolonie in kaart te brengen, de welvaart van de volksplantingen te verbeteren en hervormingen voor het koloniale bestuur te formuleren. In dat kader richtte hij in 1828 de *Curaçaosche Bank* op, bedoeld als financiële instelling voor het gouvernement.

verbod van 1860 vier tot zes slaven; hogere ambtenaren, zoals residenten, hielden er vaak tientallen tot honderden.

De exploitatiegraad stijgt snel. Javaanse vorsten krijgen een klein aandeel in de opbrengsten en worden zo direct medeplichtig aan het systeem. Zelfs met het beperkte aandeel namen hun inkomsten toe. De sterfte onder de bevolking neemt met circa 30% toe, grotendeels als gevolg van overbelasting en hongersnood. Tegelijk groeit de bevolking in de 19de eeuw paradoxaal genoeg door gratis vaccinatiecampagnes tegen tropische ziekten, uitgevoerd door rondreizende artsen. Later in de 19de eeuw door verbeterde medische zorg voor de contractarbeiders — want waarom een goed werkpaard laten creperen?

Het Cultuurstelsel vormt in feite een ‘upgrade’ van het eerdere Landrentestelsel. In Nederland wordt het stelsel gepresenteerd als een combinatie van belastingmaatregel en beschavingsoffensief — een moreel alternatief voor de slaven houdende vorstendommen in Java en Sumatra. Op het hoogtepunt zijn ongeveer een miljoen boeren direct aan het systeem gebonden. Hoewel de exploitatiemethoden verschillen, zijn de uitkomsten vergelijkbaar met die van de *Britse East India Company*, die Brits-India en Ceylon eveneens trachtte om te vormen tot één groot agrarisch productiecentrum.

Naast landbouw brengt de kolonie ook grondstoffen voort die in eerste instantie worden gewonnen door het gouvernement. Op Borneo wordt vanaf 1815 goud en diamant gewonnen, op Banka vanaf 1819 tin — beide grotendeels via Chinese kongsi’s. Tijdens het Cultuurstelsel worden alle plantage- en mijnbouwproducten exclusief naar Nederland geëxporteerd door Oranje’s NHM (1824) en er voor de hoogste prijzen verkocht.

De NHM bezit tevens het monopolie op import, waaronder het bijzonder lucratieve opium. Vanaf 1826 wordt dit via de Factorij in Batavia verhandeld. De opbrengst financiert militaire campagnes en onderdrukkingskosten. Na de Belgische afscheiding in 1830 investeert de NHM in Nederlandse industrie, vooral in de textielsector in Twente en Tilburg, waar katoen wordt verwerkt die afkomstig is van Amerikaanse slavenplantages. In 1836 richt de NHM samen met de Britse industrieel Thomas Ainsworth de Koninklijke Stoomweverij NV op (nu: Koninklijke Ten Cate BV) — destijds de enige Nederlandse stoomweverij. De daar geproduceerde ‘textieltjes’ worden geëxporteerd naar de koloniën én ingezet als ruilmiddel in de Afrikaanse slavenhandel. Het monopolie van de Stoomweverij wordt onaantastbaar, nadat Nederland in 1839 veel van zijn zuidelijke productiecapaciteit verliest.

Na de grondwetsherziening van 1848 moet koning Willem III (r. 1849–1890) zijn macht enigszins delen met liberale hervormers zoals Johan Rudolph Thorbecke. Onder diens leiding wordt de koloniale markt stapsgewijs opengesteld voor andere ondernemingen dan de NHM, de Javasche Bank en het gouvernement. Thorbecke’s vertrouweling, de liberale priester-politicus Van Hoevell, onderzoekt de mogelijkheden daartoe grondig.

De kern van deze hervorming ligt in het pachtstelsel (*revenue farming*). De NHM behoudt vanaf 1830 het exclusieve monopolie op de meeste pachten voor *cash crops*, tenzij anders overeengekomen. Daarbovenop ontvangt de onderneming overheidscontracten voor onder meer het slaan van koperen duiten — essentieel kleingeld om de plattelandseconomie te monitariseren — en het vervoer van KNIL-troepen. Ook verwerft de NHM het opiummonopolie en het lucratieve Preanger-contract, tegen een schijntje. In dat gebied was geen landrente geheven, maar wel belasting in natura in de vorm plantageproducten.

Binnen deze economische constellatie gedraagt de NHM zich *‘als den Bankier, den Commissionnair en den Zaakwaarnemer van het Indische Bestuur’* — en niet zonder reden. Tussen 1826 en 1836

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

vervoert de NHM ruim 278.000 ton koffie met een verkoopwaarde van ƒ169 miljoen. Het gouvernement ontvangt daarvan ƒ103 miljoen en betaalt het transport; de NHM boekt een brutowinst van ƒ66 miljoen — op vrijwel gratis verkregen koffie uit de Preangar.

In 1830 volgen lucratieve contracten voor 500 ton indigo en 617 ton suiker, enzovoort. Het economische 'succes' is zo groot, dat Van den Bosch vrijwel direct inzet op uitbreiding van de gedwongen massaproductie. Een systeem dat zich uitstekend leent voor herhaling en opschaling.

De Peranakan en de fundamenten van het pachtsysteem (1830–1849)

Naast de export van onder andere koffie, suiker en indigo importeerde de NHM onder andere textiel, en bovenal: opium. Dit 'omgekeerde handelswaar' werd onder een bijzonder lucratief model doorverkocht. Het gouvernement betaalde de NHM tot tien keer de kostprijs, waarna de verkoop aan de inheemse bevolking werd overgelaten aan de dominante Chinese Peranakan klasse— via een ingenieus opiumpachtsysteem. Binnen dit systeem werd het opiummonopolie van de NHM opgedeeld in subpachten die onder toezicht van Peranakan-handelaars werden uitgegeven.

Hoewel opium verreweg het winstgevendste pachtartikel was, werkte het systeem ook voor andere producten en diensten. De constructie van het cultuurstelsel ontwikkelde zich rond een nauw gecoördineerde samenwerking tussen de NHM, de Javasche Bank en het gouvernement. Het streng etnisch gestructureerde pachtsysteem groeide uit tot het kernmechanisme van de koloniale exploitatie — en zou dat blijven tot diep in tot zeker 1890.

In deze eerste fase van het Cultuurstelsel worden de Peranakan op grote schaal geactiveerd. Deze groep, een aparte etnisch-culturele gemeenschap op Java, bestond uit oorspronkelijke Chinese migranten uit de provincie Fujian — direct ten oosten van Taiwan, waarmee zij cultureel verbonden bleven. De eerste migratiegolf vestigde zich al vanaf de veertiende eeuw op Java.

De 'Chinezen', zoals ze in koloniale terminologie genoemd werden, onderscheidden zich niet alleen door haardracht, kleding en cultuur, maar ook als duidelijk herkenbare handelsklasse binnen de Indische kastensamenleving. Ze spraken het Maleis als eerste taal en *lingua franca*, accepteerden doorgaans het Nederlandse gezag, en beschouwden zakelijk succes als het hoogste levensdoel.

Van oudsher waren de Peranakan betrokken bij inter-eilandelijke handel, suiker- en rijstraffinage, de productie van onder meer wijn, kaarsen, en diverse ambachten. Tijdens de periode van de VOC functioneerden zij als essentiële tussenhandelaren. Ze brachten oogsten naar de VOC-handelsposten en verhandelden ingevoerde producten zoals textiel en opium. Tegelijk verkregen ze van lokale vorsten belastingconcessies en privileges in de zoutproductie en -distributie. Dit netwerk groeide uit tot een eiland dekkende structuur. Na 1809 werd vooral het opium-pachtsysteem de financiële spil van deze commerciële infrastructuur.

Na de opheffing van de VOC en tijdens het Britse interregnum (1811–1814) werd het pachtsysteem door de Nederlandse administratie in Batavia nog verder over het eiland uitgerold. Voor zowel Britten als Nederlanders was het systeem aantrekkelijk vanwege de bestuurbaarheid van de Peranakan-gemeenschap. Die was zichtbaar gescheiden, gewend aan hiërarchische structuren en bereid zich te organiseren binnen nauw gedefinieerde administratieve kaders. Zo werden Peranakan ondergebracht in aparte wijken, onderworpen aan reis- en handelsrestricties, maar bleven zij grotendeels zelfbesturend. De leiding kregen herkenbare rangen: luitenant, kapitein, en later majoor.

De gemeenschap organiseerde zich bovendien economisch via zogenoemde kongsi's — ondernemingsvormen met aandeelhouders en garantiestellers, vergelijkbaar met Nederlandse naamloze vennootschappen. Deze kongsi's fungeerden als knooppunten in het pachtsysteem en vormden zo het fijnmazige commerciële netwerk onder het Cultuurstelsel. In 1832 waren er al Chinese officieren aangesteld in dertien Javaanse steden en dorpen; in 1840 waren dat er 33. Rond 1849 beschikten grote steden als Batavia, Semarang en Surabaya over complete Chinese administraties — met majoors, kapiteins, luitenants en hoofdofficieren. Vanuit daar werd het platteland gecontroleerd. Het netwerk is dan in feite eiland omvattend.

De overkoepelende organisatie, bekend als de Chinese *Council of Kongkoan*, fungeerde als intermediair tussen het Nederlandse gezag en de Peranakan gemeenschap. De kongsi's die de pachtmonopolies beheerden stonden onder leiding van de Caban Tatas — de economische elite binnen de gemeenschap. Dat de Peranakan zich na de Java-oorlog door toegenomen anti-Chinese sentimenten genoodzaakt zagen zich sterker intern te organiseren, kwam het koloniale bestuur goed uit. Ook kon deze gemeenschap relatief snel nieuwe migranten uit Zuid-China opnemen — noodzakelijk voor de snelle expansie van het Cultuurstelsel.

Het runnen van pachtmonopolies was een specialiteit van de Peranakan. Al sinds de VOC-tijd gingen commercieel succes, pachtconcessies van monopolies (*revenue farms*) en bestuurlijke benoemingen hand in hand. Het jaarlijkse hoogtepunt voor de gemeenschap waren de pachtveilingen, georganiseerd door het gouvernement. Binnen de Chinese gemeenschap stond dit moment bekend als *The Battle of the Kings* — waarbij de 'koning' de grootste meest waardevolle opiumpacht voor zijn kongsi wist te bemachtigen

De NHM (1824) en de tweede fase van het Consignatie- en Cultuurstelsel (1849-1870)

Tussen 1849 en 1870 ondergaat het Cultuursysteem een eerste grote liberaliseringsslag. Daarbij wordt ook het unieke Peranakan-pachtsysteem ingrijpend getransformeerd en aanzienlijk uitgebreid. Baron Van Hoevell schatte rond 1850 dat er zo'n 14.000 Chinezen actief waren in het binnenland van Java, verantwoordelijk voor het draaiende houden van de boerenmarkten — gemiddeld vier per 3.500 markten. Via deze marktinfrastructuur werden de cultuurproducten voor de export verzameld en verhandeld.

Het systeem vervulde bovendien een sleutelrol in de door het gouvernement gemonitairiseerde plattelandseconomie, waar werd afgerekend in koperen duiten en rijst. Tegelijkertijd telde Java en Madura inmiddels circa 2.664 legale opiumkits (distributieplekken en gebruiksgelegenheden), gerund door Peranakan-ondernemers. In deze winkels waren naar schatting 10.656 Chinezen actief. Veelal trokken zij ook als 'opiumrunners' — al dan niet zelf verslaafd — door de dorpen, waar zij huis-aan-huis kleine porties verkochten, tot in de meest afgelegen kampongs.

Toen het boerenmarktsysteem in 1851 werd afgeschaft door het gouvernement, bleef het opiumpachtsysteem als enig grootschalig economisch vehikel voor de Peranakan op het platteland over. Voortaan werd de opiumpacht per opbod in de verschillende residenties verkocht. Daarmee ontstond een geformaliseerd en winstgevend systeem dat zou uitgroeien tot de ruggengraat van de geliberaliseerde economie van Java tussen 1851 en 1893 — dat werd gedomineerd door de Peranakan-kongsi's.

Deze op opium gebaseerde monopolie-economie breidde zich vanaf dat moment razendsnel uit. Een veelgehoord lokaal spreekwoord vatte het cynisch samen: "De Javanen werken, de Chinezen verzamelen, en de Nederlanders gaan er met de winst vandoor." Dat beeld klopte gedeeltelijk:

De exploitatie-economie in Nederlands-Indië groeide na 1850 explosief, en daarmee ook de macht van het gouvernement. Die kon nu op grote schaal gestandaardiseerde inkomsten heffen op zowel de export van *cashcrops* als op de import van goederen waarvan het uiterst lucratieve opium de belangrijkste werd. Vanaf 1851 werd opium onbetwist het financiële zwaartepunt van de koloniale economie op Java. De prijs die er met de winst vandoor liep was Oranje's NHM. Tot aan 1870 bezat deze onderneming het exclusieve monopolie op de gehele import en export van en naar Java. De jaarlijkse woekerwinsten stegen tot boven de ƒ100 miljoen — aanzienlijk meer dan wat de hele VOC ooit jaarlijks had gerealiseerd aan omzet in de achttiende eeuw.

Een fractie van die enorme winst belandde in de Nederlandse schatkist. Via het zogeheten Batig Slot —uit de opbrengsten van de NHM uit de cultuurproducten — kon de Nederlandse Staat zijn torenhoge belastingschuld deels aflossen. Bovendien werden er grootse infrastructurele projecten mee bekostigd, zoals het landelijke spoorwegennet (vanaf ca. 1834) en het Noordzeekanaal (1876), om de industrialisering van Nederland te versnellen.

Een schijnbaar losstaand, maar illustratief fenomeen voor de koninklijke greep op de kolonie en zijn 'liberale' zucht naar winstmaximalisatie, is het Koninklijk Indisch Mijnbesluit van 1850. Dit besluit werd opvallend snel door het kabinet geloodst — zonder enige parlementaire inspraak. Het bood juridische grondslag voor de concessiehouders die in 1852 een vergunning kregen om tin te delven op het eiland Billiton. De aanwezigheid van tin op het eiland was overigens al sinds de late jaren 1820 bekend, ook al beweerde men in 1850 nog van niets te weten.

De concessie was voor 40% eigendom van Prins Hendrik, de ondernemende broer van de koning en eerste particuliere onderneming van de archipel. Na toestemming van de Kroon werd hiervoor in 1860 de Billiton Maatschappij NV opgericht, een naamloze vennootschap die op basis van deze koninklijke concessie tot ver in de twintigste eeuw het exclusieve monopolie op de tin exploitatie in Nederlands-Indië zou behouden. De Billiton Maatschappij NV en de manier waarop het was gebeurd werd een toonbeeld van wat daarna zou volgen: een door de kroon gecontroleerde liberalisering van het koloniale exploitatiesysteem via genationaliseerde NV's — een ontwikkeling die na 1870 in een stroomversnelling zou raken.

De NHM (1824) en het tweede liberaliseringsgolf met het Pachtstelsel (1870-1890)

De tweede liberaliseringsgolf van de koloniale economie begint vanaf 1870. Nadat het parlement in 1867 – tot verdriet van Willem III – opnieuw meer controle weet af te dwingen, onder meer door inzicht te eisen in de koloniale administratie (inzicht dat het overigens nooit zou krijgen, dankzij de 'ingenieuze' kasboekhouding van de gouvernementsministeries), vinden er een zevental fundamentele hervormingen plaats. Deze samen markeren de tweede fase van liberalisering binnen het Indisch koloniale systeem.

Oranje's NHM wordt in deze fase ook in Nederland steeds actiever, onder meer door een reeks emissies van aandelen en obligaties in spoorweg-, scheepvaart-, industriële- en cultuurondernemingen. De bank treedt bovendien op als belangrijke partij op de markt voor staats- en gemeenteleningen, zowel binnenlands als buitenlands. Ook neemt zij deel aan syndicaten voor grote bedragen – vermoedelijk om onder andere de exorbitante winsten uit Nederlands-Indië winstgevend te beleggen. Dit alles vindt plaats tegen de achtergrond van het wereldwijde imperialisme (1870–1914), waarin Europese mogendheden via economische en koloniale expansie de wereld veroveren. Nederlands-Indië ontwikkelt zich daarbij tot een streng door de Kroon

gereguleerde, monopolistische variant van deze trend, met de NHM, de Javasche Bank en het gouvernement als centrale actoren.

De eerste grote verandering houdt verband met de opening van het Suezkanaal (1869), dat de route naar Indië met circa 40% verkort: de afstand tussen Bombay en Londen wordt teruggebracht van 21.000 km naar 12.000 km. Omdat het kanaal ongeschikt is voor zeilschepen, wordt de ontwikkeling van de stoomvaart essentieel. Hoewel de kosten iets hoger liggen, levert de veel snellere en stabielere scheepvaart aanzienlijke winst op in het aantal vaarbewegingen en dus omzet. Het gouvernement grijpt dit momentum aan om met dwangarbeid grootschalige steenkolenmijnen te openen, teneinde de transportkosten verder te verlagen.

De NHM speelt hierbij een voortrekkersrol. Ze is direct betrokken bij de oprichting van de Stoomvaart Maatschappij Nederland NV (SMN, 1870), opgezet door Prins Hendrik als grootaandeelhouder samen met bankiers Jan Boissevain en zijn secundant Jan Lodewijk Pierson. Hun zakenpartner, de invloedrijke bankier, reder en politicus Balthazar Heldring (1839–1907), is van 1880 tot 1900 directeur bij de NHM en vervolgens tot 1907 president. Nadat het exclusieve import-exportmonopolie in 1870 in stappen deels wordt opgeheven, verzorgt deze SMN vanaf 1876 het exclusieve lijndienstmonopolie tussen Europa en Nederlands-Indië. De maatschappij is onderdeel van een machtig Europees scheepvaartkartel – dat opvallend genoeg tot op heden voortbestaat. In werkelijkheid wordt de vaart van het NHM-monopolie overgeheveld naar een andere gespecialiseerde onderneming die eveneens onder controle stond van de Oranje's.[113][114]

De tweede hervorming betreft de versnelde industrialisering in zowel Nederland als Nederlands-Indië. Na 1870 worden met gouvernementsmiddelen uitgebreide spoor-, telegraaf- en

---

[113] Adolphe Bossevain (1843–1921) is een telg uit een bekende hugenotische bankiersfamilie uit Amsterdam, actief in bankieren en verzekeren. In 1875 richt hij Adolphe Bossevain & Co. op in Amsterdam, een onderneming die handelt in Amerikaanse securities en zich specialiseert in arbitrage tussen Amsterdam, Londen en New York. In 1888 richt hij in Londen, samen met de Amerikaanse broers Blake, de firma Blake, Bossevain & Co. op.
Bossevain & Co. koopt in 1913 de aandelen van de *Marconi Wireless Telegraph Company of America* (1899) op, die sinds de overname van het gefailleerde *United Wireless Telegraph Company* in 1912 de dominante speler op het gebied van radiocommunicatie in de VS is geworden. De aandelen van Marconi worden in 1919 overgenomen door *General Electric*, wat leidt tot de oprichting van de *Radio Corporation of America* (RCA, 1919).
Adolphe speelt ook een bepalende rol bij het organiseren van grootschalige infrastructuurprojecten, zoals de intercontinentale *Canadian Pacific Railway* (1881) en de *Union Pacific* (1893). Daarnaast is hij actief in andere Europese landen en participeert hij in 1887 in een van de grootste internationale bankkartels van Zwitserland, de *Schweizerischer Bankverein* (opgericht 1854, sinds 1872 bekend als *Basler Bankverein*, de voorloper van UBS). Bossevain is er achttien jaar lid van de raad van bestuur. De firma Blake, Bossevain & Co. wordt later aan deze Zwitserse bank verkocht.
Adolphes eerste assistent is Jan L. Pierson. Wanneer Adolphe zich uit het bedrijf terugtrekt, wordt de naam in 1917 veranderd in *Pierson & Co.* In 1952 fuseert deze onderneming met die van *Justinus Heldring & Henri Pierson* (1879) uit Den Haag tot *Heldring, Pierson & Pierson*. Samen met het heropgerichte *Hope & Co.* (1815) vormt dit een van de voorlopers van de investeringsbank *MeesPierson*.
Jan Bossevain, eveneens uit het geslacht, wordt de eerste directeur en richt later samen met de broers Pierson de beroemde private bank *Pierson, Bossevain* op.
De *Basler Bankverein*, inmiddels hernoemd, breidt zich na 1895 sterk uit en speelt een centrale rol in de industrialisatie van Zwitserland. Het symbool van de bank bestaat uit drie sleutels: veiligheid (*security*), vertrouwen (*trust*) en discretie (*discretion*). Tijdens de Tweede Wereldoorlog speelt de bank echter een negatieve hoofdrol.

[114] Ook Balthazars zoon Ernst Heldring (1871–1954) richt meerdere Koninklijke rederijen op en wordt tijdens de Tweede Wereldoorlog president van Oranje's NHM (1939–1948). Als 'onderkoning van Amsterdam' bekleedt Ernst commissariaten bij dochterbanken, De Nederlandsche Bank N.V. en Koninklijke Hoogovens (vanaf 1918).

wegennetwerken aangelegd, deels voor exploitatie, deels voor militair gebruik. Daarnaast worden er talloze publieke gebouwen opgetrokken – rechtbanken, kazernes, gevangenissen – om koloniale controle te intensiveren, wat hand in hand wordt uitgerold met de versnelde, liberale exploitatie met NV's. Deze infrastructuur ondersteunt niet alleen het leger in koloniale oorlogen zoals de grote oorlog tegen het Sultanaat Atjeh (1873–1912) om ook daar het exploitatiesysteem te kunnen implementeren.[115]

De derde verandering is de Suikerwet van 1870, waarbij bij Koninklijk Besluit het gouvernementsmonopolie en -posities op suiker– het belangrijkste exportproduct – in twintig jaar geleidelijk wordt opgeheven. Dit leidt tot de bouw van moderne suikerraffinaderijen, mede gefinancierd door partijen als de NHM en de door opium steeds vermogender geworden Chinese kongsi's. Ook andere grote markten zoals de enorme koffiemarkt en de slecht lopende Chinese theemarkt worden op eenzelfde manier geliberaliseerd.

De vierde hervorming wordt ingevoerd via de Agrarische Wet (1870), die het mogelijk maakt dat inheemse vorsten, formeel ondergeschikt aan de Kroon, hun land tijdelijk verpachten aan Europese (in praktijk vooral Nederlandse) en Chinese plantagehouders. Niet-ontgonnen gebieden mogen als 'wilde gronden' onder gezag van het gouvernement zelf 'in cultuur' worden gebracht. Een toonbeeld van dit nieuwe model is de Deli Maatschappij NV (1869), een van de eerste Indische naamloze vennootschappen. Op voormalig oerwoud in West-Sumatra, vlakbij het onwillige Sultanaat Atjeh, ontwikkelt Deli een reusachtige modelplantage met contractarbeid. Oranje's NHM bezit minstens 50% van de aandelen. In de daaropvolgende decennia groeit Deli uit tot dominante speler in de wereldwijde tabakshandel, met een marktaandeel van meer dan 90% in Deli-tabak rond 1920.

Deze expansie maakt deel uit van een bredere liberalisering van het pachtsysteem en de snelle toename van de nieuwe contractarbeid (c. 1858) in de Indische archipel, wat het startsein vormt voor een ongekende diversificatie en industriële opschaling van de productie. Java en Sumatra veranderen met Europese, maar vooral Nederlandse kolonisten en vrij beschikbaar krediet razendsnel in 'een grote plantage'.

Partijen als de NHM en de Javasche Bank spelen een centrale rol in de financiering en organisatie van de kapitaalstromen en andere cultuurbanken. Samen met nieuwkomers als de Nederlandsch-Indische Cultuurbank NV (1863, NIHB), opgericht door Amsterdamse handelaren, faciliteren zij de kredietverlening aan plantages. Tijdens de crises van de jaren 1880 blijkt de NIHB nauw verweven met de NHM en Javasche Bank. Net als haar grotere zusterinstellingen verstrekt de NIHB zogenaamd 'cultuurkrediet' aan grootschalige plantageondernemingen.

In 1883 is de NIHB uitgegroeid tot de op één na grootste Nederlandse cultuurmaatschappij, alleen overtroffen door de inmiddels machtige Deli Maatschappij NV. Naast de NHM raken ook andere handelshuizen betrokken bij de exportorganisatie, met name voor producten als koffie en suiker. Slecht lopende gewassen, zoals de door het gouvernement verplichte Chinese thee, worden snel vervangen door de veel succesvollere Assam-thee uit India. Nederlands-Indië ontwikkelt zich vervolgens razendsnel tot een van de grootste theeproducenten ter wereld.

[115] Gevaren werd met zgn. postboten die zowel vracht, post als passagiers meenamen. Heen werden zaken als machines voor plantages meegenomen, terug producten van de diverse gouvernementsplantages (tabak, tin, copra, enz.). Niet in bulk, maar in balen, vaten of kisten. In Europa werden steeds Southampton, Marseille en Genua aangedaan. Gebunkerd werd in Valletta, Izmir, Port Said, Aden of Colombo. In Nederlands-Indië werden alle grote havens aan Java's noordkust aangedaan. Voor passagiers waren, behalve de genoemde bunkerhavens, Lissabon, Tanger, Algiers en Singapore populaire stops.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Ook het tabakspatroon verandert: de klassieke Javaanse tabak uit de Vorstenlanden wordt overvleugeld door de superieure tabak uit Deli, waarmee de kolonie wereldwijd doorbreekt als een van de grootste tabaksexporteurs ter wereld.

De vijfde structurele verschuiving is de economische uitschakeling van de grote Chinese Peranakan-elite op Java en Kongsi-republieken op Borneo in de jaren 1880.

De uitschakeling van de Peranakan op Java gebeurd na de gecontroleerde liberalisering van het pachtsysteem vanaf 1870. Door toedoen van de inmiddels financieel machtige Chinese gemeenschap, georganiseerd in Peranakan kongsi's, zal het opiumgebruik in Java en Sumatra wijdverbreid raken en het centrum van de economie worden. De opiumwinsten worden door de gemeenschap in de lokale plantage economie geïnvesteerd. Tegelijkertijd word in 1870, op aandringen van ondernemers in Nederland, de rest van het pachtsysteem van het Cultuurstelsel opengesteld voor Europese inschrijving. Die geliberaliseerde markt zal in de jaren 1880 een rampzalige crisis veroorzaken binnen de Chinese gemeenschap.

De ontwrichting van de plantage economie op Java start tijdens de mondiale suikercrisis van 1884–1885. De wereldwijde suikerprijzen kelderen na overproductie, terwijl ook de koffieprijzen scherp dalen. Oranje's NHM is direct betrokken bij de organisatie van deze crisis. De overproductie van suiker is grotendeels toe te schrijven aan de opmars van bietsuiker in Europa, vooral door de agressieve industriële expansie van het pas opgerichte Duitse Keizerrijk (1871–1918) onder de Hohenzollerns — goede bekenden van Huis Oranje. Aan de vooravond van de crash bouwt de NHM haar belangen in suiker en koffie systematisch af. In Java was bovendien al in 1882 een ziekte uitgebroken op de koffieplantages, terwijl de NHM tegelijkertijd begon met de grootschalige import van Braziliaanse Santos-koffie naar Nederland — op een schaal die de wereldmarktprijs structureel deed instorten.

De gevolgen zijn catastrofaal, maar worden strategisch uitgebuit. Andere cultuurmaatschappijen raken verlamd, mede omdat de financiering wordt stopgezet en geen consignatiekrediet meer kan worden verstrekt; de Chinese planters gaan massaal failliet – zonder steun, zonder bescherming. Het resultaat is een klassieke 'disciplinering van de markt': concurrenten worden uitgeschakeld of opgekocht door veel grotere spelers, waardoor een sterke machtsconcentratie ontstaat. De twee krachtigste en vrijwel ongeschonden partijen die eerst weigerden te financieren en vervolgens de krenten uit de pap halen, zijn Oranje's NHM en de Javasche Bank.

Nadat het 'Gele Gevaar' op Java economisch sterk is verzwakt, wordt de Chinese Peranakan-elite hard in de kern aangepakt door het opiumpachtstelsel versneld te hervormen tot het nieuwe Opiumregiesysteem (1893), dat voortaan direct onder controle komt van het gouvernement. De Peranakan zouden nooit van deze klap herstellen. De economische crisis valt samen met de relatief onbekende Derde Kongsi-oorlog (1884–1885), waarin het gouvernement definitief een einde maakt aan de semi-zelfstandige Kongsi-republieken op Borneo. De goud- en diamantwinning komt steviger onder toezicht van het gouvernement en het KNIL via de lokale sultanaten.

De zesde verandering betreft de opschaling van het uiterst lucratieve opiummonopolie, dat strikt onder controle blijft van de NHM en het gouvernement. Gouverneur-generaal James Loudon (r. 1872–1875), eerder minister van Koloniën (1861–1862), is de broer van investeerder John Loudon. Deze laatste was 20% aandeelhouder van Oranje's Billiton Maatschappij NV (1860). Beide Loudons onderhielden uitstekende banden met de Oranje's. John Loudon had het gouvernement-opium op het eiland gereorganiseerd in de jaren 1850, waarna het gebruik onder Chinese mijnwerkers exponentieel toenam. James Loudon lokt in 1873 de Atjeh-oorlog (1873–1913) uit met het doel heel

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Sumatra onder Nederlands gezag te brengen – het is illustratief dat het eerste gebouw dat hij laat neerzetten in de veroverde hoofdstad Banda Atjeh een opiumkit is.

Tegelijkertijd reorganiseert gouverneur Loudon het opiumsysteem, dat over de veroverde gebieden wordt uitgerold. Hij stelt in 1873 de maximale legale verkoop van opium in Java en Madura vast op 117.360 kati (72,5 ton), aanzienlijk minder dan het jaar ervoor – met het doel de prijs kunstmatig op te drijven via schaarste. Tegelijkertijd nam de wijdverspreide smokkel, vooral via Noord-Bali, razendsnel toe, net als het gebruik ervan. Het zou niet lukken om een gesloten monopolie te vestigen vóór de invoering van het opiumregiesysteem in 1893. Dat was ook niet de bedoeling. Binnen het KNIL en het gouvernement wordt opiumgebruik zelfs genormaliseerd. Soldaten worden deels in opium uitbetaald en smokkel wordt toegestaan. Leden van het gouvernement werden structureel gesponsord (feitelijk omgekocht) door de Peranakan om hun belangen in het opiumpacht te beschermen; een resident kon aan opiuminkomsten veel meer verdienen dan aan zijn officiële gouvernementssalaris. Deze ontwikkeling herinnerde aan de VOC praktijken in de 18de eeuw.

Ook andere vormen van drugshandel blijven onder strikte controle van de NHM en het gouvernement. Naast de explosieve groei van opiumimport neemt ook de export van superieure Javaanse kinine – het malariamiddel bij uitstek – sterk toe in de tweede liberale periode. Nederlands-Indië groeit uit tot dominante wereldspeler in deze markt. Ook de export van tin – dat na 1890 steeds nauwer verweven raakt met de mondiale cocaïnemarkt, populair onder mijnwerkers én Amerikaanse consumenten – blijft onder directe controle van de NHM. In de jaren 1910 groeit Nederland zelfs uit tot de grootste producent van cocabladeren ter wereld – groter dan Bolivia en Peru samen.

De zevende verandering is de enorme exploitatievlucht van particulieren. Enerzijds wordt deze gestimuleerd door de liberalisering van de arbeidsmarkt, die de toestroom van vooral Hakka-Chinese contractarbeiders vergemakkelijkt (met destabiliserende gevolgen voor het Peranakan-systeem); anderzijds door een stroom Europese, vooral Nederlandse ‘ondernemers’ die talloze nieuwe naamloze vennootschappen oprichten. Na de ‘reset’ van de plantagemarkt in de jaren 1880 volgt een periode van grootschalige modernisering en industrialisering van plantageculturen.

Aan de vooravond van nieuwe koloniale veroveringen in de jaren 1890 worden ook in de Buitengewesten met noodzakelijke toestemming van de kroon veel NV’s opgericht, met als doel het verbouwen van *cashcrops* en de exploitatie van delfstoffen zoals tin, goud, zilver, diamanten, platina, bauxiet, olie en steenkool op Sumatra, Celebes en Borneo. Nieuwe handelshuizen breiden hun activiteiten internationaal uit. Rond 1900 zijn er in Nederlands-Indië zo’n 3.000 NV’s actief op zoek naar winstmaximalisatie. De in waarde beperkte aandelen kunnen vrij en anoniem verhandeld worden – en dat gebeurt ook. De praktijk was in het voordeel van kapitaalkrachtige partijen zoals de Oranjes. Bij de tabaksmarkt blijkt bijvoorbeeld dat de Deli Maatschappij NV in de jaren 1920 meer dan 90% van de Deli-tabaksproductie controleert, omdat de aandelen van de andere maatschappijen zijn overgenomen.

De contractarbeid van Indiase, Chinese en Javaanse koelies wordt geformaliseerd en gereguleerd via de Koelieordonnantie met Poenale Sanctie (1880), georganiseerd door Jacob Cremer (1847–1923), directeur van de Deli Maatschappij NV (1869), namens de NHM. Ook in andere Kroonkolonies, zoals de Antillen en Suriname, neemt het gebruik van contractarbeid na de afschaffing van de slavernij een enorme vlucht.

De liberalisering en toetreding van nieuwe NV’s na 1870 hebben direct effect. In 1885 produceert Java al twee keer zoveel suiker als in 1870 – terwijl suiker ook onder het Cultuurstelsel het grootste

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

exportartikel was. Diverse gewassen waarmee het gouvernement jarenlang had geëxperimenteerd, komen tot bloei. De nieuwe Assam-thee wordt even belangrijk als koffie. Tabaksteelt breidt zich niet alleen uit in de Javaanse Vorstenlanden, maar kent ook een explosieve groei in Deli (Sumatra). Dankzij de superieure Deli-tabak stijgt de waarde van de Indonesische tabaksexport in 1890 tot het tienvoudige van 1870. Ook de kininecultuur groeit spectaculair: op termijn produceert Nederlands-Indië 90% van de wereldvoorraad kinine. Daarnaast wordt de productie van kapok ('Java-katoen') opgevoerd tot 75% van de wereldproductie.[116]

Na 1870 ontwikkelt de NHM zich tot de belangrijkste kredietverstrekker voor landbouwondernemingen. Het grootste deel van de exportwinsten vloeit via aandeelhouders terug naar Nederland of het buitenland. Slechts een fractie keert via herinvestering terug naar Nederlands-Indië. Het gouvernement profiteert nauwelijks van de geproduceerde rijkdom: het heft amper belastingen en kampt rond 1900 met een staatsschuld van ƒ100 miljoen.

Dankzij de liberalisering met nieuwe NV's die vanaf 1870 toetreden produceert Java in 1885 al twee keer zoveel suiker als in 1870, terwijl suiker ook onder het cultuurstelsel het belangrijkste exportartikel was geweest. Verschillende cultures waar het gouvernement jaren mee had geëxperimenteerd komen versneld tot grote bloei: Een was de Assam thee cultuur, die van even veel belang word als de koffiecultuur. Een andere was de verbouw van tabak, die niet alleen in de Javaanse vorstenlanden toenam maar ook een geweldige vlucht nam in Deli op Sumatra. Vooral dankzij de Deli tabak was de waarde van de Indonesische tabaksuitvoer in 1890 een tienvoud van de waarde in 1870. Ook de kinacultuur maakte na 1870 een spectaculaire groei door, zodat Nederlands-Indië op termijn 90% van de wereldproductie van kinine leverde. Verder werd de productie van kapok ('java katoen') opgevoerd tot 75% van de wereldproductie. De inheemse bevolking van Java groeide van 16 miljoen in 1870 tot 28 miljoen in 1900 en de hele bevolking naar bijna 40 miljoen.

Na 1870 ontwikkelt de NHM zich tot de belangrijkste kredietverstrekker voor cultuurondernemingen. Het grootste deel van de exportwinsten vloeit terug naar Nederland of het buitenland, slechts deels via de aandeelhouders omdat de verplichte opkoopprijzen van de productie door het gouvernement relatief laag worden gehouden. Het meeste blijft hangen bij de belangrijkste export- en import monopolist, de NHM. Slechts een fractie keert via herinvestering terug naar Nederlands-Indië. Ook gouvernement profiteert nauwelijks van de geproduceerde rijkdom: het heft amper belastingen en kampt rond 1900 met een schuld van ƒ100 miljoen.

In 1870 telde Nederlands-Indië circa 10.000 Nederlanders en 30.000 Europeanen van gemengde afkomst, waarvan 80% werkzaam was bij het gouvernement of het KNIL. In 1900 is het aantal westerlingen verdubbeld, met particulieren als grootste groep. Deze vooral Nederlandse elite vormt het leidende kader op plantages, in mijnbouw, transport, handel, banken, en de juridische en journalistieke sector. Het ambtenarenapparaat breidt zich uit met ingenieurs en onderwijzers. Politieke vergaderingen zijn verboden, en de pers staat onder formele censuur. Dat laatste was ook wel nodig, gezien de soms brute exploitatiepraktijken die het Nederlandse publiek geschokt zouden hebben.

In deze context wordt een ongekend koloniaal economisch systeem opgetuigd, dat zijn gelijke in de wereld niet kent. In het hart van deze structuur blijven de NHM – steeds meer als investeringsbank –

[116] Ook de exploitatie van delfstoffen nam een grote vlucht: de tinproductie groeide aanzienlijk, en Nederlands-Indië werd een van 's werelds grootste exporteurs. In de jaren 1880 begon bovendien de particuliere winning van onder meer goud en zilver op Sumatra en Celebes, een ontwikkeling die zich na 1890 zou versnellen. De productie van goud en diamanten onder regie van het gouvernement op Borneo nam vermoedelijk eveneens sterk toe, al verschenen deze opbrengsten nooit in de officiële boekhouding.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

en de Javasche Bank – als commerciële bank – de spil in de financiering, regulering en controle van de koloniale economie.

Slavernij tijdens het Land, Cultuur en Pachtstelsel (1815-1890)

Hoe omvangrijk de inzet van slavernij in de Oost was in de periode tussen 1815 en 1890, blijft onduidelijk. Na Napoleon lijkt slavernij vooral te zijn georganiseerd via lokale, veelal islamitische sultanaten – die, naar het voorbeeld van de Moghuls in India, hun samenlevingen inclusief slavernij vormgaven. Er is vooral indirecte informatie beschikbaar. Zo is bekend dat de VOC tot haar opheffing in 1798 circa 1,1 miljoen slaven in Azië vervoerde, maar dat de VOC in verhouding nauwelijks slaven hield.

Van de opvolgende NHM is niet bekend dat zij zelf slaven verhandelde of bezat, maar gouvernementsambtenaren zoals residenten, en leden van rijke plantagefamilies, hielden net als in de VOC tijd wel degelijk huisslaven aan – een praktijk die tot 1860 bleef voortbestaan in de rechtstreeks bestuurde gebieden van Nederlands-Oost-Indië.

Het is onduidelijk of slavernij wel volledig word afgeschaft in sommige semi-afhankelijke gebieden als Atjeh, Borneo, Bali en Lombok. Het Sultanaat van Atjeh – pas tussen 1873 en 1912 definitief veroverd – kende tot aan die militaire ingreep in 1873 een eigen slavenmarkt. In Noord-Bali, dat tussen 1846 en 1849 onder Nederlands bestuur kwam, werd slavernij officieel pas in 1877 afgeschaft. Maar het eiland werd pas in 1908 volledig bezet – na de verovering van Lombok in 1894. Tot die tijd bleef de opiumsmokkel vanuit de noordelijke hoofdstad Buleleng naar Java welig tieren, wat de vraag oproept hoeveel feitelijke controle Batavia werkelijk uitoefende over de lokale heersers.

Op Borneo bracht de Tweede Kongsi-oorlog (1850–1854) de Chinese republieken onder strakker koloniaal gezag. Deze gemeenschappen hielden op grote schaal inheemse Dayaks als mijnslaven – wat blijkt uit verslagen over de Dayak-opstand van 1842 bij Landak, hoofdstad van de diamantwinning, waarbij veel Chinese mijnbouwers werden vermoord. Met naar schatting 200.000 actieve Chinese mijnwerkers lijkt slavernij in de sultanaten van West-Borneo zeer omvangrijk geweest. De regio werd bestuurd door nauwelijks honderd Nederlandse ambtenaren, wat de vraag oproept hoeveel invloed zij werkelijk hadden op lokale praktijken.

Op Soembawa ten westen van Lombok werd slavernij pas in 1910 afgeschaft; op het schiereiland Samosir in West-Sumatra zelfs pas in 1914. Bovendien bood de koloniale wetgeving ‘loopholes’ voor bedrijven om slaven in te zetten vanuit gebieden waar slavernij nog was toegestaan.

Aangezien de NHM tot 1870 het exclusieve exploitatierecht in Nederlands-Indië bezat, maakte Oranje’s NHM tot dat moment indirect maar structureel gebruik van slavernij. In 1860 betaalde de Nederlandse regering (dus niet het Koningshuis) tussen de 50 en 350 gulden per slaaf, afhankelijk van leeftijd, ter compensatie aan houders. In dat jaar werden slechts 4.739 slaven vrijgekocht in de dichtstbevolkte kolonie van het rijk – vermoedelijk een fractie van het werkelijke aantal. Het betrof waarschijnlijk vooral slaven die direct in dienst waren van Europese ondernemers of gouvernementsleden.

Na de afschaffing van de slavernij in 1860 werden contractarbeiders of koelies ingehuurd uit Nederlands-Indië, India en China. Deze ‘halve dwangarbeiders’ hadden nauwelijks meer rechten of inkomsten dan slaven. In de West (Suriname en de Antillen), waar andere ondernemers zich vrijer konden vestigen, kregen uiteindelijk circa 47.000 slaven hun vrijheid na de Emancipatiewet van 1863

– met een schadevergoeding van 12,1 miljoen gulden (ongeveer 10% van de Rijksbegroting). De overheid betaalde hier 300 gulden per vrijgelaten slaaf.

Slavernij werd in de praktijk geleidelijk vervangen door zogenaamd ‘humanere’ contractarbeid – gereguleerd, maar nauwelijks minder uitbuitend. Het loon was dusdanig laag dat koelies nauwelijks konden overleven. Na de Koelieverordening van 1880 konden zij zelfs met poenale sancties tegen hun wil gevangen worden gehouden, soms in kampen met prikkeldraad, zoals bij de goudwinning op Noord-Sulawesi in de jaren 1890. De doelbewust aangejaagde schuldslavernij onder de contractarbeiders zorgden ervoor dat zijn hun hele leven gebonden konden blijven.

Een extreem voorbeeld van de koeliepraktijk komt uit Celebes: bij de NHM’s gouddelving-maatschappij Pagouat NV kregen koelies slechts 3.400 kilocalorieën per dag – grotendeels rijst – te weinig voor 12 uur zware mijnarbeid. Aanvullende voeding moesten ze zelf kopen, wat de lokale economie weliswaar stimuleerde, maar hen ook in structurele schuldslavernij hield. Weglopen werd als desertie beschouwd; lijfstraffen en boetes waren standaard.

Het gouvernement organiseerde ook een andere de vorm van slavernij, dwangarbeid. Tegenstanders van de koloniale expansieoorlogen na 1821 werden hier regelmatig toe veroordeeld, net als inheemsen en Chinezen via lokale rechtbanken. Zij werden onder andere ingezet in staatsmijnen op Sumatra en Borneo of bij de aanleg van infrastructuur als wegen en spoorlijnen.

De derde, en mogelijk meest wijdverspreide, vorm van moderne slavernij liep vooral via het opiumpachtsysteem (1830–1907) en het opvolgende opiumregiesysteem (1893-1942). Voor veel koelies was opium geen luxe, maar een noodzaak om hun zware werk vol te houden en beperkte verslaving (en dus afhankelijkheid) werd gestimuleerd. De plantage- en mijnbouwkoelies op tin-eilanden als Banka en Billiton vervielen massaal in schuldslavernij, mede door de extra kosten van de door het gouvernement geleverde opium. Het merendeel zou nooit terugkeren naar China of hun dorpen in de archipel. Opium werd wel *vice tax* genoemd, vrij vertaald bankschroefbelasting.

Slavernij verdween formeel, maar de ‘humane vrije’ contractarbeid werd in de praktijk slechts een efficiënter systeem van onderwerping. Koelies leden vaak net zozeer als slaven, zo niet erger. De ironie dringt zich op: schuldslavernij was wellicht succesvoller model dan de brute slavernij die men in 1860 officieel afschafte. Die meer gereguleerde koeliearbeid kostte in praktijk niet veel meer, omdat ook de koelies nauwelijks in leven konden blijven met het gestandaardiseerde loon dat zij ontvingen.

Opmerkelijk is dat de afschaffing van slavernij in Nederlands-Indië (1860) en de West (1863) parallel liep met de afschaffing van de slavernij in Brits-Indië (1858, na de afschaffing van de EIC) en in de Verenigde Staten (1865) – twee gebieden waar Oranje’s Baring bank een hoofdrol speelt.

In de kolonies Transvaal (1852–1902) en Oranje Vrijstaat (1854–1902), waar het Huis van Oranje aanzienlijke financiële belangen opbouwde, bleef slavernij in gewijzigde vorm voortbestaan. Deze republieken ontstonden na de Groote Trek (1835) van Afrikaners die zich verzetten tegen de Britse afschaffing van slavernij in 1834. In de grondwet van de ZAR werd de ongelijkheid tussen wit en zwart expliciet verankerd (art. 9), hoewel slavernij officieel werd verboden (art. 10).

De onderliggende christelijk, gereformeerde theologie liet weinig ruimte voor twijfel: zwarten waren – net als in de tijd van De Laet – door God geschapen om blanke meesters te dienen. Tot de Britse overwinning in 1902 maakten de Boeren dan ook grootschalig gebruik van ‘zwarte knechten’: Bantoes (Kaffers) op het land, Khoikhoi (Hottentotten) in het huishouden. Wie niet wilde werken werd ondergebracht in ‘kraals’ – omheinde nederzettingen onder een stamhoofd dat belasting moest

afdragen in de vorm van arbeid en vee. Het inboekstelsel – waarbij kinderen van vijandelijke stammen werden ‘geadopteerd’ en opgevoed als knechten – was een andere vorm van systematische exploitatie.

De Britse abolitionist William Chesson schreef in 1868:

‘Maar de grootste bron van demoralisatie (...) is de meedogenloze en fanatieke haat van de Boeren in de richting van de inheemse stammen. Vreemd genoeg is deze passie verheven tot een religieuze plicht, en in de [Transvaalse] commando's heeft de intolerante geest van de kruisvaarder zich vermengd met de hebzucht van de boekanier. Om de mannen af te slachten omdat ze heidenen zijn, en om de kinderen tot slaaf te maken omdat ze goedkope en nuttige huisbedienden en boerderijknechten zijn - dat zijn de belangrijkste kenmerken die het ‘buitenlandse-‘ of Kafferbeleid van de Boeren onderscheiden.

Aanvullend werd tijdens de grootschalige goud- en diamantkoorts vanaf 1860 ook massaal buitenlandse contractarbeid ingevoerd. Afrikanen, Indiërs en Chinezen werkten in de mijnen onder vaak mensonterende omstandigheden – alsof slavernij slechts van naam veranderd was.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Vertaling van het Gedenkboek der (Oranje's) Nederlandsche Handel-Maatschappij (1924)[117]

De periode tussen 1824 tot 1890. Toevoegingen tussen (haakjes), opmerkingen met een kantlijn.

P2. De *Algemeene Maatschappij ter Begunstiging van de Volksvlijt* (1822, Generale Maatschappij, GM) werd opgericht met een inbreng van ƒ 20 miljoen aan domeinen en ƒ 13 miljoen gestort kapitaal via aandelen, tegenover ƒ 3 miljoen van het publiek tegen een jaarlijks rendement van 5%. Het *Amortisatie-Syndicaat* functioneerde als een 'staatschulddelgingsinstituut' dat bij wet de beschikking kreeg over ƒ 200 miljoen aan investeringskapitaal. Het Syndicaat trad op als bankier van het gouvernement en kon zo de financiering van grote publieke werken op zich nemen.

P3. Op de originele aandeelbrief is te zien hoe Willem I voor de *Nederlandsche Handel-Maatschappij* (1824, NHM) de eerste ƒ 4 miljoen aan aandelen aankoopt. De medeoprichters zijn niet herkenbaar.

P4. Willem I koesterde aanvankelijk de ambitie om handelsbetrekkingen aan te knopen met Midden- en Zuid-Amerikaanse landen. Hiervoor richtte hij de NHM op, waarbij hij deelnemers per aandeel een rendement van 4% garandeerde. Hij verleende de NHM een (koninklijk) octrooi met een looptijd van 25 jaar.

> *Later wordt bekend dat er twee tranches zijn: de eerste ƒ 5 miljoen aan aandelen, waarvan Willem I dus 80% heeft en de Staat 20% zou hebben gehad – vergelijkbaar met de First Bank of the United States (1791). Waarschijnlijk betreft het hier de uitgifte van A- en B-aandelen, zoals later ook toegepast bij de Billiton Maatschappij NV. Het aandelenrendement was, net als bij de VOC, niet gekoppeld aan de werkelijke winst, maar aan een dividenduitkering die door het bestuur werd vastgesteld voor de stemgerechtigde A-aandelen, die daarmee controle hadden over de onderneming. Op deze manier kon Willem I ook als houder van 80% van de A-aandelen in de praktijk volledige zeggenschap uitoefenen, terwijl die aandelen slechts een fractie hoefden te vormen van het totale aantal A- en B-aandelen dat het maatschappelijk kapitaal of aandelenkapitaal uitmaakte.*
>
> *Het aandelenkapitaal zegt bovendien weinig over de werkelijke winst of omzet, maar uitsluitend iets over het totale kapitaal dat in de onderneming aanwezig is en per jaar meestal tenminste werd gebruikt voor investeringen of het verstrekken van krediet aan bijvoorbeeld plantageondernemingen. Maar natuurlijk kon de onderneming ook kapitaal investeren van andere onderneming, zoals van bijvoorbeeld Hope & Co. of Barings. Dit is essentieel om de werking van de NHM te begrijpen. Daarnaast zijn bij een naamloze vennootschap zoals de NHM de aandelen vrij uitwisselbaar en dus anoniem. In tegenstelling tot een BV wordt er geen aandeelhoudersregister bijgehouden. In de praktijk kan dus een andere partij een onderneming oprichten, bijvoorbeeld een zetbaas, terwijl de aandelen direct of later door een andere partij worden overgenomen. Dit was een veel komende praktijk, vooral bij ondernemingen die aan de Oranjes gerelateerd waren.*

P5. De NHM moest de concurrentie aangaan met de sterke Britse en Amerikaanse handelsnetwerken. Bij koninklijk besluit van 29 maart 1824 werd de NHM formeel opgericht, met een beoogd kapitaal van ƒ 12 tot 24 miljoen.[C1] Tegen een (relatief bescheiden) rente van 4% per jaar werd op één dag voor ƒ 69.565.250 ingetekend. Door dit overdonderende succes werd het kapitaal van de onderneming verhoogd tot ƒ 37 miljoen.

[117] Voor informatie over cijfers in commentaar, zie digitale bijlage: Bijlage exploitatiewinsten Oranje 1800-1948

P9. Op 18 augustus 1824 werden de statuten goedgekeurd. Met aanvullende reglementen werd de oprichtingsakte definitief gepasseerd bij de notaris op 7 februari 1825. In artikel 65 van de statuten staat het doel van de onderneming als volgt omschreven:

'Het doel der Maatschappij is de bevordering van den nationale handel, scheepvaart, scheepsbouw, visscherij en landbouw, fabryken en trafyken; en zulks, door met inachtneming van haar eigen belangen, de bestaande en voor Nederland voordeelige handelsbetrekkingen uit te breiden, door nieuwe wegen voor den Nederlandschen handel te openen, en door al zulke ondernemingen welke het vertier voortbrengselen van de Nederlandsche nijverheid kunnen vermeerderen, te bevorderen'. De NHM werkte overzees nauw samen met de consulaire dienst, en binnenlands met de Kamers van Koophandel.

P10. De onderneming had tot doel de Nederlandse import en export te stimuleren en Nederland opnieuw tot een groot handelsland te maken. De NHM moest ook de handel met de kolonies en met andere naties bevorderen. Voorts had zij de taak om de visserij buiten Nederland te stimuleren, onder andere door de scheepvaart te ondersteunen en de risico's te verkleinen via een zogenaamde *Groote Waarborg-Maatschappij*, een verzekeringsmaatschappij.

Gerrit Graaf Schimmelpenninck word de eerste president van de NHM (r. 1827-1833).

P11. Anders dan de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (1602, VOC) was de NHM bedoeld als een als een holdingonderneming die boven andere maatschappijen opereerde.

> *Door erin te investeren of krediet te verstrekken, aandelen over te nemen en/of de participatie geheel via andere maatschappijen volledig onzichtbaar te acteren. Ondanks dat de VOC in 1798 ter ziele zou zijn gegaan, maakte nieuwe NHM bijna 30 jaar later gebruik van de oude posities van de VOC. Zo richtte het handelsposten in oude factorijen opnieuw in of claimde het openstaande schulden. Het lijkt er dus op dat de VOC, of een afsplitsing daarvan, al die tijd door was gegaan. De expedities die in 1825 werden ondernomen waren mogelijk om de contacten op te frissen, het oude netwerk van de Nieuwe West-Indische Compagnie (1874) over te nemen of het NHM netwerk zelfstandig uit te breiden.*

P12. De NHM werd gevestigd aan het Noordeinde, bij het paleis. In Amsterdam, Rotterdam en Antwerpen kwamen eigen agentschappen. In Middelburg, Dordrecht, Gent en andere plaatsen droeg de directie de verantwoordelijkheid over aan plaatselijke firma's. In eerste instantie werden de West-Indische eilanden en Midden- en Zuid-Amerika bezocht. Eind 1825 waren er al twintig expedities ondernomen en diverse agentschappen gevestigd in Port-au-Prince (Haïti), Havana (Spaans-Cuba), Bahia, Pernambuco, Rio de Janeiro (Keizerrijk Brazilië), Mexico, Alverado (Texas), Buenos Aires (Argentinië), Lima en Valparaíso (Chili).

> *Hier werkte de NHM dus net als Barings via andere handelshuizen. Het Gedenkboek vergeet te melden dat er ook een bankfiliaal werd opgericht in het Groothertogdom Luxemburg, dat ook bestuurd word door de Oranje-Nassau's tot 1890.*

P13. In Batavia werd een zelfstandige afdeling ingericht: de *Factorij der NHM*, die op haar beurt agentschappen stichtte in Semarang, Soerabaja en Padang. In 1825 werden ook expedities ondernomen naar Kanton (aan land tegenover Hong Kong), waar de vertegenwoordiging werd overgedragen aan de Nederlandse consul die nog altijd zetelde in de oude Compagnieloge. In Alexandrië (Egypte) werd een agentschap opgericht voor de katoenhandel en betrekkingen met de Pasha (c. 1805). In Izmir werd het agentschap toevertrouwd aan het oudste Nederlandse handelshuis *Jacob van Lennep & Co.* (1792–1848), verantwoordelijk voor de inkoop van Turks opium. Vanuit

Nederland kocht de directie koffie, thee en tabak op om die via veilingen te verkopen. Ook de handel in katoen, fernambucqhout (Braziliaans verfhout) en potash (landbouwmest) werd aangejaagd ten bate van de Nederlandse industrie.

P14. Toen de economische crisis in Engeland oversloeg naar Europa, daalden de prijzen snel. De aandelen van de NHM waren nog maar voor 75% volgestort, en de directie vroeg de resterende 25% op om de onderneming te laten overleven. De voorraden werden via onderhandse verkoop tegen verlies van de hand gedaan. Het verlies op handelsgoederen bedroeg in 1825 ƒ 2 miljoen, maar er was ook winst gerealiseerd. De directie besloot eigen aandelen tegen de oorspronkelijke beursprijs op te kopen en ze tegen 100% af te schrijven (de NHM kocht dus eigen aandelen in). Het totale verliessaldo werd in december 1826 beperkt tot ƒ 438.000.

P15. Als gevolg van het verlies dwong de koning in 1827 een statutenwijziging af, waarbij hij voortaan zelf de president en secretaris zou benoemen zonder voordracht.

> *Dat kan alleen als de koning de veronderstelde meerderheid van A-aandelen met stemrecht heeft en dus de onderneming in meerderheid controleert.*

Ook werd het kapitaal teruggebracht tot ƒ 24 miljoen. Gerrit Graaf Schimmelpenninck werd opnieuw aangesteld als president. Hij besloot de verlieslatende activiteiten in Zuid-Amerika en de West-Indische gebieden te beëindigen. In plaats daarvan richtte Willem I de *West-Indische Maatschappij* (1828–1863) op, waarmee hij bij Nicaragua een kanaal wilde aanleggen.

> *Tussen de Golf van Mexico en de Grote Oceaan, zodat Nederlands-Indië zijn producten langs die route kon verkopen. Uiteindelijk graaft de Verenigde Staten het kanaal bij Panama pas in 1914.*

De relatie met Egypte werd verbroken, maar de vestiging in Smyrna (Izmir) bleef behouden voor de opiumhandel.

P16. De theehandel met Kanton werd nog voortgezet, maar bleef verlieslatend.

> *De NHM deed meer in Hong Kong dan thee verhandelen. Zeer waarschijnlijk was het direct grootschalig betrokken bij de opiumhandel van met spotgoedkope opium uit Anatolië waar de NHM een monopolie op had in de jaren 1820. Later word Hong Kong ook een belangrijke plek om bijvoorbeeld contractarbeiders te werven voor de Maleisisch-Indonesische archipel. Het lijkt gezien de aanwezigheid in de jaren van oprichting alsof de NHM de belangrijke positie van de VOC in Hong Kong naadloos overneemt.*

De NHM ontwikkelde zich tot een Oost-Indische maatschappij. Na de uitbraak van de Belgische opstand in 1830 scheidde het industriële zuiden zich af van het commerciële noorden. De NHM splitste zich op en ging verder met ƒ 12 miljoen kapitaal. Het hoofdkantoor werd verplaatst naar Amsterdam.

P17. De koning wilde dat de Staat alle handelswerkzaamheden die betrekking hadden op de koloniën opdroeg aan de NHM.

> *Kortom: een handelsmonopolie zoals de VOC. Aangezien Willem I dictatoriale machten had over 'zijn' kabinet als staatshoofd, was zijn wil wet. Technisch gezien had de Staat er ook weinig mee te maken: Willem I stelde de gouverneur aan, die werd aangestuurd door de minister van Koloniën die weer direct voor Willem I werkte: De Oranjes waren eigenaar van de kolonies en hadden het oppergezag.*

Ook de opiumpacht die toen nog aan Britse huizen werd gegund, moest worden overgedragen, omdat Indische kooplieden van Nederlandse nationaliteit niet kapitaalkrachtig genoeg zouden zijn.

> *Het suggereert dat de NHM de handel via gaat voorfinancieren. Bij de opiumpacht zou Oranjes Javasche Bank NV in samenwerking een Armeens netwerk van handelaren via de Chinese Peranakan gemeenschap distribueren. Ook de Armenen handelden in andere producten. Het is waarschijnlijk dat in ieder geval een deel van deze handel werd voorgefinancierd door partijen als de NHM en Javasche Bank.*

P18. De NHM sloot hierop contracten met zowel het Ministerie van Koloniën als met het Indische gouvernement (dat voor de Kroon bestuurde), en specifiek met de gouvernementspachten *"als den Bankier, den Commissionnair en den Zaakwaarnemer van het Indische Bestuur*". Voor het Ministerie van Koloniën ging de NHM duiten (koperen kleingeld) aanschaffen en verschepen om het platteland te monetairiseren en de landbouweconomie te stimuleren. Ook verzorgde zij het troepentransport (onder andere voor de Java- en Padri-oorlogen). Voor het gouvernement kreeg de Factorij van de NHM de opiumpacht en het Preanger-contract toegewezen. In de Preanger-regentschappen was de landrente niet ingevoerd, en ontving het gouvernement belasting in natura.

P19. De opbrengst van de Preanger-pacht bedroeg circa 6.170.000 kg (100.000 pikol) koffie per jaar. Er werd een deal gesloten: de NHM verstrekte namens de koning aan het gouvernement een lening van ƒ 8.000.000 in zilver voor een pachtduur van elf jaar (tot 1836). De inkoopprijs voor koffie werd voor de eerste drie jaar vastgesteld op ƒ23 per pikol (een pikol is 61,8 kg., dus ƒ 0,37 per kg.) om vervolgens te worden geëvalueerd.

> *De cijfers zijn versleuteld en lijken het volgende te stellen: De NHM leende het gouvernement ƒ 8 miljoen voor koffie uit de Preanger-regio, waar een speciale vorm van dwangarbeid werd toegepast waarbij de bevolking de producten als tribuut (gratis) leverde. Aanvullend zou de NHM de koffie bij het gouvernement moeten kopen, wat bij 100.000 pikol per jaar tegen ƒ 23 per pikol neerkomt op een inkoopsom van ƒ 2,3 miljoen per jaar. Daarbovenop werd er nog eens ƒ 8.000.000 geleend voor het monopolierecht. Geprojecteerd op de totale periode van elf jaar komt dat neer op ƒ25.300.000 voor 67.870.000 kg koffie. Omgerekend is dat ƒ 0,37 per kg. De verkoopprijs van koffie was in 1826 volgens het CBS omgerekend ƒ0,66 per kg in Nederland en gedaald naar ƒ0,44 per kg. in 1830. De inkoopprijs bij het gouvernement is omgerekend respectievelijk ƒ 0,29 en ƒ0,06 per kg en lager dan de marktprijs in Nederland. Dat is exclusief overheadkosten, transport per schip, handling en veilingkosten. Dat de NHM en het gouvernement aan dergelijke ontwikkelingshulp deden is mede gezien de dwangarbeid onwaarschijnlijk. Wat is hier dus aan de hand? De NHM schakelt de publieke opinie uit door zogenaamd een hoge prijs te betalen. Nadat het contract is veiliggesteld, verlaagt het gouvernement de inkoopprijs en blijkt de werkelijke productie veel groter te zijn. Het lijkt in de tekst allemaal heel redelijk, maar het is overduidelijk manipulatie ten koste van Oranjes onderdanen in Nederland en overzees.*
>
> *Met de voorfinanciering via de lening aan het gouvernement werd de basis gelegd voor het Cultuur- en Consignatiestelsel (1830–1870) dat volgde. De NHM kreeg het exclusieve recht op verkoop van de productie tegen een door het gouvernement vastgestelde prijs per eenheid, terwijl zij krediet (leningen) verschafte aan het gouvernement in ruil voor het monopolie. Dit is een door de overheid afgedwongen variant van een consignatiestelsel dat toen de standaardpraktijk was binnen de mondiale plantage-economie.*

P20. De koffieprijs daalde echter zo snel dat de NHM geld verloor. Maar door een (geveinsd) verlies van ƒ1 miljoen in 1828 op aangevoerde producten drong de NHM aan op een aanzienlijke prijsverlaging voor 1828 en 1829.

> *Het verlies was geveinsd en er was sprake van manipulatie van de cijfers; de koning had volledige autoriteit bij zowel de NHM als het gouvernement en speelde dus met hulp van 'zijn' gouvernement en bankiers een misleidend spel met het publiek.*

De Koning ging niet direct akkoord: De balans van Nederlands-Indië is op dat moment al negatief en hij droeg de Nederlandse Staat (lees: de belastingbetalende Nederlandse burger) daarom op geld te reserveren om de Java-oorlog te financieren (die nu werd voorgefinancierd met het zilver van de NHM). Hij kon ook geen 'billijke koopmanswinst' aan de NHM beloven. Omdat de oogsten van de Preanger koffie in 1828 en 1829 verlies gaven werd in de nieuwe overeenkomst voor 1830-1836 bepaald dat er nog maar ƒ13 per pikol betaald hoefde te worden en het Departement van Koloniën garandeerde de NHM bovendien 10% winst. Overwinst, meer dan die 10%, zou door het Indische bestuur en de NHM in de verhouding 3:2 gedeeld worden.

P21. Het contract werd vernieuwd met de nieuwe gouverneur-generaal Johannes van den Bosch (r. 1830–1833, minister van Koloniën (r. 1834–1840) en minister van Staat (r. 1839–1844). Hij richtte het cultuurstelsel in op basis van gedwongen arbeid. Van den Bosch legde (namens de koning) vast dat de in Batavia aangeboden producten niet aan de hoogste bieder verkocht zouden worden, maar in Nederland — om de koloniën dienstbaar te maken aan de materiële belangen van het moederland.

> *Hiermee werd de juridische basis gevormd voor het monopolie van de NHM op de verkoop van gouvernementsproducten. Juridisch gezien was het gouvernement in Nederlands-Indië een aparte entiteit, eigendom van het Huis Oranje, en stond het los van het Koninkrijk der Nederlanden.*

De NHM deed in 1831 het voorstel aan haar aandeelhouders om toch maar door te gaan (zij zou immers verlies lijden…) en ging nu ook suiker en indigo exporteren voor het gouvernement.

> *Indigo, suiker, koffie en andere plantageproducten werden binnen het cultuurstelsel op grote schaal onder dwang geproduceerd door de onderworpen Javaanse bevolking.*

Dit gouvernement liet deze producten binnen het nieuwe cultuurstelsel (1830–1870) verbouwen door de onderworpen Javaanse bevolking. Al in 1830 sloot Van den Bosch een contract af voor de export van 500.000 kg indigo en 6.176.000 kg suiker (100.000 pikol) waarna hij waarna hij direct massaproductie verordende aan de inheemse bevolking.

> *De gouvernementsprijs voor indigo in 1831 is onbekend. De verkoopprijs in Nederland bedroeg f 0,88 per kg, wat bij een lading van 500.000 kg neerkwam op ongeveer f 440.000.*
>
> *In werkelijkheid werd in 1831 maar liefst circa 26.000 ton Indische suiker geproduceerd. De inkoopprijs bij het gouvernement lag rond f 16 per pikol, met een totale inkoopsom van f 6,7 miljoen. Bij een Nederlandse verkoopprijs van f 0,26 per kg resulteerde dit in een totale bruto verkoopprijs van f 14,9 miljoen en dus een brutowinst van f 8,2 miljoen.*
>
> *Wat het Gedenkboek daarnaast onvermeld laat, is dat er van 1827 tot en met 1832 legaal circa 284 ton opium werd verkocht door de NHM in Nederlands-Indië, en naar schatting tenminste 26 ton illegaal werd gesmokkeld en direct aan de markt verkocht. De NHM kocht de opium in Bengalen en Anatolië voor maximaal f 1.500 per kist van 61,8 kg. Het werd in deze periode verkocht aan de*

> *subpachters – vooral Peranakan – voor ten minste ƒ 3.000 per kist. In de opiumwinkels werd het opnieuw doorverkocht tegen circa ƒ 6,25 per thail (38,6 gram) in 1834, omgerekend ƒ 10.000 per kist.*
>
> *Omdat de Peranakan zeer kort werden gehouden, maakten zij de winst niet. Ook het gouvernement kon de winst niet maken, en dus blijft de NHM over. Omdat dit extreem lucratieve systeem buitengewoon complex in elkaar zat, wordt hier een versimpelde voorbeeldberekening gemaakt om de basisregels te illustreren. De brutowinst voor de NHM op de legale verkoop aan het gouvernement bedroeg officieel ten minste ƒ 1.500 per kist. Bij 378 ton komt dat neer op ƒ 6,9 miljoen in totaal, oftewel ƒ 1,1 miljoen per jaar. Op de illegale markt leverde een kist circa ƒ 21.833 (10.000 × 2/3 − 1.500) op. Bij 26 ton was dat ƒ 9,2 miljoen over zes jaar, oftewel ƒ 1,5 miljoen per jaar.*
>
> *De werkelijke winsten voor de NHM waren zowel aan inkoop als verkoopzijde een stuk hoger, maar gingen verloren door de hoge licentieafdracht aan het gouvernement voor het opiummonopolie. De NHM maakt daarbij een klein verlies van ƒ 2,5 miljoen over 6 jaar. Wat er werkelijk gebeurde was dat de NHM als monopolist de opiummarkt inrichtte voor het vervolg waarbij niemand zou kunnen zeggen dat de NHM van de koning geld verdiende aan de verslaving van zijn onderdanen. De vicetax opium zou een van de meest lucratieve markten worden voor de NHM na 1832. In 1840 waren de inkomsten al opgelopen tot ƒ 15,4 miljoen per jaar.*

P23. Bij de nieuwe overeenkomst ter waarde van ƒ 5 miljoen dwong de NHM bovendien een commissie van 6% af.

> *De werkelijke omzet is dan al tientallen malen hoger, maar deze werd buiten de gepubliceerde cijfers gehouden. Het was kortom geheim.*

Vanwege de grote waarde van de handel wist de NHM via de koning af te dwingen dat zij mee mocht profiteren van de winsten, na de slechte jaren van 1826–1830 (…). De koning gaf opdracht tot het reserveren van remises (geldzendingen) voor de Rijksschatkist (Batig Slot), die via de gouverneur zouden verlopen. De NHM verkreeg uiteindelijk nog eens 5% extra provisie op de handel.

> *De NHM kocht de handel direct bij de NHM. De koning, het gouvernement en de NHM vormden in de praktijk één en dezelfde machtsstructuur. De remises functioneerden in feite als een vorm van consignatie die in dit geval via het Minister van Koloniën ging lopen: via kredietverstrekking het recht krijgen om plantageproducten te mogen verkopen. Het aanzienlijke jaarbedrag kwam slechts deels in de Nederlandse schatkist terecht, naar believen van de Koning, om de oorlog te kunnen financieren. De rest van de winst werd weggesluisd via de NHM.*

P24. Als commissionair voor het gouvernement onderging het karakter van de Maatschappij vanaf 1832/1833 een ingrijpende verandering. De hoge commissie hield de NHM slechts kort: het succes van de gouvernementscultures deed de geldzendingen in 1833 en 1834 oplopen tot ƒ 8 à 9 miljoen. De commissie van 11% in totaal werd te hoog bevonden voor de geleverde diensten, waarna de NHM in 1834 instemde met een verlaging naar 5%. De winsten waren zo hoog dat de NHM in 1835 een superdividend kon uitkeren (dat in geen enkele verhouding stond tot de werkelijke winst). Ook ging de NHM circa 100% van de handel voorfinancieren aan het gouvernement, tegen 5% rente, op maandbasis.

P25. Dit werd gestandaardiseerd in 1834, toen Van den Bosch een contract sloot met de NHM. Die keerde vanaf dat moment maandelijks ƒ 8 miljoen uit aan het Departement van Koloniën, terwijl zij de geconsigneerde producten verkocht als monopolist voor het gouvernement.

> *Feitelijk draaide het systeem hiermee om. De NHM betaalde dat jaar ogenschijnlijk in delen ƒ 96 miljoen aan het minister van Koloniën als 'voorschot' oftewel consignatie (een lening, geen betaling), waarvoor het volledige controle over de plantage-export kreeg van het gouvernement. Daarbij streek het alle winsten op zonder volledige voorfinanciering. Slechts één maand (ƒ 8 miljoen) moest effectief worden voorgefinancierd, terwijl in de consignatie praktijk termijnen van 60 of 90 dagen gangbaar waren. Het bedrag lijkt een uitzondering, een tekstmanipulatie of gewoon een schrijffout want in de volgende jaren word gesproken over ƒ 8 tot 11 miljoen per jaar. Tijdelijk hoge voorfinanciering kan ook te maken gehad hebben met de opgelopen kosten voor het leger voor de oorlog tegen België. In ieder geval: De opbrengsten uit het gedwongen Consignatie en Cultuurstelsel exploderen vanaf 1830, maar het gouvernement ontving slechts een zelf vastgesteld laag bedrag per plantageproduct afgemeten naar wat nodig was voor de kosten van bestuur van de kolonie break even te betalen. De bedragen hadden geen directe relatie met de werkelijke marktprijs.*

In Nederland werkte Van den Bosch inmiddels als minister van Koloniën rechtstreeks onder de koning en niet onder de Staat der Nederlanden of het kabinet, conform artikel 60 van de Grondwet waarin het opperbestuur van de koloniën aan de koning was toebedeeld. De van de NHM ontvangen voorschotten op de Indische remises verschenen slechts ten dele op de begroting van de Nederlandse Staat. De koning bepaalde zelf de bestemming van deze gelden en gebruikte ze steeds vaker voor de stijgende uitgaven van het Departement van Oorlog ten behoeve van de strijd tegen België (1830–1839). Zoals het Amortisatie-Syndicaat voor 1830 samenwerkte met de Société Générale, zo trad nu het Departement van Koloniën op in samenwerking met de NHM en daardoor sterker werd.

Het Departement van Koloniën nam daarmee de functie over van het Amortisatie-Syndicaat, dat door de Belgische opstand aan betekenis had verloren.

> *De ƒ 20 miljoen aan domeinen die Willem I bij de GM had ingebracht was reeds verkocht, maar er resteerde nog ƒ 13 miljoen aan aandelenkapitaal en ƒ 200 miljoen aan afgedwongen rentebetalingen. Bij vredesverdragen was het bovendien gebruikelijk om dit soort rekeningen te vereffenen. Dat lijkt hier ook te zijn gebeurd want Willem I bleef ook na de oorlog aandeelhouder. Bovendien had de Banque d'Anvers (1835) zich losgemaakt van de Generale Maatschappij toen Willem I nog de grootste aandeelhouder was*

Zoals het Amortisatie-Syndicaat vóór 1830 samenwerkte met de Société Générale, zo trad nu het Departement van Koloniën in samenwerking met de NHM op dat zo aanzienlijk werd versterkt.

P26. De gouverneur werd verordend om de productie op te voeren om de batige saldi via de NHM-voorschotten te verhogen: in 1834 werd al ƒ 12 miljoen beschikbaar gesteld, in het jaar daarop ƒ 18 miljoen en in 1836 ƒ 22 miljoen. Daarvoor transporteerde de NHM ook het product tot het op de veiling werd verkocht (tegen zeer hoge kosten voor het gouvernement). Via de boekhouding van de NHM verliep dus de gehele verrekening tussen Indië en Nederland, en ook een groot deel van de handelsbetrekkingen met Java. Van den Bosch stelde dat door de hele in- en uitvoer van Java via de NHM te leiden, er een 'clearing' tot stand gebracht kon worden tussen wederzijdse vorderingen en schulden, en zo zou de betalingsbalans van Java evenwichtig gehouden worden. Het geheel van deze maatregelen van Van den Bosch wordt het Cultuur- en Consignatiestelsel (1830–1870) genoemd,

waarbij de NHM feitelijk een monopolie kreeg via de Staat, particuliere handelaren werden uitgesloten, en de (Oranje's) NHM een van de belangrijkste onderdelen werd van het (bilaterale) stelsel.

> *Door deze constructie werd de NHM de exclusieve handelspartner van de koloniale overheid. Van den Bosch kon met steun van de koning particuliere concurrentie weren, waardoor een gesloten distributiesysteem ontstond dat gunstig was voor de NHM en nadelig voor andere handelshuizen. Omdat het genoemde 'krediet' in werkelijkheid een lening is van de NHM, kon Willem I bij de Nederlandse Staat de enorme schuld opbouwen waar het 1844 bijna failliet aan gaat.*

P27. Uiteindelijk werden bijna alle gouvernementsproducten naar Nederland geëxporteerd door de NHM, los van het deel dat ter plaatse nodig was voor het bestuur. Van den Bosch wilde de geldzendingen (remises) dienstbaar maken aan Nederlands fabricaat, dat door de NHM geëxporteerd moest worden naar Indië. Het betrof vooral lijnwaden (textiel van bijvoorbeeld vlas, katoen en wol) waarvoor in Noord-Nederland een nieuwe textielnijverheid werd opgestart. De opbrengst van deze lijnwaden stortte de NHM in de Indische kas, zoals ook andere stortingen, leveranties en diensten werden verrekend tegen in consignatie afgegeven producten. De koloniale exploitatierekening werd bepaald door het Departement van Koloniën; de financiering ervan werd door de NHM gedaan.

> *De NHM werd zo meer dan een handelshuis: zij fungeerde als een particulier schaduwministerie van financiën voor de koloniën, waarbij het commerciële en staatsbelang samenvielen.*

P28. Van den Bosch had vaste prijzen vastgesteld als vergoeding voor de producten die bij de NHM in rekening werden gebracht. Het Departement van Koloniën nam een eventueel overschot over, op basis van deze gouvernementsprijzen. Omdat deze prijzen in 1834 waren vastgesteld — toen de prijzen voor suiker en koffie hoog stonden — had de NHM te hoge voorschotten gegeven, terwijl sommige producten te duur waren.

> *In werkelijkheid steeg de marktprijs van suiker in Nederland sterk en daalde die van koffie licht in 1836.*

Door het verschil tussen de boekwaarde (of factuurwaarde) en de werkelijke opbrengst bleek de Maatschappij in 1836 ƒ 2,7 miljoen te weinig te hebben ontvangen (…).Vanwege de toenemende gouvernementscultures voerde Van der Bosch de voorschotten van de NHM toch op. De verliezen werden gecompenseerd met meer producten. Hij stelde daar veel producten tegenover om het verschil te dekken.

> *De 'tekorten' bij de NHM waren boekhoudkundig geconstrueerd: de daadwerkelijke winsten waren aanzienlijk hoger voor de monopolist. Feitelijk word er gespeeld tussen een te lage prijs in de begroting van het Ministerie van Koloniën en het gouvernement. Hierbij worden door te laag ingeschatte volumes ogenschijnlijk een hoge prijs gevraagd, terwijl de werkelijke inkoopprijs door de veel hogere volumes en al dan niet verlaagde inkoopprijzen in praktijk veel lager uitvalt. In werkelijkheid word de met dwangarbeid vervaardigde productie in werkelijkheid voor de hoofdprijs in Nederland verkocht door de NHM. In 1836 word er voor ƒ 38,0 miljoen aan opium, koffie en suiker verkocht, terwijl de inkoopsprijs ƒ 23,2 miljoen is: ƒ 14,8 miljoen aan bruto winst. De NHM is feitelijk een krachtig financieel managementtool van de Oranjes).*

In 1837 bleef de opbrengst van verkochte producten ƒ 6 miljoen beneden de consignatieprijs, in 1838 ca. ƒ 8 tot 9 miljoen.

> *De werkelijkheid was volledig omgekeerd: er werden grote winsten gedraaid en het exportvolume steeg zeer snel vanaf de jaren 1830.*

De hele gouvernementsoogst werd in de schaal geworpen, maar was onvoldoende om de voorschotten van de NHM te dekken.

> *De NHM gaat ook het gouvernement via schulden managen, terwijl het relatief steeds meer 'gratis' plantageproductie naar zich toetrekt omdat het consignatiekrediet te laag zou zijn.*

P29. De koning en Van den Bosch deden, onder druk van de aanhoudende tekorten in Nederland, alle moeite om de NHM te bewegen tot het verstrekken van jaarlijkse voorschotten van ƒ 22 miljoen, met de afspraak dat de schulden geleidelijk zouden worden afgelost naarmate de oogstopbrengsten zouden verbeteren.

> *Lees: alle Indische oogst werd opgeëist voor slechts ƒ 22 miljoen per jaar.*

De nieuwe president Van der Houven stond voor de taak de koning der Nederlanden — hoofdaandeelhouder, stichter en garant van de NHM — tegen te spreken. Hij stelde dat de NHM reeds twee obligatieleningen van ƒ 10 en ƒ 13 miljoen had moeten sluiten om aan haar verplichtingen te voldoen, en dat een particulier handelslichaam niet verder kon gaan met kredietverstrekking aan de Staat.

> *Wat een geregisseerd, gedramatiseerd toneelstuk — een volledig misleidende gang van zaken waarbij de koning als onwetend wordt gepresenteerd. In werkelijkheid lijkt het alles gemaakt te hebben met de afronding met de (gefigneerde?) oorlog met België, simpelweg door de kredietlijn van de NHM door te knippen. Door de torenhoge kosten van de oorlogen tegen België, maar ook op Java en Sumatra, gaat de Nederlandse Staat bijna failliet.*

In 1838 kon de NHM nog een voorschot van ƒ 12 miljoen uitkeren, en het jaar daarop ƒ 14 miljoen.

> *In werkelijkheid was de uitkering in 1938 slechts ƒ 4 miljoen.*

Deze bedragen lagen zo ver onder de werkelijke, zowel openbare als geheime begroting, dat de koning de Staten-Generaal moest verzoeken een nieuwe staatslening aan te gaan.

P30. Dit leidde tot de Leeningswet van ƒ 56 miljoen (1839), die gelijktijdig werd behandeld met de staatsbegroting van dat jaar. De koning verklaarde dat de betalingsachterstand aan de NHM was opgelopen tot bijna ƒ 40 miljoen, en dat deze schuld moest worden afgelost om de regering weer in pas te laten lopen met de geveilde producten.

> *De NHM had de producten al ontvangen en doorverkocht, terwijl de regering mede door de oorlogen van Willem I met structurele betalingsachterstanden zat.*

Het parlement reageerde verbaasd: buiten de geaccordeerde leningen bleken er aanzienlijke extra schulden te zijn aangegaan, zonder voorkennis van de Staten-Generaal. De Staat was schuldenaar geworden bij de NHM. Het parlement weigerde de regering het gewenste krediet van ƒ 40 miljoen te verstrekken om de NHM te betalen, en verwierp zowel de Leeningswet als de begroting van 1840. Men eiste eerst verregaande hervormingen, maar de financiële situatie van de Staat was kritiek. Van den Bosch vond deze houding onacceptabel en nam ontslag, hetgeen hem eervol werd verleend. De koning beloonde hem met de titel graaf.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

> *Er is van 1826 tot en met 1840 voor tenminste ƒ 297,1 miljoen aan koffie, suiker en opium ingekocht en voor ƒ 607,5 miljoen verkocht (met correctie voor de opiummonopolie afdracht): een brutowinst van 310,4 miljoen (ƒ 20,7 miljoen per jaar). Dit is exclusief beperkte afdrachten als transportkosten, sommige belastingen, handelshuis-commissies en onbekende overhead. Willem I's vriend Van den Bosch had een sleutelrol gespeeld als gouverneur en minister bij het opzetten van dit systeem.*

P31. Onder druk van de financiële situatie moest de regering (koning+kabinet) met het mes op de keel een akkoord bereiken met de (Oranje's) NHM over de consolidatie van de schuld — maar zonder resultaat. De NHM wilde dat de bestaande schulden werden gekapitaliseerd en omgezet in één schuld, die vervolgens in jaarlijkse annuïteiten (rente en aflossing) kon worden terugbetaald. In ruil zou het gouvernement het volledige beheer over het productoverschot behouden (zoals reeds feitelijk het geval was), terwijl de NHM tot 1849 als consignant mocht optreden voor alle producten — waaronder de cultuurgewassen en het tin van Banka (en de diamanten en het goud van Borneo…). De totale schuld werd vastgesteld op ƒ 39.000.000. De overeenkomst, het kapitalisatiecontract, werd gesloten in juli 1840. Het gelijktijdig opgestelde consignatiecontract bepaalde de vergoeding voor de NHM: 4% voor gouvernementsvoorschotten en 3% voor de te leveren lijnwaden en andere goederen. De eis tot grondwetsherziening en de openlijke kritiek op het financieel beleid werden door de koning opgevat als een motie van wantrouwen. Hij keurde de grondwetsherziening goed, maar trad daarna af en verliet het land.

> *Wat een show en prestatie; Het resultaat dat Willem I voor Huis Oranje had bereikt was indrukwekkend. De implementatie van de noodzakelijke financiële structuren en vervolgens de schaal van oplichting van het parlement en onderdanen door 'zijn' NHM, kabinet en het gouvernement wellicht nog meer.*

P32. Men wenste volledige transparantie over de financiële en administratieve afspraken tussen het Indische bestuur, de NHM, het Departement van Koloniën en de Generale Thesaurie. J.C. Baud, de opvolger van Van den Bosch, legde het kapitalisatie- en consignatiecontract voor aan de Tweede Kamer. Deze contracten stuitten op forse kritiek. De Kamer verklaarde ze bovendien onwettig, omdat zij niet in overleg met de Staten-Generaal tot stand waren gekomen. Koning Willem II bleef echter het exclusieve gezag ('bij uitsluiting') over de koloniën als zijn recht beschouwen en verdedigde de gesloten overeenkomsten met de NHM. Baud stelde daarop voor om de rente op de schuld van ƒ 39 miljoen te verlagen, mits deze langer zou blijven uitstaan. De consignatieprovisie werd schoorvoetend verlaagd van 4% naar 3,5%, terwijl het tarief van 3% voor andere leveringen gelijk bleef. De rente op de ƒ 39 miljoen werd verlaagd van 5% naar 4,5%, waardoor in 1849 nog ƒ 10 miljoen aan schuld resteerde.

> *De nieuwe renteafspraken werden gepresenteerd als tegemoetkoming aan het parlement, maar vormden in de praktijk slechts een verlenging van een al bestaande schuldpositie die sinds 1830 gegroeid was.*

P33. Pas in 1842 werd een wetsvoorstel ingediend om de contracten wettelijk te bekrachtigen, wat vervolgens door Willem II werd geaccordeerd. De NHM werd erkend als enige commissionair van het gouvernement en kreeg daarmee een volledig monopolie op de import en export.

> *Hiermee werd de positie van de NHM als monopoliehouder ook wettelijk vastgelegd en vastgelegd.*

Al in 1844 kon de regering, dankzij het sterk toegenomen batig slot van ƒ 26.175.456 (boekjaar 1844/45), voldoende reserveren om met ƒ 22.000.000 vrijwel de gehele lening af te lossen. Het

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

resterende bedrag van ƒ 10.000.000 bleef bewust uitstaan, om de nauwe relatie met de NHM te behouden om Engelands eisen op basis van het Traktaat van 1824 juridisch de pas af te snijden.

> *Het Traktaat van Londen (1824) legde vast dat Nederland zich zou beperken tot de Indische archipel, en Brittannië tot het Maleisisch schiereiland. Daarnaast kon de Britse kroon ermee de controle over de Indische archipel opeisen. Gezien het verschil in slagkracht, zouden de Britten dat zeker hebben gewonnen. Willem I was blijkbaar niet helemaal zeker of zijn financiële, dictatoriale coupe in Nederland zou slagen. De Nederlandse schatkist kon in 1824 niet meer zonder de koloniale afdrachten en was bijna failliet.*

P34. De minister van Koloniën noemde de NHM in 1849 in de Tweede Kamer "een allernoodzakelijkst radarwerk van dit zoo heilzame stelsel", een kwalificatie waar ook het parlement zich in kon vinden. De NHM zou zich bijzonder altruïstisch hebben gedragen, zowel jegens de Staat als jegens de handel, nijverheid, scheepvaart en het assurantiewezen. De dividenden van 12 à 13% die in de jaren 1837–1840 waren uitgekeerd, werden ondanks de financiële risico's die de NHM volgens sommigen had genomen — bijvoorbeeld bij de voorfinanciering van de Staat — werden door critici als 'woekerwinsten' bestempeld die ten koste gingen van de publieke middelen.

> *De inkoopkosten voor suiker, koffie en opium over de periode van 1841 tot en met 1849 bedroegen circa ƒ 357,5 miljoen, de verkoopopbrengsten ƒ 774,5 miljoen. De brutowinst was daarmee ƒ 417,0 miljoen, oftewel gemiddeld ƒ 46,3 miljoen per jaar. Dit is exclusief beperkte afdrachten als transportkosten, sommige belastingen, handelshuis-commissies en onbekende overhead. NB: De verdienste van de NHM op het exportmonopolie op tin van het gouvernement is onbekend en niet meegenomen. Ook de tabak export was nog beperkt en niet meegenomen.*
>
> *Het kabinet en parlement hebben tot 1949 geen inzicht in de koloniale administratie zoals de wat informatievere Koloniale Verslagen vanaf 1850. Het Batig Slot was tot die tijd niet veel meer dan een overboeking uit de verkopen van de NHM. Tussen 1850 en 1874, de tweede contractperiode van de NHM, word toegelicht hoe het gouvernement al zijn inkomsten verwerft via heffingen op gouvernementsproducten als koffie en thee die door de NHM verkocht worden. Hoewel de optelsom klopt, is het de bedoeling om deze vooral sluitend te krijgen met een bepaald beoogd Batig Slot als resultaat. Het is een construct dat expliciet niet de bedoeling had om bijvoorbeeld een maximaal surplus te organiseren voor de Nederlandse Staat. Het was een managementtool.*

P35. De aandeelhouders moesten zich voortaan tevredenstellen met lagere uitkeringen. De minister van Koloniën baseerde de nieuwe overeenkomsten met de NHM op deze gewijzigde financiële grondhouding. Koning Willem II had in 1846 de concessie van de NHM al verlengd met Koninklijke Garantie, in ruil voor een vaste jaarlijkse rente. De minister keurde deze echter niet goed, aangezien deze garantie in strijd was met het zogenoemde 'rentegarantiebepaling' uit artikel 1839 van het nieuwe Wetboek van Koophandel (1838).

> *Het Wetboek van Koophandel van 1838 bevatte bepalingen die structurele staatsgaranties op particuliere winsten moesten beperken — een reactie op eerdere excessen in de relatie tussen staat en particuliere ondernemingen zoals de NHM en de GM.*
>
> *Het is duidelijk dat de uitkeringen op aandelenkapitaal weinig verband houden met de daadwerkelijke omzet en winst. Sterker nog: bij de NHM is dat verschil zelfs nog extremer dan bij de corrupte VOC. Het publieke spel tussen de koning ('good guy') en 'zijn' minister ('bad guy') om de zogenaamde 'woekerwinsten' van de aandeelhouders op het beperkte bedrijfskapitaal te verlagen,*

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

> *heeft weinig met de economische werkelijkheid te maken, maar alles met de manipulatie van buitenstaanders en de publieke opinie.*

De NHM oordeelde dat deze koninklijke garantie zo essentieel was voor het voortbestaan van de onderneming dat het beter was een nieuw type vennootschap op te richten. Met dit verzoek richtte de NHM zich tot de regering, en in het bijzonder tot de minister van Koloniën.

P36. Ook wenste men het aandelenkapitaal, dat de laatste jaren ƒ 23 miljoen bedroeg, uit te breiden door per aandeel van ƒ 1.000 een half aandeel uit te geven, om zo tot een kapitaal van ƒ 34.500.000 te komen. De minister van Koloniën bood aan het rentepercentage van 5% — na aftrek van de kosten die de NHM rekende voor de voorfinanciering — te verlagen. Hij becijferde dat voor de gouvernementscommissies niet meer dan ƒ 15 miljoen benodigd zou zijn, en daarom stelde de minister een maximumprovisie voor van ƒ 879.000.

> *ƒ 15 miljoen x 12 maanden consignatie voorschot = ƒ 180 miljoen jaaromzet. Vijf procent rente over ƒ 15 miljoen is ƒ 750.000 per jaar.*

Hogere provisie kon alleen worden goedgekeurd indien het gouvernement expliciet werkzaamheden had toegewezen ten bate van de nationale nijverheid. Minister van Koloniën J.C. Baud zette de NHM (zogenaamd) onder zware druk.

> *J.C. Baud is tweemaal opvolger van Van den Bosch als Gouverneur-Generaal (r. 1833–1836) en minister van Koloniën (1840–1848). Wist van de hoed en de rand en is eveneens invloedrijk geweest. Stond daarnaast in nauw contact met Willem I's vriend Van der Bosch.*

P37. De NHM schatte de benodigde kapitaalsom op ƒ 23.500.000, inclusief de nog openstaande lening van ƒ 10 miljoen. De extra ƒ 11 miljoen aan kapitaal wilde de NHM bestemmen voor de ontwikkeling van de nationale nijverheid. Op basis daarvan kwam in 1846 een overeenkomst tot stand met het gouvernement, waarin werd bepaald dat alle koffie, suiker, indigo en een deel van de specerijen over de periode 1849–1854 exclusief aan de NHM gegund zouden worden. De regering behield het recht om de ƒ 10 miljoen aan schuld af te lossen en géén nieuw consignatiecontract aan te gaan. Indien het consignatiestelsel echter werd voortgezet, zou het gouvernement geen gebruik maken van andere commissionairs. De overeenkomst werd verlengd voor een periode van 25 jaar, van 1850 tot 1874, met een provisie die om de vijf jaar opnieuw zou worden vastgesteld, te beginnen bij 2,5%. De verplichting tot investering van ƒ 11 miljoen in de nationale nijverheid werd vastgelegd in een geheime overeenkomst.

> *Officieel ging het om koffie, suiker, indigo en specerijen, maar uit de praktijk blijkt dat ook opium, tin en waarschijnlijk ook het goud en de diamanten uit Borneo tot het import-exportmonopolie van de NHM behoorden. In deze jaren hield de NHM het monopolie op de opiumverkoop, met in 1849 een legale afzet van 41 ton en een geschatte illegale handel van 183 ton. Dit leverde het gouvernement via de opiumpacht ƒ 8,1 miljoen winst op, terwijl de NHM een verlies van ƒ 1,6 miljoen rapporteerde op de legale verkoop en een geheime brutowinst had van ƒ 14,8 miljoen op de illegale handel. De totale verkoopwaarde van Banka-tin op de wereldmarkt bedroeg circa ƒ 2,6 miljoen bij een productie van 3.300 ton – de arbeidskosten voor de kongsi-arbeid lagen op ten minste ƒ 1,1 miljoen, terwijl overige kosten zoals transport, overhead en belastingen daar nog bij kwamen. Over de winsten op goud en diamanten bestaat geen openbare verslaglegging, maar gezien de schaal van de Chinese kongsi's en de inzet van inheemse slavenarbeid in de Kongsi-republieken, met naar schatting circa 200.000 Chinezen, moet de winst aanzienlijk zijn geweest.*

P38. Op 20 december 1847 werd de akte van oprichting van de nieuwe vennootschap verleden.

> *De oprichting van de nieuwe naamloze vennootschap viel in een constitutioneel overgangsjaar: Willem II had ingestemd met een grondwet die zijn eigen uitvoerende macht inperkte, maar het koloniale domein bleef voorlopig onttrokken aan parlementaire controle. De aandeelhouders van de nieuwe vennootschap zijn onbekend, maar de Oranjes zouden niet minder controle uitoefenen. Dat kon, met al dan niet geheime contracten, overigens ook als minderheidsaandeelhouder. Gezien de woekerwinsten was het voor de bühne belangrijk dat de werkelijke omzetten en winsten zo verborgen mogelijk bleven en dat de controle zo onzichtbaar mogelijk werd uitgeoefend. In plaats daarvan werd het parlement afgeleid met alsmaar lagere commissies over een omzet die slechts een fractie vormde van de werkelijke handel. Een opmerkelijk patroon dat ook zichtbaar was bij Oranjes huisbank Barings die in deze periode exclusief de VS overheid bediend.*

De nieuwe minister van Koloniën van kabinet-Thorbecke I (1849–1853), onder leiding van de grondwetarchitect Thorbecke, keerde zich tegen het Cultuur- en Consignatiestelsel en liet de contracten opnieuw beoordelen door de Staten-Generaal — echter zonder inzage in de geheime overeenkomst.

> *Het kortstondige kabinet-Schimmelpenninck (r. 1848), eerder de eerste president van de NHM, implementeerde de nieuwe grondwet voor Willem II en leidde de transformatie in. Vervolgens trad het kortstondige liberale kabinet-De Kempenaer–Donker Curtius (1848–1849) aan, als kortstondig functioneerde onder de grondwet van 1848. Minister van Koloniën was Guillaume Louis Baud (r. 1848–1849), een volle neef van voormalig gouverneur-generaal J.C. Baud en een uitgesproken voorstander van het Cultuurstelsel in Nederlands-Indië. Na de troonoverdracht, als gevolg van het voortijdige overlijden van Willem II (r. 1840-1849), trad het 'visionaire' liberale kabinet-Thorbecke I (r. 1849–1853) aan, onder voorzitterschap van de relatief populaire Thorbecke, die eerder ook de grondwetscommissie had geleid.*

In de Tweede Kamer werd uitvoerig gedebatteerd over het nut van de NHM voor de gemeenschap. De Kamer bleek voor continuering, maar het contract werd aangepast: Koning Willem III (1849–1890) bleek genoegen te nemen met een provisie van 2% na 1854, waarmee het geheime artikel verviel. Het contract mocht daardoor tot 1874 blijven voortbestaan. Op 14 maart 1853 werd het wetsontwerp ter bekrachtiging van de nieuwe overeenkomsten bij Koninklijke Boodschap ingediend.

> *De oprichting van de nieuwe naamloze vennootschap viel in een constitutioneel overgangsjaar: Willem II had ingestemd met een grondwet die zijn eigen uitvoerende macht inperkte, maar het koloniale domein bleef onttrokken aan parlementaire controle. De winsten voor de NHM zouden alleen maar sneller stijgen.*

P39. In 1854 werd de NHM verplicht ƒ 5 miljoen aan te wenden voor nationale nijverheid, zoals eerder overeengekomen. Daarnaast behield de regering zich het recht voor om een deel van de producten in Indië zelf te verkopen. Met het nieuwe *Reglement voor het beleid van de Indische Regering* werd een eerste stap gezet richting liberalisering, waarbij het Cultuurstelsel geleidelijk zou worden afgebouwd. In 1862 werd de (kleine) gouvernements-pepercultuur beëindigd, in 1865 gevolgd door de (eveneens beperkte) conchenille- en (mislukte) Chinese theecultuur. Het jaar daarop trok het gouvernement zich terug uit de (relatief kleine) tabakscultuur om ook die te liberaliseren. In 1870 werden de voorwaarden vastgelegd voor de geleidelijke beëindiging van de grote gouvernements-suikercultuur binnen een periode van twintig jaar. Koffie bleef voorlopig de enige grote cultuur die op rekening van het gouvernement werd voortgezet. Tot en met 1873 hield de NHM

een volledig monopolie op de import en export. In 1873 werd de restantschuld afgelost, maar bleef de NHM de exclusieve commissionair van het gouvernement. Pas daarna werd de export- en importhandel opengesteld voor andere private partijen.

> *Reconstructie: Van 1850 tot en met 1874 werd voor ca. f 1.256,2 miljoen aan suiker, koffie, thee, tabak, tin en opium ingekocht voor de export en voor f 5.713,0 miljoen verkocht, wat resulteerde in een brutowinst van f 4.456,8 miljoen, oftewel gemiddeld f 178,3 miljoen per jaar. Dit is exclusief beperkte afdrachten als transportkosten, sommige belastingen, handelshuis-commissies en onbekende overhead. De transportkosten waren tot 1865 bijzonder hoog, maar werden door het gouvernement gedragen en geïnvesteerd in de Nederlandse rederij. Uit documentatie blijkt later dat aan met de Oranjes gelieerde maatschappijen bij transport een tarief van f 200 per ton werd gerekend—ver boven de toenmalige kostprijs (en soms marktprijs) van ca. f 6 per ton. Deze kosten zijn verwaarloosbaar en niet in de berekeningen meegenomen.*
>
> *De commerciële transportprijzen voor kisten kerosine in 1870—het eerste volledige jaar na de opening van het Suezkanaal—bedroegen voor de langere route New York–Batavia omgerekend f 43,78 per ton, inclusief de Suez-toeslag. Door overcapaciteit bij de reders daalde deze prijs in 1877 en 1885 tot respectievelijk f 6,26 en f 6,38 per ton, waarschijnlijk dicht bij de kostprijs. In 1877 werd een ton koffie in Nederland verkocht voor f 1.058, thee voor f 1.280, suiker voor f 529, tabak voor f 1.015 en tin voor f 880. Voor het relatief goedkope bulkproduct suiker betekende dit dat de transportkosten omgerekend slechts ongeveer 1% van de totale verkoopwaarde uitmaakten.*
>
> *De werkelijke commerciële prijzen werden door het rederijkartel kunstmatig hoog gehouden. Dat rederijkartel op de Oost werd vanaf 1876 internationaal uitgebreid met geselecteerde partijen. Aangezien de Oranjes het monopolie op de koloniale scheepvaart behielden, is hier sprake van een vestzak-broekzakconstructie. Daarom zijn, met uitzondering van thee en tabak tot 1890, geen transportkosten doorgerekend.*
>
> *De Stoomvaart Maatschappij Nederland NV (SMN, 1870), met Prins Hendrik als grootaandeelhouder, verkreeg vanaf 1876 het exclusieve recht op de vaart tussen Nederland en Nederlands-Indië. Het koloniale transportmonopolie liep daarmee voortaan via een andere onderneming onder controle van het Huis Oranje.*
>
> *In 1867 kreeg het Nederlandse parlement het recht om het koloniale budget vast te stellen. In zijn Blik op het Indisch Staatsbestuur (1874) bekritiseerde parlementariër A.J.W. van Delden het structurele gebrek aan financiële transparantie binnen het koloniale bestuur (pp. 91–95). Zo bestond er in 1868 nog geen eindafrekening met een kosten- en batenoverzicht, maar slechts een doorlopende kasrekening waarin inkoop- en verkoopcijfers los van elkaar waren gepresenteerd. In 1874 was er nog steeds geen afsluitende jaarrekening over 1867 beschikbaar en dus geen overzicht. De Indische regering werkte eveneens uitsluitend met kasrekeningen, zonder een algemene staatsrekening of een overzicht van jaarlijkse winst en verlies. Elk departement hield daarbij zijn eigen boekhouding bij, wat leidde tot miljoenenverschillen tussen ministeries. Van Delden sprak van een situatie van “ordeloosheid en verwarring” zonder enig “ordelijk beheer van ’s lands penningen”. Ook bij de Departement van Financiën in Batavia ontbrak het aan transparantie. Van Delden wees in zijn kritiek op het regeringsontwerp van mei 1873, dat op 13 december 1873 in de Kamer werd besproken, op de rol van de ministeriële toelichting: een officiële nota van 36 pagina’s grootformaat*

> *(d.d. 31 mei 1873, nr. 8137) bij het ontwerp over accijnzen op 114 producten. Hij bestempelde deze nota als een “nota van verduistering”. oor het ontwerp was ook de NHM in Batavia geconsulteerd. De nieuwe Indische tariefwet, die per 1 januari 1874 in werking trad, betrof onder meer accijnzen op dranken (pp. 287–288).*
>
> *Conclusie: Het ging hier niet om onkunde, maar om bewuste misleiding om onder andere de enorme omzetten en woekerwinsten van de NHM weg te sluizen. Van Delden leefde net als de rest van het parlement in de illusie dat Nederlands-Indië eigendom was van Nederland en dat het koloniale gouvernement ondergeschikt was aan het parlement. In werkelijkheid opereerde Oranjes gouvernement grotendeels autonoom onder de kroon en droeg het juist geen financiële verantwoording af.*

P40. Met het afnemen van de gouvernementscultures en de openstelling van de handel voor de vrije markt, veranderde ook de positie van de NHM. Zij ontwikkelde zich van exclusieve monopolist tot vertrouwenspartij van de Nederlandse overheid en het gouvernement.

P41. De NHM was uitgegroeid tot een begrip — minder dominant dan de koninklijke stichter oorspronkelijk had beoogd, maar aanzienlijk groter dan bij haar oprichting in 1830 werd voorzien. Ook op de binnenlandse markt voor Nederlandse producten, in de nationale scheepvaart, verzekeringswezen en katoennijverheid, was de NHM inmiddels al decennia een van de grootste werkgevers. Door de gouvernementscultures en de bijbehorende verkoop van goederen uit Nederlands-Indië was zij bovendien een van de belangrijkste importeurs geworden.

P42. In Nederland ontstond een wijdvertakt netwerk van kapitaalkrachtige kooplieden die de door de NHM geveilde producten opkochten en verder distribueerden. Daarbij speelde kredietverlening een centrale rol. Binnenlands was een betalingstermijn van zes maanden gangbaar; bij buitenlandse afnemers waren termijnen van een jaar of langer niet ongewoon. Met name in de Oostzeehandel en in Rusland was langdurige kredietverlening noodzakelijk. De Hollanders speelden hierin al eeuwen een centrale rol en stonden bekend om hun relatief lage rentetarieven voor binnenlandse kredietverlening en hogere rentes voor het buitenland. Hierdoor herwon Nederland zijn positie als financiële macht van betekenis tussen andere steden als Hamburg en Londen.

P43. Het aantal veilingen werd teruggeschroefd naar twee per jaar, in het voorjaar en najaar, met grotere kavels. Veilingen vonden plaats in Amsterdam, Rotterdam en Middelburg. In overleg met het Ministerie werden de prijzen verlaagd tot onder de marktprijs in andere landen. Nederland was sinds de start van de export de grootste mondiale markt voor koffie geworden, wat nog dertig jaar zo zou blijven met Java-koffie van uitstekende kwaliteit. De concurrentie uit Ceylon en Brazilië bracht zijn producten naar Londen, Hamburg en Le Havre, en laatstgenoemde zou uiteindelijk de markt overnemen.

P44. Ook suiker uit Java kwam in grote hoeveelheden via de Nederlandse markt Europa binnen, nadat het vooral door de Amsterdamse suikerraffinadeurs was verwerkt, die veelal leunden op NHM-krediet. Nadat het gouvernement zich vanaf 1870 terugtrok uit de cultuur, verviel ook het contact met de Nederlandse markt. Eerst ging de verkoop via Londen, maar na 1887 werd vooral geëxporteerd naar landen buiten Europa. Indigo en tin volgden eenzelfde weg. De thee, die eerder door het gouvernement was gekweekt, vond de wereldmarkt, net als Java-tabak, die uitgroeide tot een belangrijke Europese cultuur. Het gouvernement had zelf geen voordeel meer van deze culturen, en toen particuliere ondernemers zich op de cultures gingen toeleggen, bleken zij meer succes te hebben.

P45. Dat gold ook voor cultures die de gouvernementsbedrijven gingen vervangen. Deze particuliere plantage-eigenaren (inclusief de NHM) kregen veel kritiek van het thuisfront over hun behandeling van de inheemse bevolking.

> *Max Havelaar, of De Koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij (1860) van Multatuli wees nadrukkelijk de NHM aan als medeverantwoordelijke voor de structurele mishandeling van de inheemse bevolking. Die mishandeling hield na de afschaffing van de slavernij niet op — integendeel, zij nam in schaal alleen maar verder toe. De perscensuur in Indië kon het meeste buiten het publieke gezichtsveld houden.*

De economische betrekkingen tussen Nederland en Indië zijn sindsdien alleen maar versterkt, sinds het Cultuur- en Consignatiestelsel deze heeft geactiveerd. De organisatie stamde nog uit een tijd van beperkt wereldverkeer, waarbij er feitelijk sprake was van een archaïsche cultuur waarin renteverlies en kans op bederf geen rol speelden. De halfjaarlijkse veilingen werden afgenomen door de grootste makelaars, die zich hadden verenigd in een combinatie die de orders verzamelde en het opbieden organiseerde.

P46. Bij de enorme hoeveelheden balen werd koffie niet gescheiden en slechts met één monster verstrekt, wat voor allerlei problemen zorgde. De koper kreeg dus een doorsneeprijs waarbij de kwaliteit kon tegenvallen. In 1864 werd hier een einde aan gemaakt door over te stappen op maandelijkse veilingen, het opbreken van grote combinaties, en verkoop per ceel (certificaat).

P47. De NHM speelde een hoofdrol in de ontwikkeling van de scheepvaart, een tak waarin de NHM al vanaf haar oprichting actief was. De Nederlandse koopvaardijvloot was er in 1824 niet goed aan toe, maar de scheepsbouw verkeerde in nog dramatischer staat, mede door het ontbreken van buitenlandse orders. De VOC had haar schepen op eigen werven gebouwd, maar die waren inmiddels verdwenen. Treurig voor een land dat eerder half Europa van schepen had voorzien. Willem I was er dan ook op gebrand om de industrie nieuw leven in te blazen. Dit was zowel goed voor de volksnijverheid als voor de poging de handel opnieuw tot bloei te brengen. De Koning loofde premies uit voor de bouw van grote schepen met een moderne constructie. Ook was de NHM door haar statuten verplicht om gebruik te maken van Nederlandse schepen.

P48. Volgens haar statuten mocht de NHM geen eigen werven bezitten. De (door het gouvernement gesubsidieerde) retourreizen drukten al in 1831 op de balans. Toen de cultures in de jaren 1830 sterk toenamen, groeide ook de behoefte aan regelmatige lijndiensten. De NHM gaf elke nieuwe boot een retourtocht naar de Oost.

> *Deze transporten werden door het gouvernement vergoed — de vergoedingen waren zó hoog dat dit fenomeen leidde tot een razendsnelle groei van een gemoderniseerde Nederlandse scheepsvaartindustrie, waarin de Oranjes vanaf het begin via Prins Hendrik als grootaandeelhouder participeerden.*

P49. Om concurrentie te vermijden en alle reders in gelijke mate te bevoordelen, werd in 1841 een lijst opgesteld met alle Nederlandse schepen boven een bepaalde tonnage. Deze lijst werd gesloten verklaard — een kartel — en nieuwe schepen kregen geen toegang. De ingeschreven schepen werden beurtelings gecharterd. Deze regeling bleef van kracht tot 1856. In 1848/49 werden ook schepen die na 1841 waren gebouwd tot het systeem toegelaten. Alle schepen boven de 250 ton stonden bij de NHM ingeschreven en kregen gemiddeld eens per twee jaar een beurt, tegen een vergoeding die de NHM zelf vaststelde. Die vergoeding was zeer hoog, maar de kosten werden volledig gedragen door het Indische gouvernement. Deze situatie bleef bestaan tot 1865, waarna de

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

markt werd opengesteld. Rond het midden van de 19e eeuw beschikte Nederland opnieuw over een van de grootste koopvaardijvloten ter wereld — na het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Frankrijk — met een zeilvloot van ruim 600.000 ton. De zekerheid van goedbetaalde vrachten gaf ondernemende reders het vertrouwen om elders meer risico te nemen.

> *In Blik op het Indisch staatsbestuur (1875) stelt A.J.W. van Delden op p. 265 dat men met de vergoeding van het gouvernement binnen het Consignatiestelsel in feite een half schip, inclusief uitrusting, kon aanschaffen.*

P50. Toen de ontdekking van goud in Californië (1850) en Australië (1851) tot een enorme opleving in het internationale scheepvaartverkeer leidde, kon Nederland snel scheepsruimte aanbieden. Maar toen het wereldwijde tekort aan tonnage eenmaal was opgelost, werd de concurrentie scherper. Buitenlandse schepen, vooral voor snel vervoer, werden steeds gewilder. De NHM had jarenlang de voorkeur gegeven aan schepen van gemiddeld 800 ton, wat betekende dat grotere en lichtere schepen — met duidelijke voordelen — niet waren gebouwd. Er waren bovendien veel opportunistische rederijen actief, maar slechts weinig serieuze naamloze vennootschappen. In 1860 waren de circa 2.000 Nederlandse schepen verdeeld over ongeveer 1.200 reders.

P51. In de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk werden inmiddels snellere en lichter gebouwde klippers ontwikkeld, die aanzienlijk concurrerender waren. Nederland besloot daarom eerst een einde te maken aan de gesubsidieerde beurtvaart en begon ook met de bouw van klippers. Tegelijkertijd was de opkomst van de stoomvaart begonnen, en Nederland liep daarbij opnieuw achter. De dokken en werven waren nog ingericht op zeilschepen. Bovendien ontbrak het aan een ijzerindustrie van betekenis, evenals aan expertise in ijzerconstructie en werktuigbouwkunde. Het ontwikkelen van de noodzakelijke technische kennis en de aanleg van moderne waterwegen kostte tijd. Ook moest een nieuwe generatie van geschoold scheepspersoneel, inclusief matrozen, worden opgeleid.

P52. Behalve een netwerk van rederijen werd in deze periode ook een nieuw, privaat netwerk van verzekeraars opgebouwd, bedoeld voor de rederijen die tot dan toe decennialang afhankelijk waren geweest van de NHM. Aan iedere verzekeraar werd een bedrag toegewezen evenredig aan het werkkapitaal, waardoor het risico op kartelvorming werd beperkt. Buiten de NHM-handel was er weinig markt.

P53. De NHM investeerde ook in de katoenteelt om de nationale nijverheid te stimuleren, waarbij er ‘katoentjes’ of lijnwaden werden gemaakt voor Indië.

> *De NHM investeerde in de VS, onder andere via partnerbanken zoals Baring Brothers.*
>
> *Conform de Lijnwadenverordening van 1824, uitgevaardigd door Gouverneur Van der Capellen. Zie: De geschiedenis van het ontstaan der Nederlandsch-Indische Lijnwaden-verordening van 1824. Bijdrage naar onuitgegeven stukken tot de kennis van het bestuur van den Gouverneur-Generaal Van der Capellen (1908), P.H. van der Kemp.*

De Britse dominantie moest daarbij weggeconcurreerd worden. Zij verdienden bij de start 100% en meer, terwijl Nederlandse ondernemers verliesgevend waren. Eerst werd de invoer op lijnwaden beschermd en de Nederlandse industrie voorgetrokken.

P54. De Nederlandse katoenindustrie lag daarnaast geheel in het afgescheiden Zuiden met Gent als centrum. Van den Bosch stelde een Noord Nederlandse industrie van lijnwaden voor die

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

werkgelegenheid zou scheppen voor de werklozen in de grote steden. Met toestemming van de Koning werd de NHM opgedragen een voorstel te doen. In eerste instantie werd gedacht aan grote fabrieken in Haarlem of Leiden, maar de Britse liberaal Ainsworth zag landsnijverheid als uitgangspunt.

P55. De Minister van Koloniën wilde in plaats van geld overmaken naar het koloniale bestuur, dit liever investeren in de nationale nijverheid. Daarom sloot hij een contract met de NHM waarbij de laatste zich verplichtte de lijnwaadexport te verdubbelen en de opbrengsten in de Indische kas te storten. De NHM moest daarbij concurrerend zijn met de internationale competitie. Het gouvernement mocht zonder belasting verkopen en schades zouden tot 12% van de prijs worden vergoed. De Engelsen protesteerden, waarop het gouvernement 25% ging heffen over Britse goederen en 12,5% over Nederlandse. De NHM kreeg wel de grond vergoed via een geheime overeenkomst met het gouvernement.

P56. In 1840 loopt de boel spaak als Java de hele gouvernementsoogst aan de NHM verbeurt. De Javasche Bank stopt in 1839 met de verzilvering van haar biljetten en de NHM bleef (geveinsd) met een grote onverkoopbare voorraad zitten met een (geveinsd) miljoenenverlies. Daarbij was de NHM opgescheept met de katoenindustrie, die dan nog niet commercieel concurrerend was, maar volkswerkverschaffing. Toen de Staat zich in 1840 terugtrok uit de katoenindustrie, droeg het de sociale nijverheid alleen.

> *Weer misleiding om de werkelijke prijzen geheim te houden voor het parlement en publiek: Nadat de Koninklijke Stoomweverij NV (1836, nu: Koninklijke Ten Cate BV) is opgericht in Nijverdal, blijft deze tot zeker 1854 met 360 weefgetouwen de enige stoomweverij van Nederland, en dus een monopolist. De industrialisatie van de weeftechniek is op het moment van de oprichting van de fabriek al redelijk uitontwikkeld. Natuurlijk kon de onderneming, door de lage arbeidsprijzen van de straatarme Nederlandse bevolking en de modernste machines uit Engeland, internationaal concurreren. Thomas Ainsworth (1795–1841) was behalve de stichter van de KSW ook de stichter van Nijverdal. Hij was de derde generatie van de bekende Ainsworth-textielpioniers uit Engeland.*

P57. Iedereen die niet genoeg had aan de bescherming van 12,5% extra heffing zou na 1840 snel verdwijnen, wat een kaalslag onder de ondernemers teweegbracht waarbij alleen de sterksten overbleven. Het contact tussen Staat en NHM op het gebied van katoennijverheid bestond slechts in het leveren door het Indische gouvernement van producten aan de NHM tegen de afgesproken consignatierente, en voor de NHM om een deel van haar kapitaal te gebruiken voor de uitvoer van lijnwaden. In 1853 vervalt deze verplichting door een afgesproken verlaging op de consignatierente en wordt de overeenkomst puur commercieel.

> *De NHM kon dus die goederen inkopen en exporteren waar zij de meeste belangen had.*

De NHM ging door met de export tegen een geringe verkoopcommissie. De katoenindustrie ontwikkelde zich ook zelfstandig, breidde uit en was internationaal concurrerend.

P58. In 1872 mochten Nederlandse ondernemers ook rechtstreeks gaan exporteren naar Nederlands-Indië. De industrie was na 1840 niet ingestort, maar had juist steeds vastere voet gekregen op onbeschermde markten (en was dus internationaal concurrerend geworden).

> *Het Gedenkboek vergeet de activiteiten van de NHM in de West-Indies te vermelden, hoewel hier eveneens kroonkoloniën waren. Ook hier was de NHM, met steun van de koloniale regeringen, instrumenteel in de commerciële component van de verovering van nieuwe gebieden in de West, in*

> *de financiering van (slaven)plantages en later in de ontwikkeling van de moderne mijnbouw in bijvoorbeeld de kroonkolonie Suriname. Met deze expansies breidde de NHM ook haar bankiersnetwerk uit. De West-Indische Bank (1829–1844) gaf het geld uit in de West, met name in Suriname. Na de opheffing van deze instelling ging de NHM zelf over tot het uitgeven van geld en het verstrekken van leningen in de West. In 1861 werd NHM-dochter De Surinaamsche Bank opgericht (DSB), die de Surinaamse gulden uitgaf tot deze in 1948 volledig werd overgenomen door de NHM. Ook richtte de NHM met andere partijen private banken op, zoals de Transvaalsche Handelsbank en de Nederlandsche Bank en Credietvereeniging voor Zuid-Afrika (1888, na 1903: Nederlandsche Bank voor Zuid-Afrika), met goedkeuring bij koninklijk besluit. Deze ontwikkelingen lopen parallel met die in de Oost waar de NHM In 1858 de oudste bank in de Britse kroonkolonie Singapore opent, de hoofdstad van de Britse Straits Settlements (1826–1946).*

P59. Met de verkoop van gouvernementsproducten via de veilingen, haar invloed op de scheepvaart en de betrokkenheid bij de katoennijverheid bekleedde de particuliere NHM een unieke positie. Zij onderscheidde zich van de VOC door doelbewust de nationale welvaart te bevorderen, onder meer door stimulering van scheepvaart en nijverheid en het verstrekken van financiële steun. Vanuit liberale kring werd echter ook kritiek geuit op haar handelsmonopolie, dominante economische positie en de hoofdrol die zij speelde in het koloniale cultuurstelsel.

P60. De NHM bleef echter de enige commissionair van de Staat. Zij functioneerde als een soort regeringsbureau, met agentschappen die afscheepkantoren (plekken waar vanuit het transport van goederen word georganiseerd) en opslagplaatsen van regeringsproducten vormden. Dat veranderde toen E. de Monchy in 1850 president werd. Hij was een handelaar uit Rotterdam die zich ook politiek had geprofileerd. Onder zijn leiding ging de NHM ook voor andere partijen handelen en nam zij consignaties aan van particuliere ondernemingen. Kapitaal bezat de NHM in overvloed. Aanvankelijk richtte de onderneming zich op Nederlands-Indië, waar zij meer agentschappen opende. Op Borneo kwam een agentschap bij Bandjermasin; op Celebes werden twee agentschappen geopend en op de Molukken drie. Deze kantoren waren bedoeld voor de verkoop van lijnwaden en de inkoop van onder andere peper, bindrotting, hennep en gomsoorten.

> *Bandjermasin was tot 2022 de hoofdstad van (Zuid-)Borneo/Kalimantan. Hier bouwde het gouvernement in 1849 de eerste Indische kolenmijn, Oranje Nassau, waar grootschalige dwangarbeid werd toegepast. De mijn werd ontsloten met spoorlijnen. Wat het gouvernement echter nooit vermeldde, is dat er in de directe omgeving ook rijke mijnen waren waar waardevolle grondstoffen zoals diamanten, platina en wolfraam werden gewonnen — opbrengsten die nooit op de gouvernementsbalans terechtkwamen. Dat lijkt eerder de werkelijke aanleiding te zijn geweest voor de Bandjermasinse Oorlog (1859–1863), waarbij het KNIL het sultanaat onderwierp en direct onder het gezag van Batavia bracht.*

P61. Aangevuld met wat zelf ingekochte koffie en suiker van de Factorij werden deze producten naar Nederland geëxporteerd. Terwijl men de producten voor het gouvernement op consignatie (dus zonder deze te hoeven financieren) verkocht, ging men op de andere eilanden producten inkopen en afzetten. In verband met deze handel werd in 1858 een agentschap geopend in Singapore.

> *Deze vestiging fungeerde als eerste bankinstelling van de Britse kroonkolonie en stad Singapore.*

Op Java werd, naast de gouvernementsconsignatie, ook ingekocht bij particuliere planters.

> *Waarschijnlijk vooral afkomstig van de Chinese Peranakan-gemeenschap en van diverse inheemse vorsten.*

Al in 1826 was men begonnen met het verstrekken van voorschotten aan planters om de koloniale landbouw te ontwikkelen. Vanaf 1836 begon men op grote schaal op consignatie aanzienlijke hoeveelheden koffie en suiker van particuliere ondernemingen te verkopen en deze *cultures* voor te financieren. De NHM-Factorij had in 1839 reeds miljoenen uitstaan toen een crisis uitbrak die Java enkele jaren zou teisteren en de ene debiteur na de andere tot wanbetaling dwong. Een groot deel van de vorderingen werd door een gebrek aan onderpand waardeloos of dubieus, waardoor er voor miljoenen moest worden afgeschreven.

P62. De NHM ging daarom strengere contracten aan. In 1849 werd de laatste dubieuze vordering van ƒ 800.000 verkocht voor 10% van de waarde. De NHM beschikte bij het aangaan van de tweede 25-jarige termijn slechts over kleine leverantiecontracten voor huiden en cochenille, en over de suikerrelaties rond haar fabriek in Wonopringgo, die niet goed draaide. Er werden opnieuw overeenkomsten met planters gesloten, met de wetenschap dat tabak en koffie sterk wisselvallige *cultures* waren, terwijl suiker relatief veel zekerheid bood en fabrieksinstallaties een goed onderpand vormden. De nieuwe contractmethode bestond uit het verstrekken van oogstvoorschotten op jaarbasis; hypotheken werden alleen verstrekt bij voldoende onderpand. In ruil daarvoor bood de NHM lagere rentes dan andere kredietverstrekkers aan de meest solide partijen.

P63. Vanwege deze werkwijze werd de NHM-Factorij ook wel *Compenie Ketjil* ("Kleine Compagnie", naar de VOC) genoemd.

> *Waarschijnlijk werd de NHM ook om andere redenen de 'Kleine Compagnie' genoemd. Zo kwam de maatschappij op onder meer Bali nog oude schulden van de VOC innen. Op Borneo ging de relatie met de goud- en diamanten wervende kongsi's ogenschijnlijk net zo door als in de VOC tijd, toen handel en tribuut werd afgedwongen. Aangezien de NHM zich vestigde in gebieden die kort daarvoor door het KNIL waren 'gepacificeerd', droeg ook deze handel een gedwongen karakter — vergelijkbaar met het tribuutsysteem uit de VOC-tijd.*

Door de toenemende vraag naar krediet breidde het netwerk van de NHM zich gestaag uit. Behalve het verstrekken van krediet, nam de maatschappij ook aandelen, zoals in de Deli-Maatschappij NV (1869, 50%), die gemanaged werd door NHM's J.T. Cremer. Ook in West-Indië ging de NHM zich met cultuurzaken bemoeien. In 1867 kocht zij een suikerplantage in Suriname en vestigde er een agentschap.

> *In Suriname kocht de NHM later ook de suikerrietplantage Mariënburg (gesticht in 1745), waar in 1863 nog 99 tot slaaf gemaakten werden vrijgemaakt. In 1882 werd de plantage, inmiddels verlaten, door de NHM aangekocht en werd er in hetzelfde jaar een grootschalige suikerfabriek geopend. Vervolgens begon de NHM op grote schaal omliggende plantages op te kopen — mogelijk omdat deze tijdens de mondiale suikercrisis van 1884–1885 failliet waren gegaan. In 1890 arriveerden de eerste Javaanse contractarbeiders op Mariënburg, gevolgd door Hindoestaanse contractarbeiders. De plantage groeide uit tot een oppervlakte van 1.200 hectare, en werd daarmee de grootste van zijn tijd. In 1902 vond hier een van de bloedigste opstanden uit de koloniale Surinaamse geschiedenis plaats, toen honderden arbeiders in verzet kwamen tegen de uitbuiting. De opstand werd hardhandig neergeslagen, waarna de productie werd voortgezet. In 1920 produceerde de suikerfabriek van de NHM 6.000 ton suiker voor de export — tegenover 68.000 ton uit geheel Nederlands-Indië. De omzetten en winsten uit de West zijn niet meegenomen in berekeningen.*

De NHM richtte zich daarbij specifiek op de suikerindustrie, waarin de exploitatie, zowel op het veld als in de fabriek, werd belemmerd door een structureel gebrek aan werkkracht. Dit werd steeds belangrijker naarmate het Cultuur- en Consignatiestelsel werd opgeheven.

> *…en de productie verder explodeerde omdat men massaal contractarbeiders ging importeren.*

P64. In Nederland was de NHM vanaf 1824 actief op de markt voor katoen, wol en huiden, waarvoor men actief was in de Zuidelijke (slaven)staten van Noord-Amerika. De daar geproduceerde katoen werd gebruikt in de Nederlandse katoenindustrie (zoals ook in Brittannië), waarvoor men op consignatie katoen inkocht via een vertegenwoordiger in de VS. In de Noordelijke staten werkte de NHM samen met de firma Schuchardt & Gebhard, een van de voornaamste bankiershuizen in New York, dat ook bevriend was met Baring Bros, de toenmalige bankrelatie van de NHM.

> *Frederick Gebhard (1860–1910) stamde uit een Nederlandse familie die zich rond 1800 in New York had gevestigd. Vanaf 1845 begon de familieonderneming aandelen te kopen in banken en spoorwegmaatschappijen. De familie was aangetrouwd met andere families van Nederlandse oorsprong, zoals de Vanderbilts — bekend als stoomboot- en spoorwegmagnaten — en de Stuyvesants, destijds vooraanstaande vastgoedmagnaten in New York. Frederick Schuchardt werd in 1865 genoemd als directeur en trustee van de New Chicago & Great Eastern Railway, een van de spoorlijnen van de Pennsylvania Company, en was daarvoor aandeelhouder van de Cincinnati & Chicago Air-Line Railway (1860), die bestond tot deze werd overgenomen door eerstgenoemde onderneming. Dit geheel groeide uiteindelijk uit tot de Pittsburgh, Cincinnati, Chicago & St. Louis Railroad (1890). Het bankiershuis Frederick Schuchardt & Sons ging in 1875 failliet. Ook Oranjes Baring Brothers, de partnerbank van de NHM, participeerde op grote schaal in Amerikaanse spoorwegen en slavenplantageculturen.*

Deze firma wilde de contracten voor consignatarissen organiseren. Hiervoor diende een voorschot van 85 à 90% verstrekt te worden, wat de NHM deed tegen een provisie van 2%. Omdat de consignaties relatief klein bleven, kocht de NHM uiteindelijk ook direct in.

P65. De NHM ging ook Brits-Indische katoen importeren via firma's in Calcutta, Bombay en Colombo. Dit bleef men 25 jaar lang doen, ondanks dat er verlies werd geleden.

> *In Calcutta was de NHM ook de monopolist op de inkoop van opium dat via de beurs werd verkocht nadat de Britse kroon in 1858 de EIC had opgeheven en directe controle uitoefende over Brits India. Ook was er een levendige handel in diamanten en andere edelstenen. Bombay (nu: Mumbai) was een andere opium hoofdstad van India, maar deze markt bleef 'vrij' en open voor smokkel die vooral richting China ging. Op opiumverkoop leed de NHM zeker geen verlies.*
> *Colombo op Ceylon (nu: Sri Lanka) was met de tamilsprekende VOC-kolonies in India overbedragen aan de Britse kroon vanaf 1795. Ze werden tot de opheffing gecontroleerd door Oranje's EIC en vielen nu onder het Brits-Indiase deel dat vanuit Bombay werd bestuurd. Het valt op dat er een sterke relatie blijft tussen het Tamilsprekende deel van India en de gebieden waar Oranjes NHM en gerelateerde bedrijven actief zijn in Maleisië. Zo was de NHM als eerste bank actief op het Maleisisch schiereiland. Later worden behalve Chinezen ook veel Tamil contractarbeiders ingezet in deze gebieden. De wereldmarkt voor producten uit Brits Zuidelijk India en Maleisië als thee, kinine, rubber en tin werden afgestemd met Batavia in wereldkartels georganiseerd via vergelijkbare plantage- en mijnbouwexploitatie systemen. Hoe de exploitatie-afspraken tussen de Nederlandse en Britse kroon lagen blijft onduidelijk, maar zeker is dat de NHM een hoofdrol speelde bij de koloniale exploitatie van Brits-Maleisië dat na het Verdrag van Londen (1824) door de Britse kroon word ingelijfd.*

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Voor de wolmarkt werd zaken gedaan in Australië, Zuid-Amerika en Zuid-Afrika, waarmee eveneens verlies werd geleden.

> *Vanaf 1866 start de eerste diamantproductie op in Kimberly in de Oranje Vrijstaat kolonie aan de Oranje rivier. Dat zorgde voor een diamond rush naar het gebied; De Zuid Afrikaanse diamantenhandel was lucratief, al was de kwaliteit minder als de diamanten uit Borneo. In 1871 viel het gebied onder Britse protectie en in 1873 werd het als Grigualand West geclaimd als kroonkolonie en in 1880 onder directe controle gebracht door de Kaap Kolonie waarop de Eerste Boer Oorlog (1880-1881) volgde. De Oranjes hadden beperkte controle over de vrijbuiters in de Zuid Afrikaanse kolonies en spraken zich niet uit tegen de oorlog.*

In Zuid-Afrika en Argentinië kocht de NHM ook huiden en vellen, eveneens met verlies. De zaken met Ceylon en Japan kregen een grote omvang.

P66. In Ceylon ging de NHM handelen in katoen, kokosolie en koffie, zowel op inkoop- als consignatiebasis. Ook financierde men er enige tijd koffieplanters, een handel die later door Londen werd overgenomen. Met Japan knoopte de NHM in 1859 voor het gouvernement directe betrekkingen aan. De oude Japanse handel tot 1854 was niet zozeer handel, maar meer een uitwisseling van geschenken (onderworpen aan strikte protocollen). De gewelddadige openstelling van China maakte in Japan enige indruk (Eerste Opiumoorlog, 1839–1842). Koning Willem III schreef aan de shogun om hem te motiveren Japan open te stellen. Deze weigerde, waarop de VS in 1854 met '*gunboat diplomacy*' een traktaat afdwong. Brittannië en Rusland volgden, en enkele havens werden opengesteld. Nederlandse diplomatie bewoog Japan in 1858 tot vrijhandel. Nederland genoot als geen ander Europees land aanzien en vertrouwen door de eeuwenlange handelsrelatie sinds de VOC zich in de 17de eeuw op Deshima had gevestigd.

P67. Nederlandse marineofficieren waren de eerste instructeurs van Japan in moderne oorlogstechniek en werktuigkunde. Nederlands werd op veel plekken in Japan gesproken en was aanvankelijk de voertaal voor het verkeer met Europeanen. Na het sluiten van het handelstraktaat in 1858 vestigde de NHM zich in Japan. De NHM-Factorij stuurde Bauduin als agent naar de oude VOC-post Deshima en huurde voor twee jaar jonkheer Von Siebold in.

> *Philipp Franz von Siebold (1796–1866) was een Duitse arts, botanist en reiziger uit Würzburg. Hij werd beroemd door zijn studies van de Japanse flora en fauna en de introductie van westerse medische kennis, zoals pathologie en vaccinatie. Von Siebold vestigde zich in 1824 op Deshima en stichtte er een gezin. Zijn dochter Kusumoto Ine – geboren uit zijn relatie met Kusumoto Taka – werd de eerste Japanse vrouw met medische opleiding en later lijfarts van de keizerin (1882–1903).*

De zaken namen een ongekende vlucht. Er werd vooral textiel en medicijnen verkocht, en boomwas, ruwe zijde en lakwerk voor Europa aangekocht, met de nadruk op zijde. In 1862 leverde de NHM een compleet stoomschroef-oorlogsschip met volledige uitrusting en bemanning. Het volgende jaar kreeg men opdracht voor een koopvaardijschip. Ook andere opdrachten – zoals de betaling van Japanse gezelschappen en studenten in Europa, en het leveren van ingenieurs, technici en artsen – schiepen een sterke band. In 1866 exporteerde de NHM voor ƒ 6 miljoen aan handel naar Japan.

> *De NHM was meer dan een decennium lang de enige westerse bank in Japan nadat het land was opengebroken. Dat werd vooral door de VS verder opengebroken, toen het regime van de shogun met militaire steun werd verslagen en keizer Meiji (r. 1868–1912) werd geïnstalleerd. Onder het Meiji-regime (1868–1926) industrialiseerde Japan razendsnel naar westers model. Het*

geïndustrialiseerde en bevolkingsrijke Japan zou de westerse koloniale machten helpen om het 'Gele Gevaar' uit China te onderwerpen — een gedachte die in de jaren 1880 in de Nederlandse politiek vorm kreeg en later prominent verscheen via propaganda en media in de VS en Keizerlijk Duitsland. In deze periode worden de Chinese Peranakan op Java economisch onderworpen en de Chinese kongsi's op diamant- en goudrijk Borneo in de relatief onbekende Derde Kongsi-oorlog (1884–1885).

Dat proces kreeg in Azië concreet vorm toen de gemoderniseerde Japanse marine die de marine van opkomend China versloeg in de Eerste Chinees-Japanse Oorlog (1894–1895), Formosa (nu: Taiwan) annexeerde, de strategisch gelegen haven Lüshunkou (Port Arthur) op het schiereiland tussen China en Korea veroverde, en de controle over de Chinese tribuutstaat Korea overnam. De precieze rol van Nederland of van de Oranjes is nooit uitgediept, maar het is duidelijk dat de Japanse expansie en de verzwakking van China — en daarmee ook van de Chinezen in Nederlands-Indië — de Oranjes uitstekend uitkwamen. Zo was de NHM bijvoorbeeld monopolist van Anatolisch opium dat via onder andere aan Barings gerelateerde ondernemingen China binnenstroomde in steeds grotere hoeveelheden. In dat kader volgen ook de Boxer Opstand (1899-1901) waarin op instigatie van het nieuwe krachtige Keizerrijk Duitsland oorlog word geforceerd en Beijing definitief onderworpen word. Japan vocht mee met troepen uit het Keizerrijken Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Rusland, het VK, Frankrijk en Italië. Ook Nederland, Spanje en België stuurden een beperkte troepenmacht.

Gezien de eeuwenoude warme (handels)relaties tussen de Nederlanders en de Japanners, waren de eersten als westerse natie waarschijnlijk het best geïnformeerd over hoe Japan voor het karretje gespannen kon worden. Door de VS en Britten vooral het vuile werk te laten doen in Japan, bleef Nederland en de Oranjes relatief schone handen houden voor diplomatie. Dergelijke diplomatie van monarch tot monarch was in formeel Japan essentieel.

Bovendien participeerde de keizerlijke familie — net als de Oranjes en de Britse kroon in hun kroondomeinen — actief in de grootste economische conglomeraten die zich in de Meiji-periode razendsnel ontwikkelden. De zaibatsu Mitsui stond bekend als de 'keizerlijke zaibatsu' en groeide uit tot het grootste concern van Japan. De keizerlijke familie was daarnaast grootaandeelhouder in zowel de naar Westers model georganiseerde private Yokohama Specie Bank (1880, YSB) als Bank van Japan (1882, BoJ). De YSB speelde een centrale rol in de buitenlandse handel en koloniale exploitatie, terwijl de BoJ de spil vormde van de strak geleide Japanse binnenlandse economie.

In referentie tot de tekst uit het Gedenkboek: de Oranjes konden eenvoudig via de NHM of anderszins kapitaal uitlenen aan de YSB of de BoJ — eventueel via of met bemiddeling van de keizerlijke familie. Niemand in Japan zou het immers aandurven de goddelijke keizer financieel te benadelen. Er zijn sterke aanwijzingen dat volgens een dergelijk model werd gewerkt voordat de private Bank for International Settlements (1930) werd opgericht in Basel.

P68. Er werden agentschappen geopend in Kanagawa, Hiogo, Yokohama (bij Tokio) en Osaka. Andere partijen volgden de handel succesvol op. De NHM specialiseerde zich in financiering: men leende bedragen uit tegen 12–18% rente, vooral aan de Japanse regering en de daimyōs. In de eerste tien jaar leende de NHM voor ƒ 10 miljoen uit. De revolutie van 1869 herstelde de wereldlijke macht van de keizer. Het shogunaat en het systeem van daimyōs verdwenen volledig – en daarmee ook de belangrijkste clientèle van de NHM. De (betalings)mentaliteit van de particuliere Japanse kooplieden werd als zeer onbetrouwbaar beschouwd.

P69. Na de revolutie van 1869 kreeg de NHM in Japan te maken met het ene faillissement na het andere. Dat had deels te maken met het gecombineerd bankieren en handelen van de Japanners. In 1874 werd het verbod op de handel in wissels en effecten geschrapt.

> *Een wisselbrief of wissel is een document voor een geldtransactie waarmee de ondertekenaar (trekker) aan een geadresseerde (betrokkene, meestal een bank of handelaar) de opdracht geeft een bepaald bedrag te betalen aan een derde (nemer), direct of op termijn. De tussenpersoon verdient aan de transactie en functioneert dus als kredietverschaffer en intermediair.*

Hierop begon de NHM een bank in Japan. Ook in New York werd een agentschap gevestigd via een plaatselijke firma. Daar werd, naast de handel in graan en petroleum, eveneens in wissels gehandeld. De NHM had in zowel New York als Japan slechte ervaringen, met minder winst dan elders.

> *Er zijn sterke aanwijzingen dat de NHM of gerelateerde ondernemingen in de snel industrialiserende VS en Japan ging werken via tussenpartijen. In de VS zoals Baring Brothers, Schuchardt & Gebhard, de Bossevain en Pierson bankiersfamilies uit Amsterdam, het nieuwe Hope & Co., Lee, Higginson & Co., J.P. Morgan & Co., in Londen werd N.M. Rotschild & Co. een grote opkoper van staatschulden, een andere belangrijke zakenpartner van de Oranjes in Koninklijke Olie / Shell (1890/1907). In Japan lijkt er gewerkt te worden via de zeer invloedrijke Keizerlijke familie. Dat ligt in lijn met de sterk stijgende exploitatiewinsten in de Nederlandse kroonkolonies die geherinvesteerd moesten worden.*

P70. Door deze ervaringen werden hervormingen doorgevoerd bij de NHM.

P71. In 1882 besloot de directie een eind te maken aan de eigen handel en geen orders meer aan te nemen van Europese of Amerikaanse huizen. Hoewel de statuten ongewijzigd bleven, werd er in de praktijk gestopt met direct handelsverkeer. De agentschappen in de Buitenbezittingen, die slechts dienden voor de handel, werden als waardeloos beschouwd en opgeheven of sterk ingekrompen. Op Java bleef, behalve enkele afscheepkantoren, enkel de Factorij in Batavia en de agentschappen in Soerabaja, Semarang en Singapore over. Deze kantoren zouden zich voortaan richten op cultuurzaken, de import en export van gouvernementsproducten en bankzaken.

> *Feitelijk ging de NHM zich meer richten op kredietverstrekking en investeringen in een steeds sterker geprivatiseerde wereldhandel. De NHM sloeg vervolgens ook toe na de enorme mondiale suikercrisis van 1884–1885, met kredietverstrekking en participaties in de meest gezonde bedrijven.*

P72. Alleen het agentschap in Singapore kreeg de vrijheid om orders en consignaties van lijnwaden aan te nemen, maar miste de cultuurrelaties die de NHM op Java wel had. Vanaf 1887 richtte ook dit agentschap zich uitsluitend op bankzaken. Het NHM-agentschap in Nijverdal (waar de NHM sinds 1836 de Koninklijke Stoomweverij exploiteerde) werd opgeheven. Niettemin bleef de NHM actief in de handel: zij leidde en bezat het grootste aandeel in het zogeheten Santos Syndicaat.

> *Het Santos Syndicaat van de NHM importeerde massaal koffie van Braziliaanse (slaven)plantages via de havenstad Santos en speelde een hoofdrol bij het ontstaan van de mondiale koffiecrisis van 1884. Het gebied ten zuiden van Rio de Janeiro werd door de koffie boom versneld geïndustrialiseerd met onder andere nieuwe spoorwegen. In dit gebied lagen ook belangrijke Braziliaanse mijnen voor onder andere diamanten.*

In 1910 bracht dit syndicaat grote hoeveelheden koffie op de Nederlandse markt. Ook was de NHM betrokken bij syndicaten voor de aanvoer van Braziliaanse en Santa Domingo-tabak. Daarnaast bleef

zij tot op de dag van vandaag (1924) betrokken bij de verkoop van producten voor rekening van derden. Deze verkoop vindt plaats:

A) Voor rekening van de Staat
B) Voor rekening van ondernemingen die geheel of gedeeltelijk eigendom zijn van de maatschappij, of vrijwillig, dan wel op basis van een consignatiecontract, producten aan de NHM ter verkoop verzenden.

De overeenkomst met de Staat uit 1873 werd tien jaar later vervangen door een nieuwe, waarin de voordelen voor de maatschappij opnieuw werden beperkt. Het NHM-commissieloon werd voor alle producten, behalve tin, verlaagd van 2% naar 1,5%, wat sinds 1873 al voor tin gold.

P73. De commissie voor NHM's Factorij werd apart vergoed door het gouvernement en in 1873 van ƒ 140.000 tot ƒ 70.000 teruggebracht; na 1883 werd zij niet meer uitgekeerd. Ondanks dat deze commissie in verhouding tot de beloning niet in verhouding stond tot de verdiensten was de NHM bereid die verlaging te accepteren. Het gouvernement bleef in de nieuwe overeenkomsten van 1898, 1904 en 1909 de NHM als exclusief commissionair aanwijzen. In 1909 werd de commissie voor de verkoop van tin, waarvan de consignatie sterk was toegenomen, tot 1,25% verlaagd. In 1914 werd de overeenkomst jaarlijks verlengd tot deze in 1921 opnieuw voor vijf jaar werd gesloten. Sinds 1870 waren de opbrengsten van de gouvernementsveilingen afgenomen van ƒ 70 à 60 miljoen naar ƒ 17 miljoen in 1898.

> *Voor een commissie van 1,5% komen die bedragen neer op respectievelijk ƒ 4.333,3 miljoen en ƒ 1.133,3 miljoen aan handelswaarde. Wat met deze taalmanipulatie feitelijk bedoeld wordt, is dat de handel die eerst via het gouvernement liep, in de geliberaliseerde markt na 1870 steeds meer direct via de NHM & Co. ging verlopen, op basis van consignatie voorfinanciering. Daarbij stond de vergoeding die de NHM ontving in geen enkele verhouding tot de werkelijke schaal van de handel.*

De verkopen uit de consignatie van tin zorgden ervoor dat dit bedrag weer opliep richting de Eerste Wereldoorlog. De gouvernementsproducten omvatten inmiddels vooral de verkoop van tin in Batavia, nadat de exclusiviteit daarop was opgegeven.

P74. Voor rekening van de Staat werden door de maatschappij onder meer rubber, gutta-percha, kinabast en coca aangevoerd en verkocht.

> *Reconstructie: Van 1875 tot en met 1889 (niet de tijdsduur van het NHM contract, maar van dit deelonderzoek) werd er voor ƒ 1.393,8 miljoen aan waarde uit Nederlands-Indië aan suiker, thee, koffie, tabak en tin geëxporteerd en voor ƒ 3.841,6 miljoen verkocht, wat resulteerde in een bruto marge van ƒ 2.447,8 miljoen (ƒ 163,2 miljoen per jaar). Opium en kinine bleven het exclusieve domein van de NHM: in dezelfde periode werd er voor ƒ 299,1 miljoen aan waarde in opium en kinine verhandeld en voor ƒ 2.960,4 miljoen verkocht, wat resulteerde in een bruto marge van ƒ 2.661,3 miljoen, grotendeels afkomstig uit de illegale opiumhandel met Nederlands-Indië. De totale bruto marge bedroeg ƒ 5.109,1 miljoen (ƒ 340,6 miljoen per jaar), exclusief beperkte afdrachten als transportkosten, sommige belastingen, handelshuis-commissies en onbekende overhead..*
>
> *Veel zaken zijn in deze berekening niet meegenomen, zoals andere verkochte producten — kapok, peper — of de waardevolle delfstoffen zoals goud, diamanten en andere mineralen die in Borneo werden gewonnen, maar nergens op de balans vermeld staan. Ook de massale opiumverkoop aan bijvoorbeeld China is buiten beschouwing gelaten, net als de toenemende overige handel met Japan. Wat in vergelijking met de woekerwinsten uit de vorige exploitatieperiode (1850–1874, ƒ*

> *178,3 miljoen per jaar) vooral opvalt, is dat deze na de liberalisering met NV's vanaf 1870 snel verdubbelen.*
>
> *Als er getracht wordt een volledig rekenmodel te maken, blijkt hoezeer de koloniale verslagen zijn ontworpen om te misleiden – er wordt regelmatig van format gewisseld, waarbij andere cijfers worden gepresenteerd zodat de reeks onderbroken wordt en er anders moet worden gerekend. Er ontbreken stelselmatig informatie om een kost- of exportprijs te kunnen berekenen. Ook blijken 'kostprijzen' doelbewust veel te hoog gepubliceerd, zoals bij thee en tabak, waardoor de marge van een hele cultuur van de balans verdwijnt om de woekerwinsten van het koloniale monopolie van de NHM te verbergen. Bij tin wordt vermeden om een inkoopprijs te noemen en wordt uiterst dubieus geboekhoud. 'Kostprijzen' stijgen en dalen zonder snel aanleiding, zonder dat er een crisis is. Dat lijkt erop te duiden dat de consignatie beursopbrengsten van het gouvernement die via de NHM bleven lopen soms maar verzonnen werden om de koloniale begroting sluitend te krijgen op de gewenste manier, inclusief het beoogde Batig Slot.*
>
> *Ter illustratie: de in de koloniale verslagen genoemde beursprijzen in Nederland, op basis waarvan tussen 1849 en 1873 de inkomsten van het gouvernement zijn gebaseerd, kloppen niet en zijn veel lager dan de werkelijke beursprijzen. De Koloniale Verslagen zijn structureel ontworpen als 'nota van verduistering' (Van Delden, 1875). Diens harde kritiek in Blik op het Indisch Staatsbestuur (1874) is meer dan terecht. Daar was evenwel al een oplossing voor gevonden door de Oranjes & Co: na de contractverlenging van 1874 stapt het gouvernement over op een berekeningsmethode waaruit nog minder op te maken is.*

Naarmate het gouvernement zich in Indië uit de cultures terugtrok, breidden particuliere bedrijven zich snel uit. Alleen al de jaarlijkse opbrengst van cultuurproducten van de Maatschappij en van haar relaties (ondernemingen waarin de NHM direct investeerde of waaraan zij krediet verstrekte) was groter dan de hoogste gouvernementsveilingen uit de bloeitijd van het Cultuur- en Consignatiestelsel. De uitvoer uit Indië was in 1924 al vijfmaal zo groot als in 1870. Toen het gouvernement zich terugtrok uit de cultures ontstond er een grote behoefte aan krediet, in het bijzonder voor de landbouw. Daarom ontstonden er in 1863 drie kredietinstellingen die zich bij voorkeur op Nederlands-Indië richtten: de Nederlandsch-Indische Handelsbank, de Rotterdamsche Bank en de Internationale Crediet- en Handelsvereeniging 'Rotterdam'. De Rotterdamsche Bank trok zich in 1870 weer uit Indië terug, maar de andere twee breidden hun activiteiten in concurrentie met private firma's en de NHM uit.

> *Ook Oranjes Javasche Bank was zeer actief in de cultures en domineerde met de NHM de markt. De overige cultuurmaatschappijen waren na de mondiale Suikercrisis (1884-1885) vaak direct gerelateerd aan de NHM. Aanvullend waren de grootste NV's in de markt zoals de Deli Maatschappij NV (1869) vaak indirect eigendom van de Oranjes. Dat kon eenvoudig en was zelfs logisch: De aandelen van de door de kroon gecharterde NV's waren vrij en onzichtbaar verhandelbaar. Daarnaast waren de NV's in de kolonie gebonden aan de prijsplafonds die het gouvernement instelde. Zo werden ook de winsten sterk beperkt en waren de ondernemingen relatief weinig waard. Daarom konden ze voor een relatieve 'habbekrats' worden overgenomen. De enige die woekerwinsten kon opstrijken was de NHM die de export en de verkoop overzees organiseerde.*

P75. In Nederland kwam er in 1881 de Koloniale Bank bij, die zich voornamelijk toelegde op investeringen in cultuurgrond. Gebruikelijk was het om niet alleen direct te investeren, maar ook om

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

halfjaarlijkse kredieten (voor één oogst) te verstrekken. Ook de Factorij investeerde in cultuurrelaties: in 1874 beschikte zij over ƒ 9 miljoen aan kapitaal, en in 1879 was dat al gegroeid tot ƒ 19 miljoen, waarvan ƒ 14,7 miljoen was geïnvesteerd in cultures. De NHM maakte echter te weinig rendement, waarna werd afgeschreven en verkocht; in 1879 en 1880 bedroegen de gezamenlijke verliezen ƒ 3 miljoen, omdat minder gewenste relaties versneld werden afgestoten. In december 1883 stond er nog slechts ƒ 6 à 7 miljoen aan kapitaal uit, op een totaal Factorijkapitaal van ƒ 14 miljoen — wat duidde op een hoge liquiditeit. De hervorming was net afgerond toen de hevige suikercrisis van 1884–1885 onverwachts de krediet- en cultuurinstellingen ten val bracht.

> *De suiker- en koffiecrisis was echter niet onverwacht: Zij werd vooral veroorzaakt doordat vooral het Duitse Keizerrijk, waarmee de Oranjes uitstekende relaties onderhielden, op grote schaal bietsuiker was gaan produceren. Daarnaast importeerde de NHM massaal koffie uit het concurrerende Brazilië — mede omdat de koffieplantages in Indië waren aangetast door ziekte en omdat de markt inmiddels was geliberaliseerd en dus eens flink 'gedisciplineerd' moest worden. De crisis kwam dus geenszins onverwacht, maar lijkt zelfs georkestreerd door de NHM & Co. Dat kon relatief eenvoudig door de kredietafhankelijke plantersmarkt: Het consignatie-krediet werd simpelweg niet meer verstrekt en de markt stort in.*

De prijs van suiker daalde scherp in 1883, waardoor exporteurs in 1884 geen contracten durfden aan te gaan. Suikerfabrikanten consigneerden daarop hun product zelf naar Europa, waar zij direct met verliezen werden geconfronteerd. Daardoor konden zij hun schuldeisers niet voldoen, die op hun beurt eveneens in geldnood kwamen.

P76. De grote *Oriental Banking Corporation* (1842, OBC), die eveneens grootschalig investeerde in Nederlands-Indische cultures, ging in mei 1884 failliet.

> *De OBC was de "most powerful, oldest, and most prestigious Eastern exchange bank". De bank was met een charter van de kroon opgericht in de Indiase opiumhoofdstad Bombay en was groot geworden met vooral de Chinese handel in opium (heen) en thee (retour). De NHM & Co. hadden samen met partnerbank Barings en andere drugsbanken als de The Chartered Bank of India, Australia and China (1853, Chartered) en The Hongkong and Shanghai Banking Corporation (1865, HSBC) de concurrentie flink aangepakt. Door de mondiale suikercrisis vielen de inkomsten uit de investeringen van dergelijke commerciële banken weg, waardoor de concurrentie stevig werd uitgedund.*

Hierdoor weigerden importeurs nog langer wissels van Nederlands-Indische cultuurbanken te kopen, waardoor deze banken zonder liquiditeit kwamen te zitten. De Koloniale Bank meldde zich bij de NHM met een tekort van ƒ 4 miljoen. De NHM weigerde echter steun, waarna de Koloniale Bank zich ternauwernood wist te redden met een obligatielening van ƒ 5 miljoen. Ook de Nederlands-Indische Handelsbank kwam in moeilijkheden, met een tekort van ƒ 9 miljoen. Deze wist uiteindelijk een obligatielening te plaatsen, nadat zij haar cultures onderbracht in de nieuw opgerichte Nederlandsch-Indische Landbouw Maatschappij (1884, NILM), waarin de NHM vervolgens direct participeerde.

> *Via de nieuwe, zeer grote NILM kreeg de NHM direct toegang tot een enorme hoeveelheid cultuurgoederen, oftewel plantages. Op deze manier profiteerde de NHM hier en elders direct van de crisis.*

Table 3.4. Trade bankruptcies in the Netherlands Indies, 1883–1887.

	Total	Chinese bankruptcies		
			retrieved debts	
		% of total bankruptcies	partially retrieved	less than 10% retrieved
1883	58	38 (66%)	36 (95%)	21 (55%)
1884	55	38 (69%)	33 (89%)	17 (45%)
1885	99	66 (67%)	64 (97%)	32 (48%)
1886	113	77 (68%)	77 (100%)	31 (40%)
1887	110	69 (63%)	17 (25%)	5 (7%)

Source: *De Indische Gids* 11 1 (1889) 1083–1084.

P77. Bij de grote particuliere firma *Dorrepaal & Co.*, die vooral cultuurondernemingen had in de Vorstenlanden, had de NHM een aanzienlijk direct belang als grootste kredietverstrekker.

> *Een van de aandeelhouders van Dorrepaal & Co. (c. 1849) was Christiaan van Lennep (1828–1908), afkomstig uit de bekende familie te Izmir die het Anatolische opium leverde aan de NHM. Hij had sinds 1845 gewerkt bij het nieuwe Hope & Co. (1815). Tijdens de crisis bezat Dorrepaal & Co. 22 suikerraffinaderijen en diverse plantages, voornamelijk geconcentreerd in de Vorstenlanden op Java.*

Men besloot de firma om te vormen tot een naamloze vennootschap: de *Dorrepaalse Bank der Vorstenlanden*, met een kapitaal van ƒ 8 miljoen, waarvan ƒ 5,5 miljoen direct was geplaatst (de resterende ƒ 2,5 miljoen betrof garanties). Er werd een obligatielening van ƒ 6 miljoen uitgegeven tegen 6%, waarmee de crediteuren werden voldaan en nieuw kapitaal werd aangebracht. De erven van Dorrepaal werden gedwongen om 50% van het maatschappelijk kapitaal van de vennootschap (ƒ 4 miljoen, oftewel 50% op ƒ 8 miljoen) over te dragen aan een syndicaat van schuldeisers onder leiding van de NHM, ter herfinanciering van de suikerondernemingen in de Vorstenlanden.

> *Merk bij de grote cultuurbank Dorrepaal op op hoe weinig commerciële marge er was in de vrije koloniale plantagemarkt en hoe relatief goedkoop de aandelen waren in verhouding tot de plantagewoekerwinsten van de NHM. Feitelijk was er dus maar heel beperkt sprake van liberalisering. De toegenomen concurrentie binnen de koloniale landsgrenzen zorgden er alleen maar voor dat de exportprijzen voor de NHM daalden.*

P78. De *Internationale Crediet- en Handelsvereeniging Rotterdam* moest ook een 6% obligatielening afsluiten voor ƒ 2,5 miljoen. Door de NHM en twee andere Amsterdamse bankiers werd de lening volgetekend. Ook de *Commanditaire Vennootschap Lens & Bergsma* moest een obligatielening van ƒ 1,5 miljoen uitgeven. In zes maanden tijd werd voor ƒ 27,5 miljoen aan obligatieleningen verstrekt, waarna het systeem werd hervormd. Alleen de NHM kon haar zesmaandelijkse kredieten blijven verstrekken.

> *De rest kromp sterk en lag jarenlang aan het kredietinfuus door de rentes en de terug te betalen leningen. De aanzienlijke Chinese concurrerende cultuursector kon niet op steun rekenen en ging nog harder onderuit: van de 435 cultuurfaillissementen waren er 212 Chinees (49%) en bijna geen enkel bedrijf herstelde zich volledig. Dit valt samen met het opkomen van de 'Gele Gevaar'-politiek aan het begin van de jaren 1880 en het invoeren van het opiumregiesysteem (1893), waarmee ook de belangrijkste financiële inkomstenbron uit de opiumpacht onder het uitgeholde Chinese model wegviel.*

De Nederlandsche Bank NV (het 100% moederbedrijf van de Javasche Bank, met 80% Oranje-aandelen) verordonneerde dat er geen wissels (kredietbrieven, verhandelbare schuldbekentenissen) met een langere looptijd dan twee maanden vanaf de opmaakdatum mochten worden verstrekt, of nieuwe wissels van maximaal veertien dagen. De Javasche Bank accepteerde andere wissels niet meer als onderpand. De NHM was uitgezonderd.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

> *Lees: de NHM werd feitelijk de enige 'officiële' financier die in een instortende markt desperate partijen aan zich kon binden onder de beste condities, terwijl de rest failliet ging; de markt op een presenteerblaadje.*

De directie deelde aan de commissarissen mee: *"Van alle zijden werden aanbiedingen gedaan om zaken van andere maatschappijen over te nemen, welke men daar niet kon of wilde behouden. Het waren zowel cultuur- als financiële zaken die ons in overstelpende hoeveelheid werden aangeboden, en het onderzoek naar de aard van iedere aanbieding vermeerderde niet weinig de werkzaamheden van dien tijd."*

> *Het was kortom een doelbewuste shakedown van de NHM in samenwerking met de Javasche Bank, die dezelfde hoofdaandeelhouder had: de Oranjes.*

P79. In het *Verslag aan Commissarissen* werd geschreven: *"Wel was deze crisis een misschien nimmer wederkeerende gelegenheid om zich de beste cultuurrelaties te verzekeren, en kan het zijn dat wij later zullen betreuren daar niet meer gebruik van te hebben gemaakt; maar er hangt boven de toekomst der suikerindustrie nog zoveel onzekerheid, dat wij ons belang daarbij niet aanzienlijk wilden vergroten."*

> *Die opmerking lijkt doelbewust misleidend en staat haaks op de praktijk: in Suriname organiseerde de NHM vanaf 1882 immers zelf grootschalige plantage-exploitatie, waaronder de aanleg van de enorme suikerrietplantage en suikerfabriek Mariënburg.*

Nadat de (Nederlandse) plantage-industrie is gered, ontstaat er een wanverhouding tussen de productiekosten op Java en de waarde van de suiker op de wereldmarkt.

> *Lees: het NHM-suikerkartel had de kosten in het verleden zó ver opgedreven dat, toen de markt na 1870 geleidelijk werd geliberaliseerd door het aflopen van de gouvernementsconsignaties en het systeem begon te wankelen in de 1880s de schuld gemakzuchtig werd gelegd bij de 'hoge' productiekosten van de inmiddels geliberaliseerde markt (de zogenaamde 'profiteurs'). Ondertussen konden de woekerwinsten voor de NHM juist sterk toenemen: hoewel de verkoopprijs van suiker in Nederland licht daalde — van f 485 per ton in 1880 naar f 419 in 1890 — verdubbelde het Indische productievolume vrijwel, van 221.000 ton naar 463.600 ton in dezelfde periode. Die volumetoename werd mogelijk door zowel de consolidatie en verregaande industrialisatie van de markt onder NHM & Co. na 1885 als door een groeiende Europese afzetmarkt dankzij dalende consumentenprijzen en toenemende welvaart.*

De plotseling ontstane wanverhouding was de oorzaak van de crisis geweest; zowel rietsoort als productie moesten stevig aangepakt worden op wetenschappelijke basis. Dit moest worden gecoördineerd door het proefstation in Solo (1884), het proefstation voor West-Java (1886) en Oost-Java (1887).

> *De proefstations die na de crisis op strategische locaties in Nederlands-Indië werden opgericht, zouden ook voor andere cultuurgewassen worden ingezet. Dankzij deze gezamenlijke, wetenschappelijke benadering konden plagen collectief worden bestreden, werden de meest productieve variëteiten geselecteerd, de optimale plantmethoden geïmplementeerd, de vergoeding voor de contractarbeiders minimaal en de groei gestimuleerd door de inzet van nieuwe kunstmestsoorten. In combinatie met de voortschrijdende industrialisatie en de grootschalige inzet van contractarbeid groeiden de exploitatiewinsten exponentieel. Door de toenemende marktconsolidatie bij een beperkt aantal partijen, met de NHM voorop, ontstond feitelijk een*

> *kapitalistische variant van een geleide planeconomie — waarbij de winsten vanzelfsprekend bleven toevallen aan Oranje & Co.*

P84. De NHM investeerde buiten Nederlands-Oost- en West-Indië alleen in Guatemala, waar zij via de *Compania Holandesa de Comercio de Centro-America* met enkele koffieplanters consignatiecontracten had afgesloten. In 1880 begon men via NHM's Factorij met bankieren, en vanaf 1882 startte de Factorij met disconteringen (het berekenen van de geldwaarde over tijd met rente e.d.), leningen, financiering van import en het uitvoeren van effectenorders (opdrachten van beleggers of handelaren om financiële effecten zoals aandelen, obligaties of derivaten te (ver)kopen). In 1883 kon men ook debet- (een lopende spaarrekening) of girorekeningen (een betalings- en overboekingssysteem waarbij geld van rekeningen wordt overgemaakt zonder dat er contant geld nodig is) openen bij de NHM. Op gelden in deposito voor zes maanden of langer werd 4% rente vergoed.

P85. Dat was precies op tijd. Toen de suikercrisis (1884) vervolgens uitbrak, had dat noodlottige gevolgen voor veel van de grootste concurrenten van de NHM, die de crisis zonder problemen doorstond. In 1884 werd een begin gemaakt met telegrafische overboekingen en documentenkrediet (een *Letter of Credit*, een veelgebruikte betaalvorm bij internationale orders, waarbij de bank garandeert aan de exporteur dat de kopende importeur betaalt). De deposito's en giro's namen zo sterk toe dat de Factorij haar vaste kapitaal van ƒ 12 miljoen niet meer geplaatst kreeg; ƒ 2 miljoen werd daarom voor 3,5% in staatsleningen belegd. Om de toestroom van geld tegen te gaan, verlaagde de Factorij in 1888 de rente op deposito's tot 2,5% voor één jaar of langer, en op giro's werd geen rente meer gegeven. Daarmee concurreerde de NHM opnieuw met Engelse en Nederlandsche bankinstellingen. Vanaf 1886 verstrekte ook de herstelde *Nederlandsch-Indische Handelsbank* en de *Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij NV* (1857) leningen. Na 1891 voegde de *Javasche Bank* (1828) zich daarbij, nadat zij een octrooiverlening had ontvangen. Na 1890 namen de wissel- en bankzaken weer toe.

P86. Daar had het agentschap in Singapore in hoge mate aan bijgedragen, dat inmiddels gestopt was met de handel in producten maar zelfs meer uit had staan dan Batavia. In 1894 had Singapore (vanaf 1867 een kroonkolonie die direct werd aangestuurd door het *British Colonial Office*) $20 miljoen aan leningen uitstaan.

> *De zilveren Straits Settlements-dollar was vanaf 1867 gekoppeld aan de Spaanse zilveren dollar; vijf Spaanse gouden peseta's stonden gelijk aan één dollar. SSD1894: 20 miljoen ≈ ƒ 40,5 miljoen. Ook de Chinese zilveren teal munt was tussen 1840 en 1900 afgestemd op de Spaanse dollar: 1 teal was 1,38 Spaanse dollar waard.*

Batavia, met haar (overige) agentschappen, had ƒ 28 miljoen uitstaan. Ook in Singapore namen de gelden snel toe, die veelal weer werden uitgeleend terwijl het eigen kapitaal binnenboord bleef.

Singapore opende ook subagentschappen rondom de Deli-plantages in Medan (West-Sumatra, hoofdstad van het plantagegebied) en Penang (Britse *Strait Settlements* kroonkolonie in Noordwestelijke Maleisië).

> *Beide regio's functioneerden als belangrijke distributiecentra voor opium en Penang en Singapore beschikten over eigen opium-gouvernementsfabrieken. Nadat de NHM er bankfilialen opende, groeiden de tin- en rubbermarkten razendsnel. Hiervoor werden op grote schaal Tamil en Chinese gastarbeiders ingevaren. Vooral de Chinese arbeiders gebruikten veel rookopium, wat binnen hun*

> *cultuur volledig geaccepteerd was. Via de opiumhandel, die uitsluitend in zilver werd afgerekend, werd de koloniale economie van Maleisië effectief gemonitairiseerd.*
>
> *Wat opvalt is dat de administratie van de NHM banken van Maleisië maar ook van Sumatra technisch gezien onder de Britse kroon vielen en dus niet onder de Nederlandse. Dat bood ongetwijfeld allerlei 'fiscale voordelen' voor de organisatie.*

Vanuit Medan werden kasorders verstrekt (contante uitbetalingen) die jarenlang fungeerden als lokaal betalingssysteem. Ook het kantoor in Penang was actief in lokale kredietverstrekking.

> *Ook op deze manieren met wissels en kasorders gaf de NHM dus feitelijk een vorm van een lokale munt uit.*

In 1899 vestigde de NHM zich eveneens in Rangoon, waar men begon te investeren.

> *Rangoon was de hoofdstad van de Britse kroonkolonie Birma (1824–1948). Vanaf dat moment ontwikkelde zich hier eveneens een op het Westen georiënteerde tin- en olie-industrie. De Indiase monopolist Burmah Oil (1886) was direct gerelateerd aan Oranje's Koninklijke Olie (1890) en zou als schimmige aandeelhouder een hoofdrol gaan spelen in de Aziatische olieindustrie als grootste aandeelhouder van Anglo-Persian Oil Company (1909, APOC). De stad heet tegenwoordig Yangon, en ligt in het huidige Myanmar.*

De relaties met Brits-Indië, China en Japan werden aanvankelijk onderhouden via bevriende bankinstellingen die als correspondent optraden. In 1903 opende de NHM een kantoor in Shanghai, en drie jaar later, in 1906, ook in Hongkong.

> *Shanghai was een visserdorp voordat Westerse landen er een vestiging afdwongen na de Tweede Opiumoorlog (1858–1862). De stad ontwikkelde zich razendsnel tot opiumhoofdstad van China en werd van strategisch belang voor de afzet van olie en opium via de Yangtze-rivier, die diep het achterland in loopt. Koninklijk Olie (1890) was er zeer actief, net als in Hong Kong. De NHM had ogenschijnlijk een aanzienlijke aanwezigheid in Shanghai — zo gaf zij de zogenaamde Shanghai dollar uit. De NHM opende volgens het Gedenkboek pas in 1906 een kantoor in Hongkong. De zetel was al in 1825 overgedragen aan de Nederlandse consul, wat gezien de rol van de Oranjes nauwelijks een inhoudelijk verschil maakte. In 1842 werd Hongkong, na de Eerste Opiumoorlog (1839–1842), formeel eigendom van de East India Company (EIC) en vanaf 1867 een Britse kroonkolonie. De kolonie werd echter al zeker vanaf 1821 gebruikt als haven van waaruit de EIC — maar vooral aan Barings gerelateerde partijen — opium invoerden uit Brits-Bengalen. Vanaf 1907 zou de Britse Kroon de invoer van Bengaalse opium in China versneld afbouwen en werd de vrije markt rondom Bombay stil gelegd. De onzichtbaar opererende NHM & Co. nam de Britse rol over, waarna de Chinese invoer van opium ongekend zou stijgen.*

P88. NHM's Factorij kreeg de concessie voor de aanleg van de spoorlijn van Batavia naar Bekasi, die werd ondergebracht in de *Batavia Ooster Spoorweg Maatschappij NV* (1887), een traject van 56 km spoor, met een kapitaal van ƒ 1,7 miljoen dat zij ter hand nam. De Factorij nam ook deel in diverse studiesyndicaten en exploratieondernemingen. Zo werden boringen naar petroleum verricht en onderzoek gedaan naar kolenvelden op Sumatra en Borneo, alsook naar goud op Celebes. De Factorij bracht haar concessies van terreinen waar goud was gevonden onder in het *Exploratie-Syndicaat Celebes*, met een kapitaal van ƒ 1 miljoen.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

> *De exploitatieconcessies voor goud van de NHM waren de krenten in de pap die het Indische Mijnburo had gevonden. Ze werden later grotendeels ondergebracht in de door diezelfde NHM gefinancierde Exploratie-Syndicaat Pagoeat NV (ESP, 1897–1921), die in 1897 in Amsterdam werd opgericht met koninklijke toestemming. Pagoeat NV maakte niet alleen gebruik van brute exploitatietechnieken, waaronder het inzetten van concentratiekampen, maar zou ook de eerste — en zogenaamd enige — maatschappij zijn die in 1904 een superieure goudbaggermolen bestelde bij Storks' Conrad NV in Haarlem, voordat deze niet veel later werd verkocht en met de gehele onderneming van de radar verdween.*

P90. Het eerste syndicaat werd opgericht in 1882 met de Amsterdamsche Succursale van de *Banque de Paris et des Pays-Bas* voor het beheer van (een deel van) de nalatenschap van wijlen Prins Hendrik, alsook de overname van aandelen in de *Stoomvaart Maatschappij Zeeland NV* (1875) en terreinen bij Baarn.

> *Ca. 70% van de aandelen was verdeeld tussen Prins Hendrik en de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij (1856), die lijndiensten onderhield met Engeland en waarin de Oranjes ogenschijnlijk ook grootaandeelhouders waren.*

De NHM organiseerde talrijke emissies (uitgiftes) van aandelen en obligaties van spoorweg-, scheepvaart-, industriële- en cultuurondernemingen, alsook van binnen- en buitenlandse staats- en gemeenteleningen. De NHM participeerde ook voor aanzienlijke bedragen in door anderen gevormde syndicaten.

Bij de oprichting van nationale stoomvaartlijnen werd steun verleend. De NHM was betrokken bij de *Stoomvaart Maatschappij 'Nederland' NV*.

> *De Stoomvaart Maatschappij 'Nederland' NV (1870) werd opgericht door grootaandeelhouder Prins Hendrik en Jan Boissevain, een jaar na de opening van het Suezkanaal. Via de maatschappij werd het vaartmonopolie op Nederlands-Indië georganiseerd. De aandeleninschrijving was openbaar; het is onbekend of instigator en patroon Prins Hendrik zelf aandelen bezat. Gezien zijn rol, het enorme belang, het predicaat 'koninklijk' en het functioneren als moedermaatschappij, lijkt het aannemelijk dat de Oranjes een controlerend belang hadden in de maatschappij. Waarschijnlijk werd deze voorkeurspositie via bankier Boissevain georganiseerd. Het is voor bankiers niet zo moeilijk om vrije inschrijving te manipuleren. Het was bovendien voor WOII een veelvoorkomende praktijk om 'vrinden' en om te kopen figuren via deze manier mee te laten profiteren van de 'gravy train'.*

Er werd gevaren met zogeheten mailboten die vracht, post en passagiers vervoerden. Heen gingen plantagemachines mee; terug goederen als tabak, tin en copra. In Europa werden Southampton, Marseille en Genua aangedaan; gebunkerd werd in Valletta, Port Said, Aden of Colombo. In Nederlands-Indië werden alle grote havens aan de noordkust van Java aangedaan. Voor passagiers waren ook Lissabon, Tanger, Algiers en Singapore populaire haltes. De NHM had ook een aandeel in de oprichting van de *Koninklijke West-Indische Maildienst* (1882) en de *Koninklijke Paketvaart Maatschappij* (1888).

> *Oranje's Stoomvaart Maatschappij 'Nederland' NV had een controlerend belang in beide maatschappijen die het monopolie zouden overnemen en uitbreiden naar de West.*

P91. Onder leiding van president Balthazar Heldring (r. 1900–1907) werd de NHM uitgebouwd tot een volwaardige bankinstelling.

> *Balthazar Heldring was een adellijk bankier, die vanaf 1865 de eerste directeur van de Kas-Vereeniging was geweest en van 1865 tot 1885 bestuurslid van de NHM. De Kas Vereeniging (1865) werd in 1865 opgericht door N.G. Pierson en G.M. Bossevain met Heldring van als eerste directeur. Zijn broer Justinus Heldring richtte in 1879 Heldring & Pierson op die actief was op effecten (aandelen, obligaties of fondsen) en het bewaren daarvan.*
>
> *Deze Amsterdamse private banken waren allemaal één pot nat en een instrument om het koloniale kapitaal van de Oranjes 'discreet' mee te herinvesteren: in 1942 fuseerden de vennootschappen Boissevain & Co, Pierson & Co en Heldring & Pierson tot Pierson, Heldring & Pierson. Deze fuseerde in 1975 met de inmiddels samengevoegde firma Mees & Hope — respectievelijk voortgekomen uit de Algemene Bank Nederland (ABN) en de Amro Bank — die in 1991 opgingen in ABN AMRO. Aan de basis van dit alles stond de NHM.*
>
> *Zoon Ernst Heldring (r. 1939–1948) zou eveneens president worden van de NHM en vanaf het begin een hoofdrol spelen als directeur bij onder andere de eerdergenoemde 'koninklijke' rederijen.*

P103. In 1849, 1874 en 1899 werd de concessie van de NHM telkens met 25 jaar verlengd. Deze perioden worden ook als vier onderscheiden tijdvakken beschouwd, waarbij in 1849 en 1874 de ingehouden winsten werden verdeeld. De NHM begon in 1824 met een nominaal kapitaal van ƒ 37 miljoen. Hiervan was meer dan 75% nog niet gestort toen het aanvankelijk slecht ging, waardoor het fonds werd teruggebracht tot ƒ 24 miljoen.

> *Voor de duidelijkheid: het leek alsof het slecht ging, maar in werkelijkheid ging het juist uitstekend.*
>
> *N.B.: Het 'geheime fonds' lijkt vanaf het begin te hebben gefungeerd als een soort afroomfonds on top. Gezien de enorme exportwinsten moet er een constructie hebben bestaan om deze buiten het zicht weg te sluizen. De vraag is of de Oranjes vanaf het begin tot het einde 80% van de aandelen bezaten, of slechts na de eerste emissieronde. Werden er nadien daadwerkelijk extra aandelen uitgegeven, en zo ja, aan wie? Zijn die mogelijk toegewezen aan externe partijen? Mede door het veelvuldig gebruik van stromannen en intermediairs is dat waarschijnlijk nooit met zekerheid vast te stellen.*

P104. Na de Belgische afscheiding werd het aandelenkapitaal teruggebracht tot ƒ 23 miljoen, waarna deze middelen werden gebruikt om het gouvernement voor te financieren. Hiervoor werden twee obligatieleningen uitgegeven van ƒ 23 miljoen. In 1844 loste de regering de in 1840 gekapitaliseerde schuld grotendeels af; het resterende bedrag van ƒ 10 miljoen werd in 1873 betaald. De opbrengst van 1844 werd gebruikt om beide obligatieleningen in één keer volledig af te lossen. Alleen in 1826 en 1828 werd verlies geleden. De Koning, die zich 'Garant' had gesteld, moest in de eerste vijf jaar ƒ 3,7 miljoen bijpassen.

> *Een bijzonder boekhoudkundig 'hoofdstandje' dat waarschijnlijk bedoeld was om zowel het publiek als de formeel belanghebbenden doelbewust te misleiden.*

P105. In 1838 en 1839 kregen aandeelhouders 13% dividend, een percentage dat pas in 1905 en de Eerste Wereldoorlogsjaren zou worden geëvenaard. Over de eerste 25 jaar bedroeg de winst ƒ 54 miljoen en werd gemiddeld 7,5% dividend uitgekeerd. Het reservefonds groeide tot ca. de helft van het maatschappelijk kapitaal (ƒ 12 miljoen). Aandeelhouders mochten kiezen: ƒ 539,04 cash per aandeel of een extra half aandeel en ƒ 39,04 contant per ƒ 1.000 aandeel. In totaal kwam het rendement over de periode op 9,7%. Het kapitaal werd hiermee verhoogd tot ƒ 34,5 miljoen.

Aandeelhouders kregen vijf jaar om te beslissen. Niet-volgestorte aandelen werden opgekocht en vernietigd: het kapitaal daalde tot ƒ 31.133.500.

> *Niemand wil investeren in een ogenschijnlijk verlieslatende onderneming waarvoor moest worden bijgestort. De Oranjes konden discreet een controlerend belang verwerven door indirect alle aandelen op te kopen — terwijl de beurswaarde van de aandelen slechts een fractie bedroeg van de werkelijke, verborgen winsten op de koloniale cashcrops en waardevolle delfstoffen.*

P106. De nettowinst over de tweede periode van 25 jaar bedroeg ƒ 79 miljoen, oftewel 7,7% gemiddeld rendement. Wederom werd het reservefonds verdeeld, wat 42,9% opleverde per aandeelhouder. Dat komt neer op een jaarlijks totaalrendement van 9,36%. Er werd één nieuw aandeel uitgegeven op vier oude; de rest werd in geld uitgekeerd. Het aandelenkapitaal steeg naar ƒ 38.392.000, waarna door inkoop en vernietiging het bedrag werd teruggebracht tot ƒ 35.783.000, dat tot 1899 gehandhaafd bleef.

> *Het Gedenkboek vermeldt niet dat in het jaar van de afschaffing van het Cultuurstelsel (1870) de NHM de Bank Export Import Indonesia NV (1870, BEII) oprichtte — een wisselbank ter bevordering van de internationale handel met Nederlands-Indië.*
>
> *Deze instelling vertoonde in functie duidelijke overeenkomsten met de latere Yokohama Specie Bank (1880) van de Japanse keizerlijke familie. Na in 1858 reeds de oudste bank in de Britse kroonkolonie Singapore te hebben gevestigd, volgden filialen in Penang (1888), eveneens een centrum voor opiumverwerking, en in Hongkong (1889). Er lijkt een direct verband te bestaan tussen deze wisselbankvestigingen en de intensivering van de Aziatische opiumhandel vanaf 1870. De financiering van deze handel was immers bijzonder kapitaalintensief en vereiste aanzienlijke hoeveelheden zilver — mogelijk verstrekt door dezelfde bankinstellingen waarin ook de opiumhandelaren hun opbrengsten deponeerden.*

Oranje's enorme Aziatische opiumimperium

Oranje's VOC (opium)imperium en Amfioen Sociëteit (1745-1800)

Van 1650 tot 1663 voerde de Vereenigde Oostindische Compagnie (1602, VOC) een hevige strijd met de Portugezen om de peperrijke kust van Malabar in Zuidwest India. Peper was in die periode het meest lucratieve handelsartikel, met winstmarges van 300 tot 400 procent per lading bij verkoop in Europa. De VOC-export bestond — net als die van de Portugezen in de regio — voor circa 64% uit peper, 10% uit rijst en 6% uit kardemom (een aan gember verwante specerij). Een aanzienlijk deel van de inter-Aziatische handel van de VOC werd afgehandeld via ruilmechanismen: zo werd opium uit Surat (in het huidige Noordwest-India) vanaf zeker 1641 geruild tegen peper uit Malabar.

Door concurrenten zoals de Portugezen uit te schakelen, probeerde de VOC een winstgevend opiummonopolie te vestigen, waarbij 50 tot 100 pond opium kon worden geruild tegen slechts één pond hoogwaardige peper. Toen smokkelroutes over land vanuit Surat toenamen, moest de VOC haar ruilverhouding aanpassen: uiteindelijk werd 40 pond opium geruild tegen één pond peper om het monopolie enigszins te beschermen.

In 1669 introduceerde de VOC het kwalitatief superieure opium uit Bengalen, dat op de markt aanzienlijk hoger werd gewaardeerd. Vanaf 1674 koos de Compagnie bovendien voor samenwerking met lokale tussenhandelaren in plaats van exclusieve controle: een pragmatische wending in haar handelsstrategie, waarmee ze inspeelde op het principe *if you can't beat them, join them*.

Deze ontwikkelingen maakten deel uit van een bredere trend waarin Europese compagnieën — Portugees, Frans, Engels en Nederlands — met militaire middelen en dwingende contracten van hun Verenigde Compagnies een einde maakten aan de eeuwenlange, relatief vreedzame handelsnetwerken van Arabieren en Chinezen met het islamitische Moghul rijk (1526–1858). Dat rijk, dat in de 17de eeuw een groot deel van het Indiase subcontinent omvatte, was destijds de grootste economie ter wereld.

Toen Arabische VOC-handelaren in 1698 rechtstreeks begonnen te leveren aan Willem III's nieuwe *East India Company* (1698), verschoof het zwaartepunt van de opium-peperhandel. Het Indiase opiummonopolie van de VOC begon snel in te storten.

1652 en het begin van de instorting van deze markt rond 1700 werd naar schatting bijna 500.000 pond (circa 247.000 kg) opium geruild tegen 20 à 25 ton (40.500–50.000 pond) peper. Peper was in de 17de eeuw verantwoordelijk voor ongeveer 30% van de totale veilingopbrengsten van de VOC. De inkoopprijs lag gemiddeld rond de 10–12 cent per pond, terwijl de verkoopprijzen in Europa varieerden van 30 tot 110 cent — goed voor bruto verkoopmarges (exclusief overhead, handling en transport) tussen de 300 en 1100 procent. Deze marges bleven bestaan tot de nieuwe Britse *East India Company* zich met steun van de Moghul Keizers actief begon te mengen in deze lucratieve markt.[118]

Na deze verschuiving in de handelsverhoudingen verschoof de VOC haar focus naar de verkoop van Indiase opium in Oost-Indië. Deze handel verliep via het Aziatische hoofdkwartier in Batavia en bouwde voort op een oudere traditie dan de opium–peperhandel. Al in 1622 werd 1.187 pond opium (bij een Amsterdams pond van 0,494 kg zo'n 586 kg) van ƒ 1 per pond verscheept vanuit Surat

[118] Maten, Waarden & Kosten in de 17e eeuw, oud-hoogleraar D. J. Barreveld voor stichting Michiel de Ruiter: Rond 1650 lag de prijs van peper op de Amsterdamse veiling op f. 0,47 per pond, in 1666 was dit f. 1,10. Kruidnagelen deden in 1650 f. 3,17 per pond, in 1666 f. 6,36. Nootmuskaat kostte in 1698 f. 12,03 per pond.

naar Batavia. Ondanks de slechte kwaliteit van deze lading, werd aanvullend 300–400 catties (185–247 kg; een pikol van 61,8 kg is 100 catties) van betere kwaliteit besteld. De prijs van zowel opium als peper daalde vervolgens snel.

In het jaar waarin de Portugezen definitief worden verslagen (1663), stijgt de opiumomzet van de VOC naar 16.048 pond (7.928 kg) — een volume dat voortaan als nieuwe standaard zal gelden. Wanneer de VOC in 1676 bovendien het opiummonopolie verkrijgt van de sultan van Mataram, het grootste Javaanse vorstendom, groeit de handel aanzienlijk. In 1692 piekt de export naar 50.000 pond (24.700 kg), waarna het jaarlijkse volume zich vanaf circa 1715 stabiliseert rond de 25.000 pond (12.350 kg).

De opiumdistributie werd na 1675 vanuit Batavia steeds centraler georganiseerd. De ruwe opium voor de Oost-Indische markt werd hoofdzakelijk geïmporteerd uit Bengalen, met name uit de productiecentra Patna en Hugly, maar incidenteel ook uit Perzië en de Levant. Deze handel werd gestandaardiseerd in vaste transporteenheden: opiumkisten en -manden voor circa 65 kg. netto inhoud. De bewerking en distributie vonden plaats in Batavia, vanwaar de opium verder werd verspreid over Java en de buitengewesten.

Het VOC-opiummonopolie werd uitgebaat via een pachtsysteem. Europese, Javaanse en vooral Chinese ondernemers konden op veilingen opium opkopen, deze eventueel lokaal verder verwerken, en vervolgens distribueren binnen Java of naar andere gebieden, zoals de specerijeilanden. Deze veilingen werden circa tweemaal per jaar gehouden. De betaling kon contant geschieden, of — tegen een hogere prijs — op krediet. Voor smokkel buiten dit systeem gold de doodstraf, een strafmaatregel die de VOC inzet als afschrikmiddel tegen parallelle handel.

Toch profiteerden leden van de VOC op allerlei niveaus — en vooral binnen het hogere echelon — op informele wijze van de opiumhandel. Deze corruptie kreeg een structurele vorm met de oprichting van de zogenaamde Amfioen Sociëteit (1745, AS), een particuliere organisatie die tot zeker het einde van de VOC in 1798 actief zou blijven. De AS werd opgericht als reactie op de toenemende opiumsmokkel vanuit Bengalen, en bood goedkopere Bengaalse opium aan, in directe concurrentie met de illegale marktprijzen.

De oprichting kreeg formele goedkeuring van de Friese VOC-gouverneur Van Imhoff (r. 1740–1750), en vrijwel alle bestuursleden van de VOC werden aandeelhouder. Tot de eerste en grootste profiteurs behoorden Jacob Mossel, destijds directeur-generaal van de VOC (en vanaf 1750 gouverneur-generaal als opvolger van Van Imhoff), en Van Imhoff zelf. Mossel nam veertig aandelen van ƒ 5.000; Van Imhoff's persoonlijke tussenpersoon, zijn 'hofjood' Jacob Cool, kocht twintig aandelen namens zijn patroon.

In het eerste tienjarige contract (octrooi) tussen de VOC en de AS werd vastgelegd dat de Sociëteit haar kisten Bengaalse opium zou afnemen tegen een prijs van 450 rijksdaalders (ƒ 1.125 per kist) — ƒ 250 minder dan het gemiddelde waarvoor de VOC deze opium tussen 1721 en 1744 had verkocht. Bij een afname van meer dan 1.200 pikol-kisten (à 61,8 kg per kist) daalde de prijs tot 400 rijksdaalders (ƒ 1.000 per kist), en bij meer dan 1.500 kisten tot 350 rijksdaalders (ƒ 875 per kist). Zelfs de hoogste AS-prijs bleef onder de gangbare beursprijs van de EIC in Calcutta en dus ook onder die van iedere smokkelaar.

Op papier genereerde de AS een winst van circa 12%, met als strategisch doel de distributiemarkt snel uit te breiden met goedkoper opium. Toch liet het octrooidocument, dat moest worden goedgekeurd door de Heren XVII in Amsterdam, nauwelijks iets los over de werkelijke intenties en bevoegdheden van de Sociëteit.

In werkelijkheid betrof het een informele samenwerking tussen de VOC, de EIC en de sterke *Royal Navy*, die in 1756 Bengalen veroverde ten koste van de Moghul keizer. Na de verdrijving van de Fransen uit Bengalen tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756–1763) kreeg de EIC met steun van de Britse zeemacht volledige controle over de regio — en daarmee ook over de opiumprijs. Het Britse wereldrijk werd in deze periode geleid door het Huis Hannover (1714–1901), dat mede dankzij Willem III in 1701 aan de macht was gekomen.

De erfstadhouder Willem IV (r. 1751–1795) was de zoon van zijn gelijknamige vader — de eerste erfstadhouder en tevens voorzitter van de VOC (r. 1711/1747–1751) — en Royal Princess Anna van Hannover (1709–1759, r. 1734–1751), de zuster van de Britse koning George III (r. 1760–1820). Willem V, hun zoon, was daarmee niet alleen (groot)aandeelhouder in zowel de EIC als de VOC, maar ook innig verbonden met de Britse kroon.

De machtsbasis van het Huis Oranje in dit opiumimperium is terug te voeren op de Amfioen Sociëteit. Toen Willem IV in 1747 tot eerste erfstadhouder werd benoemd, verwierf hij in 1748 dertig aandelen in de AS — 10% van het totaal — met een waarde van ƒ 150.000. Een jaar later werd hij benoemd tot opperbewindvoerder van de VOC, een benoeming die mede mogelijk werd gemaakt door doopsgezinde aandeelhouders die via Hope & Co. hun invloed lieten gelden. Bovendien werd hem door Mossel een eenmalige uitkering toegezegd van ƒ 200.000 in 1755, het jaar waarin het AS-octrooi werd verlengd. Slechts zeer weinigen in Nederland beschikten in die periode over een persoonlijk vermogen van ƒ 200.000 (2011: € 3.810.064).

Jacob Mossel, de door Willem IV benoemde gouverneur-generaal van de VOC (r. 1750–1761), geldt als de vermoedelijke initiatiefnemer van de Amfioen Sociëteit. Hij vestigde zich in 1742 als ervaren opiumhandelaar in Batavia. In november 1745 werd daar een tienjarig octrooi afgesloten tussen de VOC en een groep particuliere investeerders die samen de AS vormden. De VOC bleef verantwoordelijk voor de invoer van opium, terwijl de Sociëteit de distributie op zich nam. Op papier was de AS bedoeld om de winstgevendheid van de opiumhandel te vergroten en de marktverstorende smokkel van VOC-functionarissen, Engelse kooplieden en andere partijen tegen te gaan. In de praktijk namen de aandeelhouders in Batavia — vrijwel allemaal VOC-functionarissen — zelf deel aan de illegale nevenhandel. In totaal kochten 300 mensen een aandeel van à ƒ 5.000 per stuk. Het merendeel van de aandeelhouders was verbonden aan de VOC, en een aanzienlijk deel maakte deel uit van de top van de organisatie.

De samenwerking tussen de VOC en de Amfioen Sociëteit was buitengewoon listig opgezet. Terwijl de VOC het gewapende transport verzorgde en met draconische sancties — zoals de doodstraf — concurrenten kon uitschakelen, werd de feitelijke marktwerking overgedragen aan de AS, die opium tegen aanzienlijk lagere prijzen mocht aanbieden. Er bestond geen enkele garantie dat deze door de VOC-top gecontroleerde Sociëteit niet ook grote hoeveelheden goedkope opium buiten de boeken verkocht.

De verwachte winsten voor aandeelhouders waren niettemin aanzienlijk. De agio (de winststijging ten opzichte van de oorspronkelijke aandelenwaarde) bedroeg in sommige gevallen 20%, maar kon oplopen tot 150%. Toch geven dergelijke cijfers betreffende aandeelhouderswaarde slechts een beperkt beeld van de werkelijke, veelal verborgen woekerwinsten die in deze periode werden gegenereerd. De woekerwinsten en omzet van de VOC stonden ook niet in verhouding tot het aandelen kapitaal of de beperkte winsten van 12% daarop.

De frauduleuze organisatie is verbazingwekkend eenvoudig in opzet. Twee keer per jaar onderhandelden zes van de driehonderd leden van het eerste uur over de prijs van de distributie met

de VOC, bij de twee veilingen met de (voormalige) VOC-opiumpachters en bij enkele aanvullende bijeenkomsten. Alles bij elkaar vergde dit slechts enkele dagen werk per jaar, waarna de winsten via de AS-intermediairs eenvoudig konden worden weggesluisd.

De AS verplichtte zich bij het eerste octrooi officieel tot de afname van 1.200 kisten per jaar, maar al snel is duidelijk dat er met de AS-boekhouding is gefraudeerd. Het werkelijke aantal kisten in de eerste octrooiperiode ligt rond de duizend per jaar. In de AS-administratie wordt gesjoemeld, zoals blijkt uit de zes jaar waarin er precies 1.200 kisten worden afgenomen — een statistisch onwaarschijnlijk patroon.

Na het overlijden van grootaandeelhouder en gouverneur Van Mossel in 1761 daalt het jaarlijkse volume structureel: de afzet zakt tot onder de vijfhonderd kisten, met een dieptepunt van 210 en een incidentele piek van 937. Tegelijkertijd bedenkt de AS allerlei formele voorwendselen om de VOC torenhoge rekeningen te kunnen sturen. Het VOC-octrooi was al in 1750 met 25 jaar verlengd — opiumhandel is op dat moment het belangrijkste verdienmodel van de onderneming. In dat jaar verkoopt de AS 1.300 kisten, die de VOC ƒ 800.000 tot ƒ 900.000 opleveren.

Doordat de AS de opiumprijs stelselmatig opdrijft, worden de opiumpachters steeds afhankelijker van een groeiende groep verslaafden om hun winsten te kunnen realiseren. Tegelijk neemt, als door een magneet aangetrokken, de opiumsmokkel toe, onder meer via Engelse smokkelaars die opereren vanuit West-Sumatra. Ook Nederlandse VOC-leden die geen deelnemer zijn in de AS houden zich bezig met deze smokkel. Het gevolg is dat eerst Java onder direct beheer van het VOC-pachtsysteem wordt gebracht, en van daaruit geleidelijk ook de buitengebieden.

De Heren XVII in Amsterdam worden al misleid door AS-grootaandeelhouder en -directeur Van Mossel sinds diens medeaandeelhouder Van Imhoff in 1746 gouverneur-generaal is. De AS verkoopt daarnaast ook mindere, goedkopere kwaliteiten opium, in directe concurrentie met Britse smokkelaars, met als expliciet doel om via goedkopere productvarianten een bredere verslavingsbasis te creëren. Deze lucratieve opiuminfrastructuur zal ook na de formele ondergang van de VOC in 1798 grotendeels intact blijven.

In 1766 wordt de jongvolwassen Willem V — net als zijn vader — benoemd tot opperbewindhebber van de VOC, die sinds 1756 feitelijk wordt aangestuurd voor de Oranje’s door Hope & Co. op gezag van regentes Anna van Hanover. De nieuwe erfstadhouder ontvangt van de AS 300 extra aandelen à ƒ 5.000 per stuk, met de belofte van een latere uitkering van nog eens ƒ 200.000. In datzelfde jaar moest de VOC voor de verlenging van haar octrooi ƒ 1,3 miljoen in natura bijdragen aan de oorlogskas van de Staten-Generaal, in de vorm van salpeter voor de buskruitproductie. De aanstelling van Willem V was het resultaat van druk vanuit de Amsterdamse VOC-elite, gesteund door de Zeeuwse Kamer. De bureaucratie en regentenklasse verwachtten dat Willem militaire bescherming zou bieden tegen zowel de agressieve Britse en Franse expansiedrang als tegen het opstandige ‘gepeupel’ in Amsterdam.

De Sociëteit verkreeg haar opium voor 450 rijksdaalders per kist en verkocht die voor 550 — de laagste prijs op de markt. In de overgangsperiode tussen de VOC-opiumhandel (1712–1744) en de AS-opiumhandel (1745–1795) bleef de officiële marge echter tussen de ƒ 540 en ƒ 560 per kist liggen. Hoewel het officiële afzetvolume in de loop der jaren sterk terugliep, is de productie in 1801 nog steeds 56.573 kilo (914 pikolkisten). Het is met een verslavend product als opium en de VOC mentaliteit onwaarschijnlijk dat het volume of prijs in werkelijkheid daalden. Het blijft de vraag hoeveel er werkelijk is omgezet en hoeveel winst er via de AS werd weggesluisd onder controle van Huis Oranje.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Tot het einde van de VOC steken de circa driehonderd AS-deelnemers in totaal tenminste ƒ 30 miljoen aan winstuitkeringen in eigen zak — althans volgens de officiële boekhouding. In het jaar van zijn vlucht naar Engeland, 1795, ontvangt Willem V nog een extra slotuitkering van ƒ 1.187.280 uit de reserves. In datzelfde jaar vervalt het octrooi van de financieel uitgeputte en door en door corrupte VOC — een onderneming die in de achttiende eeuw gemiddeld ƒ 17.189.000 per jaar winst genereerde, maar waarvan de onder Willem V opgebouwde schulden uiteindelijk werden doorgeschoven naar de nieuwe belastingbetalers van de Bataafse Republiek (1795–1806). In 1799 is de overgenomen schuld van de VOC opgelopen tot maar liefst ƒ 134 miljoen. Een jaar na de laatste grondwet en het sluiten van de VOC (1898) word dat als schuld overgenomen door van de Republiek.

Na zijn vlucht naar Engeland draagt Willem V in februari 1795 als ‘tegemoetkoming in de kosten’ alle overzeese bezittingen van de Republiek over aan de Britse kroon. Dat is geen detail van geringe betekenis: dit besluit vormt de juridische basis voor het latere Verdrag van Londen (1814), waarin het Britse koningshuis deze koloniën grotendeels overdraagt aan het Huis Oranje-Nassau. Die overdracht wordt vervolgens verankerd in de Grondwet van 1814 en de grondwetswijziging van 1815. De Fransgezinde adel — waaronder gouverneur-generaal Daendels (r. 1808–1811) en de Van Hogendorps — collaboreerde tot het einde met het Napoleontisch regime. Diezelfde elite zorgde er na 1813 voor dat het post-Napoleontische bestuur opnieuw werd ingericht naar het Franse model van Lodewijk Napoleon (r. 1806-1813), met bescherming tegen het ‘gepeupel’.

Na de val van Napoleon in 1813 zijn Java en grote delen van de Indische archipel ‘Engels bezit’. De Engelse gouverneur-generaal Thomas Raffles (r. 1811–1816) bestuurt de kolonie in naam van de Britse kroon. In 1816 wordt het bestuur van Java formeel overgedragen aan het Nederlandse gouvernement — dat voortaan conform de nieuwe grondwet zal optreden namens de familie Oranje.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De opium-regentenfamilie Van Hogendorp en de Nederlandse grondwet (1814-1815)

Uit *Verslaafd aan opium* (2015): Koning Willem I (r. 1813-1840) staat post-Napoleon enkele gebieden van grote waarde af, zoals de 'Zeeuwse' kolonies in Zuid-Amerika, Zuid-Afrika, Indisch-Ceylon, de Malabarkust en Malakka, aan de beter georganiseerde EIC voor de Britse kroon — nu de corrupte VOC ter ziele is. De overgebleven kolonies vallen direct onder de kroon van Oranje-Nassau: Nederlands-Indië, de eilanden in het Caribisch gebied en Suriname. De Oranje's verbinden hun kolonies aan de politieke en economische belangen van de Britse kroon, waardoor deze — zeker in het begin — militair worden ondersteund door de veel grotere Britse militaire macht.

In de tussenperiode (1795–1813) zijn ook de Aziatische opiumverhoudingen veranderd. Moghul-Indië, met als hoofdstad Delhi, is de facto veroverd in 1802. Hoewel de Moghuls formeel nog regeren tot 1858, is het gebied stevig in de greep van de East India Company (EIC) en een gemoderniseerd Brits-Indisch leger van 240.000 troepen. Het voormalige VOC-paradijs van opium- en slavenhandel gaat in 1800 formeel over aan de Bataafse Republiek (1795–1806) en wordt al in de daaropvolgende Franse koningstijd (1806–1810) als kolonie van de Bataafse Gemenebest (naar het voorbeeld van de Britse *Commonwealth*, 1707) geëxploiteerd als een westerse narcostaat.

De Van Hogendorps spelen bij de transitie van Oranje's VOC naar Oranje's koloniale imperium een hoofdrol als belangrijke opiumdealers. De familiegeschiedenis begint bij Willem van Hogendorp (1735–1784), die zijn gehele fortuin verliest door speculatie met EIC-aandelen. Om dit verlies te compenseren trekt hij naar Oost-Indië. Met zijn eigen schip smokkelt hij opium, en nadat hij daarmee rijk is geworden, verdrinkt hij op de terugweg bij de Kaap in 1784, in dienst van de VOC. Hij was daarvoor een van de oprichters van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen (1778) in Batavia. De naamkeuze was mogelijk een geste aan VOC-voorzitter Willem V Batavus, een familievriend.

Zijn oudste zoon Dirk (1761–1822) is een soldaat in hart en nieren, die op kosten van Wilhelmina van Pruisen samen met zijn broer Gijsbert Karel (1762–1834) een militaire opleiding volgt als Pruisisch officier. Dirk vecht voor de VOC in diverse oorlogen tegen Indische opstandelingen, onder meer in Malakka en de Riouwarchipel, waar hij Buginese zeerovers en tin-smokkelaars moet bestrijden (1784–1785). Hij probeert het corrupte VOC-leger vanuit Batavia te hervormen, maar stuit op een ondoordringbare corruptiecultuur en ontwikkelt zich tot een van de felste critici van de diepgewortelde wanpraktijken binnen de VOC-elite. Gefrustreerd vertrekt hij naar het opium-walhalla Patna in Bengalen, om daar de kneepjes van het vak te leren.

Als *secunda* in Patna verwacht hij ƒ 100.000 per jaar te kunnen verdienen. Hij blijft er zes jaar en wordt er steenrijk. Terug in Batavia wordt hij benoemd tot commandant van de VOC-troepen in Java's Oosthoek. Daar leeft hij op grote voet: hij laat peper, koffie en thee verbouwen, exploiteert een houtzagerij, zit in de salpeter- en opiumhandel, en onderhoudt onder meer een slavenorkest — alles onder het 'stilzwijgend profijt' van Willem V's VOC. Zijn post 'Java's Oosthoek' is, na die van de gouverneur-generaal in Batavia, de meest profijtelijke van de kolonie, en had al meerdere anderen miljonair gemaakt. De opiumhandel is er de belangrijkste inkomstenbron.

Na het opstellen van een kritisch rapport over de corrupte VOC-regering in Batavia moet Dirk vluchten voor een andere vriend van Willem V, directeur-generaal Nederburgh, die hij onder meer beschuldigd had van (illegale) opiumhandel. In Nederland sluit hij zich aan bij de Patriottenbeweging. Hier werkt hij aan een omvangrijk en voor die tijd vooruitstrevend plan om Oost-Indië te moderniseren en als kolonie structureel te exploiteren.

Na een kritisch rapport over de corrupte VOC regering in Batavia moet hij vluchten voor VOC commissaris-generaal Nederburgh (r. 1891-1798), die hij o.a. had beschuldigd van (illegale) opiumhandel. Hij sluit zich in Nederland aan bij de Patriottenbeweging. Hier werkt hij een omvangrijk en een voor die tijd vooruitstrevend plan uit om Oost-Indië als kolonie te gaan moderniseren en exploiteren.

De Inheemsen moesten privé-eigendom krijgen; slavernij en opium moesten worden afgeschaft; en extra bijverdiensten voor Hollandse ambtenaren dienden eveneens verboden te worden — kortom, een verlicht koloniaal regime in de geest van de latere dictator en keizer Napoleon I (r. 1799–1814). Toen de Bataafse gewesten in 1795 zonder veel strijd werden ingelijfd door de Fransen en Nederlandse patriotten, trad Dirk in dienst van Napoleon.

Na zijn benoeming tot buitengewoon gezant (1803–1805) aan het Russische hof breidt hij, in opdracht van Napoleon, vanaf 1807 het Bataafse leger uit van 17.000 tot 40.000 man. Hij is tijdgenoot van een andere generaal van de Bataafse Revolutie: Herman Willem Daendels, die Napoleons gouverneur-generaal (r. 1807–1810) van Bataafs Indië wordt en het opiumpachtsysteem in de post-VOC-kolonie vanaf 1808 herstructureert. Als generaal en *aide de camp* (rechterhand) van Napoleon richt Dirk ook nog een Litouws legeronderdeel op voor de rampzalig verlopen Russische veldtocht (1812), waaraan hij zelf deelneemt. In 1813 wordt hij door Napoleon benoemd tot gouverneur van Hamburg, dat hij verdedigt in het kader van het Continentale Stelsel. Na de nederlaag van Napoleon bij Waterloo (1815) zweert Dirk trouw aan Willem I en vertrekt vrijwillig in ballingschap naar Brazilië, waar hij een koffieplantage met slavenarbeid start. De opiumhandelaar, patriot, diplomaat en generaal Dirk maakte blijkbaar indruk: hij wordt zelfs in het testament van de Franse keizer vermeld.

De enige Britse gouverneur tijdens de bezetting van Java, Thomas Raffles (r. 1809–1816), schrijft het ‘verlichte’ *History of Java* (1817), waarin hij een veel beschaafder Engels vrijhandelsbeleid propageert, in lijn met de East India Company. Over de westerse opiuminvasie rept Raffles met geen woord, maar in een speciaal hoofdstuk over opium stelt hij dat Oosterse volken ‘van nature verslaafd zijn aan opium’:

“Het gebruik van opium (het moet maar eens gezegd worden en betreurd) heeft diepe sporen nagelaten in de gewoonten. Het heeft zijn verderfelijke invloed op de moraal van het volk steeds verder uitgebreid. Er is een gerede kans dat het de macht om het volkskarakter te degenereren en de energieën te verspillen, zal blijven uitoefenen. De Europese regering mag niet iedere overweging van wijs beleid en humaniteit over het hoofd zien. Dat gebeurt wanneer het toestaat dat een geringe toevoeging van hun financiën alle zorg voor ‘the ultimate happiness and prosperity of the country’ zal vervangen.”

Raffles citeert vervolgens twee pagina’s lang uit een pamflet van Dirk van Hogendorp, en bouwt daarmee expliciet voort op diens werk. De opiumdealer stelt daarin:

“Het is daarom noodzakelijk om onmiddellijk en totaal de handel en import van opium af te schaffen, deze ook te verbieden onder de meest strenge straffen die de wet toestaat, omdat het hier om vergif gaat. De smokkel van opium wordt dan zo goed als onuitvoerbaar, terwijl de gezondheid en zelfs de levens van duizenden zullen worden gespaard.”

Het pamflet van Van Hogendorp en de citaten van Raffles doen sterk denken aan de anti-opiumlectuur van Jan Huygen van Linschoten (c. 1563-1611) twee eeuwen eerder — maar ook hier leidt de morele verontwaardiging uiteindelijk tot een juridisch gelegitimeerde, en buitengewoon lucratieve, handel.

De VOC en de EIC zijn sinds de tijd van Van Linschoten volledig richtinggevend geweest. De EIC heeft in de achttiende eeuw de Chinezen met geweld tot opiumverslaafden gemaakt. Frankrijk, de VS en andere machten droegen daaraan hun steentje bij; ieder richtte zich op de kolonisatie van een eigen regio. Nederland concentreerde zich daarbij vooral op de Indische archipel. Zowel Raffles als Van Hogendorp accepteerden de opiumhandel uiteindelijk als onvermijdelijk — omdat het *'het beste was voor de staat en de kooplieden'*. Raffles schrijft:

"Opium is een van de meest winstgevende producten in de Oosterse handel; zo word het ook door onze kooplieden beoordeeld […] het is onmogelijk om oppositie te voeren tegen deze opiumhandel. Gezien deze stand van zaken, willen we daarom adviseren dat een algemeen verlof wordt verstrekt om opium te importeren in Malakka en het toe te staan het verder te verspreiden van daar naar Borneo en alle andere delen [van de archipel] die niet in bezit zijn van de staat."

Raffles bezorgt Dirk zo zijn goede naam terug, die hij onder Napoleon had verloren door 'aan de andere kant' gevochten te hebben. Wellicht heeft Dirk uiteindelijk meer te danken gehad aan zijn broer Gijsbert Karel (1762–1834), die hem voortdurend de hand boven het hoofd hield en hem bij Willem I aan meerdere functies hielp. De Orangist Gijsbert Karel achtte, net als Dirk, de pro-Napoleonfiguur Daendels (r. 1808–1811) zeer geschikt om in Indië post-Napoleon opnieuw de touwtjes in handen te nemen. Toch werd Daendels slechts benoemd tot gouverneur-generaal van Oranje's bezittingen aan de Afrikaanse Goudkust (r. 1816–1818).

De tweede zoon van Willem van Hogendorp, Gijsbert Karel, is de bekendste en bekwaamste van de Hogendorps. Hij ontvangt, samen met Dirk, een militaire opleiding in Berlijn op kosten van Wilhelmina van Pruisen. Opvallend genoeg bevindt hij zich als prominente Orangist aan de tegenovergestelde kant van het politieke spectrum dan zijn broer. In 1781 treedt hij in dienst bij het (anti-Patriottische) Staatse leger onder Willem V, met wie hij — evenals met diens echtgenote — bevriend raakt.

Tijdens zijn reizen naar de Verenigde Staten in 1783 ontmoet hij de toekomstige presidenten George Washington (r. 1789–1797) en Thomas Jefferson (r. 1801–1809), met wie hij blijft corresponderen. Hij spreekt zich fel uit tegen de Franse bezetting, terwijl zijn broer Dirk uitgroeit tot vertrouweling, hertog en generaal in de legers van keizer Napoleon. Na zijn tijd in Berlijn en Amerika keert Gijsbert Karel terug naar Nederland, waar hij de advocatuur in gaat en uiteindelijk uitgroeit tot de architect van de nieuwe Nederlandse staat en haar koloniale bestuursstructuur onder Willem I.

In zijn tiendelige reeks *Bijdragen tot de huishouding van staat in het koninkrijk der Nederlanden verzameld ten dienste der Staten-Generaal* (1818–1825) borduurt hij voort op het werk van onder meer Raffles en diens rechterhand John Crawfurd. Hij wijdt zich daarin onder andere uitvoerig aan de wijze waarop de private EIC in India onder de Kroon werd geplaatst, en hoe dit model vervolgens private kooplieden in staat stelde op veel grotere schaal handel te drijven dan de EIC zelf ooit had gekund. Hij schrijft:

"[…] het is algemeen bekend dat [de EIC] de verliezen compenseerde in alle andere takken van handel met de winsten uit dit opiummonopolie. Een van de belangrijkste effecten van de vrije vaart en handel is […] dat de katoenen stoffen niet meer gaan van India naar Engeland, maar omgekeerd […]. In korte tijd zijn de Engelse katoenfabrieken, door middel van werktuigen, tot die hoogte gerezen dat zij de gehele wereld kunnen voorzien. De goedkope Indiase handenarbeid is overwonnen […] door de werktuigelijke uitvindingen. India brengt nu het katoen als grondstof voort en Engeland bereidt nu zelfs de stoffen voor de Indische volken […]. Door de levenswijze der Engelsen in India word de Engelse smaak in klederen, in huisraad en gereedschappen […] door die landen verspreid en allengs

aangenomen onder die zestig tot honderd miljoenen zielen […] van het Britse Rijk in Azië […]. De winsten en voordelen zijn zo enorm […] en het nationaal belang is daar oneindig meer door bevorderd dan het ooit kon geweest zijn door het ruimste batig saldo van een Handelsmaatschappij."

Gijsbert Karels stelling is helder: in de laatste periode van de VOC werd in Nederland vrijwel uitsluitend het eigen belang nagestreefd, terwijl het algemene belang van de onderneming uit het zicht verdween — met ondergang tot gevolg. Daarnaast acht hij de kostenstructuur van zowel de VOC als de EIC structureel te hoog in vergelijking met die van private kooplieden. Het Hollandse monopoliemodel heeft volgens hem bovendien enkel negatieve effecten gehad op de *"beschaving van de Indische volken"*.

Niet verwonderlijk is Gijsbert Karel een uitgesproken voorstander van het Britse model van vrijhandel. Iedereen die geen Brit is, zo stelt hij, kan economisch worden uitgeschakeld — of eenvoudiger nog: uit zee worden geschoten. Ook de term 'kolonie' wordt nu openlijk door hem gebruikt:

"Onze gewapende Magt, zoo te water als te land, is aanzienlijker dan zij ooit te voren is geweest. Alle de kosten van het Bestuur en van de gewapende Magt worden gevonden uit geregelde belastingen in die bezittingen, zonder enig bezwaar voor den Staat. […] Wij mogen ons gehouden achten, om onze gewapende overheersching goed te maken door beschaving. Wij zijn verpligt, onze onderdanen in die Gewesten gelukkiger te maken, dan zij zouden zijn onder hunne oude Vorsten en wetten […]."

De realiteit blijkt echter weerbarstiger. Slechts enkele regels later moet Gijsbert Karel melding maken van talloze opstanden: op de Molukken, in Cheribon, op Sumatra, in de Padri-oorlog van de Minangkabau (1802–1837), op Borneo, Celebes, enzovoort. En dan moet de grote Java-oorlog onder leiding van Dipanagara (1825–1830) nog beginnen. De Hollanders zetten in totaal 15.000 soldaten en 20 miljoen gulden in om deze 'opstanden' neer te slaan — die in werkelijkheid veroveringsoorlogen waren.

De troepen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL, 1814) onderwerpen in naam van het Oranje-gouvernement de sultanaten van het dichtbevolkte Java, zodat het gebied systematisch geëxploiteerd kan worden. De Nederlandse staat — die de aanzienlijke kosten van deze oorlogen moet dragen — ziet de potentiële baten wel degelijk, maar niet de kosten.

Die kolonisatie begon met de Franse bezetting van Java, waarbij Dirk van Hogendorp een ideologisch boegbeeld was. De patriot en generaal Daendels bracht deze kolonisatie voor het eerst in praktijk, in opdracht van de 'Hollandsche' koning Lodewijk Napoleon (r. 1806–1810). Hij liet de beruchte 'postweg' door Java aanleggen met dwangarbeid, en organiseerde een netwerk van circa duizend opiumkitten om met een aanzienlijk systematischer opgezette opiumhandel de begroting van 'batig saldo' te voorzien.

Daaroverheen kwam Raffles, die onder het mom van Westerse 'vrijhandel' een nieuw systeem introduceerde — ten koste van de lokale Aziatische bevolking. De opiumstroom naar China en andere afzetmarkten werd opgevoerd tot een schaal die nog niet eerder vertoond was. Gijsbert Karel van Hogendorp schrijft:

"Behalve hunne manufacturen voeren de Engelschen hier ook amfioen uit Bengalen aan, welke amfioen zoo algemeen gebruikt en verlangt wordt onder die Volken, als de tabak in Europa […]. Ten einde zulk een voordeeligen handel te bevorderen, hebben de Engelschen het eilandje Singapore tot eene haven, eene rede, eene markt, uitgekozen […]. Hebben wij amfioen noodig, om bij onze manufacturen te voegen, ten einde een voordeeligen handel te drijven met de onafhankelijke Volken,

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

zoo kunnen wij amfioen halen uit Bengael, en wij kunnen dien ook koopen in de Levant, waar dezelve den naam heeft van nog krachtiger te zijn."

In de voormalige Bataafse *Commonwealth* (1806–1810) — het Koninkrijk Holland, dat in 1810 werd ingelijfd bij het Eerste Franse Keizerrijk (1804–1814) — vond in 1813 de 'omwenteling' plaats. De verslagen Franse legers trokken zich tussen 1813 en 1814 strategisch terug tot binnen de oude grenzen van de Franse Republiek en vervolgens ook uit België. In november 1813 werd Holland 'bevrijd' door pro-Orangistische Russische en Pruisische troepen — veel keus was er dus niet.[119]

De Fransen stelden op 17 november 1813 een groep orangistische aristocraten uit Den Haag aan onder leiding van een triumviraat (*Driemanschap*). Dat kwam onder leiding te staan van hertog en familievriend Gijsbert Karel van Hogendorp, die een Algemeen Bestuur vormde dat Willem I later dat jaar zonder slag of stoot zou overnemen. Gijsbert Karel zat vervolgens de grondwetscommissie voor die zowel de Grondwet van 1814 als de grote herziening van 1815 zou schrijven. De Nederlandse grondwet werd kortom geschreven door een lid van een familie van drugsbaronnen die nauw bevriend waren met de Oranje's.

Willem I (r. 1815–1840) zette het opiumbeleid dat door de Van Hogendorps was ingezet naadloos voort. De voormalige VOC-medewerkers werden aangesteld als ambtenaren onder het gezag van de gouverneur-generaal van de Oranje's. De bevolking werd, nog directer dan tijdens de VOC-periode, gebonden aan de productie van in Europa verhandelde landbouw- en mijnbouwproducten: koffie, katoen, specerijen, later ook tin, olie en dergelijke. Aanvullend werden gedwongen arbeidsdiensten ingevoerd, vooral voor infrastructurele werken, zodat de steeds omvangrijkere militaire macht snel kon worden verplaatst.

Opium werd niet langer uitsluitend als lucratief handelswaar gebruikt, maar kreeg twee aanvullende functies: het verzekeren van een stabiel *batig saldo* voor de gouvernementsbegroting, en het bevorderen van rust in het opstandige Java en de buitengewesten.

De bemoeienis van de Van Hogendorps met Oost-Indië kwam daarmee niet tot een einde. Ook de (klein)zonen maakten carrière in 'de Oost'. Dirks zoon, Carel S.W. graaf van Hogendorp (1788–1856), schreef het invloedrijke *Beschouwing der Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië* (1833). Ook hij beschouwde opium op Java als een belangrijke inkomstenbron voor de schatkist van het gouvernement. Tot 1833 bedroegen, onder het monopolie van de Oranje's Nederlandse Handel-Maatschappij (1824), de netto-opbrengsten uit de opiumhandel jaarlijks circa ƒ 3 à 4 miljoen — de derde inkomstenbron na landrente en koffie.

Carel meldde als lid van de Raad van Indië ook het bestaan van geheime stukken over een nieuw opiumregime. Deze stukken waren rechtstreeks met koning Willem I besproken — buiten gouverneur-generaal Van den Bosch om. Willem I controleerde het opiumbeleid dus persoonlijk en direct in samenwerking met de Van Hogendorps.

V Van Carels zoon, Dirk Carel (1812–1891), is bekend dat hij als resident werkte in de uithoeken van de archipel. In die districten vond een levendige opiumhandel plaats via private opiumdealers. De oudste zoon van Gijsbert Karel, Willem (1795–1838), begon ondanks zijn zwakke gezondheid aan een militaire loopbaan in Napoleons leger. Na de oorlog werd hij, net als zijn vader, jurist. In 1826 stelde

[119] Bij het verslaan van de Franse legers in 1813 en de daaropvolgende pro-Orangistisch coup ligt een directe relatie te liggen met de Oranjes. Niet alleen waren zij direct gelieerd aan Pruisen via de koninklijke familie, maar via de Oranje huisbank Hope & Co. waren ook kapitalen geïnvesteerd de Russische schatkist van de Romanovs van het Duitse Huis Oldenburg-Schleswig-Holstein-Gottorp (r. 1762-1917).

hij voor om in Oost-Indië zelf opium te produceren door papaver te gaan verbouwen. Hij verwees daarbij naar een eerder Hollands initiatief en een studie van de Fransman Maurevert.

Mogelijk was het de Britse overheid die dit plan blokkeerde, omdat zij geen behoefte had aan Hollandse concurrentie — zeker niet terwijl zij verwikkeld was in de grootste staats-opiumoperatie ooit: de twee bloedige Opiumoorlogen (1840–1860). Concurrentie vanuit andere landen werd niet geaccepteerd. Toch lijkt het erop dat koning Willem I inmiddels zelf enorme belangen had in het Anatolisch opium via Barings en Russell & Co. (1819), en daarmee in de massale Britse opiumsmokkel naar China.

Gijsbert Karel van Hogendorp schreef in retrospectief over de aanstelling van Willem I:

"Nu is alles rustig in Europa: wij herkregen onze onafhankelijkheid en Engeland gaf ons onze Oostindische bezittingen terug […]. Nu hebben wij gedaan, wat de Engelsen wilden doen, maar tot heden nog niet gerealiseerd hebben. Wij hebben de regering van het Nederlandse imperium in Azië toevertrouwd aan de zorg van de Kroon met speciale uitsluiting van alle compagnies […]."

De economisch-historici J.L. van Zanden (b. 1955) en A. van Riel vatten het regime van Willem I als volgt samen:

"[…] hij manipuleerde de politiek en trok zich in toenemende mate weinig aan van de opvattingen van de burgerij, hij stond een sterk interventionistisch economisch beleid voor en hij voerde de tekorten van de overheid zodanig op dat een staatsbankroet bijna onafwendbaar leek […] de Grondwet van 1815 [gaf] hem de middelen [om] buiten het parlement om te regeren."

Om aan geld te komen, kneep Willem I de Zuidelijke wingewesten uit — en vooral de koloniën. De keerzijde van deze structurele graaicultuur was dat kapitaalaccumulatie uitsluitend mogelijk bleek via de schrijnende exploitatie van 'mensenmateriaal'. In de zeventiende en achttiende eeuw leefden al miljoenen mensen in de Nederlanden van minder dan één gulden per dag. In de koloniën lagen die bedragen nog lager, en was een mensenleven nog minder waard — wat zich uitte in een reeks structureel gewelddadige, soms genocidale, campagnes van Nederlandse zijde.

Onder koning Willem I veranderde daar nauwelijks iets aan: oorlog na oorlog werd gevoerd om het uiterst lucratieve koloniale regime overeind te houden. Die lijn werd pas werkelijk onderbroken bij de 'politionele acties' van de jaren veertig van de twintigste eeuw.

Toen het Huis Oranje in de negentiende eeuw voor het eerst een koning leverde, wist het zich ook een eigen opiumexploitatiemaatschappij te verschaffen: de Nederlandse Handel-Maatschappij (NHM, 1824). Die kwam tot stand met steun van een kring aristocratische families, waaronder de Van Hogendorps, wier vermogen grotendeels uit de opiumhandel voortkwam. De bestuurdersfamilie Van Hogendorp adviseerde de vorst actief over de systematische verfijning van de opiumdistributie, zodat de koloniale staat structureel voor minstens 10% afhankelijk bleef van opiuminkomsten.

Om hun geldzucht te bevredigen, hun koloniale projecten te realiseren, opmerkelijke investeringen in het 'moederland' te kunnen doen of eenvoudigweg de begroting sluitend te maken, schuwden zij geen enkel middel. Men was bereid om slavernij te herdefiniëren, mensenlichamen uit te buiten en — in het verlengde daarvan — de massale opiumhandel te bevorderen en de verdwazing van de geest economisch te exploiteren.

De Van Hogendorps bleven in Nederland nauw verbonden aan de conservatieve elite en de Oranje's. Gijsbert Karels zoon, mr. Frederik baron van Hogendorp (1802–1872), volgde zijn vader op als jurist

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

en politicus. Hij verzette zich als buitengewoon lid van de Tweede Kamer tegen de grondwetsherziening van 1848, als bondgenoot van Guillaume Groen van Prinsterer.

Frederik was gehuwd met Leopoldine Maria gravin van Limburg Stirum (1817–1894), kleindochter van graaf Leopold van Limburg Stirum (1758–1840), die in 1813 samen met Gijsbert Karel het Driemanschap had gevormd. Leopoldine was van 1878 tot haar dood in 1894 grootmeesteres van koningin Emma (r. 1879–1890/1898). Hun dochter Joséphine barones van Hogendorp (1840–1928) werd hofdame van prinses Amalia (1830–1872), de eerste echtgenote van prins Hendrik. In 1870 trad zij in het huwelijk met mr. Frans Steven Karel Jacob van Randwijck (1838–1913), secretaris-generaal van Financiën en ceremoniemeester aan het hof van koningin Wilhelmina (r. 1890–1948). Enzovoort.

Westerse Oorlogen (1804-1839) tegen het instortende Ottomaanse Imperium

Tsaristisch Rusland expandeert onder Catharina II de Grote (r. 1762–1796) van het Duitse huis Anhalt in ongekende mate. Het slokt het Groothertogdom Litouwen op in het westen, grote delen van het Ottomaanse Krimkanaat in het zuiden, en breidt zich oostwaarts uit tot in Alaska — ogenschijnlijk op zoek naar een noordelijke route naar het rijke China. Onder haar leiding groeit Rusland uit tot een rijk gebaseerd op Europese verlichtingsidealen, en ontplooit zich in een eigen Russische renaissance van cultuur en wetenschap, waarin talloze nieuwe steden, universiteiten en theaters worden gesticht.

Mede dankzij de massale migratie van verbannen joden en jezuïeten uit Europa ontwikkelt Rusland zich tot een van de grote mogendheden van het continent. Oranje's Hope & Co. investeert, vooral na 1763, zwaar in de Russische schatkist en onderhoudt uitstekende betrekkingen met de tsarina, net als met haar bondgenoot Pruisen.

Catharina's zoon Paul I (r. 1796–1801) verovert tijdens de Perzisch-Russische Oorlog (1796) Georgië. De nieuwe sjah Fath Ali Shah Qajar (r. 1797–1834) blijft vastberaden het gebied te heroveren. Tijdens de opvolgende Russisch-Perzische Oorlog (1804–1813) drijven de Russen de militair zwakkere Perzische legers verder terug. Niet alleen wordt Dagestan (nu: Azerbeidzjan) veroverd, ook delen van Perzisch-Armenië vallen in Russische handen. Armenië — officieel het oudste christelijke land ter wereld — ligt dan al eeuwen op de grens tussen de twee grote islamitische rijken, en komt nu onder protectoraat van Paul en diens opvolger Alexander I (r. 1801–1825).

Rusland is op dat moment sterker dan ooit en voert gelijktijdig oorlogen tegen Frankrijk, Zweden, Groot-Brittannië en het Ottomaanse Rijk.

Wanneer Napoleon Ottomaans Egypte binnenvalt (1798–1801), verovert hij snel delen van Ottomaans-Egypte en Syrië. De Franse troepen moeten worden ontzet door Ottomaanse eenheden, die zich echter genoodzaakt zien samen te werken met de militair superieure Britten, die met een bezettingsmacht aanwezig blijven. Onder Britse druk benoemt de 'verlichte' Ottomaanse sultan Selim III (r. 1789–1807) de Albanese Pasha Mohammed Ali (r. 1805–1848) tot gouverneur van Egypte, de rijkste provincie van het Ottomaanse rijk.

Door Britse en Franse adviseurs en troepen zal Egypte zich versneld moderniseren naar westers model, zijn territorium aanzienlijk uitbreiden, en nooit meer onder direct gezag van Constantinopel komen te staan. Selim III blijft opvallend goede betrekkingen onderhouden met keizer Napoleon I en probeert het Ottomaanse leger naar Frans model te hervormen met hulp van Franse militaire adviseurs. Die sturen het resterende noordelijke Ottomaanse rijk juist de afgrond in door oorlog met Rusland te adviseren — naar aanleiding van het vermeende Russische verlies bij Austerlitz (1806).

Maar die hele veldslag is niet wat het lijkt: er sneuvelen nauwelijks Russische soldaten. In werkelijkheid is Rusland sterker dan ooit. Het Ottomaanse rijk verliest de grote Russisch-Ottomaanse Oorlog (1806–1812) dan ook glansrijk.

Onder de hervormende sultan Mahmud II (r. 1808–1839) zal het Ottomaanse rijk definitief verworden tot de 'zieke man van Europa'. Het imperium zakt in deze periode weg onder een zware last van oorlogsschulden als gevolg van een reeks conflicten met westerse grootmachten, terwijl de dalende belastinginkomsten — veroorzaakt door voortdurend territoriaal verlies — de staat structureel verzwakken.

Het Europese deel van het rijk valt uiteen na de door het Westen gesteunde Griekse Onafhankelijkheidsoorlog (1821–1829), die op zijn beurt aanleiding geeft tot de volgende Russisch-Turkse Oorlog (1828–1829). Daarbij veroveren de Russen grote delen van de Ottomaanse Donaugebieden en het huidige Bulgarije. Met de Franse verovering van Algerije (1830) raakt het rijk ook zijn Afrikaanse flank kwijt.

Daarna rukt het gemoderniseerde, inmiddels semi-zelfstandige Egyptische leger op, onder leiding van Mohammed Ali, gesteund door Franse en Britse adviseurs. Tijdens de Eerste Egyptisch-Ottomaanse Oorlog (1831–1833) worden Syrië en aangrenzende gebieden veroverd. In de daaropvolgende Tweede Egyptisch-Ottomaanse Oorlog (1839) wordt demonstratief doorgestoten tot in Anatolië. Constantinopel heerst vanaf dat moment alleen nog in naam — zoals de Moghul-keizer in het EIC-geleide India vóór hem.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De enorme verborgen Anatolische opiumhandel van Oranje's NHM

Inleiding

Dit hoofdstuk is een bewerkte boekbespreking van *From Anatolia to Indonesia, opium trade and the Dutch community of Izmir, 1820–1940* (1998) van Jan Schmidt. Deze bespreking is waar mogelijk voorzien van commentaar tussen haakjes, inspringing in de lopende tekst of in voetnoten. De analyse en het commentaar word waar nodig aangevuld met andere bronnen.

Het vorige korte hoofdstuk over de Ottomaanse ondergang is relevant, omdat zal blijken dat er al vóór de eerste Brits-Chinese Opiumoorlog (1839–1842) een onbekende, maar enorme, spotgoedkope opiumproductie in Anatolië heeft bestaan – veel groter dan die van EIC-India. Hierin hebben zowel Willem I's Barings, Hope & Co. als de gelieerde Nederlandsche Handel-Maatschappij (1824, NHM) vanaf het begin grote belangen. Nederlandse handelsfamilies vestigen zich tegen het einde van de 19de eeuw in de Ottomaanse havenstad Izmir, die toegang biedt tot de Anatolische vlakte; vanuit deze stad wordt ook de enorme Anatolische opiumproductie geëxporteerd – in de 19de eeuw is circa 80% van de opium in Nederlands-Indië Anatolische opium.

Jan Schmidt legt in zijn boek de Anatolische opiumhandel vast. Hiervoor citeert hij, naast origineel bronmateriaal zoals briefwisselingen tussen hoofdrolspelers, ook de destijds gangbare literatuur, waaronder David E. Owens *British Opium Policy in China and India* (1968), A. Üner Turgay over de Amerikaans-Levantse handel (1981–1985), James Rush' *Opium to Java* (1990), en Carl A. Trocky's *Opium and Empire, Chinese Society in Colonial Singapore, 1800–1910* (1990). De hoofdrolspeler tot 1848 – het jaar van de reorganisatie van de NHM en de grondwetswijziging naar een parlementaire democratie – stopt Jacob van Lennep & Co. (1792–1848) in Izmir. De onderneming van de gelijknamige Nederlandse consul-generaal in Izmir, Jacob van Lennep (1769–1855), koopt daarvoor op exclusieve basis in voor Oranje's NHM, op een moment dat het koningshuis nog volledig dictatoriaal over Nederland en diens kolonies regeert.

Schmidt maakt in zijn studie subtiele, maar ingrijpende rekenfouten die het beeld van de Anatolische opiumhandel fundamenteel veranderen. Door deze fouten te corrigeren en het verhaal opnieuw te contextualiseren, blijkt niet EIC-India, maar Anatolië de kraamkamer van de eerste opiumgolf richting Azië te zijn geweest. Opmerkelijk genoeg valt deze opiumproductiepiek samen met de ineenstorting van het Ottomaanse rijk. Vanaf het begin van de NHM lijkt sprake te zijn van een dubbele boekhouding, waarbij een klein, bekend deel officieel via Nederland liep en een aanzienlijk groter deel (een orde van een paar honderd keer zo groot) illegaal via grotendeels onbekende netwerken werd verhandeld. Deze informatie plaatst alle officiële cijfers van Oranje's gouvernement en NHM, samen met de gegevens van opiuminkopers in Izmir, in het perspectief van een veel omvangrijkere, tot dusver grotendeels onbekende opium- en kapitaalstroom.

Het woord "(officieel)" en bijbehorende informatie wordt in dit hoofdstuk tussen haakjes geplaatst om aan te geven dat het mogelijk slechts een fractie betreft van de werkelijke opiumstroom, of om de vaak misleidende gegevens van Schmidt in hun juiste context te plaatsen.

Uit From Anatolia to Indonesia (1998)

Uit de (officiële) correspondentie uit de 19de eeuw zijn vier fasen te onderscheiden (die samenvallen met hervormingen en/of octrooiverlengingen bij de NHM). Tussen 1825 en 1874 is er gedetailleerde informatie beschikbaar over de (officiële) aankopen door de NHM. Tot 1848 gebeurt dat via de officiële agent en Nederlandse consul-generaal Jacob van Lennep (1774–1853), en daarna informeel

via de families Van Lennep, Dulith, Wissing en Lavino, onder leiding van Jacobs neef en opvolger als consul-generaal Richard van Lennep. Na 1875 koopt het Koloniaal Departement rechtstreeks in (uitsluitend het officiële gedeelte dat demonstratief via Nederland verloopt) en vanaf 1893 neemt de Dienst Opiumregie in Batavia deze taak over.

De geschiedenis van de handel tussen de VOC en Izmir gaat eeuwen terug voordat de NHM in 1826 de Anatolische opiumhandel overneemt. Vanaf 1612 knoopt de VOC handelsrelaties aan met de stad, waarna een levendige Levantse handel ontstaat. Andere havens aan de Middellandse Zee volgen, en vanaf 1625 wordt deze handel gecoördineerd door het College van Directeuren van de Levantsche Handel en de Navigatie op de Middellandsche Zee. De Ottomaanse haven van Izmir krijgt een gemengde bevolking met grote groepen Grieken, Armenen, Joden en, met de jaren, een groeiende westerse gemeenschap. Nederlanders importeren onder meer zilvergeld en Nederlands textiel, en exporteren katoen, fruit en opium. Een groeiend aantal Nederlandse handelaren vestigt zich in Izmir; in 1662 zijn er 25 actief, tegen 1861 telt de gemeenschap 336 zielen. Grieken en Armenen uit Izmir vestigen zich ook in Amsterdam om de Levantijnse handel te bevorderen. Nadat deze handel instort door de verloren oorlog met de Britten en het Continentale systeem, herstelt zij zich in de 19de eeuw niet meer. Maar de opiumhandel blijft bestaan.

In 1753 koopt Amsterdam door toenemende Engelse competitie 15.000 pond Levantse opium, ca. 60 kisten (REKENFOUT Schmidt: 119 pikolkisten van 61,8 kg ruwe opium bij een Amsterdams pond van 0,494 kg) voor transport naar de Aziatische markt. In 1778 volgt nog eens 13.000 pond, ca. 52 kisten (REKENFOUT Schmidt: 103,9 kisten), en in 1782 38 kisten (4.754 pond). De handel met Nederlandse maatschappijen stort vervolgens in, totdat de NHM zich in 1826 opnieuw aandient. De Levantijnse en Chinese (opium)handel verschuift na de vierde Engelse-Nederlandse Oorlog (1780–1784), naar Engelse en Amerikaanse ondernemingen buiten de radar van de kwijnende VOC. Tussen 1815 en 1860 verloopt die westerse handel met China nog steeds meer via Amerikaanse firma's. Volgens de officiële archieven van Van Lennep:

Kisten/jaar	**Nederland**	**Brittannië**	**VS**	**Totaal**
1822	12 (0,7 ton)	185 (11,2 ton)	335 (20,3 ton)	32,2 ton
1823	30 (1,8 ton)	1054 (63,7 ton)	1230 (74,4 ton)	139,9 ton
1824	16 (1,0 ton)	740 (44,8 ton)	860 (52,0 ton)	97,7 ton
1825	6 (0,4 ton)	210 (12,7 ton)	225 (13,6 ton)	26,7 ton

Kortom: Anatolië was rond de jaren van de oprichting van de NHM al een grote producent van opium en Amerikaanse schepen waren samen met de Engelse schepen de grootste afnemers.

De opiumbelangen van de Oranje's en hun huisbank Barings

De Vierde Engels-Nederlandse Oorlog loopt rampzalig af voor de zeemacht van de corrupte VOC, waarna Oranje's *East India Company* (EIC) en de *Royal Navy* de zeeën in Azië domineren. Dat lijkt in het belang van de Amfioen Sociëteit, ogenschijnlijk het enige onderdeel van de VOC dat nog winst maakt. In 1783, het jaar waarin de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog eindigt, reist de Orangist Gijsbert Karel van Hogendorp naar de VS om onder andere toekomstige presidenten te ontmoeten. Via Hope & Co., het gelieerde Barings en Morris & Co., en via politici-plantagehouders zoals de latere president James Madison (r. 1809–1817), speelt Oranje vervolgens een hoofdrol achter de schermen in de jonge republiek. De gelieerde Oranje huisbanken Hope & Co. en Barings bouwen er vervolgens grote belanden op.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Een van de meest opvallende financiers van Anatolische en Bengaalse opiumhandelaren tijdens Willem I (r. 1813–1840) is Barings. Brothers Brothers uit Londen (1762/1807) ontwikkeld in de 19de eeuw opvallend sterke Amerikaanse-Chinese opiumconnecties via twee Amerikaanse voorzitters: Joshua Bates (r. 1828–1864) en zijn neef, opiumhandelaar van het eerste uur, Russell Sturgis (1805–1887, r. 1851–1882) van Russell & Co. (1819), vanaf 1851 partner van Baring Brothers en hoofd van de bank van 1864 tot 1882.

De hardwerkende bankier Joshua Bates uit Boston wordt in 1828 senior partner bij Barings, waar hij intensief samenwerkt met de jonge Thomas Baring (1799–1873), die voor de bank de wereld over reist. De vrouw van Bates is Lucretia Augusta Sturgis van de bekende drugsbaronnen uit hetzelfde Boston. Bates zou zijn aangesteld nadat hij in 1826 indruk had gemaakt op de ervaren, aan Barings aangetrouwde J.P. Labouchere (1772–1839), die sinds 1815 het heropgerichte Hope & Co. vanuit Amsterdam leidt. Samen bouwen Thomas Baring en Bates Baring Brothers wereldwijd uit.

Bates onderhoudt warme relaties met de Belgische koning Leopold I (r. 1830–1865) en Albert van Saksen-Coburg Gotha (r. 1840–1861) van hetzelfde Huis, die in 1840 huwt met de machtigste vorst van het Britse Huis Hanover: Keizerin Victoria (r. 1837–1867/1901). Victoria en haar echtgenoot Albert zijn de peetouders van Bates' dochter, Elizabeth Anne Sturgis Bates (1817–1878). Elizabeth Bates trouwt in het jaar van de Belgische afscheiding, 1839, met Jean-Sylvain Van de Weyer (1802–1874), lid van een invloedrijke Belgische familie. Van de Weyer is vanaf 1830 lid van de voorlopige Belgische regering en wordt in 1831 speciaal gezant van Leopold I in Londen. Elizabeth en Jean-Sylvain Van de Weyer blijven levenslang innig verbonden met Victoria en Albert.

Bates onderhoudt ook uitstekende relaties met katholieke Keizer Napoleon III (r. 1852–1870), met wie de protestantse kampioen Brittannië wereldwijd samenwerken in grootschalige conflicten, waaronder de kostbare Krimoorlog (1853–1856) en de Tweede Opiumoorlog (1856–1860). Napoleon III laat onder leiding van Haussmann Parijs verbouwen tot modernste metropool ter wereld (2 miljoen inwoners) en is instrumenteel bij de bouw van het Suez-kanaal – een Frans prestigeproject dat concurreert met de mondiale machtspositie van Groot-Brittannië.

Bates geldt daarnaast als een van de belangrijkste financiers van de Noordelijke Unie in de Amerikaanse Burgeroorlog (1861–1865) – een bloedige en kostbare strijd met naar schatting 600.000+ doden en meer dan 1,5 miljoen gewonden, van wie velen morfineverslaafd raken. De oorlog zal onder de eerste Republikeinse president Abraham Lincoln (1861–1865) een einde maken aan de dominantie van de Democraten en aan de slavenplantagecultuur in het Zuiden. Met een geschatte kostprijs van circa $ 5,2 miljard is het – tot aan de Eerste Wereldoorlog – de duurste oorlog in de Amerikaanse geschiedenis. Barings had (ook) de Zuidelijke Staten gefinancierd, waar de bank grote financiële belangen had in slavenplantages.

Onder leiding van Bates' neef, de Amerikaanse voorzitter en opiumhandelaar Russell Sturgis (1805–1887, r. 1864–1882), richt Barings zich na de burgeroorlog op de 'Brits-Amerikaanse handel'. Toevallig markeert juist deze oorlog het begin van de minder bekende, maar snelgroeiende epidemie van 'medische' opiumverslaving in de Verenigde Staten. Morfine is als concentraat (opiaat) ca. tien keer krachtiger dan rookopium en veel verslavender.

De vooraanstaande Amerikaanse arts, apotheker en oprichter van Squibb Corporation (1858) in New York, Edward Robinson Squibb (1819–1900), was een van de hoofdleverancier van die nieuwe medische producten aan het nieuwe Unie-leger. Hij leverde draagbare medische kits met morfine voor chirurgische verdoving, en kinine voor de bestrijding van malaria, die nog woekerde in het oosten van de VS. Opiumproducten en kinine gingen hier hand in hand. Hij is niet de enige. Talloze

apothekers-ondernemers creëerden met agressieve propaganda voor de lucratieve pijnstillers een leger van opium- en morfineverslaafden. Alleen al aan het Union-leger werden bijna 10 miljoen opiumpillen verstrekt, samen met circa 300.000 kilogram aan opiumpoeders en -drankjes.

Na de oorlog bleven de meeste soldaten en andere betrokkenen verslaafd. Deze verslaving vormde de basis voor de relatief grote, lucratieve opiummarkt in de VS. Ook markeert het de opkomst van de Amerikaanse farmaceutische industrie, die haar Duitse en Franse tegenhangers zou overvleugelen en tot op de dag van vandaag de grootste ter wereld is gebleven.

De Amerikanen namen in deze periode vooral Anatolische opium af. Als Barings daadwerkelijk een rol speelde in de toename van de verslaving na 1865, dan zou dat gezien de nieuwe voorzitter goed verklaarbaar zijn. Er is echter niet bekend wie de opiumleverancier was van de VS tijdens en na de burgeroorlog, behalve dat er veel 'Amerikaanse schepen' Anatolische opium vervoerden.

Wel bekend is dat Barings zich daarvoor bijzonder had gericht op de enorme Chinese markt als financier van het Amerikaanse Russell & Co. (1819) en Augustine Heard (1840) – Heard werkte tot 1840 eveneens voor Russell & Co. in Kanton. Russell & Co. word genoemd als eerste Amerikaanse onderneming die zich specialiseerde in de verkoop van Indiase opium aan China, en in de import van onder andere thee en zijde. In 1831 smokkelde Russell & Co. met succes 3.500 kisten Indiase opium (211,4 ton) naar China – toen goed voor 20% van de totale Indiase productie.

Na de Eerste Opiumoorlog (1839–1842) groeide Russell & Co. razendsnel uit tot de leidende partij in China in deze uiterst lucratieve handel, die toen nog grotendeels via Hong Kong en Kanton liep. Het bedrijf vestigde zich in 1844 in het pas opengebroken vissersdorp Shanghai, en opende bijkantoren in Fuzhou (1853) en Hong Kong (1855).

Na de gewonnen Tweede Opiumoorlog (1856–1860) – gevoerd door Qing-China tegen Groot-Brittannië, het Keizerlijke Frankrijk en de VS – werd China behalve tot een nieuwe, aanzienlijke schadevergoeding in zilver ook gedwongen om gebieden open te stellen voor internationale handel. In de tien belangrijkste havensteden kregen deze Westerse mogendheden het recht om enclaves op te richten die zij als autonome 'Westerse' zones mochten inrichten, inclusief eigen munt en rechtssysteem.

In de periode direct na deze oorlog breidde Russell & Co. zich in hoog tempo uit met nieuwe vestigingen in de 'vrije' havensteden Ningbo, Hankou, Zhenjiang en Tianjin (1861–1864). De onderneming drong zelfs door tot diep in het Chinese binnenland – een zeldzaamheid onder Westerse firma's. Via Russell & Co. was Barings ook zeer actief op de Spaanse Filipijnen, waar in de 19de eeuw opium in toenemende hoeveelheden op de markt werd gebracht. In aangelegen Nederlands-Indië doet Barings partnerbank, Oranje's NHM, het zelf.

Hoe de rekenfouten van Schmidt iedereen op het verkeerde been zet

Voor deze hele periode zijn de grote rekenfouten die Schmidt maakt cruciaal. Opium functioneerde in de 19de eeuw als het vloeibare goud waarmee een speler als Barings en NHM zelfs een reus als Qing-China van zijn zilver en goederen kon ontdoen. Door het niet registreren van de Anatolische opiumhandel blijft ook de immense kapitaalstroom die hiermee gepaard ging verborgen.

Bekend is dat het zwarte geld uit de Aziatische opiuminkomsten – zoals onder andere bij de bekendere Brits-Amerikaanse Astors – werd geïnvesteerd in lucratieve projecten zoals spoorwegen,

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

land en vastgoed. Maar ook de woekerwinsten die werden verdiend aan de Amerikaanse burgers werden in dergelijke projecten geïnvesteerd.

In ieder geval zal de opiumaanval van de 19de eeuw voor een land als China – waar circa 75% van de Zuidoost-Aziatische bevolking leefde – desastreus uitpakken, totdat Beijing zelf met de Boxeropstand (1899–1901) definitief door het Westen op de knieën wordt gedwongen.

Waar echter vrijwel iedereen overheen leest, is dat de opiumoorlog tegen Qing-China veel eerder begon en veel omvangrijker was dan aanvankelijk werd gedacht.

De (officiële) opiumhandel van de NHM, 1826-1848

De (officiële) exportcijfers van Jacob van Lennep & Co. – totdat de NHM zich vanaf 1826 via deze firma direct met de Anatolische handel gaat bemoeien – luiden als volgt. Volgens de officiële bronnen ligt de totale export tussen 1822 en 1825 tussen de 26,7 en 139,9 ton. Schmidt baseert zich op de (officiële) archieven van Jacob van Lennep & Co. Van 1825 tot 1848 koopt de NHM haar volledige opiumvoorraad exclusief bij deze firma.

> *Zodra de NHM zich in 1826 met de Factorij in Batavia vestigt, trekt zij het opiummonopolie naar zich toe: van 1827 tot 1832 krijgt Oranje's onderneming van Oranje's gouvernement tweemaal een driejarige concessie voor het belangrijkste pachtmonopolie in Nederlands-Indië. In de negentiende eeuw bestaat de Indische opiumconsumptie voor circa 80% uit Anatolisch en voor 20% uit Bengaals opium, een verhouding van 4:1.*

De (officiële) cijfers die Jacob van Lennep & Co. oplevert zijn:

Jaar	prijs k/c	# kisten (officieel)	ƒ/ kg	ƒ/kist
1825	40–62	6	ƒ 0,35–0,55	ƒ 14,21–33,99
1826	32–60	233	ƒ 0,28–0,53	ƒ 17,30–32,75
1827	41–54	238	ƒ 0,36–0,48	ƒ 22,25–29,66
1828	57–54	287	ƒ 0,51–0,47	ƒ 31,52–29,05
1829	52–80	813	ƒ 0,46–0,71	ƒ 28,43–43,88
1830	90–140	85	ƒ 0,80–1,24	ƒ 49,44–76,63
1831	90–100	636	ƒ 0,80–0,89	ƒ 49,44–55,00
1832	90–101	359	ƒ 0,80–0,90	ƒ 49,44–55,62

> *De Ottomanen berekenden hun opiumprijzen in kurus per çeki, met daarachter eigen tabellen voor praktische omrekening. Schmidt blundert – al dan niet bewust – met deze eenheden. Een Ottomaanse kurus of piastre was, vóór de latere muntdevaluatie, ongeveer evenveel waard als de Duitse Reichsthaler, Spaanse dollar, Chinese dollar of Nederlandse leeuwendaalder. Die laatste word hier, ter vereenvoudiging, gewaardeerd op ƒ 2,00. Een çeki was een Ottomaanse gewichtseenheid van 225,987 kg (of 497,78 lb.). Schmidt maakt het voor de lezer nodeloos verwarrend door afwisselend te rekenen in 'manden opium' van 65 kg en in kisten. Voor die kisten is hier gekozen voor de standaardmaat uit het latere Nederlands-Indië: de pikolkist van 61,8 kg ruwe opium.*[120]

[120] De kuruş is een zilveren munt met 25,563 gram zilver, hetzelfde gewicht als de Spaanse dollar en de Chinese dollar en de Nederlandse zilveren leeuwendaalder die werd gebruikt voor handel in de West en Oost Indies en de 13 koloniën. 1 rijksdaalder was 48 (Ceylon, Kaap) tot 50 stuivers (Nederland en Nederlands-Indië, 5 cent, Fl.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Het onderzoek naar Oranje's opiumfraude begint bij datgene wat Schmidt in zijn publicatie voor het Nederlands-Historisch-Archeologisch Instituut nadrukkelijk verzwijgt: de kostprijs per kist Anatolisch opium, die nergens expliciet wordt vermeld (bijv. in f/kg).

De twee laatste kolommen in bovenstaande tabel zijn zelf toegevoegd en laten zien dat de kostprijs van een kist Anatolisch opium varieert tussen f 14,21 en f 76,63. Vergelijk dat met de ruwe kostprijs en marktprijs van een kist Bengaals opium op de gouvernementsveiling in de 19de eeuw (na 1858 onder de Britse Kroon): ca. 400 rupees (f 464 in 1874) en 1.200 rupees (f 1.392).
Bij vergelijking met gesmokkelde Bengaalse opium uit Calcutta blijkt dat bij aankomst in Batavia op Anatolische opium direct een winst van 1.717% tot 9.696% mogelijk was (oftewel 18 tot 98 keer de inkoopwaarde).

Controle over Anatolisch opium blijkt door die woekerwinsten verreweg de grootste 'goudmijn' ter wereld. In het sleuteljaar 1831 – waarin de NHM het opiummonopolie in Nederlands-Indië bezit – bestelt zij (officieel) 636 kisten (@61,8 kg/kist tegen gemiddeld f 0,85/kg), wat neerkomt op een inkoopwaarde in Izmir van ca. f 33.409. Terwijl de transportkosten door het gouvernement worden gedragen, worden de kisten door de NHM in Batavia doorverkocht aan de opiumpachters. De marge blijft aanzienlijk.[121][122]

Uit Wettig Opium (1995) met opmerkingen tussen haakjes:

Op 15 november 1826 wordt een contract overeengekomen tussen Oranje's NHM en Oranje's gouvernement voor het opiummonopolie in Nederlands-Indië: een driejarige concessie van f 2,5 miljoen plus 2/7 van de zuivere winst.

De NHM bedingt een schadevergoeding van het gouvernement bij oorlogsschade als gevolg van de woekerende Java-oorlog (1825–1830). In 1827 levert de NHM (officieel) aan onderpachters 356 kisten Levants en 156 kisten Bengaals en Malwa-opium (Indisch opium van andere regio's dan Bengalen) – samen 512 kisten. De verkoopprijs aan de pachters per pikolkist bedraagt:

- f 5.200 voor Bengaals (f 84,14/kg)

2,50) waard, terwijl een leeuwendaalder 36 tot 42 stuivers (Fl. 1,8-2,10) waard was afhankelijk van de kolonie. Sinds 1619 is de Rijksdaalder 50 stuivers waard (Fl. 2,50), de Leeuwendaalder 40 stuivers (Fl. 2,00) en de daalder 30 stuivers (Fl. 1,50) en de gulden 20 stuivers (Fl. 1,00). Als Europa's financiële centrum sinds de 17de eeuw exporteert de Nederlandse Republiek sinds de 30-jarige oorlog (1618-1648) ook de Reichsthalers naar Duitsland en Scandinavië en leeuwendaalders naar de Levant en het Ottomaanse Rijk. De leeuwendaalder is vanaf 1754 gekoppeld aan de Reichstaler en Noord Duitse thaler, die 75% waard was van de Zuid Duitse en Oostenrijkse Conventionsthaler. De daalders vormden de basis en naamgever van de VS dollar (1791) die de Nederlandse daalder verving.

[121] Ook die Bengaalse 'kostprijs' van 400 rupee lijkt niet te kloppen. De VOC directeuren schreven in Amsterdam in 1686 aan de VOC in Batavia: *'It is truly not a small profit which is gained with the amphioen according to your last letter: in Patna you bought it for 64 rupees [about 80 guilders] per maund [40 kg] and on the east coast of Java it is sold for 320-340 rixdaalders [about 825 guilders] per pikol [62 kg]. Therefore, it is urgent … to keep this business for the Company as best as possible.'* De werkelijke kostprijs van Bengaals opium direct van de plantage ligt waarschijnlijk dichter bij Fl. 2,00 per kg. aangezien er weinig verandert aan de slaven en dwangarbeid in Bengalen in Moghul India tot 1858 of daarna: De kostprijs van de 'lonen' voor het minimale levensonderhoud verandert in deze eeuwen nauwelijks.

[122] In Brits-India wordt in 1835 een uniforme EIC munt ingevoerd met de afbeelding van medeoprichter Willem III – in 1840 wordt deze vervangen door munten met de afbeelding van Victoria – het jaar van haar huwelijk met Prins Albert van Saxen-Coburg-Gotha. 11,66 gram zilver per rupee = 1874:Fl. 1,16.

- f 4.000 voor Malwa (f 64,72/kg)
- f 3.600 voor Levants (f 58,25/kg)

De door de NHM aan de staat afgedragen 2/7 winst bedraagt:

- f 127.884 in 1827
- f 109.225 in 1828
- f 149.466 in 1829

Samen met de jaarlijkse pachtsom van f 2,5 miljoen ontvangt het gouvernement in drie jaar bijna f 8 miljoen – meer dan uit alle andere posten. In 1827 weet de NHM het (officiële) verlies van f 440.000 uit 1826 goed te maken met een (officiële) winst van meer dan f 1,25 miljoen.
In 1830 werd de opiumpacht opnieuw voor drie jaar aan de NHM gegund, ditmaal voor f 3 miljoen per jaar. Bij meer dan f 4 miljoen zuivere winst kreeg het gouvernement voortaan negen tiende deel van de overwinst. De NHM bedong daarnaast een jaarlijkse winstgarantie van f 300.000. De onderpachter verplichtte zich maandelijks een vaste hoeveelheid opium af te nemen tegen prijzen die 300 tot 400% hoger lagen dan de inkoopkosten (op de EIC-veiling in Calcutta voor Bengaalse opium). De mengverhouding bestond uit 80% Turks en 20% Bengaals. De pachter betaalde f 3.000 per kist Levants en f 4.000 voor Bengaals opium. Ondanks deze prijsverlaging wist de NHM via verhoogde afname haar winst te behalen – en via die route vloeide ook de pachtuitkering richting het gouvernement. Van 1830 tot 1832 kreeg het gouvernement ca. 9,5 miljoen pachtwinst binnen.

1830: 734 kisten (531 Levants, 203 Bengaals)
1831: 482 kisten (379 Levants, 103 Bengaals)
1832: 430 kisten (377 Levants, 53 Bengaals)

Einde stuk uit Wettig Opium (1995)

De mengverhouding die in Nederlands-Indië wordt geleverd is tijdens het opiummonopolie van de NHM (1827-1832) 80% Turks en 20% Bengaals. Dit is niet terug te zien in de officiële cijfers.

Behalve wat schommelingen in aantallen ('van de boot gevallen of er juist opgevallen') word bij de verkoop gerekend met de door het gouvernement opgegeven hoeveelheden Levants-opium (1827, 1830–1832), en voor de ontbrekende jaren (1828–1829) met de door Jacob van Lennep & Co. opgegeven hoeveelheden, waarbij we de Marwa- en Bengaalse component op 20% reconstrueren. Voor de kostprijsbepaling van de Levantijnse opium voor de NHM is gerekend met de door Van Lennep opgegeven aantallen en gemiddelde prijs per kist.

De totale inkoopprijs voor de jaren 1827–1832 Anatolisch opium komt uit op f 104.754 (controleberekening: 9.240+8.692+29.394+5.358+33.212+18.858).

De totale verkoopprijs van het Levantijnse opium bedraagt f 9.874.200 (controleberekening: 1.281.600+1.033.200+2.926.800+1.911.600+1.364.400+1.357.200).

De totale inkoopprijs voor Bengaals opium op de veiling in Calcutta bedraagt f 623.337 (controleberekening: 217.152+79.901+226.339+56.515+28.675+14.755).

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

> *De totale verkoopprijs van Marwa- en Bengaals opium bedraagt gemiddeld f 3.165.600 (controleberekening: 717.600+264.040+747.960+812.000+412.000+212.000).*
>
> *De NHM maakt dus een bruto verkoopwinst van f 12.311.709 (controleberekening: 9.874.200+3.165.600–104.754–623.337), maar moet nog f 16.500.000 afdragen aan het gouvernement voor het monopolie (controleberekening: 3×2.500.000+3×3.000.000).*
>
> *Gelukkig had de NHM voor de tweede periode een gegarandeerde winstuitkering afgedwongen. Toch blijft de vraag: hoe kon de NHM met deze cijfers in 1827 een (opium)winst van meer dan f 1,25 miljoen boeken? Het lijkt alsof de NHM zich opnieuw opoffert voor het volk.*
>
> *De verkoopwinst van de NHM is vooral te danken aan de Anatolische opium. De kritische lezer vraagt zich wellicht al af waarom er bij die prijsverschillen überhaupt nog gebruik word gemaakt van Bengaalse opium. Dat had alles te maken met kartelvorming met de EIC en de Britse kroon om de prijzen voor Bengaals opium kunstmatig hoog te houden om de winsten te maximaliseren op de streng georganiseerde veilingen. De smokkelaars moesten ook bij die veilingen inkopen, want Anatolië lag te ver weg voor die smokkelaars. De route werd bovendien bewaakt door de Royal Navy en de EIC om hun waardevolle kartel te beschermen. Daarom NHM kon ondertussen met de veel lagere kostprijzen van Anatolische opium woekerwinsten maken dankzij het Bengaalse kartel. Maar zelfs de Bengaalse opium werd voor 3 of 4 keer de waarde doorverkocht aan de subpachters in Nederlands-Indië. Die zaten om hun eigen winsten te maximaliseren ook zwaar in de smokkel van Bengaalse opium. De strijd tussen legaal en illegale opium zou in de hele 19de eeuw een kat en muis spel blijven tussen de import monopolist NHM, het gouvernement en de Chinese subpachters.*
>
> *Dat er tegelijkertijd iets fundamenteel anders speelt, blijkt wanneer het rekenkundig geblunder van Schmidt wordt rechtgezet. De extreem lucratieve Anatolische opiumhandel lijkt een belangrijke oorzaak van de instabiliteit in het Ottomaanse rijk in de jaren 1830. Het enorme Sultanaat word gebroken door Westerse grootmachten. De Russisch-Ottomaanse oorlog (1828–1829) word verloren net als de Frans-Ottomaanse Oorlog (1830). De Griekse onafhankelijkheid (1832) snijdt de Ottomanen af van hun Zuidoost Europese gebieden, terwijl de Egyptisch-Ottomaanse oorlogen (1831–1833 / 1839) de binnenlandse macht van de Sultan definitief braken.*
>
> *In From Anatolia to Indonesia (1998) word beschreven hoe Istanbul monopolies in op lucratieve exportproducten gaat belasten om de oorlogsinspanningen te kunnen financieren. Volgens Schmidt speelde opium hierin nauwelijks een rol, gelet op het – volgens hem – minimale volume. Toch besloot de Ottomaanse regering in 1830 om een groter aandeel op te eisen in de opiumhandel dan alleen de binnenlandse en exportbelastingen die door Westerse mogendheden waren toegestaan.*

Uit: From Anatolia to Indonesia (1998):

Om de oorlogsinspanningen te kunnen bekostigen, stelt de Ottomaanse regering in Istanbul monopolies in waarmee zij meer belasting kan heffen, met name op exportproducten. Volgens Schmidt — gezien het minimale volume — lijkt opium daarin nauwelijks een rol te spelen. Toch besluit de regering in 1830 dat zij een groter aandeel wil in de lucratieve opiumhandel dan enkel de beperkte binnenlandse accijnzen en exportheffingen die door de Westerse mogendheden waren toegestaan.

Voortaan mag opium uitsluitend worden opgekocht door de door het gouvernement aangestelde monopoliehouder Ömer Lutfi Efendi, superintendent van gilden en markten, gevestigd in Izmir. De opiumprijzen aan de boeren worden voldaan door tien aangewezen rijke Griekse en Armeense families en vastgesteld door de privésecretaris van de sultan, Mustafa Aga. De inkoop bij de boeren geschiedt in contanten — 5 miljoen kuruş in 1830 en 10 miljoen kuruş in 1831 — waarna de opium vanuit Istanbul wordt doorgezonden naar gelicentieerde handelaren in Izmir.

> *De vorming van een Anatolische monopolie door Istanbul loopt opvallend parallel met de tweede pachttermijn van de NHM (1830-1832). Schmidt misleidt maar geeft indirect het eerste bewijs dat de Anatolische opiumproductie in werkelijkheid al aanzienlijk is — voldoende om de zo noodzakelijke Ottomaanse legers te financieren die het rijk moeten verdedigen tegen Westerse invasies: 10 miljoen kuruş bij een verkoopprijs van omgerekend f 0,85/kg betekend dat er 11.764,7 ton ruwe opium (10.000.000/0,85) word verkocht. Dat is hoger dan zelfs de hoogste jaarproductie in Brits India in de 19de en 20ste eeuw. Aangenomen dat de werkelijke kostprijs voor boeren eerder in de buurt ligt van de laagste inkoopprijs van f 0,28/kg (zoals in 1826), werd door Istanbul verdiend aan het verschil. Het kan ook zijn dat de werkelijke productie nog hoger lag.*

Het eerste buitenlandse contract wordt gesloten door Langdon & Co. uit Boston (de thuisstad van de latere Amerikaanse Barings-voorzitters: Bates en Sturgis), dat sinds 1821 actief is in Izmir. In september 1830 sluiten zij een contract voor 27.000 çeki (225,987 kg.), ca. 300 manden (*REKENFOUT: bij 65 kg per mand is 27.000 çeki 93.789 manden oftewel 6.096,3 ton*). In 1831 wordt een onverkochte voorraad van 24.000 çeki (5.418,9 ton) naar Istanbul gestuurd. In 1832 wordt Mustafa Aga afgezet, nadat blijkt dat hij maar liefst 50 miljoen kuruş (ƒ 100 miljoen) had verduisterd uit de schatkist van de sultan. Vanaf 1835 wordt Tahir Bey directeur van het *Istanbul Customs Office*. Hij strijdt met Jacob van Lennep tegen het opiummonopolie.

De Nederlandse consul-generaal (en drugshandelaar) Jacob van Lennep werkt vanaf 1831 nauw samen met Tahir Bey en onderhield, net als de Franse ambassadeur, goede, directe contacten met het sultanaat. Van Lennep is in deze periode ook tijdelijk agent voor de Russische belangen in Izmir (Rusland had de Ottomanen verslagen in de oorlog van 1828–1829) en oefende, samen met de Russische ambassadeur en Russische kooplieden in Izmir, druk uit op de sultan om het monopolie vanaf 1833 los te laten. Intussen groeit de concurrentie met Egypte, dat ook steeds meer opium gaat verbouwen nu de Anatolische prijzen stijgen. Wanneer in 1834 het *Anglo-Ottoman Tariff Agreement* (1820) afloopt, oefenen ook andere landen druk uit op de sultan om alle monopolies af te schaffen – de sultan is inmiddels afhankelijk van Britse troepen om opstandig Egypte het hoofd te bieden.

Toch kunnen er in 1838 (officieel) slechts 336 kisten worden aangekocht voor de NHM, tegenover (officieel) 1.756 kisten (106,2 ton) in 1835. (De totale import voor Nederlands-Indië bedraagt dan slechts 465 kisten, of ca. 28,1 ton.) Dat het opiummonopolie in 1838 wordt opgeheven, beschouwt Van Lennep als een zeer positieve ontwikkeling: hierna verloopt de verkoop weer direct via de buitenlandse handelaren, terwijl ook de grote voorraad die Constantinopel had gehamsterd weer op de markt wordt gebracht.

Het opiummonopolie wordt afgeschaft met de nieuwe *Anglo-Ottoman Convention* (1838) en vervangen door een standaardtarief van 5% op import en 12% op export. Net als andere landen die volgen, tekent Nederland in 1842 een vergelijkbaar akkoord. Het Hollandse akkoord breekt de Ottomaanse markt feitelijk open voor het westerse kapitalisme, dat – vooral met Britse industriële producten – snel een einde maakt aan de al verouderde Ottomaanse industrie.

> *Jacob van Lennep lijkt mede door Schmidts presentatie nauwelijks betrokken bij het machtsspel dat door de Britten en Fransen wordt gespeeld in het Ottomaanse imperium.*
> *Toch staat NHM's exclusieve opiumdealer en Oranje's generaal-consul Jacob van Lennep, bijzonder dicht bij Tahir Bey, die het Ottomaanse opiummonopolie runt, en is hij de vertegenwoordiger van de Russische kroon – op dat moment waarschijnlijk de grootste legermacht ter wereld. Een kroon die bovendien grote schulden heeft bij Oranje's Hope & Co. en Barings.*
>
> *Het Anatolische opiumvolume van zeker 6.096,3 ton in 1831 heeft bij f 0,85 per kg een inkoopwaarde in Izmir van f 7.172.118. Het heeft een potentiële verkoopwaarde in Nederlands-Indië in dat jaar van f 295.936.893 bij een verkoopprijs van f 3.000 per pikolkist opium (6.096.300/61,8 × 3.000) – het jaar dat de NHM het opiummonopolie runt voor het Indische gouvernement.*
>
> *Om te onderzoeken of die enorme waarden en schaal kloppen, wordt op basis van summiere en versleutelde gegevens die Schmidt aanlevert, het werkelijke productievolume in kostprijs en orde van grootte gereconstrueerd.*

De belangrijkste productiecentra van Levantse opium waren Egypte en Anatolië. Egypte speelt geen rol van betekenis in de handel met Nederlands-Indië. Richard van Lennep stelt dat er 14 tot 15 personen nodig zijn per hectare voor de papaveroogst. Per dönüm (ca. 1.000 m²) wordt 1 tot 5 çeki geproduceerd (dus 2.258-11.290 kg per hectare). Het is genoeg voor 6,5 tot 32 kg per hectare. (REKENFOUT: Schmidt zit er een factor 353 tot 1.737 naast). Het zaaien (en oogsten) gebeurt 1 tot 3 keer per jaar (waardoor de werkelijke productieprijzen dus nog een factor 1 tot 3 lager liggen).

Voor de jaren 1870 werd het Anatolische opium verkocht in twee kwaliteiten: de 'normale' en de 'handelaarskwaliteit', die vooral bedoeld was voor export. Daarnaast was er nog de dure *yerli* (lokale) kwaliteit, met een hoger morfinepercentage, die meestal werd gebruikt voor medicinale doeleinden – bij Anatolisch opium kon dit percentage variëren van 2 tot 14%.

In 1874 legt een Nederlands rapport vast hoe veel Anatolische boeren hun opium op de lokale markt in dorpen en steden gebundeld verkochten aan tussenpersonen voor de export.

Voor transport werd het product hermetisch verzegeld in houten kisten die ca. 84,60 çeki, of ca. 65 kg, wogen (REKENFOUT: volgens Schmidt wegen de kisten 84,60 × 225,8 kg = 19.102 kg per stuk…).

De ruwe opium zou ca. 6/7 van een mand van 90 çeki wegen (REKENFOUT: Schmidt meent nu dat de manden 22.286 kg wegen. Die wogen waarschijnlijker 76 kg (65/6×7))

De exportbelasting bedroeg aanvankelijk 3,25 (ƒ 6,50) en later 10 kuruş (ƒ 20) per çeki (225,543 kg > 3–9%). Na 1849 bedong de Nederlandse consul van Izmir, Diadato Abro, een reductie van 27,5% op de exportbelasting (ƒ 6,40 per çeki). Er golden daarnaast nog enkele andere heffingen.

In de 19de eeuw expandeert de Levantse opiumproductie sterk, vanwege de toenemende afname in met name China, maar ook Nederlands-Indië en andere Zuidoost-Aziatische landen als Brits-Maleisië, Cambodja, Frans-Indo-China, de Spaanse Filipijnen en Siam (nu: Thailand). Tot aan de handelsrestricties in de jaren 1930 produceerde Anatolië gemiddeld ca. 250.000 kg opium per jaar (REKENFOUT: De uitkomsten van Schmidt's gecorrigeerde berekeningen zijn hiermee in directe tegenspraak).

Er waren ook nog wat andere belastingen. In de 19de eeuw expandeert de Levantse opiumproductie sterk vanwege de toenemende afname in met name China, maar ook Nederlands-Indië en ander Zuidoost Aziatische landen als Brits-Maleisië, Cambodja, Frans-Indo-China, de Spaanse-Filipijnen en

Siam. Tot de handelsrestricties in de 1930s produceert Anatolië gemiddeld ca. 250.000 kg opium per jaar (REKENFOUT Schmidt volgt uit voorgaande). Er zijn ook misoogsten om allerlei redenen, waardoor productie varieert.

De salarissen zijn in de 19de eeuw opgelopen tot 13 à 15 kuruş per dag. Door militaire activiteiten in de regio zoals de kostbare Krim Oorlog is de hele export van Izmir tussen juli 1853 en juli 1854 (officieel) maar 951 kisten en 883 halve kisten (84,2 ton).

> *De bovenstaande alinea uit Schmidts boek is misleidend en tegelijkertijd grote implicaties.*
>
> *Bij de kostbare Krim Oorlog (1853–1856) verdedigen de Ottomanen 'hun' Krim met noodgedwongen steun van massale inzet van kostbare Franse en Britse troepen tegen de Russische legers. De oorlog put zowel de Russische schatkist als die van de Ottomanen sterk uit. De sterk verzwakte Ottomanen zijn dan feitelijk technisch failliet.*
>
> *Het is daarnaast gezien de westerse én Ottomaanse behoefte onwaarschijnlijk dat Istanbul tijdens de kostbare overzeese oorlog de productie laat instorten tot een fractie van de productiecapaciteit.*
>
> *Schmidt suggereert verder, behalve een minimale productie, indirect ook dat de bewerking van het land f 26 tot f 30 per dag kost (bij prijzen uit de jaren 1830), oftewel f 11.072 (26×365×7/6) tot f 12.775 (30×365×7/6) per hectare. De gerelateerde prijs van de opium – gezien Schmidts eerder genoemde misleidende productie per hectare van slechts 6,5 tot 32 kg per hectare – dus extreem hoog moeten zijn als er met de cijfers van Schmidt word gerekend. Hij probeert het in werkelijkheid spotgoedkope, enorme Anatolische opiumvolume te verbergen, en daarmee vooral Oranje's NHM-hoofdrol bij die extreem lucratieve handel.*
>
> *In werkelijkheid verdient een ongeschoolde Ottomaanse arbeider in de jaren 1870 het equivalent van 8,0 gram zilver (31% van een kuruş van 25,563 gram, oftewel f 0,62 per dag; 31% × f 2,00), een tarief dat in orde van grootte vergelijkbaar is met dat van de contractarbeiders in Zuidoost-Azië. Voor een jaar werk met zes dagen per week kost de productie per persoon maximaal f 193 per jaar (365×6/7×0,62), en voor een hectare dus f 2702–2895 (14×193 – 15×193). De kostprijs voor arbeid is f 0,24 (2702/11.290) tot f 0,78 (2258/2895) per kg bij een enkele oogst, wat een duidelijke relatie heeft met de officiële verkoopprijs van Van Lennep. Meestal waren er echter twee tot drie oogsten per jaar, waardoor de kostprijs van ruwe opium nog twee- tot driemaal lager moet hebben gelegen. Conclusie: De opiumproductie in Anatolië was enorm en spotgoedkoop.*
>
> *Schmidt maakt hier misbruik van het feit dat de kuruş sterk devalueert later in de 19de eeuw. Dit gebeurt door de interventie van Franse en Britse adviseurs, die het technisch failliete Ottomaanse Sultanaat de Imperial Ottoman Bank (1863) opdringen: een private Brits-Franse bank die het octrooi houdt om de belastingen te innen binnen het imperium en het Ottomaanse Rijk financieel zou gaan hervormen. Hier komt natuurlijk niets van terecht – de nationale munt devalueert scherp en Istanbul gaat, mede door die devaluatie, ten onder aan schulden om dure westerse maatschappijen spoorlijnen en infrastructuurprojecten zoals het Suezkanaal te laten aanleggen. Het Ottomaanse Rijk wordt financieel uitgehold zoals dat eerder met Moghul-India is gebeurd.*
>
> *De oudste spoorlijn van Anatolië en de tweede oudste spoorlijn van het Ottomaanse Rijk (na die in Alexandrië) is die van de Ottoman Railway Company (1856), een spoorlijn van 609 km die loopt van Izmir tot Aydin. Hoewel de officiële lezing is dat de spoorlijn wordt gebouwd om mineralen en fruit*

> *(voornamelijk vijgen) naar Izmir te vervoeren voor de export, verbindt de spoorlijn vijf opiumsteden met elkaar. Dat lijkt, gezien het werkelijke opiumvolume van 10.000 ton+ per jaar, een meer rationele investering.*
>
> *Bij een productie per hectare van 2.258–11.290 kg per oogst, met 1–3 oogsten per jaar en 14–15 mensen per hectare, volgt de volgende plantagecapaciteit: de minimale hoeveelheid hectare bij 10.000 ton jaarproductie is 294 hectare (10.000 ton/11,3 ton per ha/3 oogsten per jaar), en maximaal 4.348 hectare (10.000 ton/2,3 ton/1 oogst per jaar). Dit gaf werk aan 4.116 (14×294) tot 65.220 (15×4.348) personen. Dat is gezien de snel uitdijende vergelijkbare plantagemarkt en infrastructuur in Azië voor de Westerse 'adviseurs' goed te overzien. Ter vergelijking: de NHM's Deli Maatschappij NV runt in 1900 tabaksplantages van 120.000 hectare (40×30 km), met honderdduizenden contractarbeiders.*

De werkelijke opiumhandel van de NHM, 1826-1848

Pas veel later in zijn boek komt bij de fraudeur Schmidt de aap uit de mouw over de werkelijke gang van zaken rond de Anatolische opium in de jaren 1830.

Uit *From Anatolia to Indonesia (1998):*

Van Lennep koopt op grote schaal opium op op de markt in Izmir, samen met partijen als Perkins, via diens agent J. Langdon.

> *Niets is wat het lijkt: de onderneming van de opiumhandelsfamilie Perkins uit Boston, Perkins & Co., is in 1824 overgenomen door Russell & Co. – zelf een handelsagentschap van Baring Brothers in China. Barings latere voorzitter Russell Sturgis vaart na zijn studie aan Harvard in 1833 naar Kanton voor opiumhandelaar John Perkins Cushing, dan aangetrouwde familie, ogenschijnlijk om het vak te leren voordat hij in 1842 – het jaar van de gewonnen Eerste Opiumoorlog – partner wordt bij Baring Brothers.*

In 1830 stelt Ömer Lutfi Efendi in Izmir de prijs vast op 65 kuruş per çeki (ƒ 0,58/kg), waarna Langdon & Co. de prijs opdrijft naar 90. Efendi eist daarop 105 van een ontevreden Van Lennep. Uiteindelijk koopt Van Lennep dat jaar 12.000 çekis, oftewel 144 kisten

> *REKENFOUT: 12.000 × 225,453 kg = 2.705,4 ton = @ 61,8 kg per kist: 43.777 kisten. Schmidt zit er een factor 304 naast. Niet alleen blijkt de totale Anatolische productie dus enorm, maar ook het aantal kisten dat de NHM bestelt. De vraag rijst waar al die opium blijft. Zeker is dat een volume van een factor 300 buiten de officiële boekhouding van de NHM wordt verhandeld. China lijkt het meest aangewezen afzetgebied, maar ook een aanzienlijk deel lijkt via smokkel te zijn afgezet richting bijvoorbeeld Nederlands-Indië, waar de prijzen door het gouvernement-gedreven monopolie aanzienlijk hoger lagen. Russell & Co. is ook actief op de Spaanse Filipijnen, terwijl er wellicht in de 'eigen' markt in de VS ook lucratieve kansen lagen.*

De aantallen worden in 1831 nog aanzienlijk groter als Van Lennep 40.000 çekis (9.031,6 ton / 146.142 kisten) koopt tegen 86 kuruş per çeki (ƒ 0,76/kg; ƒ 6.968.920). In november van dat jaar koopt hij bij de volgende oogst nog eens 6.530 çekis (1.474,4 ton / 23.858 kisten; ƒ 1.120.544) onder dezelfde condities.

> *Zie daar het verborgen onder de rekenfouten van Schmidt de werkelijke markt: De totale inkoopprijs voor 10.506 ton in 1831 bedraagt slechts ƒ 8.089.464. De straatwaarde van 170.000 kisten opium*

> *bij verkoop aan de pachters in Nederlands-Indië zou in 1831 ƒ 510.000.000 bedragen – een potentiële winst van meer dan een half miljard gulden. De vraag rijst: Hoeveel Russische, Franse en Britse legers kan men van dat soort bedragen mobiliseren?*

In mei 1832 wordt nog eens 8.540 çekis gekocht (1.928,2 ton / 31.200 kisten), onder gelijke voorwaarden. Vervolgens onderhandelt Van Lennep voor de NHM 200 kisten en 17.000 çekis (3.838,4 ton / 62.110 kisten) tegen 88 kuruş per çeki (ƒ 0,78/kg; ƒ 2.993.952). In juni 1833 koopt Van Lennep 10.000 çekis (2.257,9 ton / 36.536 kisten) tegen 95 kuruş per çeki (ƒ 0,84/kg; ƒ 1.896.636). Hij ontvangt echter slechts 6.024,4 çekis en koopt daarop nog eens 7.000 çekis tegen 109 kuruş per çeki bij een speculant, 2.000 kisten bij het monopolie voor 105 kuruş, 580 kisten gesmokkelde opium tegen 114–116,5 kuruş, en nog eens 8.000 çekis bij een consortium van de zes grootste opiumhandelaren in Izmir.

> *De NHM koopt in 1832 in totaal 23.604 çekis opium via Van Lennep, oftewel 5.329,5 ton in 86.238 kisten. Schmidt misleidt door lage aantallen kisten te mengen met grote hoeveelheden çekis.*

De NHM neemt (officieel) 400 kisten af (een factor 311 minder).

In juni 1836 wordt tot ongenoegen van Van Lennep de hele oogst van 60–70.000 çekis (13.527,2–15.781,7 ton) aan Buduri & Sazani Co. verkocht. Het hoofd van de onderneming, dr. Marcopulo Buduri, is de lijfarts van Serasker Mehmud Paşa ('hoogste soldaat', de hoogste militaire rang in het Ottomaanse Rijk, vergelijkbaar met die van minister van Oorlog). Mehmud Paşa had controle over de grootste schatkist – die van het leger – en leidde de militaire campagnes tegen Egypte. In september kan Van Lennep echter 40.000 çekis (9.031,6 ton / 145.924 kisten) kopen tegen 123 kuruş/çekis (ƒ 1,09/kg. > ƒ 9,8 miljoen).

De NHM bestelt (officieel) niets in 1837. Voor het jaar daarop worden (officieel) 300 kisten en 8.500 çekis (1.916,4 ton / 31.009 kisten) besteld tegen 101 kuruş/çekis (ƒ 0,89/kg. > ƒ 1,7 miljoen), wat uiteindelijk wordt uit onderhandeld voor 98 kuruş/çekis in december 1838.

In 1839 (als Egypte oprukt tot op de Anatolische vlaktes) wordt het monopolie opgeheven en koopt Van Lennep direct en goedkoper op de Izmir-markt. De 200 kisten voor de NHM worden geleverd voor 46 kuruş/çekis (ƒ 0,41/kg.).

In 1840 probeert Van Lennep direct in Anatolië bij de boeren te kopen, maar dat is te gevaarlijk. Bovendien lagen de prijzen met 60 kuruş/çekis maar iets lager dan de 72 kuruş/çekis in Izmir.

Tijdens deze jaren werd Van Lennep opgejaagd door klachten van de NHM, vooral van de Factorij in Batavia, over de geleverde kwaliteit. In 1831 blijkt dat er klachten binnenkomen bij de Factorij van de Chinese kapitein uit Semarang. Ook komen er klachten binnen van de NHM uit Amsterdam in 1833, waar de opium ter plekke gedroogd moest worden, omdat het niet al te droge blad anders zou zijn gefermenteerd onderweg. Opium die niet goed is, wordt in Batavia publiekelijk verkocht voor bodemprijzen van ƒ 0,5–2 per pond.

Voordat de opium (de officiële fractie van de enorme partijen die demonstratief via Nederland wordt gestuurd) naar Nederlands-Indië werd verscheept, werd deze chemisch getest door G.J. Mulder, chemieprofessor aan de Universiteit Utrecht. Hij stelde ook voor om de opium vacuüm te verpakken in met tin beklede kisten om bederf te voorkomen. Dat experiment verloopt succesvol in 1839 en wordt de nieuwe standaard.

> *Het lijkt dus dat de officieel door de NHM ingekochte opium die via Nederland loopt, feitelijk steekproeven zijn van enorme partijen die direct naar Azië worden verstuurd via Sturgiss en anderen. Batavia lijkt te fungeren als het Aziatische distributiecentrum.*

In 1844 wordt Thomson van Jacob van Lennep & Co. – na contacten met de NHM – werknemer bij Baring Bros in Londen, terwijl hij aanblijft als agent van Jacob van Lennep & Co.

> *Een bewijs dat de NHM, Barings en Van Lennep & Co. dan intensief samenwerken.*

In 1846 start hij zijn eigen onderneming James Thomson & Co. in Londen.[123]

De problemen voor Jacob van Lennep & Co. (1792) starten in 1847, als de Istanbultak van Jacob van Lennep & Co. op 1 september 1847 wordt geliquideerd. Jacob's zoon Gustave was onder eigen naam, G.A. van Lennep & Co., begonnen met onder andere tien schepen – acht zeilschepen en twee stoomschepen. Hiervoor had hij 1.350.000 kuruş geleend (ƒ 2,7 miljoen) van Baltazzi & Co., bankiers, tegen 15% jaarlijkse rente. Tijdens de crisis van 1848 gaat de onderneming failliet, terwijl Jacob van Lennep & Co. garant stond voor de lening. De liquidatie van Jacob van Lennep & Co. en het faillissement van G.A. van Lennep & Co. zelf wordt een zeer rommelige affaire, met rechtszaken die tot 1874 duren – ver voorbij de dood van Jacob van Lennep in 1853.

> *De eerste periode van de extreem lucratieve Izmirse opiumhandel wordt dramatisch afgesloten in 1848, het jaar van de grondwetswijziging in Nederland, om anders georganiseerd te worden. In dat jaar word ook Oranje's NHM met medeweten van het parlement gereorganiseerd tot een naamloze vennootschap. Het jaar daarop volgt de troonwisseling. Het behoeft geen uitleg dat dit geen toevallige samenloop van omstandigheden is en dat de bedragen die met het faillissement gemoeid gaan op geen enkele manier in verhouding staan tot de opbrengsten. Het faillissement zou aanleiding zijn om de export van de opium op een andere manier te gaan organiseren.*

De affaire leidt ertoe dat Jacob van Lennep en zijn onderneming vanaf 1848 geen agent meer zijn voor de NHM (maar dat de clandestiene handel officieel verder gaan via andere Nederlandse handelshuizen in Izmir).

Met de liquidatie wordt het restant overgedragen op zijn neven Charles (1818–1886), August (geb. 1821), Edward (geb. 1825) en David (geb. 1826) – zonen van zijn (inmiddels overleden) broer Richard. Jacob van Lennep blijft evenwel consul-generaal en president van het consulair hof (en word dus niets verweten door de nieuwe koning Willem III (r. 1849-1890).

> *De broers beginnen de nieuwe onderneming Van Lennep & Co., een van de vier Nederlandse handelshuizen waarmee de NHM exclusief zaken doet. De oudste zoon van Jacob's broer Richard, James († 1890), wordt de werkelijke opvolger van Jacob van Lennep.*

---

[123] Een gelijknamige James Thomson is de oprichter van James Thomson & Co. (1797). De rederij groeit snel, neemt andere partijen over en vaart in eerste instantie vooral op Australië. De Schot James Anderson treedt in 1828 in dienst bij James Thomson & Co., gevolgd in 1854 door zijn neef James George Anderson. Rond 1850 beschikt de onderneming over een wereldwijde vloot van zeilschepen. Beiden worden partner, en in 1864 wordt het bedrijf hernoemd tot Anderson, Thomson and Co. In 1866 opent de onderneming de Orient Line. De Schotse tak richt vervolgens Anderson, Anderson & Co. (1870) op en sticht in 1878 de *Orient Steam Navigation Company (*1878, Orient Line), die uitgroeit tot een zeer succesvolle rederij. James Thomson & Co. daarentegen weet de overstap naar de stoomvaart niet te maken en gaat in 1882 failliet.

In september 1848 krijgt Wissing & Co. een opdracht van de NHM om opium te kopen. Vanaf 1849 organiseert Jacob van Lennep voor zijn neven een eerste opiumcontract met de NHM. Daarnaast blijft hij de NHM op de hoogte houden van de Izmirse opiumhandel, mede vanuit zijn post als consul-generaal.

> Tussen 1848 en 1874 – het jaar van de octrooiverlenging van de NHM – organiseert de NHM zijn inkopen via vier Nederlandse agentschappen: het nieuwe Van Lennep & Co., Wissing, Dulith en Lavino.

> *Concluderend: De onbekende enorme opiumvolumes, de zeer lage inkoopprijzen en vooral de hoofdrolspelers rond Oranje's NHM – zoals hoofdinkoper Jacob van Lennep & Co., maar ook Baring Brothers en het gelieerde Russell & Co., Langdon & Co., Perkins en Thomson, die grootschalig inkopen in Izmir vanaf de jaren 1820 – plaatsen het geheel in een compleet ander historisch perspectief:*
>
> *Met de inkoop van de NHM in een jaar als 1831 controleert de onderneming een handel die potentieel f 510.000.000 waard is bij een marktwaarde van f 3.000 per kist zoals dan in Nederlands-Indië. De handel zal, gezien de beursprijzen in Calcutta van ca. f 1.400 per kist, zeker f 238.000.000 opleveren: met die hoeveelheid kapitaal kunnen zonder twijfel enorme legers worden betaald.*
>
> *In die lijn dient het hele Indiase EIC-gebied als een essentieel gigantisch opiummonopolie: de Aziatische opiumprijs werd kunstmatig hoog gehouden met ca. f 1.400 per kist, veel lager dan de f 4.000 per kist in Nederlands-Indië en ongetwijfeld lager dan de prijs in China, maar veel hoger dan de maximaal f 76,63 per kist in Anatolië. Iedereen die dus een directe route had tussen Anatolië en Nederlands-Indië en China – zoals de NHM – was dus dubbel spekkoper.*
>
> *Het werkelijke volume van de opiumproductie lag aanzienlijk hoger dan nu word verondersteld. Het Anatolische productievolume van 1835 is bijvoorbeeld de minimaal 95.000 çekis (21.450,0 ton / 354.677 kisten) ruwe opium. Vergelijk dat met de topproductie van Brits-Indië in 1880: 6.500 ton. Aanvullend wordt in juni 1836 ook een oogst genoemd van 60–70.000 çekis. Dit betekent dat Anatolië met drie oogsten van 70.000 çekis per jaar potentieel 47.345,1 ton ruwe opium kon produceren – meer dan het hoogste officiële wereldvolume in de twintigste eeuw.*
>
> *Het volume en de inkooppositie van de NHM in Anatolië betekenen niet alleen dat de Nederlanders ogenschijnlijk alle machten in het Ottomaanse Rijk controleerden, maar ook dat de opiumaanval op China waarschijnlijk veel vroeger begon dan historici nu denken, en dat de financiële belangen in die oorlog ook veel groter waren dan nu bekend.*
>
> *Het is moeilijk te bepalen wanneer en hoe de opiumaanval op China precies begon. De Nederlandse VOC wordt in 1662 verbannen van Formosa (nu: Taiwan), dat gelieerd is aan Qing-China, nadat de compagnie met geweld had geprobeerd China tot handel te dwingen. Vanaf 1729 opereert de VOC alleen nog een handelspost in Kanton (nu: Guangzhou). De Britse East India Company (EIC) neemt deze Chinese handel vrijwel volledig over nadat de nieuwe EIC onder Willem III in 1698 officieel begint met handel met Qing-China. Willem III is niet alleen (controlerend?) aandeelhouder, maar ook medeoprichter van deze nieuwe EIC – de Britse handel met China was voor de Oranje's mogelijk dus een lucratievere optie dan die via de VOC. Uit aanvullende informatie blijkt dat de nieuwe EIC in 1698 ook direct de opiumzaken gaat afhandelen voor het Moghul hof, ten koste van andere belanghebbenden in India zoals de VOC. Niet veel later neemt die EIC opiumcentrum Bengalen over*

van de VOC en het instortende Moghul Rijk van 1757 tot 1793. Het lijkt erop alsof Oranje's EIC de beste positie had om vanaf dat moment ook de Aziatische VOC opiumhandel naar China over te nemen.

Tegelijkertijd is het denkbaar dat de aanval op China al eerder begon, namelijk in de tijd van de Amfioen Sociëteit (AS), toen Willem IV (r. 1711–1751) en Willem V (r. 1751–1795) de VOC en de AS controleerden en in beide ondernemingen grootaandeelhouder waren. Van de AS is bekend dat de boekhouding ernstig tekortschiet, maar veel meer dan dat weten we niet. Er zijn meerdere signalen dat de aanval ook vanaf VOC zijde al in de 18de eeuw begon.

Zo mislukte een experiment in 1753 met Turks opium door de VOC en de AS, waarbij 15.000 pond werd aangevoerd. Toch zonden de Heren XVII – het bestuur van de VOC – in 1778 opnieuw 13.000 pond bij wijze van proef, dat door Batavia officieel werd afgewezen. Saillant is dat de EIC – waarin Willem V eveneens belangen had – vanaf 1776 tot 1795, dus in exact diezelfde jaren, na de annexatie van Bengalen (officieel) nog maar 450 kisten opium (27.810 kg) beschikbaar stelde aan de AS.

Opmerkelijk is dan dat juist in datzelfde jaar de sinds 1767 vrijwillig gekorte salarissen van de AS worden hersteld (die eerder waren verlaagd omdat de AS de VOC met de prijsstijgingen van Bengaals opium tussen 1760–1764 had leeggetrokken). Hoe kan dat zonder opiuminkomsten?

Ook staan deze geringe volumes in schril contrast met de opiumveilingen in Batavia van 1744, waar 240.000 kg werd geveild. Moet men dan aannemen dat de opiumafzet van de VOC werkelijk met een factor 10 is gedaald sinds 1744? Of is het veel waarschijnlijker dat de afzet buiten de officiële boekhouding van de VOC om – via het uiterst corrupte bestuur in Batavia en de AS – is georganiseerd, en mogelijk zelfs structureel is opgevoerd?

Een belangrijk signaal in die richting is dat de Levantse opiumhandel al vóór het eind van de achttiende eeuw goed georganiseerd was: Arnold Wissing (d. 1816) uit Amsterdam vestigt zich als eerste in 1766 in Izmir; de VOC heeft dan al handelscontact met Izmir sinds vóór 1625. Jacob van Lennep & Co. vestigt zich er formeel in 1792. Ook verbiedt Qing-China de invoer van opium al expliciet bij wet in 1796 en 1800 – wat niet aannemelijk is als het slechts om incidentele ruilhandel zou gaan in enkele kisten opium tegen thee, zijde of porselein.

Niet alleen is nu vrijwel zeker dat de grote opiumaanval op Azië met Anatolisch opium begon – en dus niet met Bengaals opium, zoals de historiografie het nu stelt – maar ook blijkt dat het enorme volume en de daarmee samenhangende winsten nooit zijn geregistreerd. Die winsten zijn echter wél geïnvesteerd door partijen, in een tijd waarin bedragen van f 200 miljoen voldoende waren om hele landen en legers te kopen.

Ter illustratie: de officiële winsten van de afkalvende VOC lagen in de achttiende eeuw gemiddeld nog steeds op f 17 miljoen, inclusief de periode dat de officiële handel na de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780–1784) in zou zijn gestort. Hoewel de opiumverkopen via de intimi van de AS gingen lopen en nog maar nauwelijks via de VOC balans, waren de belangen die met de opiumhandel gemoeid waren groot en de handel uiterst schimmig.

Ook Schmidt illustreert deze neergang met officiële cijfers over Anatolisch opium: in 1778 zou nog eens 13.000 pond zijn verscheept, wat gelijkstaat aan ongeveer 52 kisten (REKENFOUT: 97,5 kisten),

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

en in 1782 nog eens 38 kisten. Maar als er in de jaren 1830 door de NHM 300 keer zoveel opium buiten de boeken wordt verhandeld, wie garandeert dan dat de VOC en AS niet al decennia eerder grootschalig bij opiumsmokkel betrokken waren?

En wie zegt dat de werkelijke Anatolische productie in de achttiende eeuw niet óók veel groter was dan de archieven suggereren?

In elk geval blijkt dat de NHM, samen met het gelieerde Baring Brothers, in de jaren 1830 tot de grootste belanghebbenden behoort in de Eerste Opiumoorlog (1839–1842), die leidde tot het openbreken van de Chinese economie zodat de opium nog vrijer het land in kon stromen. Willem I (r. 1813-1840) is op dat moment niet alleen (groot)aandeelhouder van de NHM, maar ook nog altijd van de EIC. Daarnaast onderhouden de Oranje's traditioneel uitstekende relaties met huisbankier Barings, die zich vanaf 1819 via Russell & Co. (1819) indirect meldt op de Chinese markt. En juist Russell & Co. en aangetrouwde partners blijken in die jaren ook al grootschalig Anatolische opium in te kopen. In de jaren 1830 blijkt bovendien dat de NHM die hele Anatolische markt vrijwel volledig controleert.

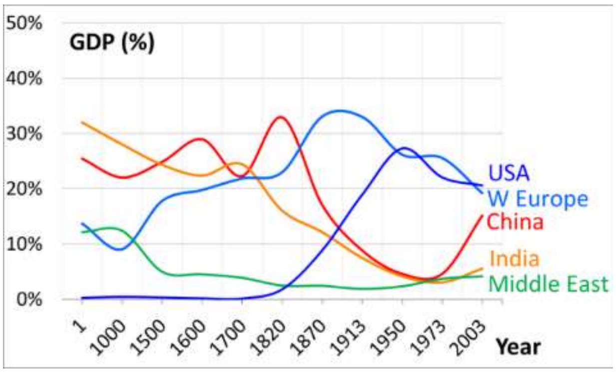

Data Source: Maddison A (2007)

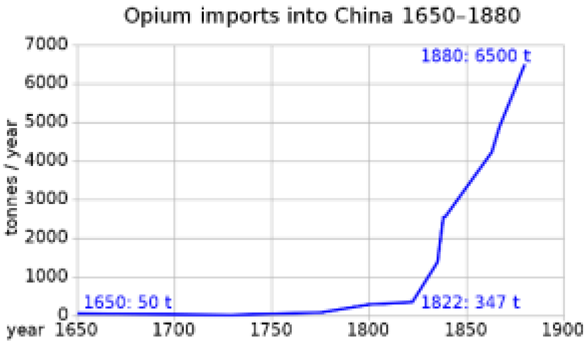

Stijging van de opiumimport van Indisch opium naar China van 1650 tot 247 ton in 1822 en 6.500 ton in 1880. Dit wordt vaak gezien als de oorzaak van de enorme Chinese opiumverslaving. De werkelijke verslaving was echter niet alleen veel omvangrijker, maar begon ook veel eerder — met Anatolisch opium.
Populatie per Aziatisch land in 1900: Qing-China (400 miljoen), Nederlands-Indië (43 miljoen), Frans Indochina (15 miljoen), Duitse kolonies zoals Nieuw-Guinea (350.000), Japan en Taiwan (44 + 3 miljoen), Korea (17 miljoen), Filipijnen (7 miljoen), Siam (6 miljoen, het huidige Thailand). In totaal 535 miljoen, waarvan 75% in China.

Alle pijlen wijzen dus naar de Oranje's als de instigators van de opiumaanval op China, een aanval die ogenschijnlijk al in de tweede helft van de achttiende eeuw op gang komt, in de jaren 1820 op volle snelheid komt en in de 1830 waardevol genoeg is om het Ottomaanse Rijk met enorme oorlogen op de knieën te dwingen.

De enorme schaal van de Anatolische opiumproductie (21.450 ton in 1835) zou bovendien verklaren waarom de economie van China vanaf circa 1820 razendsnel begint in te storten. Dergelijke hoeveelheden opium zullen niet alleen ingrijpende effecten hebben gehad op de volksgezondheid en werkethiek van miljoenen Chinezen, maar ook geleid hebben tot een massale uitstroom van kapitaal (in de vorm van zilver) en goederen – wat mede de economische implosie vanaf 1820 kan verklaren.

De rol van Brits-Indië (circa 1.500 ton in 1835) was in dat opzicht waarschijnlijk maar marginaal. Anatolische opium kon niet alleen aanzienlijk goedkoper worden aangeboden – met extreem hoge winstmarges – maar was bovendien sterker van kwaliteit. Dat zijn incentives die verslaafden niet snel zullen hebben genegeerd.

> *Deze studie richt zich alleen op een reconstructie van de indrukwekkende opium-woekerwinsten die in Nederlands-Indië werden gemaakt met rookopium. De enorme opiummarkt van bijvoorbeeld China is buiten beschouwing gelaten, net als de woekerwinsten die daarmee gemoeid waren.*

De officiële en verborgen NHM opiumhandel tussen 1848 en 1874:

Schmidts weergave van de NHM-opiumhandel (1848–1874) in From Anatolia to Indonesia (1998) wijkt op meerdere punten af van de werkelijke schaal en structuur. Hij maakt grove rekenfouten en leidt af van belangrijke aanwijzingen voor structurele betrokkenheid.

Uit *From Anatolia to Indonesia* (1998):

Volgens Schmidt werd de officiële opiumhandel in de jaren 1840 steeds vaker per buitenlandse stoomboot vervoerd. Griekse en Armeense rederijen, gevestigd in Europese havens, speelden hierbij een grote rol. De meeste kisten opium waren echter bestemd voor China (en voor Nederlands-Indië en overige koloniën), en werden vooral vervoerd per Britse en Amerikaanse schepen

> *Schmidt blijft vaag over de maritieme netwerken achter de opiumhandel na 1842 en noemt nauwelijks specifieke rederijen die voor firma's als Russell & Co. en Heard voeren — beide nauw verbonden met Barings en centrale spelers in de Chinese opiumhandel.*
>
> *Partijen als Russell & Co. als Jacob van Lennep & Co. lijken vooral als intermediair te hebben gefungeerd, met beperkte eigen kredietcapaciteit, afhankelijkheid van externe financiering en met beperkte winsten in verhouding tot de marktwinsten. De opiumhandel was structureel verweven met internationale logistieke netwerken: NHM-contractanten als Dulith & Co. handelden weliswaar namens een Nederlandse instelling, maar onder Britse vlag. Dit bood zowel bescherming van de Royal Navy als dat het de enorme operaties onttrok aan Nederlandse controle.*
>
> *De opzet was op cruciale punten buiten de Nederlandse staat om georganiseerd, terwijl het formele oppergezag over Nederlands-Indië in handen was van de Oranje's. Hier was via door de officiële censuur en vrijwel absolute controle veel ruimte voor dergelijke illegale activiteiten.*

In de 19e eeuw beïnvloedden negen wereldwijde recessies de opiumverkoop, mede door krediet schaarste bij handelaars als gevolg van faillissementen. In 1848 raakt de afzet van Jacob van Lennep & Co. rechtstreeks getroffen door de revolutie in Parijs (waarbij de Bourbons worden afgezet door een Republiek (1848-1852) met president Napoleon III) en de negatieve ontwikkeling van valutakoersen, waardoor hij zijn betalingsverplichtingen moest uitstellen. Dit vormde de aanloop naar zijn faillissement. De Krimoorlog (1853–1856) leidde in 1853 tot het omvallen van meerdere bedrijven in Izmir. De economische crisis van 1857 veroorzaakte een nieuwe kettingreactie van faillissementen, waaronder dat van Henry Dulith in Liverpool en New York; Llewelyn, De Vries & Co. ging in 1858 failliet.

Vanaf 1842 begon ook Rusland zich actief te mengen in de Chinese opiumhandel, hetgeen het wankele Britse en Nederlandse monopolie verder onder druk zette. Jacob van Lennep rapporteerde dat Griekse speculanten circa 100 kisten opium hadden geleverd aan Odessa. Via Moskou werd deze lading door 'Tartaren' verder richting China vervoerd. In 1860 meldde Richard James van Lennep een nieuwe zending van 150 kisten (9.060 kg) via deze noordelijke route. Ondertussen vervoerden de vier

Nederlandse Izmir-handelshuizen die voor de NHM werkten (het officiële deel) van de handel via Nederland naar Nederlands-Indië.

> *1842 valt direct na de 1ste opiumoorlog als China deels is opengebroken. Een Russische transportroute zouden het Aziatische monopolie van de Britse en Engelse kroon hebben ondermijnt. Een ongecontroleerde landroute door Krim Tartaren kan gezien de enorme financiële belangen aanleiding zijn geweest om de Russen van de Ottomaanse Krim af te houden om die route af te sluiten.*

Vanaf de jaren 1870 gebeurde dit steeds vaker per stoomschip. De lading werd meestal verdeeld over meerdere kleinere schepen. Dulith & Co. laadde ook eigen schepen, bestemd voor Rotterdam, onder Britse vlag. In diezelfde periode vestigden de Britten zich met grootschalige geindustrieel geproduceerde producten zoals textiel in Izmir en namen zij post-Napoleon de textielmarkt over van bijvoorbeeld België.

> *Schmidt suggereert – in het verlengde van zijn aanzienlijke rekenfouten in volumes en prijzen op p. 18, 20, 27, 28, 33, 35, 37, 46 en 49 – dat de Nederlandse handel via de NHM tussen 1840 en 1870 van zeer beperkte omvang was, maar tegelijkertijd extreem lucratief was. Het is een scheve voorstelling van zaken, die voorbijgaat aan de structurele en grootschalige hoofdrol van de NHM.*
>
> *Volgens Schmidt moest de Nederlandse rederijen concurreren met Griekse, Armeense, Russische, Britse en Amerikaanse rederijen die beschikten over betere schepen. Tegelijkertijd wijzen andere bronnen, zoals de oprichting van het Nederlandse handelshuis Lavino in Triëst – thuishaven van de Oostenrijkse Lloyd – juist op een voortzetting van NHM's opiumhandel in volumes vergelijkbaar met die van de jaren 1830. Die volumes werden simpelweg via andere natiestaten naar Azië getransporteerd.*

In dezelfde periode importeerden Nederlandse handelshuizen in Izmir ook koffie en suiker met een volume van ruim 1 miljoen okka (1 okka = 1,2829 kg, dus circa 1.300 ton). Deze goederen werden gebruikt als ruilmiddel voor opium én als ballast op de heenreis. (De NHM had tot 1890 het exclusieve export monopolie op Indische koffie en suiker.)

Tussen circa 1830 en 1870 voeren permanent 4 tot 19 Nederlandse zeilschepen op de route tussen Nederlands-Indië en Izmir. Een aanzienlijk deel daarvan vervoerde opium.

> *Vanaf het begin huurde de NHM zeilschepen in met een capaciteit van minimaal 250 ton. Bij een vaartijd van zes maanden betekent dat een jaarlijkse capaciteit van 2.000 tot 9.500 ton.*

In 1827 vervoerde de Briseis (officieel) vijftig kisten opium voor de NHM tegen een vrachtprijs van ƒ 6,25 per kist (2,5 rijksdaalder), wat neerkomt op 4% van het totale vrachtvolume. In datzelfde jaar vervoerde de Anna Paulowna eveneens (officieel) vijftig kisten, goed voor 2,5% van het volume. In beide gevallen werd opium geboekt als klein onderdeel van een bredere vracht – een gangbare praktijk om risico's te spreiden. Op 21 mei 1833 werd een handelsverdrag gesloten tussen Nederland, Groot-Brittannië en Frankrijk, dat koopvaardijschepen uit deze landen vrije doorgang verleende op de route tussen Nederland en Nederlands-Indië.

> *De werkelijke hoeveelheid opium per schip was vermoedelijk aanzienlijk groter dan officieel geregistreerd.*

De eerste plannen voor een Anatolische spoorlijn worden besproken in NHM-correspondentie uit 1857. De Ottomaanse sultan had opdracht gegeven tot een lijn tussen Izmir, Manisa, Kasaba, Usak en Afyonkarahisar – allemaal centra van opiumproductie. In 1866 werd de lijn Izmir–Kasaba voltooid, gevolgd door Izmir–Aydın in 1867. Afyon werd pas in 1897 bereikt; Konya werd in 1896 aangesloten op Constantinopel. Tussen 1863 en 1888 verdubbelde de agrarische productie in Anatolië, terwijl de (officiële) opiumproductie relatief stabiel bleef en via Izmir werd geëxporteerd.

Richard James van Lennep werd in 1868 aangesteld als beheerder van de Quay Company (1868), die de modernisering van Izmir op zich nam. Onder zijn leiding kreeg de stad gasverlichting, een tramspoorlijn en een vernieuwde haveninfrastructuur, vergelijkbaar met die van Marseille, Triëst, Algiers, Suez en Port Saïd. In het nieuwe havenkwartier (vanaf 1873) verrezen moderne huizen, hotels, cafés, restaurants en opslagruimtes. Sommige panden waren luxueus ingericht met marmer en fungeerden als stadspaleizen. De aanleg van tramlijnen en spoorwegen deed de stad snel groeien. Vanaf 1859 werd Izmir aangesloten op het internationale telegraafnetwerk, met veel berichtenverkeer vanuit onder meer Triëst en Amsterdam.

> *De industrialisatiefase van Izmir en het Anatolische achterland loopt relatief parallel met die in Brits-India en Nederlands-Indië waar eveneens veel word geïnvesteerd in publieke werken, infrastructuur en industrialisatie van de mijnbouw en plantages. In 1869 gaat het Suez kanaal open, wat alleen toegankelijk is voor stoomschepen voor de lange vaart die aanzienlijk grotere capaciteit hebben dan de relatief kleine zeilschepen.*

Na de aankomst van de eerste stoomschepen van de Oostenrijkse Lloyd (1833, van de keizerlijke Habsburg-Lorraine familie) volgen vanaf 1825 [SIC] ook stoomschepen van Franse, Britse en Russische ondernemingen. Vanaf 1835 onderhouden twee Britse en één Oostenrijks schip een vaste stoombootverbinding van twee diensten per week tussen Constantinopel en Izmir. De reistijd wordt daardoor gereduceerd tot slechts zes uur, waar zeilschepen voorheen tot een maand nodig hadden. In 1840 opent de *Oriental Steam Navigation Company* (1835, vanaf 1840: *Peninsular and Oriental Steam Navigation Company*, P&O) een vaste route tussen Alexandrië, Izmir en andere Middellandse Zeehavens naar Londen.

> *P&O krijgt in 1837 het octrooi van de Britse admiraliteit om de 'post' te verzorgen aan het Iberische Schiereiland. Het groeit, nadat het koninklijk charter krijgt in 1840, razendsnel. In 1842 zou (officieel) de eerste stoomboot varen, twee jaar later is een reguliere pakketdienst tussen England naar Alexandrië en van Suez naar Ceylon, Madras en Calcutta. In 1845 vaart de onderneming op de (opium)hoofdsteden Penang, Singapore, Hong Kong en Shanghai. Na de Opiumoorlog start P&O in 1847 met de opiumhandel en vervoert (officieel) 642.000 kisten van Bengaals en Malwa opium in de opvolgende 11 jaar. In 1852 vaart de onderneming regelmatig op Australië. De onderneming was zeer concurrerend georganiseerd.*
>
> *Schmidt vergeet de relatie te leggen met de later in Batavia opgerichte P&O dochter, de Nederlandsche Stoomvaart Maatschappij Oceaan NV (1863, NSMO). Die zeer competitieve NV krijgt in 1863 in competitie met Nederlandse ondernemingen van Willem III het monopolie op het transport tussen Nederland en Java van het gouvernement in Batavia. NSMO is ook een dochteronderneming van het Britse P&O. in de 1860s de grootste stoomboot maatschappij ter wereld met 500 schepen die wekelijkse lijndiensten vaart tussen Europa, Alexandrië, Bengalen, China én vanaf 1863 dus naar Java. Vanaf 1891 wordt P&O opgenomen in het rederijkartel dat het monopolie heeft op de vaart op Nederlands-Indië met Oranje's Stoomvaatmaatschappij Nederland (1870) en de Rotterdamsche Lloyd (1883).*

De start van de P&O-lijndienst op Izmir leidt tot een sterke stijging van de handelsvolumes: tussen 1842 en 1848 stijgt de import naar £ 1,2 miljoen (ƒ 14,7 miljoen) en de export naar £ 1,0 miljoen (ƒ 12,3 miljoen), mogelijk grotendeels bestaande uit opium. Vanaf 1845 onderhoudt P&O een wekelijkse dienst tussen Southampton en de havens van Constantinopel en Izmir; de reistijd tussen Southampton en Izmir bedraagt dan nog slechts zestien dagen.

Het eerste gedocumenteerde opiumtransport vanuit Izmir met een P&O-stoomschip vindt plaats in 1837, wanneer de 'Tagus' 782 ton opium vervoert. De vrachtprijs bedraagt £ 1 per kist (1845:ƒ 12,31) en was relatief hoog (maar aanzienlijk betrouwbaarder en sneller dan de zeilvaart). Hierdoor vervoeren de nieuwe stoomschepen in het begin vooral luxegoederen als opium, zijde en specerijen.

Van Lennep verzendt in dit kader officieel 72 kisten (4.349 kg) opium naar Londen, waar de lading wordt overgeladen op de *Batavier* (1830), het oudste Nederlandse stoomschip. Het eerste directe, (officiële) transport voor de NHM vindt plaats in 1846 met het stoomschip *Tarsus*, dat 197 kisten opium (11.899 kg) vervoert, waarvan 98 kisten (5.919 kg) bestemd zijn voor A. Agassiz in Kanton. De bestelling van 1846 is afkomstig van de Nederlandse consul-generaal in Londen, J.W. May. Volgens Jacob van Lennep wordt de lading in (Brits) Malta overgeladen voor verder transport naar Suez, tegen een tarief van £ 4 per ton (1846:ƒ 29,27).[124]

De goederen bereikten Hongkong in 40 tot 42 dagen, waarvoor P&O een vrachtprijs van £ 30 per ton rekende, plus 10% commissie over het volledige traject. In 1846 vervoerde P&O (officieel) 1.132 opiumkisten (137.497 kg), waarvan er 712 daadwerkelijk hun weg vonden naar China. Vanaf 1844 exploiteerde P&O een vaste stoomlijn tussen Suez en Bombay, die in 1852 werd omgevormd tot een reguliere dienst tegen 0,5% commissie voor de Pasha van Egypte. De door P&O ingehuurde karavanen tussen Port Saïd en Suez telden 3.000 tot 4.000 kamelen. Vanaf de jaren 1850 werden ook ezels ingezet voor het vervoer: sneller dan kamelen, maar met een beperkter laadvermogen.

> *Een karavaan-kameel droeg gemiddeld 250 kg per dag over een afstand van ca. 50 kilometer. Dat betekende een capaciteit van vier opiumkisten per kameel, wat neerkwam op 12.000 tot 16.000 kisten (742–989 ton) per karavaan. De afstand van 145 km tussen Port Saïd en Suez werd in drie dagen afgelegd. De capaciteit van zo'n karavaan volstond ruimschoots voor de Anatolische opiumexport, en het volume suggereert dat sommige karavanen mogelijk bedoeld waren om één enkel P&O-stoomschip volledig te bevoorraden.*

In 1847 vertrok het eerste direct door de NHM gecharterde schip vanuit Singapore naar Batavia met (officieel) 60 opiumkisten bestemd voor A.L. Johnston & Co. Vanaf dat moment volgde een substantieel deel van de NHM-handel dezelfde landroute als die van P&O. In 1852 begon P&O met een vaste tweemaandelijkse dienst tussen Singapore en Australië en hief 0,25% belasting op de opium die in Batavia werd afgeleverd. Vanaf de jaren 1860 kon het vervoer tussen Alexandrië en Suez ook per spoor plaatsvinden, met een snellere reistijd van 24 uur en een tarief van £ 5 per ton (1860:ƒ 58,77).[125]

> *P&O en de NHM hebben kortom in 1848 al een volledige route voor de illegale opiumhandel georganiseerd met enorme capaciteit met karavanen en stoomschepen tussen Izmir, Singapore, Batavia en de Chinese opiumhoofdstad Hong Kong.*

---

[124] Deze Agassiz lijkt verwant aan de uit Genève afkomstige protestantse familie waar ook de bekende Jacques Necker mee verbonden is en die later op verschillende posities binnen het Britse rijk opduikt, onder meer in de marine. Een lid van deze familie, Alexander Agassiz, richt in 1832 het horlogemerk Longines op.

[125] https://factsanddetails.com/world/cat52/sub331/item1182.html

Het aandeel van het stoomvervoer groeide snel: in 1853 werden met dertig Britse stoomschepen (officieel) 1.839 hele en halve kisten opium vervoerd. Hoewel zeilschepen naar Nederland goedkoper bleven, stapte de NHM per 1848 over op het betrouwbaardere stoomtransport. Vanaf 1855 bood ook de Oostenrijkse Lloyd stoomvaartdiensten aan richting de Oost-Indische archipel, tegen hetzelfde tarief als P&O. Deze lijn werd deels geëxploiteerd voor Wissink & Co. en de heropgerichte firma Van Lennep & Co., aangezien de vaste lijnen van P&O tijdelijk werden gevorderd door het Osmaanse Sultanaat. Tot 1870 verzorgden P&O en Oostenrijkse Lloyd gezamenlijk de dienst naar Batavia. Daarnaast ontstonden meerdere nieuwe stoomvaartlijnen van Londen naar Izmir, geëxploiteerd door rederijen uit Egypte, België, Italië, Spanje, de VS en Duitsland maar geen Nederlandse maatschappijen.

> *Uit de passages op pagina's 113–116 blijkt dat het Nederlandse opiumhandelshuis Dulith nauwe banden onderhield met Triëst, de thuishaven van de Oostenrijkse Lloyd, die rechtstreeks met Izmir verbonden was via telegraaflijn. De familiedynastie begon met Jean Jacques Dutilh (1762–1831), die zich in 1786 of 1787 als koopman vestigde in Izmir. Vanaf 1798 handelde hij onder eigen naam, en sinds 1796 was hij assessor aan het consulair hof. Zijn oudste zoon Daniel Pierre (1792–1854) werd in 1820 partner, en trok in 1825 naar Triëst om daar als agent voor de NHM op te treden en tevens als Nederlands consul. In 1828 richtte hij met C.H. Lochner – die sinds 1826 in Izmir actief was – de firma Dutilh, Lochner & Co. op. Lochner verliet de onderneming alweer in 1830, waarna Daniel Pierre deze zelfstandig voortzette.*
>
> *Na de dood van vader Jean Jacques in 1831 nam diens zoon George Jacques Dutilh het kantoor in Izmir over. George verhuisde in 1852 naar Amsterdam en trad op als agent voor de NHM, die via hem (officieel) 100 opiumkisten bestelde tegen 2% commissie – in navolging van Van Lennep, Lavino en Wissing. In de jaren 1850 trad Georges oudste zoon Ernest D.J. Dutilh (1836–1905) toe tot het bedrijf. In 1865 richtte Ernest een eigen onderneming op, E. Dutilh & Co. in Alexandrië, gericht op de Egyptische katoenhandel die floreerde na het instorten van de Amerikaanse markt door de burgeroorlog (1861–1865). Diens zoon George H.E. Dutilh (1873–1949) werd in 1920 viceconsul in Alexandrië. Zijn jongere broer Arsène nam in 1870, na de dood van hun vader, het kantoor in Izmir over. In 1874 beëindigde de NHM haar (officiële) opiuminkoop via Dutilh & Co.*

Vanaf 1841 worden de eerste stoomvaartlijnen naar Nederlands-Indië geopend, maar tot 1870 meert geen enkel schip onder Nederlandse vlag aan in Izmir. De enige Nederlandse maatschappij die vóór 1870 actief wordt in het oostelijke Middellandse Zeegebied is de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij (1852, KNSM), die in 1857 een lijn opent op Genua en Marseille. Dulith & Co. volgt met eigen schepen, maar vaart eveneens onder Britse vlag. In de jaren 1860 zijn er 22 Nederlandse handelsfamilies actief in Izmir, maar hun maritieme transport verloopt structureel onder buitenlandse vlag.

> *Het betreft kortom een volledige onttrekking van de NHM-opiumhandel aan het zicht van zowel de Nederlandse als de Nederlands-Indische regering, en ook van het Nederlandse publiek: de volledige logistiek vindt plaats via schepen onder buitenlandse vlag.*

Ook de Nederlands-Indische suiker- en koffiehandel verliest in deze periode terrein aan de internationale concurrentie. In de jaren 1860 is de directe Nederlandse handel gedaald tot circa 25% van het niveau van 1835–1840. Ook deze resterende handel verloopt grotendeels via Amerikaanse en Britse rederijen. Tegelijkertijd stijgt de Britse handel met Izmir tot het tienvoudige van haar eerdere volume.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Vanaf 1864 onderzoekt de NHM de mogelijkheid om ('hun' nieuwe) *Twentsche Vereeniging ter Bevordering van Nijverheid en Handel* (1859) te vestigen in Izmir. Uiteindelijk wordt de opdracht gegund aan een ander initiatief: de Levantsche Vereeniging NV (1866), opgericht in Rotterdam. Prins Hendrik treedt op als medeoprichter, en de NHM participeert vanaf het begin met 10% van het aandelenkapitaal.

> *Na 1874 behouden de Oranje's hun greep op de Anatolische handel via deze nieuwe onderneming, die dan opereert vanuit Alexandrië – inmiddels stevig onder Brits-Franse militaire controle. De NHM blijft aandeelhouder, en de Levantsche Vereeniging groeit uit tot belangrijkste officiële exporteur van opium vanuit Izmir. Het betreft een structureel en weloverwogen plan.*

Met de opening van het Suezkanaal in 1869 beginnen ook Nederlandse stoomvaartmaatschappijen te opereren op Constantinopel en Izmir, met als bestemming Nederlands-Indië. De Nederlandse consul in Alexandrië, S.W. Ruyssenaers (1815–1877), was al sinds de vroege jaren 1850 betrokken bij de voorbereidingen van de *Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez* (1858). De Nederlandse ingenieur F.W. Conrad werd president van het uitvoerend comité, in nauwe samenwerking met de NHM en de Nederlandse handelsgemeenschap. Deze laatste investeerde aanzienlijk in de aanleg van het kanaal, dat ca. Fr. 200 miljoen kostte. Ruyssenaers trad daarbij op als 'grand-officier' namens de Egyptische Pasha.

De feestelijke opening van het kanaal in 1869 werd bijgewoond door Prins Hendrik, samen met enkele grote schepen onder zijn commando. In 1868 gaf Richard James van Lennep al opdracht tot het eerste transport via het kanaal. In 1870 passeerden 502 schepen. Alleen de nieuwe Stoomvaart Maatschappij Nederland (SMN, 1870), eveneens onder leiding van Prins Hendrik, vaart dan daadwerkelijk namens de NHM (en vervoert dus waarschijnlijk opium). In 1873 is Nederland reeds de derde grootste gebruiker van het kanaal, met een vrachtvolume van 17.685.602 ton.

> *Het eerste schip van de nieuwe Willem III-klasse, speciaal ontworpen voor het Suezkanaal, is de SS Willem III (1870), gebouwd voor f 900.000 en met een capaciteit van 2.600 ton.*

De SMN beschikt in 1871 over een vloot van 21 stoomschepen. In datzelfde jaar vervoert de SMN (officieel) 250 van de in totaal 600 opiumkisten. Lavino koopt (officieel) 50 kisten opium tegen 200 kuruş per çeki (ƒ 1,77 per kg). De Nederlandse export vanuit Izmir neemt hierna merkbaar toe, en omvat naast opium ook metalen pijpen, chemicaliën, lampen, elektrische machines, plaatstaal en rails.

> *Concluderend: Schmidt wekt in From Anatolia to Indonesia de indruk dat de Britse handelaren na 1840 de opiumhandel in de Levant overnemen. Die voorstelling van zaken klopt niet. De opiumhandel van de NHM loopt – zij het grotendeels onder buitenlandse vlag – onverminderd door tot diep in de twintigste eeuw, zolang Nederlands-Indië een kroonkolonie blijft. De NHM blijkt, net als Barings, structureel betrokken bij de internationale opiumhandel, inclusief die naar China.*
>
> *Schmidt vermeldt op pagina 81 wel de oprichting van de Levantsche Vereeniging, maar zonder enige verwijzing naar de oprichters: Prins Hendrik en de NHM. Ook laat hij onbenoemd dat deze onderneming vanaf 1874 (als het contract met de regering weer 25 jaar is verlengd) fungeert als officiële exporteur van Anatolische opium. Evenmin noemt hij de oprichting van de Stoomvaart Maatschappij Nederland (1870), eveneens onder leiding van Prins Hendrik. Deze maatschappij kreeg na de opening van het Suezkanaal (1869) het exclusieve transportrecht voor Oranje's gouvernement op Nederlands-Indië — inclusief het vervoer van door de staat gemonopoliseerde opium.*

> *De verslaving onder de Chinese bevolking neemt na de Tweede Opiumoorlog (1856–1860) ogenschijnlijk explosief toe. Het opiumvolume richting China lijkt vanaf 1860 snel verder te stijgen, met verdere zware gevolgen voor de Chinese economie. Die was na 1820 — rond het moment dat Baring's Russell & Co. zich in Kanton vestigt — in vrije val, ten gunste van de snel opkomende Europese en Amerikaanse industriële economieën. De kapitaalwinsten uit de opiumhandel worden geïnvesteerd in het Westen: Via Barings en Hope & Co. in Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en ook in Nederland.*
>
> *Net als in de VOC-periode wordt de Aziatische opiumhandel met geweld afgedwongen. In de Tweede Opiumoorlog wordt China opnieuw opengebroken, nu met grootschalige militaire inzet van zowel Groot-Brittannië, Frankrijk maar ook de eerste troepen uit de VS. Keizerlijk Frankrijk (1852-1870) concurreert met industriële wereldtentoonstellingen met Londen. Het Tweede Franse Keizerrijk (1852–1870) levert moderne legereenheden en versterkt zijn koloniale expansie wereldwijd — in Mexico, de Krim, Indochina, China en Afrika. Toch steekt de Franse groei nog altijd schril af bij die van het Victoriaanse Britse Rijk (1837–1901), dat tegen 1900 de helft van de wereldbevolking omvat. De militaire samenwerking tussen Frankrijk en Groot-Brittannië is in deze periode opvallend hecht. Joshua Bates van Barings onderhoudt nauwe banden met zowel keizer Napoleon III als met koningin Victoria.*
>
> *Gelet op de omvang en waarde van de opiumhandel tussen Anatolië en Azië hebben de Oranje's en de NHM groot belang bij het Suezkanaal (1869). Dit prestige — geïnitieerd door Frankrijk en Egypte — biedt de kortste route naar Zuidoost-Azië. Rond 1860 komt er via de NHM zoveel opiumkapitaal binnen dat het kanaalproject direct in hun strategisch belang valt. Het mes sneed aan twee kanten: Ottomaans-Egypte, dat de bouw deels financiert, zal in de jaren 1880 door de enorme kosten failliet gaan.*
>
> *De Nederlandse betrokkenheid en belangen zijn groter dan doorgaans wordt erkend. De centrale figuur is S.W. Ruyssenaers (1815–1877), consul in Alexandrië en vanaf de jaren 1850 vicepresident van de Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez (1858). Het was de Franse diplomaat en ingenieur Ferdinand de Lesseps die in 1852 een brief stuurde aan Ruyssenaers — een contactmoment dat uiteindelijk tot het project leidde. In 1854 volgt de concessie van Egypte. De feitelijke uitvoering kwam deels in Nederlandse handen: F.W. Conrad (1800–1870), ingenieur van onder meer de eerste Nederlandse spoorlijnen (1839) en het nationale telegraafnetwerk (1848), werd president van het uitvoerend comité. De NHM en de Nederlandse handelsgemeenschap investeerden voor een onbekend bedrag mee in het project, dat in totaal Fr. 200 miljoen (1869: f 95 miljoen) zou kosten — het grootste infrastructuurproject van die tijd. Ruyssenaers fungeerde tevens als grand-officier van het kanaalproject namens de Egyptische Pasha.*

De officiële opening in 1869 werd bijgewoond door Prins Hendrik, samen met meerdere schepen onder zijn bevel als luitenant-admiraal van de Nederlandse marine. Een jaar eerder had Richard van Lennep al opdracht gegeven voor het eerste NHM-transport via het kanaal. In 1870 voeren er 502 schepen doorheen. Alleen de Stoomvaartmaatschappij Nederland (1870, SMN) verzorgt dan het NHM-vervoer. In 1873 is Nederland de derde gebruiker van het kanaal met een totaal volume van 17.685.602 ton.

> *De KNSM (1856) van Prins Hendrik richt samen met diezelfde Prins Hendrik de SMN NV (1870) op met ieder 40% van de aandelen.*

> *Toen Ottomaans-Egypte in navolging van Istanbul in 1875 in acute geldnood kwam door de hoge kanaalkosten, kochten de Britten diens aandelen op tegen een fractie van de prijs. Sindsdien beheren Groot-Brittannië en Frankrijk gezamenlijk het kanaal. Het Suez-kanaal was uitsluitend geschikt voor stoomschepen en verkortte de vaartijd met ca. 40% — een cruciale stap voor de grote, snellere, grotere ijzeren schepen op de lange route naar Indië.*
>
> *Het werkelijke volume van de Anatolische opium die door de NHM naar Zuidoost-Azië werd geëxporteerd na de jaren 1830 is onbekend. Maar als dat volume vergelijkbaar bleef met dat van 1831 — waarvoor geen aanwijzingen bestaan dat het afnam, integendeel — dan gaat het om een jaarlijks totaal van 10.506+ ton in circa 170.000 kisten. Daarmee lag de geschatte brutowinst tussen de f 230 en f 500 miljoen per jaar.*

De officiële en verborgen NHM opiumhandel tussen 1874 en 1890

In de zomer van 1874 stopt de NHM met het inkopen van opium via de vier firma's (het jaar waarin haar concessie werd verlengd). Het koloniale ministerie (dat direct onder de Kroon valt) had het opium importmonopolie van de NHM opengebroken. De NHM trok zich (officieel) terug uit de handel in het artikel. Alleen het staatsmonopolie op koffie bleef in haar handen.

In 1866 had de NHM contact gelegd met Keun, Seimiri & Co. in Istanbul, dat opium leverde met een morfinegehalte van 9–12%. De prijs bedroeg circa 220 kuruş per çekis, met een commissie van 3%. Vanaf 1868 onderzocht de NHM ook Perzisch opium, dat eveneens een hoog morfinepercentage zou bevatten. De Perzische export werd over land én via zee direct verhandeld naar China (en zou later ook in Nederlands-Indië voor 25% gemengd worden). De jaaropbrengst bedroeg ca. 5.000 manden (325 ton en dus nog aan het opstarten).

Na de opening van het Suezkanaal richtte de 19-jarige J.C.P. Hotz uit Rotterdam de *Perzische Handelsvereeniging J.C.P. Hotz & Zn.* (1874, Perzische Handelsvereeniging, PH) op, met een hoofdkantoor in Rotterdam. De oprichting werd mede gefinancierd door Prins Hendrik en opiumhandelaar Richard Keun, die later consul-generaal te Bushir (ca. 1870–1879) werd. Zij werkten nauw samen met de Rotterdamse arts en latere Perzische gouverneur-generaal Johannes L. Schlimmer (1818–1881, r. 1851–1872/1876).

> *Schlimmer diende aanvankelijk als legerarts bij het Kerman-leger en werd geroemd als degene die moderne Westerse geneeskunde had geïntroduceerd in Perzië. Militaire geneeskunde hield in die tijd nauw verband met het gebruik van morfine als pijnbestrijding. Als gouverneur-generaal haalde hij de beruchte Reuterconcessie binnen: een uitzonderlijk vergaand monopolie dat in 1872 aan de Duitse bankier Baron Paul de Reuter werd toegekend. Reuters was van oorsprong joods, maar zou zich bekeren tot het christendom en Brits burger worden; Hij richt in 1851 de bekende nieuwsorganisatie Reuters op in Londen. De Reuter kreeg gedurende 25 jaar controle over vrijwel alle industriële grondstoffen in Perzië: alle mijnen (behalve voor goud, zilver en edelstenen), overheidsbossen, ongecultiveerd land, het recht tot aanleg van kanalen en irrigatiewerken, het voorrecht om een nationale bank op te richten, en het eerste recht op alle toekomstige infrastructuur- en industriële projecten. Onder druk van lokale oppositie, Russische invloed en Britse diplomatie werd deze eerste concessie ingetrokken. Een tweede concessie leidde echter tot de oprichting van de Imperial Bank of Persia (1885).*

Hotz werd later partner in de private de *Imperial Bank of Persia* (1889–1929). De NHM had eerder — tussen 1828 en 1831 — reeds Perzisch opium verhandeld (toen zij het monopolie in Nederlands-

Indië bezat). In die periode werden vijf schepen uitgezonden, totdat de NHM in 1831 de handel opschortte.

In 1878 heeft de PH al vestigingen in Isfahan, Shiraz, Bandar, Abbas, Muscat, Basra en Baghdad en exporteert de onderneming (officieel) 300 kisten (18,1 ton).

> *De handel verliep vermoedelijk via het Armeense netwerk, dat in de negentiende eeuw ook zeer actief was in de Anatolisch-Nederlands-Indische opiumhandel.*

De kisten werden niet met Nederlandse schepen vervoerd, maar met Britse vaartuigen via de Perzische haven Bushir (Bandar Bushir). In 1870 rapporteerde consul Richard C. Keun vanuit Bushehr dat Perzisch opium goedkoper was dan het Levantijnse en Bengaalse product.

> *Keun verwees daarbij echter naar de marktprijs in Londen, zoals bekend bij het ministerie van Koloniën en het Indisch gouvernement, en dus niet naar de lage kostprijs in Izmir.*

De prijzen in Londen lagen in 1872 op 28/29 shilling per pond voor Levantijns opium (£1,40–1,45, 1872:ƒ 37,11–38,43/kg), en op 23/24 shilling per pond voor Perzisch opium (£1,15–1,20, 1872:ƒ 30,46–31,79/kg). Keun liet het Perzische opium opnieuw testen in 1872–73. In 1874 reisde hij naar Nederland om een onderneming op te richten — (stroman) Albert Holtz was op dat moment pas 19 jaar oud.

Omdat sinds 1867 het koloniale budget onder toezicht van het parlement stond, experimenteerde de NHM met een nieuw systeem van opiuminkoop via Nederlandse handelshuizen op offertebasis. In 1870 boden twee firma's de laatste prijzen aan voor Perzisch opium: *A.M. & C. Pluijgers* uit Rotterdam en *J. Mouton & Zn.* uit Den Haag. Beide firma's waren actief in de farmaceutische sector en onderhielden agentennetwerken in de Levant.

Pluijgers koopt ook opium van Emanuel Merck uit Darmstadt. Mouton & Zn. koopt in Londen en Triëst in. Pluijgers koopt in 1870 (officieel) 9 kisten, in 1871 135 kisten en in 1872 30 kisten voor de NHM. Mouton & Zn. levert (officieel) 4 kisten in 1870 en 11 in 1871; de Levantsche Vereeniging levert (officieel) 50 kisten in 1872. De NHM weigert daarnaast (officieel) nog 62 kisten wegens onvoldoende kwaliteit, onder andere vanwege een te laag morfinepercentage, een te hoog waterpercentage, rot of versneden kwaliteit, vastgesteld na testen door Prof. Mulder. In 1873 weigert de NHM alle (officieel) 30 geleverde kisten. Dit nieuwe, vrije systeem van offreren is een klap voor de Nederlandse Izmir-firma's Dulith & Co., A. Lavino en Wissing & Co., die geen regelmatige orders meer ontvangen. Enige uitzondering is Richard van Lennep, die nog tot 1875 orders krijgt.

Het Nederlands Koloniaal Ministerie koopt voortaan in via buitenlandse firma's in Izmir en soms via Istanbul. Er wordt ook ingekocht bij het Armeense handelshuis Baliossian en verscheept via Hadkinson, Merrylees & Co. naar Nederland. Hadkinson is ook agent voor de Levantsche Vereeniging NV (1866, van de Oranje's). In 1874 koopt Lavino als laatste (officiële) order kleine hoeveelheden in voor 250 kuruş/çekis (door de sterk gedevalueerde munt > 1874:ƒ 0,06/kg.), later voor 240 kuruş/çekis en in 1875 voor 205 en 190. Ondertussen keurt een team van experts rondom Prof. Mulder veel geleverde kisten af op basis van negatieve kwaliteitsbeoordelingen.

> *Na het verlengen van het NHM octrooi in 1874 word kwaliteit een belangrijk onderdeel van de handel. Ook wordt 'medische' kwaliteit ingevoerd als nieuwe, nog duurdere opiumsoort. Dit is ook de periode dat in Nederlands-Indië veel wetenschappelijk proefstations worden gebouwd om de kwaliteit van de cashcrops te verbeteren en de productie verder te industrialiseren.*

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Na het dramatische ontslag van Mulder eind 1875 onderzoekt Hadkinson de geweigerde kisten. Daar blijkt niets mis mee. Zijn verzoek om een second opinion wordt echter geweigerd. Ditzelfde gebeurt bij afnemers en controleurs in Nederlands-Indië met kisten die in Nederland wel goedgekeurd waren.

> *Ook hier wordt de publieke opinie dus gemanipuleerd om de Levantse opiumhandel post-Suez fundamenteel anders te kunnen gaan organiseren.*

Het vermeende complot is aanleiding om alle lokale opiumdepots te sluiten en vanaf 1875 alles centraal vanuit Batavia te distribueren onder directe controle van het gouvernement (van de Kroon). D.W. Rost van Tonningen reist datzelfde jaar voor het gouvernement naar de Levant en laat 120 kisten nauwgezet onderzoeken. Hij rapporteert op 4 november 1875 en herstelt het gedeukte gezag van Richard van Lennep. In een tweede, uitvoerig rapport van 18 november stelt hij (officieel) vast dat de totale Anatolische oogst slechts 7.000 manden (455,0 ton) bedraagt.

> *Waarschijnlijk is juist dit rapport een van de sleutels tot het verborgen houden van de ware omvang van de Anatolische productie. Ook andere familieleden van Rost van Tonningen zijn prominent: zijn verwant Marinus Bernardus Rost van Tonningen (1852–1927) leidt de Nederlandse interventies op Bali in 1906 en 1908, bedoeld om het eiland definitief onder de opiumregie te brengen.*

Manipulatie met opium zou op grote schaal plaatsvinden. Er is geen toezicht van de Ottomaanse overheid. De grootste Armeense dealer Gulbenkoglu uit Istanbul levert aan Rost van Tonningen volkomen valse Malatya-, Eskisehir- en Konya-opium. De fraude wordt ontdekt door Ihmsen & Co. (1856) in Istanbul, vertegenwoordigd in Amsterdam door Schröder & Co. Van Tonningen adviseert het gouvernement om voortaan alleen in Izmir in te kopen, en in Istanbul uitsluitend via Ihmsen & Co. Van Tonningen adviseert het gouvernement om alleen in Izmir te kopen en in Istanbul alleen via Ihmsen & Co.

> *Ihmsen & Co. is onderdeel van het bankiersconcern Schröder dat ook actief is in Londen en Hamburg als een van de drie grote Londense investeringsbanken, naast Baring Brothers en N.M. Rothschild. De familie Schröder en de bankactiviteiten van de Schröders blijken later nauw verwant aan financiële activiteiten van de Oranje's.*

Na zijn terugkeer naar Nederland stelt Van Tonningen in een brief aan het Ministerie van Koloniën dat alle (officiële) opium voortaan in Nederland getest moet worden. Deze opvatting wordt gedeeld door Prof. Mulder, die toevoegt dat alle handel weer via de NHM moet verlopen. Hierop krijgt Richard van Lennep van het Ministerie volmacht om (officieel) 730 kisten in te kopen 'voor redelijke bedragen' in 1875, bestemd voor Batavia, waarvan hij een deel moet gunnen aan Dulith, Lavino en Wissing. Van deze order worden 190 kisten naar Holland gestuurd voor analyse door Prof. Gunning, eind 1876. De (officiële) rest wordt direct naar Batavia verzonden. Nadat de testen een deel van de levering afkeuren, besluit het Ministerie voortaan weer in te kopen via Nederlandse agenten, waaronder de nieuwe Levantsche Vereeniging NV (1866, van Prins Hendrik en de NHM), Mouton & Zonen (agenten van een groot handelshuis in Constantinopel) en Mees & Moens (1847, van de Mees-bankiersfamilie), actief in Londen en Liverpool. Richard van Lennep wordt, net als de overige bekende Izmir-handelaren, uitgesloten. De Levantsche Vereeniging koopt voor het Ministerie in 1876 (officieel) 100 kisten op voor ƒ 30,80–30,97 per kg.

> *Merk op: de prijs die het Ministerie betaalt is ca. 770-774x de inkoopprijs van de ca. 1876:f 0,04/kg in Izmir.*

Uit de reactie van drie firma's uit Izmir blijkt dat dit ook hun verkoopprijs zou zijn geweest, maar dat deze ƒ 2,50/kg hoger uitviel vanwege de aanschaf van eerste klas opium van de *yerli*- en *Bigadiç*-types, in tegenstelling tot de gemiddelde kwaliteit van *Karahisar*- of 'normale' types (die het Ministerie aankoopt). De NHM beantwoordt geen correspondentie meer van Dutilh, Lavino en Wissing. De inkoop verloopt uitsluitend via de Levantsche Vereeniging en hun inkoper C. & M. Baliossian, die in 1878 (officieel) 300 kisten inkoopt voor het Ministerie. In maart 1879 heeft Baliossian al 1.178 kisten naar Nederland gestuurd. Na vier aanbiedingen krijgt Lavino nog één order gegund, in 1879, voor (officieel) 50 kisten opium tegen ƒ 20,50 per kg.

Uiteindelijk houden de smeekbedes bij het Ministerie aan, tot Dutilh, Lavino en Wissing in 1882 zelfs gezamenlijk Koning Willem III aanschrijven. Ook Richard van Lennep is bij deze pogingen betrokken. Twee huizen domineren op dat moment de Nederlands-Indische markt: een Armeense en een Amerikaanse firma.

> *Schmidt wekt hier opnieuw een misleidende indruk. Afgeleid uit andere informatie is de 'Amerikaanse' onderneming waarschijnlijk Bunge & Co. (1818), opgericht door de Duits-Amsterdamse Johann Peter Gottlieb Bunge. Deze firma verplaatste haar hoofdzetel in 1859 naar Antwerpen en vervolgens in 1884 naar Argentinië, waar zij transformeerde tot het private Bunge y Born. In de jaren 1880 was zij uitgegroeid tot een van de grootste handelsmaatschappijen ter wereld, en fungeerde zij — vermoedelijk vanaf 1883, toen de Levantsche Vereeniging lijkt op te houden — als kanaal voor de voortgezette opiumtransporten. De Armeense firma betreft waarschijnlijk de Andreas-familie, die in de 19de eeuw nauw verbonden was met de opiumhandel van de NHM in Nederlands-Indië.*
>
> *Hetzelfde Bunge is daarvoor ook betrokken bij activiteiten de Rothschilds ontplooien in olierijke gebieden ten zuiden van de Kaukasus. Het Franse huis Rothschild & Freres was benaderd door Bunge, Palashnikov en enkele Russische zakenmannen om een spoorlijn van Baku naar Batumi aan de Zwarte Zee te financieren om de Russische olie af te voeren richting Europa. Hiervoor kreeg het financieringshuis olieproductiefaciliteiten in onderpand. Hiervoor wordt Batumskoye Neftepromyshlennoye i Torgovoye Obschestvo (1883, Société Commerciale et Industrielle de Naphte Caspienne et de la mer Noire, The Caspian and Black Sea Oil Company, BNITO) opgericht. De regio produceert op dat moment 10,8 miljoen olievaten per jaar, na de VS de belangrijkste olieproductieregio ter wereld. Later is ook hier een stevige Oranje connectie te vinden: Het merendeel van de BNITO olie (en wellicht Anatolische opium?) verdween richting Azië via de Shell Transport and Trading Company (1897) van de Iraakse Samuel broers uit Londen die in 1907 fuseren met Oranje's Koninklijke Nederlandse Olie NV (1890) tot Koninklijke Olie / Shell (1907). In 1912 brengt Rothschild BNITO in voor 20% in de onderneming via de Britse poot.*

De Koning antwoordt negatief, wat het definitieve einde betekent van de opiumbestellingen bij deze huizen voor Nederlands-Indië. In dezelfde jaren proberen ook andere Nederlandse handelaren in de Levant hun geluk bij het ministerie. In juli 1878 waagt J.C. Keun (voormalig partner in Keun, Seimiri & Co. te Istanbul) een poging, evenals Charles Richard van Lennep (zoon van Charles David), maar zonder resultaat. J.C.P. Hotz probeert in 1881 Perzisch opium aan te bieden aan het ministerie, dat de levering afwijst. In 1883 doet M.P. Pels & Co. uit Amsterdam een nieuwe poging namens dezelfde Perzische Handelsvereeniging, maar opnieuw zonder succes. Na testen in Nederlands-Indië wordt de Perzische opium wederom afgekeurd. Ook de nieuwe Griekse en Macedonische opiumsoorten worden door de opiumpachters geweigerd, die vasthouden aan het Levantijnse type.

Het ministerie grijpt zo nadrukkelijk in op de lokale markt in Izmir dat Nederlandse handelaren in ernstige problemen raken, terwijl Britse en Amerikaanse firma's de handel overnemen. Na diverse kleinere klachten tussen 1886 en 1888 adviseert Michielsen van de Indische Raad eind 1888 om de Indische opium verder onder controle te brengen — bij voorkeur via het laboratorium te Weltevreden. In reactie hierop verscherpt het gouvernement zijn contractvoorwaarden, waardoor kleine handelshuizen voortaan zware claims riskeren bij onjuiste levering.

> *Afsluitend: Oranjes exclusieve monopolie op de lange vaart op Nederlands-Indië*
>
> *Vanaf 1876 verkrijgt Oranje's Stoomvaart Maatschappij Nederland (1870, SMN) het gouvernementele monopolie op het transport van kostbare goederen uit Nederlands-Indië — waaronder suiker, koffie, tabak, tin, goud, diamanten en later olie. Dit is mogelijk doordat de SMN met andere Europese rederijen deelneemt aan een nieuw, grootscheeps Zuidoost-Aziatisch scheepskartel dat in 1880 wordt uitgebreid in de European Shipping Concession Conference (1880) — een rederijkartel dat vandaag de dag nog steeds bestaat, en waarin de wereldhandel tussen Europa, de Amerika's en Azië wordt opgedeeld. Tot tenminste 1890 vervoert Oranje's SMN dus waarschijnlijk exclusief de opium van Oranje's NHM voor het opiummonopolie van Oranje's gouvernement, met bestemming Nederlands-Indië. Een onbekend deel van de Anatolische en Perzische opiumexport loopt in deze jaren via Oranje's Levantsche Vereeniging (1866) en via de Perzische Handelsvereeniging (1874).*[126]
>
> *Afsluitend: Smokkel van smokkel van smokkel*
>
> *Hoewel de officiële cijfers van het gouvernement bekend zijn, blijft de werkelijke omvang van het opiumgebruik in de Indische Archipel in de negentiende eeuw moeilijk exact te maken. In de jaren 1880 — wanneer het opiumpachtsysteem onder steeds grotere druk komt te staan om uiteindelijk te worden getransformeerd tot het volledig staatsgedreven opiumregiesysteem (1893) — verschijnen echter cijfers in diverse overheidsrapporten. Die rapporten zijn afkomstig van gouvernementsfiguren als controleur J. Wiselius (1886), gouvernements-scheikundige Haak (1888), financieel inspecteur N. Struick (1889) en ingenieur W.P. Groeneveldt (1890), die een rapport schreef met als doel een variant van het Franse opiumregiesysteem (1883) in Nederlands-Indië te implementeren.*
>
> *Deze regie-beweging werd in de jaren 1880 gestuwd door de zogeheten 'kritische' Anti-Opium Bond onder leiding van baron Van Dedem — feitelijk een propagandamachine die niet tegen opium zélf was, maar die de handel en distributie ervan direct door het gouvernement wilde laten organiseren. In Nederland zelf waren ook oprechte tegenstanders actief: kritische parlementariërs, journalisten en zendelingen verbonden zich aan de anti-opiumbeweging. Omdat echter de economische belangen van opiumpachters, bankiers, handelshuizen en andere 'smokkelaars' enorm waren, bestond er groot belang bij het manipuleren en kunstmatig laag houden van de officiële cijfers over de opiumconsumptie in de publieke rapportages.*
>
> *Financieel inspecteur Struick bracht de (officiële) opiuminkomsten en uitgaven over het jaar 1887 in kaart. Dat jaar werden 150.000 katti's (92.640 kg) ingekocht aan Bengaals en Levantijns opium voor*

[126] Wellicht is het compleet toeval, maar in 1890 gaat Baring Brothers bijna failliet door speculatie in Argentijnse spoorwegen en Russisch krediet. De bank moet worden gered door de Bank of England en Rothschilds en wordt gereorganiseerd als Ltd in 1892.

f 1,4 miljoen. Daarbovenop moest het gouvernement f 3,5 miljoen betalen aan de verkoper binnen het opium-netwerk, en nog eens f 3,5 miljoen aan de opiumpolitie voor de bestrijding van 'smokkelaars'. Struick rekende verder dat er naast de kosten voor inkoop, fabriek en distributie ook uitgaven waren voor de productie van ruwe opium, de betaling van agenten, boekhouders, inspecteurs en chemici — samen bijna f 10 miljoen.

Volgens zijn berekeningen kon geprepareerde opium worden verkocht voor f 15 per thail (f 24.016 per pikolkist) en f 0,20 per mata (f 32.021 per pikolkist). De prijs van de straatwaarde van opium ten opzichte van 1830 is kortom enorm gestegen. Op basis van het actuele verkoopvolume zou de staat dan bruto f 24 miljoen kunnen verdienen — en dus f 14 miljoen netto. Daarmee kon de staat, via het militaire drugsmonopolie, opium verkopen voor tienmaal de inkoopprijs, met een winstmarge van 900%. Uit deze middelen werden in de negentiende eeuw expansie-oorlog na expansie-oorlog gefinancierd tegen de inheemse bevolking van de archipel, wat hand in hand ging met verdere uitbreiding van het opiummonopolie.[127]

Het meest 'kritische' rapport is het boek De Opium in Nederlandsch- en in Britsch-Indië, oeconomisch, kritisch, historisch (1886) van Jacob A.B. Wiselius (1844–1888), sinds 1875 controleur voor het gouvernement op Java. In datzelfde jaar reisde hij naar Manilla en de Filippijnen, wat resulteerde in het werk A visit to Manila and its environs (1876). Op pagina 21 van zijn boek uit 1886 citeert Wiselius uit de jaarlijkse rapporten van de consul-generaal te Singapore over de (officiële) Calcutta-exporten: gemiddeld 3.700 pikul (228,7 ton, ca. 3.700 kisten) per jaar over de periode 1878–1883. Daarvan ging 25% naar Batavia, 50% naar Bali, en de rest naar andere havens. Wiselius merkt op dat de Nederlandse consul hiervan op de hoogte was, maar dat niemand in Batavia protesteerde tegen het feit dat jaarlijks ca. 3.000 pikul opium (75% van het totaal) onder smokkelaars werd verdeeld. [128][129]

Wiselius ageert fel tegen deze Inheemse 'smokkelaars', in lijn met het eerder verschenen pamflet Eene bijdrage tot de studie der opiumquaestie op Java: de officiëele litteratuur (1881) van baron Willem Karel van Dedem — politicus, later minister van Koloniën (1891–1894), en Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw (1891). Van Dedem's Anti-Opium Bond (1890) bepleitte een harde lijn tegen de Chinese opiumpachters, maar had geenszins tot doel het opiumgebruik in Nederlands-Indië te beëindigen. Zijn campagne was gericht op het vervangen van particuliere smokkelstructuren door een streng gereguleerde opiumregie, beheerd door de Nederlandse staat.

Wiselius' (officiële) cijfers vormen in die zin een zeldzaam en onbedoeld *'slip of the tongue'* van het gouvernement. Op pagina 6 vermeldt hij welke hoeveelheden opium beschikbaar waren voor de pachters die geacht werden alle 25 miljoen inwoners van de archipel te bedienen:

Jaar	**Levants (Anatolisch)**	**Bengaals**	**Totaal**
1881	762,41 pikol (47,1 ton)	904,97 pikol (55,9 ton)	1.667,38 pikol (103,0 ton)
1882	606,32 pikol (37,5 ton)	906,54 pikol (56,0 ton)	1.512,86 pikol (93,5 ton)
1883	561,51 pikol (34,7 ton)	828,68 pikol (51,2 ton)	1.390,19 pikol (85,9 ton)

[127] *History of the Opium Problem, The Assault on the East* (2012), H. Derks, P364-365
[128] https://uhpress.hawaii.edu/title/a-visit-to-manila-and-its-environs/
[129] https://eresources.nlb.gov.sg/infopedia/articles/SIP_622_2004-12-16.html (retrieved 24 7 2023, bron 93)

Wanneer men deze officiële hoeveelheden combineert met de door Wiselius geciteerde (officiële) smokkelcijfers uit Calcutta — gemiddeld 3.700 pikul (228,7 ton) per jaar over 1878–1883 — en daarbij in aanmerking neemt dat zeker tot 1893 ongeveer 80% van de rookopium in Nederlands-Indië werd bereid uit Anatolisch opium, dan kan worden afgeleid dat de werkelijke consumptie in die jaren tenminste 1.144 ton moet hebben bedragen (5×228,7 ton). Dat is een factor 12 hoger dan de gemiddeld gerapporteerde (officiële) 94 ton (1881–1883), en dus aanzienlijk meer dan de factor 2 die Wiselius zelf op pagina 6 noemt.[130]

Veelzeggend is dat de smokkel via Calcutta in Batavia niet wordt geregistreerd — ook niet als gouvernementsinkomsten. Dit betekent dat de officiële cijfers niet slechts onvolledig zijn, maar feitelijk fungeren als propagandamateriaal in plaats van als betrouwbare grondslag voor onderzoek naar het werkelijke opiumgebruik. Bovendien wijst dit op de rol van de NHM als opiummonopolist: zij kocht zowel de officiële opium als de 'smokkelopium' rechtstreeks in op de beurzen van Calcutta (en ogenschijnlijk indirect in Izmir) en leverde de partijen vervolgens aan smokkelaars, pachters en handelshuizen. De NHM fungeerde in deze gehele periode tot (en ook na) 1893 als 'bankier' van het gouvernement, en bleef buiten het zicht van de Nederlandse kabinet en Indische gouvernement zelf de internationale opiuminkopen organiseren.

Voor inzicht in de waarde van de Nederlands-Indische opiummarkt is het onderzoek van de militair apotheker en farmacoloog J. Haak, culminerend in zijn rapportage van 1888, bijzonder informatief. Zowel Anatolisch als Bengaals gouvernementsopium kostte sinds 1870 ongeveer f 3.000 per pikul-kist. De (officiële) inkoopprijs voor de circa (officieel) 1.500 kisten (92.700 kg) die de NHM jaarlijks aanvoerde, bedroeg volgens Haak in 1887 minder dan f 1.000 per kist, inclusief transportkosten en NHM-winst. Het gouvernement realiseerde dus — los van de opbrengsten van het pachtsysteem — een directe jaarlijkse winst van circa f 3 miljoen.

Haak onderzocht in 1888 twaalf soorten door opiumpachters geleverde rookopium. Deze bleken gemiddeld 7,5% morfine te bevatten, terwijl ruwe opium normaal 10–16% morfine bevat. Volgens de wet mochten de pachters bij verwerking tot rookopium niet meer dan 50% extractie realiseren, om het morfinegehalte niet kunstmatig te verlagen. Aangezien uitkoken van ruwe opium tot 50% extract leidt tot een morfineconcentratie van 20–32%, impliceert een gevonden gehalte van 7,5% dat de rookopium 2,7 tot 4,2 keer verdund was. Zelfs als men rekent met een maximale extractie van 1:1,4 tot 1:2,1, haalden de pachters uit 1 kg ruwe opium tot 1,2 kg rookopium.

De Chinese pachters hadden zo — mede in concurrentie onderling — de alsmaar hogere pachtsommen aan het gouvernement kunnen voldoen. Haak concludeert voorzichtig dat zij "gemiddeld 1,2 kg rookopium uit 1 kg ruwe opium" wisten te winnen. In werkelijkheid, zo suggereert hij impliciet, was er sprake van grootschalige fraude, uiteraard met medeweten van zowel de goed geïnformeerde NHM als het gouvernement. De praktijken vielen onder artikel 16 van het opiumreglement: het mengen van opium met vreemde bestanddelen. Haaks analyse toonde bovendien bijmenging aan van water (10–18%) en stoffen als gras, kool en andere onschuldige kruiden.

Ten slotte stelde Haak vast dat bij zowel rookopium als bij het gebruik van rookopium, Europese opiumeters (laudaniumdrinkers) en morfinespuiters het morfinegehalte bepalend was voor de

---

130 Wettig Opium (1995), E. Vanvugt, p. 198 (citeert rapportages van oud-gouverneur generaal en minister van Koloniën Baud over jaren 1830 en 1850, die zeer goed op de hoogte was)

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

ervaring van de gebruiker. Mede op basis van deze bevindingen zou later binnen het opiumregiestelsel worden gekozen voor standaardisatie op een morfinegehalte van 6 tot 8%.

Afsluitend: De enorme stijging van de marktprijs van opiumprijs in de 19de eeuw

Uit Wettig Opium (1995):

De marktprijs van opium voor eindgebruikers was sinds het begin van de negentiende eeuw sterk gestegen. Direct na 1800 bedroeg de prijs nog ongeveer zeven piasters per kati (f 14 per kati; 1/100 pikol = 618 gram, bestaande uit 16 thail van elk 38,6 gram, dus f 0,88 per thail en f 1.400 per kist). Door de toegenomen welvaart in de opiumhoofdstad (Batavia) steeg deze prijs snel naar 41 piasters per kati (f 82, oftewel f 5,13 per thail en f 8.200 per kist).

Onder gouverneur-generaal van Bataafs-Indië Herman Willem Daendels (r. 1807–1811) werd het opiumpachtsysteem over het hele eiland ingevoerd. Daendels stelde ook de prijs vast voor gouvernementsopium: 1.500 Spaanse matten per kist (gelijk aan de piastre, kurus of Spaanse dollar van 8 realen, ook bekend als de Leeuwendollar – f 3.000 per kist). De distributie liep via residenten die, in dienst van de Bataafse staat, een winstmarge van 100 Spaanse matten (f 200) per kist mochten hanteren. Kort daarna verhoogde Daendels de prijs naar 1.700 piasters (f 3.400) om een groter deel van de marktprijs voor de staat te reserveren. De inkoopprijs tijdens de oorlogsjaren (1795–1813) bedroeg circa 800 tot 850 realen per kist (f 200–213). De Rijksinkomsten stegen zo tot meer dan 400.000 rijksdaalders (f 1 miljoen+) per jaar. Door deze relatief lage verkoopprijs bleef opium ook bereikbaar voor bredere lagen van de bevolking. Het systeem functioneerde feitelijk als een overheidsversie van de Amfioen Sociëteit uit 1745.

> *Vanvugt gaat op de pagina's 161–166 van Wettig Opium (1995) onzorgvuldig om met valutaconversies en besteedt onvoldoende aandacht aan de economische mechanismen die op instructie van de Oranjes zijn ingevoerd. Daendels bouwde niet alleen een nieuwe marktstructuur op, maar stelde ook een nieuw prijsniveau in dat nog lager lag dan de oude AS-prijs en bedoeld leek om verslaving aan te jagen en zo de afzetmarkt te vergroten.*

Onder de Britse gouverneur-generaal Thomas Stamford Raffles (r. 1811–1816) werd onder het motto van 'liberalisering van de markt' het distributiesysteem verder versoepeld. Residenten kregen toestemming om Chinese onderpachters aan te stellen die de verdeling organiseerden. In 1812 verlaagde Raffles de invoerbelasting van 500 rijksdaalders (f 1.250) naar 500 Spaanse matten (f 1.000) per kist. De invoer uit het buitenland mocht enkel via Batavia plaatsvinden, van waaruit het werd verspreid over Java en de buitengewesten. In 1813 verlaagde hij de invoerheffing voor Bengaals opium verder naar 30 piasters (f 60), terwijl voor opium uit Anatolië of de Marwā-regio rond Bombay de heffing op 500 piasters (f 1.000) bleef staan. De prijsverlagingen was de liberale manier om de verslaving verder aan te jagen en de afzetmarkt te vergroten.

Raffles beweerde dat het opiumgebruik onder zijn bewind daalde tot 300 kisten per jaar zonder smokkel. Deze claim is hoogst twijfelachtig: het ligt veel meer voor de hand dat het opiumgebruik juist toenam nu de zwaarste invoerheffingen waren opgeheven, terwijl er geen beperkende maatregelen werden genomen. Het plan van Raffles om het opiumgebruik te beperken werd dan ook direct verworpen door de autoriteiten in Calcutta, die de productie in Bengalen wilden handhaven.

Op 1 september 1815 – toen Willem I formeel al eigenaar was van de Nederlandse kolonies en dus ook Raffles' hoogste gezagsdrager – werd een nieuwe bepaling afgekondigd:

"De Luitenant-Generaal en Raad, in overweging nemend de verderfelijke effecten voortkomend uit het gebruik van opium, zowel aangaande de arbeidzaamheid als het moreel van de bevolking, en opmerkend dat het gebruik van de drug in het binnenland zover is afgenomen dat het besliste en verantwoorde voordeel bereikt kan worden met gering verlies van huidige publieke inkomsten, en met een goed gefundeerde verzekering, dat dit verlies spoedig zal worden terugbetaald door de toenemende arbeidzaamheid van de bevolking, heeft het behaagd te besluiten [...]"

— dat het gebruik van opium, zodra de bestaande pachten verlopen waren, zou worden beperkt tot de steden Batavia, Semarang, Soerabaja en de Vorstendommen Solo en Jogjakarta.

In werkelijkheid namen de officiële opiuminkomsten vermoedelijk af, maar floreerde het vrije gebruik van 'smokkel'; De grootschalige smokkel werd immers ongemoeid gelaten. Het is waarschijnlijk dat het opiumgebruik juist toenam, nu de invoerheffingen grotendeels waren opgeheven. In januari 1816 werd het distributieschema van Daendels hersteld: de groothandel verliep via de residenten, de kleinhandel via pachters. In maart 1816 werd Raffles uit zijn functie ontheven; in augustus werd het Nederlandse gezag formeel hersteld. De informele smokkel werd voortaan geformaliseerd via pachtsystemen die opnieuw bij opbod werden verkocht ten gunste van de schatkist.

Kort voor 1800 verscheen een nieuw soort opium op de Indische markt: Turks, Anatolische of Levants opium, genoemd naar de herkomst. Het werd ingekocht in Smyrna (Izmir) of Constantinopel, met Amerikaanse handelaren als eerste importeurs. Aanvankelijk weigerden Chinese distributeurs het product af te nemen. Zij herhaalden het oordeel van veertig jaar eerder bij een eerder experiment (vermoedelijk vanaf 1760, toen de boekhouding van de Amfioen Sociëteit plotseling ondoorzichtig werd). Na proefneming verdween dit vooroordeel echter. De Levantijnse opium kon net zo duur worden verkocht als de Bengaalse, en haar aandeel werd langzaam opgevoerd tot 75%.

In 1817 werd op alle soorten een gelijke invoerbelasting van 250 gulden per kist geheven. De opiumwaarde per pikol bedroeg toen: f 3.514 voor Patna, f 3.340 voor Bengaalse, en f 2.679 voor Turkse opium. De invoerrechten waren respectievelijk f 412, f 414 en f 321, gebaseerd op belastingtarieven van 12%, 9% en 6% — gelijk aan die voor andere goederen. Nederlandse schepen betaalden enkel het laagste tarief. Dit fungeerde als een staatssubsidie ter stimulering van de export. Britse schepen voeren daarom massaal onder Nederlandse vlag. Amerikanen bleven het volledige tarief van 12% betalen.

De Engelse aanvoer nam vervolgens sterk toe, waardoor in 1821 de prijs dreigde te kelderen en de Amerikaanse aanvoer van Levantijnse opium onder druk kwam. Daarom werd het invoerrecht vastgezet op f 350 per kist Bengaalse opium en f 220 per kist Turkse. Het tariefvoordeel voor Nederlandse vlaggen verviel (waarna veel schepen weer overstapten op Britse of Amerikaanse registratie en van de Nederlandse radar verdwenen).

> *Vanvugt beschrijft later hoe, zodra de verslavingsgraad was opgevoerd, via een hogere gouvernementsprijs en distributiebeperking de marktprijs voor de pachters opnieuw werd opgedreven. Vervolgens kon de distributie weer worden vrijgegeven. Deze afwisselende*

> *strategie — tussen het beperkende Maximum Stelsel en de 'vrije markt' met een cyclus van ca. 5-10 jaar — kenmerkt de gemanipuleerde Indische opiummarkt gedurende de hele 19de eeuw. De strategie hierachter was om via het opiummonopolie van Oranje's gouvernement de winsten te maximaliseren. Dat ging ten koste van de steeds grotere groep verslaafde Inheemse en Chinese bevolking en directe relaties van deze verslaafden.*
>
> *Het in Den Haag goed te verkopen 'zedelijke' gouvernementsdoel was steeds om met een gelijke hoeveelheid officieel gedistribueerde kisten de officiële gouvernements-kistprijs steeds verder te verhogen, omdat verslaving door de hogere kosten onbetaalbaar zou worden en dus zou afnemen. Het was een essentieel onderdeel van de strategie om de legale marktprijs te verhogen voor de beperkte gereguleerde markt, terwijl de illegale marktprijs op de veel grotere smokkelmarkt daar steeds op zou volgen op circa twee derde daarvan.*
>
> *Oranje's kabinet verkocht zogenaamd een christelijk systeem dat een voorbeeld voor de rest van Azië moest zijn. In werkelijkheid was het een uithangbord van een enorme opiumaanval op Zuidoost Azië waarmee enorme belangen gemoeid gingen.*

> *Jean C. Baud (gouverneur-generaal 1833–1836) kreeg van zijn voorganger — minister van Koloniën en Willem I's vertrouweling Johannes van den Bosch (1830–1833/1834–1840) — expliciet de taak: "De ongekrenkte handhaving van het Cultuurstelsel is nu een der eerste plichten hier geworden." Terug in Nederland werd Van den Bosch geridderd met het Grootkruis van de Nederlandse Leeuw en bleef hij in het geheim Baud's almachtige commissaris-generaal. De NHM speelde als Kompenie ketjil (Kleine Compagnie) een hoofdrol in dit cultuurstelsel met massaal gedwongen arbeid.*
>
> *Soms lagen er 50 tot 60 schepen tegelijk te wachten op NHM-lading. In 1835 kon de NHM daardoor alle achterstallige dividenden van 4,5% van haar aandeelhouders uit met de winst uit dwangarbeid, inclusief aan Willem I zelf. In datzelfde jaar werd onder Baud het Maximum Stelsel ingevoerd dat een centraal onderdeel wordt van het veel omvattende gedwongen Cultuurstelsel (1830-1870).*

> *Dat stelsel moest niet alleen de monitarisering van de Javaanse economie versnellen, maar ook de ruil in Anatolië van suiker en koffie tegen opium stroomlijnen.*

> *Vanaf 1833 (als de NHM opiummonopolie van 1827 tot 1832 is afgelopen) ging Robert Scott — voormalig NHM-directeur — als regeringscommissaris voor opium opereren. Hij voerde een nieuw systeem in: opiumpachten werden per residentie geveild en direct aan de pachters verkocht. Deze moesten f 100 per kati betalen (f 10.000 per kist). Omdat betalingen in kopergeld plaatsvonden, kwam de reële prijs eerder op f 120 uit (een extra marge van 20%). Extra opium kon bij het gouvernement worden aangekocht voor f 40,60 per kati (f 4.060 per kist).*

> *Het hogere bedrag voor de (officiële) gouvernementsopium was een manier om de opiumpachters extra te laten betalen in ruil voor het opiummonopolie. Het lagere marktconforme bedrag voor (officiële) gouvernementsopium stimuleerde zowel marktvergroting, als dat het de marktprijs hoog bleef houden. Het effect van het gelaagde systeem was dat kopers omgerekend steeds meer zouden moeten betalen ten opzichte van de inkoopsprijs van Calcutta of Izmir. Ter vergelijking: In de tweede pachtperiode (1830–1832) had de NHM nog f 3.000 gerekend voor Levants opium en f 4.000 voor Bengaals opium — veel lager dan de officiële prijzen onder het Maximum Stelsel.*

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De officiële pacht van 1833 leverde bij verkoop van 423 kisten een winst op van f 3.305.000. Peetvader van het hervormde opiumpachtsysteem, Baud, schreef ook: 'Een proef te nemen om uit de opiumpacht een klimmend voordeel te trekken zonder aanleiding te geven tot vermeerdering van het verbruik.'

> *Met dat officiële cijfer kon men het publiek verkopen dat het gouvernement opiumgebruik niet stimuleerde door de prijs hoog te houden met het effect dat er minder werd afgenomen, terwijl het in werkelijkheid een graadmeter was voor de enorme illegale expansie van de markt. De torenhoge marktprijzen lokten immers massale smokkel aan. Die 'smokkelaars' — waarvan de NHM verreweg de grootste was — gingen achter de schermen het gevecht aan met de Chinese pachters, die een hoge marktprijs nodig hadden om hun hoge verplichtingen aan het gouvernement na te komen.*

Baud schreef later over zijn beleid in 1833: 'Uit de bekend geworden daadzaken blijkt dat men in 1833 te hoog gespannen verwachtingen had toen men geloofde dat de destijds aan de pacht gegeven inrichting van pachters en hun ondergeschikten tot bondgenoten van de Regering zou maken in het weren van de sluikhandel. Zij hebben, zo lijkt het nu, wel belang bij het weren van de smokkel in het algemeen, maar drijven een bijzondere, door de omstandigheden beperkte sluithandel voor eigen rekening.'

De NHM had uitgezocht dat de behoefte aan opium groter was dan de (officiële) 423 kisten. Daarom werd de pacht van 1834 en 1835 gegund aan hen die zich verplichtten om de grootste hoeveelheid dure gouvernementsopium (tiram) af te nemen, met een door het gouvernement bepaalde minimale hoeveelheid. Dit noemde men het Maximum Stelsel. Er werd door de pachter bijna nooit meer dan 20% van de goedkopere gouvernementsopium (siram) afgenomen. De siram, die tegen marktconforme prijzen werd verstrekt, maakte duidelijk dat het gouvernement zich bijzonder bewust was van de levendige smokkel.

> *In werkelijkheid is er binnen de monopoliemarkt van opium een drie-laags prijssysteem gecreëerd: de dure gouvernementsopium (tiram), die in grote hoeveelheden aangekocht moest worden om de markt voor drie jaar te krijgen; de goedkope gouvernementsopium (siram), die niet alleen bedoeld is om het publiek te laten zien dat de (officiële) opiumconsumptie maar beperkt blijft, maar vooral bedoeld was om de illegale marktprijs voor de enorme derde laag van de 'smokkelaars' van vooral de NHM & Co. zo hoog mogelijk te houden.*

De NHM kocht het (officiële) opium in die tijd in Smyrna (Izmir) grotendeels bij de firma Jacob van Lennep & Co., waarna het via Nederland naar Indië werd verscheept, waar het werd verpakt voor verzending naar de Oost. De NHM kreeg (officieel) 16% voor de levering, buiten alle kosten.

> *De werkelijke marge voor de NHM was in praktijk extreem veel groter.*

Na enige tijd tot 12% gereduceerd geweest, werd het weer op 16% gesteld vanwege het risico op waardevermindering. De staat had zich verplicht gesteld om aan de pachters opium van goede kwaliteit te leveren. De NHM voerde echter ook opium van lage kwaliteit aan, wat door de schatkist vergoed moest worden. Het was een manier voor de NHM om hogere winsten te maken, ten koste van het gouvernement.

> *Bij de verpachting voor 1836 werd de vergunning aan de kleinhandel gegund die de hoogste maandelijkse pachtschat beloofde en die zich verplichtte door de regering de verplichte afname (tiban) af te nemen voor f 10.000 per kist. De uitkomst was dat met slechts 430 kisten staatsopium in 1836 de schatkist een koloniaal voordeel opleverde van ruim f 4 miljoen.*
>
> *Van een vroege tegenstander van het Cultuurstelsel werd Baud, in navolging van Van den Bosch, een van de felste exploitanten — mede om de beroerde situatie van het Vaderland te steunen; 'Java is de kurk waarop het koninkrijk drijft'. De beroerde kwaliteit van Levants opium die via Nederland werd aangevoerd, zorgde voor klachten bij de opiumpachters. De klachten waren aanleiding om nauwkeurig scheikundig onderzoek te laten doen door de bekende Utrechtse hoogleraar G.J. Mulder, voordat een partij werd verstuurd. Maar ook diens certificaten dat er voldoende werkzame stof in zat, boden geen waarborg, en soms voldeed de opium niet aan de gouvernementskwaliteit van 'deugdzaam opium' die nodig was voor verkoop. De NHM beschuldigde de ambtenaren van het stelen van miljoenen, en de term 'deugdzaam opium' werd vervangen door het criterium dat de ruwe opium ten minste 15/32 deel tjandoe (rookopium) moest kunnen opleveren.*
>
> *Volgens Baud was de verhouding tussen Bengaals en Levants opium tussen 1833 en 1850 1:4. De inkoopprijs voor het gouvernement lag in de periode 1833–1840 respectievelijk op f 1.500 en f 1.000 per kist. De overheid verkocht de opium met circa 900% winst.*
>
> > *Dit is een listige berekening van Baud omdat het zou betekenen dat de NHM inderdaad voor 12 tot 16% op de kostprijs leverde aan Batavia. Maar de NHM verdiende in die periode vooral op de veel grotere smokkelmarkt voor prijzen die sterk waren gerelateerd aan de door Baud in 1833 ingestelde lagere gouvernementsprijs (Siram) van f 4.060 per kist.*
>
> *Ook Batavia was een belangrijk smokkelknooppunt. De Chinezen vormden eedgenootschappen en broederschappen (triads) die de illegale smokkel organiseerden. Op smokkel stond in de 19de eeuw als hoogste straf een geldboete; de activiteit viel niet onder het strafrecht. Gouverneur-generaal Duymaer van Twist voerde in 1854 een nieuw pachtreglement in, en de tiban-prijs voor de pachters werd f 100 per kati (f 10.000 per kist). Het maximum van de siram werd afgeschaft en gelijkgesteld aan de marktprijs in Singapore, verhoogd met transportkosten – f 12 per kati (f 1.200 per kist, lager dan de veilingprijs in Calcutta) – en de prijs werd dus lager gesteld dan ooit tevoren. Dit werd gedaan om de (Bengaalse) smokkel tegen te gaan. Van Twist zei daarover tegen een kamerlid: 'Wat was het doel van de nieuwe regeling? Ik behoef mij niet te verdedigen dat het geweest zou zijn om 's Lands kas te stijven; het doel was niet om het gebruik van amfioen te doen toenemen. Het was vooreerst bedoeld om het grote kwaad van opiumsmokkel voorgoed te keren, en in de tweede plaats om de waarheid te weten te komen omtrent het werkelijke verbruik van amfioen op Java, om wanneer dat verbruik bekend zou zijn de tiban te verhogen.'*
>
> > *Wat er ook gebeurd is dat de Indiase concurrentie met de veel goedkopere Anatolische opium word weggeconcurreerd. Nadat de markt door de toegenomen verslaving sterk is vergroot - want de opium is spotgoedkoop en voor veel meer mensen betaalbaar – word de winst gemaximaliseerd door de prijzen te verhogen. Ook het gouvernement profiteerde.*
>
> *De opiumwinst voor het gouvernement steeg in 1855 weer tot bijna f 6 miljoen, in 1858 tot ruim f 8 miljoen, en in 1861 tot meer dan f 10 miljoen. De wettige hoeveelheid tiban en siram samen steeg van 622 kisten in 1855 naar 1.022 (ca. 63.000 kg) in 1861. In 1858 had minister van Koloniën Rochussen de Indische Regering opnieuw uitgenodigd om het opiumverbruik te verminderen.*

> *In de jaren 1860 vond opnieuw een grote wijziging plaats in het pachtsysteem, toen de markt werd overspoeld met (te goedkope) smokkel, vooral van Indiase opium. Onder minister van Koloniën James Loudon (r. 1861–1862), werd een ondubbelzinnige verklaring aan de Tweede Kamer gestuurd:*

> > *James Loudon is de broer van John Loudon die dan net samen met Prins Hendrik de Billiton Maatschappij NV (1860, BM) had opgericht en daar met medeweten van het gouvernement en de koning eerder een brute vorm van particuliere'opiumpacht had ingevoerd waarbij BM de licentiehouder was.*

> *'Getroffen door het schromelijk misbruik van opium, mijns inziens duidelijk uit de steeds hogere pachtschat, heb ik met toestemming van de Koning het Indische Bestuur aangeschrevene om tot zoveel mogelijk inkrimping van dat misbruik maatregelen te nemen bij de eerstvolgende verpachting'.*
>
> *Aan de (demonstratief gepubliceerde) rapportage aan de koning meldde hij:*
>
> *'Dat de regering bereid was een deel van de inkomsten, die uit deze noodlottige bron voortsproten, op te offeren. Deze opoffering, gebiedend door zedelijkheid en menselijkheid voorgeschreven, zou strekken tot vermeerdering van de welvaart onder de bevolking en daardoor indirecte voordelen voor het gouvernement in het leven roepen.'*
>
> *Op Loudons verzoek werd in 1861 aan alle residenten gevraagd welke maxima (maximale hoeveelheid duur overheidsopium) zij voorstelden. Verder werd gevraagd in hoeverre een verbod op rookopium buiten de opiumkitten houdbaar zou zijn. Ook werd gevraagd hoe de resident tegen een totaalverbod in zijn residentie aankeek. Uit de antwoorden bleek dat de meesten hun opiumkitten wilden verminderen. Daarnaast werden per residentie verboden gebieden aangewezen, zoals de Preanger-regentschappen.*
>
> *Verzwaring van de straffen tegen smokkel vond het parlement noodzakelijk; men vond het onbegrijpelijk dat het tot dan toe alleen bij geldboetes was gebleven. Een rookverbod buiten de kitten werd niet handhaafbaar geacht. De meerderheid was ook tegen het vaststellen van minimumverkoopsprijzen, omdat ook hier het toezicht onmogelijk uitvoerbaar zou zijn. Men overwoog zelfs om de opiumpacht af te schaffen en invoer en gebruik — behalve voor medisch gebruik — geheel te verbieden, op straffe van strenge lijfstraffen. Als overgangsregeling zou het verbod in werking kunnen treden per 1 januari 1864.*
>
> *De regering (kabinet + oppergezagvoerder koning Willem III) in Den Haag besloot echter al vóór de verpachting van 1862 tot een nieuw stelsel van opiumverkoop over te gaan. Van tiban of siram was geen sprake meer. Voor elk pachtperceel werd de hoeveelheid vastgesteld die niet vermeerderd kon worden. De inkoopprijs werd gezet op f 20 per kati (f 2.000 per kist), om smokkel onrendabel te maken. Maar er werd tegelijkertijd niets gedaan aan kustbewaking. De sluizen werden kortom (opnieuw) wijd opengezet.*

> > *Inderdaad werd de smokkel uit India tegengegaan, waarschijnlijk om de prijs lager te maken en de massale smokkel richting China te leiden, dat in 1860 helemaal is opengebroken. Ondertussen was er voor Anatolisch opium, dat door de NHM werd gecontroleerd, nog steeds*

> *een uitstekende markt: De strategie was een manier voor de NHM om de Indische markt opnieuw compleet te gaan domineren.*

In Indië kon men niet geloven dat Nederland het financiële offer werkelijk wilde brengen. In 1861 waren er op Java nog 1.812 wettige opiumrooklokalen, in 1869 nog maar 662. Ook de verboden gebieden werden uitgebreid. Behalve de Preanger-regentschappen ging het om circa vier residenties in 1868. De straffen tegen smokkel werden verzwaard: geldboetes werden aangevuld met gevangenisstraffen.

De smokkel? Die tierde meer dan ooit tevoren. Van versterking van politie en kustwacht was niets terechtgekomen. Ook de residenten legden de smokkelaars geen haarbreed in de weg. Wel was de hulp van de consul in Singapore ingeroepen om de handel in kaart te brengen, omdat daar de meeste smokkel vandaan leek te komen. Het bracht opnieuw een kentering teweeg waardoor het Maximum Stelsel weer verlaten zou worden.

> *Waarom zou Oranje's gouvernement de smokkelpraktijken van Oranje's NHM tegen willen houden?*

In 1861 was de maximumhoeveelheid wettig opium bepaald op ruim duizend kisten. Voor 1862 (officieel) 140 kisten minder, in 1863 weer 120 kisten minder, en voor 1864 en 1865 was het 705 kisten. De vier jaar daarna bedroeg het aantal steeds minimaal 714 kisten. De opiumpachtwinsten lagen in deze jaren tussen ruim negen miljoen en een kleine elf miljoen gulden per jaar

> *De opiumpacht werd dus volledig losgekoppeld van de prijs van de dure overheidskisten zoals bij het Maximum Stelsel.*

In 1867 bedroeg het bruto nationaal inkomen van de Indische Regering ca. f 137,5 miljoen; de uitgaven waren gestegen tot f 96 miljoen, waardoor er f 41,5 miljoen overschot was. Hiervan werd direct f 15 miljoen overgemaakt aan Den Haag. De staatsmonopolies op zout, opium en pandhuizen leverden f 12,6 miljoen op, de in- en uitvoerrechten f 7,5 miljoen. Deze en alle andere belastingen brachten samen f 25,5 miljoen op, terwijl suiker, koffie, tin en andere producten meer dan f 50 miljoen winst opleverden – alleen op koffie werd al f 37,7 miljoen verdiend. Opium stond met f 9,3 miljoen na de landrente op de tweede plaats, goed voor 35% van alle belastinginkomsten. Tussen 1860 en 1910 maken de opiuminkomsten gemiddeld 15 procent van het jaarlijkse staatsinkomen uit.

Wanneer het opiumpachtsysteem in de jaren 1880 op zijn laatste benen loopt, stijgt de gouvernementsprijs per officieel gedistribueerde kist volgens het Koloniaal Verslag van 1887 opnieuw aanzienlijk: een derde deel van de (officiële) gouvernementsrookopium werd verkocht voor f 23.000 per pikol-kist, en twee derde voor f 30.000 per kist, omdat dit in kleinere hoeveelheden werd afgezet. De pachtschat bracht dat jaar 14,5 miljoen gulden op. Wanneer de regering opium inkocht met een morfinegehalte van 12% en besloot om normaal tjandoe te produceren met hetzelfde gehalte, dan konden 1.500 kisten opium (92.700 kg) evenveel rookopium opleveren. De totale kosten – inkoop, fabrieksmatige verwerking en ambtelijk apparaat – werden geschat op 10 miljoen gulden. In 1887 had de pachtschat 14,5 miljoen opgebracht. De beoogde opiumregie zou volgens berekeningen het dubbele kunnen opleveren met gelijkblijvende import.

> *Van de winst konden onder meer het budget van de opiumrecherche op zee worden uitgebreid, en de economische macht van de Chinezen op Java worden gebroken. Deze waren inmiddels uitgegroeid tot grootgrondbezitters en groothandelaren. China kwam in deze tijd bovendien op als een natie met een ontzagwekkende vloot en leger, en trad op als beschermheer van landgenoten in andere gebieden – zoals de Chinezen in Europese kolonies in Azië. Morgen zouden ze wellicht consuls aanstellen, en overmorgen gelijkheid eisen met de Europeanen.*

>> *De Chinese emancipatie bedreigde niet alleen de Nederlandse controle over Nederlands-Indië, maar vooral ook de enorme economische belangen die daaraan verbonden waren. Hetzelfde gold voor de Britse, Franse, Spaanse en Portugese kolonies. Van alle Aziatische markten was die voor opium veruit het lucratiefst. Qing-China had zich in de negentiende eeuw weliswaar krachtig uitgesproken tegen het gebruik ervan, maar bleek in de praktijk machteloos tegenover de superieure westerse legers. Een sterke Chinese oorlogsvloot en de emancipatie van de omvangrijke Chinese gemeenschappen in de westerse kolonies — onder aanvoering van Beijing — vormden een directe bedreiging. Mede daarom werd de relatief welvarende Chinese bevolking vanaf de jaren 1880 als het 'Gele Gevaar' uitgeschakeld: eerst in de kolonies, daarna in China zelf. Opium, dat onder dwang werd opgedrongen, bleek daarbij een uiterst effectief wapen om de Chinezen te pacificeren — en was bovendien uitzonderlijk winstgevend.*

> *Epiloog: De controle van Batavia over 'opium-smokkeleiland' Bali*

>> *Direct na de afschaffing van de slavernij in Nederlands-Indië (1860) en de invoering van algemene 'vrije' contractarbeid, lijkt de opiumsmokkel steeds georganiseerder te worden vanuit Bali — met medeweten van slechts een handvol medewerkers van het gouvernement die op het eiland de opiumpacht organiseerden. Bali was de belangrijkste afzetmarkt voor opium in de buitengewesten: redelijk dichtbevolkt en tot dan toe een van de voornaamste leveranciers van slaven én KNIL-militairen binnen de archipel. Diverse gouvernementsbronnen wekken de indruk dat de Balinese smokkel tot in de vroege twintigste eeuw vrijwel ongecontroleerd plaatsvond. De suggestie is dat toezicht buiten het bereik van Batavia viel. Maar klopt dat beeld wel?*

> *Uit A Brief History of Bali (2016):*
>
> *De geschiedenis van de NHM en de hernieuwde opiuminspanningen op het eiland Bali startten toen de in Batavia (her)opgerichte Compagnie (1826) als officiële opvolger van de failliete VOC de nog uitstaande schuld van laatstgenoemde kwam opeisen van f 172.194,39 (!). De Nederlanders bouwden in 1826 direct een gefortificeerde factorij in Kuta, in het rustige zuiden van het eiland.*
>
> *De NHM kreeg competitie van de Deen Mats Lange. Die sprak de lokale taal en handelde zeer succesvol op Bali en Lombok, met goed contact met de elites op de eilanden. Hij startte zijn operaties met de export van goedkope Balinese rijst in volumes van duizenden tonnen richting China, Java en Singapore met een eigen handelsvloot. Hij importeerde gewaardeerde zaken zoals gambier – dat als kleurstof en een soort pruimtabak werd gebruikt – en Chinese munten. De populaire Lange specialiseerde zich vervolgens in alles wat winst maakte met een eigen vloot schepen: de import van Engels en Indisch textiel, westerse wapens met toebehoren, porselein en zijde uit China. De raja's waren zijn beste klanten waarvoor hij speciale commissies uitvoerde, zoals*

de aankoop van dure stenen, Chinese en westerse medicijnen en noviteiten en luxeartikelen als Europese klokken, kandelaars en schilderijen.

Hij kocht zaken op van Balinese kapiteins, zoals walvisproducten, en van het land lokale producten als vee, varkens, kippen, huiden, koffie, thee, suiker, tabak en groenten, die hij verkocht in Singapore. Medio 1840 deed de fabriek een miljoen gulden aan omzet per jaar met alleen Java. In 1844 nam de NHM de flegmatische Lange in dienst als agent van de NHM en mocht hij de factorij overnemen voor een habbekrats. Lange speelde vervolgens een hoofdrol in het militaire conflict tussen het Nederlandse gouvernement en de NHM met de belangrijkste lokale Balinese heersers van Noord-Bali.

In de jaren 1830 had het gouvernement onderhandelingen gestart met die noordelijke raja's over handel en politiek, slavernij en plunder. Dit leidde uiteindelijk in 1839 tot een eerste commercieel contract met contractsluiter J. van Huskus Koopman. Zijn opdracht was 'to bring the rajas ... into such a relationship with the government [of the Netherlands Indies] that they will be removed from foreign influence.' Met invloed wordt hier feitelijk een exclusief handelsmonopolie bedoeld, wat ook opium besloeg, ten koste van de Engelsen.

Meer onderhandelingen volgden en tussen 1841 en 1843 werden enkele contracten gesloten waaraan de raja's zich te houden hadden. Als zij de dwingende afspraken niet nakwamen, volgde de eerste Nederlandse militaire expeditie in 1846. Er werd snel gewonnen en de noordelijke raja's van Karangasem en Buleleng beloofden om de contracten van 1841 na te komen, hun fortificaties op te heffen en een Nederlands garnizoen toe te laten in een door hen te bouwen fort en dit te voorzien van bevoorrading. Ook zouden zij een Nederlandse afgevaardigde accepteren als resident.

Er ontstond oorlog en aanzienlijk grotere militaire expedities volgden in 1848 en 1849, met steun van de sultan van Lombok tegen het opstandige Karangasem en Buleleng, de belangrijkste noordelijke hoofdstad. Na de dood van opstandelingenleider Jelantik werden de contracten vernieuwd. Batavia zette een familielid van Jelantik als marionet op de troon van Buleleng. Ook beloofde men zich niet te zullen bemoeien met interne zaken, maar men dwong wel af dat Buleleng een resident accepteerde van Batavia. Karangasem kwam onder controle van Lombok.

Na een nieuwe expeditie tegen het rebellerende Buleleng nam het gouvernement in 1854 de directe controle over de stad over en ging het vanuit daar steeds meer invloed uitoefenen op de noordelijke rijken, en zich steeds meer bemoeien met interne zaken. Net als in de Javaanse vorstenlanden werd in Buleleng en het aangrenzende Jembrana een lid van de koninklijke familie aangesteld als regent, terwijl een Nederlandse controleur zowel die regent als het koninkrijk controleerde. De controleur werkte weer direct voor de Nederlandse resident van Bali. In 1861 en 1862 stelde Batavia uitgebreide richtlijnen op voor het Nederlands-Balinese bestuur.

Controleur Bloemen Waanders was in Buleleng verantwoordelijk voor het hervormen van de economie naar koloniaal model. Zo analyseerde hij voor Batavia het jaarlijkse inkomen van de raja-regent voor het jaar 1859, wat neerkwam op f 13.650, voornamelijk verkregen uit belastingen. De grootste post was de belasting op handel, goed voor f 4.200.

De totale export van Buleleng bedroeg f 275.600, terwijl de totale import f 540.100 beliep. Van die import waren (officieel) 300 kisten opium – bijna de volledige hoeveelheid die Batavia (officieel) importeerde – goed voor f 450.000 (f 1.500 per kist), verreweg het grootste aandeel. De import

> *groeide snel en Buleleng ontwikkelde zich tot spil in de opiumimport op Java: in 1873 bedroeg de totale import f 3.414.000, waarvan f 2.101.800 aan opium. Midden jaren 1870 werd de haven jaarlijks aangedaan door circa 125 Europese schepen.*
>
> *Voor de Balinese raja's werden de belastinginkomsten uit opium de belangrijkste inkomstenbron. De invoer verliep altijd via de opiumpachter, vaak een Chinees. De opium kwam meestal uit India en kostte bij import f 1.550 per kist, terwijl de lokale marktprijzen ten minste f 2.500 bedroegen. De Nederlanders hielden via de belangrijkste noordelijke invoerhaven Buleleng nauwgezet toezicht op deze handel. In 1873 bedroeg de totale opiumimport f 2.250.000 (bij f 1.550 per kist, ofwel 1.452 kisten, gelijk aan 89.734 kg).*
>
> *Rond 1900 verstrekte de Chinese pachter de raja van Badung jaarlijks f 3.600 voor de opiumpacht, terwijl andere raja's meer ontvingen. In deze periode werd verslaving een groot probleem op het eiland.*
>
> *Uit History of the Opium Problem (2012):*
>
> *In 1849 organiseerden de Nederlanders hun grootste militaire expeditie met 12.000 man onder leiding van een ervaren generaal. Deze eindigde opnieuw in een mislukking (niet helemaal, want in 1848 wordt de opiumregie ingevoerd en is de 'smokkel' gecontroleerd). Vervolgens worden, in samenwerking met enkele prinsdommen, expedities gestart in 1858 en 1868, die succesvoller zijn.*
>
> *Tot het einde van de eeuw blijft Bali echter in economische zin steeds onafhankelijker opereren, met een succesvolle vrijhaven in het Noord-Balinese Buleleng. Grote hoeveelheden ruwe opium werden ingekocht in Singapore, geraffineerd in Buleleng en grotendeels naar Java gesmokkeld. Deze lucratieve smokkel trok veel Chinese immigranten aan, die al snel de raffinage en smokkelhandel controleerden. Een deel van de opium werd binnenlands verkocht op Bali zelf. Het belangrijkste exportproduct voor Bali was echter koffie, waarvan de uitvoer snel toenam. De opiumimport naar Bali werd in 1861 geschat op f 294.321; in 1877 was dat gegroeid naar f 4,5 miljoen (bij f 1.550 per kist = 2.903 kisten = 179.405 kg) – tien keer meer dan de tweede belangrijkste export: textiel. Zuid-Bali kwam steeds meer onder invloed van de expanderende opium- en koffiebelangen van het noorden.*

De rol van opium bij de verovering van Azië in de 19de eeuw

De grootschalige opschaling van de opiumverkoop in Azië in de 19de eeuw diende duidelijke strategische doelen. De onderliggende logica was niet enkel financieel, maar gericht op systematische onderwerping van de relatief rijke en omvangrijke Aziatische bevolking. Aan het begin van de eeuw waren Moghul-India en Qing-China de grootste economieën ter wereld. India stond op de eerste plaats, gevolgd door China. Ook het Ottomaanse rijk bezat nog substantiële economische kracht.

In de eerste decennia van de 19de eeuw werden deze drie rijken doelgericht economisch verzwakt. De opiumhandel speelde daarbij een centrale rol. Met name in China werd opium bewust ingezet om de zilverreserves, naast de arbeidskracht en productie, van het rijk af te romen. De resulterende zilvertekorten zorgen voor devaluatie van de Chinese munten. Het was een directe aanval op de economische stabiliteit van de Qing-dynastie. De grote opgelegde schadevergoedingen na de Eerste

en Tweede Opiumoorlog (1839–1842 en 1856–1860) — uitgedrukt in zilver — versterkten deze afvloeiing.

De overgang van westerse staten naar de goudstandaard, beginnend in 1873, versnelde deze verschuiving. Grote hoeveelheden westers zilver werden vanaf dat moment op de wereldmarkt gedumpt, wat leidde tot zware devaluatie van zilvergedekte munteenheden in het Ottomaanse, Indiase en Chinese rijk. Hierdoor daalde de exportprijs van grondstoffen en consumptiegoederen uit deze regio's aanzienlijk. Westerse handelsfirma's, koloniale mogendheden en hun banken konden zo tegen structureel lage prijzen toegang verkrijgen tot arbeid, opium, specerijen, tin, suiker, thee en textiel. Deze periode valt samen met de Imperialistische periode waarin de westerse grootmachten versneld industrialiseren, ook in de kolonies.

Opium vervulde daarnaast een sociale functie als koloniaal instrument van pacificatie om het risico op opstanden te verminderen. Vooral onder contractarbeiders — een groep die na de formele afschaffing van de slavernij (rond 1860) in enorme aantallen werd ingezet — fungeerde opium als psychologisch bindingsmiddel. Arbeid in de plantages en mijnen vond plaats onder vaak onmenselijke omstandigheden. Opium leidde tot fysieke afhankelijkheid en werd doelbewust gekoppeld aan schuldslavernij om hen levenslang te binden. In die context gold opium tevens als vorm van 'vice tax' — een regressieve extra belasting op verslaving, waarmee de reeds minimale lonen verder konden worden afgeroomd.

Opium was vooral effectief in de onderwerping van de Chinese overzeese werkers. In de 19de eeuw is 75% van de bevolking in Zuidoost Azië Chinees. In grote delen van koloniaal Zuidoost-Azië vormden Chinezen een grote groep. Zij hadden zich op zoek naar een beter leven ook massaal verspreid over de Maleisisch-Indische archipel. Zij golden als gedisciplineerde harde werkers en op winst beluste handelaars — eigenschappen die in koloniale ogen wenselijk, maar ook potentieel bedreigend waren. Terwijl Javaanse boeren meestal werden ingekapseld via het Cultuurstelsel en de opvolger daarvan, paste men bij Chinezen een strategie van 'controle via afhankelijkheid' toe. Dat gebeurde deels via het pachtsysteem, deels via verslavingspolitiek, deels via een racistische kastenstelstel en deels via geweld. De economische integratie van deze bevolkingsgroep ging gepaard met structurele onderdrukking en opium was daarbij het 'passieve' bindmiddel.

Prijsontwikkeling van de opiumhandel van de NHM in de 19de eeuw

Uit *Opium to Java* (2007):

Een opiumpacht was een monopolistische concessie voor de verkoop van opium, die door de staat voor een beperkte tijd en binnen een afgebakend gebied — stad, district of provincie — werd verleend. In Java betaalden met name Chinese kopers hoge bedragen voor dit privilege, waarmee zij aanzienlijke inkomsten voor het gouvernement genereerden. Ook inheemse heersers runden dergelijke pachten: zo leverde de opiumpacht de sultan van Lingga in 1849 — onder Nederlands protectoraat — meer dan de helft van zijn jaarlijkse inkomen op.

In het algemeen verleenden boeddhistische koningen, Maleise sultans en koloniale regenten belastinglicenties aan Chinese pachters. Deze mochten via deze monopolies de opbrengst van bijvoorbeeld nootmuskaat, gom of palmwijn in een regio opeisen, tol heffen op goederenverkeer of belastingen innen op grond, dieren en gewassen. In dat bredere Aziatische patroon past ook het Nederlandse Cultuurstelsel (1830–1870). De opbrengsten uit de opiumpacht financierden mede de Nederlandse expansie in Indonesië, zonder dat het moederland zelf financiële risico's liep.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Vanaf het midden van de eeuw groeide bij het gouvernement echter de behoefte om deze lucratieve markt onder directere controle te brengen. Met de opkomst van staatsgeleide infrastructuurprojecten — nieuwe wegen, spoorlijnen, bruggen, telegraafverbindingen, stoomschepen en moderne havens — versnelde deze centralisatie vanaf de jaren 1880 aanzienlijk. Tegelijkertijd breidde het Europese ambtenarenapparaat zich uit naar de veroverde periferieën. Semiautonome instituten zoals de opiumpachten werden geleidelijk vervangen door direct bestuurde opiumregiekantoren. Een belangrijke reden hiervoor was dat de pachtsystemen grotendeels in handen waren van lokale Chinese netwerken, die door de staat als te zelfstandig werden beschouwd.

Vanaf het midden van de eeuw groeide bij het gouvernement echter de behoefte om deze lucratieve markt onder directere controle te brengen. Met de opkomst van grootschalige infrastructuurprojecten — nieuwe wegen, spoorlijnen, bruggen, telegraafverbindingen, stoomschepen en moderne havens — versnelde deze centralisatie vanaf de jaren 1880 aanzienlijk. Tegelijkertijd breidde het Europese ambtenarenapparaat zich uit naar de veroverde periferieën. Semiautonome instituten zoals de opiumpachten werden geleidelijk vervangen door direct bestuurde opiumregiekantoren. Een belangrijke reden hiervoor was dat de pachtsystemen grotendeels in handen waren van lokale Chinese netwerken, die door de staat als te zelfstandig en zelfs bedreigend werden beschouwd.

De opiumpachtinkomsten financierden in belangrijke mate de Nederlandse expansie in Indonesië, zonder dat het gouvernement zelf financieel risico liep. Naarmate de staatsvorming vorderde, werd het aftappen van Chinese pachtmonopolies onderdeel van een bredere strategie voor directe exploitatie. Geholpen door de aanleg van infrastructuur evenals door de inzet van stoomschepen en moderne havenfaciliteiten in Zuidoost-Azië, versnelde deze ontwikkeling vanaf de jaren 1880 in hoog tempo.

Semiautonome instituties zoals de pachtmonopolies werden systematisch ontmanteld, niet alleen om de winsten onder directe controle te brengen, maar ook vanwege het wantrouwen jegens de macht van lokale Chinese netwerken. Binnen een tijdsbestek van dertig jaar werden alle grote pachtmonopolies in de Indië opgeheven. Deze werden vervangen door nieuwe opiumregiekantoren die rechtstreeks door het gouvernement werden bestuurd.

Het Nederlands-Indische opiumregiesysteem van 1894 was daarmee het tweede in de regio — na het Franse model in Cochinchina (1882) — en werd gelijk ingevoerd als het Britse. Het Nederlandse model ontwikkelde zich tot een krachtiger zelfstandig model, dat later over heel Zuidoost-Azië werd uitgerold. De opiumpacht op Java nam hierin een unieke positie in. Op drukbevolkt Java was de opiumpacht diep verweven met andere instituties op het eiland. Dit verklaart mede de ingrijpende maatschappelijke impact die het latere sterkere regiesysteem op het eiland zou hebben.

Historisch onderzoek naar deze structuren wordt ernstig bemoeilijkt door het gesloten karakter van de betrokken netwerken. Winsten uit de opiumpacht, evenals lidmaatschappen van opiumkongsis of syndicaten, waren zakengeheimen binnen de relatief gesloten Chinese gemeenschap. Afspraken tussen opiumpachters en het inheemse of Nederlandse bestuur bleven doorgaans buiten de officiële verslaglegging. Informatie kwam vooral indirect beschikbaar, bijvoorbeeld via rechtszaken tussen rivaliserende kongsis of via ambtelijke onderzoeken naar corruptie onder inlandse bestuurders of pachters.

Deals tussen opiumpachters en het inheemse of Nederlandse bestuur waren doorgaans geheim. Daarnaast waren Nederlands(-Indische) ambtenaren op Java niet geneigd om hun superieuren in

Nederland — en al helemaal niet het parlement — al te veel details te verschaffen over de wijze waarop de opiumomzetten tot stand kwamen. Informatie komt dan ook vooral indirect naar boven: wanneer een Chinese opiumkongsi een andere voor het gerecht daagt, of wanneer een Nederlandse ambtenaar een onderzoek moet instellen naar de handel en wandel van een inheemse bestuurder of pachter.

De reconstructie van de schrijver is daarom gebaseerd op honderden losse fragmenten. In het westen van Java — waar opium officieel verboden was — floreerde een omvangrijke smokkelmarkt. In het dichtbevolkte Midden- en Oost-Java was opium legaal verkrijgbaar en was de markt aanzienlijk groter. Juist daar werd in de jaren 1880 de meeste informatie verzameld die later als fundament zou dienen voor de opiumregie. Het opiumpachtsysteem via Chinese leasehouders werd in die periode versneld geformaliseerd, maar bestond al eeuwen eerder in informele vorm. Tot 1869 werden de belangrijkste beslissingen nog in Den Haag genomen; vanaf 1870 vielen deze rechtstreeks onder het gezag van de gouverneur-generaal in Batavia.

Java: residencies, showing concentrations of opium use and opium farm profits

De gouverneur-generaal bouwde zijn eigen archieven op in Batavia en stuurde daarvan afschriften naar Den Haag. De minister van Koloniën beheerde deze stukken, archiveerde ze en reageerde indien nodig. Soms kwam een verzoek uit Den Haag om nadere toelichting. Zo onthulde parlementslid Levysohn Norman in 1892 een opiumsmokkelschandaal aan zijn collega's, waarop de minister van Koloniën verrast reageerde en de gouverneur-generaal om opheldering vroeg. Die gaf het verzoek

door aan de directeur van Financiën, die op zijn beurt hoofdinspecteur Charles Te Mechelen verzocht om onderzoek te doen. Te Mechelen verzamelde alle relevante informatie — inclusief verhoren van verdachten — en zond deze via dezelfde hiërarchische lijnen terug naar Den Haag. Daar liggen ze nog steeds in het archief.

Te Mechelen speelde een sleutelrol in de jaren 1880 en vroege jaren 1890, onder andere in de anti-smokkelcampagnes. Veel van de in deze studie gebruikte bronnen zijn van zijn hand. Zijn uitgebreide opiumrapport uit 1888 geldt als de eerste relatief complete studie van de opiumpacht die ooit door het gouvernement werd opgesteld.

Naast officiële documenten zijn ook getuigenissen van tijdgenoten in Java van belang: Nederlandse journalisten en auteurs, missionarissen, artsen, advocaten, planters en bestuursambtenaren, maar ook inheemse schrijvers en gewone burgers. Tot de meest sprekende bronnen behoren 72 interviews uit 1890 met opiumsmokkelaars — waaronder één opiumpachter die slechts onder voorzichtig juridisch voorbehoud sprak, op advies van zijn Nederlandse advocaat.

In de voorgaande passages zijn met name de markten van het gouvernement, de (illegale) NHM-verkoop en die van de Chinese pachters besproken. Wat echter nog niet aan bod kwam, is de verkoopprijs aan de consument. Deze bepaalde immers niet alleen het totale marktvolume, maar ook de feitelijke waarde van de handel.

De prijsontwikkeling van de 19de eeuw van Anatolisch opium is verzameld en versleuteld weergegeven in From Anatolia to indonesia (1998), pagina's 191 tot 193:

Jaar	prijs k/c	# kisten (officieel)	ƒ/kg	Gem. ƒ/kg[131]
1825	40–62	6.0	0,18–0,28	0,23
1826	32–60	233.0	0,14–0,27	0,21
1827	41–54	238.0	0,18–0,24	0,21
1828	57–54	287.0	0,25–0,24	0,25
1829	52–80	813.0	0,23–0,35	0,29
1830	90–140	85.0	0,40–0,62	0,51
1831	90–100	636.0	0,40–0,44	0,42
1832	90–101	359.0	0,40–0,44	0,42
1833	95–125	222.0	0,42–0,55	0,49
1834	105–130	143.0	0,47–0,58	0,53
1835	108–125	512.0	0,47–0,55	0,51
1836	115–130	301.0	0,51–0,57	0,54
1837		159.0		
1838	101–105	100.0	0,44–0,47	0,46
1839	50–70	423.5	0,22–0,31	0,27
1840	68–100	316.0	0,30–0,44	0,37
1841	58–75	235.0	0,25–0,33	0,29
1842	53–85	97.0	0,23–0,38	0,31
1843	71–82	355.0	0,31–0,36	0,34
1844	75–120	226.0	0,33–0,53	0,43
1845	72–185	40.0	0,32–0,82	0,57
1846	72–104	121.0	0,32–0,46	0,39
1847	61–115	331.0	0,27–0,51	0,39
1848	62–95	110.0	0,28–0,42	0,35
1849	90–117	449.0	0,40–0,52	0,46
1850	88–109	320.0	0,39–0,48	0,44
1851	100–117	247.0	0,44–0,52	0,48
1852	91–106	227.0	0,40–0,47	0,44
1853	99–110	300.0	0,44–0,49	0,47
1854	115–160	225.0	0,51–0,71	0,61
1855	105–140	362.0	0,47–0,62	0,55
1856	124–155	300.0	0,55–0,69	0,62
1857	110–178	650.0	0,49–0,79	0,64
1858	165–204	725.0	0,73–0,90	0,82
1859	150–212	400.0	0,66–0,94	0,80
1860	151–168	653.0	0,67–0,75	0,71

131 De prijzen in de tabel zijn niet gecorrigeert voor de devaluatie van de Turkse munt ten opzichte van de Nederlandse gulden in de 19de eeuw.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

1861	124–165	711.0	0,55–0,73	0,64
1862	155–183	331.0	0,69–0,81	0,75
1863	148–166	225.0	0,66–0,74	0,70
1864	112–145	375.0	0,50–0,64	0,57
1865	99–140	275.0	0,44–0,62	0,53
1866	119–164	251.0	0,53–0,73	0,63
1867	122–172	350.0	0,54–0,76	0,65
1868	165–390	300.0	0,73–1,73	1,23
1869	180–300	350.0	0,80–1,33	1,07
1870	135–260	575.0	0,60–1,15	0,88
1871	130–190	750.0	0,58–0,84	0,71
1872	171–232	676.0	0,76–1,03	0,90
1873	175–280	125.0	0,78–1,24	1,01

> *De Ottomaanse kurus of piastre devalueerde spectaculair na de jaren 1830. In 1844 werd de nieuwe gouden lira ingevoerd, die 100 zilveren kurus waard was. Later in de negentiende eeuw werd de munt verder gedevalueerd tot deze minder dan 3 gram goud bevatte. In 1830 was één kurus ongeveer f 2,00 waard; in 1880 was dat nog slechts f 0,11 — een devaluatie van factor 18.*
>
> *De werkelijke inkoopprijzen tot 1873 lagen in de tijd gezien dus aanzienlijk lager. De vermelde prijzen inkoopprijzen in onderstaande tabel zijn de afrekenprijzen aan het ministerie van Koloniën en het gouvernement, niet de marktprijzen in Izmir. Deze marktprijzen lagen in 1874 en 1875 — jaren waarvoor dubbele prijsreeksen beschikbaar zijn — een factor 422 (38/0,09) tot 618 (30,9/0,05) hoger dan de officiële boekwaarde.*
>
> *Dat verschil lijkt op het eerste gezicht niet substantieel, maar bij een jaarafname van 20.000 ton opium vertegenwoordigt dat in 1875 een minimaal verdonkeremaande winst van f 617.000.000 (30,85 × 20.000 ton).*

Jaar	Prijs k/c	Aantal kisten	Waarvan Levantsche Vereeniging	Inkoopprijs f/kg.	Inkoopprijs /kg.	Gem. f/kg
1874	185-350	71+616	499	30,90-38,00	0,05-0,09	0,07
1875	125-174	838	487	24,98-39,14	0,03-0,04	0,04
1876						
1877		560	365	22,92-24,50	0,04-0,04	0,04
1878		577	280	21,09-22,50	0,03-0,04	0,04
1879		767	360	20,68-22,79	0,03-0,04	0,04
1880		631	395	32,90-35,75	0,05-0,06	0,06
1881		1621	800	20,33-32,90	0,03-0,05	0,04
1882		615	600	20,24-20,74	0,03-0,03	0,03
1883		600	600	16,35-16,98	0,03-0,03	0,03
1884		450	100	17,00-17,20	0,03-0,03	0,03
1885		770	210	15,49	0,03	0,03
1886		234	0	10,20-10,75	0,02-0,02	0,02

In de periode 1825–1849 kocht de NHM al haar opium in via Jacob Van Lennep & Co. te Izmir. Deze firma fungeerde als exclusieve leverancier van Anatolische opium, terwijl Jacob van Lennep zelf ook via Nederlandse consulaat toezicht hield op prijszetting en contractafhandeling.

Na de 25-jarige octrooiverlening van de NHM in 1850 verschoof de inkoopstructuur. Tot aan 1874 werd de opium niet langer rechtstreeks door de NHM zelf ingekocht, maar via een netwerk van vier gerelateerde Nederlandse firma's in Izmir, die de NHM ook als tussenhandelaren inschakelde. De constructie hield de winstmarges in de bovenlagen van het systeem. Behalve de beperkte (officiële) hoeveelheden die via Den Haag werden gestuurd, bleef de handel grotendeels buiten bereik van het Nederlandse parlement en kabinet.

Na de octrooiverlening vanaf 1875 veranderde het model opnieuw. In de jaren 1875–1885 verliep de officiële inkoop van Anatolische opium via het ministerie van Koloniën, dat zich daarbij bediende van meerdere particuliere ondernemingen — met als dominante partij de Levantsche Vereeniging NV (1866), een door de NHM opgerichte firma waarvan Prins Hendrik grootaandeelhouder was. Deze firma nam het netwerk van de vier handelshuizen over en vormde samen met de NHM het kernkanaal van de opiumimport naar Nederlands-Indië.

In 1886 wordt direct verkocht via G.W. Koning van de Levantsche Vereniging. Ook het grote handelshuis Bunge zou een belangrijk verkoopkanaal geweest zijn. De verkoop bleef onder regie van de NHM. Hiermee werd de opiumhandel volledig geïntegreerd in het officiële inkoopkanaal van de staat.

De volgende tabel is samengesteld uit twee boeken: De informatie in de grijze cellen komt uit de History of the Opium Problem (2012) en overige uit Wettig Opium (1995):

Jaar	**VOC/AS/ G. V. (in kg.)***	**Kisten (in #)**	**I.Prijs/kist (in ƒ) ****	**G. prijs hoog/laag (in ƒ)*****	**V/AS/G. W (in ƒ) ********		**Pag.**
1686			132	330		P127	
1730			268			P127	
1744	240.000	3883	450		718.000	P108	
1745	67.184	975	450	1.100	633.000	P757	
1747	67.184	1000	450	1.120	800.000	P757	
1749	89.908	1300	450	1.080	911.000	P757	
1751	82.923	1199	450	960	609.000	P757	
1753	85.966	1243	450	950	618.000	P757	
1755	88.992	1440	450	1.000	792.000	P111	
1757	82.992	1200	450	1.020	733.000	P757	
1759	82.992	1200	450	1.260	974.000	P757	
1760	82.992	1200	368	968	714.000	P127	P757
1761	37.139	537	461	891	232.000	P127	P757
1762	14.523	210	551	1.061	108.000	P127	P757
1763	28.909	418	622	1.122	209.000	P127	P757
1764	35.133	508	664	1.375	331.064	P127	P757
1766	59.206						
1768	59.206						

1770	53.352						
1772	53.352						
1774	53.352						
1776-95	27.810	450		1.400	1.000.000	P229	
1776	40.163					P755	
1778	45.329					P755	
1780	60.698					P755	
1782	37.668					P755	
1784	29.418					P755	
1786	91.217					P755	
1788	75.582					P755	
1790	62.615					P755	
1792	17.043					P755	
1794	122.609					P755	
1796	64.220					P755	
1798	75.827					P755	
1800	33.750	546				P755	
1801				1.400			
1802	33.750	546				P755	
1804	34.000	550				P755	
1806	27.000	437		8200[S]		P161	
1808	12.051	195	206	3.200	583.830	P164-65	
1810	27.000	437	206	3.200	1.000.000	P165	P755
1812	20.250	328	206	2.950	823.200	P173	P755
1814	36.625	593	206	2.010	541.200	P173	P755
1816	36.625	593	206	2.010	541.200	P173	P755
1817	33.990	550	3140[B]/2518[A]	3340[B]/2679[A]			
1819	34.375	556[C]					P755
1821	49.813	806[C]	2990[B]/2459[A]	3340[B]/2679[A]		P180	P755
1823	30.063	486[C]	2990[B]/2459[A]	3340[B]/2679[A]		P180	P755
1825	17.938	290[C]	2990[B]/2459[A]	3340[B]/2679[A]		P180	P755
1827	32.000	518[C]		5200[B]/3600[A]	2.666.666	P193	P755
1828				5200[B]/3600[A]	2.666.666	P193	P755
1829	36.063	584[C]		5200[B]/3600[A]	2.666.666	P193	P755
1830	45.361	734		4000[B]/3000[A]	3.166.666	P199-201	
1831	30.125	487[C]		4000[B]/3000[A]	3.166.666	P199-1	P755
1832	26.574	430		4000[B]/3000[A]	3.166.666	P199-201	
1833	26.141	423	1500[B]/1000[A]	10.000/4.060	3.305.000	P208-9	
1835	29.063	470[C]					P755
1836	26.574	430	1500[B]/1000[A]	10.000	4.300.000	P211	
1837	26.125	422[C]					P755
1839	26.125	422[C]					P755
1842	26.574	430		16.235	7.000.000	P216	

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

1843	27.007	437		17.500	7.000.000	P217	
1844	27.501	445		17.500	7.300.000	P217	
1845	27.501	445		17.500	7.300.000	P217	
1847	25.313	409[C]		17.500	6.700.000	P217/322	P755
1848	25.956	350/70		10.000/3.500	6.500.000	P217	
1849	27.068	438		10.000/3.500	6.000.000	P219	
1850	25.832	418		10.000/3.500	5.000.000	P219	
1854				10.000/1.200		P234	
1855	38.440	622		10.000/1.200	6.000.000	P236	
1858				10.000/1.200	8.000.000	P236	
1861	63.160	1022		10.000/1.200	10.000.000	P236	
1862	54.508	882	1.400[B]	2.000	9.000.000	P242-5-6	
1863	47.092	762	1.400[B]	2.000	9.000.000	P242-5-6	
1864	43.569	705	1.400[B]	2.000	9.000.000	P242-5-6	
1865	43.569	705	1.400[B]	2.000	9.000.000	P242-5-6	
1867	43.507	714	1.400[B]	2.000	9.300.000	P242-5-6	
1868	43.507	714	1.400[B]	2.000	9.300.000	P242-5-6	
1869	43.260	700	1.400[B]	2.000	9.300.000	P242-5-6-59	
1870	77.250	1250	1.400[B]	12.000/2.000	9.500.000	P251-9	
1871			1.400[B]	12.000/2.000	9.000.000	P251-9	
1872	164.388	2260	1.400[B]	12.000/2.000	7.000.000	P251-9	
1873				3.000	10.000.000	P285-333	
1880	109.139	1766		3.000	15.000.000	P265	
1887	92.700	1500	2.100[AB]	3.000	12.000.000	P304-33	
1888	92.700	1500		3.000	12.000.000	P304-33	
1892				3.000	16.000.000	P328	
1893				3.000	18.000.000	P351	

** Inkooporganisatie: De VOC/Amfioen Sociëteit/Gouvernement*
*** Inkoopsprijs/kist: van 1745 tot 1800 140 A'dam pond/kist = 69,16 kg, na 1800 61,8 kg.*
**** Gouvernements-prijs hoog/laag*
***** Winst: VOC/Amfioen Sociëteit/Gouvernement*
[A]= Prijs Anatolisch opium, [B] Prijs Bengaals opium, [C] opium import Java en Madoera alleen
[S]= prijs uit Semarang dat jaar

> *Aanvullend is een andere tabel toegevoegd uit History of the Opium Problem (2012):*

Prijs van opium per kist, in Spaanse $ in Kanton, Macau of Hong Kong, 1800-1880

Maand-Jaar		Patna Bengalen (Spaanse $)	(in ƒ)	Benares Bengalen (Spaanse $)	(in ƒ)	Bombay Malwa & rest (Spaanse $)	(in ƒ)
7	1800	557	1.114	525			-
4	1805	1430	2.860	1.430			-

3	1810	1090	2.180	-			-
?	1815	-				-	-
12	1820	1550	3.100	-		1.450	2.900
4	1825	780	1.560	-		580	1.160
3	1830	800	1.600	-		745	1.490
7	1835	675	1.350	630	1.260	575	1.150
?	1840	-		-			
3	1845	640	1.280	580	1.160	-	
4	1850	510	1.020	515	1.030	595	1.190
4	1855	320	640	335	670	420	840
4	1860	782	1.564	770	1.540	600	1.200
3	1865	415	830	397	794	635	1.270
9	1870	580	1.160	540	1.080	570	1.140
4	1875	595	1.190	570	1.140	570	1.140
10	1880	610	1.220	-		720	1.440

Noot: *De gemiddelde winst die in de jaren 1870 werd gemaakt op een kist opium bedroeg volgens E. Balfour (p. 38) Rs. 1.280. (Wisselkoers 1874: Rs. 1 = f 1,16 > f 1.485). De winst in Kanton, Macau en Hongkong ligt in 1875 respectievelijk op f 295, f 345 en f 345. (Deze prijs is relevant bij de vraag of de 'smokkel' naar Nederlands-Indië al dan niet commercieel interessant was.)*
Een andere berekening is afkomstig van M. Greenberg (p. 129), die stelt dat Chinese kopers in 1821 een bedrag van $ 8.314.600 betaalden voor 4.628 kisten Malwa- en Bengaals opium. Dat komt neer op gemiddeld $ 1.796 (f 3.592) per kist. Twee jaar later was de prijs gedaald tot $ 1.204 (f 2.408) per kist. Vervolgens daalde de prijs verder tot circa $ 400.

Bronnen bij tabel: *C. Trocki (1999), p. 81–82. Tot 1814 was 1 Spaanse dollar gelijk aan £ 0,25 ≈ 2 roepies; daarna werd de koers $ 1 = £ 0,24. Eén Spaanse dollar stond gelijk aan 0,75 Kanton-tael (H. Morse, Chronicles of the East India Company, 1926, vol. 1, p. xxii). Overgenomen uit: History of the Opium Problem (2012), p. 750.*

> *De volgende analyse is op basis van de tabellen en informatie uit Wettig Opium (1995), From Anatolia to Indonesia (1998) en History of the Opium Problem (2012):*
>
> ***Oranje's verborgen opiumimperium: de Anatolische smokkelstructuur en de ware winst van de NHM (1753–1890)***
>
> ***Centrale vraagstelling***
>
> *Hoe groot was de verborgen Anatolische opiumhandel van de NHM werkelijk in de negentiende eeuw, en hoe kon een staatsgesteunde instelling miljardenwinsten realiseren buiten de koloniale boekhouding? Deze analyse reconstrueert — op basis van prijsverhoudingen, morfinegehaltes, productievolumes en consumptiepatronen — de werkelijke structuur en omvang van de opiumhandel via Izmir, en plaatst die naast de officiële cijfers over Bengaals opium en gouvernementsopbrengsten.*
>
> *1. Marktverhouding en prijsmechanisme: Anatolisch opium als dominante variant*

Levants (Anatolisch) opium was in de loop van de negentiende eeuw marktleider. De verkoopprijzen van Bengaals en Levants opium in Nederlands-Indië verhouden zich ruwweg als 100 tot 75 — zoals blijkt uit de jaren 1830: f 4.000 versus f 3.000 per kist. In prijscouranten uit Singapore uit 1850 bedraagt deze verhouding nog steeds circa 100 tot 78; Anatolisch opium blijft dus goedkoper. Nederlandse onderzoekers stellen in de jaren 1880 vast wat elke gebruiker en pachter waarschijnlijk allang wist: de hoeveelheid werkzame stof — morfine — is doorslaggevend. Aangezien de prijs van Anatolisch opium structureel lager ligt en de werkzame stof hoger, is het aannemelijk dat dit product de voorkeur genoot en daarmee ook het grootste marktvolume had.

2. Vroege distributie: de VOC en de vergeten piek van 1794

Het is duidelijk dat Anatolisch opium al in de zeventiende eeuw bekend was bij de VOC, nadat deze in 1612 een handelsvestiging opende in Izmir. De organisatie vervoerde zeker vanaf 1753 Anatolisch opium via Amsterdam richting Azië. Wanneer de EIC van Willem V de corrupte VOC en AS vanaf 1776 op een rantsoen van 450 kisten zet, rijst de vraag of dit daadwerkelijk leidde tot beperking van de meest lucratieve handel in Azië — of dat de Anatolische handel juist exponentieel groeide. Alles wijst op het laatste: de VOC en vervolgens het Bataafse gouvernement importeerden aanzienlijk meer dan het Britse rantsoen van (officieel) 27.810 kg per jaar vanaf 1776, het jaar waarin de Republiek de Amerikaanse onafhankelijkheid steunde en de Engels-Nederlandse Oorlog (1780–1784) zich aandiende. In het topjaar 1794 — wanneer de Republiek nog net vrij is en de VOC en AS nog bestaan — importeert de onderneming (officieel) 122.609 kg opium in Batavia. Dat is bijna 100 ton méér dan het Bengaalse rantsoen.

3. NHM-monopolie en het groeiscenario van de Anatolische afzet

In 1831 is het handelsvolume van Anatolisch opium zeker toegenomen tot (officieel) 10.506,0 ton, met een inkoopwaarde van f 8.089.464. De straatwaarde van deze 170.000 kisten bij verkoop aan de pachters in Nederlands-Indië bedraagt dan f 510 miljoen (f 3.000 per kist), en zelfs f 260 miljoen tegen de lagere Chinese marktprijs van f 1.600 per kist. Het lijkt er dus sterk op dat de Anatolische handel vanaf 1753 in volume steeds sneller is gegroeid — winsten die echter niet zichtbaar zijn op de balansen van de VOC, de Amfioen Sociëteit of de latere NHM.

4. Productievergelijking: Anatolië versus India

Hoewel de Chinese marktprijs in de negentiende eeuw steeds verder instort onder druk van stijgend aanbod, blijft onduidelijk waar die opium vandaan komt. De EIC documenteerde haar productie in India zorgvuldig; de Anatolische markt onder NHM-regie daarentegen is clandestien en de cijfers aantoonbaar vervalst. Bovendien produceerde Anatolië rond 1830 al zeker 10.500 ton, terwijl de opstartende productie in India toen nog slechts ca. 1.000 ton bedroeg. Uit gegevens uit 1836 blijkt dat de jaarlijkse Anatolische productiecapaciteit bij drie oogsten op 47.345,1 ton ruwe opium lag — bijna een factor 50 groter dan India. Zelfs wanneer de Britse Kroonkolonie (1835) in de jaren 1880 een topproductie van 6.500 ton bereikt, blijft het verschil enorm.

5. Minimale exportmarge in 1880: een ruwe schatting

Een indicatieve berekening: De enorme export van Anatolisch opium richting Zuidoost-Azië lijkt vooral richting China te gaan, waar in 1800 circa 300 miljoen mensen woonden – ongeveer 30% van de wereldbevolking. In 1900 was dat aantal gestegen tot 400 miljoen, nog steeds ongeveer 30% van

de wereldbevolking. Stel dat het in 1880 om 20.000 ton opium per jaar ging – tweemaal zoveel als in 1830, maar tweemaal zo weinig als de geschatte Chinese consumptie in 1930. De laagste prijs voor ruwe opium per kist in China bedroeg in 1880 f 1.220, oftewel f 19,74 per kilogram. Bij een inkoopprijs van f 0,05 per kilogram komt dat neer op een potentiële jaarmarge van f 393,8 miljoen.

6. Cumulatieve waarde van de verborgen markt, 18e–19e eeuw

Het volledige Anatolische volume en de bijbehorende kapitaalstromen in de achttiende eeuw word conservatief geschat op f 260 miljoen × 100 jaar = f 26 miljard. Deze bedragen blijven buiten de boekhouding van zowel Oranje's gouvernement als die van de Britse kroonkolonies: India, de Straits Settlements met Singapore als distributiepunt, en de Chinese kroonkolonies Hong Kong en (vanaf 1842) Shanghai.[132]

7. De prijsregie via het gouvernement: kunstmatige prijsstijging als rookgordijn

Terwijl de rest van Zuidoost-Azië werd geconfronteerd met een frontale opiumaanval via relatief goedkoop opium, ontwikkelde zich binnen het gouvernementsmonopolie van Nederlands-Indië een aanzienlijk complexere situatie. De marktprijs werd doelbewust opgevoerd en in de vroege jaren 1830 stelt de NHM een winst maximaliserende combinatie samen die de rest van de eeuw zal domineren: 80% spotgoedkoop Anatolisch opium uit Izmir, 20% Bengaals opium via de gouvernementsveiling in Calcutta.

8. Smokkelstructuur en volume: van '0' naar 1.470 ton (1827–1888)

Uit gouvernementsgegevens uit het begin van de jaren 1880, aangeleverd door ambtenaar Wiselius, is af te leiden dat de clandestiene markt ten minste circa twaalf keer groter was dan de officieel geregistreerde markt. Dat blijkt omdat het gouvernement uitsluitend de smokkel behandelde van Bengaals opium, al dan niet via Singapore en Bali gedistribueerd. De Anatolische opium komt nergens op de balans, maar maakt 80% uit van het marktproduct.

Waarom dan toch de hoge tiram-prijs van gouvernementsopium van maar liefst f 17.500 per kist tussen 1843 en 1847? Die prijs was bedoeld om de marktprijs voor rokers vast te leggen via de opiumpachters. De hoge gouvernementsprijs suggereert bovendien een verborgen relatie tussen het gouvernement en de Chinese opiumpachters, waarbij de prijssetting direct verband hield met de consumentenprijs. Aangezien smokkel formeel verboden was en ruwe opium wettelijk verwerkt diende te worden tot 50–80% rookopium, kon de straatprijs onmogelijk onder 80% van de waarde van de ruwe gouvernementsopium dalen zonder dat er sprake was van smokkel. Als een pikolkist dus f 17.500 kostte, dan kon de straatprijs van een thail (38,6 gram) rookopium niet lager zijn dan f 13,67 per thail (17.500/80%/1.600), anders wees dat op illegale handel. Bij een gouvernementskist van f 10.000 bedroeg de minimale straatprijs f 7,81 per thail.

Waarom dan toch de hoge tiram-prijs van gouvernementsopium van maar liefst f 17.500 per kist tussen 1843 en 1847? Die prijs was bedoeld om de marktprijs voor rokers vast te leggen via de opiumpachters. De hoge gouvernementsprijs suggereert bovendien een verborgen relatie tussen

[132] In de Britse kroonkolonies zoals Maleisië gebeurde waarschijnlijk hetzelfde: De prijzen op de beurs lagen aanzienlijk hoger dan de productieprijzen. De kroon roomde het verschil tussen kostprijs en deze marktprijs af in een streng gereguleerd opium monopolie dat lijkt op dat van Nederlands-Indië.

het gouvernement en de Chinese opiumpachters, waarbij de prijssetting direct verband hield met de consumentenprijs. Aangezien smokkel formeel verboden was en ruwe opium wettelijk verwerkt diende te worden tot 50–80% rookopium, kon de straatprijs onmogelijk onder 80% van de waarde van de ruwe gouvernementsopium dalen zonder dat er sprake was van smokkel. Als een pikol-kist dus f 17.500 kostte, dan kon de straatprijs van een thail (38,6 gram) rookopium niet lager zijn dan f 13,67 per thail (17.500/80%/1.600), anders wees dat op illegale handel. Bij een gouvernementskist van f 10.000 bedroeg de minimale straatprijs f 7,81 per thail.

9. Prijsontwikkeling in context: van 1817 tot 1866

Ter vergelijking: in het eerste jaar van Oranje's gouvernement, 1817, werd f 3.340 betaald voor een gouvernementskist Bengaals opium, wat impliceert dat de straatprijs minimaal f 2,61 per thail bedroeg. Voor een kist Anatolisch opium van f 2.679 komt dat neer op f 2,09 per thail. Afgeleid van de tiram-prijs is dat een prijsstijging in 26 jaar van 554%, een trend die gevolgd werd door de veel grotere smokkelmarkt.

Uit gegevens blijkt dat de markt in Java in de jaren 1860 zelfregulerend is geworden en inmiddels zeer waardevol. De Chinese pachters beschermen die markt samen met het gouvernement tegen buitenstaanders, terwijl de hoeveelheid smokkel aanzienlijk blijft. Een kati rookopium kost bij de kleinhandelaar meer dan f 150 per kati (f 18.750+ per kist ruwe opium), terwijl het gouvernement de beperkte (officiële) hoeveelheid aan de pachters verkoopt voor f 20 per kati (f 2.000 per kist ruwe opium). In 1866 is de verbruikersprijs gestegen naar f 22,50 per thail (f 45.000–72.000 per kist ruwe opium, 22,50×1.600/80%–50% opbrengst), terwijl de smokkelprijs gemiddeld f 15,00 per thail bedraagt (f 30.000–48.000). Tegelijkertijd zijn de dumpprijzen op de Chinese markt voor Bengaals opium inmiddels gedaald tot f 794 per kist ruwe opium. De prijs voor gesmokkelde ruwe opium zoals die van de NHM ligt in dat jaar 38× tot 60× hoger dan de verkoopprijs in China.

10. De NHM als onzichtbare winstmachine: 1880–1883
In 1879 is de gemiddelde opiumprijs bij de wettige pachters gedaald tot f 11,50 per thail (f 23.000–36.800 per kist ruwe opium), ogenschijnlijk omdat de hoeveelheid opium op de markt enorm toeneemt. Hoe waardevol die Nederlands-Indische markt is, blijkt in 1880: buiten het pachtgebied bedraagt de prijs f 20 per kilo (f 1.236 per kist), terwijl de sterker gereguleerde Bengaalse opiumstroom richting China vergelijkbaar is met f 1.220 per kist. In de gebieden die binnen het Nederlandse pachtsysteem vallen, ligt de prijs in 1880 nog altijd 19- tot 30× hoger dan in de ongecontroleerde buitengebieden en in China.

Nadat de verslavingsgraad aanzienlijk moet zijn toegenomen — mede af te leiden uit het feit dat de smokkelmarkt in de periode 1880–1883 inmiddels twaalfmaal groter is dan de officiële markt — stijgen de verkoopprijzen snel. Volgens het Koloniaal Verslag van 1887 werd toen een derde van de rookopium verkocht voor f 230 per kati (f 23.000 per kist ruwe opium), terwijl tweederde werd verkocht voor f 300 per kati (f 30.000 per kist ruwe opium), omdat de verkoop in kleinere, relatief dure porties plaatsvond.

11. Berekening van de illegale marktwaarde

Wiselius legt vast dat de opiumpachters dan alle 25 miljoen inwoners van de archipel bedienden. Afgeleid van de bekende cijfers over de illegale Bengaalse smokkel kan het werkelijke volume worden bepaald. Bij de verhouding van 80:20% bedraagt in deze jaren gemiddeld 1.144 ton,

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

waarvan slechts 94 ton (1/12) officieel wordt geregistreerd. Van de gesmokkelde 1.050 ton per jaar is waarschijnlijk 80% Anatolisch — ca. 16.990 kisten per jaar.

Tegelijkertijd maken de rapporten duidelijk dat er ook veel meer Bengaals opium werd ingekocht. De verhouding in de markt was weliswaar vastgezet op 80:20%, maar de officiële aankopen op de gouvernementsbeurs in Calcutta door de NHM konden onmogelijk het volledige volume verklaren. Om tot een illegaal volume van de berekende 12× te komen tussen 1880 en 1883, was ook aanvullende 'smokkel' van Bengaals opium nodig. Die smokkel verliep traditioneel via Singapore en, vanaf zeker 1860, in toenemende mate via Bali's Buleleng — onder toezicht van respectievelijk de Nederlandse consul in Singapore en de resident van Bali.

De (officiële) inkoopprijs van het ministerie voor Anatolisch opium is dan f 16,35–32,90, maar de kostprijs minder dan f 0,05 per kg. Bij een Indische straatprijs bij f 11,50 per thail, komt dat neer op f 298 per kg. winst voor de NHM minus transportkosten en de beperkte marges voor de intermediairs. Bij een consumptie van 1.470 ton smokkelopium per jaar (1.050×1,4) is de marktwaarde voor dat jaar alleen maar liefst f 438,1 miljoen. In werkelijkheid lag de smokkelprijs op ca. 2/3 van de gereguleerde prijs.

Voor deze analyse wordt ervan uitgegaan dat er geen sprake was van Chinese 'smokkelmiljardairs'. Integendeel: de Chinese gemeenschap op Java en Borneo werd in de jaren 1880 systematisch economisch verzwakt en had geen kapitaal om zich tegen deze aanval te verdedigen. Ook de winsten van het gouvernement bleven relatief beperkt en werden formeel verantwoord. Alles wijst erop dat de volledige winst uit de verkoop van smokkelopium terechtkwam bij de NHM — en dus bij het koninklijke handelsmonopolie zelf.

12. Consumptiepatroon: de bankschroefbelasting

Bij 1.470 ton gesmokkelde opium per jaar is de gemiddelde consumptie daarvan voor 25 miljoen inwoners 0,059 kg per persoon, oftewel 1,5 thail. Dat komt neer op een dosis van 0,45 mata per persoon (1/100 thail) per dag. De meest verkochte dosis bij contractarbeiders is later een verslavende 2 mata. Mede daarom werd opium vaak aangeduid als vice tax of bankschroefbelasting: deze kwam gemiddeld neer op f 17,40 per inwoner van Nederlands-Indië per jaar. De vice tax via smokkel kwam echter nooit in de boeken.

13. Marktwaarde door de tijd: 1827–1888

De waarde van het Nederlands-Indische smokkelmonopolie rondom Anatolisch opium is moeilijk te bepalen. Als uitgangspunt worden de officiële waarden van 1827 genomen, als de NHM het opiummonopolie op Java afdwingt. Er wordt ook van uitgegaan dat er nog geen smokkel is. De inkoopsprijs van opium in Izmir bedraagt dan gemiddeld f 0,21 per kg. De officiële afname van het gouvernement omvat 518 kisten of 32 ton, en de straatprijs is met gemiddeld f 4.400 per gouvernementskist ruwe opium en een optimale 80% versnijding circa f 2,20 per thail (4.400×0,8÷1600). De omzet van de markt zou dat jaar circa f 1,8 miljoen zijn geweest (517×1600×2,20). De 80% Anatolisch opium werd omgezet voor circa f 1,4 miljoen.

De werkelijke straatprijs lijkt aanzienlijk hoger te hebben gelegen en/of de smokkel was veel groter, want het gouvernement haalde ca. f 2,7 miljoen winst binnen, waarvan f 2.500.000 werd betaald

door de NHM. Naast de NHM verdienden ook de pachters nog geld, en de hele verkoop- en productieoperatie bracht kosten met zich mee. Dit blijft in deze berekening buiten beschouwing.

In het andere peiljaar 1888 wordt door Wiselius vastgesteld dat de straatprijs voor gesmokkelde rookopium f 15 bedraagt, tegenover een te verwaarlozen inkoopprijs van f 0,05 per kg. De illegale markt is dan minimaal 1.470 ton per jaar en heeft een waarde van f 567,7 miljoen (15÷11,5×435,2). Indien marktvolume en -prijs tussen 1827 en 1888 stabiel zouden zijn gestegen, dan zou de waarde van de (smokkel)markt voor Anatolisch opium minimaal ca. f 17,9 miljard groot zijn ((1,4+567,7)/2×63 jaar).

14. De ethische illusie: hoe propaganda en verslaving samengaan

De afzetmarkt in Nederlands-Indië was doelbewust gecreëerd en systematisch vergroot. Een belangrijk mechanisme daarvoor was de politieke ethische-winst-discussie. Tijdens de hele periode tussen 1808 (introductie van de pacht) en 1894 (introductie van de regie) speelt de ethische vraag of het gouvernement winst mag maken over de rug – en ten koste – van de inheemse en Chinese bevolking. Dat spel wordt extreem gespeeld en misleiding is het uitgangspunt: zo blijkt de Anti-Opium Bond (1890) in werkelijkheid een pro-opium propagandamachine, bedoeld om het gouvernementsopiumregiestelsel (1893) met toestemming van het parlement te bewerkstelligen én vervolgens de marktprijs nog verder op te drijven. Vanuit Oranje's exploitatieperspectief worden beide politieke kampen benut: de verslaving krijgt vrije baan via de goedkopere smokkel- en illegale opiummarkt, terwijl het streng gemonopoliseerde overheidsaanbod de prijs doet stijgen. Meer verslaving leidt tot meer volume, een beperkte aanbodzijde tot hogere prijzen – en dus tot een grotere omzet én een stijgend smokkelvolume.

15. Alles voor de winst: propaganda, racialisering en morele schijn

Op deze manier stijgt de marktprijs van f 2,61 per thail (f 67,6/kg) in 1824 naar f 22,50 per thail (f 582,9/kg) in 1890, en groeit het smokkelmarkt van ca. 30 ton in 1824 naar ca. 1.470 ton in 1890. Daarmee is de markt meer dan 422× groter geworden, terwijl de inkoopprijzen in Anatolië en Bengalen sterk zijn gedaald door de krachtige devaluatie van de Ottomaanse kuruş en Indische rupee.

Maar aan alle 'goede' dingen komt een eind. In de jaren 1880 komt er een storm van publieke kritiek op het mensonterende systeem, van oprechte journalisten, zendelingen, politici en anderen. Het einde van de (Chinese) opiumpacht hangt nauw samen met het zwartmaken van de 'misdadige' praktijken van Chinese pachters – én met een diep raciale politiek tegen het 'Gele Gevaar'. Deze etnische groep was doelbewust geïsoleerd en gecorrumpeerd door het gouvernementsbeleid sinds de Java-oorlog. Zij waren echter niet degenen die de honderden miljoenen opstreken – slechts de gemakkelijk te haten intermediair.

De 'zedelijke' strategie van extreem hoge prijzen – in lijn met Baron Van Dedem en later de Anti-Opiumbond – voor officieel gouvernementsopium had theoretisch kunnen werken, ware het niet dat de NHM via de 'smokkelmarkt' in de jaren 1880 (en waarschijnlijk tijdens de hele koloniale periode) illegaal tot wel 12× zoveel kisten verkocht aan 'smokkelaars'. Het was kortom een dramatisch opgevoerd theaterstuk voor het thuispubliek – geregisseerd door koning Willem III, zijn ministers en de top van het gouvernement – want met zóveel opium op de zwarte markt bleken de officiële cijfers van de opiumpacht niets van doen te hebben met het werkelijke consumptievolume. De

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

gouvernementsprijs en -markt was niet meer dan een beperkte vorm van belasting en afdracht aan de schatkist. De ware strijd ging voor Oranje's NHM in 'hun' Nederlands-Indië om het verkopen van zo veel mogelijk kisten spotgoedkoop Anatolisch opium. En zij slaagden erin om buiten de boeken om een gigantische illegale winst te realiseren – over de rug van zoveel mogelijk Aziaten, maar vooral die in Nederlands-Indië.

Slotconclusie: het dubbele monopolie van Oranje

Deze analyse toont aan dat de NHM gedurende meer dan een eeuw het koloniale opiummonopolie combineerde met een omvangrijk parallel smokkelcircuit, buiten het zicht van de koloniale boekhouding. Door prijscontrole, versnijding en gereguleerde distributie ontstond een model waarin dalende inkoopprijzen samenvielen met stijgende straatprijzen en een explosief groeiende markt. De gouvernement fungeerde als moreel decor; Oranje's NHM als exploitatiemachine. De strijd ging niet om regulering, maar om de maximale uitbuiting van verslaving als inkomstenmodel – beheerd door de kroon zelf.

Het verborgen Armeense opiumnetwerk van Oranje's NHM en anderen

1. Nieuwe kansen: de Armeense vestiging in Java, ca. 1800–1820

De Armeense aanwezigheid in Java krijgt een impuls tijdens een periode van ongekende politieke instabiliteit. Tussen 1806 en 1816 wisselt het gezag op het eiland drie keer: van Nederlands-Frans bestuur (1806–1811), naar een kortstondige Britse bezetting (1811–1816), en vervolgens terug naar het Nederlandse koloniale gezag (vanaf 1816) onder de Oranjes. Deze instabiliteit luidt het einde in van de oude Javaanse politieke orde en opent tegelijkertijd de deur voor buitenlandse handelaren, onder wie Chinezen, Britten, en een kleine groep Armeense kooplieden.

De Armeniërs in kwestie behoren tot de trans-Euraziatische gemeenschap die zich in de 17de en 18de eeuw verspreid had vanuit het Perzische Safavidische Rijk (1501-1722). Oorspronkelijk afkomstig uit Armenië, vestigen velen zich in de wijk Nieuw Julfa bij Isfahan, vanwaar zij migreren naar belangrijke handelssteden in het Mothuw Rijk zoals Surat, en later naar Calcutta en Madras onder Brits gezag. Deze havens aan de Bengalen- en Coromandelkust fungeren als knooppunten in een bredere inter-Aziatische handelszone, waarin Java een steeds prominentere positie inneemt. In de vroege 19de eeuw vestigt zich een kleine, maar invloedrijke groep Armeense kooplieden in de Javaanse steden Batavia, Semarang en Surabaya — stuk voor stuk opkomende centra van koloniale infrastructuur, plantagekapitaal en opiumdistributie.

Eén van de eerste en meest invloedrijke migranten is Joseph Johannes (geboren als Agha Hovsep Hovhannes Amirkhan, c. 1778–1835). Hij wordt geboren in Nieuw Julfa en verhuist met zijn ouders naar Calcutta, waar hij in aanraking komt met het Britse koloniale handelsmilieu. Rond 1811 arriveert hij in Semarang, aan de noordkust van Java. Daar werkt hij nauw samen met een andere prominente Armeense koopman, Guevorg Afha Manoukian (1767–1827), die actief is in Batavia. Wanneer de Britten Java in 1811 bezetten en het zwakke Nederlands-Franse garnizoen verslaan, biedt Johannes militaire ondersteuning aan het Britse leger van de East India Company (EIC), waarvoor hij als beloning een stuk land verkrijgt in Semarang. Deze transactie markeert het begin van zijn opmars als koopman en opiumpachter.

Rond 1820 heeft Joseph Johannes zich ontwikkeld tot een van de machtigste ondernemers in Centraal Java. Hij beschikt over eigen schepen, exploiteert plantages voor koffie, suiker en indigo, en beheert het opiumpachtcontract voor Semarang. Daarmee staat hij aan het begin van een intensieve verweving van Armeense handelsfamilies met de koloniale opiumstructuur — een verweving die zich over de hele 19de eeuw uitstrekt en zowel de officiële pachtstructuur als de clandestiene smokkelnetwerken omvat.

2. Joseph Johannes en het opiumpachtimperium in Centraal Java (1811–1835)

Het Nederlands-Franse koloniale bestuur introduceert in 1808 een opiumpachtsysteem in West-Java en aan de noordkust van het eiland, met als doel de winsten uit de opiumverkoop te maximaliseren door productie, distributie en consumptie centraal te reguleren. Onder Brits gezag (1811–1816) wordt dit systeem uitgebreid naar heel Java, inclusief de sultanaten Yogyakarta en Surakarta in Centraal Java (voormalig Matarnam). Na het herstel van het Nederlandse gezag in 1817 worden de opiumpachtrechten voortaan geveild aan de hoogste bieder. De pachter verkrijgt daarmee het exclusieve recht om ruwe opium — meestal geïmporteerd uit Bengalen of Anatolië — te verwerken tot rookopium en te distribueren via een beperkt aantal geregistreerde winkels (warung) en rookhuizen (kitten). Iedere maand moet de pachter zijn vaste pachttermijn afdragen aan het

gouvernement, dat zich formeel presenteert als toezichthouder op volksgezondheid en openbare orde, maar in werkelijkheid streeft naar maximale opbrengst.

De opium zelf wordt deels betrokken bij de Britse EIC in Calcutta, en deels via buitenlandse handelaren die Batavia aandoen. Wanneer de overheid tekortschiet in haar leveringen — wat geregeld voorkomt — nemen particuliere handelaren hun toevlucht tot smokkel. Gouverneur Baud en andere bronnen bevestigen dat opiumhandelaren, waaronder Johannes, hun tekorten aanvulden met illegale importen via Javaanse havens.

Vanaf 1819 is Joseph Johannes opiumpachter voor de residentie Semarang. Tegelijkertijd staat hij garant voor een andere opiumpachter in Yogyakarta: Deans Scott & Company (1814–1821), een Brits handelshuis dat opereert voor Palmer & Co. in Calcutta. De garantstelling is meer dan symbolisch: het opiumpachtsysteem vereist dat bij ieder bod twee externe partijen zich borg stellen voor de financiële verplichtingen van de pachter. De nauwe verwevenheid van Armeense en Britse netwerken is evident: ook de Britse handelaar Harvey Thomson (1790–1837), actief in Centraal Java, wordt gefinancierd door Deans Scott & Co. Tussen 1811 en 1816 hebben zich meerdere van zulke Britse ondernemingen op Java gevestigd, speciaal om zich te positioneren in de lucratieve driehoek van plantagebouw, importhandel en opiumpacht.

In 1817 is Deans Scott & Co. de officiële pachter voor opiumhoofdsteden Yogyakarta en Surakarta en levert het zowel Bengaals als Anatolisch opium aan de Chinese onderpachter Sen Sing. Deze samenwerking wijst op een gestroomlijnde multilaterale structuur: Britse levering, Armeens pachtkapitaal, en Chinese distributie.

Johannes zelf weet zich verder te verankeren in het systeem. In de periode 1823–1826 exploiteert hij een netwerk van 22 opiumkitten en 166 warung in de Semarang-residentie, verspreid over 180 locaties. Voor de dagelijkse uitbating werkt hij samen met drie Chinese subpachters: Tjoa Tjathou, Lim Hian en Ho Boijoot, die elk hun eigen territorium onderverdeelden in secundaire pachtcontracten. De opzet is typisch voor het koloniale opiumsysteem: één centrale contractant (in dit geval Johannes) organiseert, controleert en legitimeert een veel fijnmaziger onderlaag van informele distributie.

In 1819 bedroegen de totale inkomsten uit de opiumpacht ƒ 1.139.168. De Semarang-residentie leverde 12% van dit bedrag, de Surakarta-residentie 16%, en de Yogyakarta-residentie 17% op — samen goed voor 45% van de totale opiumopbrengst. In de periode 1816–1825 vormden de opiuminkomsten gemiddeld 7,8% van de totale gouvernementsinkomsten. In het daaropvolgende decennium, 1826–1835, liep dit aandeel op tot 11,8%, waarmee de opiumopbrengst in deze periode ruwweg verdubbelde ten opzichte van het niveau in 1816.

De positie van Johannes als dominante pachter wordt verder versterkt na het faillissement van Deans Scott & Co. in 1821. Hij sluit dan een alliantie met Macquoid Davidson & Co. (1821–1827), een ander Brits handelshuis dat opium leverde uit zowel Bengalen als Anatolië. In de loop van de jaren 1820 neemt het aandeel Anatolische opium toe, mede omdat het Nederlandse gouvernement het invoertarief verhoogt tot ƒ 350 per kist Bengaals opium, tegenover ƒ 220 voor Turks opium. Door de prijsstijging daalt de (officiële) opiumconsumptie; De pachtopbrengsten voor het gouvernement dalen van ƒ 1.086.000 in 1821 tot ƒ 684.000 in 1823. In 1822 leidt Johannes een verlies van ƒ 348.000.

Tegelijkertijd worden de netwerken rond Johannes steeds complexer. Vanaf 1821 financiert Macquoid Davidson & Co. ook de eerdergenoemde Harvey Thomson, terwijl de prominente Chinese ondernemer Tan Tiantjing, actief in suiker, zout en pacht in Centraal Java, optreedt als garant voor Johannes. Tan zal in 1829 worden benoemd tot de eerste Chinees met de titel *majoor* van Semarang,

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

de Chinese burgemeester van de stad. Het is een formele erkenning van zijn rol als intermediair tussen het gouvernement en de Chinese gemeenschap.

Voor 1824 wil Johannes opnieuw pachten, maar wordt hij in eerste instantie overboden door een gezamenlijk bod van Tan Tiantjing en Macquoid Davidson & Co. voor een driejarige pacht van de drie grote opiumdivisies van Centraal Java. Zij bieden ƒ 1.290.600 per jaar. Johannes slaat echter terug in de tweede biedingsronde, met een bod van ƒ 1.716.000 per jaar voor een driejarige pacht. Hij krijgt de concessie niet alleen voor heel Centraal Java, maar ook voor Oost-Java (ƒ 384.000 per jaar), waarmee hij een jaarlijks totaal van ƒ 2.100.000 op zijn naam zet — 81% van de totale opiumpachtinkomsten van Java in dat jaar. De winst voor het gouvernement steeg door deze constructie aanzienlijk.

De operatie wordt slechts tijdelijk onderbroken door de Java-oorlog (1825–1830), die juist Centraal Java in oorlogstoestand brengt. Maar de risico's blijken beheersbaar: in 1828 heeft Johannes zijn volledige schuld aan het gouvernement afgelost, een bewijs van de woekerwinsten binnen het systeem. In 1827 besluit het gouvernement echter tot een centralisatie-experiment: voor zes jaar (1827-1932) wordt de opiumpacht voor heel Java in handen gegeven van de NHM. Of Johannes in deze periode als tussenpersoon voor de NHM optrad, is niet gedocumenteerd — maar gegeven zijn marktpositie, partnerschappen en ervaring, ligt dat zeer voor de hand.

3. Paul Andreas en de integratie van het Armeense netwerk in het 'Chinese' pachtsysteem (1833–1895)

Na het overlijden van Joseph Johannes in 1835 neemt zijn neef Paul Andreas (1804–1861) de opiumhandel in Centraal Java over. Al vóór die tijd is Andreas actief als partner en garantsteller binnen Johannes' netwerk. In 1833 is hij medeaanbieder bij een bod in de regio Semarang–Surakarta, en in 1834 staat hij garant voor pachtcontracten in Bagelen, Yogyakarta en Semarang-Surakarta — stuk voor stuk districten met hoge opiumconsumptie en grote opbrengsten.

De veilingresultaten in 1834 bevestigen de dominantie van het Armeense pachtkapitaal: Johannes wint dat jaar de concessies in vrijwel heel Centraal Java — waaronder Cirebon, Tegal, Banyumas, Pekalongan, Bagelen, Yogyakarta, Kedu, Semarang-Surakarta, Jepara-Juwana en Rembang — en voegt daar de pacht van Maiun in Oost-Java aan toe. De gezamenlijke pachtsom van deze districten bedraagt in 1834 ƒ 3.503.520 per jaar, wat neerkomt op circa 66% van de totale Javaanse opiumpachtopbrengsten. Het Armeens-Brits-Chinese consortium dat deze pacht exploiteert, opereert op dat moment feitelijk als de dominante speler binnen het koloniaal georganiseerde distributienetwerk.

De steunpilaren van dit pachtsysteem zijn zorgvuldig geselecteerde garantstellers, die naast Paul Andreas vooral uit de Chinese elite afkomstig zijn. In 1834 worden elf pachten ondersteund door prominente figuren zoals Tan Boenhoei, de Chinese kapitein van Surakarta, Tan Tjonghaij, een Chinese majoor in Semarang, en Tjoa Inseng, eveneens afkomstig uit een invloedrijke Chinese pachterfamilie. De samenwerking tussen de christelijke Armeense elite en de Chinees-Javaanse handelsklasse is functioneel en doelgericht: beide groepen hebben belang bij een stabiele opiummarkt en toegang tot distributie, krediet en bescherming tegen administratieve willekeur.

Na het overlijden van Tan Tiantjing in 1833 nemen diens zoon Tan Hongijan en partner Be Ingtjoe het initiatief over. Zij winnen in 1836 de opiumpachten van Bagelen, Yogyakarta, Kedu en Kendal, terwijl Andreas de districten Semarang, Ungaran, Salatiga-Tingkir, Ambarawa en Rembang weet te

behouden. In deze constellatie is Andreas niet slechts een overgebleven erfgenaam van Johannes, maar eerder de spil van een doorontwikkeld pachtimperium dat opereert onder de vlag van het zogenaamde ‘Chinese’ systeem, maar in werkelijkheid door een multinationaal netwerk gedragen wordt.

Hoewel de geschiedschrijving dit systeem vaak labelt als ‘Chinees’, wijst alles erop dat het Armeense aandeel niet slechts marginaal maar cruciaal is geweest. Andreas’ naam blijft in officiële bronnen opduiken tot in de jaren 1880, lang nadat zijn oorspronkelijke generatie uit het zicht verdwijnt. De overlap tussen zijn netwerk en dat van de NHM is opvallend. Vanaf 1826 is de Factorij van de NHM opnieuw actief in Batavia, en het is aannemelijk dat er intensief contact bestond met de Armeense pachtorganisatoren, vooral gezien hun rol in de opiumdistributie in Semarang, Yogyakarta en Surakarta — exact de gebieden waar ook de NHM haar belangrijkste afzet had.

Het netwerk rond Andreas blijft ook na 1850 actief. In de jaren 1860 en 1870 beheren de familie Andreas en hun Chinese partners de opiumpachten in onder meer Tegal, Semarang en Surakarta. In 1866 richt Andreas de firma Andreas & Co. op, die tot in de jaren 1890 actief blijft. Deze firma geldt als het centrale coördinatiepunt voor pachtcontracten, opiumimport, smokkel, en financiering. Hoewel het netwerk vaak opereert onder de dekmantel van Chinese tussenpersonen, blijkt uit rapportages van de Factorij in Batavia dat de Armeense kooplieden in feite het organisatorische brein vormen achter de markt. Zo wordt gerapporteerd dat zij via Surabaya opium exporteren naar Bali, waar het doorgevoerd wordt naar andere delen van de archipel. *"The little opium that does not find its way to Bali,"* aldus het rapport, *"often soon disappears from the market, because it is either exported to Macassar or elseware, or is clandestinely imported and consumed in Java."*

De formele ondergang van het systeem volgt kort op de invoering van de opiumregie in Java. De firma Andreas & Co. wordt in 1895 opgedoekt — exact één jaar voordat de NHM, via het gouvernement, het volledige opiumdistributiesysteem centraliseert en onder staatsregie brengt. De Armeense aanwezigheid in de pacht verdwijnt daarmee uit het zicht, maar de institutionele herinnering aan hun dominante positie blijft aanwezig in interne rapporten, koloniale verslagen en fiscale rekeningen. Dat de naam Andreas later opnieuw opduikt in connectie met smokkel, fraude en internationale handel (zoals bij de Château Lafitte-affaire van 1888), wijst erop dat het netwerk weliswaar uit de officiële markt verdween, maar in de clandestiene circuits actief bleef.

4. Het internationale Armeense opiumnetwerk: Van Izmir tot Java (1622–1900)

Het is bekend dat het Armeense handelsnetwerk in de 19e eeuw zeer actief was in zowel de legale als de clandestiene opiumhandel. Dit netwerk bestond uit enkele tientallen invloedrijke families die verspreid waren over belangrijke opiumknooppunten als Izmir, Calcutta, Singapore, Hong Kong, Shanghai en de Javaanse steden Batavia, Semarang, Surabaya en Buleleng op Bali. Hoewel de netwerken vaak opereerden onder de vlag van 'Chinese' pachters, werd de werkelijke controle over organisatie, financiering en distributie vaak uitgeoefend door Armeense handelsfirma’s.

De connectie tussen de VOC en de Armeense gemeenschap dateert al uit 1622, toen de Compagnie handelsbetrekkingen aanknoopte met Perzië. De belangrijkste handelswaar in deze vroege periode was zijde, een product waarin de Armeense kooplieden gespecialiseerd waren. In de 18e eeuw werd de Perzische havenstad Bushir (1736) een belangrijk centrum voor de Armeense diaspora, met name families afkomstig uit New Jaffa, de Armeense wijk van Isfahan. Bushir ontwikkelde zich na 1800 tot de centrale Perzische exporthaven voor opium naar India en de Oost-Indische archipel, waar

Nederlandse handelaren onder andere suiker uit Indië verkochten. Deze Perzisch-Indische ruilhandel was structureel identiek aan de operaties van de latere NHM in het Ottomaanse Izmir.

In zowel VOC- als EIC-gebied ontwikkelden de Armeense families zich tot sleutelfiguren in opiumhandel en -distributie. In Surat, Madras, Tuticorin, en vooral Calcutta vestigden zich grote gemeenschappen. Calcutta groeide uit tot dé opiumhoofdstad van India. Daar was opium vaak slechts bijhandel binnen een breder maritiem netwerk dat Zuid-India, Perzië en de Indische archipel verbond. Na 1842 ontwikkelde Shanghai zich razendsnel tot de opiumhoofdstad van China, waar de opium via de Jangtse het binnenland werd binnengesmokkeld — ook hier waren net als in Hong Kong Armeense firma's aanwezig. De Armeense handelshuizen vormden een belangrijke schakel in de inter-Aziatische handel tussen Perzië, Zuid India en China.

Na 1815 vestigden zich opnieuw Armeense handelaren in Oranje's Java, met name in Batavia, Semarang en Surabaya. Deze steden vormden het kloppend hart van de opiumdistributie op het eiland. Zij sloten aan bij een oudere generatie Armeniërs die zich hier al had gevestigd in de VOC-periode, toen de groep in 1747 als Christenen officieel dezelfde rechten kreeg als Europeanen. Zij hadden daarmee een hogere status dan de Chinezen en inheemsen. Vanaf de 1860s breidden Armeense firma's zich uit naar Bali, waar ze zich toelegden op smokkelhandel richting Java. De haven van Buleleng werd hierbij cruciaal. Vanuit Singapore — waar zich eveneens Armeense firma's vestigden — werd Bengaals opium binnengesmokkeld naar de Buitenbezittingen onder toeziend oog van de Nederlandse consul.

Behalve de Andreas-familie ontwikkelde ook het huis Zorab een breed netwerk, beginnend in Bandar Abbas (1622) en later uitgebreid naar Calcutta en Nederlands-Indië. Rond 1830 vestigde Mackertich Moses zich in Singapore, en zijn zoon Martin Mackertich Zorab werd partner in Gaulstan & Co. (1878–1884), met vestigingen in Java en Singapore. In 1884 richtte hij Zorab, Meshrobe & Co. (1885-1895) op met plantage eigenaar James Aviet Mesrope, met hoofdzetel in Surabaya en een neventak in Buleleng. Deze firma bleef tot 1895 actief in de opiumhandel.

Een andere belangrijke speler was Stephens, Paul & Co. (1896–1941), ontstaan uit Michael, Stephens & Co. (c. 1870), actief in Makassar, Singaradja en Bali. Deze firma opereerde later ook vanuit Bangkok, Londen en Kobe, en werkte nauw samen met Armeense agenten in Turkije, India en Singapore. Hun bankrekeningen bij Oranje's Javasche Bank legitimeerden formeel hun handel. Net als andere huizen het huis direct in via agenten in Turkije, India en Singapore voor hun Chinese cliënten voor transport en distributie via Bali.

Uit *From Anatolia to Indonesia* (1998) blijkt dat Armeense families al in 1830 actief waren in de opiuminkoop in Anatolië. Toen de Ottomaanse Sultan een opiummonopolie instelde, werd de inkoop exclusief voorbehouden aan de door het sultanaat aangestelde monopoliehouder Ömer Lutfi Efendi, *superintendent of guilds and markets* in Izmir. De prijzen die boeren ontvingen, werden betaald door tien geselecteerde, rijke Griekse en Armeense families en vastgesteld door de privésecretaris van de Sultan, Mustafa Aga.

Een vroeg voorbeeld van Armeens-Nederlandse samenwerking in Izmir is de inkoop van opiumkisten door de Armeense firma Gasp. Balthasari in 1826 voor de firma Heemskerk en van Hoboken. Dit contact werd vermoedelijk voortgezet door Wissing & Co. (1819), die goede relaties onderhield met zowel de Heemskerk-broers uit Amsterdam als A. van Hoboken & Zonen in Rotterdam. Laatstgenoemde financierde vanaf 1852 ook de Billiton-onderneming van Prins Hendrik & Co. In 1855 werd Wissing & Co. een van de vier officiële agentschappen van de NHM in Izmir en verwierf

het de volledige opiuminkoop voor de NHM. A. van Hoboken bleek in de vroege twintigste eeuw bovendien grootbezitter van diverse plantageondernemingen in Nederlands-Indië.

In de weinig gedocumenteerde opiumpacht wordt Paul Andreas genoemd in het rapport (1891) van Pahud de Mortanges over de opiumsituatie in Nederlands-Indië, waarin zijn deelname aan een opiumpacht in 1839 wordt opgetekend. Ook W.L.G. Balthazar – vermoedelijk uit dezelfde familie – is vermeld. Hij verscheepte vanaf 1869 grote hoeveelheden opium vanuit Izmir naar Batavia en Singapore, werkend voor een Armeense bankier in Istanbul die familieleden in de Oost-Indische archipel had. Zijn voormalige Nederlandse protegé Daniel Sidi reisde in 1868 naar de Oost om daar contacten te leggen *'for opium affairs for Dutch firms in Smyrna'*. De NHM rapporteerde dit aan het ministerie van Koloniën, dat het doorgaf aan de Gouverneur-Generaal, die echter geen aanleiding zag voor nader onderzoek.

In de jaren 1860 en 1870 waren de Armeense families Johannes en Andreas actief in opiumpacht in Tegal, Semarang en Surakarta – allen belangrijke opiumprovincies. T.C. Andreas werd later veroordeeld voor zijn rol in de beruchte Chateau Lafitte-affaire van 1888, een smokkelzaak rond het beroemde Franse wijnhuis dat in 1868 was aangekocht door de familie Rothschild. Bij deze affaire waren ook medewerkers betrokken van de *Internationale Crediet- en Handelsvereeniging* (1863), een onderneming van de joodse grootaandeelhouders Solomonson, die eerder NHM's Koninklijke Stoomweverij in Nijverdal hadden overgenomen. Dit consortium was een van de zes grote financiers van de Javaanse suikerindustrie, die ook zwaar getroffen werd door de wereldwijde suikercrisis (1884–1887).[133]

Het internationale netwerk van Andreas & Co. bleef actief samenwerkend met andere Armeense opiumdealers in Java en gebruikmakend van agenten in Amsterdam, Anatolië, India en Singapore. Toen de Opiumregie in 1893 werd ingevoerd om concurrerende netwerken – Chinees, joods en Armeens – te centraliseren in een staatsgedreven systeem, probeerde men dit clandestiene circuit te ondermijnen. Toch rapporteerde de Factorij dat Armeense kooplieden vanuit Soerabaja opium exporteerden naar Bali. *'The little opium that does not find its way to Bali, however, often soon disappears from the market, because it is either exported to Macassar or elsewhere, or is clandestinely imported and consumed in Java.'*

In 1897, twee jaar na het opdoeken van Andreas & Co., werd T.C. Andreas opnieuw vastgelegd. Een privédetective in Amsterdam beschreef hoe hij het handelshuis W. Hemsing & Co. trachtte te rekruteren voor een nieuwe smokkelroute waarbij opium verstopt zou worden in fietsframes en via

---

[133] Hoewel de Rothschilds niet rechtstreeks verbonden worden met de Chateau Lafitte-affaire, wordt gespeculeerd dat deze affaire een waarschuwing was. Er zijn aanwijzingen dat Rothschilds oliemaatschappij BNITO (1883) – opgezet om het Russische oliemonopolie van de Nobel-broers te doorbreken – betrokken was bij Anatolische opiumsmokkel. BNITO produceerde in deze jaren ruim 10,8 miljoen olievaten per jaar, en werd via Shell verbonden aan Oranje's oliebelangen; Opiumfinancier Bunge was betrokken bij de oprichting ervan. *Shell Transport and Trading Company* (1897) van de Joods-Iraaks Samuel-broers uit Londen fuseerde in 1907 met de Koninklijke Nederlandsche Olie NV (1890) tot Koninklijke Olie / Shell, waarin de Britten 40% en het Nederlandse onderneming een controlerend belang van 60% van de aandelen kregen. In 1912 bracht Rothschild zijn belang in BNITO van 20% in via de Britse tak van het huis.
Volgens *Verslaafd aan opium* (2015) was ook het Engelse Rothschild huis betrokken bij de opiumhandel, via het joodse netwerk rond de aangetrouwde Sassoonfamilie. David Sassoon (1792–1864), spiritueel leider van de Sefardische gemeenschap in opiumhoofdstad Bombay, vestigde een kantoor in Shanghai. Zijn nakomelingen werden de rijkste familie van India en grootste vastgoedeigenaren in Shanghai. In 1887 trouwde Aline Caroline de Rothschild met Edward Sassoon, waarmee een directe familieband werd gesmeed. De Sassoons werden berucht als de 'Rothschilds van het Oosten' en zouden volgens sommigen verantwoordelijk zijn geweest voor het transport van eenvijfde van alle opium naar China.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Londen naar Indië vervoerd zou worden. *'As soon as expanding business made this desirable, A. was going to the Indies to act in the interest of the enterprise, using his experience and acquaintance with officials of high and low rank, all of them, according to him, easy to cheat or bribe. Alle opium was to be obtained from the Levant...'*

Aanvullend traden tussenpersonen op die ruwe opium kochten van Armeense of Chinese leveranciers. De lucratieve farms in Centraal Java – Semarang, Yogyakarta en Kedu – werden in de jaren 1880 gerund door Ho Yam Lo, die samenwerkte met de familie Andreas. In 1889 namen zij ook de districten Surakarta en Madiun over.

De aanwezigheid van Armeense bankrekeningen van de familie Andreas en anderen bij de Javasche Bank duidt erop dat een deel van de activiteiten bekend was en mogelijk werd (voor)gefinancierd. De dochter van Oranje's Nederlandsche Bank (1814), speelde samen met de NHM een sleutelrol in de koloniale economie. Vanaf de jaren 1860 werden zij steeds actiever als cultuurbank bij de financiering van plantage- en pachtmonopolies. Het is waarschijnlijk dat ook het Armeense netwerk van kapitaal werd voorzien via deze instellingen, aangezien er geen Armeense miljardairs uit die periode bekend zijn in Java.

Vanaf de jaren 1850 financierde de NHM opiumtransacties via Parijs en Londen. In Londen werkten zij samen met o.a. W. Bunge & Co. (vanaf 1837), Sampson Batard & Co., Moens, Drauncey & Latham (vanaf 1835), Moens, Ritchie & Co. (vanaf 1845) en Baring Bros. & Co. (vanaf 1846), Horstman & Co.,. In Parijs verliepen transacties via André Cottier en later A. Marcuard & Co. Vanaf het einde van de jaren 1850 werd het merendeel van de transacties via Bunge & Co. afgehandeld.

Baring Bros. onderhield belangrijke connecties met N.M. Rothschild & Sons (1811) en met Russell & Co. (1818). Na 1877 domineerden volgens *From Anatolia to Indonesia* een 'Amerikaanse en Armeense' onderneming de opiummarkt in Nederlands-Indië: waarschijnlijk Bunge & Co. en Andreas & Co.

Andreas & Co. en andere Armeense ondernemingen gaan ten onder met de afschaffing van het Chinees georiënteerde pachtsysteem en de invoering van de opiumregie vanaf 1894. De private onderneming Bunge & Co. (1818), van de Duits-Amsterdamse Johann Peter Gottlieb Bunge, verplaatste zijn hoofdzetel in 1859 naar Antwerpen om ogenschijnlijk buiten Nederlands toezicht te opereren. In 1884 opende zij Bunge y Born in Argentinië. In de jaren 1880 was dit een van de grootste handelsmaatschappijen ter wereld en mogelijk een belangrijk kanaal waarlangs – na het wegvallen van Oranje's Levantsche Vereeniging – opiumtransporten worden georganiseerd.

Met de invoering van het Opiumregiesysteem in 1894 verdwijnen de Armeense netwerken steeds meer uit het zicht. Ook de opiumtransporten lijken te zijn geformaliseerd. Oranje's Koninklijke Paketvaart Maatschappij NV (1888) organiseerde vanuit Batavia een exclusief monopolie op de lijndiensten tussen Amsterdam en Batavia en deed daarbij ook de haven van Izmir aan. Haar dochtermaatschappij, de Koninklijke Java-China-Japan Lijn NV (1902), verwierf vervolgens het exclusieve monopolie op de scheepvaartlijnen naar China en Japan.

Oranje's Billiton Maatschappij NV (1860)

Uit *De standvastige tinnen soldaat (1960)*:

De start van geologie en mijnbouw in het Koninklijk der Nederlanden

De exploratie naar tin voorraden en de winning van tinerts vereiste het samenspel van twee gespecialiseerde beroepsgroepen: geologen en mijningenieurs. Voor beide vakgebieden kwam de academische opleiding in Nederland pas relatief laat tot stand.

Pas na de inwerkingtreding van de Wet op het Hoger Onderwijs in 1876 werden in Leiden, Groningen en Utrecht leerstoelen in de geologie ingesteld. Aan de Koninklijke Academie te Delft (1842, *Koninklijke Akademie ter opleiding van burgerlijke ingenieurs zoo voor 's lands dienst als voor de nijverheid en van kweekelingen voor den handel*) ontvingen 'ingenieurs voor de mijnwerken' sinds 1844 onderwijs in delfstofkunde, aardkunde en metallurgie.

De enige hoogleraar in deze vakken, Salomo Bleekrode, was overigens gepromoveerd in de genees-, verlos-, wis- en natuurkunde. Het aantal studenten mijnbouw bleef tot in de jaren 1870 uitzonderlijk laag: zelden meer dan twee studenten tegelijk. Veel aankomende mijningenieurs weken daarom uit naar buitenlandse academies, zoals die van Freiberg in Saksen of Clausthal in de Harz.

Tot circa 1880 werd mijnbouwkunde in Nederland slechts als onderdeel van de scheikunde onderwezen. Pas in 1879 verscheen de eerste geologische dissertatie die een Indisch onderwerp behandelde. De Commissie Pahud rapporteerde al in 1850 uitvoerig over de aanwezigheid van rijke ertsvoorkomens in Nederlands-Indië. In datzelfde jaar werd daar ook een officiële Dienst voor de Mijnbouw ingesteld — aanzienlijk eerder dan in Suriname, waar deze pas in 1938 werd opgericht.

Binnen de mijnbouwexploratie had de geoloog tot taak het voorkomen van erts als geologisch object te analyseren, met oog op structurele afzettingen. De mijningenieur onderzocht vervolgens op welke wijze het erts het meest economisch en technisch haalbaar kon worden gewonnen en verwerkt. De bedrijfsingenieur fungeerde in dit drieluik vaak als pragmatisch tegenwicht, en temperde de verwachtingen van de geoloog wanneer effectieve productie uitbleef.

De mijnbouw in Indië begon met tinerts (1821). Het word diep in de aardkorst gevormd onder hoge temperaturen en druk waar ook graniet ontstond. Graniet kristalliseerde uit magma, die behalve gesmolten steen ook allerlei metalen bevat waaronder tin. De benodigde temperatuur om steen en graniet te smelten is 1500 graden, wat van nature voorkomt op ca. 50 kilometer diepte.

Tijdsbepaling en geologische context van Nederlands-Indië

Het gesteente aan de oppervlakte van Billiton bestaat uit oeroude sedimentlagen uit het Paleozoïcum (de tijd van de dinosauriërs), gevormd tussen circa 500 en 190 miljoen jaar geleden. Deze sedimenten worden specifiek gedateerd op het onder-Perm, het beginstadium van het Paleozoïcum.

De tinhoudende granietmassa's zijn van jongere datum: zij drongen pas ca. 150 miljoen jaar geleden via breuken in de aardkorst deze oudere sedimentlagen binnen. Het magma bereikte via deze breuken de oppervlakte en doordrong grote delen van Billiton met tin houdend materiaal.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De diepgelegen aders die zo ontstonden, worden aangeduid als primaire impregnatie. Voorbeelden van exploitatie zijn de diepmijnen Klappa Kampit, Seloemar, Garomedang en Tikoes.

Deze delen van de aardkorst rezen na het Mesozoïcum (252–66 miljoen jaar geleden) boven zeeniveau en vormden vermoedelijk een uitgestrekt ketengebergte — lopend van Birma via Maleisië, de Riouw-archipel, Singkep, Banka en Billiton tot aan Borneo.[134]

Onder invloed van verwering door zon, regen en wind erodeerden de gesteenten geleidelijk. Regenwater, beken en rivieren spoelden het gruis weg, waarna het zich afzette tussen jongere vulkanische afzettingen die Java, Sumatra en Borneo mede vormgaven. Uiteindelijk leidde deze langdurige erosie tot een bijna vlak landschap — een zogenoemde *schiervlakte*. Mechanische erosie werd verdrongen door chemische erosie: beken vervoerden enkel nog klein materiaal, terwijl grover gruis en zware metalen, zoals het relatief zware tin mineraal kassiteriet, achterbleven.

Op dit punt begon de vorming van secundaire, alluviale tinvoorkomens — ook wel stroomtin genoemd. Billiton kent beide types. Door sedimentaire processen ontstonden twee varianten: *koelit* en *kaksa*.

Het *koelit*-erts bevindt zich op de waterscheidingen, vrijwel zonder horizontale verplaatsing. *Kaksa* daarentegen ligt onderin (vroegere) stroomgeulen, is door waterstromen meegevoerd, en bedekt met jongere afzettingen die ontstaan zijn door zeespiegelstijgingen — doorgaans met lagere tin concentraties. De natuur reduceerde het gesteente na miljoenen jaren tot winbaar erts. De mijnbouwer diende dit vervolgens te delven en te reinigen, door het zware kassiteriet te scheiden van het lichtere onbruikbare gesteente, om het zo economisch rendabel te maken.

De oprichting van de Billiton Maatschappij NV (1860)

Inleiding

De eerste private mijnbouwmaatschappij in Nederlands-Indië was de Billiton Maatschappij NV (1860, BM). De onderneming ging opereren op het eiland Billiton, gelegen naast Banka — tussen Sumatra, Borneo en Java — waar het gouvernement sinds 1821 al actief was in de tinwinning via de *Banka Tinwinning* (1821, BTW), een staatsbedrijf dat met grootschalige inzet van Chinese *kongsi's* tinerts handmatig liet delven.

Al in 1746 wist de VOC dat er tin te vinden was op Billiton, dat toen viel onder het gezag van de tribuut betalende Sultan van Palembang in Oost Sumatra. Toch werd het eiland vanwege de aanwezigheid van zeerovers en de rijkere vindplaatsen op het nabijgelegen Banka lange tijd genegeerd. Gouverneur-Generaal Raffles (1811–1816) registreerde eveneens het potentieel van Billiton.

Na de bezetting van Billiton door Nederlandse troepen in 1817 en die van Banka in 1821, startte het gouvernement op Banka direct met staatsgeleide tinwinning. Maar op Billiton bleef onzekerheid bestaan over de winbaarheid van het erts. Inspecteur-Generaal der tinmijnen, Mr. M.A.P. Smissaert,

---

[134] De plekken waar de waardevolle grondstoffen aan de oppervlakte aan de aardkorst zijn redelijk beperkt. Nederlands-Indië en Maleisië zijn zeer rijk, maar bijvoorbeeld China en Japan waren relatief beperkt in hun grondstoffen. Dat maakte in Zuidoost Azië de Maleisisch-Indonesische archipel bijzonder waardevol en van groot geopolitiek belang. Grondstoffen als goud, zilver, diamanten, platina, olie en tin waren er (ook) veelal relatief makkelijk alluviaal winbaar.

toonde zich in 1818 sceptisch over het bestaan van noemenswaardige tinvoorraden op Riouw, Sica en Billiton.

Omdat de winning op Billiton niet werd gedaan zoals het Sultanaat, zoals op Banka, besloot de assistent-resident van Banka — tevens waarnemend inspecteur der mijnen — De La Fontaine in 1823 een expeditie te organiseren. Met Chinese mijnwerkers werd vastgesteld dat er inderdaad rijk tinerts aanwezig was. Een Chinese kapitein uit Muntok op Banka kreeg vervolgens een concessie. Van zijn productie werd 33 pikol (61,8 kg > 2.039 kg) officieel geregistreerd in de pakhuisboeken van Muntok op Banka.

In 1827 sloot het gouvernement, mede namens Koning Willem I, een tinwinningsconcessie af voor het gehele eiland Billiton met de Chinese kapitein Tan Hang Kwee. Volgens het contract diende de concessionaris continu 300 tot 450 arbeiders in te zetten. Er werd hem geen monopolie of voorschot toegekend; veiligheid werd evenmin gegarandeerd. Wel gold: als het gouvernement troepen moest stationeren, droeg de concessionaris de kosten voor hun voeding en onderdak. Zelfs de kosten voor de tien invalide militairen die Billiton bewaakten kwamen voor zijn rekening.

De verplichte opkoopprijs werd vastgesteld op 12 Spaanse matten (ƒ 30) per *pikol* voor de eerste vier jaar, en 10 matten voor de twee daaropvolgende jaren. De concessie gold voor een periode van zes jaar. Het uiteindelijke doel was het terugverdienen van de ƒ 5 miljoen die de militaire bezetting had gekost.

De Chinezen troffen op meerdere locaties op het eiland winbaar tin aan. Toch zou Tan Hang Kwee zich volgens het gouvernement hebben misdragen, waarop het contract werd ontbonden. Rond 1830, met de invoering van het (veel lucratievere) Cultuurstelsel op Java, kwam het tinwinningsproject op Billiton volledig stil te liggen.

Pas in 1849, met de komst van een liberale regering, keerde de aandacht terug naar de koloniale mijnbouw. De nieuwe politieke machtsverhoudingen stonden op scherp: De nieuwe koning Willem III (r. 1849–1890) koesterde ambitieuze exploitatieplannen én een diep dedain voor alles wat naar democratische controle rook. Zijn even ondernemende broer, Prins Hendrik (1820–1879), was eveneens betrokken.

> *De frauduleuze structuur rond de toekomstige tin exploitatie op Billiton, opgezet in gedwongen samenwerking met de liberale regering, is bijzonder inzichtelijk en illustratief voor het koninklijke koloniale ‘ondernemerschap’.*

Al in het jaar van de troonsbestijging (1849) is officiële regeringscorrespondentie terug te vinden tussen Den Haag en de gouverneur-generaal over de verkoop van Billiton ten behoeve van particuliere exploitatie.

De resident van Banka verzette zich fel: hij vreesde concurrentie en aantasting van het staatsmonopolie. Het besluit tot privatisering leek aanvankelijk geblokkeerd door de nieuwe liberale regering. Minister van Koloniën Charles Ferdinand Pahud (r. 1849–1856), later gouverneur-generaal (r. 1856–1861), kreeg op 25 februari 1850 opdracht van Thorbecke om een commissie te vormen die de particuliere mijnbouw in Nederlands-Indië moest onderzoeken.

Het rapport volgde op 24 juli 1850. De commissie stelde dat 's Rijks Oost-Indische bezittingen “nog vele schatten in den schoot der aarde” verborgen hielden, waarvan de “opdelving de welvaart dier bezittingen en van het Moederland aanzienlijk zou vermeerderen.” Opmerkelijk genoeg meldde de commissie dat buiten Banka “van mijnbouw in Indië tot dusver bijkans nauwelijks sprake is”.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

> *De commissie weet dus ogenschijnlijk niets of veinst niets te weten dat er op dat moment al grootschalige goud- en diamantwinning op Borneo plaats vind door dezelfde soort Chinese kongsi's.*

De commissie concludeerde: particuliere mijnbouw mag, mits het gouvernement er geen schade van ondervindt. Ze was verdeeld: zes conservatieve leden waren tegen overdracht aan particuliere partijen, onder meer uit vrees voor concurrentie; zes liberale leden onder leiding van Dr. Baron van Hoëvell waren juist voorstander van particuliere exploitatie. De commissie is ambivalent, maar concludeert dat alleen bij een monopolie door Staat of particulier de beste prijs ontstaat.

Het resultaat was het eerste Nederlands-Indische Mijnreglement (1850), dat via Koninklijk Besluit nr. 45 op 24 oktober 1850 van kracht werd — een regeling die de deur openzette voor de oprichting van de Billiton Maatschappij tien jaar later.

De liberale ideologie en het beschavingsmotief

De Commissie Pahud — ingesteld op 26 februari 1850 — legitimeerde de openstelling van de koloniale mijnbouw voor particuliere ondernemingen met een uitgesproken liberale ideologie. Landontginning, landbouw en mijnbouw werden gepresenteerd als middelen om (christelijke) beschaving te brengen aan de inheemse volkeren.

In het officiële rapport vroeg de commissie retorisch:

"Zal Nederland aan zijn zedelijke verplichting beantwoorden, om de volkeren onder zijn opperbeheer uit dien ongelukkigen toestand op te beuren en allengs zooveel mogelijk te beschaven? Dan kunnen landontginning en landbouw daartoe krachtige middelen zijn. De overgave der mijnen aan de particuliere industrie zal daartoe de eerste stap kunnen zijn en behooren te zijn; daardoor zal de verdienste en arbeidzaamheid der bevolking vermeerderen en er zal meer behoefte en beschaving geboren worden."

De formulering doet sterk vermoeden dat Thorbeckes liberale rechterhand — de priester en parlementariër Dr. Baron van Hoëvell — mede de pen heeft gevoerd bij deze modernere koloniale rechtvaardiging.

De commissie deed vervolgens het voorstel tot een algemeen bodemonderzoek op "Bileton voor ijzer, goud en pamor, maar bovenal voor tin". Opmerkelijk genoeg werd dit voorstel niet overgenomen door de regering — dat wil zeggen: de minister van Koloniën Charles Ferdinand Pahud en via hem Koning Willem III.

Toch noemt de commissie Billiton met naam en toenaam — dit terwijl het productief vermogen van het eiland (formeel) onbekend zou zijn. Dit maakt de timing des te opvallender.

De Croockewit-expeditie en de sabotage van het eerste tin onderzoek

Opvallend is dat reeds in september 1850 — nog vóór het officiële regeringsbesluit — een expeditie naar Billiton werd georganiseerd door de aan lager wal geraakte Jan Hendrik Croockewit, op last van het gouvernement (in de praktijk: van de Kroon). Deze expeditie ging gepaard met veel ceremonie, maar leidde in april 1851 tot een lijvig rapport waarin Croockewit stellig concludeerde dat er "absoluut geen tin" op Billiton aanwezig was.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Jan Hendrik Croockewit was niet de eerste de beste: hij was de zoon van Hendrik Albertus M. Croockewit (r. 1829/1849–1858/1863), die vanaf 1849 plaatsvervangend commissaris was van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) en vanaf 1858 president van de door Oranje gedomineerde Nederlandsche Bank NV (1814).

De adellijke familie Croockewit speelde bovendien een grote rol in de Amsterdamse suikerindustrie, waarin ook de NHM aanzienlijke belangen had — met name in de export van Indische suiker naar Nederland.

Croockewit senior was daarnaast een van de oprichters en commissarissen van de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij (1856, KNSM), een onderneming die via beschermheer Prins Hendrik nauw verbonden was aan het koninklijk huis. Prins Hendrik en de KNSM zouden later samen de Stoomvaart Maatschappij Nederland NV (1870) oprichten, ieder met een aandeel van 40%, waarmee zij het exclusieve monopolie op de vaart tussen Nederland en Nederlands-Indië verwierven na de opening van het Suezkanaal in 1869.

Jan Hendrik Croockewit zelf — verguisd en onhandig — werd later alsnog beloond: tussen 1867 en 1870 diende hij als resident van Banka, terwijl de Billiton Maatschappij NV (1860) toen al volop in bedrijf was. Zijn desastreuze rapportage uit 1851 — die het bestaan van tin op Billiton categorisch ontkende — had de publieke opinie en het parlement opzettelijk op het verkeerde been gezet. Croockwit jr. *took one for the team.*

Politieke winst en koninklijke belangen: Van Tuyll, Loudon en Prins Hendrik

Het Indische Mijnreglement van 1850 gaf het gouvernement (lees: de Kroon) het exclusieve recht om via concessiecontracten — goedgekeurd door de koning — voor maximaal veertig jaar de mijnbouwrechten toe te wijzen. Volgens latere bronnen zou Thorbeckes vertrouweling Van Hoëvell al in 1850 aan Vincent Gildemeester Baron van Tuyll van Serooskerken (1812–1860) hebben verteld dat hij in het museum van het Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschap een stukje tinerts uit Billiton had gezien.

Dit detail, zo lijkt het, zette een kettingreactie in gang. Van Tuyll betrok Prins Hendrik (1820–1879) bij het idee van particuliere exploitatie. De broer van de koning stelde zich vervolgens niet alleen garant voor de onderneming, maar promootte het plan actief tegenover de nieuwe gouverneur-generaal Duymaer van Twist (r. 1851–1856) — onder meer door te wijzen op het *morele* belang van de zaak.[135]

---

[135] De Van Tuylls zijn sinds het huwelijk van Jan van Tuyll (1710–1762) met hertogin Henriette van Nassau — afkomstig uit de illegitieme tak Nassau-Zuylestein — nauw verbonden met het Huis Oranje, waarvoor zij talrijke functies vervulden als legerofficieren, gouverneurs en bestuurders.
In 1822 werd Diederik Jacob van Tuyll van Serooskerken (1772–1826), samen met leden van zijn familie, door de Hoge Raad van Adel verheven tot baron. Diederik Jacob was majoor-generaal in het Russische leger, Russisch gezant aan het hof van de koning van Portugal en Brazilië, en vanaf 1815 Russisch minister bij de Heilige Stoel.
Van 1822 tot 1827 was hij Russisch minister-resident in de Verenigde Staten en vertegenwoordiger van de Heilige Alliantie — de coalitie van de absolute monarchieën van de grote keizerrijken Pruisen, Oostenrijk en Rusland, die in Parijs werd geformeerd nadat Napoleon I in 1815 werd verslagen, op initiatief van keizer Alexander I van Rusland. Alexander I was de broer van de Nederlandse koningin Anna Paulowna (1795–1865, r. 1840–1849), die in 1816 huwde met de latere koning Willem II.
Vincent van Tuyll was de zoon van Carel Lodewijk van Tuyll van Serooskerken en Marie Louise Gildemeester, die in 1811 in Londen trouwden. Net als zijn vader Carel onderhield Vincent goede betrekkingen met het Nederlandse hof. In 1838 was hij een van de officiële Nederlandse genodigden bij de kroning van koningin

Op 12 februari 1850 meldden Prins Hendrik en Van Tuyll zich formeel bij de koning met een verzoek tot exclusieve tin exploitatie op Billiton. Op 18 februari verzocht Willem III vervolgens de latere leden van de Commissie Pahud zitting te nemen. De officiële installatie vond plaats op 26 februari 1850.

Hoewel het verzoek formeel pas op 13 juni bij minister Pahud werd ingediend, is het zeer waarschijnlijk dat Van Hoëvell — als commissielid én als vertrouweling van de koning — reeds betrokken was bij de totstandkoming van het verzoek. Alles wijst erop dat het hier geen spontane ministeriële beleidslijn betrof, maar een strategische *doorgestoken kaart* om de wens van de koning politiek met wetgeving te legitimeren; Het prinselijke exploitatieverzoek vormde de directe aanleiding voor de Commissie Pahud, de totstandkoming van het Indische Mijnreglement van 1850, en daarmee de uitvoering van de nieuwe liberale koloniaal-economische koers die onder Thorbecke werd uitgezet.

Na de passage van het Indische Mijnreglement op 24 oktober 1850 kon ook de concessieaanvraag van Prins Hendrik en Van Tuyll formeel worden afgehandeld. Minister Pahud wees de koning op 28 oktober op de noodzaak het verzoek door te sturen aan de gouverneur-generaal — wat prompt gebeurde. Op 22 april 1851 zond de koning diens rapportage (al dan niet met een gedetailleerdere geheime bijlage) door aan zijn broer Hendrik.

> *De rol van Jan Hendrik Croockewit als saboteur van het eerste onderzoek wordt tegen deze achtergrond des te opvallender.*

Tegelijkertijd werd er actief propaganda gevoerd: oud-KNIL-intendant J.B.J. Van Doren publiceerde in 1851 de brochure *Billiton is geen tin-eiland. Of het beweerde door J. B. J. van Doren over dat punt, thans bewaarheid*. Deze publicatie was bedoeld om het Nederlandse parlement, de publieke opinie en zelfs de schatkist te misleiden: het eiland had volgens de officiële lijn niets van waarde te bieden.

Dat deze stelling doelbewust onjuist was, blijkt uit het gedrag van de aanvragers zelf. Prins Hendrik (50%) en Van Tuyll (50%) troffen reeds vergaande financiële voorbereidingen voor exploitatie. Daarbij werd ook een toekomstig winstaandeel van 20% toegekend aan John Francis Loudon (1821–1895), die in ruil daarvoor de dagelijkse directie zou gaan voeren.

De adellijke Van Tuyll verkeerde op dat moment in diepe financiële problemen in Nederlands-Indië. Hij was op de vlucht (en een zware alcoholist) was voor zijn schuldeisers en stond onder druk. Hij lijkt als stroman te fungeren voor Prins Hendrik. Loudon, daarentegen, was kapitaalkrachtig en competent. Hij stamde uit een rijke Rotterdamse plantersfamilie met een grote indigoplantage in Indië en had zowel kennis van het gebied, de inheemse cultuur als van de Maleisische taal — essentieel om te communiceren met de Chinese mijnwerkers die op Banka en Billiton actief waren.

> *Loudon was bovendien goed bevriend met voormalig gouverneur-generaal en minister van Koloniën Jean Chrétien Baud (r. 1833–1836 / 1840–1848). Verscheidene broers van Loudon werkten bovendien bij het gouvernement, wat zijn toegang tot de koloniale elite aanzienlijk versterkte.*

Voor de financiering stelde Loudon het Rotterdamse huis A. van Hoboken & Co. voor. Samen met Van Tuyll verkreeg hij daar een krediet van ƒ 500.000 tegen 7% rente, opneembaar via de agenten van Van Hoboken in Batavia: Reijnst en Vinju. In Amsterdam was Van Tuyll, zelfs met Prins Hendriks garantstelling, er niet in geslaagd om krediet te verkrijgen.[136]

Victoria.

[136] De familie Loudon bleef ook in de latere negentiende en diep in de twintigste eeuw actief op relatief

De positie van de adellijke Van Tuyll als schuldenaar en avonturier werden strategisch neergezet als een koloniale pionier— een herkenbaar voorbeeld in die tijd. Deze retoriek weerspiegelde het calvinistische ethos van ondernemerschap en zelfredzaamheid, en sloot aan bij de bredere propagandistische stijl die ook de Californische en Australische gold rush (1850) begeleidde die in deze tijd plaats vonden.

Door Van Tuyls actie in Amsterdam, kwam de Prins nu bekend te staan als een onvermogend man, wat gezien de verborgen woekerwinsten van Oranje's NHM complete fictie is. Van Tuyll's zoektocht is dus directe propaganda voor het 'calvinistische' Oranje koningshuis bij de Amsterdamse financiële gemeenschap. Het zou gezien de gevoelige politieke situatie – met liberale opstanden in heel Europa - op dat moment ook bijzonder rationeel zijn geweest als Prins Hendrik, al dan niet via de NHM, het geld anoniem uitleende via Van Hoboken.

In de Billiton-context werd deze propagandalijn doorgezet onder een calvinistische-koloniale variant: tin als het 'fatsoenlijke' broertje van het goud. Gaandeweg ontstaat het beeld dat de discrete en capabele Loudon — die direct correspondeerde met Prins Hendrik — vanaf het begin de belangen van het koningshuis behartigde, achter een façade van zogenaamde liberale transparantie.

Ondertussen krijgt de lezer gaandeweg het avontuur steeds meer het gevoel dat de discrete, competente Loudon die ook direct met de Prins correspondeert in het complot lijkt te zitten om direct de financiële belangen van de Koninklijke familie te behartigen.

Financiering, propaganda en de voorbereidende veldexpeditie (1851–1852)

Na het verkrijgen van de financiering via Van Hoboken & Co. begonnen Loudon en Van Tuyll met voorbereidingen voor een serieuze onderzoeksreis. Als eerste bezochten zij Cornwall, destijds het grootste tin producerende gebied ter wereld, om daar samen met de eerste Delftse ingenieurs bestaande ondernemingen te bestuderen. Op 18 januari 1851 vertrokken zij naar Batavia. In Singapore vernamen zij het negatieve rapport van Croockewit — een rapport dat bij aankomst in Batavia op 12 maart 1851 al wijdverspreid bleek.

De bekende geoloog Dr. C.A.L.M. Schwaner stelde daar onmiddellijk dat het hem een wonder zou lijken als er géén tin op Billiton aanwezig was. In Batavia ontmoetten Loudon en Van Tuyll ook de gepensioneerde KNIL-kapitein Kuhn, die in 1824 en 1826 op Billiton was geweest. Kuhn verklaarde

---

anonieme sleutelposities binnen zowel het koloniale bestuur als het internationale bedrijfsleven. Zo werd James Loudon, de broer van John Francis Loudon, benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (r. 1872–1875), terwijl een andere broer eveneens een functie vervulde binnen het gouvernement.
Zonen van deze tak van de familie Loudon waren onder meer betrokken bij de aanleg van spoorwegen in de Oranje-georiënteerde Transvaal, en speelden een hoofdrol bij de oprichting van de Koninklijke Olie NV (1890), de latere Koninklijke Shell. Verschillende familieleden zouden in de loop van de twintigste eeuw president of meerdere keren CEO worden van de Koninklijke Olie/Shell, en in de jaren 1960 fungeren als 'speciaal adviseur' bij de Chase Bank van de familie Rockefeller.
De Koninklijke Olie/Shell en Standard Oil vormden samen met British Petroleum (BP) tussen 1928 en 1973 het mondiale oliekartel dat bekendstaat als de *Seven Sisters*, dat in deze periode naar schatting circa 90% van de wereldwijde olieproductie controleerde.
Opmerkelijk is dat een andere telg uit de familie Loudon uiteindelijk voorzitter werd van de Opiatencommissie van de Volkerenbond in de jaren 1930 — een opvallende positie, gezien de grootschalige opium- en heroïneactiviteiten waarbij de NHM in de jaren 1920 en 1930 nauw betrokken was.

eigenhandig tinerts te hebben zien smelten en in zijn handen te hebben gehouden. De conclusie was duidelijk: Croockewit had opzettelijk de zaak gemanipuleerd, en het gouvernement hield zich formeel van de domme.

Voor het verplichte gouvernements-onderzoek volgens de nieuwe Inidsche Mijnwet kregen Loudon en Van Tuyll toestemming van Gouverneur-Generaal Rochuseen om Schwaner te laten vergezellen — maar kort daarna overleed hij plotseling. In zijn plaats ging de aanzienlijk minder capabele mijningenieur Cornelis de Groot mee, die sinds 1850 in Indië verbleef en ook in Cornwall was geweest.[137]

Op 12 juni 1851 vertrok het gezelschap aan boord van het oorlogsschip *Etna* richting Muntok, de hoofdplaats van Banka. De resident van Banka, die het gezag uitoefende over zowel Banka als Billiton, stelde zich afwijzend op tegenover de nieuwe particuliere onderneming, uit angst voor concurrentie met de bestaande gouvernement inning.

In Muntok sloot zich Johannes F. den Dekker bij het gezelschap aan — een lokaal vertrouwde, Maleisisch sprekende assistent die voor Loudon onmisbaar zou blijken op Billiton. De nieuwe gouverneur-generaal Duymaer van Twist (r. 1851–1856), aangemoedigd door de directe correspondentie met Prins Hendrik, stelde zich welwillend op tegenover de particuliere exploitatie.

De ontdekking van tin, de onderhandelingen en de start van de Billiton-exploitatie

Uit *De ontdekking van tin op het eiland Billiton (2010)*:

Loudon publiceert in 1883 selectief fragmenten uit zijn dagboek, waarin hij de aankomst op Billiton beschrijft als een confrontatie met een onontgonnen en onbeschaafd eiland, bewoond door enkele duizenden inheemsen van wie velen zich, volgens hem, al eeuwenlang bezighielden met piraterij.

De economie op het eiland was uiterst basaal: transacties vonden plaats in Spaanse matten (ƒ 2,50), koperen duiten en zelfs een lokale ruilmunt bestaande uit ijzeren spijkers. Loudons dagboek is helder in zijn opzet: het beoogt te laten zien hoe hij — met diplomatie, pragmatisme en ondernemerszin — *beschaving* bracht in een afgelegen en wantrouwige regio.

De plaatselijke bestuurder, depatti Tjakra Ningrat (r. 1838–1853), stelde zich aanvankelijk afwijzend op en beweerde dat er geen tin op het eiland aanwezig was. Dankzij kampongcontacten van Den Dekker werd echter een inlander gevonden die de locatie aanwees van een potentieel voorkomen. Daar werd meteen tinerts aangetroffen, dat provisorisch werd omgesmolten door Waanders, een administrateur die met een groep Chinese koelies was meegereisd van de gouvernement inning op Banka. De monsters werden vervolgens doorgestuurd naar Prins Hendrik.

Tussen 29 juni en eind augustus 1851 groef het team handmatig diverse proefputten waarin op meerdere locaties tin werd aangetroffen. In deze periode wist Den Dekker ook andere vindplaatsen te lokaliseren die later als zeer winstgevend zouden blijken. Tegelijkertijd werden in Singapore circa 250 Chinese koelies gerekruteerd door Van Tuyll en Den Dekker. Van Tuyll keerde terug uit Batavia met de eerste administrateur van de onderneming: Van Haeften. Omdat er nog geen Europese hoofdadministrateur was aangesteld, nam Loudon zelf tijdelijk de dagelijkse leiding op zich.

---

[137] De invloedrijke gouverneur-generaal Rochuseen [1797-1871) was Minister van Financiën (r. 1840-1843), Minister van Staat (r. 1843-1871), Gouverneur Generaal van Nederlands-Indië (r. 1845-1851) en Minister van Koloniën (r. 1858-1861)

De competente Van Heydeman van Banka Tinwinning word aangenomen als Loudons vervanger. Hij reist met Van Tuyll, De Groot en zijn assistent Huguenin naar Batavia voor de contractonderhandelingen met het gouvernement. Zij komen er op 7 december aan en na intensieve onderhandelingen (volgens Loudon) word op 23 maart 1852 de concessie door het gouvernement verstrekt. Van Heydeman word echter ziek en moest permanent terugkeren naar Banka.

De concessievoorwaarden, exploitatie-opbouw en financiële manoeuvres (1852–1860)

Omdat de expeditie, geholpen door de propagandalijn van Croockewit en Van Doren, als zeer risicovol werd gezien, stelde het gouvernement zich bij de concessieverlening opvallend mild op. Er werd slechts 10% winstafdracht geëist over de productie, en de ogenschijnlijk waardeloze concessie werd verstrekt voor een periode van veertig jaar.

De concessionarissen kregen het recht om eigen administrateurs aan te wijzen met politiebevoegdheid. Voor aanvullende bescherming bovenop de reeds aanwezige KNIL-eenheden moest de onderneming echter zelf het surplus betalen.

De eigendommen van de inheemse bevolking moesten formeel worden gerespecteerd, maar in de *onontgonnen gebieden* — in de praktijk vrijwel het gehele eiland — mocht de maatschappij naar eigen inzicht opereren. Ieder jaar diende het ontgonnen gebied in kaart te worden gebracht en aan het gouvernement te worden overgedragen.

Door de (opvallend) positieve veldresultaten konden vervolgens meer Chinese contractarbeiders worden geworven. Eind april 1852 keerden Loudon en Van Tuyll terug naar Billiton. Nadat Van Tuyll vervolgens naar Nederland vertrok, nam Loudon de leiding ter plaatse op zich en begon hij met het opzetten van de exploitatie.

Er heerste onder de arbeiders een zeer beroerde gezondheid: er zouden dat jaar 62 Chinese koelies sterven. Loudon richtte daarom in een loods een provisorische ziekenvoorziening in. In dezelfde periode ontdekte Den Dekker enkele nieuwe mijnlocaties, die later (opvallend) zeer succesvol zouden blijken.

Op initiatief van Loudon werd de eerste *mijnkongsi* opgericht, naar model van de Banka Tinwinning. Hierin participeerden ook Van Tuyll, Loudon en andere administrateurs als aandeelhouders. Dankzij de positieve vooruitzichten kon de onderneming steeds meer Chinese contractarbeiders aantrekken. Begin 1853 was de organisatie hersteld en reisde Loudon opnieuw naar Batavia, op 400 kilometer afstand.

Door geruchten en misinformatie leefden het gouvernement en bij de elite van Batavia nog altijd in de illusie dat de exploitatie op Billiton op een fiasco was uitgelopen. Loudon liet deze indruk doelbewust voortbestaan — (opvallend) in zijn voordeel. Hij verzocht om de aanstelling van een eigen assistent-resident voor Billiton — waarmee de onderneming zich institutioneel losmaakte van de vijandige residentie van Banka. Die aanstelling werd toegekend.

De afkoop door Loudon, de teloorgang van Van Tuyll en het rookgordijn rond de NV-oprichting

Van de drie hoofdpersonen — Van Tuyll, Prins Hendrik en Loudon — was het uiteindelijk Loudon die als enige rechtstreeks direct kapitaal investeerde. In 1853 kocht hij 20% van de aandelen van Van

Tuyll over, ter waarde van ƒ 120.000, waarmee zijn eerdere winstaandeel werd omgezet in volledig aandeelhouderschap.

Deze overname impliceert een waardering van de onderneming van minimaal ƒ 600.000 — vermoedelijk (veel) meer, gezien het feit dat het om een interne transactie ging tussen insiders, waarbij Loudon reeds winstclaims had. Prins Hendrik had zijn persoonlijke garantstelling ingebracht bij Van Hoboken voor het aangevraagde kapitaal. Van Tuyll, daarentegen, was blut, kon geen enkele waarborg overleggen en verkeerde in permanente schulden.

De ƒ 120.000 die hij van Loudon ontving, gebruikte hij vrijwel direct om zich in Baden-Baden over te geven aan drank, gebraden kip en prostitutie. Hij keerde met nóg meer schulden terug. Op 24 juli 1854 schreef Prins Hendrik in een vertrouwelijke brief aan Loudon dat hij "met lede ogen" had moeten toezien hoe Van Tuyll zich had afgekeerd van zijn verantwoordelijkheden en daarmee "de hele zaak in een vals licht heeft geplaatst."

De productie kwam in deze periode slechts met horten en stoten op gang, met name in de rijkere mijnvelden. Loudon en Den Dekker brachten tegelijkertijd de volledige kustlijn van Billiton in kaart, en vonden meerdere locaties voor nieuwe mijnen: het eiland bleek rijkelijk met winbaar tin bezaaid.

Loudon bleef hoofdadministrateur tot medio 1855, toen uiteindelijk de gepensioneerde assistent-resident Dielwart werd bereid gevonden de functie over te nemen. Loudon keerde in augustus 1855 met verlof terug naar Europa.

Tegen die tijd was het oorspronkelijke krediet van ƒ 500.000 vrijwel volledig opgebruikt, terwijl de onderneming nog niet op volle toeren draaide. Door een gebrek aan werkkapitaal bleef de productie tot 1860 beperkt, en liepen de schulden op.

Behalve de beperkte fragmenten die Loudon zelf in 1883 selectief publiceerde uit zijn dagboek, verschenen pas veel later — begin 21ste eeuw — meer primaire bronnen over deze periode. In 2010 citeerde Bert Manders uit Loudons oorspronkelijke dagboeken, waaruit duidelijk werd hoe incompetent Van Tuyll feitelijk was, en hoe afwezig Prins Hendrik bij de exploitatie bleef.

Als gouverneur van Luxemburg (r. 1850–1879) en deelnemer aan tal van andere ondernemingen had hij, vermoedelijk, andere prioriteiten. Er is nauwelijks directe informatie bewaard gebleven over de periode tussen 1855 en 1860. De brieven van Prins Hendrik in het Koninklijk Archief zijn vernietigd, zodat zijn rol slechts via indirecte bronnen te reconstrueren is.

Wel staat vast dat er in deze jaren actief werd gewerkt aan het in stand houden van het publieke beeld dat de concessie waardeloos was. Tegelijkertijd werd in 1860, vrijwel onmiddellijk na het overleiden van Van Tuyll, overgegaan tot de oprichting van de Billiton Maatschappij NV.

Volgens Manders' reconstructie blijkt daaruit ook dat de aankoop van 20% door Loudon in 1853, ter waarde van ƒ 120.000, de onderneming niet slechts op ƒ 600.000 waardeerde — maar gezien de interne waardering en reeds bestaande winstclaims op een veel hoger bedrag.

Dat werd pas duidelijk toen Mr. A.F. Kamp, auteur van het officiële gedenkboek *Billiton 1860–1960*, in zijn onderzoek géén toegang kreeg tot Loudons dagboeken. Daarmee werd niet alleen cruciale informatie over de werkelijke waardering van de concessie afgeschermd, maar daarmee waarschijnlijk ook bredere kennis over de koninklijke belangen.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De strijd om de knikkers en de fraude rondom de oprichting (1852-1860)

> *De strijd om de knikkers – kosten, kapitaal en sabotage*
>
> *Volgens het officiële gedenkboek van Billiton 1860–1960 (1960) bevond de onderneming zich in de jaren tot 1860 in een kwijnende toestand. De belangrijkste reden daarvoor was het chronische gebrek aan werkkapitaal: hierdoor drukte de jaarlijkse rentelast van 7% zwaarder op de exploitatiekosten dan onder normale omstandigheden.*
>
> *Tegelijkertijd moesten de concessionarissen jaarlijks f 20.000 afdragen aan het gouvernement voor "de bevordering harer belangen en de bescherming derzelve". Over een periode van negen jaar betekende dat f 180.000, exclusief de feitelijke exploitatiekosten.*
> *Daarbovenop kwam een geschatte rentelast van f 157.500 (500.000×0,07×9×0,5) over de initiële lening van f 500.000 bij Van Hoboken, uitgaande van gelijkmatig oplopende rentekosten over negen jaar.*
>
> *Verder ontving het gouvernement ook een vaste belasting over de "vermeerderde welvaart" van de bevolking, samen met in- en uitvoerrechten, die tussen 1853 en 1859 ruim f 100.000 bedroegen. Totaal aan externe lasten vóór winstuitkering: f 437.500.*
>
> *Pas veel later werd via het onderzoek van Bert Manders (2010) duidelijk dat Prins Hendrik indirect macht had over zowel deze beschermingsbijdragen als over de rentepositie via zijn netwerk bij Van Hoboken. De exploitatie leek verlieslatend, maar de externe lasten camoufleerden mogelijk een winstgevende kern.*
>
> *In werkelijkheid waren de directe arbeidskosten in deze jaren dus opvallend laag — terwijl arbeid bij mijnbouw als grootste kostenpost juist de waarde van de onderneming bepaalt. Vanaf 1853 lijkt er sprake van een sluimerend conflict tussen de cessionarissen Van Tuyll en Loudon, waarbij Prins Hendrik buiten schot blijft — een logische keuze gezien zijn koninklijke status, al wijzen meerdere signalen op bewuste sabotage vanuit zijn hoek.*
>
> *Het enige bewaarde brievenboek (1856–1857) van Van Tuyll bevat enkel verzonden stukken. Hieruit blijkt dat hij herhaaldelijk beslissingen afstemt met Prins Hendrik, maar dat deze op zijn beurt tegenstrijdige bevelen uitstuurt aan Ruynst & Vinja, de agenten in Batavia. Alsof de Prins opschaling doelbewust wilde blokkeren.*
>
> *In ondernemerskringen staat dit bekend als 'uitroken': de strategie waarbij een of meer vennoten uit een onderneming worden gedrukt door middel van oplopende externe lasten en gefrustreerde exploitatie. Alles wijst erop dat Prins Hendrik de onderneming wilde laten afglijden — om haar op een later moment voor zichzelf te claimen.*
>
> *De ondernemers krijgen steun van de Nederlandse politiek. In 1855 deed de liberaal Van Hoëvell, die het initiatief blijkbaar nauwkeurig volgde, in de Tweede Kamer een concreet voorstel om de jaarlijkse kosten voor "bevordering en bescherming" te matigen of zelfs geheel te laten vervallen, in ruil voor de aantoonbare ontwikkelingsimpuls die Billiton had gebracht. Zijn pleidooi ging vergezeld van een kleurrijke 'voor-en-na'-schets van het eiland. Maar de politiek schoof het verzoek door: eerst verwees de Minister van Koloniën de cessionarissen naar de gouverneur-generaal, die hen*

weer terugstuurde naar Den Haag. Dit bureaucratische kaatsspel herhaalde zich een aantal jaar zonder resultaat.

Boekhoudfraude, onderhands verkochte voorraden en de stille winst

In 1859 was het debetsaldo bij de agenten Ruynst & Vinja opgelopen tot ƒ 1.102.444. De tinproductie daalde in dat jaar tot de helft van het voorgaande jaar. De cessionarissen erkenden dat er dringend maatregelen nodig waren om nieuw kapitaal aan te trekken.

Van Tuyll, die nog steeds diep in de schulden zat, deed pogingen om het exploitatierecht op de nog onontgonnen helft van Billiton te verkopen. Hiervoor had hij de toestemming van Loudon nodig, die per 1 juli 1857 ook formeel participant was geworden voor 20%. Diens vertegenwoordiger en broer Hope Loudons die bij het gouvernement werkte, verzette zich hier fel tegen. Tegelijkertijd werd onderhandeld over het inbrengen van de concessie in een nieuwe Amsterdamse combinatie — maar voordat dit kon worden afgerond, overleed Van Tuyll onverwacht op 17 maart 1860.

Nog datzelfde jaar werd de Billiton Maatschappij NV opgericht. Opvallend is dat uitgerekend in deze cruciale periode vrijwel de volledige administratie ontbreekt: boekhouding, formele statuten, kasboeken — alles. Volgens de schrijvers van het gedenkboek van BM bestond er tot het moment van oprichting "geen enkel inzicht in de potentie van de onderneming." Dat beeld klopt niet met de feiten.

Officiële en gereconstrueerde verkoopgegevens

De onderstaande productiegegevens zijn gebaseerd op gegevens uit Loudon I, noot 1, blz. 879 (overdruk blz. 115). Geconstrueerde prijzen zijn tussen haakjes geplaatst op basis van een gemiddelde tinprijs van ƒ 75 per pikol, equivalent aan ƒ 980,5 per ton, afgeleid van de internationale Cornwall-markt (ca. £87 per ton in de jaren 1850s). Die is lager dan de in de Koloniale Jaarverslagen opgegeven verkoopprijzen.[138][139]

Jaar	Pikols	Gem. prijs (ƒ /pikol)	Verkoopprijs	Ton	f/ton
1853	652	Onbekend	(ƒ 48.900)	40,3	–
1854	926	ƒ 78,50	ƒ 72.691	57,2	ƒ 1.270
1855	1.366	ƒ 66,50	ƒ 90.839	84,4	ƒ 1.076
1856	3.357	ƒ 76,50	ƒ 256.810	207,5	ƒ 1.239
1857	1.886	Onbekend	(ƒ 141.450)	116,6	–
1858	4.507	Onbekend	(ƒ 338.025)	278,5	–

[138] *Noot 9 op pagina 61 Gedenkboek Billiton Maatschappij NV (1960), A.F. Kamp*

[139] In de Koloniale Jaarverslagen worden verkoopprijzen opgegeven voor de gouvernement tin. Aangezien de NHM die ook verkocht, waren dat waarschijnlijk ook de prijzen voor het aangrenzende Billiton: ƒ 623/ton (1850), ƒ 790 (1855), ƒ 1.274 (1856), ƒ 1.193 (1858), ƒ 1.450 (1859) en ƒ 1.398 (1860). Die prijzen zijn hoger dan de wereldprijzen. De gegevens over tin in de Jaarverslagen zijn als onbetrouwbaar beoordeeld en hier niet gebruikt.

Jaar	Pikols	Gem. prijs (ƒ /pikol)	Verkoopprijs	Ton	ƒ/ton
1859	2.310	Onbekend	(ƒ 173.250)	142,8	–
1860	3.990	Onbekend	(ƒ 299.250)	246,6	–
Totaal	18.994		*(ƒ 1.421.685)*		

Totaal officieel geregistreerde verkoopwaarde (1854–1856): ƒ 420.810

De stille winst en de boekhoudfraude

> *Vanaf 1857 werd een aanzienlijk deel van de tinproductie onderhands in Europa en mogelijk elders verkocht. Deze voorraden werden buiten de officiële boekhouding gehouden — vermoedelijk met als doel om het gouvernement, de Tweede Kamer, en andere externe partijen op het verkeerde been te zetten.*
>
> *Terwijl de verkoopopbrengst op instigatie van de concessiehouders verdween, bleven de formele schulden van de onderneming oplopen. In 1860, bij de oprichting van de NV, stond er een totale schuld van ƒ 865.000 open.*
>
> *Hiervan werd ƒ 665.000 overgenomen door de cessionarissen, vermoedelijk ter verrekening met eerder buiten de boekhoudkundig gerealiseerde winst. De overige ƒ 200.000 werd ingebracht door anonieme Haagse aristocratische aandeelhouders. Deze stortten samen ƒ 800.000 en waardeerden de onderneming daarmee op een geschatte boekwaarde van ƒ 3 miljoen.*
>
> *Een gereconstrueerde berekening van de exploitatiekosten over negen jaar geeft het volgende beeld:*
>
> *- Arbeidskosten (18.994x ƒ 20/pikol) ƒ 379.880*[140]
> *- 'Bescherming' (ƒ 20.000/jaar × 9): ƒ 180.000*
> *- Rente op ƒ 500.000 lening: ƒ 157.500*
> *- Belasting tot 1860 ƒ 100.000*
> *- Initiële leningkapitaal: ƒ 500.000*

[140] Arbeid was in de niet-geïndustrialiseerde periode de grootste kostenpost van elke mijnbouwonderneming. In maart 1857 stuurde Loudon, volgens zijn dagboeken, een boot met 58 *senkeh* ('nieuwelingen') terug, wat suggereerde dat het maximum aantal Chinese mijnwerkers was bereikt. In dat jaar waren er circa 500 werkzaam. Daarna zou het bergafwaarts zijn gegaan. De opmerking lijkt misleiding, want later blijkt dat in 1859/1860 kwamen naar schatting 700 mijnwerkers om door de brute werkomstandigheden. De werkelijke productiecapaciteit voor 1859 was dus hoger.
Een berekeningsmethode is om te rekenen met de geschatte netto kosten bij contractarbeid (1858). Bij 500 man als uitgangspunt komt men ongeveer tot ƒ 422.550 aan kosten (500 man à ƒ 0,30/dag, 313 dagen > ƒ 46.950/jaar × 9).
De andere berekeningsmethode is met ƒ 20 per pikol, de standaard inkoopprijs na 1860 per pikol voor de NV. Ook die is wat te hoog, want de *kongsies* leenden bijvoorbeeld geld voor materieel bij het gouvernement en de BM. Die kosten moesten met rente worden terugbetaald. Het blijkt dat de kosten bij die 'liberale' inkoopmodel nog lager waren dan het minimale contractloon.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

> *Totaal kosten:* *ƒ 1.317.380*
> *Totaal opbrengsten (gereconstrueerd):* *ƒ 1.421.685*
> *Bruto marge (excl. overhead):* *ƒ 104.305*
>
> *In werkelijkheid draaide de onderneming in 1860 dus bruto marge over alle voorgaande jaren: Er waren ca. ƒ 1.317.000 aan kosten en ca. ƒ 1.422.000 aan opbrengsten en dus een indicatief resultaat van ƒ 104.000. De overhead en transportkosten waren in deze periode onbekend, maar gezien de schaal van de operatie minimaal.*
>
> *De winst werd bewust buiten de boeken gehouden, terwijl het publieke beeld — gevoed door geruchten in Batavia, de enorme schulden bij Ruynst & Vinja van ƒ 1.102.444 in 1859, Van Tuylls mislukte financieringspogingen en Loudons latere gemanipuleerde publicaties — het tegendeel suggereerde: dat Billiton op de rand van het faillissement stond.*
>
> *Het is des te opvallender dat niemand tijdens het latere grote Billiton-schandaal (1882–1892) publiekelijk terugrekende naar deze vroege periode — terwijl toen bekend werd dat zowel de koning als de koningin een groot deel van de 20% aandelen in de NV hadden verworven, en het Huis Oranje dus het meerderheidsbelang had veiliggesteld.*

De exploitatiefase van de Billiton Maatschappij NV (1860), 1860-1890

Bij de oprichting van de Billiton Maatschappij NV (1860, BM) zijn de aandelen als volgt verdeeld: 32% voor Prins Hendrik, 32% voor de erven Van Tuyll, 16% voor John Loudon en 20% voor anonieme 'Haagse aristocratie' die gezamenlijk ƒ 800.000 had gestort. De oprichting werd mede verzorgd door H. Hope Loudon, de broer van John Loudon.

De productie wordt in de jaren 1860 opgevoerd. Na het tot stand komen van de NV steeg de productie razendsnel van 3.999 pikol in 1860 tot 10.317 pikol (636,6 ton) in 1863. Ieder jaar neemt de productie met grote stappen toe. Die vermeerdering was het gevolg van het ontginnen van zeer rijke tin ertshoudende gronden waarvan de concessionarissen niets wisten – of waarschijnlijker: zij veinsden niets te weten. De mijnen werden onmiddellijk na overname in exploitatie gebracht. Door het geringe startkapitaal en voortdurende (geveinsde) verliezen werd in 1864 zeer publiekelijk overwogen de onderneming te liquideren. Pas nadat Prins Hendrik borg stond, gaf een Amsterdams bankiershuis een nieuwe lening. Daarmee konden de werkzaamheden op Billiton opnieuw worden gefinancierd.

> *Meestal is er bij dergelijke herfinanciering een aandelen transactie naar degene die het extra kapitaal organiseert, in dit geval prins Hendrik.*

Ondanks de grotere productiecapaciteit kreeg de BM in de eerste jaren daarop nieuwe financiële moeilijkheden, omdat de mondiale tin prijzen daalden: van ƒ 75,47 per pikol in 1863 tot ƒ 50,07 in 1866. De benoeming in 1866 van Cornelis Groot als hoofdadministrateur bracht verbetering. Hij bezuinigde fors, onder andere op de commissies voor de mijnadministrateurs, en sloot onrendabele ontginningen. De zorg voor Chinese arbeiders werd verbeterd en er kwamen duidelijke regels voor het beheer van de mijnen. De Billiton Maatschappij keerde in 1868 voor het eerst dividend uit, nadat de mondiale prijzen weer stegen. Verbeteringen in de organisatie, vermeerdering van werkkapitaal door een lening, toenemende productie en een stijging van de tinprijs – in 1869 weer ƒ 75,25 per pikol – brachten een gunstige ommekeer. De onderneming kwam in een toestand van ongekende voorspoed die 'de stoutste verwachtingen overtrof'.

> *Dit is fictie voor iedereen, omdat er geen inzicht was in de administratie. Het verdienmodel van BM is in basis vrij simpel; Er word voor ƒ 20 per pikol tin ingekocht bij de zelfstandig opererende kongsi's en dit word verkocht voor ca. ƒ 75 per pikol (+275%). Aanvullend werden die kongsi's massaal afgeroomd via opium, dure levensmiddelen en rente op leningen voor materieel. Dus de netto kostprijs was nog een stuk lager. De onderneming kan door deze opzet zonder extra kapitaal worden opgeschaald en er waren na 1860 technisch gezien geen leningen meer nodig. Dat de onderneming dus in zwaar weer zou gaan verkeren door wat lagere marktprijzen is opnieuw propaganda voor de bühne.*

Ondanks de grotere productiecapaciteit krijgt de BM in de eerste jaren daarop nieuwe grote financiële moeilijkheden omdat de mondiale tin prijzen achteruit gingen: Van Ƒ 75,47 per pikol in 1863 tot Ƒ 50,07 in 1866. De benoeming in 1866 van Cornelis Groot als hoofdadministrateur gaf verbetering: Hij bezuinigde fors, onder andere op de commissies voor de mijnadministrateurs en door onrendabele ontginningen te sluiten. De zorg voor Chinese arbeiders werd verbeterd en er kwamen duidelijke regels voor beheer van de mijnen. De Billington Maatschappij keerde in 1868 voor het eerst dividend uit als de mondiale prijzen weer stijgen. Verbeteringen in de organisatie, vermeerdering van werkkapitaal door een lening, toenemende productie en een stijging van de tin-prijs – in 1869 weer Ƒ 75,25 per pikol - brachten een gunstige ommekeer en de onderneming kwam in een toestand van ongekende voorspoed die de stoutste verwachtingen overtrof.

In de jaren 1860 reorganiseert BM ook de 'salarisstructuur' van de Chinese koelies (contractarbeiders) drastisch, ten gunste van de onderneming. Dit koeliebeleid werd na 1870 standaard in Nederlands-Indië. In de beginperiode betaalde BM, net als bij de Tinwinning Banka (1821), de werkers ƒ 20 per pikol pure tin bij een marktprijs die dan drie- of viermaal hoger lag. De Chinezen werkten zelfstandig in kongsies onder een of meerdere kapiteins. Deze kongsies konden aanzienlijke winsten maken. Dergelijke ondernemingswinst werd traditioneel gewaardeerd in de Chinese gemeenschap. De goede verhalen trokken waarschijnlijk veel nieuwe, noodzakelijke Chinese mijnwerkers aan. Na afschaffing van het cultuurstelsel in 1870 werden zij in het 'liberale' stelsel steeds meer contractarbeiders. Dit gebeurde conform de eerste koelieordonnantie van BM van 1858, onder directie van witte Bataviaanse bureauraten op Banka en aristocraten uit Nederland op Billiton.

> *De eerste koeliewetgeving in Nederlands-Indië werd in 1858 ingevoerd voor Oranje's Billiton Maatschappij (BM) en de tinwinning op Banka – twee jaar vóór de formele afschaffing van de slavernij. In deze regeling werd, ogenschijnlijk onder de noemer van orde en arbeid, ook het gebruik van opium onder contractarbeiders georganiseerd. Deze vroege verordening zou uitgroeien tot het standaardmodel voor de geliberaliseerde arbeidsregulering in de kolonie, en bleef ongewijzigd van kracht tot 1880. In dat jaar werd, op initiatief van Jacob Th. Cremer van de NHM die dan Oranje's Deli Maatschappij NV (1869) runt, een nieuwe wetgeving door het Nederlandse parlement geloodst: de beruchte Koelieordonnantie met poenale sanctie, die dwangarbeid en strafbepalingen voor arbeidsweigering wettelijk verankerde.*

Er werd nog een liberaliseringsslag gemaakt op de arbeidsmarkt met invoering van het kwantumstelsel (1883) door BM. Hierdoor verdween de kongsi structuur op Billiton geheel.

> *De onderwerping van Chinese koelies en het opbreken van de sociale structuur van de kongsies hield direct verband met de bredere ontwikkelingen in Qing-China. In diezelfde periode raakte naar schatting 90% van de jonge mannelijke bevolking in de kuststreken verslaafd aan opium – grotendeels afkomstig van aan de Baring Brothers en NHM gelieerde firma's. In Nederlands-Indië vonden parallelle processen plaats onder het mom van de bestrijding van 'het Gele Gevaar', een*

veelbesproken thema in de over het algemeen diep-racistische Indische en Nederlandse politiek en aanverwante pers. Tijdens de Derde Koelieoorlog op Borneo (1884–1885) werden de zelfstandige Kongsi-republieken definitief opgeheven. Op Java werd na de Suiker- en Koffiedepressie (1884–1887) en het geleidelijke afschaffen van het opiumpachtstelsel (1887–1893) de economische macht van de Chinese Penekran-gemeenschap gebroken. De massale toestroom van Hakka-Chinezen uit de regio Kanton in de jaren 1880 leidde tot de ontwrichting van hun sociale structuur. In deze context wisten de Nederlanders hun gezag op Java en in de Buitengebieden aanzienlijk te versterken – al dan niet met behulp van nieuwe expansieoorlogen.

De overwegingen achter het kwantumsysteem waren als volgt. Omdat de rijke alluviale tinmijnen al gewonnen waren, waren nu de armere gronden aan de beurt. De productienorm werd niet langer gehaald. BM overwoog om de opkoopprijs voor ploegen op armere terreinen te verhogen, gebaseerd op een winquota per werknemer. BM vreesde speculatie: rijkere mijnen zouden hun tin kunnen verkopen aan armere ploegen, die het tegen hogere prijs aan BM zouden slijten. Daarom werden voorschotten geheel of gedeeltelijk 'geschonken'. Dit zou tegen de speculatiegeest van de Chinezen zijn, volgens Kamp (1960), die zo hun motivatie verloren. De minimumeis van 14 pikol per jaar per persoon werd losgelaten zodat ook armere terreinen ontgonnen konden worden. Er werd daarbij een toeslag afgesproken. Een voorbeeld: bij een kwantum van 8 pikol (0,618 x 100 x 4 = 247 kilo) per jaar kreeg de arbeider 8 x ƒ 20 + ƒ 60 = ƒ 220 per jaar. BM gaf terreinen uit waar zeker één pikol extra te verdienen was. Er was ook 25% positieve marge ten opzicht van het grondonderzoek. De praktijk wees uit dat ploegen met een kwantum van 9 pikol er 14 wonnen. BM verrekende die extra productie met de inmiddels enorm opgelopen oude mijnschulden van de kongsies.

De kongsies opereerden in de praktijk van de liberalisering net boven het bestaansminimum. Toen zelfs dat bestaansniveau onder druk kwam te staan, moest wel een toeslag worden afgesproken. Die toeslag kwam echter niet ten goede aan de kongsies zelf, noch aan een verbetering van hun levensstandaard: de Billiton Maatschappij gebruikte deze financiële marge om de opgelopen mijnschulden af te lossen. Intussen werden de Chinese arbeiders ook op andere manieren structureel afgeroomd. Er leek sprake van vrijheid, maar feitelijk ging het om een opeenstapeling van indirecte heffingen en verborgen lasten – een systeem van vice-taxes. Deze fundamentele mechanismen van het negentiende-eeuwse liberale model blijven, in gewijzigde vorm, tot op de dag van vandaag herkenbaar in het kapitalistische systeem.

Voor de nieuwe Chinese contractarbeiders was het ideaal om met ƒ 200–300 terug te keren naar China. Daar konden ze een *piring sawah* kopen – een klein akkertje voor eigen voedselvoorziening. Spaargeld in Indische munt werd zelden renteloos gelaten. Het gebruikelijke rentepercentage voor kleine leningen was 36%. Bij definitieve terugkeer werd het geld ingewisseld voor zilveren dollars. In 1874 daalde de Chinese koers van ƒ 2,55 naar ƒ 1,35. In het binnenland bleef de dollar echter langer zijn waarde houden. Daardoor bleef het uiteindelijke resultaat voor de Chinees gelijk. Toen de productie daalde en zij minder verdienden, moesten zij simpelweg langer doorwerken om hun kapitaal te verzamelen.[141]

---

[141] In 1873 word in West Europa landen massaal de goudkoers invoert. De prijs van zilver en zilvergeld zakt omdat vooral Frankrijk en de Heilige Stoel massaal hun enorme voorraden zilver dumpen op de wereldmarkt. Aanvullend was China bij de 1ste en 2de opium oorlogen (1839-1842/1856-1860) enorme hoeveelheden zilver moeten betalen als schadevergoeding en moest opium ook betaald worden in zilver. Aangezien na de tweede oorlog steeds meer mensen in China verslaafd raken door de enorme toevoer, devalueert de munt door een gebrek aan zilver. Het ironisch is dat de devaluatie van de munt de westerse voorwaarden van zakendoen evenredig gunstiger maken.

Enerzijds kwam vanzelf een einde aan de ver doorgevoerde zelfstandigheid van mijnhoofden binnen het kongsi systeem. Anderzijds moesten er bij BM nieuwe opkopers worden opgeleid tot technische leiders. Het kwantumstelsel werd de nieuwe maatstaf. Het kongsiesysteem verdween.

De Billiton Affaire (1882-1892) en nieuwe fraudes

Op verzoek van de Billiton Maatschappij NV werd bij koninklijk besluit van 2 september 1873 (volgens het *Gedenkboek* van de NHM: 1875) de concessie voor tinwinning op Billiton verlengd tot 1927. De verlenging vond plaats in Batavia, terwijl James Loudon (r. 1872–1875) op dat moment als gouverneur-generaal ‘voor de Kroon’ optrad. Toen de pers lucht kreeg van deze onderhandse verlenging, brak in 1882 een decennium van politieke controverse uit dat de geschiedenis zou ingaan als de Billiton-affaire.

Oranje’s gouvernement had in 1873 besloten dat mijnbouwconcessies voortaan met een looptijd van 75 jaar mochten worden uitgegeven, mits goedgekeurd door de Kroon. Op grond daarvan werd de Billiton-concessie met nog eens 35 jaar verlengd. In 1882 moest dit formeel via het parlement worden goedgekeurd, wat leidde tot felle verontwaardiging in de Tweede Kamer. Een onafhankelijke commissie rapporteerde op 7 december 1882 over deze ‘Billiton-questie’ en keurde het beleid van minister van Koloniën Willem de Brauw (r. 1882–1884) en koning Willem III scherp af.

Ondertussen had John Loudon zich na terugkomst in Nederland gevestigd als rentenier in Den Haag. Nadat hij in 1868 bedankt voor de benoeming ‘kamerheer dienstdoend maarschalk’ bij Koningin Sophia (1818-1877, r. 1848-1877) accepteerde hij in 1876 de aanstelling als hofmaarschalk bij kroonprins Alexander om door diens onaangename karakter na een paar maanden weer ontslag te nemen. In 1879 word hij ‘kamerheer van de koning in buitengewone dienst’ voor Willem III en publiceert hij in 1883 selectief zijn dagboeken als *De eerste Jaren* (1883), een heroïsch kolonisatie verhaal in droge calvinistische stijl geschreven. Het is feitelijk propaganda materiaal dat bedoeld is om de Kroon, ogenschijnlijk de grootste aandeelhouder, uit de wind te houden in de enorme Billiton Affaire die ontstaat rondom de onderhandse concessieverlening van BM. Tegelijkertijd was het ook direct eigenbelang, want de Loudons waren immers grootaandeelhouder.

Willem III zelf bleek aandelen te hebben — die hij, onder publieke druk, moest verkopen (aan wie is onbekend). Zijn zuster, prinses Sophie (1824–1897), mocht haar aandelen wél houden. De affaire escaleerde zodanig dat zowel minister De Brauw als gouverneur-generaal Frederik s’Jacob (r. 1881–1884) in 1884 gedwongen werden af te treden. Toch bleek juridisch dat de Tweede Kamer geen instrument had om in te grijpen (want de koning had oppergezag): James Loudon had als gouverneur-generaal ‘voor de Kroonkolonie’ formeel binnen zijn grondwettelijke bevoegdheden gehandeld. Pas op 20 mei 1892 werd het nieuwe contract alsnog — zij het schoorvoetend — op het laatste moment door de Kamer goedgekeurd.

De publieke opinie was echter duidelijk: de delfstoffen in de koloniale bodem behoorden aan de Staat, en particuliere mijnbouw mocht slechts in beperkte mate profiteren. De affaire leidde uiteindelijk tot nieuwe wetgeving, in een periode waarin het aantal industriële NV’s in de Buitengebieden explosief toenam. In 1899 werd, onder minister Jacob Th. Cremer (r. 1897–1901) — nauw verbonden aan de NHM — de nieuwe Indische Mijnbouwwet door het parlement geloodst.

> *Ondertussen bleef het debat in politiek en pers voortwoekeren. Achteraf beschouwd waren de langdurige parlementaire besprekingen feitelijk een luchtkasteel: volgens de Grondwet (1814/1848) en het Verdrag van Londen (1814) golden de kolonies immers als privébezit van het Huis Oranje die*

bovendien het oppergezag hadden. De Kamer sprak moreel verontwaardigd, maar stond juridisch machteloos.

Hoewel de officiële omzet en winsten in deze periode, door de relatief beperkte mechanisering, achterbleven bij sectoren als suiker en opium, lijkt de affaire aanleiding te zijn geweest voor een nieuwe reeks 'financiële trucs' — vergelijkbaar met die van Oranje's NHM en Deli Maatschappij NV — om de woekerwinsten van aandeelhouders en vooral die van de geanonimiseerde werkelijke belanghebbenden buiten de balans te houden.

Een voorbeeld: in 1890 werd er op Banka en Billiton samen 12.340 ton tin verkocht. De door het gouvernement vastgestelde exportwaarde bedroeg f 6,9 miljoen, terwijl de marktprijs f 15,0 miljoen bedroeg — een bruto winst van 117%. Billiton produceerde in dat jaar 5.862 ton, goed voor 47% van het Indische totaal. De wereldprijs van tin is dat jaar f 75,46 per pikol, de kostprijs lag lager dan f 20 per pikol in het nieuwe kwantum systeem. De bruto winstgevendheid was potentieel ca. 277%. Inderdaad, interne BM-documenten uit die jaren tonen zulke perfect afgeroomde winstmarges dat men bijna medelijden zou krijgen met de koninklijke aandeelhouders.

Nettowinst Billiton Maatschappij (in ƒ, bron: Amtzenius, Twintig jaar)[142]

1860	1.000	1871	27.000	1882	22.000
1861	- 1.000	1872	31.000	1883	18.000
1862	0	1873	9.000	1884	14.000
1863	1.000	1874	13.000	1885	20.000
1864	- 3.000	1875	12.000	1886	25.000
1865	- 2.000	1876	9.000	1887	45.000
1866	3.000	1877	7.000	1888	25.000
1867	7.000	1878	8.000	1889	24.000
1868	12.000	1879	20.000	1890	28.000
1869	13.000	1880	21.000		
1870	17.000	1881	30.000		

Boekhoudfraude voor gevorderden (1860–1917)

Tijdens de crisis van 1864 — waarbij er feitelijk niets aan de hand was, maar prins Hendrik zich had moeten opwerpen als garantsteller om een geveinsd faillissement af te wenden — wist de Billiton Maatschappij opnieuw gunstigere voorwaarden af te dwingen. Niet alleen werd de concessieduur verlengd, ook werd de belastingdruk vanuit het gouvernement en het ministerie van Koloniën (onder leiding van de aandeelhouder, de koning) verminderd.

In 1873 besloot de maatschappij met gouverneur-generaal James Loudon — de broer van John — tot een contractverlenging van 1892 tot 1927. Dit gebeurde in strijd met het Indisch Mijnbouwreglement van 1851, maar betrof tegelijk een rechtstreekse afspraak met de koning, de oppergezagvoerder en eigenaar van de kolonie.

[142] Inventaris van het directie-archief van de NV Billiton Maatschappij, band 1 (1990), N.W.M.M. Gruythuysen, R. Kramer, P20

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Van de 36 nieuwe aandeelhouders die in 1860 de resterende 20% in de nieuwe Billiton NV op zich namen, waren er twintig van adel. Het maatschappelijk kapitaal van de zogenaamd noodlijdende onderneming werd vastgesteld op f 5 miljoen, verdeeld in 5.000 aandelen van f 1.000, in twee soorten. De eerste, de A-aandelen, gaven stemrecht; de tweede, de B-aandelen, niet.

De A-aandelen gingen naar de oorspronkelijke concessiehouders — Prins Hendrik, de erven Van Tuyll en Loudon — die bovendien jaarlijks f 124.000 ontvingen uit de kas, bovenop hun dividend. Omdat de onderneming op f 3 miljoen werd gewaardeerd, werden 3.000 nieuwe aandelen uitgegeven. Daarvan gingen er 1.500 naar de bestaande A-aandeelhouders en 1.500 naar de nieuwe B-aandeelhouders. In deze stoelendans verwierven de oorspronkelijke cessionarissen dus 1.500 A- en 2.500 B-aandelen (80%), terwijl de nieuwe aandeelhouders 1.000 B-aandelen zonder stemrecht kregen (20%).

De nieuwe aandeelhouders moesten f 800.000 storten op hun aandelen. De NV nam slechts f 200.000 van de door de cessionarissen opgebouwde schuld van f 928.663 over. Aanvullend ontvingen de cessionarissen f 300.000 uit de kas — waardoor er nog theoretisch f 428.000 van hun schuld resteerde (f 728.000 min f 300.000). Maar die schuld was theoretisch al afgelost, aangezien het tin al buiten de onderneming was verkocht. Omdat de oorspronkelijke lening van f 500.000 werd afgelost, kwam er zo nog eens f 300.000 aan vers kapitaal beschikbaar.

Door deze afspraken zouden Hendrik, de erven Van Tuyll en Loudon hun inleg snel en royaal terugverdienen via de jaarlijkse uitkering van f 124.000. Merk op dat dit verhaal sterk afwijkt van het officiële narratief zoals gepresenteerd door Loudon in zijn propagandistische De eerste jaren (1883). De Prins en de erven Van Tuyll gaven hun aandelen in de nieuwe BM NV in onderpand bij Van Hoboken om een nieuwe lening te verkrijgen tegen 7,5% rente. Alles bleef zo de schijn ophouden dat Prins Hendrik niet vermogend was, terwijl dit in feite een soort piramidestructuur betrof — bedoeld om maximaal te blijven lenen voor investeringen.

De volgende illegale truc om winst af te romen werd in 1868/69 geïnitieerd. Men begon toen jaarlijks f 175.000 af te schrijven op de concessie met als argument dat deze mogelijk niet verlengd zou worden. Deze afschrijving werd uitgekeerd aan de aandeelhouders, totdat het volledige bedrag van f 4.000.000 —waarop de onderneming was gewaardeerd in 1860 en 80% van het aandelenkapitaal — was terugbetaald.

Ter verdediging stelde de boekhouder dat de concessie immers voor f 4.000.000 was ingebracht in de NV en zonder verlenging waardeloos zou worden. Maar als de concessie tegen 1892 volledig zou zijn afgeschreven (f 4.000.000 gedeeld door f 175.000 = 22,9 jaar; 1869 + 22,9 = 1892), bleef er dus nog maar f 1.000.000 aan aandelenkapitaal over, terwijl volgens de statuten een minimumkapitaal van f 5.000.000 vereist was.

In 1917 werd dit 'boekhoudkundige foutje' gerepareerd — toevallig in een jaar van extreme winst. Van het uitgekeerde dividend van 439,1% (f 4.391.000) werd f 4.000.000 gebruikt om het ontbrekende kapitaal te regulariseren. De truc is des te opmerkelijker omdat de onderneming zich op dat moment zogenaamd uit een diepe crisis had moeten opwerken, terwijl de winsten vanaf 1870 juist drastisch werden verhoogd ten koste van de inkomsten van de steeds verder afgeroomde kongsies.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

> *Het was fraude voor gevorderden. Niet alleen was het de bedoeling om de NV voor het publiek onzichtbaar af te romen en tegelijkertijd zogenaamd noodlijdend te laten lijken, maar ook om de belangen van de grootste aandeelhouders – de Oranjes – buiten zicht te houden. De boekhouding, de concessies, de statuten en zelfs het dividendbeleid werden ingericht om een schijn van risico, nood en koloniale onbaatzuchtigheid op te houden, terwijl in werkelijkheid nauw geregisseerde exploitatie met maximale winstoogmerk plaatsvond.*

Opium, dode contractarbeiders, schuldslavernij en propaganda

Op termijn zijn na de belastingen op de lucratieve tin-licentie aan de Billiton Maatschappij NV de opiuminkomsten van Billiton met 11% de tweede belangrijkste inkomstenbron voor het gouvernement. De Chinezen werden – aangezien er veel meer Chinese koelies werkten op Banka – nog bruter afgeroomd door de BM NV in samenwerking met het gouvernement die er maximaal van profiteerde.

Het is John Loudon die in 1852 direct na zijn aantreden verzoekt het bestaande opiumverbod op het eiland op te heffen. Het gouvernement stemt in, waarna het gebruik snel toeneemt via illegale smokkel. Om de excessen te beteugelen — maar niet het gebruik zelf — vraagt Loudon in 1853 een formele opiumpachtvergunning aan, die hem wordt gegund. Hiermee wordt het gebruik geïnstitutionaliseerd en komen de inkomsten juridisch binnen bereik van zowel de BM als de koloniale schatkist.

In de eerste jaren is de sterfte onder de koelies enorm, vooral onder de minder geharde *senkehs* (nieuwelingen) die jaarlijks met enkele scheepsladingen worden aangevoerd. Meestal begint het met een klein wondje dat eindigt in koudvuur en de dood. Alleen al op Billiton stierven in 1852 62 Chinese mijnwerkers van de 250. Loudon laat een provisorische loods bouwen om zieken in onder te brengen, waar hij zelf als dokter zou hebben opgetreden totdat er een arts uit Nederland arriveert. Opiumgebruik stond in die tijd ook bekend als medicijn, juist omdat het de darmen ‘stillegt’ en dus helpt tegen diarree en dysenterie — aandoeningen die in de tropen buitengewoon veel voorkwamen. Opium gold dan ook vaak als een strijd tussen twee kwaden. Civiel geneesheer A. Hendriks, die van 1857 tot 1862 op Billiton was gestationeerd, wist nog veel sterfgevallen af te wenden: van de 417 Chinese mijnwerkers die onder zijn behandeling kwamen, overleden er 174. De meesten verzorgden zichzelf niet meer en waren verslaafd aan opium. Veel uitgeputte zieken kregen bij gebrek aan opium diarree tot zij eraan bezweken.[143]

Eduard van Kerkhoven, een bezoekend administrateur van twee theeondernemingen, schrijft in 1862 in een brief (een van de zeldzame bronnen) over zijn confrontatie met de realiteit op Billiton: *‘Hier heb ik het eerst de vreselijke gevolgen van de opium gezien. Opium is erger dan de pest, en de jenever kan er heilig bij genoemd worden…zij smeekte de Heer Den Dekker om wat amfioen. Toen hij haar wat gaf…Hier op Billiton word nogal wat amfioen geschoven. De pacht, welke aan het gouvernement*

[143] Het andere voordeel van opium is dat het pijn bestrijd, minder de geest belemmerd en voor afwijkend gedrag zorgt dan bij roken en onevenredig goed diarree en dysenterie onderdrukt. Het werd daarom ook als traditioneel medicijn gebruikt. De leefomstandigheden van de Javaan zijn op dat moment slecht en een rijke voedingsbodem voor ziekteverwekkers. Mensen hadden chronisch last van koorts, malaria, diarree, dysenterie, tyfus, pokken en mazelen. Cholera epidemieën die in centraal Java uitbraken konden zich snel verspreiden via weg en spoor en zorgden voor veel dodelijke slachtoffers. Nederlandse pogingen de publieke gezondheid te verbeteren schoten ernstig tekort tegen deze aanslagen. […] Mannen die zwaar fysiek werk deden gebruikten vaak opium, en plantage-eigenaren boden het om die reden zelf aan. […] Rond 1880s is slechts 5% ingeënt tegen pokken en is er een inheemse arts, Doktor Jawa, voor iedere 345.000 inwoners. Uit: *Opium to Java, Revenu Farming and Chinese Enterprise in Colonial Indonesia 1860-1910 (2007), J. R. Rush, P33-35..*

betaald moet worden, bedraagt dit jaar f. 22.000,-. Nu moet nog de opium, die zeer duur is, gekocht worden, en heeft de pachter verleden jaar nog f. 8.000,- vrije winst gehad. Men kan dus gerust aannemen dat hier elk jaar voor meer dan f. 50.000 verschoven wordt. De schuivers zien er allen beroerd mager uit, en hebben een vale tint. De Billiton-Maatschappij zal van nu af het gebruik zoveel mogelijk tegen gaan. Geheel zal het echter wel nooit weg zijn te krijgen.'

> *De BM zou de opiumexploitatie nooit aanpakken in de koloniale tijd. Dat is gezien de enorme belangen van de belangrijkste aandeelhouders in de Aziatische opiumhandel ook niet vreemd.*

In februari en maart 1860 sterven niet minder dan 700 Chinese mijnwerkers, officieel bij een populatie van slechts 500. De sterfte wordt toegeschreven aan beriberi. Later verslechteren de omstandigheden verder: de lonen dalen, terwijl de propaganda van de maatschappij verbetert. Net als bij het gouvernement tijdens het opiumregiesysteem (1893–1942) worden beloften van beterschap gedaan, zonder structurele verandering. In het gedenkboek van de BM uit 1922 wordt verklaard dat men "nog steeds alles doet om het gebruik te verminderen", maar nergens wordt verwezen naar de enorme ƒ 12 miljoen opiumpacht van de BM. Evenmin vermeldt men dat de Opiumregiefabriek Weltevreden van het gouvernement na 1893 speciale 'opiumpillen' voor mijnwerkers produceert. Via de opiumverslaving werden de mijnbouwers schuldenaar gemaakt, zodat ze niet meer konden sparen en de thuisreis niet meer betaald kon worden. De verslaving wordt doelbewust ingezet als middel: op Billiton kost een portie opium ƒ 0,22, meer dan een vijfde van het dagloon. In Banka is twee porties per *den* gebruikelijk — bijna de helft van het dagloon.[144]

Doordat de BM officiële licentiehouder is, kan ze zonder extern toezicht het volledige beleid bepalen, inclusief de eigen politiediensten. Door de *vice tax* kunnen de schulden zich ongezien opstapelen, en verlaten de meeste koelies het eiland nooit meer. De situatie is structureel: ondanks de mooie woorden in zijn gepubliceerde dagboeken (1883) organiseert John Loudon & Co. de opiumhandel op Billiton doelbewust en systematisch. Opium dient om verzet te voorkomen, om arbeid te disciplineren en om via de opiumwinkel een belangrijk deel van het loon direct te recupereren.

> *De opium-schuldmethode die BM toepast wordt vervolgens overgenomen door andere voorlopers als NHM's Deli Maatschappij NV (1869), en later door duizenden Europese NV's die vanaf 1870 het exploitatiemodel standaardiseren voor mijnbouw en plantage in Nederlands-Indië. De opiumverslaving wordt daarmee een structureel bedrijfsinstrument binnen het koloniale regime.*
>
> *De propagandastrategie van BM vertoont sterke gelijkenissen met die van de Deli Maatschappij en haar Plantersvereniging. Ook de verslaglegging over BM is buitengewoon positief — en compleet ongeloofwaardig. Ambtenaren op Banka zouden te maken hebben met aanzienlijk meer moeilijkheden en hun irritatie werd gepubliceerd. De situatie op Billiton zou, aldus de gepubliceerde rapporten, exemplarisch zijn. Ter vergelijking: het Arbeidsinspectierapport van 1913 beschrijft*

[144] Deze ziekte, bekend als beriberi, ontstaat door een chronisch tekort aan thiamine (vitamine B1), en wordt in tropische arbeidsomstandigheden vaak in de hand gewerkt door een dieet dat vrijwel uitsluitend uit gepelde rijst bestaat in combinatie met aanhoudende diarree. De medische oorzaken en behandeling werden pas in het midden van de jaren 1880 voor het eerst systematisch vastgesteld door de Brits opgeleide Japanse arts Takaki Kanehiro. De ziekte vond haar oorsprong indirect in het wijdverbreide opiumgebruik, de zware tropische omstandigheden waarin diarree voortdurend op de loer lag, en de structurele ondervoeding binnen de koelie-economie. Koelies ontvingen doorgaans een minimaal dagloon van circa ƒ 0,30 en kregen vaak een standaardportie rijst van de werkgever, centraal ingekocht tegen lage kosten. Door de hoge uitgaven aan opium bleef er nauwelijks geld over voor aanvullende voeding als groenten en fruit, waardoor het dieet verder verarmde en beriberi zich op grote schaal kon manifesteren.

"Een der omstandigheden, welke der inspectieambtenaren het meest trof bij de eerste bezoeken aan de ondernemingen, was de toon, waarop over, en vooral met het werkvolk door veel werkgevers en hun ondergeschikt personeel werd gesproken. Een koelie, die bij de arbeidsinspectie een eenvoudige inlichting kwam vragen, werd veelal uit de verte reeds door den beheerder ontvangen met spotgelach en geïntroduceerd als de grootste luiaard (stinker) van de onderneming enz. Moest de werkgever bij het onderzoek tegenwoordig zijn, dan kwam de zaak vaak voor, dat deze zich in het onderzoek mengde door op harden toon te vragen wat de koelie eigenlijk wilde, terwijl den man ook verdere ruwheden niet bespaard werden." Tegen deze achtergrond steken de officiële cijfers over Billiton — bijvoorbeeld over het aantal opgelegde straffen — steeds opvallend gunstig af. In werkelijkheid, gezien het structurele opiumgebruik, de schuldslavernij en het uitzonderlijk hoge aantal overleden Chinese mijnwerkers, was Billiton naar alle waarschijnlijkheid bijna een eeuw lang een systematisch georkestreerde hel.

Een Maleisisch BM staartje met grote impact

Maleisische provincies ten noorden van Sumatra. Aan de uiterste zuidpunt ligt Singapore.

In de liberale jaren 1880 begon de Billiton Maatschappij (BM) zich ook over de grens te oriënteren. Deze zoektocht is niet gedocumenteerd en ontbreekt in de gedenkboeken van de onderneming. Dat had mogelijk te maken met de felle politieke strijd rond de Billiton-affaire, waarin winst voor de maatschappij centraal stond en zelfverrijking – zoals die toen via de Oranjes plaatsvond – publiekelijk werd veroordeeld. Maar het zwijgen kan ook verband houden met de enorme economische belangen die ermee gemoeid waren. Deze 'staartjes' zijn bovendien relevant omdat Brits Maleisië uitgroeit tot de grootste tinproducent ter wereld, en in de jaren 1930 samen met Nederlands-Indië een hoofdrol speelt in de organisatie van het mondiale tinkartel via de International Tin Council (1931). Op dat moment is tin een strategisch materiaal wordt de sterk opkomende oorlogsindustrie van de Tweede Wereldoorlog – waarin BM een bijzondere dubbelrol speelt.

De provincie Perak in Maleisië is al bijzonder tin rijk, met mijnbouw sinds de Oudheid (Ptolemaeus, ca. 170). In de 19de eeuw werd het een Brits protectoraat waar zich volgens archeologische vondsten de oudste tinmijnen (ca. 2000 v.Chr.) van Zuidoost-Azië bevinden. De Nederlanders hebben een lange geschiedenis met de regio en kennen de rijkdom van het gebied. De VOC dwong de Sultan van Atjeh, die destijds over het domein heerste, in 1650 tot het ondertekenen van een contract. In 1653 tekende het 'bevrijde' koninkrijk Perak een exclusiviteitsverdrag met de VOC voor alle tinwinning binnen zijn grenzen. In 1670 bouwde de VOC op het eiland Pangkor een factorij en fortificatie voor opslag en export van de gewonnen tin. In de achttiende eeuw werd de tin activiteit uitgebreid. In 1776 adviseerde de VOC de zeventiende sultan om Chinese mijnwerkers in te zetten – een advies dat werd opgevolgd.

Na de Britse overheersing en het Verdrag van Londen (1824) startte de moderne Maleisische tinmijnbouw in Perak. In 1883 werd een omvangrijk concessiegebied in Perak verkocht aan ene 'Lim Assam van Billiton' – precies het jaar dat Maleisië Cornwall van de troon stootte als grootste tin-producent ter wereld. In 1884 inspecteerde de controversiële Franse mijningenieur en archeoloog Jacques de Morgan (1857–1924) het gebied voor BM. Hij kreeg toestemming van de Britse gouverneur op voorwaarde dat hij een gedetailleerde kaart van het onverkende gebied zou overhandigen. De Morgan publiceerde slechts enkele oppervlakkige schetsen van het lokale leven, en liet de relevante mijnbouwgegevens weg, net als de meeste archeologische vondsten. Daarna begon de zogenaamde 'Kinta Tin Rush' (1884–1889). In 1887 werd Perak officieel ingelijfd een Brits

protectoraat en groeide Ipoh – toen nog een kleine kampong – uit tot de tweede stad van Maleisië. BM zou daar mogelijk hebben samengewerkt met *Captain China* Chung Keng Quee (1827–1901), die in 1877 door de Britse kroon werd benoemd. Deze invloedrijke Chinese leider, die zowel binnen de Chinese als de Europese gemeenschap aanzien genoot, speelde een sleutelrol in de mijnbouwontwikkeling van de regio.

Bijna gelijktijdig werden nieuwe concessies geopend in de tin rijke provincie Pahang. In 1883 werd de basis gelegd voor wat later de Pahang Consolidated Company Ltd. (1906) zou worden – een onderneming die in Londen werd gevestigd. Het Ulu Kuantan-domein van Sungei Lembing was eigendom van de Sultan van Pahang nadat diens dochter volgens overlevering trouwde met ene *'Lim Asam Cah Sam'* – beter bekend als *'Captain China van Billiton'*. Hij schonk het land als huwelijkscadeau aan zijn vrouw, die het overdroeg aan haar vader. In de concessie van 8 november 1883 werd het gebied van Sunghai Kuantan, Sunghai Triang, Sunghai Rumpen en Sunghai Endau vastgelegd, een gebied van 2.500 vierkante mijl (ca. 80 bij 80 km) dat voor 75 jaar werd verpacht aan de *Pahang Company* van Towkay Lim Assam van Billiton, Towkay Goo Soo Sooee uit Singapore en ene Mr. Louis den Dekker, woonachtig in Singapore. Deze laatste was de zoon van BM administrateur Johannes F. den Dekker, de man die als eerste tin ontdekte op Billiton. Onder de concessievoorwaarden moest 10% van de tin- of mineraalopbrengst aan de Sultan worden afgedragen. Overige producten zoals hout mochten belastingvrij worden geëxporteerd. De *Pahang Consolidated Company* (1906–1986) die uit de informele onderneming voortkomt, verkreeg uiteindelijk een lease van maar liefst 120 jaar en groeide uit tot een van de grootste tinbedrijven ter wereld met 15.000 werknemers in de jaren 1950. De onderneming was van dusdanige omvang dat een aanzienlijk deel van de Maleisische economie ervan afhankelijk werd.

Deze tamelijk ongedocumenteerde ontwikkeling voorafgaand aan de Maleisische *'tin rush'* loopt opvallend parallel met de expansies van de NHM in de regio en aan de heroïsche dagboek publicatie van Loudon. Al in 1858 opende de NHM een eerste bankkantoor in Singapore, dat als Britse kroonkolonie ook de omliggende provincie Pahang bediende – in onder andere financiering. In 1888 volgde een filiaal in Penang, een havenstad die – samen met Singapore en Hongkong – tot de Straits Settlements van de kroon behoorde. Deze havens stonden bekend als knooppunten van opiumverwerking. Vanaf 1894, gelijktijdig met het Nederlandse opiumregiesysteem, richtte de Britse Kroon er haar eigen opiumregie in met staatsfabrieken. Penang ligt strategisch tussen de tin- én goudrijke provincies Perak en Kedah, dat in deze periode een sterke economische bloei doormaakte. In dezelfde jaren investeerde de NHM grootschalig in koelie- en plantage-economieën in deze regio's – zodanig zelfs dat ze in de jaren 1890 meer kapitaal uit had staan in Maleisië dan in Batavia. In 1889 werd een bijkantoor geopend in Hongkong, waarmee het volledige netwerk in de belangrijkste Britse kroonkolonies van Zuidoost-Azië was gecompleteerd.

Er lijkt, naast de exploderende tinproductie, een directe samenhang tussen deze NHM-bankvestigingen en de exploderende opium- en plantagehandel vanaf de jaren 1880 op het Maleisische schiereiland. De opiumhandel was bijzonder kapitaalintensief: er moest in zilver worden betaald, en dat zilver werd vervolgens weer als krediet uitgeleend aan plantageondernemers om hun oogsten voor te financieren. Op die manier fungeerden deze bankfilialen – zonder dat dit in het NHM-balanskapitaal zichtbaar was – als spil in een losse maar intensieve regionale federale economie. Merk op dat net als Nederlands-Indië 'vergeten' word dat het gebied ook zeer goudrijk is; Goud werd op eenzelfde manier gewonnen als tin en was aanzienlijk waardevoller. Terwijl de Britse kroon – net als het Nederlandse gouvernement in Indië – een 'kostenneutrale' bestuursstructuur handhaafde, werden in deze gebieden op deze manier de systematische maximale exploitatie opgestart.

De Nederlandse Handel-Maatschappij (1824, NHM) en de Liberale Periode (1870-1890)

Afschaffing Cultuurstelsel en geopolitieke expansieoorlogen

Het Cultuurstelsel kwam ten einde mede door de groeiende maatschappelijke en politieke kritiek op de Nederlandse exploitatiepolitiek in Indië, aangewakkerd door het boek *Max Havelaar, of De koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (1860) van Multatuli. Deze scherpe aanklacht tegen corruptie en uitbuiting kreeg later aanzienlijke internationale weerklank in onder meer Weimar Duitsland (1919), de Sovjetunie (1917) en Indonesië (1945), waar het werk werd geciteerd als exemplarisch voor koloniaal (mis)management. In deze periode, de jaren 1860, schaft ook de Nederlandse regering — als een van de laatste Westerse naties — de slavernij af (de Britten deden dit in 1833, de Fransen in 1848 en de zuidelijke staten van de VS in 1865 na de burgeroorlog).

De zogeheten Liberale Periode luidde desalniettemin een nieuwe fase in van militaire en economische expansie, met het bevolkingsrijke onafhankelijke sultanaat Atjeh (c. 1514-1874) als eerste doelwit. Het strategisch gelegen sultanaat — in het noordwesten van Sumatra met protectoraten op het Maleisisch schiereiland - raakte steeds meer ingesloten door de territoriale expansiedrift van zowel de Nederlandse als de Britse Kroon. Beide trokken op aan weerszijden van de Straat van Malakka, in respectievelijk Sumatra en vanuit de Britse *Straits Settlements* (1826–1946). Door de voortschrijdende industrialisatie groeide de Britse en Nederlandse controle over de Aziatische maritieme handel, terwijl de modernisering van hun oorlogsvloten — met grotere stalen, op stoom voortgedreven schepen — het militaire bereik versterkte.

De Nederlanders en de Britten waren tot dan toe niet bij machte geweest om het bevolkingsrijke gebied in te lijven, mede omdat partijen tegenstrijdige koloniale belangen hadden. Partijen gaan gedurende de 19de eeuw echter steeds beter samenwerken, en als in 1867 alle Aziatische domeinen direct onder de Britse Kroon komen, gaat de samenwerking nog beter; in 1871 'ruilt' de Nederlandse Kroon een vrije hand met betrekking tot Atjeh met de Britten voor de Nederlandse Goudkustkolonie in het Verdrag van Sumatra (1871).

De nieuwe liberale gouverneur-generaal James Loudon (r. 1872–1875) — zoon van een Britse suiker- en indigofabrikant op Java en broer van John Loudon van de Billiton Maatschappij NV — lokte doelbewust een militair conflict met het onafhankelijke Sultanaat van Atjeh uit. In 1873 volgde een eerste Nederlandse expeditie, waarmee het startschot werd gegeven voor de bloedige Atjeh-oorlog (1873–1913). Tijdens de tweede expeditie in 1874 werden het paleis en de hoofdstad ingenomen, waarna een langdurige guerrillaoorlog volgde in opeenvolgende fasen. Het koloniale gezag zou uiteindelijk de overhand krijgen. Het eerste publieke gebouw dat door de Nederlandse autoriteiten in Atjeh werd opgericht was symbolisch voor de aard van de koloniale missie: een opiumhuis. Dit kan hebben bijgedragen aan het langdurige verzet, aangezien de islamitische sultans principieel gekant waren tegen opiumgebruik, dat zij als moreel en sociaal ondermijnend beschouwden.

De hoge militaire kosten van de oorlog vormden mede de aanleiding voor de afschaffing van het Batig Slot — waarmee ook de directe parlementaire controle op het koloniale begroting werd beëindigd. Met de onderwerping van het laatste onafhankelijke sultanaat op Sumatra kwam het gehele, grondstofrijke eiland definitief onder koloniaal beheer en open te staan voor economische exploitatie.

Industrialisatie, dalende koloniale baten, opkomst NHM als internationale investeringsbank

Na 1870 investeerde de Koloniale Regering zwaar in de industriële ontwikkeling van de eilanden. Tegelijk drukten de torenhoge militaire kosten van de Atjeh-oorlog op de begroting. Er werd een uitgebreid nieuw netwerk van spoorwegen, telegraafverbindingen en wegen aangelegd, dat het gezag in staat stelde om met relatief minder troepen grotere gebieden te controleren. De modernisering van het KNIL — dat zich structureel uitbreidde tot een troepenmacht van ca. 30.000 man — maakte verregaande koloniale onderwerping mogelijk, al bleef de inheemse en Chinese bevolking structureel achtergesteld. Ondanks liberale beloften verbeterden de levensomstandigheden nauwelijks; hongersnoden, epidemieën en armoede bleven wijdverbreid.

De *Batig Slot*-inkomsten — het structurele koloniale begrotingsoverschot — daalden in deze periode. Tussen 1871 en 1877 beliep de gemiddelde jaarlijkse opbrengst nog slechts ƒ 14 miljoen, ofwel 13% van de Nederlandse rijksbegroting. Die daling was mede het gevolg van de verminderde afhankelijkheid van koloniale inkomsten: de Nederlandse economie was na 1850 sterk geïndustrialiseerd en door de toegenomen handel was de staatsschuld fors afgelost. Het BNP van het Koninkrijk was in 1870 al meer dan verdubbeld ten opzichte van 1839. In 1877 verviel het officiële *Batig Slot*, waarna het gouvernement de volledige opbrengsten uit Nederlands-Indië kon investeren binnen de kroonkolonie zelf.[145][146]

Terwijl de Nederlandse staat, de Europese burgerklasse en de inheemse en Chinese bevolking nauwelijks profiteren van deze nieuwe verhoudingen, breekt voor de NHM een nieuwe periode van ongekende bloei aan. Dankzij de nieuwe infrastructuur wordt een moderne op contractarbeid gebaseerde plantage-economie ontwikkeld met steun van een internationaal netwerk van investeerders en ondernemers. De opening van het Suezkanaal (1869) halveert de reistijd tussen Europa en Zuidoost-Azië, terwijl de inzet van grotere en snellere metalen stoomschepen de transportkosten drastisch verlaagt. In deze context groeit de NHM uit tot een centrale actor binnen een koloniaal investeringsregime, waarin zij optreedt als koloniale bankier, handelaar en strategisch coördinator van de koloniale economie.

Om de groeiende internationale handelsstromen te faciliteren richt Oranje's NHM in 1870 de Bank Export Import Indonesia NV (1870, nu: BEII) op — een wisselbank die valutatransacties, kredietverlening en export-importfinanciering voor inter-Aziatische handel organiseert. De NHM wordt de eerste volwaardige investeringsbank in Zuidoost Azië, met directe connecties met Oranje's Nederlandsche Bank (1814) en de Javasche Bank (1828), en indirect met financiële netwerken in Londen, Amsterdam, Batavia en Singapore. [147][148]

---

[145] Vanaf 1898 boekt het koloniale leger significante terreinwinst, en in 1903 geeft de sultan van Atjeh zich formeel over. Daarmee komt vrijwel het gehele grondgebied van het sultanaat onder Nederlands koloniaal gezag. In het gebied zijn inmiddels spoorlijnen aangelegd en zestien forten gebouwd, hoewel het lokale verzet hardnekkig blijft voortduren. De oorlog is buitengewoon bloedig: naar schatting vallen er meer dan 100.000 doden. De Atjeh-oorlog (1873–1913) geldt als de laatste grootschalige militaire campagne van de Koloniale Regering, waarmee het gehele eiland Sumatra definitief onder directe Nederlandse controle wordt gebracht.

[146]https://deliverypdf.ssrn.com/delivery.php?ID=702000084013069009064105017076024065061037007020071061119066024014064114077103113101058020007125050109119004027113003113125010030071029038092096116000123000070024038042022097097021030081085026086013093003015006067069067126118099080026066028066066111&EXT=pdf&INDEX=TRUE

[147] https://id.wikipedia.org/wiki/Bank_Ekspor_Impor_Indonesia (retrieved 24 7 2023, bron 212)

[148] https://www.indonesia-investments.com/culture/politics/colonial-history/item178 (retrieved 24 7 2023, bron 35)

De nieuwe rol van de NHM wordt versterkt door de organisatie en 50% deelneming in de Deli Maatschappij NV (1869, DM), opgericht kort vóór de afschaffing van het Cultuurstelsel. Deze onderneming, gelegen in het noordelijke Deli Sultanaat op Sumatra, aan de grens met het Sultanaat van Atjeh, exploiteert tegen de eeuwwisseling al ruim 120.000 hectare (ca. 1.200 km²) aan tabaksplantages die waren gewonnen op zogenoemde 'woeste gronden'. Het project wordt gepresenteerd als een model van liberale modernisering — met ondoorzichtige aandeelhoudersstructuren in de vorm van naamloze vennootschappen (NV's) — en geldt als pionier van een nieuwe plantage-economie na de formele afschaffing van het op slavernij en dwangarbeid gebaseerde cultuurstelsel (1830–1870). In werkelijkheid wordt de DM gekenmerkt door een extreem gewelddadige exploitatiepraktijk: de plantages draaien op de arbeid van honderdduizenden contractarbeiders ('koelies'), onder omstandigheden die volgens tijdgenoten nauwelijks onderdoen voor slavernij.

Initiatiefnemer (of stroman) P.W. Janssen (1821–1903) wordt later in Nederland gevierd als *selfmade* man en weldoener, maar zijn fortuin is gebaseerd op de uitbuiting van koelies op Deli. Het 'Wonder van Deli' geniet de vrijheid van een staat binnen een staat en er is net als bij de Billiton Maatschappij NV nauwelijks controle van het gouvernement. De onderneming betaald bijzonder grote dividenden uit, wat op zichzelf al een reclamecampagne voor kolonisten die het voorbeeld van de Deli NV snel zouden volgen. Bij de brute praktijken vallen soms doden. Mede-initiatiefnemer Jacobus Nienhuys moet al na een paar jaar noodgedwongen naar Nederland vertrekken, nadat hij vervolgd wordt voor de dood van 7 contractarbeiders. De dagelijkse leiding komt dan in handen van Jacobus Theodoor Cremer (1847–1923) voor de NHM, die uitgroeit tot de machtigste figuur in de koloniale plantage-industrie. Hij zal niet alleen (ook) grootaandeelhouder van de DM worden, maar ook parlementariër, Minister van Koloniën (1897–1901) en president van de NHM (1907–1913).

In deze periode breidt de NHM haar controle over de koloniale exploitatie infrastructuur verder uit. In 1883 neemt zij de zeggenschap over de bijna-failliete Nederlandsch-Indische Handelsbank (1863, NIH) over — een zogeheten 'cultuurbank' die in de jaren zestig met toestemming van de kroon was opgericht om plantagebedrijven en cultuurondernemingen van krediet te voorzien. De eerste hoofdagent van de bank was N.P. van den Berg, de latere president van Oranje's Javasche Bank en de Nederlandsche Bank. Door de Suikercrisis van de jaren 1880, veroorzaakt door overproductie en dalende wereldmarktprijzen, komt de NIH in ernstige financiële problemen. Om een algehele ineenstorting te voorkomen, worden de meeste cultuurgoederen (zoals suiker-, thee- en tabaksplantages) overgeheveld naar een nieuwe NV: de Nederlandsch-Indische Landbouw Maatschappij (1884, NILM) die werd gecontroleerd door de NHM en Javasche Bank.

De vernieuwde NILM profileert zich als modern landbouwbedrijf, zogenaamd 'zonder slavernij'. Toch zijn de arbeidsverhoudingen in de praktijk nauwelijks humaner dan voorheen. De koeliecontracten blijven gebaseerd op lange termijnverplichtingen, lage lonen, eenzijdige ontslagbevoegdheden voor werkgevers en zware straffen bij contractbreuk. Deze structuur was vanaf 1880 wettelijk gelegitimeerd door de invoering van de beruchte Koelieordonnantie met poenale sanctie — een initiatief van Cremer zelf, die deze wet als parlementslid door het Nederlandse parlement loodst. De ordonnantie staat werkgevers toe om arbeiders lijfstraffen toe te dienen en verplicht koelies tot jarenlange arbeid zonder het recht van werkgever te wisselen. De NHM en aan haar gelieerde ondernemingen implementeren deze wet actief in hun personeelsbeleid. De Deli Maatschappij, de NILM, en hervormde NIH worden zo ook sleutelondernemingen in een nieuw koloniaal exploitatiesysteem dat formeel 'vrij' heet, maar in werkelijkheid is gebaseerd op een door het gouvernement gelegitimeerde vorm van schuldslavernij en contractdwang.

In deze periode verandert het karakter van de NHM. Terwijl zij in de eerste helft van de negentiende eeuw nog primair opereerde als monopolist in de koloniale export, ontwikkelt zij zich nu tot een hybride concern van investeerder, bank, producent en distributeur. De onderneming richtte zich behalve tabak ook op de lucratieve productie van bijvoorbeeld rubber en suiker. Zo blijkt dat de NHM ook zelf ten minste zeventien suikerraffinaderijen met plantages in bezit heeft in Nederlands-Indië, die in 1960 — net als de meeste bezittingen van de NILM en NIH — worden genationaliseerd door de Indonesische republiek. De NIH, gesaneerd en herstructureerd, trekt zich terug uit de cultuursector en specialiseert zich in internationaal wisselverkeer en de handel in suiker — een activiteit die met name tijdens de Eerste Wereldoorlog buitengewoon winstgevend blijkt.[149]

Parallel aan haar expansie in Nederlands-Indië, ontwikkelt de NHM in de laatste decennia van de negentiende eeuw een steeds internationaler profiel. Vanaf de jaren 1880 opent zij na Singapore nieuwe vestigingen in strategische handelssteden door heel Azië waaronder Penang, Tokio en Hongkong. Deze kantoren vormen samen een transnationaal netwerk dat niet alleen de internationale koloniale mijnbouw- en plantage-industrie financiert en faciliteert, maar ook toegang organiseert tot de lucratieve opium-, zilver- en valutahandel.

De minder bekende NIH volgt eenzelfde spoor en in 1934 behalve door heel Nederlands-Indië te opereren, ook kantoren te hebben in XIamen, Kobe, Shanghai, Bombay, Calcutta, Singapore, Hongkong en Tokyo. De kantoren buiten Indonesië worden in 1960 overgenomen door de Rotterdamsche Bank, de voorloper van de ABN AMRO waarvan de NHM aan de basis staat.

[149] De tabaksactiviteiten van de Deli Maatschappij werden in 1958 genationaliseerd door de Republiek Indonesië, maar de NV bleef als vennootschap in Nederland voortbestaan. In 1972 nam de NV Deli Maatschappij de Koninklijke Jongeneel over — een grote houthandel die later werd doorverkocht. In 2022 was de onderneming nog steeds actief als Deli Home Holding, het moederbedrijf van onder meer Bruynzeel en Lundia, met een jaarlijkse omzet van circa € 350 miljoen.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Oranje's Deli Maatschappij NV (1869) en de liberalisering van de plantage- en mijnbouwmarkt

Na zich in 1862 te hebben teruggetrokken uit de gouvernementsculturen voor peper en in 1865 uit de kleinschalige cochenille- en theeculturen, besloot het gouvernement zich in 1866 ook uit de tabakscultuur terug te trekken om deze te liberaliseren. Op dat moment wordt er circa 7.000 ton tabak op Java geproduceerd, tegenover slechts 14 ton op Sumatra. De markt voor tabak is door het cultuurstelsel versnippert en door lokale nijverheid gedreven: In het seizoen 1861/62 word door 11.000 'particuliere ondernemingen' met gouvernementscontracten in 62.000 pakken tabak a 80 kg (78 kg netto, 4.836 ton) per stuk geproduceerd: gemiddeld ca. 5,5 zak per onderneming. De kwaliteit is soms bedenkelijk en vooral sterk wisselend. De Vorstenlanden produceren dan in eigen beheer een hogere kwaliteit op grotere schaal. Hier is de cultuuronderneming Dorrepaal & Co. NV (c. 1840) een hoofdrol speler, dat links heeft met de NHM.

De Javaanse tabakscultuur is in de 19de eeuw al stevig geworteld op het eiland. Volgens gangbare verhalen zou tabak via de reizen van Columbus naar de Antillen en het Britse hof in Nederland terecht zijn gekomen en vervolgens rond 1601 op Java zijn geïntroduceerd — mogelijk via Portugese en Spaanse tussenhandel. Andere bronnen stellen dat de bevolking van Java al vóór 1496 bekend was met het gebruik van tabak. Hoe dan ook, de Vereenigde Oostindische Compagnie (1602, VOC) handelde actief in tabak en stimuleerde de productie. Onder het Cultuurstelsel verspreidde de tabakscultuur zich samen met thee- en suikerplantages over het eiland. Vanaf de jaren 1830 werd kennis van tabaksproductie uit de slavenplantages van Spaans-Cuba geïmporteerd, en er werden proeven gedaan met verschillende buitenlandse variëteiten. Uiteindelijk ontwikkelde zich in de Vorstenlanden een superieure kwaliteit Java-tabak in diverse typen. De NHM kocht deze tabak via het gouvernement in en exporteerde haar naar Nederland, waar zij op veiling werd verkocht. De Indische import verdrong de eigen productie in Nederland in de 19de eeuw. De eigen industrie had zich ontwikkeld met een nadruk op pruim- en snuiftabak, maar het klimaat was ongeschikt voor de teelt van hoogwaardige sigarentabak.

Na de liberalisering startten Europese ondernemers nieuwe particuliere plantages, wat onmiddellijk leidde tot aanzienlijke schaalvergroting. In 1873 werden op de Nederlandse markt al 240.000 pakken Java-tabak (18.720 ton) verhandeld, terwijl van de later zo beroemde Deli-tabak nog slechts 9.238 pakken (721 ton) afkomstig waren.

Zoals Oranje's Billiton Maatschappij NV (1860) de standaard zette voor de mijnbouw, zo zou Oranje's Deli Maatschappij NV (1869) het model worden voor de nieuwe plantagebouw. Na de afschaffing van het Cultuurstelsel (1870) verspreidde dit model zich razendsnel dankzij investeringen van onder meer de NHM, de Javasche Bank NV en diverse cultuurkredietbanken. Wat begon met tabakscultuur breidde zich in hoog tempo uit naar andere *cash crops* zoals rietsuiker, zwarte thee en koffie, en werd in de jaren 1880–1890 verder gediversifieerd naar tal van andere gewassen.

Het verhaal van de Deli Maatschappij begint in 1863, wanneer de Nederlandse tabaksondernemer Jacob Nienhuys in Deli arriveert en van de lokale sultan een concessie krijgt voor vruchtbare vulkanische gronden langs de Deli-rivier, op voorwaarde dat deze op de jungle worden gewonnen. In 1864 verkoopt de NHM de eerste vijftig pakken Sumatra-tabak uit Deli op de beurs in Rotterdam voor ƒ 0,48 per pond — een lage prijs, maar voor tabak van uitzonderlijke kwaliteit. Amsterdam volgt spoedig. In 1869, het jaar waarin het Suezkanaal wordt geopend, is de export uit Deli al gegroeid tot 1.381 pakken.

In 1867 vindt Nienhuys (1836–1927) bij de Duits-Nederlandse tabak- en graanhandelaar Peter Wilhelm Janssen (1821–1903) de benodigde ƒ 30.000 voorfinanciering voor zijn oogst, die in 1868 ƒ 37.000 opbrengt. In 1869 treedt de NHM toe als mede-investeerder en neemt een belang van 50% in de nieuw opgerichte Deli Maatschappij NV (1869, DM). Johan T. Cremer (1847–1923), destijds werkzaam bij de NHM, treedt vervolgens toe tot de directie. Wanneer hoofdadministrateur Nienhuys rond 1870 moet vluchten vanwege de doodslag op zeven contractarbeiders, neemt de 24-jarige Cremer in 1871 het roer volledig over. Oranje's NHM wordt daarmee feitelijk de dominante aandeelhouder. Piet Janssen zal nooit voet zetten in Nederlands-Indië (zijn zoon wel, die tot 1883 door Cremer persoonlijk wordt opgeleid), maar keert — net als Nienhuys — wel het dividend uit in Nederland.

De NHM heeft via Cremer vanaf het begin de volledige controle over de financiële structuur en de aandelen van de onderneming. Cremer leidt de maatschappij persoonlijk tot zijn vertrek in 1883, en weet in die periode onder meer tien omliggende plantages in de regio over te nemen. De onderneming groeit daardoor in korte tijd van ca. 7.100 hectare naar een gebied van 120.000 hectare (ca. 40 bij 30 kilometer) verspreid over Deli en Langkat. Daarmee is de Deli Maatschappij rond 1900 verreweg de grootste tabaksonderneming van Nederlands-Indië.

De plantages van de DM worden opgezet als model voor de nieuw te bouwen Europese plantageondernemingen. De NV's worden strak georganiseerd, met uniforme methodes en productie van voorspelbare kwaliteit. Het product kan daardoor aanzienlijk hogere prijzen realiseren dan concurrerende tabak, met name uit Java. In de jaren 1870 bedraagt de gemiddelde verkoopprijs van Deli-tabak ƒ 1,42 per pond, tegenover slechts ƒ 0,56 voor Java-tabak.

De superieure en consistente kwaliteit van Deli-tabak wordt op de Westerse markt sterk gewaardeerd. Importeurs en distributeurs willen het risico van mislukte oogsten of inconsistente leveringen vermijden, en betalen daarom meer voor een betrouwbare aanvoer. Het merk 'Deli tabak' groeit in deze jaren uit tot synoniem voor premium Sumatraanse tabak. De naam krijgt internationale uitstraling, met name op de Amerikaanse markt, waar kopers op de Nederlandse beurs bereid zijn topprijzen te betalen.

Gestuwd door de hoge winstmarges en internationale vraag breidt de Deli-tabakscultuur zich vanaf de jaren 1870 zeer snel uit over West-Sumatra. Europese, vooral Nederlandse, ondernemers stromen toe en nemen de plantagemarkt over, terwijl in het nabijgelegen Atjeh het gewapend verzet tegen Nederlandse kolonisatie nog volop gaande is. De economische explosie is direct gerelateerd aan de hoge exportprijzen: dividenden van de DM overschrijden in deze periode regelmatig de 100% per jaar — een prestatie die nieuwe investeerders en planters als vanzelf aantrekt. De onderneming is gevestigd bij Medan, dat snel uitgroeit tot het nieuwe economische centrum van West-Sumatra.[150]

Vanaf het begin maakt de DM gebruik van contractarbeiders van buiten de regio. In de eerste jaren zijn dit voornamelijk Chinese arbeiders, later gevolgd door grote aantallen Javanen en, in mindere mate, werkkrachten uit Brits-Indië. Deze arbeiders vallen vanaf 1858 onder de zogeheten Koelieordonnantie, die na de formele afschaffing van de slavernij (1860) het nieuwe juridische kader vormt voor de plantagearbeid in Nederlands-Indië. De ordonnantie verleent plantagehouders verregaande bevoegdheden, waaronder de inrichting van een eigen politiedienst. Anders dan in slavernijperioden zijn deze bevoegdheden in theorie beperkt, maar in de praktijk leiden ze tot grootschalige misstanden met soms doden die doorgaans worden afgedaan als 'ongelukken'. De zaak-Nienhuys vormt slechts één van de weinige gevallen waarin justitie überhaupt optreedt.

[150] De maatschappij groeit minder hard verder tot 142.000 ha. in 1919.

Reeds in 1873 dient Cremer, namens de Deli-planters, een verzoek in bij gouverneur-generaal James Loudon (r. 1872–1875) om tot een strengere regeling te komen. Hij pleit voor de legalisering van een eigen politiemacht, alsmede voor de strafbaarstelling van contractbreuk met directe toepasbaarheid van civiel én strafrecht op de plantage. In 1875 organiseert hij een bijeenkomst van alle grote planters in het gebied met het doel 'de gemeenschappelijke plantersbelangen beter te beschermen' — wat neerkomt op het versterken van hun controle over de snel groeiende geïmporteerde arbeidspopulatie.

Om deze belangen te institutionaliseren wordt de bekende antirevolutionaire jurist, journalist en voormalig Tweede Kamerlid mr. L.W.C. Keuchenius — later minister van Koloniën (r. 1888–1890) — ingehuurd om via politieke kanalen in Den Haag draagvlak te creëren. De connecties tussen de Deli-planters en de Nederlandse regering blijven daarna intensief. Hendrik Colijn — voormalig luitenant onder de 'ijzervreter van Lombok' en 'Atjeh bedwinger' J.B. van Heutsz, en premier van vijf kabinetten in de jaren 1920–1930 — zal de Deli-planters later openlijk prijzen en hun belangen structureel verdedigen.

Johan Th. Cremer zelf wordt in deze periode de centrale lobbyist van de NHM in Nederlands-Indië. Hij speelt een doorslaggevende rol in het losweken van Deli uit de greep van het koloniale gezag in Batavia, vooral bij controverses rond mensenroof, verdwenen arbeiders en mensenhandel in Chinese arbeiders. Hij is de initiatiefnemer van de beruchte Koelieordonnantie met Poenale Sanctie (1880).

De Koelieordonnantie met Poenale Sanctie (1880), tot stand gekomen onder leiding van Cremer en met steun van het parlement, bepaalde niet alleen de arbeidsvoorwaarden, maar legitimeerde ook een nieuw regime van disciplinaire controle. Contractarbeiders mochten niet zonder toestemming van werkgever wisselen (wat de arbeiders dus net als slaven bind aan een plantage), wat haaks stond op het ideaal van vrije arbeid. De sancties legitimeert onder meer lijfstraffen, boetes en het wettelijk doorberekenen van hoge rekruteringskosten. In de praktijk leidde dit tot een systeem van schuldslavernij, mede gevoed door de legale verstrekking van opium op krediet. Daarmee stond de deur open naar een complex systeem van schuldslavernij, waarbij arbeiders door het systeem van boetes, voorschotten en verplichtingen feitelijk nooit uit hun schuldpositie kunnen ontsnappen.

Deze anarchistische situatie leverde Deli de bijnaam 'het Wilde Oosten' op – een tropisch spiegelbeeld van het even wetteloze 'Wilde Westen' in de Verenigde Staten. De ordonnantie biedt bovendien de juridische basis voor een geïntegreerd exploitatiemodel waarin plantagebedrijven — vaak met steun van de overheid — hun koelies op krediet van opium voorzien. Door het opiumgebruik te institutionaliseren en te combineren met het straffen van weigerachtige of 'opstandige' arbeiders, ontstaat een dubbel systeem van fysieke en psychologische afhankelijkheid. De situatie in Deli wordt in deze periode meermaals omschreven als een 'staat binnen de staat', waarin Nederlandse planters opereren met een vrijwel totale autonomie. Koloniale ambtenaren, legeronderdelen en politiefunctionarissen ondersteunen in de praktijk de plantagebelangen en treden op tegen opstandige geïmporteerde werkpopulatie.

Een belangrijk aspect van deze exploitatie is het verdrijven van lokale tabaks- en peperboeren door het koloniale bestuur. Door grootschalige gronduitgifte aan Europese planters en systematische repressie wordt de inheemse concurrentie vrijwel geheel geëlimineerd. Kartelvorming onder leiding van de DM leidt tot prijsafspraken, arbeidsovereenkomsten en het bewust tegenhouden van marktoegang voor onafhankelijke, lokale producenten. De kartelstructuren worden vanaf 1879 verder geïnstitutionaliseerd via de oprichting van de Deli Planters Vereeniging (DPV), onder voorzitterschap van Cremer. Deze vereniging verenigt 26 maatschappijen met 50 ondernemingen en

organiseert niet alleen gezamenlijke inkoop en arbeidscontracten, maar ook mediacontrole en perscensuur.

De DPV ontwikkelt zich tot een machtige planterslobby die niet alleen fungeert als belangenvereniging, maar ook als coördinatiepunt voor economische, juridische en politieke strategieën ten gunste van de plantage-economie. De vereniging stelt richtlijnen op om *'hunne loonen niet tegen elkander op te drijven'* en *'geen droge bak van inlanders op te koopen of hen met de realisatie van hun produkt op de Europeesche markt behulpzaam te zijn'*. De DPV beheerst via prijsafspraken en arbeidsregimes vrijwel elk aspect van de regionale tabakseconomie. De modelstructuur van de DPV zal spoedig worden gekopieerd door andere sectoren — zoals de koffie-, thee-, suiker-, kinine- en rubbercultures — waarin de NHM eveneens directe belangen heeft.

De groei van zowel het aantal Europese planters als Aziatische contractarbeiders voltrok zich in hoog tempo. Tussen 1872 en 1873 steeg het aantal planters van 75 naar 128, terwijl het aantal koelies – aanvankelijk vooral Chinezen – in enkele jaren explodeerde. In 1880 telde de regio al 522 Europeanen tegenover 118.000 niet-Europeanen, waaronder ruim 90.000 inlanders en meer dan 25.000 Chinezen. De DM alleen al importeert zeker 20.000 koelies direct uit China. Tot aan de Grote Depressie in 1929 worden naar schatting een miljoen Chinezen en Javanen als contractarbeiders naar de plantages gehaald, exclusief de nakomelingen die op de plantages zelf worden geboren.

De werkomstandigheden zijn berucht. Ondanks het juridische verbod op excessief geweld sinds de dood van zeven koelies door Nienhuys, blijven mishandelingen structureel — maar worden doorgaans geclassificeerd als 'arbeidsongevallen'. Door het systeem van schuldcontracten, lijfstraffen, poenale sancties en opiumschuld wordt een situatie gecreëerd waarin arbeidsvrijheid feitelijk is opgeheven. De koelie is juridisch geen slaaf, maar in sociaaleconomische zin volledig overgeleverd aan het plantagesysteem. De in Deli ontwikkelde plantagestandaard verspreid zich na de Suiker- en Koffie Crisis (1884-1887) zeer snel over de expanderende Europese plantage- en mijnbouwindustrie in de rest van Sumatra, Java en andere buitengebieden. De NHM lijkt het model ook naar het Maleisische schiereiland te exporteren in de 1880s.

De toenemende expansie van de Nederlands-Indische tabaksculturen heeft ook gevolgen voor de oude binnenlandse tabaksnijverheid. Amersfoort, waar sinds 1615 tabak werd geteeld voor Amsterdamse kooplieden, was het oudste centrum. Deze inlandse tabak vervulde een strategische functie: als buffer in tijden van dalende aanvoer uit Amerika, Venezuela en Brazilië. Rond 1710–1720 werden in Nederland enkele duizenden hectare met tabak beplant, vooral in Gelderland en Utrecht. De inlandse tabak leende zich goed voor snuif- en pruimtabak — zeer populair tot ver in de eerste helft van de negentiende eeuw — maar was minder geschikt voor sigaren, waarvoor producten van de VOC of EIC gebruikt werden. Met de opkomst van het sigarenroken in het begin van de negentiende eeuw verloor het product echter terrein. Halverwege de negentiende eeuw resteerden nog ongeveer 2.500 hectare, maar vanaf het midden van de jaren 1870 verdwijnt dit areaal in hoog tempo, parallel aan de opmars van de lucratieve Nederlands-Indische exporttabak. In 1891 resteert nog slechts 500 hectare.

In Nederland ontstaat in de loop van de negentiende eeuw een aanzienlijke sigarenindustrie, met zwaartepunten in Valkenswaard, de Zaanstreek, Amsterdam en Kampen. De productie gebeurde vaak in huisnijverheid tijdens het 'slappe seizoen'; sigaren werden thuis gerold en weer verkocht aan de fabrikant. Een deel werd geëxporteerd naar Nederlands-Indië, maar ook daar werden sigaren geproduceerd. De Kampense fabriek Boele werd in 1865 als eerste tabaksbedrijf benoemd tot Hofleverancier en kreeg daarmee het predicaat '(koninklijk)'. Boele introduceerde ook op grote schaal machines en integreerde het hele productieproces in eigen hand.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

De eerste sigaretten werden in 1850 in Nederland geïmporteerd — een nieuw fenomeen dat via de Verenigde Staten in Europa voet aan de grond kreeg. Sigaretten werden vervaardigd uit goedkopere 'krossar' (onderblad) en konden worden versneden, zodat de kwaliteit niet vlekkeloos hoefde te zijn zoals bij sigarendekblad. De firma Van Kerkhof in Amsterdam startte in 1885 de eerste 'mechanische' sigarettenfabriek. Machines werden aanvankelijk geïmporteerd uit de VS en Duitsland, waar de industrie al ver geautomatiseerd was. Van Kerkhof en andere fabrikanten maakten in deze fase veel gebruik van Oost-Europese en Russische emigranten, die op weg waren naar Amerika en vertrouwd waren met het vak.

De plantage- en mijnbouwmarkt in Nederlands-Indië explodeert, mede dankzij de spectaculaire expansie van de Deli-tabaksculturen onder aanvoering van de DM en NHM. De productie van Sumatra-tabak stijgt van 243 ton in 1870 naar 17.085 ton in 1890 — een toename van maar liefst +6.930%. De Java-tabak productie groeit in diezelfde periode van circa 9.129 ton naar 14.592 ton (+60%). Nog opvallender is de waardesprong in de handelscijfers: na de opheffing van het NHM-monopolie in 1870 stijgt de waarde van de totale uitvoer van ƒ 5,8 miljoen (inkoop in Nederlands-Indië) en ƒ 14,2 miljoen (verkoop op de Nederlandse beurs) naar respectievelijk ƒ 32,3 miljoen en ƒ 33,5 miljoen in 1890. De brutomarges op superieure Deli-tabak bedragen in deze periode structureel +150%, waarmee de NHM haar nieuwe winstmodel definitief vestigt.

Tegelijkertijd leidt de Suiker- en Koffiecrisis (1884–1887) tot een versnelde herstructurering van de plantages op Java. Onder leiding van de NHM en de Javasche Bank worden cultuurkredietbanken gesaneerd en samengevoegd, waarna suiker- en koffiecultures op grote schaal worden opgekocht en samengevoegd tot efficiëntere Europese ondernemingen met eigen raffinaderijen. In de jaren 1890 breekt een nieuwe expansiegolf aan, waarbij ook Maleisië in beeld komt. De NHM investeert grootschalig in de ontwikkeling van een nieuw plantagemodel, onder meer voor thee en tinmijnbouw. Ook daar zal de koloniale economie in de jaren 1890 exploderen — volgens eenzelfde model van grootschalige buitenlandse kapitaalinjectie, exploitatie van contractarbeid onder dwang en de integratie in wereldwijde, door het Westen gecontroleerde grondstoffenmarkten.[151][152][153][154]

---

[151] De geraffineerde suikerexport groeit tussen 1870 en 1890 van ca. 172.000 ton naar 423.000 ton (+146%), de exportwaarde van ca. ƒ 40,6 miljoen naar ƒ 51,5 miljoen (+27%) en de verkoopprijs in Nederland van ƒ 94,8 miljoen (+133%) naar ƒ 154,0 miljoen (+199%).

[152] De thee-export schakelt na de gouvernementscultuur van Chinese thee in de jaren 1870 volledig over op de lucratievere zwarte Java-thee, gebaseerd op Indiase Assam-thee. De productie groeit tussen 1870 en 1890 van ca. 1.500 ton naar 3.210 ton. De exportwaarde van thee stijgt bescheiden van ca. ƒ 0,1 miljoen (schatting, gebaseerd op ƒ 4,25 per pikol van 61,7 kg in 1913) naar ƒ 0,2 miljoen (idem). De verkoopwaarde daalt licht van ƒ 2,3 miljoen (+2.200%) naar ƒ 2,1 miljoen (+950%). De thee-export is in volume relatief klein, maar vormt een goed verborgen, lucratieve schat waarin woekerwinsten gemaakt kunnen worden.

[153] De koffie-export daalt, mede door de koffiebladziekte die vanaf het begin van de jaren 1880 over de eilanden woekert, tussen 1870 en 1890 van 83.108 ton naar 38.700 ton (–53%). De exportwaarde stijgt ondertussen van ƒ 17,5 miljoen naar ƒ 42,4 miljoen (+142%), wat betekent dat er in deze periode sprake is van prijsafspraken tussen de koffieproducenten in Nederlands-Indië – de NHM heeft nog steeds het exclusieve monopolie op de export van gouvernementskoffie. De verkoopwaarde daalt van ƒ 54,9 miljoen naar ƒ 42,7 miljoen (–22%) en ligt nog maar net boven de verkoopprijs in Nederlands-Indië. Omdat koffie voor het gouvernement een van de grootste inkomstenbronnen was, werd het een reden om op te stappen naar het beoogde lucratieve opiumregiestelsel (1893).

[154] De export van kinabast (voor kinine, een medicijn tegen malaria) stijgt vanaf het eerste productiejaar 1880 van 200 ton naar 2.600 ton in 1890 (+1.200%). De omgerekende exportwaarde van de geëxtraheerde werkzame stof kinine stijgt van ƒ 0,2 miljoen naar ƒ 2,4 miljoen (+1.100%), de verkoopwaarde van de geëxtraheerde stof stijgt van ƒ 3,6 miljoen (+1.700%) naar ƒ 6,0 miljoen (+150%): er vindt dus meer kartelvorming plaats bij de Europese (vooral Duitse) farmaceutische industrie.

Plantersvereniging, uitbuiting en propaganda: De contractarbeiders van Deli (2024), R. Baay

In plantersparadijs Deli aan de oostkust van Sumatra huisvesten vanaf de jaren 1860 van de 19de eeuw grote koloniale cultuurmaatschappijen die tropische gewassen teelden voor de wereldmarkt met de inzet van honderdduizenden Aziatische contractarbeiders, waarbij enorme bedragen verdiend werden. Er waren enorme misstanden: grove uitbuiting, weerzinwekkend bedrog en rabiaat racisme. Midden-Java was in een tijd van grote armoede en epidemieën een plek waar veel geronseld werd voor contractarbeiders in Suriname en vooral voor Deli; voor sommigen de enige manier om in leven te blijven.

> *Een van de fenomenen die opvalt, is waarom er zo lang zo weinig bekend is geweest over de extreem slechte leef- en werkomstandigheden van de contractarbeiders. Na de maatschappelijke impact van een boek als Max Havelaar (1860) was het iedereen met exploitatiebelangen in de culturen – de planters, de handelaren, de banken – net als bij bijvoorbeeld het opiumpachtsysteem, eraan gelegen om slecht nieuws 'uit de pers te houden', zeker uit de Nederlandse pers. Hetzelfde gold voor het gouvernement, dat verlegenheid bij de Nederlandse regering wilde voorkomen, maar zeker wilde voorkomen dat dergelijke ontwrichtende informatie bij kritische parlementsleden terechtkwam. De belangen voor Nederlands-Indië, maar zeker ook direct voor de Kroon – zowel zakelijk als politiek – waren bijzonder groot.*

Breman formuleert het in zijn boek als volgt: *'Wat [...] opvalt is niet alleen de ongevoeligheid die eruit spreekt, maar ook het zuiveren van de informatie op weg naar boven toe van elementen die niet pasten in de heersende opvattingen, die de hogere autoriteiten in verlegenheid zouden brengen of waaraan ze wellicht aanstoot konden nemen. Eenmaal bovenaan gekomen was aan onwelvallige feiten vaak de kracht ontnomen door een selectief, omfloerst taalgebruik en werden adviezen of conclusies in zulke algemene, vage bewoordingen gesteld dat de werkelijkheid daarachter niet langer viel te herkennen.'*

Het vruchtbare Deli werd vanaf dat moment welwillend door de toenmalige sultan en met instemming van het gouvernement verhuurd aan Europese ondernemers die er op breed opgezette plantages landbouwgewassen gingen verbouwen, zoals tabak, koffie, thee, maar ook rubber en indigo.

De zware arbeid werd uitgevoerd door Chinese, Javaanse en Maleisische contractarbeiders: de nieuwe slaven nadat slavernij in Nederlands-Indië in 1860 was afgeschaft. De koelies werden overgehaald om hun arbeid voor drie tot vijf jaar te verkopen aan een onderneming in Deli. De arbeidsverhouding tussen planter en koelie werd geregeld in de koelie-ordonnantie met de poenale sanctie (1880), die de van de zeer slechte leef- en werkomstandigheden vluchtende koelies moest tegengaan.

De koelie-ordonnantie met de poenale sanctie plaatste de westerse ondernemer in de praktijk van Deli immers niet alleen op de stoel van de politie, maar ook op die van de rechter én op die van de beul. In *De Millioenen uit Deli* (1902) uit de lokale jurist J. van den Brand kritiek *'Het is eenvoudig eene vermomde en niet eens zwaar vermomde [...] slavernij [...] ten behoeve van cultuur en -nijverheidsondernemers die, terecht of onterechte, meenen hun bedrijf zonder slavernij niet winstgevend te kunnen uitoefenen.'* Het systeem is de facto een verkapt slavernijsysteem.

In hetzelfde stuk toont Van den Brand zijn lezers bovendien de innige banden tussen de koloniale ondernemers en de koloniale overheid, met o.a. het *toetoep*-stelsel waarbij onwelwillige zaken in de

doofpot werden gestopt. Daarnaast is in Deli *'de wet ondergeschikt aan de eischen der praktijk* (van de planters).

Het stuk leidde tot 'onderzoek' van de toenmalige officier van justitie uit Batavia-Stad J.L.T. Rhamrev, na een besluit van de gouverneur van 24 mei 1903. Die onderschreef de conclusies van Van den Brand: nergens anders op de eilanden was de situatie zo extreem als op Deli. Het rapport werd vervolgens opgestuurd naar de hoogste autoriteit, de toenmalige christelijke minister van Koloniën A.W.F. Idenburg. Het rapport borg hij op in een la van zijn bureau.

> *Minister van Koloniën A.W.F. Idenburg (r. 1902–1905 / 1908–1909 / 1918–1919) word ook gouverneur-generaal van Suriname (r. 1905–1908) en Nederlands-Indië (1909–1916). Hij verbande Ernest Douwes Dekker – familie van Multatuli – in 1913 voor het oprichten van de Indische Partij (1912). In 1914 verbood hij diens geschriften. Dat Idenburg het rapport ongemoeid lijkt is ook niet verbazend, want de minister van Koloniën werkt net als de gouverneur-generaal direct onder de Kroon als oppergezagvoerder, die via 'haar' NHM de grootaandeelhouder was in de DM in 'haar' Nederlands-Indië.*

Marbau ligt in de zuidelijk van Deli gelegen afdeling Serdang. In het gebied waren destijds met name tabaks- en rubberplantages gevestigd – en zeker niet de minste. Zo bevond zich daar de roemruchte, in 1889 door Christian Wilhelm Janssen opgerichte Senembah Maatschappij met de onderneming Pagar Marbau. Deze N.V. Senembah Maatschappij behoorde aan het begin van de twintigste eeuw, samen met de Deli Maatschappij, de Tabak Maatschappij Arendsburg en de Deli-Batavia Maatschappij, tot de vier grootste en belangrijkste tabakshandelmaatschappijen aan de oostkust van Sumatra. Een zeer winstgevende onderneming.

Janssen was de belangrijkste planter op het Delische plantagespeelveld. Als 'filantroop' was hij in Nederland actief om via zijn ondernemerschap Nederlandse behoeftigen te helpen. Ook in Sumatra was hij actief bij liefdadigheid, zoals de bouw van een ziekenhuis en (voorbereidend) onderwijs voor kinderen van contractarbeiders.

De plantagemaatschappijen waren op eenzelfde manier georganiseerd, met vaak directeuren die in het buitenland leefden. Er waren overwegend Nederlandse maatschappijen, maar ook Zwitserse, Duitse, Franse en Amerikaanse cultuurmaatschappijen actief in het gebied. De *Tuan Maskapai* ('meneer van de maatschappij') was de baas boven de hoofdadministrateur *Tuan Kebon* ('meneer van de plantage'), boven andere Europeanen als de boekhouder, kantoorsecretaris en plantagedokter. De laagste in rang, de assistent, was degene die contact had met de contractarbeiders. Onder de assistent kwamen de Aziaten. Omdat de plantagebevolking vooral uit Chinezen en Javanen bestond, waren dat om te beginnen de hoofd-mandoer (hoofdopzichter) voor de Javaanse contractarbeiders en hoofd-tandil voor de Chinese. Daaronder kwamen normale opzichters en helemaal onderaan het leger van contractarbeiders.

De zeldzame hoofdopzichters verdienden ƒ 60 per maand, de opzichter ƒ 30. Het management was altijd Europees. De assistent verdiende ƒ 200, wat via bonussen opliep tot 500 of 600 per maand. Ook deelden alle Europeanen in de winst. Voor hoofdadministrateurs liep een winstaandeel al gauw op tot vele tienduizenden guldens per jaar, en soms zelfs enkele tonnen. De contractarbeiders ontvingen voor ca. 12 uur werk per dag gemiddeld ƒ 140 (man) en ƒ 100 (vrouw) per jaar.

Bij het op 8 september 1870 gesloten 'Koelietractaat' tussen Nederland en het Verenigd Koninkrijk werd het toegestaan om in Brits-Indië contractarbeiders te werven voor plantages in Suriname, voor vijf jaar arbeid. Na afloop hadden ze dan recht op een perceel landbouwgrond plus een bonus van ƒ

100, of ze konden ervoor kiezen om kosteloos terug te worden gebracht naar het land van herkomst. De contractarbeiders bleven daarbij Brits onderdaan en moesten goed behandeld worden.

Zo arriveerden tussen 1873 en 1916 34.000 Hindoestaanse contractarbeiders in Suriname. Vervolgens ging men ook werven in Java, en tussen 1890 en 1939 arriveerden zo'n 32.000 Javaanse contractarbeiders in Suriname om te werken op plantages. In Deli werkten in die periode enkele honderdduizenden koelies. Begin jaren 20 van de vorige eeuw waren er al zo'n 245.000 contractarbeiders in Deli actief, met een grote vraag naar meer in een periode van enorme schaalvergroting.

Investeringsmaatschappijen kochten, om rendement te behalen, veel van deze plantages op om zich zowel van de productie als de handel van de producten op de wereldmarkt te verzekeren. De meest agressieve van deze maatschappijen waren de NHM en de Handels Vereeniging Amsterdam (1878, HVA). De NHM bezat ook 50% van Deli Maatschappij NV, (een van) de eerste NV van Nederlands-Indië. De HVA werd in 1879 opgericht door een vijftal steenrijke Amsterdamse koloniale handelaren. Deze onderneming ontwikkelde zich van handelaar tot 'cultuurbank en kredietverlener', oftewel een investeringsmaatschappij. De HVA was in 1928 in het bezit van meerdere cultuurondernemingen en mondiaal een van de grootste koloniale investeerders, met o.a. 36 ondernemingen met meer dan 200.000 contractarbeiders in dienst.

Ook de Frans-Belgische SOCFIN (1909), dat zich concentreerde op oliepalmplantages, het Britse Harrison & Crosfield (1844), dat zich bezighield met thee, koffie, rubber en tabak, en het Amerikaanse U.S. Rubber Company (1892), dat zich richtte op vooral rubber. De schaalvergroting van de jaren 20 kreeg een impuls door o.a. de opkomst van de auto-industrie: tussen 1912 en 1920 steeg het aantal Aziatische contractarbeiders van Deli van ca. 170.000 naar 245.000.

Bij de contracten werden de argeloze arbeiders misleid en zelfs in groepen gekidnapt – ook in het buitenland. De werving in Java verliep makkelijker nadat na 1900, behalve grote armoede, ook hongersnood ontstond. Werving gebeurde via het 'eigen' Algemeen Delisch Emigratie Kantoor (1919) en commerciële wervers of wervingsbureaus. Ook hier kidnapten de koelieronselaars voor een hoge premie van deze clubs, net als in Maleisië en China, mensen. De premie was ca. ƒ 25 per aangebrachte kop – ruim twee keer het maandloon van een contractarbeider. De commerciële wervers ontvingen weer ƒ 80 per kop van de ADEK.

Aangekomen in Deli werden de contractarbeiders direct ingedeeld in grote overzichtelijke barakken in werkploegen onder leiding van een werkbaas, die verantwoordelijk was voor tucht en orde, als een soort cipier van de groep. Voor handhaving beschikten de ondernemingen op Deli vrijwel altijd over eigen ordediensten (veiligheidsdiensten), die deze werkbazen te hulp schoten als die problemen hadden met hun contractarbeiders. De veiligheidsdiensten hadden daarnaast de taak om alles te signaleren wat de onderneming kon schaden. Dat resulteerde in het nauwlettend in de gaten houden van contractarbeiders en verdacht gedrag als voorbode van geweld, sabotage, protest of vluchten. Voor die strenge controle hadden de maatschappijen ook spionnen of inlichtingendiensten van onder de contractarbeiders geronselde personen, die in ruil voor betaling of privileges als promotie bereid waren informatie te verstrekken over hun collega's.

De ordediensten hadden een andere etnische samenstelling dan de groep die gecontroleerd moest worden: met de meerderheid van de koelies als Javaans en de minderheid Chinees, waren de ordediensten vaak Bengalees – vaak ontslagen soldaten uit Brits-Indië of een voormalig politieambtenaar van het schiereiland van (Brits) Malakka.

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Ondertussen was het karige loon en de hoge prijzen voor levensonderhoud erop gericht om de aanvangsschuld van ƒ 20 uit te bouwen tot een levenslange verplichting.

In het begin van de twintigste eeuw waren er op 145 plantages in Deli 91.928 contractarbeiders werkzaam. Hiervan werkten ca. 62.000 voor Deli NV. Van hen was ca. 8–10% vrouw. De vrouwen mochten door de Europese bazen worden geselecteerd als *njai* – huishoudsters die ook het bed deelden. Weigering was werkweigering volgens de koeliewet, met dus poenale sancties als gevolg. Wat overbleef was gezelschap voor de overige contractanten, waarvan de mannen zwaar in de meerderheid waren. Vrouwen waren nog meer bezit dan de mannen en werden zelfs tussen de koelies als *bargaining chip* gebruikt door de Europeanen.

Veel van dergelijke dagelijkse praktijk is beschreven in *Koelie* (1932) van Székely-Lulofs. Tan Malaka (1897-1949), onderwijzer in Deli, schrijft: *'De klasse die zwoegt van vroeg tot laat; de klasse die loon krijgt, juist genoeg om de maag te vullen en de naaktheid te bedekken; de klasse die woont in een schuur zoals geiten in een stal; die ieder ogenblik geslagenbof een "godverdomme" naar het hoofd geslingerd wordt; de klasse die ieder ogenblik hun vrouw of dochter kan verliezen als de blanke heer haar begeert...dat is de klasse van Indonesiërs, bekend als contractkoelies.'* (1920)

De Europese assistent speelde een opvallende sleutelrol. Malaka noemde ze lanterfanters, schlemielen en 'deugt-voor-nietsers' die hoopten rijk te worden in Deli. In *Recht en gerechtigheid* (1933) schetst Székely-Lulofs: *'Hij is dus niemand. Hij kan niets, hij weet niets, hij mag niets. En toch is hij verantwoordelijk voor alles wat hij niet kan, niet weet en niet mag. Een niemand, een nul is hij dus daarom eigenlijk weer ook niet, want een zondebok kun je toch niet "niemand" of een "nul" noemen. Een zondebok is juist een heel belangrijk personage'.*

Het loon van de verplicht ongehuwde, veelal jonge assistent was voor het grootste deel afhankelijk van tantièmes, oftewel prestaties van zijn leger koelies: *'De planters vertellen in opgewekte stemming van heldendaden en uitspattingen. Slaan en bloedige mishandelingen zijn allerminst zeldzaam. Mishandelingen welke ten dood zijn ten gevolge hebben, komen zo nu en dan voor het Gerecht en worden uit den aard der zaak op de meer afgelegen ondernemingen geheimgehouden. Onmenschelijke handelingen als het vastbinden en uren, of zelfs dagen, aan de tropische zon, en wat nog erger is, aan de insekten blootstellen en dergelijke folteringen, worden als straf veelvuldig toegepast [...]. [...] de manier van optreden in dat land, dat erop neer kwam; niets door de vingers zien en met de meeste strengheid optreden tegenover iedereen die een trapje lager op de maatschappij ladder stond. Dat was de houding van den hoofdadministrateur tegenover den administrateur en van dezen laatsten tegenover zijn assistenten, die dit systeem in practijk brachten tegenover de mandoers en de Chinese tandils, welke het weer toepasten op de koelies, zodat de laatsten ten slotte het volle gewicht te dragen kregen.'.*

Een manier om de 'eeuwige schuld' op te voeren was *Hari Besar*, de Grote Dag. Op de plantage werden de lonen uitbetaald en talloze activiteiten georganiseerd, zoals geliefde wajang- of dansvoorstellingen, kraampjes met lekkernijen, beroepsprostituees. Alcohol werd toegestaan, net als gokken en de geliefde dobbelspellen. De mandoers en tandils leenden zoveel mogelijk geld aan de koelies. Door de schuld is 90 procent van alle koelies gedwongen om zijn contract te vernieuwen.

Bij de contractarbeiders stonden tien Javanen tegenover één Chinees, met grote verschillen in taal, cultuur en religie. De Javanen kregen daarbij het zwaarste werk. De regionale verschillen van beide groepen werden vertaald bij de groepsvorming.

Van den Brand maakte er in het begin van de twintigste eeuw in *De Millioenen van Deli* al melding van dat een grote, toonaangevende maatschappij er destijds (begin 1900) de vrouwelijke

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

contractarbeiders het luttele bedrag van acht cent per dag betaalde. Hij berekende dat een contractante in zijn tijd, alleen al om te overleven — dat wil zeggen voor het noodzakelijke eten en drinken — dagelijks minstens vijftien cent nodig had. Dit was werkelijk zonder enige luxe. Om te compenseren verrichtten de vrouwen services als het doen van de was en het bereiden van maaltijden, waarbij prostitutie overbleef voor ca. 1/3 van de dagelijkse levensbehoefte per klant. Begin 1900 was dat gemiddeld één klant; in de jaren 1920 was dit al gestegen naar zeven.

Het gebruik van opium werd op de Deli-plantages meer dan ontluikend toegestaan; het hield de arbeiders tevreden, het dempte verzet en stimuleerde uitputtende arbeid. Het werd via de plantagewinkels verkocht. Dit gebruik bleek de standaard en interventie werd actief tegengewerkt, ook vanuit Batavia zelf. Een bericht uit de jaren 1920: *'Door de regeering van Nederlandsch-Indië wordt alles aan gedaan om het opiumrooken tegen te gaan, doch de voortdurende smokkelarij belet dat het verbod van opiumrooken zal worden uitgevaardigd.'*

Deli was al snel goed voor een derde van de totale exportinkomsten van Nederland. Samen met Brits-Indië was Deli essentieel voor de wereldproductie van thee, tabak en rubber. Het Deli-systeem van grootschalige arbeidsinzet, productie, kosten, winst en arbeidsbinding en -zekerheid heette geen slavernij, maar moest wel gehandhaafd worden met de poenale sanctie. Het was in praktijk verkapte slavernij met steun van de Gouverneur-Generaal, die de modelcontracten had vastgesteld (voor de Kroon).

Het meest onomwonden in dit verband liet misschien de eerdergenoemde oud-directeur van Lokale Werken in Indië zich uit in 1929: *'Men noemt deze vorm van slavernij tegenwoordig contract-arbeid. De handig - gevoerde propaganda betreffende voldoende voeding, goede ziekenhuizen en andere weldaden, alsmede Staats-maatsregelen van inspectie en rechtsspraak, hebben zelfs de grootste massa's arbeiders en boeren in den waan gebracht, dat hier meer een soort van theoretische slavernij betreft, waarvan de practjjk alleen in enkele excessen ten uiting komt. Inderdaad is het in geen enkelen vorm van slavernij regel, dat de meester zijn kostbare werkvee doodranselt.'*

Altijd zou de Nederlandse regering op dezelfde wijze reageren: door 'vrijwilligheid' aan te voeren (nog steeds het antwoord van liberale partijen bij bijvoorbeeld excessen van multinationals). De Volkerenbond besloot in 1926 dan ook in zijn verdrag tegen slavernij, en Nederland stelde dat er in Deli geen sprake van slavernij was en tekende mee.

In de twintig jaar na de aanklacht van Van den Brand en de bevestiging in het rapport-Rhemrev verandert er nauwelijks iets: contractarbeiders worden nog steeds bedrogen, gechanteerd, uitgebuit, door eigenrichting gevangengezet, gestraft, mishandeld en vermoord. Vrouwelijke contractanten worden nog steeds als goederen aan mannen toegewezen.

De socialist Henri van Kol en antirevolutionair Otto van Limburg-Stirnum hadden na het verhaal van Van den Brand al direct om een onderzoek gevraagd. Ook veel kranten wezen op de publicatie. Het Haagse dagblad Het Vaderland schreef *'Mr. J van den Brand heeft tegen de toestanden op Deli een ontzettende aanklacht de wereld ingeslingerd. Zijn brochure bevat een aantal mededeelingen omtrent de behandeling der koelies, die de haren te berge doen rijzen.[...] Geen oogenblik langer dan noodzakelijk is, mag het Nederlandsche publiek onkundig worden gelaten van wat er waar is van de zware beschuldigingen, door mr. Van den Brand tegen de Delische planters en ook tegen de Nederlandsche ambtenaren inbracht.'*

Ook de doofpotaffaire die volgde op het Rhemrev-rapport en minister der Koloniën Idenburg bleef niet onopgemerkt — vooral niet door de sociaaldemocraten onder leiding van Pieter Jelles Troelstra, die de door Idenburg gepubliceerde conclusies van het vernietigende rapport ook in de Tweede

Kamer besprak. Idenburg verdedigt zijn stellingname *'[...] En afgezien nog van het bezwaar dat in het algemeen bestaat om de resultaten van een dergelijk justicieel onderzoek te publiceren, zou ik vreezen dat publicatie van het rapport ten gevolge zou hebben dat, wanneer in de toekomst weder een onderzoek als het onderwerpelijke noodig mocht zijn, zeer vertrouwelijke inlichtingen, als thans zijn verkregen, niet meer zouden worden verstrekt uit vrees voor de mogelijkheid dat de zaak aan de grote klok word gehangen.'*

Van Kol publiceerde na zijn bezoek aan Nederlands-Indië in 1906 diverse verslagen die erop duidden dat de slavernij gewoon werd voortgezet. Opvolgend publiceerde de koloniale overheid rapporten die de aanklacht richting Nederlandse ambtenaren volledig vrijwaarden en stelden dat hen "geen enkele blaam treft". Maar ook dat laatste rapport, dat was uitgevoerd door procureur-generaal Van der Zwaan in Deli, zou nooit openbaar worden. Dit gebeurde allemaal nadat de jonge koningin Wilhelmina in 1901 had opgeroepen tot *ethische politiek*, waarbij Nederland als 'christelijke mogendheid' de plicht had *"het Regeeringsbeleid ervan te doordringen van het besef dat Nederland tegenover de bevolking dezer gewesten een zedelijke roeping heeft te vervullen"*.

> *Het was een afgestofte variant van wat Willem III en Thorbecke & Co. vanaf 1849 verkondigden.*

Van Idenburg gaf in een brief aan Abraham Kuyper aan machteloos te staan, ogenschijnlijk onder invloed van de machtige westerse ondernemingen in Deli (eerder van de Kroon, die grote directe belangen had). Hij wordt later gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1909–1916). Hoewel Van Idenburg nog stelde dat hij persoonlijk onmachtig was, ging zijn latere ambtsgenoot (en ex-directeur van Oranje's Koninklijke Olie) Hendrik Colijn als minister van Koloniën (1925, 1933–1937) een tegenovergestelde koers varen, met veel lof voor de Deli-planters in 1925.

Colijn stond ook voor 'krachtige exploitatie van Zuid- en Midden-Sumatra op de wijze zoals in Deli'. Het beleid van de jaren '20 en '30 werd met elementen van de ethische politiek gelegitimeerd: *'Onze taak, ook op sociaal terrein, [...] houdt niet op dáár waar in Europa de grenzen van het rijk getrokken zijn, maar wij hebben óók de verantwoordelijkheid voor die uitgestrekte en rijke gebieden in Azië, waarover God ons in Zijn bestel de voogdij heeft gegeven. Ook de regeling van den arbeid in al zijn verhoudingen in gindsche landen maakt deel uit van onze taak en hebben wij er op te letten dat ook op dat terrein aan de eere Gods niet worde tekort gedaan [...]. Aan een volk van nog geen zeven miljoen zielen is een taak in handen gegeven van zulks een omvang als zijn wedergade in de geschiedenis niet vindt. Een opvoeding van een grootendeels primitief volk tot eigen volksbestaan [...]. Onze roeping tegenover Indië brengt met zich mee, dat wij het volk opvoeden tot economische zelfstandigheid, zijnde dit onbetwist een eerste voorwaarde voor staatkundige zelfstandigheid. Om tot die economische zelfstandigheid te kunnen geraken is noodig allereerst dat bij het volk levendig wordt het verantwoordelijkheidsgevoel, levendig ook het begrip zonder regelmatigen arbeid zonder het nakomen van aangegane verplichtingen, nimmer een geordende samenleving mogelijk is. Handhaving der Poenale Sanctie is dus niet slechts eisch in de practijk, maar van ons zedelijk recht [...]'.*

Een wonderlijke menging van christelijk 'uitverkoren rentmeesterschap', koloniale megalomanie en 'ethisch' paternalisme. Economie bleef de belangrijkste drijfveer. Een redacteur van *De Tribune* verwoordde trefzeker de reden voor het gebrek aan verandering: *'[...] de schatkist kan de miljoenen niet missen, de winsten uit Deli en het overige Indonesië moeten blijven vloeien en men kan dus niet denken, deze slavernij af te schaffen.'*.

Ondertussen was de planterslobby, onder andere verenigd in de Deli Planters Vereeniging (1879, DPV), een onneembare machtsfactor van belang. De belangrijkste man achter deze DPV was de jonge

administrateur van de Deli Maatschappij — een van de grootste maatschappijen in het gebied — J. Th. Cremer. Dezelfde man was de opvolger van de roemruchte Deli-pionier Jacobus Nienhuys en wordt ook minister van Koloniën (1897–1901). Eerst was hij oprichter en lid van het driekoppig bestuur van de DPV.

Cremer had al in 1873 een verzoek namens alle planters ingediend bij de toenmalige gouverneur-generaal James Loudon (1872–1875). Het verzoek: tot een eigen politiemacht, het strafbaar stellen van koelies, met de mogelijkheid van directe toepasbaarheid ter plaatse van civiel en crimineel recht. Dezelfde Cremer neemt een voorschot op de door hem geïnitieerde Koelieverordening (1880).

De groeiende mondiale vraag naar delfstoffen en tropische landbouwproducten op de wereldmarkt maakte koloniale expansie op de Indische eilanden economisch interessanter. De 'militaire expedities' waren feitelijk zeer bloedige veroveringsoorlogen, maar werden 'pacificatie van de buitengewesten' genoemd en gelegitimeerd met quasi-ethische principes zoals het kerstenen van heidenen. Mythes zoals het verhaal dat *"Deli, het bloeiende gewest door de energie der Delianen aan den dorren bodem ontrukt"* werden gecreëerd en gekoesterd.

De voormalige Britse regeringsvertegenwoordiger en East India Company-man John Anderson legde in de jaren 1820 in zijn *Mission to the East Coast of Sumatra* (1823) al vast hoe op Oost-Sumatra een bloeiende cultuur bestond van landbouw en handel van Bataks en Maleisiërs, die tot over de grenzen werd geëxporteerd.

Aan de oostkant van Sumatra waren rondom Deli, Assahan, Langkat en Serdang aan de oostkust van Sumatra verschillende inheemse rijkjes ontstaan die oorspronkelijk onderhorig waren aan het sultanaat van Siak. Tegelijkertijd maakte de sultan van Atjeh aanspraak op deze gebieden, wat zorgde dat de gebieden dan weer bij het ene sultanaat hoorden en dan weer bij het andere. In lijn met het eerdere VOC-beleid van verdeel en heers en dreigen met geweld werden de gebieden langzaam maar zeker ingenomen: in 1858 sloot het gouvernement een bondgenootschap met het minder machtige sultanaat van Siak tegen de concurrent Atjeh. Het sultanaat van Deli volgde niet veel later, onder andere doordat de sultan een flink gebied als uitbreiding cadeau kreeg ten koste van de onwillige hoofden van Serdang en Asahan. Dit spel leidde tot de bloedige Atjehoorlog die in 1873 zou uitbreken.

De grote grondaanwinst werd door de sultan van Deli met toestemming van het gouvernement ten gelde gemaakt door gronduitgifte aan Europeanen 'voor langdurig' gebruik. Met het beschikbaar stellen van grond aan Deli-pionier Johannes Nienhuys in 1863 startte de exploitatie met een grootschalige koloniale plantage-industrie.

De sultan, die zijn inkomsten sterk zag toenemen, was enthousiast en Nienhuys kreeg snel navolging: in 1872 waren er al 75 planters actief en in 1873 al 128. In 1872 waren er 4.000 contractarbeiders, vooral Chinezen. In 1880 waren er 522 Europeanen actief in het gebied met 118.000 niet-Europeanen – 90.000 inlanders, 25.700 Chinezen en 2.533 'vreemde Oosterlingen'. De pionierssamenleving zonder geregeld gezag betekende dat er nog nauwelijks een ambtelijk en politioneel apparaat aanwezig was om het te besturen, zoals in het Wilde Westen van Amerika.

In deze periode was Cremer er werkzaam. Hij organiseerde in 1875 een bijeenkomst met alle belangrijke planters in het gebied om te komen tot een 'betere bescherming van de gemeenschappelijke plantersbelangen' – oftewel het versterken van hun rechtspositie met betrekking tot de 'geïmporteerde werklieden'. Dat kwam neer op strengere en effectievere straffen voor de contractarbeiders en de wettelijke legitimiteit daarvan. Om dit te organiseren werd de jurist, journalist en voormalig Tweede Kamerlid mr. L.W.C. Keuchenius, die later ook minister van Koloniën

(r. 1888–1890) zou worden, ingehuurd om steun bij het koloniale gezag en de Nederlandse regering te organiseren.

Cremer richtte vervolgens de Deli Planters Vereeniging op in 1879, waarbij 26 maatschappijen zich direct aansloten die 50 bedrijven vertegenwoordigden. Het bestuur van de DPV organiseerde ook de perscensuur ten gunste van de plantersbelangen.

Deze *public relations* resulteerden in een strategie van verhullen, verdraaien, verzwijgen en indekken, en het in stand houden van de lucratieve status quo. Het Nederlandse vergaderverslag waarin tot deze strategie werd besloten is uit het archief verdwenen. De macht van de DPV zorgde ook voor kartelvorming met prijsafspraken rondom de werving van contractarbeiders en *'hunne loonen niet tegen elkander op te drijven'*. De ondertekenaars verklaarden *'geen droge bak van inlanders op te koopen of hen met de realisatie van hun produkt op de Europeesche markt behulpzaam te zijn'.* En dan moest het grootste succes na de Koelie-ordonnantie van 1880 nog komen.

Er waren nauwe banden tussen de Deli-planters en de regering in Den Haag. Een voorbeeld is de 'ijzervreter van Lombok en Atjeh-bedwinger' Hendrik Colijn, die in de jaren 1920 en 1930 in vijf kabinetten voorzitter van de ministerraad was. Colijn bewonderde de planters van Deli, behartigde hun belangen en liet het niet na met regelmaat de loftrompet te steken over hun 'prestaties'. Het meest sprekende voorbeeld is J.T. Cremer, wiens inspanningen als lobbyist en belangenbehartiger nauwelijks onderschat kunnen worden. De Koelie-ordonnantie met poenale sanctie was een belangrijk gevolg van zijn inspanningen. Daarnaast weekte hij Deli ook los van bemoeienis van het koloniale gezag, bijvoorbeeld als het ging over onregelmatigheden als mensenroof, mensenhandel en 'verdwijning' van nog vooral Chinese arbeiders.

De koloniale overheid was de planters zeer behulpzaam door met inzet van politie en leger de lokale concurrentie van inheemse landbouwers, die gespecialiseerd waren in tabak- en peperteelt, uit het gebied te verjagen. De rest werd onschadelijk gemaakt door de massale uitgifte van grond aan westerse planters, waardoor er voor inheemse landbouwers nauwelijks grond overbleef. De kartelvorming zorgde voor een volledige greep op de prijzen en de vernietiging van lokale concurrentie. De koloniale overheid bleef de Koelie-ordonnantie tot in de jaren 1930 verdedigen, ook toen er steeds meer nationale en internationale openlijke kritiek op kwam. De regeringen in Nederland en Indië hielden zich Oost-Indisch doof. Pogingen in 1918 om werkdagen naar negen uur te verlagen en het minimumloon op zestig cent per dag te stellen, werden genegeerd, net als de afschaffing van de Koelieverordening. De overheid zou niet tegen afschaffing zijn, maar wel tegen onmiddellijke afschaffing; het beleid doet denken aan het traineren van de afschaffing van slavernij zestig jaar eerder. Het alternatief voor de contractarbeid was vrije arbeid, op basis van vrije wil van de arbeider. Dat was voor de ondernemers in Deli met hun koloniale exploitatievisie onbespreekbaar.

Tijdens een internationale arbeidsconferentie in Genève in 1929 kwam de houding van de Nederlandse regering ten opzichte van de poenale sanctie via buitenlandse sprekers ter sprake. De Nederlandse socialistische afgevaardigde legde de schuld bij de macht van de planters.

Voor de verdediging van de Koelie-ordonnantie en poenale sanctie werd in de jaren '20 en '30 de ex-landbouwminister Hendrik Albert van IJsselsteyn in dienst genomen door de Nederlandse overheid. Hij hield onder andere voor de Volkerenbond in 1928 een vurig pleidooi: door afschaffing zou *'niet alleen de ontwikkeling van tal van plantages en mijnen belemmerd worden, maar ook belangrijke industrieën zouden tot vernietiging worden veroordeeld'.*

Via de 'eigen' *Deli Courant* (1885) werd continu propaganda verspreid. De juichende artikelen werden vaak integraal overgenomen door andere koloniale kranten in Nederlands-Indië, zodat het

bereik uiteindelijk zeer groot was. De ingehuurde deskundige professor E. Grimshaw was *'directeur van de Afdeeling Oost-Sumatra van het Bureau voor Inlandschen Arbeid'.* Hij kondigde in 1929 lovend aan: *'[...] dat nergens ter wereld de contract-arbeid zoo degelijk en goed georganiseerd en zoo gunstig voor den arbeider wordt uitgeoefend als wel in Nederlandsch-Indië.'* Hij was ervan overtuigd dat de koelies in Deli door de geweldige zorgen van diezelfde maatschappijen *'het vele malen beter hadden dan hunne rasgenooten die op Java waren achtergebleven [...].'* In 1895 werd W. Cremer (waarschijnlijk familie van) directeur van de krant.

Ook beïnvloedden de Deli-planters de rechtspraak in het gebied zo sterk, dat die feitelijk voor hen werkte: van corrupte ambtenaren tot doofpotonderzoeken die nooit gepubliceerd werden en tot ter dood veroordelingen.

Jan Breman spreekt in zijn boek *Koelies, planters en koloniale politiek* (2022) niet ten onrechte over Deli als een 'plantocratie': een door plantagehouders bestuurde kolonie. Dat was Deli in feite ook: een kolonie binnen een kolonie; een staat binnen een staat, waar planters aan het roer stonden. De heuse arbeidsinspectie die het koloniale gezag in het leven had geroepen, was regelrechte propaganda via officiële rapporten. De politiemacht werd wél sterk uitgebreid in het gebied: was die in 1900 nog maar 230 man voor zo'n 422.000 zielen, met één man recherche, de toestand werd steeds meer het Wilde Westen en het gouvernement stuurde vanaf 1912 versterkingen van enkele honderden politiemensen per keer.

De met veel bombarie aangekondigde politieversterkingen bleken vooral te bestaan uit 'het uitschot der bevolking op Java'. Van de honderden gestuurde agenten bleken er slechts enkele tientallen goed genoeg. Er was weinig veranderd sinds de vluchtende slaven in de VOC-tijd van 1765 en die van de contractarbeiders in de jaren 1930 die ook met drijfjachten werden opgespoord, al zijn de poenale straffen meer gereguleerd. Die drijfjachten gingen soms compleet met *'wanted'*-afbeelding zoals in het Wilde Westen van de VS. De drijfjachten werden georganiseerd door het Koelieopsporingsbureau van de DPV, die zich daarbij ook bediende van onvervalste martelpraktijken.

De opsporingsdienst kreeg een premie die kon oplopen tot een paar honderd gulden, bleek tijdens een rechtszaak. Het ging in de jaren '20 om zo'n kleine vijfduizend vluchtende koelies per jaar. In de pers, zoals de *Deli Courant*, werd ondertussen afstand geschapen tussen Europese overheersers en de koelies, aangezwengeld door sporadische koelie-aanslagen*: 'De ondoorgrondelijke ziel van den onontwikkelde koelie, die daarbij dikwijls bovendien nog van geprononceerde misdaden aanleg is, blijft voor ons westerlingen ten eeuwige dage een gesloten boek. Men kan daarvan een studie maken, jarenlang desgewenscht, men kan er enig inzicht in krijgen, doch immer zullen de uitingen van die ziel in bepaalde omstandigheden weder aanleiding geven tot de grootste en meest ontstellende verrassingen.'*

In reactie op het (overdreven) gevaar van koelie-opstanden verenigden de Europeanen zich in zogenaamde Bewapende Vrijwilligerskorpsen, zoals het Deli-Commando, die getraind werden in het gebruik van vuurwapens voor 'binnenlands en buitenlands' gevaar. De Europeanen waren zwaar in de minderheid: in 1920 bevonden zich volgens de volkstelling 7.882 Europeanen aan de Oostkust tegenover 1.189.672 Aziaten. In 1930 was dit gestegen naar 11.079 tegenover 1.682.121, waarvan 336.549 als arbeiders in de cultures werkzaam waren.

Het contact tussen de Europese planter en de politie moest dan ook wel nauw zijn, om iedere opstand direct de kop in te drukken. In 1920 vonden de eerste echte stakingen in Deli plaats, die van de arbeiders van de Deli Spoorwegmaatschappij. Die stakingen zouden kunnen overslaan naar de plantages. Na 1920 nam het groepsverzet onder de contractarbeiders ontegenzeggelijk toe, met

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

stakingen, protestmarsen, werkonderbrekingen, demonstraties of ‘oproer’. Dit laatste hield georganiseerde brandstichting, vernielingen van goederen van de onderneming of groepsaanvallen op personen in. Deze onrust liep parallel met de economische en politieke ontwikkelingen op Nederlands-Indië en met name op Java.

Het verzet tegen koloniale overheersing werd georganiseerd in collectieve acties als demonstraties, petities en protesten. Organisaties als *Boedi Oetomo* (1908) en *Sarekat Islam*, die zich in eerste instantie richtten op educatie, cultuur en religie, ontwikkelden een steeds grotere politiek bewuste aanhang – politieke partijen waren echter volgens artikel 111 van het Regeringsreglement verboden, net als iedere vorm van vereniging en vergadering van staatkundige aard. Ook kwam in Java het communisme op, samen met het nationalisme van bijvoorbeeld [...] en de organisaties gingen dienen als katalysators. De nationalisten van *Boedi Oetomo* wilden inspraak in het totaal autocratische koloniale bestuur.

Het koloniale gezag was doodsbang dat de communisten in Indië de Indonesische massa zouden mobiliseren voor omverwerping van het koloniale bewind. Verdenkingen van betrokkenheid bij beiden konden aanleiding zijn voor directe arrestatie, een schijnproces, gevangenschap of verbanning. De koeliebarakken ontwikkelden zich als broedplaats van de revolutie.

Volgens propaganda van de planters was een verklaring voor de toenemende arbeidsonrust dat communistische ‘agitatoren’ en nationalistische ‘extremisten’ zich in de vermomming van contracten op Java hadden laten werven met het doel de revolutie te prediken onder de ontevreden ‘massa’ van (ongeletterde en ongeschoolde) contractarbeiders, om gezamenlijk de (‘kapitalistische’) plantages te vernietigen en uiteindelijk het Nederlandse koloniale bewind omver te werpen. De koloniale overheid werd een nauwe bondgenoot in de strijd tegen de koelies. Zoals McCarty in de jaren ’50 reageerde de koloniale overheid hysterisch op iedere geur van communisme of nationalisme met een beleid van preventief oppakken. De hysterie werd aangezwengeld door bladen als de Deli Courant.

Er kwam pas verandering in het systeem van koelieordonnantie met poenale sanctie nadat de Amerikaanse regering per 1 januari 1932 de import van tabak die met slavernij is gemaakt verbood. Hierop schaften de betreffende tabakproducerende bedrijven zelf het poenale systeem af voor hun grootste afnemer. Maar de poenale sanctie bleef voor de sterk groeiende palmolie- en rubberacties nog gewoon bestaan, al liep de regeling wel gefaseerd af. Vlak voor het uitbreken van WOII waren er nog zo’n kleine 10.000 contractarbeiders die onderworpen waren aan de poenale sanctie en feitelijk een slavenbestaan leidden.

Oranje's rederij-kartel op de Oost en de ontwikkeling van de NL'se stoomvaartindustrie

De pioniersfase van de Nederlandse stoomvaart (1822–1826)

Van Vollenhoven, Duthil & Co. richtten in 1822 een scheepvaartmaatschappij op die voer tussen Moerdijk en de Dordtsche Kil. In 1823 kochten zij de eerste Nederlandse stoomboot en zetten deze in op verbindingen tussen Rotterdam en Antwerpen, Veere en Nijmegen. Op een van de eerste vaarten naar Antwerpen was koning Willem I persoonlijk aanwezig. In 1824 kregen de oprichters koninklijke toestemming om de Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij (1824, NSM) op te richten, met 290 aandelen en een kapitaal van ƒ 145.000. C. van Vollenhoven, J.C. Baud – de latere gouverneur-generaal en minister van Koloniën – en de marineofficier en machinebouwer G.M. Roentgen (1795–1852) – door Willem I benoemd als adviseur voor machinebouw binnen het departement van Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën (vanaf 1806) – behoorden tot de initiatiefnemers. De oprichters hielden zouden zelf tenminste 25% van de aandelen blijven houden.

De hand van Willem I was zichtbaar in de statuten; Artikel 5 van de statuten verplichtte de maatschappij om uitsluitend gebruik te maken van in Nederland vervaardigde schepen en motoren. Desondanks werden de nieuwe stoommotoren voor de eerste twee schepen – die in 1824 werden gebouwd – besteld bij John Cockerill & Cie uit Seraing bij Luik, een firma waarin Willem I financieel direct betrokken was. In datzelfde jaar bestelde de Nederlandse staat een stoomschip dat in één ruk Nederlands-Indië moest kunnen bereiken. De Atlas werd in 1825 geleverd en was met 71 meter lengte en een waterverplaatsing van 1.200 ton op dat moment het grootste stoomschip ter wereld – zij het met aanzienlijke kinderziektes.

In mei 1825 gaf de NSM nieuwe aandelen uit om de vloot uit te breiden en ook voor derden stoomboten te kunnen bouwen. Hiervoor werd een eigen dok aangelegd in Feijenoord op gehuurde grond van de gemeente Rotterdam. Deze rederij en werf in Feijenoord zou in 1895 worden overgenomen door W.H. Müller & Co., en voortgezet als *Wm H. Müller & Co's Erts- en Scheepvaartmaatschappij N.V.*. De aangetrouwde Anton Kröller trad toen op als directeur. De werf specialiseerde zich in binnenschepen die betrokken waren bij de kolen- en ertsvaart tussen Rotterdam en het Duitse achterland via de Rijn.[155][156]

---

[155] Willem I neemt deel in John Cockerill & Cie (1825, Belgische NV), opgericht door de Brits-Belgische entrepreneur en uitvinder John Cockerill, en gevestigd in Seraing bij Luik — destijds een bijzonder steenkool- en ijzerrijke regio in het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden. Hun vader, William Cockerill, had zich in 1799 als smid en werktuigbouwer in Verviers gevestigd, en vanaf 1807 in Luik, waar hij een onderneming opbouwde die zich specialiseerde in stoommachines, ijzergieten en machinebouw.
Zijn zonen John en Charles breiden vanaf 1817 een eigen industrieel complex uit met hoogovens en productie-installaties voor stoommachines, spoorweglocomotieven, stoomaangedreven hoogovenmachines en tractiemachines. John begint ook met het aankopen van kolenmijnen en raakt betrokken bij de aanleg van de eerste Belgische spoorlijnen. Na zijn overlijden in 1840 — John bleef kinderloos — wordt de onderneming, die dan al zo'n 30.000 werknemers telt, genationaliseerd door de Belgische staat.

[156] Na in 1895 de Batavierlijn van de NSM te hebben overgenomen, koopt Wm. H. Müller & Co. tussen 1897 en 1907 meerdere schepen aan voor het ertstransport. In deze periode opent de onderneming ook vestigingen en filialen in onder meer Antwerpen, Hamburg en New York. Müller & Co. is daarnaast een van de negen investeerders die in 1919 de Koninklijke Luchtvaartmaatschappij voor Nederland en Koloniën (1919, later: KLM) oprichten. In 1921 neemt het bedrijf de NSM over en in 1936 de Koninklijke Hollandsche Lloyd.

Amsterdamse concurrentie en de rol van Van Vlissingen (1825–1857)

Paul van Vlissingen (1797–1876), telg uit de oude bekende ondernemersfamilie, richtte in 1825 samen met de Rotterdamse industrieel Abraham Dudok van Heel (1802–1873) de Amsterdamsche Stoombootmaatschappij (1825, ASM) op. Deze maatschappij werd gevestigd op het voormalige VOC-dok in Amsterdam en begon met een startkapitaal van ƒ 500.000 en toestemming van koning Willem I. Al in het eerste jaar werden lijndiensten geopend op Londen en Hamburg, twee van de belangrijkste handelssteden van Europa.

De ASM kreeg al snel te maken met zware financiële tegenwind. De onderneming verslikte zich in de kapitaalsintensieve stoomvaartsector en leed ernstige verliezen in 1827 en 1828. De enige redding kwam van de Nederlandse overheid, die ƒ 300.000 aan nieuwe aandelen opkocht en daarmee grootste aandeelhouder werd. De ASM was doelbewust opgezet als tegenhanger van de eerder opgerichte NSM (1824), die in samenwerking met Cockerill & Cie. de Nederlandse markt voor stoomboten wilde monopoliseren. De jaren daarna bleef de ASM worstelen met haar positie: naast technische uitdagingen waren er ook boekhoudkundige misstanden. Zo werden boten en motoren illegaal verkocht om aandeelhouders toch dividend te kunnen uitbetalen. Het aandelenkapitaal zakte daardoor van ƒ 800.000 in 1854 naar ƒ 539.790.

In deze periode (vanaf 1847) richtte Van Vlissingen de Stoomschroefschooner Rederij op, met een concessie voor een lijn naar Londen. In 1849 kreeg hij toestemming om te varen met de nieuwe schroefaandrijvingstechnologie. De onderneming werd hierdoor een vroege aanjager van deze technische innovatie.

Na opheffing van het Fonds ter Begunstiging van de Nationale Nijverheid (1825), dat oorspronkelijk de aandelen van de ASM had gefinancierd, kon Van Vlissingen in 1850 de aandelen terugkopen voor slechts 40% van hun oorspronkelijke waarde. Hierdoor wist hij de balans te 'repareren'. In 1855 werd een nieuwe financiële structuur opgezet: ƒ 100.000 aan preferente aandelen (5% rente) en ƒ 250.000 aan leningen (4,5% rente) werden uitgegeven, waarmee kleinere schepen konden worden aangekocht.

In 1857 volgde een nieuwe kapitaalronde waarbij ƒ 384.000 aan aandelen werd verkocht. Hiermee werd de vloot verder uitgebreid, en nieuwe lijnen geopend naar onder meer Sint-Petersburg, Hamburg, Harburg, Stettin, Duinkerken, Zaandam, Stockholm en Hull.

Van machinefabriek tot modern scheepsbouwcomplex (1826–1850s)

In 1826 had Paul van Vlissingen ook een reparatiewerkplaats opgericht voor stoommachines, waarmee hij inspeelde op de snelgroeiende vraag naar technisch onderhoud in de jonge stoomvaartsector. Een jaar later, in 1827, stichtte hij op hetzelfde terrein – met financiële steun van de latere koning Willem II (r. 1840–1849) – de Koninklijke Nederlandsche Fabriek van Werktuigen en Spoorwegmaterieel NV (1827, later: Werkspoor NV). Deze onderneming werd ondergebracht op het terrein van een voormalige VOC-rokerij in Amsterdam. In 1828 trad ook Dudok van Heel toe tot het bestuur en werd de naam gewijzigd in de Fabriek van Stoom- en Andere Werktuigen (1828).

Na de Belgische afsplitsing en de nationalisatie van het Cockerill-concern door de Belgische staat (1840) groeide deze fabriek in Amsterdam uit tot het grootste werktuigbedrijf van Nederland. Rond 1850 telde het bedrijf circa 1.000 medewerkers en was het uitgegroeid tot een toonaangevende producent van industriële stoommachines, ketels, locomotieven, stoomboten en suikerfabrieksmachines. De rol van deze onderneming als opvolger van de verdwenen VOC-industrie

is nauwelijks te overschatten: de fabriek herstelde de binnenlandse productiecapaciteit voor maritieme technologie die sinds 1799 was uitgehold.

In tegenstelling tot de ploeterende ASM (1825) kende Werkspoor NV een gestage en technische expansie. Dankzij steun van de kroon, toegang tot moderne technologie, en een strategische ligging in Amsterdam slaagde de onderneming erin om een centrale positie in te nemen in het Nederlandse industriële landschap. Het werd niet enkel leverancier voor de stoomvaart maar ook voor de spoorwegen en de suikerindustrie, twee sectoren waar de NHM en haar koloniaal exportmodel nauw bij betrokken waren.[157][158]

Technologische innovaties en de internationale concurrentie (1840s–1850s)

In de jaren 1840 voltrokken zich enkele fundamentele innovaties in de scheepsbouw: de introductie van ijzeren scheepsrompen en de toepassing van schroefaandrijving. De ijzeren romp bood aanzienlijk meer stevigheid dan de traditionele houten schepen en betekende een enorme vooruitgang voor marineschepen en grote vrachtschepen. De schroefaandrijving verving het minder efficiënte radarsysteem, dat op open zee last had van golfslag. Beide technologieën zouden zich binnen een decennium ontwikkelen tot de internationale standaard.

De Engelse concurrentie was echter moordend. Britse scheepsbouwers liepen voorop en produceerden sneller, goedkoper en op grotere schaal dan hun Nederlandse tegenhangers. Dat verklaart mede waarom Nederlandse reders in deze periode vrijwel uitsluitend konden overleven dankzij staatssteun, beschermde kartelstructuren en structurele overheidsopdrachten – vaak gestuurd vanuit Den Haag en met steun van het koningshuis.

Tussen 1824 en de oprichting van de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij (1856, KNSM) speelden Oranje's Nederlandse Handel-Maatschappij (1824, NHM) en Nederlands-Indisch gouvernement een hoofdrol in het moderniseringsproces van de Nederlandse koopvaardij. In het oprichtingsjaar van de NHM verkeerde de Nederlandse scheepvaart in deplorabele staat: de nationale scheepsbouw was technisch achterhaald en er kwamen nauwelijks buitenlandse orders binnen. Met het verdwijnen van de VOC (1799) was ook de grootschalige scheepsbouwindustrie verdwenen, wat Nederland met een verouderde vloot en verlies aan industrieel knowhow had opgezadeld.

Willem I was er (ook uit direct eigenbelang) op gebrand om de Nederlandse scheepsvaartindustrie nieuw leven in te blazen. Hij lanceerde via Batavia een politiek van premieverlening op de bouw van moderne zeeschepen, om zo de binnenlandse nijverheid en de internationale koloniale handel te stimuleren. 'Zijn' NHM kreeg in haar statuten zelfs verplichtingen opgelegd om uitsluitend gebruik te maken van schepen onder Nederlandse vlag – terwijl het de maatschappij expliciet verboden was zelf scheepswerven te bezitten. Het gevolg was een symbiotische structuur: particuliere reders bouwden op risico, monopolist NHM garandeerde retourvrachten naar Nederlands-Indië, en het gouvernement droeg de kosten van de structurele subsidies aan deze stoomvaartactiviteiten.

[157] De familie Van Vlissingen is een geslacht van ondernemers en industriëlen, waaruit ook de bekendere tak Fentener van Vlissingen is voortgekomen.
[158] De Dulith familie is een van de vier families die handelt in levant opium in Izmir

Kartelvorming en scheepvaartsubsidies via de NHM (1831–1856)

Vanaf 1831 begon het systeem van structurele overheidssubsidies aan de stoomvaart via de NHM daadwerkelijk door te werken in de exploitatie. De NHM bood alle nieuwe schepen een gegarandeerde retourvracht aan naar de Oost, op voorwaarde dat zij voldeden aan tonnage-eisen en onder Nederlandse vlag voeren. Omdat de maatschappij geen eigen vloot mocht bezitten, werd deze rol uitbesteed aan particuliere reders, waardoor een koloniaal-privaat systeem van scheepsinvesteringen ontstond dat feitelijk gestuurd werd door de NHM.

In de jaren 1830 sponsort Oranje's gouvernement de reizen van monopolist NHM in zo'n sterke mate dat die al in 1831 zwaar op de balans van de kolonie drukken. Behalve dat de import van cultures in de 1830s sterk toenemen, neemt ook de export van 'textieltjes' van NHM's Koninklijke Stoomweverij NV (1836) en Nederlandse machines toe richting de kolonies. Door het stimuleren van zowel de import als de export, steeg de behoefte aan reguliere lijndiensten.

In 1841 nam de rederij structuur een meer gesloten karakter aan. In dat jaar werd een vaste lijst opgesteld met alle Nederlandse zeilschepen boven een bepaalde tonnage die door de NHM voor retourvrachten in aanmerking kwamen. De lijst werd 'gesloten' verklaard, waarmee feitelijk sprake was van een kartelvorming: nieuwe schepen, zelfs als zij technisch superieur waren, werden niet meer tot het systeem toegelaten. Deze beperking bevoordeelde bestaande reders, maar remde innovaties in de scheepsbouw.

Door de snelgroeiende groeiende vraag naar transportcapaciteit — onder meer als gevolg van de toenemende export van koloniale producten ('cultures') zoals koffie, suiker, tabak en indigo — werd het kartel in 1848/49 alsnog opengebroken. Vanaf dat moment werden ook schepen die na 1841 waren gebouwd toegelaten. Tegelijkertijd werd de markt op geleidelijke wijze steeds meer oligopolistisch, met slechts enkele dominante grote aanbieders. De NHM controleerde dit proces door de retourvrachten toe te delen volgens een roulatiemodel, waarbij ieder schip elke twee jaar een beurt kreeg. De vrachtprijs werd door de NHM vastgesteld; het verschil tussen kostprijs en gegarandeerde vergoeding werd als 'premie' beschouwd, maar werd in werkelijkheid gefinancierd door het Indische gouvernement — dat dus indirect de Nederlandse rederijen sponsorde.

Door deze structurele gouvernementssteun had Nederland rond 1850 weer een van de grootste en modernste zeilvloten van Europa opgebouwd, met een gezamenlijk laadvermogen van ruim 600.000 ton. Alleen het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Frankrijk hadden op dat moment grotere koopvaardijvloten. De zekerheid van een gesubsidieerde vracht bood de steeds selectievere groep ondernemers de ruimte om risicovoller te investeren in andere lijndiensten en scheepstypen.

Het kartel bleef echter gesloten voor nieuwe toetreders tot 1856, het oprichtingsjaar van Oranje's KNSM. Ook na die datum bleven de vaarten van NHM en haar reders zwaar gesubsidieerd. In *Blik op het Indisch Staatsbestuur* (1875) stelt A.J.W. van Delden op p. 265 dat de vergoeding van het gouvernement binnen het consignatiestelsel zó hoog was, dat er "voor een half schip met volledige uitrusting" kon worden aangekocht. De scheepvaartsubsidies fungeerden dus als een structureel sturingsinstrument binnen de koloniale economie.

Marktopening, buitenlandse concurrentie en de KNSM (1856–1873)

Met het openstellen van de Indische vaart in 1865 werd het gesloten Nederlandse NHM-rederijkartel definitief doorbroken. Buitenlandse en Nederlandse rederijen kregen nu formeel toegang tot de lucratieve vaart op Nederlands-Indië, mits er toestemming was van het gouvernement. Een van de

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

eerste partijen die zich meldde was de Nederlandsch-Indische Stoomboot Maatschappij (1865), gevestigd in Batavia. Deze onderneming was een dochtermaatschappij van de *British India Steam Navigation Company* (1856, eerder: *Caltutta and Burmah Steam Navigation Company*) van William MacKinnon — een zeer snel gegroeide Britse rederij die oorspronkelijk was opgericht voor de postvaart tussen Calcutta en Rangoon, maar inmiddels was uitgegroeid tot een van de grootste scheepvaartmaatschappijen ter wereld met ruim 500 schepen.

De toelating van MacKinnons rederij betekende in feite de eerste echte internationale concurrentie op de Nederlandse Oost. Waar de binnenlandse markt lange tijd werd beheerst door gesubsidieerde consortia, kwam nu een veel efficiënter georganiseerd en scherper geprijsd Brits bedrijf op de markt. Deze druk leidde opnieuw tot schaalvergroting, modernisering en concentratie binnen de Nederlandse stoomvaartindustrie. Alleen partijen met voldoende kapitaal, steun van de kroon, of politieke connecties konden standhouden. De concurrentie maakte de Nederlandse industrie noodgedwongen snel volwassen en eveneens zeer concurrerend.

Tegen deze achtergrond werd begin 1856 de Nederlandse Stoomboot-Maatschappij (1856, NSM) opgericht in Amsterdam. De onderneming begon met een relatief bescheiden kapitaal van ƒ 89.600 verdeeld over 28 aandelen van ƒ 3.200. Duitse en Amsterdamse kooplieden stonden aan de basis van deze nieuwe rederij, die zich aanvankelijk richtte op lijndiensten naar St. Petersburg, Bordeaux en Königsberg. Al snel werden ook verbindingen geopend naar Göteborg, Kopenhagen, Le Havre en andere Noordzeehavens zoals Londen. De maatschappij heeft ambities om op de Amerika's te gaan varen.

De uitbreidingsplannen werden gefinancierd via een nieuwe, veel grotere uitgifte van 1.000 aandelen à ƒ 1.000, waarvan ƒ 812.500 werd geplaatst in een daarvoor nieuw opgerichte NV. Prins Hendrik de Zeevaarder opent de inschrijvingslijst en werd erevoorzitter. Zijn broer, koning Willem III, verleende op 28 juli 1856 het predicaat 'Koninklijk'. De oprichtingsakte passeerde op 1 oktober.

De topzware Raad van Bestuur bestond uit prominente figuren uit het Oranje-netwerk. R.J. Schimmelpenninck — kleinzoon van de grootpensionaris van 1813 en zoon van de eerste NHM-president en minister Gerrit Jan — fungeerde als boegbeeld. Zijn medebestuursleden waren H. Croockewit (de aanstaand NHM-president (r. 1858-1863) en vader van de latere hoofdadministrateur van de Billiton Maatschappij NV), senator en NHM-bestuurder F. van der Oudermeulen, en H. Willink, net als de erven Schimmelpenninck telg uit het vermogende Holland Land Company-netwerk.

In de operationele leiding bevonden zich jonge, ambitieuze ondernemers zoals C.A. von Hemert (van Alstorphius & von Hemert), W. Ramann, en C.A. Muller van de Harburg Company. Door snelle uitbreiding van de vloot werd het kapitaal verdubbeld naar ƒ 185.600. Na een verlies van ƒ 52.688 in het eerste jaar kocht de zeer ervaren Paul van Vlissingen zich in voor ƒ 100.000 en werd algemeen directeur. Onder zijn leiding groeide de KNSM uit tot een van de grootste rederijen van Europa, met meer dan 100 schepen.

De strategie van de onderneming tot controle over de markt was geraffineerd en calvinistisch. De onderneming kocht systematisch afgeschreven stoomboten op die door de grote Britse maatschappijen werden afgestoten, huurde modernere schepen waar nodig, en begon gerichte concurrentie op lijnen waar andere rederijen al actief waren. Door samenwerkingen aan te gaan met Amsterdamse banken, Duitse leveranciers en vertrouwde reders wist de KNSM niet alleen de oudere Amsterdamse Stoombootmaatschappij (ASM) van dezelfde Van Vlissingen uit de markt te concurreren, maar ook te fuseren met kleinere concurrenten zoals De Maas (1856).

De expansie naar de waardevolle Rijnvaart werd geconsolideerd door de oprichting van de Amsterdamse Rijn Stoomvaart Maatschappij (1867) dochter, gericht op de logistieke koppeling met het Duitse achterland. Dat word in deze periode geïntegreerd onder de Pruisische Hohenzollerns in het snel groeiende Duitse Keizerrijk (1871-1919) en zou – wederom met stevige Oranje steun - versneld industrialiseren. De pogingen van de KNSM om ook op de Atlantische route naar New York een positie te verwerven via de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart-Maatschappij NV (1873), liepen uit op harde confrontaties met de zware Anglo-Amerikaanse concurrentie. Deze onderneming zou zich uiteindelijk hervormen tot de meer succesvolle Holland-Amerika Lijn (HAL), die op haar beurt met ƒ 3.000.000 aan aandelen en ƒ 2.000.000 aan leningen uitgroeide tot het boegbeeld van de Nederlandse emigratievaart naar New York.[159]

SMN, KPM en de consolidatie van het Nederlands-Indische scheepsimperium (1870–1891)

In 1870 werd met goedkeuring van de kroon en actieve participatie van Prins Hendrik de Stoomvaart Maatschappij Nederland NV (1870, SMN) opgericht. Het kapitaal werd bijeengebracht door een alliantie tussen de KNSM (ƒ 320.000), Prins Hendrik zelf (ƒ 320.000) en een consortium van Zeeuwse ondernemers (ƒ 160.000) met belangen in de haven van Vlissingen. Deze haven gold in die periode

---

[159] De rijke Amsterdamse handelaar Willem Willink (1750–1841) was een van de dertien investeerders (of stromannen) in de Holland Land Company (1792) en de beruchtere Ogden Land Company (1810). Bij deze aankoop van het achterland achter New York, omvatte de laatste maatschappij de gronden waarop de Erie-spoorwegen en het Erie-kanaal zou worden aangelegd door de bekende, geëmigreerde Vanderbilts.
In 1789 investeerden vier Nederlandse firma's in Amerikaans land: Pieter Stadnitski & Zn., Nicolaas en Jacob Van Staphorst, P. & C. Van Eeghen, en Ten Cate & Vollenhoven. In 1792 voegden Rutger Jan Schimmelpenninck Sr. en Willem Willink zich bij dit consortium, dat vervolgens formeel de Holland Land Company (1792) oprichtte. Deze kocht in totaal 6.910 km² land (circa 83 bij 83 km). Aanvullend kochten de zes huizen obligaties van Amerikaanse staten en kanaalmaatschappijen.
Aanvullend kocht de aan Hope & Co. gelieerde Amerikaanse financier Robert Morris in 1790, via een omstreden transactie met de Seneca-stam, voor $333.333 een gebied van 15.200 km² (123 bij 123 km). Hiervan verkocht hij 13.200 km² door aan de Holland Land Company. Met het Verdrag van Big Tree (1797) werd deze transactie alsnog geformaliseerd door een aanvullende betaling van $100.000 aan de Seneca. De totale *Holland Purchase* omvatte uiteindelijk circa 22.000 km².
De aandelenverhouding binnen de Holland Land Company was als volgt verdeeld: de familie Willink bezat 28,6%, Pieter Stadnitski 23,2%, Jan en Nicolaas Van Staphorst samen met Nicolaas Hubbard 21,4%, Pieter en Christiaan Van Eeghen & Co. 14,3%, Isaäk ten Cate & Hendrick Vollenhoven 8,9%, en Rutger Jan Schimmelpenninck 3,8%.
Na 1798 — dankzij juridische steun van Aaron Burr (r. 1801–1805), de latere vicepresident en oprichter van de Bank of the Manhattan Company (1799), de op één na oudste bank van New York — kon het eigendom van de gronden ook op persoonlijke naam worden gesteld. In de registers verschenen vervolgens dertien namen: Wilhelm Willink, Wilhelm Willink Jr., Jan Willink, Jan Willink Jr., Jan Gabriel Van Staphorst, Roelof Van Staphorst Jr., Cornelius Vollenhoven, Hendrick Seye en Pieter Stadnitski.
Grootaandeelhouder Willem Willink had in deze periode ook een buitenplaats naast zijn zakenpartner Henry Hope jr. De Holland Land Company ontwikkelde het aangekochte land verder met kanalen, wegen, irrigatiesystemen en fabrieken, en verkocht het geleidelijk totdat de onderneming in 1858 werd geliquideerd. Op de gronden van de Holland Land Company lagen bij de Allegany rivier aanzienlijke olievoorraden – hier komt in de 1850s rondom 'Oil City' de Amerikaanse olieindustrie op. Een deel van dezelfde groep investeerders was ook betrokken bij de financiering van de Louisiana Purchase (1803).
De beruchte advocaat en speculant David Ogden verkreeg vervolgens een optie op een deel van het Holland Land Company-gebied en richtte daartoe de Ogden Land Company (1821–1895) op. Die koopt in 1826 het grootste deel van het resterende Seneca reservaat op met omkoping en intimidatie voor slechts $48.216.

als een van de modernste en diepste van het Koninkrijk, strategisch gelegen voor de internationale vaart op Nederlands-Indië.

De oprichting viel samen met twee structurele verschuivingen: de opening van het Suezkanaal (1869), dat de reis naar Azië drastisch inkortte, en de opheffing van een aantal Indische NHM-monopolies in de jaren 1860 (in aanloop naar de afschaffing van het cultuurstelsel in 1870). Tegelijkertijd werd de vaart op Indië in 1865 formeel vrijgegeven, waarmee meerdere partijen konden toetreden tot de ooit beschermde Oostvaart. Oranje's SMN was direct ontworpen als een 'wapen' van het Koninkrijk in deze internationale concurrentiestrijd.

Vanaf 1876 worden kostbare goederen uit Nederlands-Indië — zoals suiker, koffie, tabak, olie en tin (naast ongedocumenteerde goud en diamanten) — exclusief door de Stoomvaart Maatschappij Nederland (1870, SMN) vervoerd. De SMN positioneerde zich daarbij nadrukkelijk als hoofdtransporteur van hoogwaardige koloniale producten, met een vloot die technologisch tot de wereldtop behoorde: uitgerust met stalen rompen, gestandaardiseerde tonnage en zuinige stoommachines die optimaal gebruikmaakten van steenkool. Cruciaal was dat de SMN samen met McKinnon's rederijen ook deelnamen aan een nieuw, veel groter Zuidoost-Aziatisch scheepvaartkartel dat in 1876 werd opgericht, waarin Europese rederijen prijsafspraken maakten om het rendement op de langeafstand vaart te maximaliseren en de tarieven kunstmatig hoog te houden.

De moderne 'stalen' scheepvaart van het Westen kon immers aanzienlijk efficiënter opereren wanneer schepen zowel op de heen- als op de terugweg volledig beladen waren. Om dit mogelijk te maken, werden binnen het kartel gestandaardiseerde transportprijzen afgesproken — tot vreugde van de grote handelsfirma's. Deze voorspelbare tarieven maakten het mogelijk dat maatschappijen theoretisch wederzijds elkaars vracht konden vervoeren, waardoor vaste vaartlijnen efficiënter en onderling uitwisselbaar werden beheerd. In de praktijk leidde dit tot een nieuwe monopolisering van het transport naar de lucratieve Oost, buiten bereik van nationale regeringen. Oranje's NHM had met de afbouw van het Cultuurstelsel en het verlies van diverse exclusieve concessies sinds de jaren 1860s zijn dominante import-exportpositie in de Indische archipel deels verloren, maar met de oprichting van de SMN werd een nieuw transportmonopolie gevestigd — beter passend bij de ideologie van koloniale liberalisering, maar niet minder winstgevend.

Ook dit nieuwe kartel bleef buiten bereik van de nationale regeringen. Oranjes SMN claimt en krijgt het exclusieve recht op de vaart naar Nederlands-Indië binnen het al aanzienlijke kartel dat snel word uitgebreid. In 1879 werd de *Far Eastern Freight Conference* opgericht — ook wel bekend als de China and Japan Conference — waarin grote Britse rederijen vaste prijsstructuren, verdeelsleutels en afhandelingsprocedures overeenkwamen. In 1880 volgde de overkoepelende *European Shipping Concession*, die de langevaartsystemen tussen Europa, Azië en de Amerika's coördineerde. Daarmee ontstond een bijna wereldwijd scheepvaartkartel, ondersteund door banken, exportfirma's en koloniale overheden. Dit krachtige, exclusieve kartel domineert zou tot in de 21-ste eeuw de mondiale scheepvaart domineren.

In 1891 werd de lijndienst van de SMN op Nederlands-Indië binnen het Europese rederijkartel overgenomen door een nieuw vervoersmonopolie van de nieuwe dochter, Koninklijke Paketvaart Maatschappij NV (1888, KPM). Deze onderneming was in 1888 mede opgericht door Jacob Theodoor Cremer, de invloedrijke NHM-bestuurder en architect van het liberaliseringsbeleid in de koloniale economie. De KPM opende een nieuw hoofdstuk van een nog groter overzeese vervoerssysteem waarin de SMN, de Rotterdamsche Lloyd (1883) en de NHM nauw samenwerkten.

De KPM werd opgericht met een indrukwekkend aandelenkapitaal van ƒ 5.000.000, en beschikte vanaf de aanvang over moderne pakketvaartschepen gebouwd op de nieuwe Nederlandse en Schotse werven. De koning verleende persoonlijk het predicaat 'Koninklijk', waarmee de onderneming niet alleen symbolisch werd verbonden aan het Huis Oranje, maar ook aan de nieuwe nationale ambitie om Nederlands-Indië als moderne kolonie te beheren volgens liberale en commerciële principes. Hoewel zogenaamd ‘open’ voor marktdeelname, bleef de toegang tot het pakketvaartsysteem in de praktijk beperkt tot een handvol geprivilegieerde maatschappijen, waaronder de NHM, de SMN en de Lloyd. De controle bleef altijd bij de SMN van Huis Oranje.

Proloog: Nadat de verouderde scheepswerf van Van Vlissingen in 1891 teloorgaat, neemt de met de Oranjes bevriende Cremer voor de NHM in 1894, samen met veel oud-werknemers en nieuwe Amsterdamse investeerders, de oude werf aan de Conradstraat over en richt hij de Nederlandsche Scheepsbouw Maatschappij NV (1894) op. Hij stelt de ervaren eigenaar van de aangrenzende werf Het Kromhout in Amsterdam, Daniël Goedkoop II (circa 1895–1920), aan als directeur. Nadat diens werf afbrandt, wordt deze op zijn terrein geïntegreerd in de onderneming en voorzien van een moderne machinefabriek. De scheepswerf groeit rond 1907 uit tot de grootste en modernste scheepsbouwer van het land; in 1910 levert de werf de Vulcanus op — de eerste olietanker ter wereld die werd aangedreven door de nieuwe dieselmotoren (1893).

Oranje's verdwenen goud- en diamanten van Borneo

Het is duidelijk dat Oranje's gouvernement bewust statistieken manipuleert, en dat de controle over het koloniale exploitatieproces door het Huis Oranje wordt uitgeoefend via een netwerk van nauw met elkaar verweven ondernemingen. Daartoe behoren onder meer de Javaansche Bank NV, de Nederlandsche Handel-Maatschappij NV (NHM) en de daaraan gelieerde mijnbouw- en cultuurmaatschappijen zoals Billiton NV en de Deli Maatschappij NV. Slechts een fractie van de totale kapitaalstromen verschijnt in de officiële rapportage: het grootste deel circuleert buiten zicht via parallelle rekeningen, stromanconstructies en door de kroon gecontroleerde concessievennootschappen.

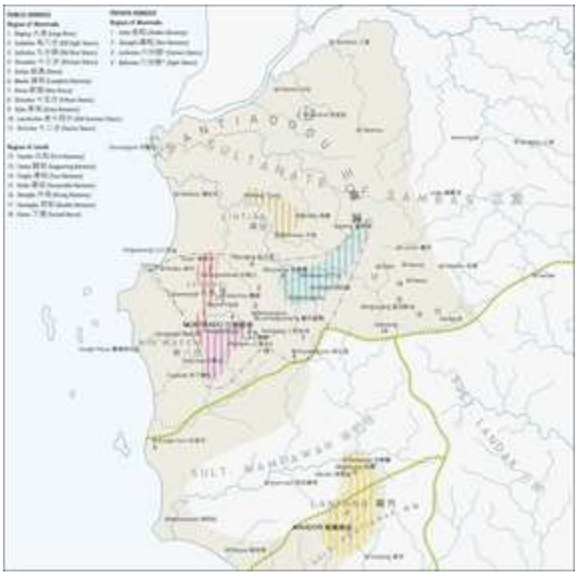

Kongsi-republieken in Borneo (ca. 1776) vestigen zich op verzoek van de VOC, in dezelfde periode waarin grote groepen Chinezen zich voor de mijnbouw ook in Maleisië vestigen.

VOC's goud en diamanten van Borneo

Op Borneo (nu: Kalimantan) wordt al sinds de prehistorie goud gewonnen. Mogelijk maakte het eiland deel uit van het goudrijke gebied dat door de kroniekschrijver Ptolemaeus (ca. 170) werd aangeduid als de *Golden Chersonese*; Goud vormde er al meer dan anderhalf millennium een integraal onderdeel van de lokale cultuur voordat in de zestiende eeuw de eerste Nederlanders verschenen. Lokale ambachtslieden vervaardigden sieraden zoals kettingen, oorringen en knopen, en in de negentiende eeuw wordt ook kleding met gouddraad populair. Daarnaast produceerden goudsmeden religieuze objecten, waarvan sommige tot de klassieke periode teruggaan. Een aantal van deze voorwerpen is spoorloos verdwenen — vermoedelijk door systematische koloniale plundering, waarbij stukken werden omgesmolten tot onherkenbaar materiaal. Vergelijkbare praktijken zijn bekend uit Brits-Oost-Afrika (zoals beschreven door Cecil Rhodes), nazi-Duitsland en het Showa-Japan van de Tweede Wereldoorlog. Borneo blijft zeer goudrijk: In de twintigste eeuw word er in de post koloniale periode een van de grootste goudmijnen ter wereld geopend.

De winningscondities van het alluviale (in de rivieren) goud zijn er relatief ideaal. Op Borneo legden de Nederlanders na twee eerdere militaire campagnes in 1854 met een derde expeditie definitief de hand op de goudregio rond Montrado. Rond deze mijnen vestigden zich nadien zowel Europese kolonisten als inheemse arbeiders, deels overgebracht uit Java. De greep op het economisch strategische Borneo werd daarmee verder verstevigd. Nadat Groot-Brittannië in 1888 het noorden van het eiland tot protectoraat verklaarde binnen Brits-Maleisië, stelde de Nederlandse Kroon in 1891 formeel een protectoraat in over het resterende deel van Borneo.

Hoewel de diamantmijnbouw op het eiland volgens de geschiedschrijving pas in de jaren 1970 goed op gang komt, wijzen talrijke aanwijzingen op veel oudere winning. Diamanten werden reeds in de oudheid uit de rivierbeddingen van Borneo gewonnen, en het is bekend dat de VOC in de zeventiende eeuw actief handelde in Borneodiamanten. In 1676 werd gerapporteerd dat de Chinese bevolking op het eiland tribuut betaalde aan de keizer van China, deels in de vorm van diamanten. Vanaf ten minste 1738 hadden de Nederlanders directe controle over de diamantrijke streek van Landak, ten noordoosten van Montrado. Daaruit werd jaarlijks voor circa '200.000 à 300.000 dollar' aan diamanten geëxporteerd wat weinig zegt over de werkelijke hoeveelheden of de Europese

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

waarde ervan. Deze significante productie leverde een structurele aanvoer van ruwe edelstenen naar Amsterdam — dat zich vanaf de zeventiende eeuw zou ontwikkelen tot een toonaangevend internationaal centrum voor diamantbewerking en -handel.

De in Borneo aangetroffen stenen waren van relatief hoge kwaliteit, wat mede verklaart waarom het Nederlandse koningshuis reeds vanaf de achttiende eeuw een van de omvangrijkste en kostbaarste diamantcollecties van Europa wist op te bouwen. Tot de grootste vondsten behoort de blauwe Matan-diamant, een ruwe steen van 367 karaat die in 1787 werd aangetroffen bij de gelijknamige mijn nabij Landak — op dat moment de op één na grootste bekende diamant ter wereld. Ter vergelijking: de beroemde blauwe Hope-diamant, afkomstig uit de Indiase Golconda-mijnen en in 1666 verworven door Lodewijk XIV, woog oorspronkelijk slechts 46 karaat als hij in 1839 opduikt in een catalogus van de Hope & Co. Bank. De Matan-mijn behoort tot de oudste en meest productieve diamantlocaties ter wereld.

Oranje's goud en diamanten van Borneo

Vanaf 1815 koloniseert de Kroon, ondersteund door het nieuwe KNIL (1814), direct Nederlands-Borneo vanuit het zuidwesten — eerder dan op Banka, Billiton of Java. Er worden residenties geïnstalleerd die samenwerken met de lokale sultanaten en de semi-zelfstandige Chinese kongsi-republieken. Ook het nieuwe opiumpachtsysteem wordt ingevoerd, dat onder Chinese mijnwerkers bijzonder populair blijkt. In de jaren 1820 wordt druk uitgeoefend op de razendsnel gegroeide Chinese goudmijngemeenschap van ca. 200.000 man om belasting te gaan betalen. Deze groep heeft zich gevestigd rond de mijnbouwstad Montrado en de Sambas-rivier, met de gelijknamige havenstad in Noordwest-Borneo.

Rond 1830 worden verbeterde mijnbouwtechnieken geïntroduceerd, afkomstig van Banka, waar ze worden ingezet voor de technisch vergelijkbare winning van alluviaal tin. Ook elementen van het gedwongen Cultuurstelsel worden hier toegepast, wat leidt tot een lokale variant van het plantagesysteem. De goudwinning is handmatig, maar massaal: in 1848 worden ca. 50.000 Chinese (goud)mijnwerkers geregistreerd tijdens de Nederlandse genocide rondom Montrado. De Chinezen hebben ook twee semi-zelfstandige Kongsi-republieken gesticht rondom de goudvelden van Mandor en Sambas. De gemeenschap blijft: West-Kalimantan heeft in de 21ste eeuw nog steeds een van de hoogste concentraties Chinezen in Indonesië: ca. 500.000, ongeveer 10% van de huidige bevolking.

In de koloniale periode ontwikkelt zich vanaf 1815 direct een Nederlandse diamantindustrie rondom Landak. De handel word bewaakt: In 1828 wordt de Pontianak-rivier, waaraan Landak ligt, door Nederlandse oorlogsschepen opnieuw geblokkeerd om de toenemende illegale smokkel van Chinezen tegen te gaan. De meeste mijnbouw in deze regio gebeurt dan nog onder leiding van Chinezen, die de lokale Dyaks als slaven inzetten onder brute omstandigheden. Deze mensonterende situatie leidt in 1842 tot een bloedige opstand, waarbij de Dyaks een deel van de Chinese populatie vermoord.

De meeste gevonden diamanten van Borneo zijn met gemiddeld 0,3 karaat (1 karaat = 0,20 gram) relatief klein, maar hebben bijna allemaal een waardevolle 'gem'-kwaliteit. Daardoor is de productie geconcentreerd, maar relatief zeer waardevol.

Er worden ook meerdere grotere diamanten gevonden. Zo wordt in Cempaka in 1850 de Galuh Cempaka 5 gevonden, met 106 karaat. In 1965 wordt daar de diamant gevonden die uiteindelijk wordt geslepen tot de Tri Sakti-diamant van 166,75 karaat. In 1990 wordt hier ook de 98 karaat Galuh Pumpung gevonden. De grootste geslepen Indonesische diamant tot heden is de zuivere,

geslepen *Diamond Shame Princess* van 200 karaat (2008), afkomstig uit Antaruku. Borneo was en blijft kortom een goud- en diamantenparadijs — met een mijnbouwgeschiedenis die zowel prekoloniaal als koloniaal grootschalig en structureel ondergeregistreerd lijkt te zijn.

De officiële diamantproductie op Borneo is, net als de goudproductie, opvallend laag. In de koloniale periode wordt deze productie vrijwel volledig uit de officiële administratie gehouden door Oranje's gouvernement. Diamanthandelaren uit de diamantstad Ngaban melden in een officiële rapportage dat er tussen 1876 en 1880 slechts 25.378 karaat (ongeveer 5,1 kg) zou zijn gewonnen — een cijfer dat weinig zeggingskracht heeft.

Volgens het standaardwerk *Precious Stones* (1904) van de Duitse geoloog Max Bauer (1844–1917) werd er tussen 1836 en 1843 slechts 29.857 karaat geregistreerd, ofwel ca. 6,0 kg. Na het verschijnen van Bauers boek wordt in 1907 nog slechts een symbolische productie van 700 karaat opgegeven. De suggestie dat de productie is weggeconcurreerd door de opkomst van Zuid-Afrika lijkt uiterst twijfelachtig.

Dat de daadwerkelijke productie in Nederlands-Indië aanzienlijk groter moet zijn geweest, blijkt uit de gebeurtenissen tijdens de Japanse bezetting in de jaren 1940. Toen werden grote hoeveelheden edelstenen uit Indonesië afgevoerd naar Japan — volgens de officiële lezing afkomstig van lokale heersers en tempels, maar ook deels uit Oranje's kluizen. Een aanwijzing hiervoor is de vernietiging van de Japanse kruiser *Ashigara* bij Sumatra. Aan boord bevond zich toen maar liefst £ 4.000.000 aan edelstenen (1946-waarde), omgerekend ƒ 42,7 miljoen — bijna de helft van de jaarlijkse omzet van de gehele koloniale regering. Deze vondst werpt een schril licht op de vermoedelijke omvang van de verborgen edelsteenexport vanuit de kolonie.

Ook de goudproductie 'verdwijnt', inclusief de Chinezen. In 1854 wordt tijdens een strafexpeditie naar de goudstad Montrado ook de Chinese kongsi's in de regio definitief onderworpen. Vanaf dat moment staan ze onder directe controle van het gouvernement en daarmee van de Nederlandse Kroon. Net als bij de diamantwinning is er tijdens de gehele koloniale periode (1815–1949) officieel geen enkel succesvol Nederlands goudmijnbedrijf in deze regio actief. De feitelijke goudwinning gebeurt volledig onder de radar van de officiële verslaggeving.

Er wordt nauwelijks — en waar wel, dan uitsluitend indirect — melding gemaakt van goud- of diamantmijnbouw in Borneo. Dit terwijl het gebied vanaf 1854 onbetwist onder directe militaire controle is gebracht. Net als de eeuwenlange Chinese goudwinning is ook de koloniale mijnbouw in deze regio omgeven door geheimhouding. Tot op heden blijft het een bijzonder mistige industrie waarin veel geld omgaat, maar weinig openheid bestaat.

Hoewel de opbrengsten van de Borneose diamant- en goudmijnen onbekend zijn, geven Oranje's Nederlandsche Bank, Javaansche Bank en NHM in de 19de en 20ste eeuw wél papiergeld uit op basis van de goudstandaard. Het basismateriaal voor dit monetaire systeem lijkt in ieder geval deels afkomstig van de onzichtbare goudmijnen op Borneo.[160]

[160] Vanaf zeker 1920 houdt de NHM zich actief bezig met de diamantenindustrie en -handel waarvoor het vestigingen opent in Calcutta en Bombay (beiden ook opiumhoofdsteden). In 1960 neemt de NHM met een bijna 100% deelneming de door de Nazi's gearyaniseerde Antwerpse Internationale Handels- en Diamantbank NV (1934, ADB) met vestigingen in Antwerpen, Dubai, Geneve, Hong Kong, Mumbai en New York over. Via de NHM blijkt door de transporten in WOII en de opvolgende nationalisatie in 1948 dat de Oranjes grote hoeveelheden goud hebben ondergebracht bij de Nederlandsche en Javasche Bank. Hoeveel de Oranjes werkelijk verdiend hebben aan de bloeiende olie, goud en diamanten industrie op Borneo: Volledig onbekend.

De Hakka's van Borneo en de Hokkien van Java

De Hakka's zijn traditioneel afkomstig uit de hooglanden van Kanton (nu: Guangdong), direct ten noorden van Hongkong, Fujian en Jiangxi in Zuidoost-China. Zij vormen een migrerende Han-subgroep die zich van oudsher specialiseert in landbouw en mijnbouw. Vanaf de jaren 1740 beginnen Hakka-gemeenschappen met de exploitatie van goudmijnen in West-Borneo — ogenschijnlijk onder supervisie van de VOC, die op dat moment haar greep op de westelijke archipel versterkt onder leiding van Hope & Co.

De Hakka's blijven in de koloniale periode actief in de mijnbouw van Nederlands-Indië, met name op Borneo, maar ook in de tinmijnen van Banka en Billiton. Later migreren zij ook naar het schiereiland Maleisië, waar ze in Perak en het zuidelijker gelegen Selangor (Maleisië) de exploitatie van tinmijnen en rubberplantages gaan domineren nadat de NHM een vestiging in die gebieden heeft geopend.

De Hokkiens daarentegen, zijn traditioneel afkomstig van de kustregio's van Fujian en delen van Guangdong (en eveneens prominent aanwezig op Formosa, het latere Taiwan), zijn sterker vertegenwoordigd in de maritieme handel. Zij opereren vanaf de 17de eeuw steeds meer als intermediairs in de regionale handelsstromen tussen China, Indië, en Zuidoost-Azië. Hun commerciële dominantie op Java, Sumatra en de Molukken contrasteert met de mijnbouwrol van de Hakka's op Borneo.

Opvallend is dat de Hakka- en Hokkien-groepen elk een sterk afwijkend Chinees dialect spreken en elkaar niet kunnen verstaan. Deze taalkundige fragmentatie is waarschijnlijk één van de redenen dat in de Indo-Maleisische archipel Maleis (en later Nederlands) de *lingua franca* werd. In de multi-etnische economische structuren van de VOC- en NHM-netwerken fungeerde deze Maleisische handelstaal als noodzakelijke brugtaal tussen Chinese, Javaanse, Arabische en Europese actoren.

De concurrerende zilver- en goudmijnen in Sumatra

V Al vanaf 1669 exploiteert de VOC de goud- en zilverreserves van Salida in West-Sumatra. Deze mijnen waren voor de Compagnie strategisch van groot belang. Dat was mede vanwege de nabijheid van de Minangkabause handelsroutes, traditioneel de heersende elite in de Maleisisch-Indische archipel. De VOC zette lokale arbeidsstructuren en militaire druk in om de aanvoer te verzekeren, waarbij vooral het zilver diende voor de geslagen munten die in de hele archipel circuleerden. De goudproductie zou niet rendabel zijn geweest en stopte in 1735; Waarschijnlijk was de productie op Borneo aanzienlijk rendabeler.

Proloog: Tussen 1899 en 1940, dus onder direct koloniaal regime en in navolging van de winning op Celebes, werden in West- en Midden-Sumatra veertien particuliere moderne goudmijnen geopend, waarvan de meeste financieel onrendabel bleken. Slechts enkele wisten op grotere schaal te produceren. De gecombineerde productie bedroeg in die periode 101 ton goud, goed voor f 210,4 miljoen tegen de koers van 1939, en 1,186 ton zilver — met een geschatte waarde van f 27,8 miljoen. Zilver domineerde tot zeker 1944 de monetaire circulatie in Zuidoost-Azië. Deze cijfers onderstrepen dat de koloniale autoriteiten — en met name het Indische Mijnburo, de NHM en gelieerde mijnbouwmaatschappijen — exact wisten waar de meest lucratieve winsten in de archipel te behalen waren. De mijnen op Borneo bleven echter off limits voor particuliere goudzoekers.

Het gebrek van) bronnen over goud en diamantenwinning

Bronnen over koloniale goud en diamantwinning op Borneo zijn zeer schaars. Hetgeen wat is gepubliceerd in de koloniale tijd is onbetrouwbaar. Een van deze dubieuze bronnen is het boekje *Diamant en Edele metalen* (1889) van D. de Loos. Het boekje is uitgegeven door de *Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid* (1837) dat de koning als beschermeer heeft en is uitgegeven door het Koloniaal Museum (1871) in Haarlem. Het commentaar op de tekst is integraal naast de balk geplaatst.

Uit *Diamant en Edele metalen* (1889):

> De historische bronnen suggereren dat de moeilijk toegankelijke ondergrondse diamant- en goudmijnen in Zuid Afrika rendabeler waren dan de eeuwenoude alluviale goud- en diamantmijnen in Nederlands-Borneo: Het is ongeloofwaardig. De prijs tussen 1833 en 1890 voor goud van Borneo is tot 1890 wel opvallend stabiel.

Omgerekend werd het goud van Borneo volgens De Loos verkocht voor de volgende internationale prijzen (en dat is onwaarschijnlijk):

1833-70	£ 18,93/31,1 gram	£ 608,7 / kg.	1870: *ƒ* 7.211,76 / kg.
1871-88	£ 18,94/31,1 gram	£ 609,0 / kg.	1880: *ƒ* 7.353,51 / kg.
1889	£ 18,93/31,1 gram	£ 608,7 / kg.	1889: *ƒ* 7.355,72 / kg.
1890	£ 18,94/31,1 gram	£ 609,0 / kg.	1890: *ƒ* 7.362,25 / kg.

> *Over het aantal kleinschalige mijnwerkers in de goud- en diamantrijke regio van West Borneo lijkt lang gelijk te blijven, ook nadat de grotere zwaar gemechaniseerde mijnbouwconglomeraten hun intrede doen: In de 20ste eeuw winnen de kleinschalige maatschappijen nog steeds tot '30 ton per jaar winnen met 66.000 tot 250.000 mijnbouwers.*

De diamanten uit Borneo zijn van hoge kwaliteit en worden doorgaans hoger gewaardeerd dan de 'gelige' exemplaren uit Zuid-Afrika. In 1738 zou de (officiële) jaarlijkse diamantuitvoer ƒ 8 tot 12 miljoen hebben bedragen, maar rond 1800 was dit gedaald tot slechts ƒ 1 miljoen. Ten tijde van de VOC fungeerde Batavia als belangrijk diamantcentrum, mede dankzij de doorvoer vanuit Borneo en omliggende gebieden. De Indische regering tracht tussen 1823 en 1831 dit centrum te heractiveren door monopolie-licenties uit te geven voor ƒ 1 per maand. In de jaren 1836 tot 1848 schommelt de (officiële) uitvoer van diamanten van Batavia tussen ƒ 117.000 (1838) en ƒ 33.900 (1843).

> *Dit wijst op beperkte registratie of bewuste onderrapportage.*

In 1881 wordt aan F.E. en L.C.J. Simonar de zogenoemde Goenong-Lawak-concessie verleend bij Banjarmasin voor diamantwinning in de residentie Zuidoost-Borneo. Vanaf 1882 start hier ogenschijnlijk de mechanische ontginning. Al in 1883 echter wordt de concessie overgedragen aan de 'Borneo Maatschappij'.

> *Daarna verdwijnt elk spoor van de onderneming 'Borneo Maatschappij', en er volgt geen enkele melding van daadwerkelijke mechanische exploitatie van diamanten in de regio. De concessie ging waarschijnlijk over aan de Oranje getinte Steenkolen Maatschappij Oost Borneo NV (1888). Die nam de gouvernement exploitatie van de oudste steenkolenmijn over bij Bantjermasin in Zuid Borneo en in het Katei in Oost Borneo, de Oranje-Nassau mijn (1849). De grote, invloedrijke exploitatiemaatschappij lijkt ook het aangelegen diamant- en platinarijke gebied te exploiteren, maar rapporteert net als het gouvernement nooit dergelijke winning. Dat er aanzienlijke diamanten*

> *lagen in het gebied blijkt als het gouvernement er tijdens de Banjarmasin Oorlog (1859–1864) tegen het lokale Sultanaat in 1860 de Bantjermasin diamant (c. 1829) opeist van ca. 70 karaat bij de sultan. De waarde van de diamant werd in 1862 geschat op ƒ 400.000.*

In 1886 wordt (officieel) een opbrengst van 3.047.639 karaat geregistreerd in de hele kolonie — dat is 609,5 kg — met een geschatte waarde van £ 3.261.570 (1886:ƒ 39.411.779). In 1887 stijgt dit tot 3.646.899 karaat (729,4 kg, dus een stijging van +119,9 kg), wat een meeropbrengst van ca. ƒ 7.749.574 suggereert. Tussen 1878 en 1887 wordt volgens de officiële opgaven in totaal voor £ 31.717.341 aan Borneodiamanten verhandeld.

In Landak wordt tussen 1876 en 1884 jaarlijks (officieel) tussen de 2.225 en 6.673 karaat gevonden. In 1889 richt een groep Britse kapitalisten een Londens syndicaat op, waarin ook N.M. Rothschild participeert, met het doel om alle productie van De Beers Consolidated Mines Company (1888) op te kopen. Deze onderneming controleert op dat moment meer dan 75% van de (officiële) wereldwijde diamantproductie. De diamantprijs wordt begin 1890 binnen elf maanden kunstmatig opgedreven van 18 naar 42 shilling per karaat. In Parijs wordt overwogen zich bij deze kartelstructuur aan te sluiten, met het vooruitzicht dat de prijs de komende drie jaar niet onder de 30 shilling of ƒ 18 per karaat zou zakken

> *Het is een eerste poging van Rothschild & Co. om een mondiaal diamantmonopolie te vestigen. Dat gebeurt via de diamantproductie in Zuid Afrika, waar zowel het Rothschild filiaal uit Londen als Parijs in de jaren 1880 sterke posities opbouwen in de goud- en diamanten industrie. Aangaande de wellicht waardevollere goud en diamanten industrie op Borneo schets het dubieuze boekje Diamant en Edele metalen (1889) een beeld van 'doorlopen, svp, niets te zien'.*

De goudproductie op Borneo daalt (officieel) sinds de jaren 1870:

1875	ƒ 236.560
1876	ƒ 192.150
1877	ƒ 245.640
1878	ƒ 200.045
1879	ƒ 223.335
1880	ƒ 168.820

De (officiële) opgaven van het gouvernement Montrado en Sambas zijn lager dan de werkelijkheid door de slechte informatievoorziening. De (officiële) cijfers van de goudwinning uit deze periode uit Borneo en de beperkte overige wingebieden in Nederlands-Indië:

Jaar	**Geldwaarde**	**#delver**	**Kg.**	**Kg./#***	**Prijs per kg.**	**Int. marktprijs per kg.**
1880	ƒ 233.388	1145	167	0,15	ƒ 1.398 (ƒ 43.46 / t.o.)	(ƒ 1.227.626)
1881	ƒ 239.502	1242	176	0,14	ƒ 1.361 (ƒ 42.32 / t.o.)	(ƒ 1.294.034)
1882	ƒ 172.502	1269	127	0,10	ƒ 1.358 (ƒ 42.24 / t.o.)	(ƒ 934.091)
1883	ƒ 249.002	1318	178	0,14	ƒ 1.399 (ƒ 43.51 / t.o.)	(ƒ 1.308.820)
1884	ƒ 208.296	1242	149	0,12	ƒ 1.398 (ƒ 43,48 / t.o.)	(ƒ 1.095.641)
1885	ƒ 209.082	1224	153	0,13	ƒ 1.367 (ƒ 42.50 / t.o.)	(ƒ 1.124.715)
1886	ƒ 155.200	1063	122	0,12	ƒ 1.272 (ƒ 39.56 / t.o.)	(ƒ 897.221)
Gem.	ƒ 209.567	1215	153	0,13	ƒ 1.365 (ƒ 42,31 / t.o.)	(ƒ 1.126.021)

> ** De tabel uit Diamant en Edele metalen (1889) is tussen haakjes aangevuld. De winning in de alluviale mijnen van Borneo is in dit bijzonder goudrijke gebied met ca. 0,13 kg per delver opvallend*

laag, net als het officiële aantal delvers, gezien de enorme populatie van mijnwerkers. Verder lijkt het, gezien de 'geldwaarde' (lees: inkoopprijs voor het gouvernement), erop alsof het goud voor gemiddeld f 1.365 per kg wordt ingekocht bij de kongi's – maar dat zegt vrij weinig aangezien het nooit op de gouvernementsbalans kwam te staan. Met een gemiddelde goudwinning per jaar van 0,13 kg per delver komt dat neer op f 177 aan jaarinkomen per delver (ca. f 0,57 per dag) – die salarissen komen overeen met de koelietarieven voor mijnbouwers elders in de archipel.
Ter vergelijking: bij de Russische Lena-goudmijnen is de winning ook alluviaal en handmatig en bovendien door het poolseizoen maar beperkt. Hier wordt in 1911 met 10.000 man officieel 16 ton per jaar gewonnen, ca. 1/3 van de totale productie voor de Russische schatkist, dus ca. 1,6 kg per jaar per persoon (12,3× de Borneo-productie per delver).
Het is heel goed mogelijk en zelfs zeer waarschijnlijk dat dit boekje, dat is uitgegeven door een museum met de koning als beschermheer, de cijfers vergelijkbaar manipuleert als diens gouvernement. De brute exploitatiepraktijken van de Nederlandse heersers en de Chinese kongsi's in de 19de eeuw, zoals bijvoorbeeld op tin-eiland Banka, vertellen een compleet tegenovergesteld verhaal als hier geschetst; winning is zeer competitieve, massale koeliearbeid die gedrenkt werd in grote hoeveelheden opium, wat in de praktijk resulteerde in dwangarbeid.

Gezien het geschatte aantal van ca. 200.000 Chinese mijnwerkers in het gebied, de structurele inzet van Dajakse slaven binnen de Kongsi-Republieken (actief tot respectievelijk 1850, 1860, 1884 of zelfs 1914?), én de rijke bodemgesteldheid van de regio, lijkt de potentiële productiecapaciteit in mankrachtfactor een veelvoud van de officiële statistieken. Vergeleken met het door De Loos (1889) gerapporteerde aantal geregistreerde arbeiders (1.215), resulteert dit in een bandbreedte van een factor 82× (100.000/1.215) tot factor 411× (500.000/1.215).

Bij Lena (1911) werd 1,6 kg alluviaal goud per delver per jaar geproduceerd. Daarmee lag de productiviteit in de permafrost 12,3 keer hoger dan op Borneo volgens De Loos. In een realistisch scenario voor Borneo, op basis van klimaat met 300 tot 330 winbare dagen, goudrijke bodem, het enorme wingebied en hardwerkende kongsi's zoals op Borneo, is een productie van 3,2 kg per delver per jaar aannemelijk: 2x de productie van Lena. Dit resulteert in een productiefactor van 24x de cijfers van De Loos. De inkoopsprijs van een kg. goud is bij een kongsi-arbeider van f 177 per jaar f 55,31 per kg.

Indien men bovendien rekening houdt met de mogelijke maar niet officieel erkende mechanisatie vanaf de jaren 1880 – vergelijkbaar met de evolutie in de alluviale tin industrie – zou de productiviteit per arbeider zelfs aanzienlijk hoger hebben gelegen. Deze mechanisatie is in onderstaande schattingen niet meegenomen, wat betekent dat de uiteindelijke waarden conservatief zijn.

De combinatie van verhoogde arbeidsinzet en productiviteit leidt tot een theoretische bandbreedte van totale opbrengstfactoren tussen: 82× (bij 1× productiviteit per arbeider) en 9.864× (bij 24× productiviteit per arbeider × 411) bij een vergelijkbare productiviteit als de niet gemechaniseerde winning bij de Russische Lena.

In het minimale scenario wordt uitgegaan van slechts 100.000 actieve Chinese mijnwerkers met een opbrengst per persoon gelijk aan de door De Loos gehanteerde norm. Dit impliceert dat de helft van de bekende Chinese gemeenschap produceert op het laagst aannemelijke niveau – een stelling die nauwelijks houdbaar lijkt, zeker gezien de bekende Nederlandse neiging tot economische maximalisatie, zelfs bij zogenoemde 'lage-rendement' delfstoffen zoals tin.

In het hogere scenario, waarin alle 500.000 mijnbouwers (Chinezen + Drayak) zouden participeren en de daadwerkelijke opbrengsten op het werkelijke gehalte van het goud- en diamantrijke gebied zijn gebaseerd, lijkt een veel grotere productie realistisch. Dat deze omvangrijke deelname niet expliciet geregistreerd is, sluit een structurele onderrapportage niet uit.

Gebaseerd op de door De Loos opgegeven productie van 153 kg goud per jaar en een werkelijke kostprijs van f 55 per kg, zou dit betekenen dat er waarschijnlijker:

- In het lagere scenario van 82×: 25,2 ton goud per jaar werd gewonnen met een inkoopwaarde f 55 per kg. voor f 1,4 miljoen (1890). De verkoopwaarde van f 1.650 per kg zou resulteren in f 41,6 miljoen met een bruto winst van f 40,2 miljoen.

- In het hogere scenario van 9.864×: 1.509,2 ton goud per jaar met een inkoopwaarde van f 83,0 miljoen per jaar (1890-prijsniveau). De verkoopwaarde zou f 2.490,2 miljoen zijn met een bruto winst van f 2.407,2 miljoen.

Deze bedragen zijn groot – niet alleen in verhouding tot de officiële opgaven, maar ook ten opzichte van het gehele koloniale exploitatie winsten. De werkelijkheid lag waarschijnlijk ergens in het midden tussen beide scenario's. Dat de gegevens uit de boeken ook hier onwerkelijk lijken, is veelzeggend en verdient nader onderzoek.

De informatie in hetzelfde Diamant en Edele Metalen (1889) wijst zogenaamd veel lucratievere buitengebieden aan als de VS (m.n. Californië), Rusland (m.n. Lena) en het Britse Australië (m.n. Victoria). In deze gebieden gebeurt ongeveer hetzelfde als in Australië: na de eerste ontdekking van goud in 1851 starten diverse Australische gold rushes tot 1914; dit zorgt ervoor dat de kolonie versneld een grote toestroom van goudzoekers krijgen. De vraag is in hoeverre deze officiële cijfers kloppen, of dat ze doelbewust werden gepubliceerd door partijen om moeilijk te werven nieuwe kolonisten aan te trekken voor die afgelegen uithoeken voor de uitdijende westerse koloniale grootmachten. De Oranjes misleiden doelbewust: Via het gouvernement en het Indische Mijnburo worden in de jaren 1880 gold-rushes georganiseerd naar Sumatra en Noord-Celebes. Deze moeilijk te winnen diepmijnbouw gebieden bleken moeilijk rendabel te exploiteren. Borneo zou in de gehele koloniale tijd grotendeels buiten schot blijven voor winning door Europese NV's.

Zuid Afrikaanse Republiek

Jaren	Geldwaarde				
1871	ƒ 7.888	1877	ƒ 474.697	1884	ƒ 468.029
1872	ƒ 9.703	1878	ƒ 361.904	1885	ƒ 503.908
1873	ƒ 11.540	1879	ƒ 360.064	1886	ƒ 1.597.030
1874	ƒ 464.493	1880	ƒ 267.966	1887	ƒ 2.816.585
1875	ƒ 841.896	1881	ƒ 214.982	1888	ƒ 10.725.792
1876	ƒ 808.099	1882	ƒ 264.897		
		1883	ƒ 364.902		

Victoria, Australië, in kg. (en ƒ miljoen bij een internationale prijs van ƒ 7.211,76 tot 7353,51 / kg.)

1871	42.020 (ƒ 309 mil.)	1874	35.835 (ƒ 264 mil.)	1877	25.100 (ƒ 185 mil.)
1872	39.758 (ƒ 292 mil.)	1875	33.969 (ƒ 250 mil.)	1878	24.033 (ƒ 177 mil.)
1873	38.477 (ƒ 283 mil.)	1876	29.877 (ƒ 220 mil.)	1879	23.527 (ƒ 173 mil.)

1880	25.702 (ƒ 189 mil.)	1883	25.111 (ƒ 185 mil.)	1886	20.621 (ƒ 152 mil.)
1881	26.624 (ƒ 196 mil.)	1884	24.137 (ƒ 177 mil.)	1887	19.150 (ƒ 141 mil.)
1882	27.855 (ƒ 205 mil.)	1885	22.782 (ƒ 168 mil.)	1888	19.376 (ƒ 142 mil.)

Venezuela, in kg. (en ƒ miljoen bij een internationale prijs van ƒ 7.211,76 tot 7353,51 / kg.)

1866	483 (ƒ 3,5 mil.)	1873	1.290 (ƒ 9,5 mil.)	1880	3.621 (ƒ 26,6 mil.)
1867	934 (ƒ 6,7 mil.)	1874	1.726 (ƒ 12,7 mil.)	1881	3.621 (ƒ 26,6 mil.)
1868	900 (ƒ 6,5 mil.)	1875	2.464 (ƒ 18,1 mil.)	1882	4.297 (ƒ 31,6 mil.)
1869	1.040 (ƒ 7,5 mil.)	1876	2.682 (ƒ 19,7 mil.)	1883	5.552 (ƒ 40,8 mil.)
1870	1.107 (ƒ 8,0 mil.)	1877	3.130 (ƒ 23,0 mil.)	1884	7.252 (ƒ 23,3 mil.)
1871	804 (ƒ 5,9 mil.)	1878	2.951 (ƒ 21,7 mil.)	1885	5.378 (ƒ 39,5 mil.)
1872	1.015 (ƒ 7,5 mil.)	1879	3.339 (ƒ 24,6 mil.)		

Productie per groot productieland, in kg. (en ƒ bij een in. prijs van ƒ 7.211,76 tot 7353,51 / kg.)

Jaar	**VS**	**Australië/Azië**	**Rusland**	**M./C./B.****	**Anders**	**Totaal**	**in ƒ**
1877	70.300	45.045	41.000	7.100	16.000	171.453	300.396.000
1878	76.800	43.747	42.100	7.200	16.000	179.175	311.113.000
1879	58.300	43.307	42.600	7.100	16.000	163.675	280.078.000
1880	54.200	45.215	41.400	6.700	16.000	160.152	273.731.000
1881	52.200	45.564	38.500	6.600	16.000	155.016	265.945.000
1882	48.900	44.075	32.700	6.300	16.500	148.939	248.554.000
1883	45.140	40.705	35.800	6.400	16.500	141.733	241.973.000
1884	46.343	42.400	32.908	8.000	16.500	143.381	244.657.000
1885	47.848	-	38.125	-		-	-
1886	52.663	-	30.872	-		-	-

*** Mexico, Colombia en Brazilië*

> *Het boekje maakt vervolgens een sprong naar andere waardevolle delfstoffen als goud en diamanten. Dat leidt tot wat dubbele informatie.*

In het erts op Zuidoost-Borneo wordt ook relatief veel platina en het gerelateerde palladium gevonden tussen goud en diamanten: tussen de 70-88% en 83-88% op 0–4% eenheden goud. Dat er platina werd gevonden, is tegengesproken door mijnbouwkundige Everwijn (van het Indisch Mijnburo). In de districten Riam-Kiwa en Kanan in de Zuid- en Oost-afdelingen gaat men zo te werk: eerst wordt het zand gewassen, waarin de diamanten zich bevinden. Deze worden eruit gehaald. Er wordt verder gewassen, en het zwarte gruis dat overblijft bevat goudstof en platina in de vorm van kleine korreltjes.

In 1881 word aan F.E. en L.C.J. Simonar concessie verleend tot ontginning van diamanten, goud, platina en steenkolen in de residentie Zuid en Oost afdeling van Borneo en de cijns vastgesteld op 6% van de netto opbrengst. Voor de concessie Goenoeng-Lawak waren op het einde de machines voor mechanische diamantontginning opgesteld, maar deze zouden nooit starten. Al in 1883 worden de werkzaamheden overgedragen aan de 'Borneo-Maatschappij'. Het duurde tot 1888 voordat de concessie verleend van de sultan van Koetei in Oost-Borneo ingebracht kon worden bij de nieuwe Steenkolen-Maatschappij Oost-Borneo NV (1888).

> *Het grote Sultanaat van Koetei (1300-1844) in Oost Borneo was reeds in 1844 door de KNIL onder controle gebracht. In de 1880s geeft de 'bevriende' Sultan diverse grote concessies uit voor kolen en oliewinning. Minder bekend is dat er ook andere waardevolle grondstoffen te vinden waren. Deze regio werd ook geëxploiteerd door dezelfde Steenkolen Maatschappij Oost Borneo NV (1888).*

Uit *De goudindustrie (1916)*:

Deze uitgave is door ingenieur J.W. Verloop geschreven in opdracht van J.J.W.H. van der Toorn namens het bestuur van de Guyana Goud Exploitatie Maatschappij (1890), de heer A. de Braconier, bibliothecaris van het (koninklijke) Koloniaal Museum, en J. Peters, bibliothecaris van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (1824)

> *Het zijn geen opdrachtgevers die graag de woekerwinsten van de diamanten en goudproductie in Borneo aan de grote klok hangen. Verloop schetst in navolging van De Loos (1889) ook een dramatische geschiedenisverhaal dat bedoeld is om te misleiden.*

In Noord-Celebes, Sumatra, Zuidoost-Borneo en Java worden in de aardlagen goud gevonden. Toen op Borneo de Kongsi's werden gebroken in 1854, verdween ook de goudindustrie (onwaarschijnlijk). De Chinezen waren onkundig en exploitatie van diepmijnen mislukte vanwege wateroverlast, een gebrek aan machines en verkeerde ontginningsmethoden. Slechts hier en daar, in West-Borneo bij Landak en in Zuid-Borneo bij Tanah Laut, werd nog gewonnen. Er konden geen Europese bedrijven bestaan en inlanders zagen het meer als werkverschaffing in tijden van werkloosheid (onwaarschijnlijk).

Het eiland Sumatra werd in de *Ramayana*, een van de twee grote heldendichten in het Sanskriet, als Jawadwyra (Sumatra) genoemd als rijk aan goudmijnen. In Noord-Celebes wordt slechts door Europese bedrijven gewonnen in de mijnen Palehleh, Totok, Bolang Mongondow en Pagoeat.

> *De commerciële potentie van de diepmijnbouw op Sumatra en Celebes bleek in praktijk beperkt.*

Op Borneo zijn nog slechts kleine inlandse ontginningen langs de rivieren in de landschappen Sambas, Martapoera en Tanah Laut, waar alleen in de droge tijd wordt gewerkt. De bekendste, maar verlaten, mijn van Kahajan ligt aan de gelijknamige rivier in Midden-Borneo. De diamant-, goud- en platinagrindbanken van Zuidoost-Borneo zijn onderzocht, net als de goudvelden van West-Borneo. Schrijver vond in 1912 oud-diluviale grindbanken die door bodembeweging alleen in Zuidoost-Borneo bespaard bleven.

Uit Oost-Indië zijn schrijver slechts twee gevallen van onderhuur (pacht) bekend: de Sumalata-mijn in Noord-Celebes aan een Chinees, en de onderhuur van enkele open ertsgroeven in Tanah Laut (Zuid-Borneo) aan welgestelde Chinezen die er niet voldoende mee konden verdienen. In West- en Zuid-Borneo wordt door Chinezen geregeld gouderts ontgonnen in bedrijven die slechts in de droge tijd (?) worden gestaakt. Die geven kleine winsten voor kleine ondernemers. In Borneo, Sumatra en Noord-Celebes worden uitsluitend in de rivierbeddingen in geschikt seizoen ontwikkeld, alleen in geval van misoogst of gebrek aan werk. Goudwasserij is slechts een beperkt economisch tijdverdrijf.

In Borneo wordt op plekken nog goud gevonden in de rivieren. Ook in Timor, Noord-Celebes, Batan en andere plaatsen worden vergelijkbare ontginningen gevonden. In Sumatra en West-Borneo worden door inlanders en Chinezen holen gegraven in ertsgangen die boven de waterlijn lagen zonder machines. Deze manier werd spoedig verlaten. Een meer vergevorderde techniek ontstond in

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

de inlandsch-Chinese ontginningen die nog wordt toegepast in de diamantgroeven van Borneo. Men graaft daarbij een put naar de ertslaag en wast het grind uit in trechtervormige wasschotels. Vanaf 1830 wordt het water van beken door dammen opgestuwd tot boven de ertslagen. Het perceel wordt met watergangen opgedeeld waarbij de grond langzaam wordt gestort en gewassen (zoals bij de tinwinning door Kongsi's op Banka en Billiton). Hierbij worden nauwelijks machines gebruikt. De rechten worden door het gouvernement ontzien en behoren niet tot de wettelijk omschreven concessierechten, *'zoodat dezer ontginningen voor den wettigen mijnbouw openstaat'.*

In Borneo zijn klappertuinen (palmen voor o.a. palmolie) ontwikkeld met gras voor vee, terwijl er ook traditionele producten als bananen, koffie- en andere vruchtbomen worden verbouwd. In de rivieren en beken in Midden-Sumatra, Zuid- en West-Borneo wordt hier en daar nog door inlanders goud gewonnen, terwijl Chinezen oudere grindformaties van West- en Zuid-Borneo via afspoeling ontginnen, waar Dajaks dat eerder deden. De ontginningen van Borneo en Midden-Sumatra vervielen door technische moeilijkheden. De afwezigheid van dwangarbeid zou de goudwinning hebben verminderd; er is geen technische verbetering meer geweest. Er zijn geen cijfers van inlandse ontginningen bekend. Controle zou veel te kostbaar worden.

> *Er werd kortom volledig buiten de boeken om gewerkt.*

Uit de diamantgraverijen in West- en Oost-Borneo worden uit de diluviale grindlagen goud en platina als bijproduct gewonnen en via de lokale markt afgeleverd. De diamantwinning gebeurt geheel via wasschotels, waarin behalve diamanten ook goud en platina wordt gevonden. Er wordt tot op enkele meters diepte gemijnd in open putten. De putten worden betimmerd (zoals de tinwinning op Banka en Billiton). In Zuidoost-Borneo wordt machinale ontginning van deze ertsen mogelijk geacht. Het gewonnen goud wordt aan plaatselijke of Javaanse smeden verkocht in Semarang of Djokjakarta (er is een grote toestroom van Javanen vanaf 1818). De productie is onbelangrijk en staat niet onder regeringscontrole, zodat de juiste hoeveelheid onbekend is.

> *Er werd kortom volledig buiten de boeken om gewerkt.*

Bijlage A: bronnen

Introductie

Huis Nassau

1. *"Huis Nassau."* – nl.wikipedia.org/wiki/Huis_Nassau (15 oktober 2025, bron 1)
2. *"Rupert of Laurenburg."* – genealogieonline.nl/en/stamboom-i-m-d-de-vries/I11035.php (15 oktober 2025, b 2)
3. *"Rupert of Laurenburg."* – en.wikipedia.org/wiki/Rupert_of_Laurenburg (15 oktober 2025, b 3)

Nassau's bijdrage aan de Protestantse opstand tot de val van Antwerpen in 1585

1. *"Johannes Gutenberg."* – en.wikipedia.org/wiki/Johannes_Gutenberg (15 oktober 2025, b 4)
2. *"Impact van de Duitse drukpers."* – en.wikipedia.org/wiki/Printing#Impact_of_German_movable_type_printing_press (15 oktober 2025, b 5)

Hoofdstuk 1: De VOC-expansie met de 1ste dynastie

De VOC & Co. als basismodel voor de moderne kapitalistische economie

1. Frentrop, P. – *Ondernemingen en hun aandeelhouders sinds de VOC, Corporate Governance 1602–2002* (2003), algemeen
2. *Geschiedenis VOC.* – vocsite.nl/geschiedenis/index.html (15 oktober 2025, b 6)
3. *Organisatie VOC.* – vocsite.nl/geschiedenis/organisatie.html (15 oktober 2025, b 7)
4. *Archief VOC.* – nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/1.04.02?anchor=descgrp-context-bioghist (15 oktober 2025, b 8)
5. *Geschiedenis belastingen Nederland.* – nl.ageras.com/blog/geschiedenis-belastingen-nederland (verwijderd)
6. *Begrippen Nederlands-Indië* – nedindie.nl/R.htm (15 oktober 2025, b 9)
7. *The West India and Guinea Company.* – en.rigsarkivet.dk/guide/the-danish-west-indies/sources-on-trade-and-shipping/ (15 oktober 2025, b 10)
8. *"Vereenigde Oostindische Compagnie."* – nl.wikipedia.org/wiki/Vereenigde_Oostindische_Compagnie (15 oktober 2025, b 10)
9. *"Nederlands–Portugese Oorlog."* – en.wikipedia.org/wiki/Dutch%E2%80%93Portuguese_War (15 oktober 2025, b 11)
10. *"Twaalfjarig Bestand."* – nl.wikipedia.org/wiki/Twaalfjarig_Bestand (15 oktober 2025, b 12)
11. *"Geschiedenis van de Nederlandse gulden."* – nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_de_Nederlandse_gulden (15 oktober 2025, b 13)
12. *"Schepenlijst republiek"* – en.wikipedia.org/wiki/List_of_ships_of_the_line_of_the_Dutch_Republic (15 oktober 2025, b 14)

13. *“VOC – organisatie structuur.”* – en.wikipedia.org/wiki/Dutch_East_India_Company#Organisational_structure (15 oktober 2025, b 15)
14. *“Batavia (Nederlands-Indië).”* – nl.wikipedia.org/wiki/Batavia_(Nederlands-Indi%C3%AB) (15 oktober 2025, b 16)
15. *“Jan Pieterszoon Coen.”* – nl.wikipedia.org/wiki/Jan_Pieterszoon_Coen (15 oktober 2025, b 17)
16. *“Raad van Indië.”* – nl.wikipedia.org/wiki/Raad_van_Indi%C3%AB (15 oktober 2025, b 18)
17. *“Multinational corporation.”* – en.wikipedia.org/wiki/Multinational_corporation (15 oktober 2025, b 19)
18. *“Virginia Company.”* – en.wikipedia.org/wiki/Virginia_Company (15 oktober 2025, b 20)
19. *“Nieuw-Nederland Compagnie.”* – nl.wikipedia.org/wiki/Nieuw-Nederland_Compagnie (15 oktober 2025, b 21)
20. *“Guinea Company (London).”* – en.wikipedia.org/wiki/Guinea_Company_(London) (15 oktober 2025, b 22)
21. *“Danish East India Company.”* – en.wikipedia.org/wiki/Danish_East_India_Company (15 oktober 2025, b 23)
22. *“Danish West India Company.”* – en.wikipedia.org/wiki/Danish_West_India_Company (15 oktober 2025, b 24)
23. *“Royal African Company.”* – en.wikipedia.org/wiki/Royal_African_Company (15 oktober 2025, b 25)
24. *“South Australian Company.”* – en.wikipedia.org/wiki/South_Australian_Company (15 oktober 2025, b 26)

Generaal, Stadhouder en Prins van Oranje Frederik Hendrik (r. 1625–1647)

1. *“Frederik Hendrik van Oranje.”* – nl.wikipedia.org/wiki/Frederik_Hendrik_van_Oranje (15 oktober 2025, b 27)
2. *“Constantijn Huygens.”* – nl.wikipedia.org/wiki/Constantijn_Huygens (15 oktober 2025, b 28)
3. *“Zweedse interventie Dertigjarige Oorlog.”* – en.wikipedia.org/wiki/Swedish_intervention_in_the_Thirty_Years'_War (15 oktober 2025, b 29)

De anonieme hoofdrol van Johannes de Laet bij de VOC, WIC, kolonisatie en slavenhandel

1. De Laet, J. – *Empire of the Great Mogol* (vertaling uit 1928 van zijn De Imperio Magni Mogolis, sive India vera, Commentarius ex variis anctorihus congestus, 1631), algemeen
2. Bremmer, R.H. Jr. – *The Correspondence of Johannes de Laet (1581-1949) as a Mirror of his life* (1998) – Academia.edu, scholarlypublications.universiteitleiden.nl/access/item%3A2860338/view (15 oktober 2025)
3. Boukema, R. – *Thesis: Tot Handhavinghe van de Ware Religie": Het Leven van Theoloog-bewindhebber Johannes de Laet (1581-1649)* (2018), studenttheses.universiteitleiden.nl/handle/1887/64727 (15 oktober 2025, b 30)

4. *Nationale Synode te Dordrecht 1618–1619* – kerkrecht.nl/sites/default/files/Nationale%20Synode%20te%20Dordrecht%201618-1619.pdf (15 oktober 2025, b 31)
5. *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* – resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/blnp/#source=5&page=325&view=pdfPane&accessor=accessor_index (15 oktober 2025, b 32)
6. *Austin Friars: Cromwell's City Power House.* –thetudortravelguide.com/2020/06/20/austin-friars-cromwells-city-power-house (15 oktober 2025, b 33)
7. *Dutch West India Company.* – encyclopedia.com/history/modern-europe/benelux-history/dutch-west-india-company (15 oktober 2025, b 34)
8. *Slavery and Remembrance: The Dutch Role.* – slaveryandremembrance.org/articles/article/?id=A0097 (15 oktober 2025, b 35)
9. *"Nederlandse Kerk in Londen."* – Wikipedia, nl.wikipedia.org/wiki/Nederlandse_Kerk_in_Londen (15 oktober 2025, b 36)
10. *"Johan van Oldenbarnevelt."* – nl.wikipedia.org/wiki/Johan_van_Oldenbarnevelt (15 oktober 2025, b 37)

Stadhouder en Prins van Oranje Willem II (r. 1647–1650)

1. *"Willem II van Oranje."* – nl.wikipedia.org/wiki/Willem_II_van_Oranje (15 oktober 2025, b 38)
2. *"Maria van Modena."* – nl.wikipedia.org/wiki/Maria_van_Modena (15 oktober 2025, b 39)

Kapitalistische hervormer, stadhouder en koning Willem III (r. 1672/1689–1702)

1. *"Prohibition of 1678."* – en.wikipedia.org/wiki/Prohibition_of_1678 (15 oktober 2025, b 40)

De Bourbon–Stuart–Oranje alliantie (1641–1689) en 1ste Stadhoudersloze Tijdperk (1650–1672)

1. *"Christiaan Huygens (senior)."* – nl.wikipedia.org/wiki/Christiaan_Huygens_(senior) (15 oktober 2025, b 41)

De teloorgang van de WIC in het succesvolle Stadhoudersloze tijdperk (1650–1672)

1. *"Aandelenbezit in de WIC."* – geschiedenislokaalwestfriesland.nl/bronnen/aandelenbezit (15 oktober 2025, b 42)
2. *"Achtergrondinformatie West-Indische Compagnie."* – westindischecompagnie.info (15 oktober 2025, b 43)

Het faillissement en heroprichting van VOC's Nieuwe West-Indische Compagnie (1674)

1. *"Sociëteit van Suriname."* – hart.amsterdam/nl/page/27507/societeit-van-suriname (15 oktober 2025, b 44)
2. *"Slavenhandelaren."* – onsamsterdam.nl/artikelen/slavenhandelaren-op-de-voet-gevolgd (15 oktober 2025, 45)

De transformaties van de feodale economie van Stuart–Cromwell Brittannië (1625–1688)

1. Gregg, P. – *King Charles I* (1984), algemeen
2. Shaw, J. – *Charters Relating to the East India Company* (1887), algemeen
3. Richards, J.F. – *The Finances of the East India Company in India,* c. 1766–1859 (2011), algemeen

4. Chandhuri, K.N. – *Treasure and Trade Balances: The East India Company's Export Trade*, 1660–1720 (1968) – JSTOR, doi.org/10.2307/2592746
5. *“Sir Oliver Cromwell.”* – minerdescent.com/2011/06/08/sir-oliver-cromwell (15 oktober 2025, b 46)
6. *“Sir Horatio Palavicino.”* – geni.com/people/Sir-Horatio-Palavicino-Kt/6000000006101340694 (15 oktober 2025, b 47)
7. *“Philip Burlamachi.”* – en.wikipedia.org/wiki/Philip_Burlamachi (15 oktober 2025, b 48)
8. *“Cádiz expedition (1625).”* – en.wikipedia.org/wiki/C%C3%A1diz_expedition_(1625) (15 oktober 2025, b 49)
9. *“Charles I of England.”* – en.wikipedia.org/wiki/Charles_I_of_England (15 oktober 2025, b 50)
10. *“New Model Army.”* – en.wikipedia.org/wiki/New_Model_Army (15 oktober 2025, b 51)
11. *“Barbados.”* – en.wikipedia.org/wiki/Barbados (15 oktober 2025, b 52)

Willem III’s hervorming van de East India Company tot exploitatiekampioen van het Britse Rijk

1. Simms, B. – *Three Victories and a Defeat* (2007), hoofdstuk 5
2. Harris, B. – *The Scottish Darien Disaster* (2005), algemeen
3. Fry, M. – *The Scottish Empire* (2001), algemeen
4. Parliament of England – *An Act to Settle the Trade to Africa* (1697), algemeen
5. National Archives (UK) – *EIC Shareholder Records* (1698–1702), algemeen

Willem V Batavus (r. 1751–1795/1806)

1. *“Geschiedenis van belastingparadijzen.”* – historyandpolicy.org/policy-papers/papers/history-of-tax-havens (15 oktober 2025, b 53)
2. *“Bendura.”* – bendura.li/en/about-us (15 oktober 2025, b 54)
3. *“Willem V van Oranje Nassau.”* – nl.wikipedia.org/wiki/Willem_V_van_Oranje_Nassau (15 oktober 2025, b 55)

Intro: De NWIC in de 2de periode (1702–1806)

1. Jungman, A, *Waarom stopte de WIC de slavenhandel op Suriname in 1738?* (2008) – dbnl.org, dbnl.org/tekst/_oso001200801_01/_oso001200801_01_0020.php
2. Ehrenburg, H - *De aanleg van plantages en andere infrastructuur in Suriname* (2024) – historiek.net, historiek.net/aanleg-plantages-infrastructuur-suriname/57873/ (15 oktober 2025, b 56)
3. De Kok, G. *Rijk geworden door slavernij* (2018) – kleio.nl, vgnkleio.nl/artikelen/rijk-geworden-door-slavenhandel/ (15 oktober 2025, b 57)
4. *Middelburgsche Commercie Compagnie.* – eenigheid.slavenhandelmcc.nl/middelburgse-commercie-compagnie-en/?lang=en (15 oktober 2025, b 58)
5. “Society of Berbice.” – *en.wikipedia.org/wiki/Society_of_Berbice* (15 oktober 2025, b 59)
6. “Abraham van Peere.” – *en.wikipedia.org/wiki/Abraham_van_Peere* (15 oktober 2025, b 60)

7. *“Middelburgsche Commercie Compagnie.”* – en.wikipedia.org/wiki/Middelburgsche_Commercie_Compagnie (15 oktober 2025, b 61)

Intro: De trans-Atlantische slavernij-inkomsten in de 2de periode (1702–1806)

1. Van Rossum, M. et al. – *Wat is winst? De economische impact van de Nederlandse trans-Atlantische slavenhandel* (2012) op ResearchGate, doi.org/10.18352/tseg.249

Intro: De speculaties van John Law’s Bank Royale en Robert Harvey’s South Sea Company

1. Félix, J. – *The most difficult financial matter that has ever presented itself’: paper money and the financing of warfare under Louis XIV (2018)* – Cambridge University Press, doi.org/10.1017/S0968565017000294
2. Berdell, J. - *The Structure and Stability of John Law’s Early Land Bank Proposals (2017)* – oeconomia, doi.org/10.4000/oeconomia.2622
3. Guo, Y - *Lessons from the Money Mania for Money Creation* (2018) on Researchgate, researchgate.net/publication/329586050_Lessons_from_the_Money_Mania_for_Money_Creation
4. *“Compagnie van Schotland.”* – en.wikipedia.org/wiki/Company_of_Scotland (15 oktober 2025, b 62)
5. *“Elizabeth Hamilton.”* – nl.wikipedia.org/wiki/Elizabeth_Hamilton (15 oktober 2025, b 63)
6. *“John Law.”* – nl.wikipedia.org/wiki/John_Law_(econoom) (15 oktober 2025, b 64)
7. *“John Law.”* – en.wikisource.org/wiki/Dictionary_of_National_Biography,_1885-1900/Law,John(1671-1729) (15 oktober 2025, b 65)
8. *“Robert Harley”* – en.wikipedia.org/wiki/Robert_Harley%2C_1st_Earl_of_Oxford_and_Earl_Mortimer (15 oktober 2025, b 66)

Oranje’s VOC, slavernij en plantages in de Oost-Indies in de 2de periode (1702–1806)

1. Schütz, R. – *De koloniale winsten van de prinsen van Oranje,* hoofdstuk 29 uit Staat en Slavernij (2023, b. 1223)
2. *VOC en slavernij.* – vocsite.nl/geschiedenis/slavernij/ (15 oktober 2025, b 67)

Oranje’s EIC – slavernij en plantages in de West- en Oost-Indies in de 2de periode (1702–1806)

1. Maddison – *The World Economy: A Millennial Perspective* (2001) & *The World Economy: Historical Statistics* (2003) – oecd.org, www.oecd.org/en/publications/the-world-economy_9789264022621-en.html
2. Woodman, H. D. – *The Profitability of Slavery: A Historical Perennial* (1963), Jstor, doi.org/10.2307/2204234.
3. *“Lijst van keizers van het Mogolrijk.”* – en.wikipedia.org/wiki/List_of_emperors_of_the_Mughal_Empire (15 oktober 2025, b 68)
4. *“Franse en Indiaanse Oorlog.”* – nl.wikipedia.org/wiki/Franse_en_Indiaanse_Oorlog (15 oktober 2025, b 69)
5. *“Verdrag van Allahabad.”* – en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Allahabad (15 oktober 2025, b 70)

6. *“VOC en Slavernij”* – michaeldbennett.com/research-projects/east-india-company-and-slavery-1600-1730 (15 oktober 2025, 71)

Oranje’s Nederlandse huisbank Hope & Co. (c. 1720/1762)

1. Buist, M.G. – *At spes non fracta: Hope & Co. 1770–1815* (1974), p. 11 en overig
2. Burke, J. – *Hopes in A Genealogical and Heraldic History of the Commoners of Great Britain and Ireland, Vol. 4, Hope* (1838)
3. Slechte, C.H. – *De firma list en bedrog: de Provinciale Utrechtsche Geoctroyeerde Compagnie* in *Jaarboek Oud-Utrecht* (1998), p. 188 – Universiteit Utrecht, dspace.library.uu.nl/handle/1874/214919
4. Lambour, R. – *Doopsgezinden in de slavernij-economie en slavenhandel van de achttiende eeuw* (2022) – academia.edu. www.academia.edu/93158075/Doopsgezinden_in_de_slavernij_economie_en_slavenhandel_van_de_achttiende_eeuw_een_verkennende_inventarisatie
5. *Veiling: Hope-portret.* – sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2016/of-royal-and-noble-descent-l16306/lot.361.html (15 oktober 2025, b 72)
6. *Doopsgezinden en slavernijverleden.* – doopsgezinden.nl/achtergrond/dopers-slavernijverleden (15 oktober 2025, b 73)
7. *“Thomas Hope, 1st Baronet.”* – en.wikipedia.org/wiki/Sir_Thomas_Hope,_1st_Baronet (15 oktober 2025, b 74)
8. *“James Hope of Hopetoun.”* – en.wikipedia.org/wiki/James_Hope_of_Hopetoun (15 oktober 2025, b 75)
9. *“Thomas Hope (bankier, geboren 1704).”* – en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Hope_(banker%2C_born_1704) (15 oktober 2025, b 76)
10. *“Jan Hope.”* – en.wikipedia.org/wiki/Jan_Hope (15 oktober 2025, b 77)
11. *“Financiële kosten van de Zevenjarige Oorlog.”* – en.wikipedia.org/wiki/Financial_costs_of_the_Seven_Years%27_War (15 oktober 2025, b 78)

Oranje’s Britse huisbank Baring Brothers (1762)

1. *“Barings Bank.”* – en.wikipedia.org/wiki/Barings_Bank (15 oktober 2025, b 79)
2. *“Robert Morris.”* – en.wikipedia.org/wiki/Robert_Morris_(financier) (15 oktober 2025, b 80)
3. *“Samuel Touchet.”* – en.wikipedia.org/wiki/Samuel_Touchet (15 oktober 2025, b 81)
4. *“Francis Baring.”* – en.wikipedia.org/wiki/Sir_Francis_Baring,_1st_Baronet (15 oktober 2025, b 82)
5. *Bank van de Verenigde Staten – Nederlandse lening certificaat (1844).* – https://www.papermoneyforum.com/post/bank-of-the-united-states-of-america-dutch-loan-certificate-1844-12287774?pid=1332009508 (15 oktober 2025, b 83)

Hoofdstuk 3: De koloniale, financiële expansies van de 2de dynastie (1806-1890)

1. Romein, J. & Romein-Verschoor, A. – *Erflaters van onze beschaving, Willem I* (1939), p. 631

De koopmans-koning Willem I (r. 1806/1813–1815/1840) der Nederlanden en Luxemburg

1. *"Willem I der Nederlanden."* – nl.wikipedia.org/wiki/Willem_I_der_Nederlanden (15 oktober 2025, b 84)

De democratische koning Willem II (r. 1840-1849) der Nederlanden en Luxemburg

1. Peters, F. – *Koningsmoord op Het Loo* (2022), algemeen
2. Kockelmans, F. – *Werd koning Willem II door zijn zoon vermoord?* (2024) – historiek.net, https://historiek.net/werd-koning-willem-ii-door-zijn-zoon-vermoord/148563/ (15 oktober 2025, b 85)
3. "William II of the Netherlands." – en.wikipedia.org/wiki/William_II_of_the_Netherlands (15 oktober 2025, b 86)
4. "Willem II der Nederlanden." – nl.wikipedia.org/wiki/Willem_II_der_Nederlanden (15 oktober 2025, b 87)
5. "Doopakte Lodewijk." – scheveningentoenennu.nl/ballingschaporanjes/7frederik/1-9/1dooplodewijk/index.html (15 oktober 2025, b 88)
6. "Slag bij Waterloo." – en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Waterloo (24 juli 2023, b 89)

De liberale koning Willem III (r. 1849-1890) der Nederlanden en Luxemburg

1. "Willem III der Nederlanden." – nl.wikipedia.org/wiki/Willem_III_der_Nederlanden (15 oktober 2025, b 90)
2. "Hendrik van Oranje-Nassau." – nl.wikipedia.org/wiki/Hendrik_van_Oranje-Nassau (24 juli 2024, b 91)

De grondwet van 1814 en 1815, Verdrag van Londen (1814) en het Verdrag van Parijs (1815)

1. "Grondwet van 1814 (soeverein)." – denederlandsegrondwet.nl/id/vi4kkjf9a4zn/grondwet_van_1814_een_soeverein#p5 (15 oktober 2025, b 92)
2. Anders, F. – *Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830)* – geschieden is.nl/nieuws/artikel/3348/verenigd-koninkrijk-der-n (24 juli 2023, b 93)
3. "Helena van Nassau." – nl.wikipedia.org/wiki/Helena_van_Nassau (15 oktober 2025, b 94)
4. "Het kind van de koning." – kloptdatwel.nl/2014/08/26/het-kind-van-de-koning/ (15 oktober 2025, b 95)

Oranje's Barings Brothers & Co. (1807), macht achter het Britse-VS imperium (1806–1890)

1. Hidy, R.W. – *The Organization and Functions of Anglo-American Merchant Bankers, 1815–1860* (1941) – Jstor, jstor.org/stable/2113782
2. Hidy, R.W. – *The House of Baring and the Second Bank of the United States, 1826–1836* (1944) – Jstor, jstor.org/stable/20087682
3. Archer, T. – *Our sovereign lady, Queen Victoria: her life and jubilee* (1887–1888), p. 68

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

4. Allen, G. – *The Baring family: Their connections to slavery and Devon house* (2022) – globalcentredevon.org.uk/wp-content/uploads/2020/05/Baring_for_DDE.pdf (15 oktober 2025, b 96)

5. *Baring bankiers portretten.* – baringarchive.org.uk/exhibition/baring-portraits/ (15 oktober 2025. b 97)

6. Kingsley, N. – *Baring of Membland House and Lambay Castle, Barons Revelstoke* (2019) – landedfamilies.blogspot.com/2019/05/375-baring-of-membland-house-and-lambay.html (15 oktober 2025, b 98)

7. *Statistische samenvatting van grootste oorlogen VS.* – web.archive.org/web/20070711050249/http://www.cwc.lsu.edu/other/stats/warcost.htm (15 oktober 2025, b 99)

8. *"Bosanquet genealogie."* – stirnet.com/genie/data/british/bb4fz/bosanquet1.php (15 oktober 2025, b 100)

9. *"Pierre César Labouchère."* – wikitree.com/wiki/Labouchere-1 (15 oktober 2025, b 101)

10. *"Het Forstall-systeem."* – en.wikipedia.org/wiki/The_Forstall_System (15 oktober 2025, b 102)

11. *"Directeuren van de East India Company."* – en.wikipedia.org/wiki/List_of_East_India_Company_directors (15 oktober 2025, b 103)

12. *"Joshua Bates."* – en.wikisource.org/wiki/Dictionary_of_National_Biography,_1885-1900/Bates,_Joshua (15 oktober 2025, b 104)

13. *"Russell & Company."* – en.wikipedia.org/wiki/Russell_%26_Company (15 oktober 2025, b 105)

14. *"George Peabody."* – en.wikipedia.org/wiki/George_Peabody (15 oktober 2025, b 106)

15. *"Sylvain Van de Weyer."* – en.wikipedia.org/wiki/Sylvain_Van_de_Weyer (15 oktober 2025, b 107)

16. *"Stone & Webster."* – en.wikipedia.org/wiki/Stone_%26_Webster (15 oktober 2025, b 108)

17. *"Kidder, Peabody & Co."* – en.wikipedia.org/wiki/Kidder,*Peabody*%26_Company (15 oktober 2025, b 109)

De enorme Nederlandse staatschuld en het 'Batig Slot' uit de koloniale exploitatie, tot 1890

1. Dormans, E.H.M. – *Het Tekort. Staatsschuld in de tijd van de Republiek* (1991), algemeen

2. Bos, F. – *De Nederlandse collectieve uitgaven in historisch perspectief* (2008), algemeen

3. Bos, F. – *Nederlandse collectieve uitgaven in historisch perspectief (Dutch Public Expenditure in Historical Perspective)* (2006) – ResearchGate, doi.org/10.2139/ssrn.2127583

4. "Dutch Government Revenue and Expenditure, 1870–1913." – B.R. Mitchell, *International Historical Statistics 1750–1988*, pp. 798, 801, 812 en 822, algemeen

5. Brion, R., Moreau, J.L. – *Inventaris van archieven Bank van Antwerpen NV en bedrijven die het heeft geabsorbeerd* (2008) – bnpparibasfortis.com/docs/default-source/pdf-

(fr)/patrimoine-historique-et-artistique/fr-inventaire-banque-d-39-anvers.pdf (15 oktober 2025, b 110)

6. *Johanna Borski.* – resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Borski,%20Johanna (15 oktober 2025, b 111)
7. Kaatee, L. – *Nederland failliet? Hoe Nederland in 1844 bijna bankroet ging* (update 2024) – historiek.net/nederland-failliet/15059/ (24 juli 2023, b 112)
8. *Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM, 1824–1964).* – historiek.net/nederlandsche-handel-maatschappij-nhm-1824/83034/ (24 juli 2023, b 113)
9. *Staatsschuld Nederland.* – ensie.nl/oosthoek1916/staatsschuld-nederland (24 juli 2023, b 114)
10. *Verdrag van Parijs (1814).* – napoleon-series.org/research/government/diplomatic/c_paris1.html (15 oktober 2025, b 115)
11. *Tractaat Nederland–België opsplitsing (1839).* – wetten.overheid.nl/BWBV0006129/1839-06-08 (24 juli 2023, b 116)
12. *Eigendom DNB.* – hetknp.org/van-wie-is-de-nederlandse-bank/ (15 oktober 2025, b 117)
13. *Geschiedenis belastingen Nederland.* – nl.ageras.com/blog/geschiedenis-belastingen-nederland (24 juli 2023, b 118)
14. *Geschiedenis belasting op suiker.* – bdmuseum.nl/tentoonstellingen/suiker/ (15 oktober 2025, b 119)
15. *Geschiedenis belasting algemeen.* – bdmuseum.nl/digitale-reis-door-de-geschiedenis-van-belastingen-in-nederland/ (15 oktober 2025, b 120)
16. *“Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM).”* – en.wikipedia.org/wiki/Netherlands_Trading_Society (24 juli 2023, b 121)
17. *“Belgische Revolutie.”* – nl.wikipedia.org/wiki/Belgische_Revolutie (24 juli 2023, b 122)
18. *“Batig Slot.”* – nl.wikipedia.org/wiki/Batig_slot (24 juli 2023, b 123)
19. *“Gouverneur-generaals Nederlands-Indië.”* – nl.wikipedia.org/wiki/Gouverneur-generaal_van_Nederlands-Indi%C3%AB (24 juli 2023, b 124)
20. *“Hope & Co.”* – en.wikipedia.org/wiki/Hope_%26_Co. (15 oktober 2025, b 125)
21. *“Agrarische Wet (1870).”* – nl.wikipedia.org/wiki/Agrarische_wet (24 juli 2023, b 126)
22. *“Suikerwet (1870).”* – nl.wikipedia.org/wiki/Suikerwet (24 juli 2023, b 127)

De exploitatie van Oranje’s Nederlands-Indië met Land-, Cultuur- en Pachtstelsel, 1815–1890

1. *Gedenkboek Nederlandsche Handel-Maatschappij* (1924), p. 17–19, algemeen
2. De Graaf, T. – *Voor Handel en Maatschappij. Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, 1824–1964* (2012), algemeen

3. Burgers, H. – *De garoeda en de ooievaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat*, hoofdstuk 3 (2012), algemeen
4. Rush, J.R. – *Opium to Java. Revenue Farming and Chinese Enterprise in Colonial Indonesia 1860–1910* (2007), p. 84–90, algemeen
5. Agung, A.G.G.P. – *Bali's Early Days: Widow Sacrifice, Slavery & Opium* (2000), algemeen
6. Van Beurden, A.I.J.P. – *De Indische goldrush: goudmijnbouw en Nederlands beleid in Noord-Celebes* (1986), p. 179–226, in: *Imperialisme in de marge*, red. J. van Goor (1986)
7. Van Meeuwen, D. – *Slavernij in Nederlands-Indië, een vergeten bladzijde in de geschiedenis* – rd.nl/artikel/621089-slavernij-in-nederlands-indie-een-vergeten-bladzijde-in-de-geschiedenis (24 juli 2023, b 128)
8. Van Rossum, M. – *De onbekende slavernij in Nederlands-Indië* – geschiedenismagazine.nl/de-onbekende-slavernij-in-oost-indi (24 juli 2023, b 129)
9. Baay, R. – *Over deze Nederlandse slavernijgeschiedenis hebben we het nooit* – decorrespondent.nl/7479/over-deze-nederlandse-slavernijgeschiedenis-hebben-we-het-nooit/2875454899416-c1a34e1a (24 juli 2024, b 130)
10. *Cultuurstelsel Nederlands-Indië.* – mrchadd.nl/academy/vakken/geschiedenis/cultuurstelsel-nederlands-indie (24 juli 2023, b 131)
11. *Weduwe redt de natie.* – vakbondshistorie.nl/dossiers/weduwe-redt-de-natie/ (24 juli 2023, b 132)
12. Vos, K. – *Koloniale geschiedenis: Nederlands-Indië* (2012) – indisch3.nl/2012/08/13/indos-in-nederlands-indie/ (24 juli 2023, b 133)
13. *"Nederlands-Indië – 19e eeuw."* – nl.wikipedia.org/wiki/Nederlands-Indi%C3%AB#19e_eeuw (24 juli 2023, b 134)
14. *"Kongsi-republieken in Borneo."* – en.wikipedia.org/wiki/Kongsi_republic (15 oktober 2025, b 135)
15. *"Java-oorlog."* – nl.wikipedia.org/wiki/Java-oorlog (24 juli 2023, b 136)
16. *"Diponegoro."* – en.wikipedia.org/wiki/Diponegoro (15 oktober 2025, b 137)
17. *"Atjeh."* – nl.wikipedia.org/wiki/Atjeh (24 juli 2023, b 138)
18. *"Marconi Telegraaf Maatschappij."* – en.wikipedia.org/wiki/Marconi_Wireless_Telegraph_Company_of_America (15 oktober 2025, b 139)
19. *"Adolphe Boissevain."* – en.wikipedia.org/wiki/Adolphe_Boissevain (15 oktober 2025, b 140)
20. *"Ernst Heldring."* – nl.wikipedia.org/wiki/Ernst_Heldring (15 oktober 2025, b 141)
21. *"Cultuurbanken."* – nl.wikipedia.org/wiki/Cultuurbank (24 juli 2023, bron 142)
22. *"Afschaffing van de slavernij in het Koninkrijk der Nederlanden."* – nl.wikipedia.org/wiki/Afschaffing_van_de_slavernij_in_het_Koninkrijk_der_Nederlanden (15 oktober 2025. b 143)

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

Vertaling van het Gedenkboek der (Oranje's) Nederlandsche Handel-Maatschappij (1924)

1. *Gedenkboek der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (1924), algemeen
2. Deason, R. – *A Brief History of the Opium Wars in Shanghai* (2017) – theculturetrip.com (retrieved 24 juli 2023, b 144)
3. Claver, A. – *Dutch Commerce and Chinese Merchants in Java: Colonial Relationships in Trade and Finance, 1800-1942* (2014), pp. 73–132
4. Van Helten, J.J. – *German Capital, The Netherlands Railway Company and the Political Economy of the Transvaal 1886–1900* (1978) – Cambridge University Press, doi.org/10.1017/S0021853700016212
5. Tegegn, D.A., Hont, F. – *The downhill journey of the Java sugar economy in the Netherlands Indies (Later Indonesia) from the late 19th century to the mid-20th century* (2023) – tandfonline.com, doi.org/10.1080/23311983.2023.2220213
6. *Korte geschiedenis MeesPierson. – assets.ctfassets.net/1u811bvgvthc/5KmgqaFtv0IP5ulSrwV3Ob/bab96dfa48e448372a249af85a093a7c/Mees_Pierson_NL.pdf* (15 oktober 2025, b 145)
7. *"Indonesische maateenheden."* – en.wikipedia.org/wiki/Indonesian_units_of_measurement (24 juli 2023, b 146)
8. *"Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM)."* – nl.wikipedia.org/wiki/Nederlandsche_Handel-Maatschappij (retrieved 24 juli 2023, b 147)
9. *"De Surinaamsche Bank."* – nl.wikipedia.org/wiki/De_Surinaamsche_Bank (retrieved 24 juli 2023, b 148)
10. *"Nedbank."* – nl.wikipedia.org/wiki/Nedbank (15 oktober 2025, b 149)
11. *"Christiaan van Lennep (1828–1908)."* – nl.wikipedia.org/wiki/Christiaan_van_Lennep_(1828-1908) (15 oktober 2025, b 150)

Oranje's enorme Aziatische opiumimperium

1. Derks, H. – *Verslaafd aan opium, De VOC en het Huis van Oranje als drugsdealers* (2015), p. 33–71, 74–101.
2. Schmidt, J. – *From Anatolia to Indonesia, opium trade and the Dutch community of Izmir, 1820–1940* (1998), p. 27, 31, 32, 33–39, 49–52, 54–63, 64–85, 94–103, 117, 135–152, 192.
3. Derks, H. – *History of the Opium Problem. The assault on the East, ca. 1600–1950* (2012), p. 331–332, algemeen.
4. Rush, J.R. – *Opium to Java, Revenu Farming and Chinese Enterprise in Colonial Indonesia 1860–1910* (2007), p. 1–20, 68, 96.
5. *"Amfioensociëteit"* – nl.wikipedia.org/wiki/Amfioensoci%C3%ABteit (15 oktober 2025, b 151)
6. *"Dirk van Hogendorp"* – nl.wikipedia.org/wiki/Dirk_van_Hogendorp_(1761-1822) (15 oktober 2025, b 152)

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

7. *"Frederik van Hogendorp I"* – nl.wikipedia.org/wiki/Frederik_van_Hogendorp_(1802-1872) (15 oktober 2025, b 153)

8. *"Frederik van Hogendorp II"* – nl.wikipedia.org/wiki/Frederik_van_Hogendorp_(1843-1889) (15 oktober 2025, b 154)

9. *"Russisch-Turkse Oorlog (1806–1812)"* – en.wikipedia.org/wiki/Russo-Turkish_War_(1806–1812) (15 oktober 2025, b 155)

De enorme verborgen Anatolische opiumhandel van Oranje's NHM

1. Derks, H. – *History of the Opium Problem. The assault on the East* (2012), p. 93.

2. Vanvugt, E. – *Wettig Opium* (1995), p. 161–166, 173–180, 193–198, 200, 207–219, 234–236, 240–245, 265, 277, 332–340, 395.

3. Wiselius, J.A.B. – *De Opium in Nederlandsch- en in Britsch-Indië, Oeconomisch, critisch, historisch* (1886), p. 6 en algemeen.

4. Hanna, A., Hannigan, T. – *A Brief History of Bali* (2016), algemeen.

5. Frangakis-Syrett, E. – *The Making of an Ottoman Port: The Quay of Izmir in the Nineteenth Century* (2001) – Researchgate, doi.org/10.7227/TJTH.22.1.3

6. Özmucur, S., Pamuk, S. – *Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914* (2002) – jstor.org, https://www.jstor.org/stable/2698182

7. Holz, A. – Handelsbetrekkingen met Perzië en de Levant (1906) – dbnl.org, dbnl.org/tekst/_gid001190601_01/_gid001190601_01_0025.php

8. Floor, W. – *Dutch-Persian Relations* (2017) – iranicaonline.org, iranicaonline.org/articles/dutch-persian-relations/ (15 oktober 2025, b 156)

9. Floor, W. – *Johannes L. Schlimmer* (2015) – iranicaonline.org/articles/schlimmer-johannes (15 oktober 2025, b 157)

10. Hassa, S.S. – *The Suez Canal in the Egyptian Novel, A Postcolonial Review* (2018) – https://sardiat.journals.ekb.eg/article_89145_791b3393fa05ed2287ae3cce57532b3c.pdf (15 oktober 2025, b 158)

11. Okubo, S. – *An Armenian Opium Revenue Farmer in Java: His Business Partnerships with British and Chinese Entrepreneurs under the Dutch Colonial Regime, ca. 1820-1835* (2022) op ResearchGate, https://www.researchgate.net/publication/369452361_An_Armenian_Opium_Revenue_Farmer_in_Java_His_Business_Partnerships_with_British_and_Chinese_Entrepreneurs_under_the_Dutch_Colonial_Regime_ca_1820-1835

12. Tomoko, M., Shohei, Ö. – *Armenian Merchants and Their Communities in Early Modern Eurasia* (2022) op jstage, doi.org/10.69382/actaasiatica.123.0_iii

13. Lindblad, J.Th., Van Enk, E.M.C. – Britse kooplieden en de cultures op Java. Harvey Thomson (1790–1837) en zijn financiers (2001) – op ResearchGate, https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.5534

14. Ivry, B. – *When Jews were kings (and opium lords) in Shanghai* (2020) – forward.com/culture/442250/when-jews-were-kings-and-opium (retrieved 24 juli 2023, b 159)
15. Siem, H.T. – *The Armenian Minority in the Dutch East Indies* – hetq.am/en/article/11609 (15 oktober 2025, b 160)
16. Houde, M. – *Armenian Firms in Singapore: 1820 - 1960* (2014) – michelhoude.com/BMSM/FirmHistories/ArmenianFirms.htm (15 oktober 2025, b 161)
17. *The Zorabs in the Dutch East Indies & the Netherlands* – zorabfamily.co.za/zholindo.html (15 oktober 2025, b 162)
18. *"Familie Sassoon"* – en.wikipedia.org/wiki/Sassoon_family (retrieved 24 juli 2023, b 163)
19. *"Joden uit Bagdad"* – en.wikipedia.org/wiki/Baghdadi_Jews (retrieved 24 juli 2023, b 164)
20. *"Shell plc"* – en.wikipedia.org/wiki/Shell_plc (15 oktober 2025, b 165)
21. *"Bunge Global"* – en.wikipedia.org/wiki/Bunge_Global (15 oktober 2025, b 166)
22. *"John Perkins Cushing"* – en.wikipedia.org/wiki/John_Perkins_Cushing (15 oktober 2025, b 167)
23. *"Orient Steam Navigation Company"* – en.wikipedia.org/wiki/Orient_Steam_Navigation_Company (15 oktober 2025, b 168)
24. *"Reuterconcessie"* – en.wikipedia.org/wiki/Reuter_concession (15 oktober 2025, b 169)

Oranje's Billiton Maatschappij NV (1860)

1. Kamp, A.F. – *De standvastige tinnen soldaat, 1860–1960, N.V. Billiton Maatschappij* (1960), p. 20–60, 78–82, 93–94, 277–278.
2. Manders, B. – *De ontdekking van tin op het eiland Billiton* (2010), p. 14–15, 77, 79, 94, 121, 130, 146–151.
3. Derks, H. – *History of the Opium Problem: The Assault on the East, ca. 1600–1950* (2012), p. 295, 299, 301, 304–305.
4. Pahang Consolidated Company – *A History of the Pahang Consolidated Company Limited 1906–1966* (1966), algemeen
5. Prasetya, W.D. – "Artikel over J.F. den Dekker van Billiton" (2022), djkn.kemenkeu.go.id/kpknl-pangkalpinang/baca-artikel/15607/Johannes-Fredrik-den-Dekker-Kota-Manggar-dan-Sejarah-Timah-di-Belitung.html (15 oktober 2025, b 170)
6. Alagesh, T.N. – *Pahang govt initiate probe on unpaid wages claim by former PCCL mining workers* (2023), nst.com.my/news/nation/2023/03/889687/pahang-govt-initiate-probe-unpaid-wages-claim-former-pccl-mining-workers (15 oktober 2025, b 171)
7. Ming, H.T. – *Ipoh—lifted then left behind by tin* (2014), ehm.my/publications/articles/ipoh%E2%80%94lifted-then-left-behind-by-tin (15 oktober 2025, b 172).

8. Van Kol, H. – *De Indische mijnwet en het eigendomsrecht der mijnen* (1898), marxists.org/nederlands/van_kol/1898/1898mijnwet.htm (15 oktober 2025, b 173)
9. *"Hendrik Croockewit"* – geni.com/people/Hendrik-Croockewit/6000000021000293424 (15 oktober 2025, b 174).
10. *"Jan H. Croockewit, zoon van"* – ancestry.com/genealogy/records/jan-hendrik-croockewit-24-w8mmm3 (15 oktober 2025, b 175).
11. *Tin mijn Myah mijnen in Pahang* – showcaves.com/english/my/mines/SungaiLembing.html (15 oktober 2025, b 176).
12. *Koninklijke Paketvaart Maatschappij* – crwflags.com/fotw/flags/nl~kpm.html (15 oktober 2025, b 177).
13. *"Nederlandse adel"* – en.wikipedia.org/wiki/List_of_Dutch_noble_families (15 oktober 2025, b 178)
14. *"BHPBilliton"* – en.wikipedia.org/wiki/BHP#Billiton (15 oktober 2025, b 179)
15. *"John Francis Loudon"* – nl.wikipedia.org/wiki/John_Francis_Loudon (15 oktober 2025, b 180)
16. *"Hollandsche Bank-Unie"* – en.wikipedia.org/wiki/Hollandsche_Bank-Unie (15 oktober 2025, b 181) *"Beri Beri"* – en.wikipedia.org/wiki/Thiamine_deficiency (15 oktober 2025)
17. *"Perak"* – en.wikipedia.org/wiki/Perak (15 oktober 2025, b 182)
18. *"Mijnbouw in Maleisië"* – en.wikipedia.org/wiki/Mining_in_Malaysia (15 oktober 2025, b 183)

De Nederlandse Handel-Maatschappij (1824, NHM) en de Liberale Periode (1870–1890)

1. Baku, A. – *The Sweet and Sour History of Sugar Prices* (2017), winton.com/longer-view/the-sweet-and-sour-history-of-sugar-prices (24 juli 2023, b 184).
2. *"Website met historische aandelen Nederlands-Indië"* – scripophily.nl/scripophily/NedIndie.php (24 juli 2023, b 185).
3. *"Nederlandsch-Indische Handelsbank (NIH)"* – nl.wikipedia.org/wiki/Nederlandsch-Indische_Handelsbank (24 juli 2023, b 186).
4. *De opkomst van P.W. Janssen, schatrijk ondernemer en weldoener* – onsamsterdam.nl/de-opkomst-van-p-w-janssen-schatrijk-ondernemer-en-weldoener (24 juli 2023, b 187).

Oranje's Deli Maatschappij NV (1869) en de liberalisering van de plantage- en mijnbouwmarkt

1. Baay, R. – *De contractarbeiders van Deli NV* (2024), p. 126–131, 135.
2. Breman, J. – *Koelies, planters en koloniale politiek* (2022), p. 217.
3. *Tabak – Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, Vierde Deel (1917–1939).
4. *Geschiedenis van tabak* – tabakshistorie.nl/tijdlijn (16 oktober 2025, b 188).
5. Rie, R. van der & Duurven, L. van – *Prestigieuze tabak* (2002), cbs.nl/-/media/imported/documents/2002/26/index1284.pdf (16 oktober 2025. b 189).

6. *Geschiedenis van sigaretten in Nederland* – tabakshistorie.nl/tabakshistorie/sigaretten (16 oktober 2025, b 190).
7. Croix, H. de la – Roken in Nederlands-Indië (z.j.), indischhistorisch.nl/tweede/sociale-geschiedenis/sociale-geschiedenis-indisch-genieten-2-roken-in-nederlands-indie (16 oktober 2025, b 191).
8. *"Bouwonderneming Jordaan NV"* – nl.wikipedia.org/wiki/Bouwonderneming_Jordaan_NV (16 oktober 2025, b 192).
9. *"Alexander Idenburg"* – en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Idenburg (16 oktober 2025, b 193).

Oranje's rederij-kartel op de Oost en de ontwikkeling van de Nederlandse stoomvaartindustrie

1. Boer, M.G. de – *Geschiedenis der Amsterdamsche stoomvaart* (1921–1922), p. 91.
2. *Gedenkboek der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (1924), p. 47–50.
3. Bakker, M.S.C., Homburg, E., van Lente, D., Lintsen, H.W., Schot, J.W., Verbong, G.P.J. – "Paul van Vlissingen (1797–1876)" in *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800–1890, Deel VI* (1995), dbnl.org/tekst/lint011gesc06_01/lint011gesc06_01_0009.php
4. Algemeen Handelsblad – *Voorloopig berigt aan den handel,* pag. 6 (28 april 1856) – delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identifier=ddd:010086218:mpeg21:p006
5. *"Deli Maatschappij"* – nl.wikipedia.org/wiki/Deli_Maatschappij (24 juli 2023, b 194).
6. *"Jacob Nienhuys"* – en.wikipedia.org/wiki/Jacob_Nienhuys (16 oktober 2025, b 195).
7. *"Jacob Theodoor Cremer"* – en.wikipedia.org/wiki/Jacob_Theodoor_Cremer (16 oktober 2025, b 196).
8. *"Peter Wilhelm Janssen"* – nl.wikipedia.org/wiki/Peter_Wilhelm_Janssen (16 oktober 2025, b 197).
9. *"Christian Wilhelm Janssen"* – nl.wikipedia.org/wiki/Christian_Wilhelm_Janssen (16 oktober 2025, b 198).
10. *"Werkspoor"* – nl.wikipedia.org/wiki/Werkspoor (16 oktober 2025, b 199).
11. *"Nederlandsche Scheepsbouw Maatschappij"* – nl.wikipedia.org/wiki/Nederlandsche_Dok_en_Scheepsbouw_Maatschappij (16 oktober 2025, b 200).
12. *"Nederlandsche Stoomboot Maatschappij (NSM)"* – en.wikipedia.org/wiki/Nederlandsche_Stoomboot_Maatschappij (16 oktober 2025, b 201).
13. *"Amsterdamsche Stoomboot Maatschappij (ASM)"* – en.wikipedia.org/wiki/Amsterdamsche_Stoomboot_Maatschappij (16 oktober 2025, b 202).
14. *"Holland-Amerika Lijn (HAL)"* – nl.wikipedia.org/wiki/Holland-Amerika_Lijn (16 oktober 2025, b 203).
15. *"Holland Land Company (HLC)"* – en.wikipedia.org/wiki/Holland_Land_Company (16 oktober 2025. b 204).

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**

16. *"Willem Willink"* – en.wikipedia.org/wiki/Willem_Willink (16 oktober 2025, b 205).
17. *"Gerhard Moritz Roentgen"* – en.wikipedia.org/wiki/Gerhard_Moritz_Roentgen (16 oktober 2025, b 206).
18. *"John Cockerill (company, 1825–1955)"* – en.wikipedia.org/wiki/John_Cockerill_(company,_1825%E2%80%931955) (16 oktober 2025, b 207).

Oranje's verdwenen goud- en diamanten van Borneo

1. Loos, D. de – *Diamant en Edele metalen* (1889), algemeen
2. Verloop, J.H. – *De goudindustrie* (1916), algemeen
3. Harrisson, T. – *Gold & Indian Influences in West Borneo* (1949)
19. Levinson, A.A., Gurney, J.J., Kirkley, M.B. – *Diamond Sources and Production Past, Present, and Future* (2012), gia.edu/doc/Diamond-Sources-and-Production-Past-Present-and-Future.pdf (16 oktober 2025, b 208).
20. Spencer, L.K., Dikinis, S.D., Keller, P.C., Kane, R.E. – *The Diamond Deposits of Kalimantan, Borneo* (1988), gia.edu/doc/The-Diamond-Deposits-of-Kalimantan-Borneo.pdf (16 oktober 2025, b 209).
4. Leeuwen, T. van, Haji, J. – *A Brief History of Mineral Exploration and Mining in Sumatra* (2014), doi.org/10.13140/2.1.2278.5607
5. Leeuwen, T. van – *Mineral Exploration and Mining in Sumatra, Indonesia—A Historical Overview* (2022) op geoscienceworld.org, doi.org/10.5382/SEGnews.2022-129.fea-01
6. Peluso, N.L. – *Entangled Territories in Small-Scale Gold Mining Frontiers: Labor Practices, Property, and Secrets in Indonesian Gold Country* (2016) op Elsevier, doi.org/10.1016/j.worlddev.2016.11.003
7. Leeuwen, S. van, Zwaan, J.C. – *Banjarmasin Diamond: War Booty from Borneo in Amsterdam* (2023) in *The Journal of Gemmology*, doi.org/10.15506/JoG.2023.38.7.662
8. *Historic goldprices 1833–2024* – nma.org/wp-content/uploads/2016/09/historic_gold_prices_1833_pres.pdf (16 oktober 2025, b 210)
9. *De Nederlandse Mijnspoorwegen III: Nederlands-Indië* – demijnen.nl/actueel/artikel/de-nederlandse-mijnspoorwegen-iii-nederlands-indi%C3%AB (16 oktober 2025, b 211)
10. *Oost-Borneo Maatschappij* – colonialbusinessindonesia.nl/en/database-en/catalog/item/oost-borneo-maatschappij (16 oktober 2025, b 212)
11. *The Biggest Diamond in Indonesia in Discovering Mining in Martapura* – gemsprice.com/the-biggest-diamond-in-indonesia-in-discovering-mining.html (23 juli 2023, b 213)
12. *Matan diamant* – internetstones.com/matan-diamond-famous-jewelry.html (23 juli 2023, b 214)
13. *The Hakka Kongsis of Borneo* – teacup.media/chinahistorypodcastepisodes/ep-278-the-hakka-kongsis-of-borneo-part-1 (16 oktober 2025, b 215)

14. Maharuf, N. – *The Hakka of Borneo* – borneohistory.net/the-hakka-of-borneo/ (16 oktober 2025, b 216)
15. Expeditie tegen Hakka in Montrado – en.wikipedia.org/wiki/Expedition_against_the_Chinese_in_Montrado (23 juli 2023, b 217)
16. *De veldtocht tegen de Chinese kongsi's op Borneo* – studiegroep-zwp.nl/punt/montrado.htm (16 oktober 2025, b 218)
17. *"Oorlog om Borneo"* – en.wikipedia.org/wiki/Borneo#British_and_Dutch_control (23 juli 2023, b 219)
18. *"Bau in Brits-Sarawak"* – en.wikipedia.org/wiki/Bau,_Sarawak (16 oktober 2025, b 220)
19. *"Gouden Schiereiland"* – en.wikipedia.org/wiki/Golden_Chersonese (16 oktober 2025, b 221)

Pre-redactionele versie – niet voor publicatie. Deze versie is voor inzage en studie. Citeren mag alleen met vermelding van deze voorlopige status. **Meer info: oranjeimperium.org**